ZALAI MÚZEUM

HORVÁTH LÁSZLÓ 60 ÉVES

15

2006
ZALAEGERSZEG

Közlemények Zala megye múzeumaiból
Mitteilungen der Museen des Komitates Zala
Publications of the museums of Zala County

Szerkesztőbizottság:
HORVÁTH LÁSZLÓ, MÜLLER RÓBERT, NÉMETH JÓZSEF, VÁNDOR LÁSZLÓ

Sorozatszerkesztő:
VÁNDOR LÁSZLÓ

Szerkesztő:
FRANKOVICS TIBOR

Lektor:
KALICZ NÁNDOR

Angol nyelvi munkák:
KREITER ATTILA

Nyomdai előkészítés:
TÖRÖKNÉ MIHÁLYFI IZABELLA, BICSKEI JÓZSEF
Címlap és belső borító: BICSKEI JÓZSEF és FRANKOVICS TIBOR

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

KÉSZÜLT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM TÁMOGATÁSÁVAL

Címlapon:
Áttört bronzkorong – lószerszámdísz. Lelőhely: Nagykanizsa–Inkey kápolna /római temető I./, (TGYM, Nagykanizsa)
Római kori korsó vállán levő díszítés "kiterített" rajza. Lelőhely: Magyarszentmiklós, (TGYM, Nagykanizsa)

Belső borító (könyv elején):
Bal oldalon: Pszeudo-kantharos, emberfejjel díszített füllel. Lelőhely: Balatonederics, (BM, Keszthely)
Jobb oldalon: Férfit ábrázoló bronz szobrocska. Lelőhely: Keszthely–Dobogó, (BM, Keszthely)

Belső borító (könyv hátulján):
Bal oldalon: Ló alakú bronz fibula. Lelőhely: Balatonmagyaród–Hídvégpuszta, (TGYM, Nagykanizsa)
Jobb oldalon: Kettősfej töredéke. Lelőhely: Badacsony–Lábdihegy (BM, Keszthely)

Kiadja
a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága,
H-8900 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.
Telefon: 36 (92) 314-537
e-mail: muzeum@zmmi.hu
Felelős kiadó: Vándor László
HU-ISSN 0238-5139

HORVÁTH LÁSZLÓ 60 ÉVES

TARTALOMJEGYZÉK:

VÁNDOR LÁSZLÓ: Köszöntő 5

HORVÁTH LÁSZLÓ RÉGÉSZ PUBLIKÁCIÓI 7

TOKAI ZITA MÁRIA: Adatok a Malo Korenovo kerámia délnyugat-dunántúli megjelenéséhez
Data on the appearance of Malo Korenovo pottery in south-west Transdanubia, Hungary 9

KALICZ NÁNDOR: Ein Idolkopf der formativen Phase der Lengyel-Kultur aus Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala)
A Lengyel kultúra formatív fázisának töredékes idolfeje Letenye–Szentkeresztdombról 25

P.BARNA JUDIT – KREITER ESZTER: Középső rézkori települések Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó (II.) lelőhelyen
Middle Copper Age settlements at Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti tó (II.): preliminary results 47

STRAUB PÉTER: Eszteregnye–Bozók-földje: Eine Siedlung aus dem Ende der mittleren Kupferzeit
Eszteregnye–Bozók-földje: Középső rézkor végi település 79

HAVASI BÁLINT: A bagodi idol
Das Idol von Bagod 93

BONDÁR MÁRIA: Kultúraváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl)
Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia) 107

IRENA ŠAVEL: The Excavation Site „Behind Raščica near Krog" – the Settlement of the Somogyvár–Vinkovci Culture
A Somogyvár–Vinkovci kultúra települése „Behind Raščica near Krog" lelőhelyen (Szlovénia) 135

KREITER ATTILA: Kerámia technológiai vizsgálatok a Halomsíros kultúra Esztergályhorváti–alsóbárándpusztai településéről: hagyomány és identitás
Technological examination of Tumulus culture pottery from Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta: tradition and identity 149

SZÁRAZ CSILLA: Késő bronzkori fémleletek Muraszemenye–Aligvári-mező lelőhelyről
Late Bronze Age metal objects from Muraszemenye–Aligvári-mező 171

MÜLLER RÓBERT: A Várvölgy–Nagy-Lázhegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete
Die Struktur des in Várvölgy am Nagy-Lázhegy erschlossenen, spätbronzezeitlichen Höhensiedlungsdetails 189

B.HELLEBRANDT MAGDOLNA: Kelta leletek Hejőkeresztúr–Berecske-dombról (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
Celtic finds from Hejőkeresztúr–Berecske-domb (Borsod-Abaúj-Zemplén county) 203

EKE ISTVÁN: Késő vaskori település Nagyrécse határában
Late Iron Age settlement at Nagyrécse 217

H. KELEMEN MÁRTA: Késő kelta és kora római kori hamvasztásos sírok Esztergomból
Late Celtic and early Roman cremated burials from Esztergom 227

MITJA GUŠTIN: Between the Slavs and the Madyars
Szlávok és magyarok között 249

KVASSAY JUDIT: Árpád-kori és késő középkori településrészletek Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő lelőhelyen
Árpádian Age and Late Medieval settlement-remains from Balatonmagyaród–Alsó-Kolon 259

MOLNÁR FERENC: Az Árpád-kori Kolon (Balatonmagyaród) település vassalak-depójának anyagvizsgálata: a technológia és a nyersanyageredet kérdése
Study of a slag-dump from the Árpádian period of Kolon settlement (Balatonmagyaród): technology and origin of raw materials 281

ILON GÁBOR – SÜMEGI PÁL – BODOR ELVIRA: A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetrégészeti vizsgálat tükrében
The history of Ság Hill's immediate vicinity as reflected by archaeological data and the survey of environmental archaeology 295

KOSTYÁL LÁSZLÓ: Nemzetközi hírnév és permanens kompatibilitás (Lojalitás, neobarokk és szocreál viszonya Kisfaludi Strobl Zsigmond művészetében) 315

Köszöntő

Lassan átadja a stafétabotot az a generáció, amely a zalai múzeumügyet felépítette és sikeressé tette.

Horváth László Bakonyszentlászlón született, 1945. január 24-én. Általános és középiskolai tanulmányait Keszthelyen végezte. Már gimnazista korától, 1959 óta, a nyári szünidőben ásatásokon dolgozott, hogy megvalósítsa álmát, hiszen mindig is régész szeretett volna lenni. Érettségi után, 1963 nyarától a keszthelyi Balatoni Múzeum ásatási munkavezetője, majd a megfelelő tanfolyam elvégzése után restaurátora. Elhivatottságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy sorban jelentek meg publikációi, melyek megadták a lehetőséget, hogy diploma nélkül segédmuzeológussá nevezzék ki.

A sors fintora, hogy többszöri próbálkozásra sem vették fel az ELTE Bölcsészettudományi Kar régészet szakára, s közben letöltötte a két év katonaidejét is. Szakmai eredményei azonban meghozták a továbblépés lehetőségét, a munka mellett végül egyéni levelezőként – miniszteri engedéllyel és saját költségén – szerzett diplomát, 1977-ben. Tanulmányai végzése közben, 1975-ben döntött úgy, hogy a nagykanizsai Thúry György Múzeum régésze lesz. Folyamatosan képezve magát 1983-ban védte meg doktori disszertációját, s a következő évben a nyugdíjba vonuló dr. Kerecsényi Edit helyett az intézmény igazgatója lett. Elsősorban őskoros régész, de kutatási területe ennél jóval szélesebb, a késő bronzkortól a római kor végéig terjedő időszak. Kutatói pályájának első felében leginkább a kelta kor emlékeivel foglalkozott, doktori dolgozatát is ebből a témából, a magyarszerdahelyi kelta és római temető feldolgozásából írta.

Sokat tett Nagykanizsa környékének megismeréséért, a múzeum első régészeként fő feladatának Dél-Zala terepbejárását, az addig ismeretlen terület kutatását tartotta elsődlegesnek. Azóta több mint 60 kisebb-nagyobb ásatást, leletmentést végzett a múzeum gyűjtőterületén. A korábban 7000 darabot számláló régészeti gyűjtemény mára meghaladja a 100.000-es nagyságrendet. Részt vett a kiemelkedő jelentőségű kis-balatoni (1979–1989) és Hahót

környéki (1987–1992) ásatásokon és 1999-től a napjainkban is folyó autópálya megelőző ásatások zalai szakaszának szakmai irányítója.

Az elmúlt években kinevelt egy fiatal szakembergárdát, akivel együtt a zalai múzeumügyben eddig egyedülálló nagyszabású feladat megoldásán dolgozik, s az autópálya feltáráson végzett megfeszítő munkája mellett továbbra is komoly tudományos teljesítményre képes.

A Thúry György Múzeum igazgatójaként a rendet, a kiegyensúlyozott munkát és a jó munkahelyi légkört igyekezett biztosítani a kis kollektíva számára.

Sok évtizedes múzeumi munkájának méltó eredménye a Thúry György Múzeum új állandó kiállításának megvalósítása. A kiállításon látható Horváth László életműve, ez a kötet pedig tükrözi azt a tiszteletet, szakmai elismerést, mely egész életében körülvette.

Hát igen, Horváth László 60 éves lett és hivatalosan nyugdíjba ment. De tervei vannak és a szakmai munka folytatódik. A 60 év csak egy állomás, egy élet a múzeumügy szolgálatában, melynek Horváth László minden lépcsőfokát végigjárta. S mi kollégák várjuk a folytatást...

Zalaegerszeg, 2006. december 16.

dr. Vándor László
megyei múzeumigazgató

Horváth László régész publikációi

1. *A vörsi Máriaasszony-szigeti templomrom és a Balaton hajdani vízszintje.* Földrajzi Értesítő 1971, 491–497. (Füzes Miklóssal)

2. *Koravaskori bronzszobrocska Keszthely–Dobogóról (Früheisenzeitliche Bronzestatuette aus Keszthely–Dobogó).* VMMK 11, Veszprém 1972, 75–82.

3. *Későkeltakori lakóház leletmentése Keszthely–Usztatón (Freilegung eines Wohnhauses aus der spätkeltischen Zeit in Keszthely–Usztató).* VMMK 11, Veszprém 1972, 85–89.

4. *A balatonfőkajári kelta temető leletmentése (Die Erschließung des keltischen Gräberfeldes von Balatonfőkajár).* VMMK 11, Veszprém 1972, 93–106.

5. *Kelta sírok Sávolyon (Celtic graves in Sávoly).* SMK 1, Kaposvár 1973, 283–287.

6. *Őskori hordó alakú edény Szigligetről.* ArchÉrt 101, Budapest 1974, 55–63.

7. *Kelta temető leletmentése Miklósfán (Fundbergung eines keltischen Gräberfeldes in Miklósfa).* Zalai Gyűjtemény 6, Zalaegerszeg 1976, 3–18.

8. *Újabb kelta sírok Miklósfán (Neue Keltengräber in Miklósfa).* Zalai Gyűjtemény 8, Zalaegerszeg 1978, 3–10.

9. *Késővaskori lakóház Nagykanizsán (Wohnhaus aus der Späteisenzeit in Nagykanizsa).* Zalai Gyűjtemény 8, Zalaegerszeg 1978, 11–21.

10. *Késő római sír Hegyesdről (Spätrömisches Grab in Hegyesd).* VMMK 14, Veszprém 1979, 157–161. (Bilkei Irénnel)

11. *A magyarszerdahelyi kelta és római temető (The Celtic and Roman Cemetery at Magyarszerdahely).* Zalai Gyűjtemény 14, Zalaegerszeg 1979, 111 old.

12. *Noricumi sírkövek Zalában (Römische Grabsteine aus Noricum im Komitat Zala).* Zalai Gyűjtemény 16, Zalaegerszeg 1980–81, 13–20. (Bilkei Irénnel)

13. *A szőlősgyöröki római kori sír (Roman period grave at Szőlősgyörök).* ComArchHung 1, 1981, 59–81.

14. *Ásatások a nagykanizsai Inkey sírkápolna környékén.* Tanácsi Híradó, Nagykanizsa 1980–81, 35.

15. *A hosszúvölgyi római fazekaskemencék (Roman pottery kilns found in Hoszszúvölgy).* Iparrégészet. Égetőkemencék. (Industrial archaeology. Kilns and furnaces.) Veszprém 1981, 27–32.

16. *Előzetes jelentés a Nagykanizsa-Inkey kápolna melletti lelőhely feltárásáról (Preliminary report on the excavation of a site by the Nagykanizsa-Inkey sepulchral chapel).* Zalai Gyűjtemény 18, Zalaegerszeg 1982–83, 7–25.

17. *Régészeti topográfiai munkák Nagykanizsa környékén.* Városi Tanács Híradója 14, Nagykanizsa 1984, 73–74.

18. *Nagykanizsa és környékének története.* In: Nagykanizsa (szerk: Cseke Ferenc) Panoráma 1984, 16–36.

19. *Questions of the relation of archaeological topography and chronology.* MittArchInst 14, 1985, 279–282.

20. *Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében.* Zalaegerszeg 1986. (több szerzővel)

21. *Késővaskori ház- és településtípusok Dél-Zalában (Späteisenzeitliche Haus- und Siedlungstypen auf dem südlichen Teil des Komitates Zala).* Zalai Múzeum 1, Zalaegerszeg 1987, 59–80.

22. *The surroundings of Keszthely.* In: Corpus of Celtic finds in Hungary I. Transdanubia 1. (ed: Tibor Kovács–Éva Petres–Miklós Szabó) Budapest 1987, 63–178.

23. *Régészeti szócikkek.* In: Kanizsai enciklopédia. (szerk: Rikli Ferenc) Nagykanizsa 1999.

24. *Spätbronzezeit-Späteisenzeit.* In: Sieben Jahrtausende am Balaton. Von der Ur-und Frühgeschichte bis zum Ende der Türkenkriege. Sonderaustellung, Mannheim 1989, 36–50.

25. *A Kis-Balaton és környékének régészeti leletei. Kiállítási katalógus,* Szeged 1988. (Müller Róberttel)

26. *Római halomsírok Zalában (Römischen Hügelgräber im Komitat Zala).* In: Noricum-pannoniai halomsírok. Várpalota 1988 (Veszprém 1990), 47–63.

27. *Nagykanizsa és környékének története. Rövid áttekintés.* Kanizsa török uralom alóli felszabadításának emlékére. Nagykanizsa 1990, 4 old.

28. *Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig (The history of Nagykanizsa and its surroundings between the Neolitic and the Roman Period).* In: Nagykanizsa Városi Monográfia I. Nagykanizsa 1994, 85–133.

29. *Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit in SW-Transdanubien).* Zalai Múzeum 5, Zalaegerszeg 1994, 219–235.

30. *Késő bronzkor, korai vaskor, késő vaskor.* In: Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992) (szerk: Költő László–Vándor László) Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 57–79.

31. *Einige chronologische Fragen des keltischen Gräberfeldes von Rezi.* Zalai Múzeum 8, Zalaegerszeg 1997, 79–90.

32. *Die Kelten im Komitat Zala.* Schild von Steier, Kleine Schriften 18, 1998, 82–88.

33. *Római halomsírok Zalában (Römische tumuli im Komitat Zala).* Népek a Mura mentén 2 (Völker an der Mur 2), (szerk: H. Simon Katalin) Zalaegerszeg 1998, 31–39.

34. *Nagykanizsa és környékének fontosabb őskori és római kori régészeti lelőhelyei.* Nagykanizsai Honismereti Füzetek 20, 1998, 47 old.

35. *Újabban feltárt római halomsírok Zalában (Katalógus).* In: K. Palágyi Sylvia–Nagy Levente: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém 2000, 233–253.

36. *Zala megye őskora.* In: Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg 2001, 9–16.

37. *Késő bronzkori település feltárása Nagykanizsán (Excavation of a Late Bronze Age settlement at Nagykanizsa).* In: Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary 1998), Budapest 2001, 123–135.

38. *Celtic clay situla from Keszthely.* In: (hrsg. von Erzsébet Jerem und Pál Raczky) Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südostreuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Budapest 2003, 535–539.

39. *Római villa rustica temetője Nagykanizsán.* Zalai Múzeum 12, Zalaegerszeg 2003, 79–95.

40. *Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye) (Excavation of a Neolithic site at Petrivente).* In: Régészeti kutatások Magyarországon (Archaeological Investigations in Hungary 2001) Budapest 2003, 5–30. (Kalicz Nándorral)

41. *„Emberek, utak, kapcsolatok" Új állandó kiállítás készül Nagykanizsán.* Magyar Múzeumok 11/1. 2005/1, 14–15.

42. *Régészeti kutatások a tervezett autópályák zalai szakaszának nyomvonalán (1999–2004).* Kanizsai Antológia, No.1. Nagykanizsa 2005, 118–138.

43. *Grave of a Celtic warrior from Magyarszerdahely (Zala county) Kelta harcos sírja Magyarszerdahelyről (Zala megye).* Zalai Múzeum 14, Zalaegerszeg 2005, 61–73.

44. *Ló alakokkal díszített római kori edény Magyarszentmiklósról /Zala megye/ (Horse figure decorated Roman pottery from Magyarszentmiklós /Zala county/).* Zalai Múzeum 14, Zalaegerszeg 2005, 81–90.

45. *Siedlungsfunde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur bei Nagykanizsa (Naselbinske najdbe pozne faze Lengyelske Kulture pri Nagykanizsi).* In: Od Sopota do Lengyela. Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnik kulturah med Savo in Donavo. (Between Sopot and Lengyel. Contributions to Stone Age and Copper Age cultures between the Sava and the Danube.) (Ed. Alenka Tomaž) Annales Mediterranea, Koper 2006, 53-66. (Kalicz Nándorral)

46. *Késő római temetők Nagykanizsán (Late Roman cemeteries at Nagykanizsa).* In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005 (Archeological Investigations in Hungary 2005), Budapest 2006, 73–86. (Eke Istvánnal)

Szerkesztés:
Zalai Múzeum 12 kötet, Zalaegerszeg 2003.

2006. december 18.

Tokai Zita Mária

Adatok a Malo Korenovo kerámia délnyugat-dunántúli megjelenéséhez[1]

E munkával köszöntöm dr. Horváth László születésnapja alkalmából.

Bevezetés

A magyar kutatás számára kevésbé ismert Malo Korenovo kerámia Horvátország északi, északkeleti részén terjedt el, valamint átnyúlik Magyarország délnyugati területére is. Elsősorban tehát a horvátországi kutatásokra és leletanyagra támaszkodhattunk a Malo Korenovo megismerése során. Magyarországon sokáig csak Becsehelyről ismertünk ilyen leleteket, az 1975–76-ban végzett kis felületű ásatások alapján, ám az M7 autópálya építését megelőző régészeti feltárások alkalmával, Zala megyében több lelőhelyen is napvilágra kerültek Malo Korenovohoz tartozó leletek. A Malo Korenovo leletanyagokra vonatkozó terminus jelen ismereteink szerint nem tisztázható pontosan, ezért a továbbiakban „csak" Malo Korenovóként szerepel. A kutatás a típus, a csoport és a kultúra fogalmát is használja. A horvátországi anyagra vonatkozó véleményeket az alábbiakban ismertetem. Sajnos a törzsterületi anyagokról írott publikációkban nem térnek ki részletesen a lelőhelyek ismertetésére, az azokon talált más jellegű leletek bemutatására, és a Malo Korenovo kerámia kontextusára. Így fordulhatott elő, hogy pl. Z. Marković szerint Kaniška Ivan még együtt élt a Starčevo a Malo Korenovo kultúrával, amelyet a Malo Korenovo kultúra kezdeti időszakának tekinti, és az élettartalmát pedig 500-600 évre teszi (Marković 1994, 144–146). E véleményhez feltehető lenne tehát az a kérdés, hogy ha egy kultúra ilyen hosszú élettartamú, akkor miért ismerünk tőle ilyen kevés leletanyagot és lelőhelyet? Mostani ismereteink szerint túlzott állításnak tarthatjuk ezt a hosszú élettartamot és az eddig közöltek alapján talán a kultúra fogalom használatát is. A további – hazai és horvátországi – ásatási eredmények vihetnek majd minket közelebb a Malo Korenovo megismeréséhez.

Kutatástörténet

A Malo Korenovo leletanyag kutatástörténetének első lépései Stjepan Vuković nevéhez köthetők, aki 1956–1957-ben végzett ásatásokat a Bjelovar közelében fekvő Malo Korenovo település Dabrovac, Galovac és Vojvodinac nevű lelőhelyein. Az ott napvilágra került leleteket ő egy addig ismeretlen neolit kultúrának tartotta. 1961-ben S. Dimitrijević is végzett itt feltárást, majd publikálta az új leletanyagot, amelyet lokális egységnek határozott meg Horvátországon belül, és a nagy európai Vonaldíszes kultúrkör részének tekintette (DIMITRIJEVIĆ 1961, 17, 79). Majd átnézte a korábbi ásatások anyagait, és megállapította, hogy a Budinščináról az 1880-as években S. Ljubić kisebb szondáiból előkerült leletek egy része is ehhez az egységhez sorolható. Kérdéses volt, hogy önálló kultúrának, vagy csak típusnak tekinthető-e a Korenovo leletanyag (DIMITRIJEVIĆ 1969, 60–62). Szórványosan később újabb lelőhelyek jelentkeztek, ahol Korenovohoz sorolható leleteket is találtak: 1966-ban Dragica Iveković Tomašica-Ravnicét tárta fel, majd tíz évvel később S. Dimitrijević és A. Durman Garešnica közelében Kaniška Iva-t. Ezután, 1978-ban változtatott Dimitrijević korábbi terminológiáján és a Vonaldíszes Kerámia kultúra Korenovo típusa helyett bevezette a Korenovo kultúra fogalmát (DIMITRIJEVIĆ 1978, 76–81, 121–122). 1979-ben Tomašica-Berek néven az Ilova folyó csatornájának ásásakor bukkantak újabb településre. A Malo Korenovo lelőhelyek zömén azonban nem volt feltárás, kisebb méretű földmunkák és terepbejárások alkalmával figyeltek meg és gyűjtöttek össze leleteket. Ilyen például Drljanovac környékének feltérképezése is, amely egy amatőr régésznek, Đuro Jakšekovićnak köszönhető. Ő több

éven keresztül tanulmányozta a város körzetét, és számos lelőhelyet fedezett fel. A kultúra összefoglalását és önálló voltát 1993-ban Tihomila Težak-Gregl írta meg kisebb monográfiájában (TEŽAK-GREGL 1993), majd 1994-ben Zorko Marković foglakozott vele (MARKOVIĆ 1994).

A magyar kutatás elsősorban Kalicz Nándor nevéhez köthető (KALICZ 1977, 119–120; KALICZ 1978–79, 201–203; KALICZ 1983–84, 273–274; KALICZ 1988a, 110, 114; HORVÁTH–KALICZ 2003, 17–20). 2003-ban Tokai Zita Mária foglalta össze a Malo Korenovo kultúra magyarországi leletanyagáról írott szakdolgozatában az addig ismert leleteket (TOKAI 2003), valamint e témáról a szerző és P. Barna Judit is tartott előadást az Őskoros Kutatók IV. Összejövetelén Debrecenben.[2] Magyarország délnyugati részéről, Zala megyéből ismerünk Malo Korenovohoz köthető leletanyagot, elsősorban Becsehely–Bükkaljai-dűlőből, melyet Kalicz a rövidség kedvéért első megnevezése után később Becsehely I néven is használtak (KALICZ 1976, 287; KALICZ 1977, 119–120; KALICZ 1978–1979, 201–203; KALICZ 1983–84, 273–274; KALICZ 1988a; KALICZ 1988b, 110, 114), valamint Petrivente – Újkúti-dűlőből (HORVÁTH–KALICZ 2003, 17–20) és csekély számban Sormás két lelőhelyéről, Törökföldekről (P. BARNA 2005, 22–23) és Mántai-dűlőből.[3]

Elterjedési terület és a Zala megyei lelőhelyek

A Malo Korenovo leletanyag Horvátország északi és észak-keleti részén, a Dráva és a Száva közötti területen terjedt el, amely a Pannon régiót és Szlavóniát foglalja magában. Lelőhely koncentráció figyelhető meg a Lonja – Ilova folyók alföldjén Moslavina térségében, Bjelovar, Kutina, Garešnica és Vitrovitica környékén. Našice körzete az elterjedési terület keleti határát jelöli, a Szávától délre, Turopolje közelében feltárt Staro Čiče lelőhelye a délit, a magyarországi lelőhelyek pedig az északi szélét. Egyetlen lelőhely, Budinšćina fekszik csupán a Horvát Zagorjen, vagyis felföldön, amely az eddig ismert legnyugatibb előfordulása. Mivel Kalnik és Medvednica térségében – közvetve a Malo Korenovo területen – Malo Korenovo alapon jelenik meg a Sopot kultúra Brezovljani típusa, ezért ezek alapján feltételezhető, hogy Szlavónia keleti részén is kerülhetnek elő Malo Korenovohoz tartozó leletek, vagy Malo Korenovo hatását tükröző elemek. Déli irányú kapcsolatát mutatja a Zadar (Zára) mellett fekvő Smilčić lelőhelyének késő Danilo kultúrához tartozó rétegéből előkerült nyolc darab tipikus Malo Korenovo import kerámia (DIMITRIJEVIĆ 1979, 311, 331; TEŽAK-GREGL 1993, 14, 61, 63).

A következőkben a Malo Korenovo anyag északi elterjedési határát adó, az elmúlt évek során Zala megyében napvilágra került Malo Korenovo leleteket is tartalmazó lelőhelyeket ismertetem röviden:

Becsehely–Bükkaljai-dűlő (Becsehely I.): A lelőhely Zala megye déli részén, Becsehely községtől keletre, a Borsfa-patak és Vérvölgy árok által határolt, észak-kelet – délnyugat irányú alacsonyabb dombháton fekszik, amely az Alpok előterében húzódó észak-déli irányú útvonal sávjában van. A lelőhely már korábbról ismert volt. Az 1930-as években Tompa Ferenc végzett kisebb kutatást, amelyből a Nemzeti Múzeumba kerültek Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrához tartozó (továbbiakban DVK) és Lengyeli jellegű cserepek (KALICZ 1988a, 223). Ezekre alapozva Kalicz Nándor többször bejárta a területet és megállapította, hogy egy 5–7 hektár nagyságú intenzív teleppel kell számolni. A helyszínen 1975, majd 1976 során folytatott kisebb szondázó ásatást és mintegy 400 m^2 felületet tárt fel. Ekkor a DVK töredékek mellett az előzőleg várt Lengyel kultúra leletei helyett Sopot kultúrához tartozó leletanyagot, és Magyarország területén először Malo Korenovohoz sorolható kerámiatöredékeket talált. A feltárt leletanyagot Becsehely I, ill. Bükkaljai-dűlő néven publikálta (KALICZ 1976, 287; KALICZ 1977, 119–120, 211–212; KALICZ 1978–1979, 201–203; KALICZ 1983–84, 271– 293; KALICZ 1988a, 223; KALICZ 1988b, 110, 114).

Az M7-es autópályához tartozó egyik kapcsolódóút nyomvonalán, amely északnyugat-délkelet irányba szeli át a lelőhelyet, 2003–2004-ben 9.800 m^2 nagyságú területet tártunk fel, amelyen 1.242 objektumot figyeltünk meg és bontottunk ki. A terület lefedettsége és az objektumok mélysége az átlagosnál sokkal nagyobb – csakúgy mint a korábbi feltárás során – rendkívül intenzív telepjelenséggel volt dolgunk. A teljes lelőhelyet a felszíni jelenségek alapján a korábbi 5–7 hektárral szemben már több mint 9 hektár nagyságúra becsüljük. Az itt feltárt objektumok közel 90%-a a neolitikumhoz sorolható. Legelőször a kora neolitikum idején kis számban a Starčevo kultúra emberei telepedtek le. A középső neolitikumban éli virágkorát a lelőhely, ezt az időszakot a DVK Keszthely csoportja, a Sopot kultúra és a Malo Korenovo leletek képviselik, valamint importként Zselíz és Šarka típusú töredékek is előkerültek. A késő neolitikumra a legkorábbi Lengyel időszak Séi horizontjának kevés leletanyaga és Butmir típusú kerámiatöredékek datálhatók. További korokban is számolhatunk itt megtelepedéssel: a középső rézkori leletek a Balaton-Lasinja kultúrához, a késő bronzkoriak pedig az Urnamezős kultúrához köthetők, szórványként kevés római kori és Árpád-kori töredék is napvilágra került (HORVÁTH 2005, 175–176).[4]

Petrivente–Újkúti-dűlő: A lelőhely Nagykanizsától 13 km-re nyugatra, Petrivente községtől északra terül el. A lelőhelyet a tervezett M7 autópálya nyomvonala kelet-nyugati irányban szeli át, kelet felé az Újkúti-patak árterénél, a nyugati irányban pedig a petriventei bekötőútnál ér véget. A helyszínen a terepbejáráson kívül geofizikai felmérés is történt. A megelőző feltárási munkákra 2000–2002 között került sor, összesen 38.360 m^2-nyi területen, ahol 1.474 objektum lett feltárva.[5] Feltételezések szerint ez a teljes lelőhely 1/5 részét teszi ki. A leletek zöme a középső neolit DVK Keszthely csoport és a Sopot kultúra idejére datálható, valamint jelentős számban Malo Korenovohoz köthető leletek kerültek napvilágra. Importként néhány kerámiatöredék Zselíz, Stichband és Vinča kultúrákhoz tartozik. A rézkort a Proto-Boleráz időszakra keltezhető anyag képviseli, kevés szórványként pedig késő avar és Árpád-kori töredékek is jelentkeztek (HORVÁTH 2003b, 191; HORVÁTH 2004, 254–255; HORVÁTH–KALICZ 2003, 5–29).

Sormás–Török-földek: A lelőhely Nagykanizsától 6 km-re nyugatra fekszik, Sormás határában a Mántai-patak partján. 2002–2003-ban az M7 autópálya építését megelőző feltárás során összesen 27.700 m^2 területen 446 objektumot tártak fel.[6] A leletek zöme a középső és késő neolitikum fordulójára és utóbbi elejére, a Sopot kultúra és a legkorábbi Lengyel kultúra Séi horizontjának idejére datálható. Kisebb számú leletanyaggal a kora neolit Starčevo kultúra, a középső neolit DVK Keszthely csoportja és a Malo Korenovo, a középső rézkori Balaton-Lasinja kultúra és a Tűzdelt-barázdás díszű kerámia, valamint a késő bronzkori Halomsíros kultúra képviselteti magát. A lelőhely legfiatalabb leletei a késő középkorra keltezhetők. A lelőhelyen importként megjelenő hét darab Malo Korenovo töredék közül öt Sopot kultúrához tartozó gödörből került elő, egy az egyik kora Lengyeli körárok belső körárkából, a hetedik pedig egy zömében kora Lengyeli kultúrát tartalmazó objektumból. E két kora Lengyeli objektumból napvilágra kerültek még másodlagos helyzetben levő DVK kerámiatöredéke is, valamint a DVK Keszthely csoportjának kis telepe a lelőhely ezen részére koncentrálódott, így ezzel magyarázza P. Barna Judit itt a két Malo Korenovo kerámiatöredék másodlagos jelenlétét (BARNA 2005, 17–36).

Sormás–Mántai-dűlő: Sormás határában, a Mántai-patak keleti partján fekszik a lelőhely, szemben a Török-földekkel. 2002–2003-ban az M7 autópálya nyomvonalán végzett megelőző régészeti ásatás során itt 23.700 m^2 területen 554 objektumot tártak fel[7] (STRAUB 2004, 287). A legelső leletek a DVK idejéből valók, korábbi Vonaldíszes és Keszthely csoporthoz tartozó kerámiák kerültek itt napvilágra. A legintenzívebb megtelepedés a középső és késő neolitikum fordulóján és utóbbi elején, a Sopot kultúra és a legkorábbi Lengyel kultúra Séi horizontjának idején volt. Kisebb számú leletanyaggal a középső rézkor, a kora bronzkor képviselteti magát, valamint egy LT C1 korú kelta telep került itt napvilágra. A lelőhelyen importként megjelent nagyon csekély számú Malo Korenovo töredék is.[8]

Leletanyag

Kerámia

A Malo Korenovo leletanyagnak zömét kerámiatöredékek adják, melyeket a soványítás alapján két nagy csoportba sorolunk: durva és finom kerámia. A durva kerámiák jellemzően vörös és szürke színűek, oxidációs égetésűek, homokkal és kaviccsal soványítottak. A finom kerámiák színe szürke és fekete, a törésfelületük zömében vörösesbarna színű, soványítóanyagként pedig homokot használtak. Težak-Gregl szerint a Korenovo kultúra finom kerámiáinak zöme mindkét égetési eljárás alkalmazásával készült: az égetés kezdetén oxidációs, a végén pedig redukciós módszert használtak, és ezek együttes hatásának eredménye lett a sötétszürke színű, vörösesbarna törésfelületű leletanyag (TEŽAK-GREGL 1993, 68). Ez az állítás azonban technikailag elfogadhatatlan, mert így szétrobbantak volna az edények. Feltehetőleg oxidációs égetésű kerámiákkal van dolgunk, a sötétszürke színt pedig a füsttel magyarázhatjuk (TOKAI 2003, 22).

A magyarországi leletanyagot a jellegzetesen karcolt díszítés alapján tudjuk elkülöníteni – ezekre később bővebben kitérek –, melyeket szinte kivétel nélkül a finom kerámián alkalmaztak díszítőelemként. Így csak a finom kerámia edényformáit tudjuk bemutatni a Težak–Gregl-féle csoportosítás szerint, amit a horvátországi leletanyag alapján alakított ki (TEŽAK-GREGL 1993).

Tálak, csészék

A finom kerámiák vezető formáját a tálak adják, amelyek méretben, profilban és perem-kiképzésben térnek el egymástól. 4-féle tálformát különíthetünk el, ezeket pedig további altípusokra oszthatjuk.

1. Gömbös tálak (2. kép 1–7b): Megkülönböztetünk mély gömbös tálakat és csészéket, erősebb vagy enyhébb S-profillal (TEŽAK-GREGL 1993, 22, 69, T. 1/1, T. 1/2, T. 1/3), valamint gömb vagy félgömb alakú tálakat egyenes vagy gömbös fenékkel (TEŽAK-GREGL 1993, 22–23, 69, T. 1/4, 1/5, 1/6). A Malo Korenovo leletanyagban a nagyon mély, és a valamelyest sekélyebb tálak is megjelennek, amelyek

magassága 10–20 cm közötti. Míg a gömbös tálak a szájnál beszűkülnek, addig a félgömbösek szájának átmérője nagyobb, vagy megegyezik a has szélességével. Az edény legszélesebb részén gyakran bütykök vagy fülek ülnek. Ezek a kerámiatípusok a Malo Korenovo teljes fejlődési szakaszában megvannak.

2. Bikónikus tálak (3. kép 10–11): Ezek között is két típus különíthető el. Az egyik a mély bikónikus tálakat tartalmazza, alacsony hengeres nyakkal és egyenes peremmel, a vállon gyakran fülekkel (TEŽAK-GREGL 1993, 22–23, 69, T. 2/2). A másik típus homorú felső részű, enyhén kihajló peremű bikónikus táltípus (TEŽAK-GREGL 1993, 22–23, 69, T. 2/1, T. 2/3). Míg az első típus a Malo Korenovo korai fázisára, addig a második típus a klasszikus időszakának a végére jellemző, és a szomszédjától, a Sopot kultúrától vethette át.

3. Csőtalpas tálak (4. kép 1–3b): A tálak formája alapján alakíthatunk ki altípusokat: kónikus, bikónikus vagy enyhén S-profilú. Malo Korenovo csőtalpas tálainak a formája valahol a Starčevo és a Sopot forma között helyezkedik el fél úton, de inkább a késő Starčevo formához áll közelebb (TEŽAK-GREGL 1993, 23, 69, T. 2/5). Ezek gyakran díszítetlenek, de néhány darabon karcolt zegzug minta látható a talprészen (TEŽAK-GREGL 1993, T. 3/3, T. 14/7).

4. Lapos tálak: A lekerekített gömbös aljú, kónikus tálak tartoznak ide, amelyek vállán gyakorta kis bütykök ülnek (TEŽAK-GREGL 1993, 23, 69, T. 2/6). A Malo Korenovo horvátországi leletei között csak díszítetlen példányok kerültek napvilágra, a magyarországi anyagban pedig díszített darabok is felbukkantak.

Amforák

A gömbös hasú, alacsony cilindrikus nyakú és a has legszélesebb részén bütykökkel díszített amfóra forma jellemző (4. kép 4–6b) (TEŽAK-GREGL 1993, 23, 69, T. 2/4). Ez a típus a klasszikus Vonaldíszes Kerámia kultúrájának gyakori formája.

Fazekak

Eddig csupán a mély, kónikus fazéktípust lehet e csoportba sorolni, amelynek nincs kihangsúlyozva a nyaka, a pereme pedig egyenesen levágott. E típusra jellemző, hogy a has legszélesebb részén apró bütykök ülnek (TEŽAK-GREGL 1993, 23, 69, T. 2/7). Mivel ez a forma csak a durva kerámia között jelent meg, így hazánk területéről eddig ismeretlen.

Magyarországi kerámiaanyag

A magyarországi leletanyag jelentős részét sajnos nem tudjuk teljes pontossággal az ismertetett kerámiatípusok részeként azonosítani, mivel általában kis méretű és elsősorban íves oldaltöredékekről van szó. A perem-, a profil- és a csőtalptöredékek esetében tudunk csak biztosabbat állítani. A következőkben elsősorban Becsehely[9] és Petrivente Malo Korenovohoz tartozó leletanyagát ismertetem. A Sormás – Török-földeken napvilágra került kevés töredéket P. Barna Judit publikálta részletesen, így ezekre most nem térek ki (BARNA 2005, 22–23, 8. kép 1–7).

A lelőhelyek anyaga közül Becsehely–Bükkaljai-dűlőben a legmagasabb a Malo Korenovo leletek száma, Petrivente–Újkúti-dűlőből is több mint száz darab ismert, Somás–Török-földeken hét töredék került napvilágra, Sormás–Mántai-dűlőben pedig még ennél is kevesebb. Becsehely Malo Korenovohoz sorolható leletanyaga jóval jelentősebb és nagyobb mennyiségű – bár ennek zöme még feldolgozás alatt áll –, mint a Petriventén talált töredékek száma. A két lelőhely mindössze 3 km-re fekszik egymástól, így nem csoda, hogy a leletanyaguk nagyon sok hasonlóságot mutat. A sötétszürke színű, barna törésfelületű darabok dominálnak, de a leletanyagban találhatók világosszürke, barna, fekete, szürkésbarna és barnásszürke színű töredékek is. Az edények égetésénél zömében a redukciós eljárás volt a jellemző. A jól iszapolt agyaghoz elsősorban finom szemű – ritkábban durva szemű – csillámos homokot tettek soványítóanyagként, de előfordult néhány töredéknél nagyon apróra zúzott kavics is. A fazekasok technikai tudásáról tanúskodik az edények falvastagsága is, amely 0,3 cm-től 1,0 cm vastagságig terjed.

A magyarországi Malo Korenovo legáltalánosabb edényformáinak a tálak és a kisebb csészék számítanak, amelyeknek több típusa jelenik meg a leletanyagokban. Gyakoriak az enyhe S-profilú és gömbös mély tálformák és kisebb méretű csészék (2. kép 1–7b; 3. kép 2–3, 5–9) (HORVÁTH–KALICZ 2003, 6. kép 12, 17, 18, 19; TOKAI 2003, XXII. t. 2–3, XXIII. t. 1; XXIV. t. 5–6). Szintén az egyik legelterjedtebb formának számít a homorú felső részű, bikónikus mély tál (3. kép 1, 4, 10–11) (HORVÁTH– KALICZ 2003, 6. kép 15; TOKAI 2003, XXIII. t. 9–10). Lapos tálhoz tartozó íves peremtöredék is napvilágra kerültek (TOKAI 2003, VII. t. 3–4, XVIII. t. 2, XXIII. t. 3). Jellemző még a gömbös hasú, cilindrikus nyakú, a has legszélesebb részén vízszintesen vagy függőlegesen átfúrt bütyökfülekkel díszített amfóra forma (4. kép 4–6b) (HORVÁTH–KALICZ 2003, 6. kép 13; TOKAI 2003, III. t. 1–3, VIII. t. 2–5, X. t. 2, XIII. t. 2). Sokféle peremtöredék került elő (4. kép 5; 5. kép 1–9): leggyakoribb az enyhén kihajló (TOKAI 2003, XXII. t. 3, XXIII. t. 1, XXIV. t. 1, 4, 8), jellemző még az erősen kihajló (TOKAI 2003, VIII. t. 1–2, XXIII. t. 2), az egyenes (TOKAI 2003, XXIV. t. 2, 6), a tagolt

(TOKAI 2003, XXIV. t. 5, 6), az íves (TOKAI 2003, XXIII. t. 3), a kicsit homorú (TOKAI 2003, XXIV. t. 3) és a megvastagodó (TOKAI 2003, XXIV. t. 7) forma. A leletanyagban kis számú aljtöredék van, melyek lekerítettek, egyenesek vagy laposak (TOKAI 2003, II. t. 1, IV. t. 2–4, V. t. 4, XIX. t. 1, XXV. t.), de enyhén homorú példányok is kerültek elő (TOKAI 2003, IV. t. 1, XIV. t.). A csőtalpas tálak száma meglehetősen kevés, mert ezeknél is csak a karcolt díszítésű darabok esetében állíthatjuk biztosan, hogy a Malo Korenovohoz tartoznak (4. kép 1–3b). A talptöredékek között az alacsony (4. kép 3a–b) (TOKAI 2003, V. t. 3) és a közép magas változat (4. kép 2) (TOKAI 2003, V. t. 2) is megtalálható. Ismerünk csőtalphoz tartozó táltöredéket is, amely az S-profilú altípushoz sorolható (4. kép 1) (HORVÁTH– KALICZ 2003, 6. kép 16), de ennek a talprésze sajnos nem került napvilágra, így pontos magassága és formája nem rekonstruálható.

Kultikus tárgyak

A Malo Korenovo kultikus életről és kultusztárgyairól nagyon keveset tudunk.

Állatplasztika

A Vonaldíszes kerámiák némelyik kultúrájában meghatározott jelentésük van a különböző antropomorf és zoomorf plasztikáknak. A Malo Korenovo leletanyagban eddig mindössze egy állatfigura került elő a névadó lelőhelyről. Ez egy nagyon stilizált, Dimitrijević szerint disznó alak, melynek sérültek a lábai és az alsó része, így ezek alapján feltételezhető, hogy egy másik tárgyra volt felerősítve, talán egy edény plasztikus füle lehetett (DIMITRIJEVIĆ 1979, 322, T. LI:4). Magyarországról eddig nem ismerünk Malo Korenovohoz sorolható állatplasztikát.

Oltár

Általában az oltárok ritka jelenségnek számítanak a Vonaldíszes kerámia kultúráiban. Ha kerülnek is elő ilyen töredékek, akkor azok vagy Starčevo vagy Vinča hatásnak tekinthetők (TEŽAK-GREGL 1993, 26.). A Malo Korenovo anyagból eddig egyetlen kis oltár ismert Tomašica-Ravniceról (DIMITRIJEVIĆ 1969, T. XIX/7, T. XVIII/15; DIMITRIJEVIĆ 1978, 79, Sl. 4/15, 121, Sl. 14/2; MARKOVIĆ 1994, 149, 255, T. 6/10; TEŽAK-GREGL 1993, 70, T 18/1). Az oltárkának jó párhuzama kerültek elő Petrivente–Újkúti-dűlőből, egy Sopot kultúrához tartozó gödörből (5. kép 7a). A sötétszürke színű, barna törésfelületű, finom szemű csillámos homokkal soványított, 4 kis lábon álló oltár töredékének minden oldala vékonyan és mélyen bekarcolt kampós végű vonalakkal díszített. Teteje enyhén homorú, medenceszerűen kiképzett és a közepén egy átfúrt apró bütyök van. Az egyik oldalán kerek átmetszetű nyílás található (HORVÁTH–KALICZ 2003, 7. kép 4). Párhuzamként hozható fel még egy Gornij Brezovljanin előkerült oltártöredék is, amely szintén ilyen formát mutat, de az díszítetlen (DIMITRIJEVIĆ 1978, Sl. 21/7; DIMITRIJEVIĆ 1979, T. LII. 12).

Idol

A Malo Korenovo törzsterületi leletanyagában ismeretlenek az idolok. Petrivente – Újkúti-dűlő lelőhely ebből a szempontból egyedül álló, hiszen itt két különböző típusú idol is előkerült, melyeket elsősorban a rajtuk lévő vékonyan bekarcolt, kampóban végződő vonaldíszítés miatt soroljuk a Malo Korenovo leletekhez. Az egyik szürkésbarna, finom szemű csillámos homokkal soványított ülő idol töredéke, melynek csak a csípő és a külön kiképzett lábak egy része maradt meg (5. kép 6a–b). A bevágott vonallal jelölt ölénél elöl vízszintesen futó, vékonyan bekarcolt, kampóban végződő vonaldísz látható. Kevés vörös színű festéknyom figyelhető meg az idol különböző részein, elsősorban a kampó körül (függőleges csík formában?) és hátul a láb kezdeténél, a hajlatban és az oldalán (HORVÁTH–KALICZ 2003, 7. kép 3). Ennek az ülő idoltípusnak a formája a Sopot kultúrára, anyaga és díszítése pedig a Malo Korenovora jellemző, így valószínűleg ezek együttélésének a hatását fedezhetjük fel rajta. A másik idol vörösesbarna színű, durvább szemű homokkal soványított (5. kép 5), jobb szeme háromszög kiképzésű, melleit két kis bütyök jelöli, alatta maga előtt összetett kezek láthatók. A haja három bekarcolt vonallal van jelölve, nemi szervét kis benyomással hangsúlyozták, jobb oldalán kampóban végződő karcolt vonaldísz van. A szobor valószínűleg trónuson ült, amelyről rekonstrukció is készült (7. kép 1a) (TOKAI 2003, XVI. t. 2, XXI. t. 2).

Díszítés

Vonaldísz

Malo Korenovo védjegyének a vékonyan, mélyen bekarcolt és a leggyakrabban kampóban végződő vonaldíszt tekinthetjük. Ez a díszítésmód eltér a Vonaldíszes Kerámia kultúráinál megszokott vonalaktól. A DVK Keszthely csoportjára az U átmetszetű, szélesebb vonaldísz jellemző, a Malo Korenovora pedig a V átmetszetű nagyon vékonyan és mélyen karcolt vonalak. Úgy tűnik, hogy a DVK vonaldíszeket puha vagy lekerekített végű eszközökkel alakították ki, a Malo Korenovora jellemző vonaldíszeket pedig nagyon vékony és éles tárggyal – pl. halszálkával, éles csonttal vagy kihegyezett fával –

alakíthatták ki. A bekarcolt vonalak után az edények felületét elsimították, ezzel is lágyabbá tették a díszítés jellegét. A bekarcolt vonaldíszek között a kampós végűek a legdominánsabbak, amely „kampókat" jobban megfigyelve kisebb eltéréseket vehetünk közöttük észre. Ezekre a kampókra emlékeztető dísztőelemeket már a DVK Keszthely csoportjának emberei is alkalmaztak. A karcolt díszítések között legjellemzőbbek az egyes vagy kettős-hármas vonalkötegek és ezek kombinációi, gyakoriak még a zegzug, az A és V alakú vonalak, a Z minták, a girlandok és a meanderek.

Festés

A díszítőelemek közül külön ki kell emelnünk a festést. A Malo Korenovo törzsterületén ismeretlen az edények festése. Težak-Gregl szerint a kultúra késői vagy végső fázisában jelenhetett meg csupán, amikor már a karcolás mértéke lecsökkent, de ő hipotetikusnak tarja ezt az időszakot. Csupán Vuković Malo Korenovo település mellett végzett feltárásának jegyzeteiben olvasható vörös festésű töredék (TEŽAK-GREGL 1993, 31, 73), ám e lelőhelyen Sopot-Brezovljani fázis idejére datálható kerámiák is napvilágra kerültek, így a feljegyzésben szereplő kerámiatöredék inkább ez utóbbinak tartható (TOKAI 2003, 26). Figyelembe kell vennünk azt is, hogy Dimitrijević mindössze Malo Korenovo-Galovac 2. objektumát sorolta a végső fázisba (DIMITRIJEVIĆ 1979, 320). Kérdéses tehát, hogy alkalmaztak-e festést kerámiadíszítésre a Malo Korenovo emberei a mai Horvátország területén.

A magyarországi leletanyagban azonban már előfordulnak festett kerámiatöredékek (5. kép 1–4c). Vörös színű földfestéket használtak, melyet égetés után vitték fel a kerámia – sokszor fényezett – felületére. Petrivente – Újkúti-dűlő leletanyagában igen csekély számú darabon figyelhető meg együtt a karcolás és a vörös festés. Nem csak a vékonyan bekarcolt vonaldíszben maradt meg a festésnyom, hanem a felületet is díszítették festéssel. Az itt előkerült töredékeken különböző irányú vonalas és sávos festést alkalmaztak elsősorban a belső felületen. A festett darabok közül kiemelkedik egy peremtöredék a kidolgozottságával és a festés mintázatával. Rajta belül festett ferde vonalak és háromszög minta van, kívül pedig kampóban végződő karcolt vonaldíszek (HORVÁTH–KALICZ 2003, 28, 6. kép 14). Ennek a legjobb párhuzama Becsehelyről került elő (KALICZ 1983–1984, Taf. 3.11; KALICZ 1988a, 109. kép 5; KALICZ 1988b, Abb. 3.5; KALICZ 1998, 53, 17. t. 4). A becsehelyi leletanyag feldolgozása folyamatban van, de a már eddig beleltározott töredékek között is jóval magasabb a festett darabok száma, mint a Petriventén napvilágot látottaké. A kerámiatöredékeken kívül a Petriventén előkerült egyik idolon is vörös festés nyomai figyelhetők meg (5. kép 6b) (HORVÁTH–KALICZ 2003, 7. kép 3). Sajnos a vörös festés a talaj maró hatásának köszönhetően sokszor nagyon rosszul, vagy csak alig maradt meg pl. a karcolt vonalakban.

Plasztikus dísz

Ezek a díszek nem is annyira díszítőelemek, mint inkább gyakorlati funkciót tölthettek be. Az edények oldalán megjelenő bütykök, bütyökfülek és fülek a kerámiák könnyebb megfogását segíthették. Egyébként a bütykök és bütyökfülek, melyek legtöbbször vízszintesen, ritkábban függőlegesen átfúrtak, meglehetősen kevés Malo Korenovo töredéken figyelhetők meg a magyarországi leletanyagban.

Kronológia

A Malo Korenovohoz tartozó leletek relatív időrendi helyzetéről és hovatartozásáról eltérő vélemények alakultak ki. A Malo Korenovo kezdeti szakaszát Dimitrijević kezdetben még a Sopot-Lengyel IA és a Vinča B1 időszakkal párhuzamosította, a végét pedig a Sopot-Lengyel IB-vel és Vinča B2-vel. Szerinte a klasszikus Vonaldíszes Kerámia kultúra II. és III. fázis átmenetével, a késői Zselíz típus kezdetével és a Szakálhát típussal volt egykorú (DIMITRIJEVIĆ 1969, 64–65; DIMITRIJEVIĆ 1978, 122). Marković szerint Horvátországban a korai neolitikum legvégétől az egész közép neolit időszakon keresztül élt a Malo Korenovo kultúra népessége. Kezdeti szakasza még a Starčevo kultúrával egyidős, klasszikus szakasza a Starčevo végével – ekkor keletebbre már a Vinča A periódus van –, a késői szakasza pedig a klasszikus Sopot kultúra kezdetével, a Ražište típussal és a Vinča B időszakkal egykorú. Feltételezése szerint Kaniška Ivan még együtt élt a Starčevo és a Malo Korenovo kultúra, ezt tekinti a kultúra kezdeti időszakának, a Sopot kultúra Brezovljani fázisa pedig a végét jelzi. Véleménye szerint a Malo Korenovo 500–600 éves élettartalmú, ez mintegy 17–20 nemzedéket, a Brezovljani fázis pedig a 200–300 évével ennek közel a felét, 7–10 generációt jelenthet, ha egy emberöltőt átlag 30 évnek tekintünk (MARKOVIĆ 1994, 144–146). Ezt túlzott állításnak tarthatjuk (TOKAI 2003, 6). Pavúk szerint a Malo Korenovo csoport fiatalabbnak tekintendő, mint a legkorábbi Vonaldíszes kultúra, és nem lehet egyidejű a Dráva-Száva közötti Starčevo kultúrával sem (PAVÚK 1994, 144). A Malo Korenovo kultúrának korábbinak kell lennie, mint a Sopotnak állítja Regenye Judit (REGENYE 1998, 111). A Sopot kultúra Kelet-Szlavóniából indult ki, majd elfoglalta

Északnyugat-Horvátországban a Malo Korenovo területeit, és átkelt a Dráván is. Magyarországra a Vinča B1 idején hatolt be és a Vinča C időszakban érte el legnagyobb kiterjedését. A Malo Korenovo legkeletibb lelőhelyei az Orljava folyó és Požega vidékén vannak, mely területekig terjeszkedett a Sopot a korai időszakában, vagyis feltehetőleg a Sopot IA–IB idején már a klasszikus Malo Korenovo élt ott. A Sopot az IB és II fázisában már a Dráva-Száva közén van és leletanyagán érződik a Malo Korenovo hagyomány. A késő Malo Korenovo már nagyon közel áll a Sopot Brezovljani fázisához. Ezen időszakban hanyatlása a terjeszkedő Sopot kultúrának tudható be. Težak-Gregl szerint időben tehát a Malo Korenovo a Sopot IAB és a Vinča A2–B1 szakasszal párhuzamosítható (TEŽAK-GREGL 1993, 74–75). Az itt ismertetett vélemények közül sokkal egyet lehet érteni. Úgy tűnik a Malo Korenovo leletanyag valóban nem lehet egykorú a Starčevo kultúrával és a legkorábbi Vonaldíszessel sem, viszont a Sopot kultúra emlékeinél részben korábbinak tartható.

A Malo Korenovo hovatartozásában sem egységesek a vélemények. Juraj Pavúk szerint ez nem lehet a Vonaldíszes kultúrkör része. Ő hasonlóságot csupán a vonaldíszek használatában fedez fel, az edényformák pedig szerinte a Vinča és a Sopot kultúrák irányába vezetnek. Dimitrijević viszont pontosan ezen ok miatt sorolja a Vonaldíszes kultúrkörbe a Malo Korenovo kultúrát, szerinte ugyanis a Starčevo kultúra hagyománya a gömbös tálforma és az enyhe S-profil. Valamint e mellett szól az is, hogy a Malo Korenovo leletanyagban megtalálhatók azok a nagy űrtartalmú kettőskúpos edényformák is, amelyek a korai Vonaldíszes kerámiáknál megvannak, majd később eltűnnek, s a forma továbbélése nem lehet teljesen véletlen a Malo Korenovo anyagban (DIMITRIJEVIĆ 1969, 61–62). Težak–Gregl egy speciális csoportnak tekinti a Korenovo kultúrát a Vonaldíszes kultúra délkeleti határán (TEŽAK-GREGL 1993, 75).

Magyarország területén a Malo Korenovo anyag – az 1975–1976-os becsehelyi ásatások nyomán – Kalicz Nándor szerint már a Keszthely csoport idején megjelent (KALICZ 1988, 110). A Pertrivente – újkúti-dűlői leletek zöme alapján viszont változott az álláspontja, ekkor az ilyen típusú töredékeket a Sopot kultúra idejére teszi és a néhány DVK-val együtt talált darabot későbbi telepkeveredésnek vélte (HORVÁTH –KALICZ 2003, 17–20). Az új, 2003–2004-es becsehelyi ásatáson megfigyeltek során most már ismét korábbra, a DVK Keszthely csoportjának idejére, annak végére tehetjük a Malo Korenovo kerámia megjelenését. Ezen a véleményen van P. Barna Judit is a Sormás – Török-földeken talált töredékek alapján. Ő is a Malo Korenovo megjelenését hazánkban először a DVK Keszthely csoportjának idejére teszi, amelyet egy második hullám követett a Sopot kultúra idején (BARNA 2005, 23).

Becsehely – Bükkaljai-dűlőben jelentős számú DVK Keszthely csoportjának idejére datálható objektumából kerültek elő Malo Korenovo töredékek. Több olyan gödröt is feltártunk, amelyben festett DVK és Malo Korenovo töredékek együtt jelentkeztek. Ezt a megfigyelést támasztja alá a petrológiai vizsgálat eredménye is, amely technológiai hasonlóságot mutat ki a DVK Keszthely csoport és Malo Korenovo kerámiák között. Ezeknél az edénykészítéshez felhasznált anyag nagymértékben hasonlít az ásványok összetételében, mennyiségében, méretében és kerekítettségében.[10] A Malo Korenovo leletek technológiai és anyagi hasonlósága felveti azt a kérdést is, hogy csak importokról és később ezek másolatáról vagy esetleg Malo Korenovohoz tartozó emberek megtelepedéséről is beszélhetünk-e Becsehelyen? Véleményünk szerint a Malo Korenovo leletanyag Vonaldíszes alapon jött létre, de a későbbi korokban már erős hatással voltak egymásra a Sopot kultúra Brezovljani fázisával. A törzsterületei, horvátországi leletanyag közé beillesztve megállapíthatjuk, hogy a magyarországi leletek a Težak–Gregl-féle klasszikus fázis idejére tehetők és sajátos helyi jelleggel bírnak (TOKAI 2003, 58).

Az időrendi helyzet tisztázásában segítségünkre lehetnek a korábbi, hasonló korú magyarországi feltárások eredményei is. Érdekes, hogy sem a Becsehely – Bükkaljai-dűlő lelőhelytől alig 1 km távolságban fekvő, az M7 autópályához kapcsoló ásatás során mintegy 18000 m^2 nagyságú felületen feltárt Becsehely – Homokos (Becsehely II)[11] lelőhelyen (HORVÁTH 2003a, 97), sem Kustánszegen (KALICZ 1991, 5–36), sem pedig az M7 autópálya nyomvonalába eső további klasszikus DVK idejére datálható lelőhelyeken nem kerültek elő Malo Korenovohoz sorolható töredékek. Ez arra utalhat, hogy a környező DVK lelőhelyek nem teljesen egykorúak, és a Keszthely csoport végén megjelenő Malo Korenovo leletek idejét már nem érték meg, szemben Becsehely–Bükkaljai-dűlő lelőhellyel.

Összefoglalás

A horvátországi törzsterületű Malo Korenovo leletanyag Magyarország délnyugati szegletében kevés számú lelőhelyen — Becsehely–Bükkaljai-dűlőben, Petrivente–Újkúti-dűlőben és Sormás–Török-földeken és Mántai-dűlőben — került napvilágra. Sormás–Török-földekről mindössze hét darab, Petriventéről több mint száz, a jelenleg is feldolgozás alatt álló Becsehely lelőhelyéről pedig a legnagyobb mennyiségű leletanyag került napvilágra, amely már az

1975–1976-os ásatási eredményekkel Becsehely I, illetve Bükkaljai-dűlő néven bevonult a szakirodalomba. Becsehelyen a 2003–2004-es ásatáson megfigyeltek alapján a Malo Korenovo első magyarországi megjelenését már a DVK Keszthely csoportjának idejére tehetjük. Itt egy olyan időhorizontot sikerült megfogtunk, amikor a DVK Keszthely csoportjának végén megjelent az égetés utáni vörös festés és először bukkant fel a Malo Korenovo kerámia. Sőt a lelőhelyen importként előforduló Zselíz és Šarka töredékek is olyan objektumokból kerültek napvilágra, melyekben a DVK Keszthely csoportjának jellegzetes kerámiái – többször festett darabok – és mellettük Malo Korenovo töredékek voltak. A Petriventén feltárt Malo Korenovo leletek nagy része úgy tűnik, hogy Becsehelynél egy kicsit fiatalabb, mert itt a zöme Sopot kultúrához tartozó objektumból került elő.

A Korenovo kerámiaformáinál a horvát leleteket és a Težak-Gregl-féle csoportosítást vehetjük alapul, mely kerámiáknál a késő Starčevo, Vinča, Vonaldíszes és Sopot kultúra formái jelentek meg. Nálunk elsősorban a gömbös és a bikónikus tálak és csészék, az amfóra forma és a csőtalpas edények fordulnak elő. A Malo Korenovo védjegyének a vékonyan és mélyen karcolt, sokszor kampóban végződő vonaldíszek tekinthetők. Ehhez hasonló „kampós" díszítést már a DVK Keszthely csoportjának edényein is felfedezhetünk. A horvátországi anyaggal összevetve a díszítésről megállapítható, hogy a magyarországi leletek nagyobb változatosságot mutatnak, a vonaldíszek többféle rajzolatúak. A becsehelyi és a petriventei töredékek között több darabon megfigyelhető, hogy karcolás mellett festést is alkalmazták díszítőelemként, amely sajátosnak tűnik a magyar leletanyagban. A két díszítőeljárás többször nemcsak azonos felületen együtt jelentkezett, hanem néhány darabot belül csak festéssel, kívül pedig csak karcolással díszítettek.

A Malo Korenovo jobb megismeréséhez a további hazai és horvátországi feltárások vihetnek közelebb.[12]

Jegyzetek:

[1] A dolgozat alapját a szerző 2003-ban írt szakdolgozata adja.

[2] A konferenciakötet 2007-ben fog megjelenni.

[3] A Sormás–Mántai-dűlőben napvilágot látott csekély számú Malo Korenovo töredék P. Barna Judit: Újabb adatok a dél-dunántúli középső neolitikum időrendjéhez című cikkében fog megjelenni, az Őskoros Kutatók IV. Összejövetelének konferenciakötetében.

[4] Becsehely–Bükkaljai-dűlő lelőhely neolitikumának kronológiájáról Kalicz Nándor–Kreiter Eszter–Tokai Zita Mária tartott előadást az Őskor Kutatók IV. Összejövetelén Debrecenben, 2005. tavaszán. A konferenciakötet 2007-ben fog megjelenni.

[5] Az M7 autópályához kapcsolódó pótkisajátítási területek érintették a lelőhelyet, így a feltárt felület nagysága és az objetumok száma is nőtt.

[6] Az M7 autópályához kapcsolódó pótkisajátítási területek érintették a lelőhelyet, így a feltárt felület csaknem kétszeresére növekedett.

[7] Az M7 autópályához kapcsolódó pótkisajátítási területek érintették a lelőhelyet, így a feltárt felület nagysága és az objetumok száma is nőtt.

[8] Lásd 3. lábjegyzet.

[9] Becsehely–Bükkaljai-dűlő lelőhely Malo Korenovo leletanyagából elsősorban az 1975-1976-ban napvilágra került darabokat ismertetem, valamint a jelenleg is leltározás és feldolgozás alatt álló 2003-2004-os anyagból a kiemelkedő példányokat mutatom be.

[10] A petrológia vizsgálatokat Kreiter Attila végezte, melyek részletes eredményei az Őskor Kutatók IV. Összejövetelének konferenciakötetében fog megjelenni 2007-ben.

[11] Ez a lelőhely is korábbról ismert, mert Dr. Kalicz Nándor 1975-1976 folyamán itt is végzett kisebb szondázó feltárást (KALICZ 1977, 119-120; KALICZ 1978-1979a, 15, 293-299, 306; KALICZ 1978-1979b 203, 398, KALICZ 1988a, 184, 219, 223).

[12] A dolgozatot Dr. Kalicz Nándor (MTA RI) lektorálta, a fotókat és a képtáblákat Bicskei József, a rajzokat Soós Gábor és Tóth Zoltán készítette. Munkáját ezúton is köszönöm.

Irodalom:

P. BARNA 2005
P. Barna J.: Sormás–Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum. ZM 14 (2005) 17–36.
DIMITRIJEVIĆ 1961
Dimitrijević, S.: Problem neolita i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslavija. OpArch V., Zagreb, 1961.
DIMITRIJEVIĆ 1968
Dimitrijević, S.: Sopotsko-Lendelska kultura. Zagreb, 1968.
DIMITRIJEVIĆ 1969
Dimitrijević, S.: Das Neolithikum in Syrmien, Slawonien und Nordwestkroatien. ArchIug 10 (1969), 39–76.
DIMITRIJEVIĆ 1978
Dimitrijević, S.: Neolit u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj. – Das Neolithikum in Nordwestkroatien. Arheološka Istraživvanja u Istraz. U. Sjevern. Hrvatskoj. Zagreb, 1978, 71–128.
DIMITRIJEVIĆ 1979
Dimitrijević, S.: Sjeverna zona. In.: Alojz Benac (szerk.) Praistorija Jugoslavenskih Zemelja. II. Neolit. Sarajevo, 1979, 229–360.
HORVÁTH 2003a
Horváth L.: Becsehely, Homokos-dűlő. RégKut 2000, (2003) 97.
HORVÁTH 2003b
Horváth L.: Petrivente, Újkúti-dűlő. RégKut 2000, (2003) 191.
HORVÁTH 2004
Horváth L.: Petrivente, Újkúti-dűlő. RégKut 2002, (2004) 254–255.
HORVÁTH 2005
Horváth L.: Becsehely, Bükkaljai-dűlő. RégKut 2004, (2005) 175–176.
HORVÁTH – KALICZ 2003
Horváth L.–Kalicz N.: Újkőkori település feltárása Petriventén (Zala megye). – Excavation of a Neolithic site at Petrivente (Zala county). RégKut 2001, (2003) 5–29.
KALICZ 1976
Kalicz, N.: Archälogische Forschungen. ArchÉrt 103 (1976) 289.
KALICZ 1977
Kalicz, N.: Becsehely. Ausgrabungen und Bibliographien 1975. MittArchInst 7 (1977) 199–120, 211–212.
KALICZ 1978-1979a
Kalicz, N.: Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. MittArchInst 8/9 (1978/79), 13–46, 293–307.
KALICZ 1978–1979b
Kalicz, N.: Becsehely I. Ausgrabungen und Bibliographien 1976/77. MittArchInst 8/9 (1978/79) 201–203, 395–398.
KALICZ 1983–1984
Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen" in Ungarn. MÖAG, Wien 33–34 (1983–84), 271–293.
KALICZ 1988a
Kalicz N.: A termelőgazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. Doktori értekezés. Budapest, 1988.
KALICZ 1988b
Kalicz, N.: Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-kultur. SlovArch XXXVI-1 (1988) 105–118.
KALICZ 1991
Kalicz, N.: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgarbung in Kustánszeg (Westungarn).CommmArchHung 1991, 5–31.
KALICZ 1998
Kalicz, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archeolingua Series Minor 10., Budapest, 1998.
MARKOVIĆ 1994
Marković, Z.: Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuiteta stanovništva i kultura Svejerne Hrvatska od ranog neolita do početka brončanog doba. - Nordkroatien vom Neolithikum bis zum Anfang der Bronzezeit. Das Problem der Kontinuität der Bevölkerung und Kulturen im Nordkroatien vom Frühneolithikum bis zur Anfang der Bronzezeit. Muzej Grada Koprivnice, Koprivnica 1994.
PAVÚK 1994
Pavúk, J.: Zur relativen Chronologie der älteren Linearkeramik. JAMÉ XXXVI.(1994), 135–149.
REGENYE 1998
Regenye, J.: Some Questions Concerning the End of Neolithic in Western-Hungary (Transdanubia). BAB 1998, 109-117.
STRAUB 2004
Straub P.: Sormás, Mántai-dűlő. RégKut 2003, (2004) 287.
TEŽAK-GREGL 1993
Težak-Gregl, T.: Kultura Linernotrakaste Keramike u središnjoj Hrvatskoj. Korenovska kultúra. – The Linear Pottery Culture in Central Croatia. The Korenovo Culture. Dissertationes et Monographie 2, Zagreb 1993.
TOKAI 2003
Tokai Z. M.: A Malo Korenovo kultúra és a magyarországi leletanyagának feldolgozása. Diplomamunka, SZTE, Szeged, 2003. Kézirat

Data on the appearance of Malo Korenovo pottery in south-west Transdanubia, Hungary

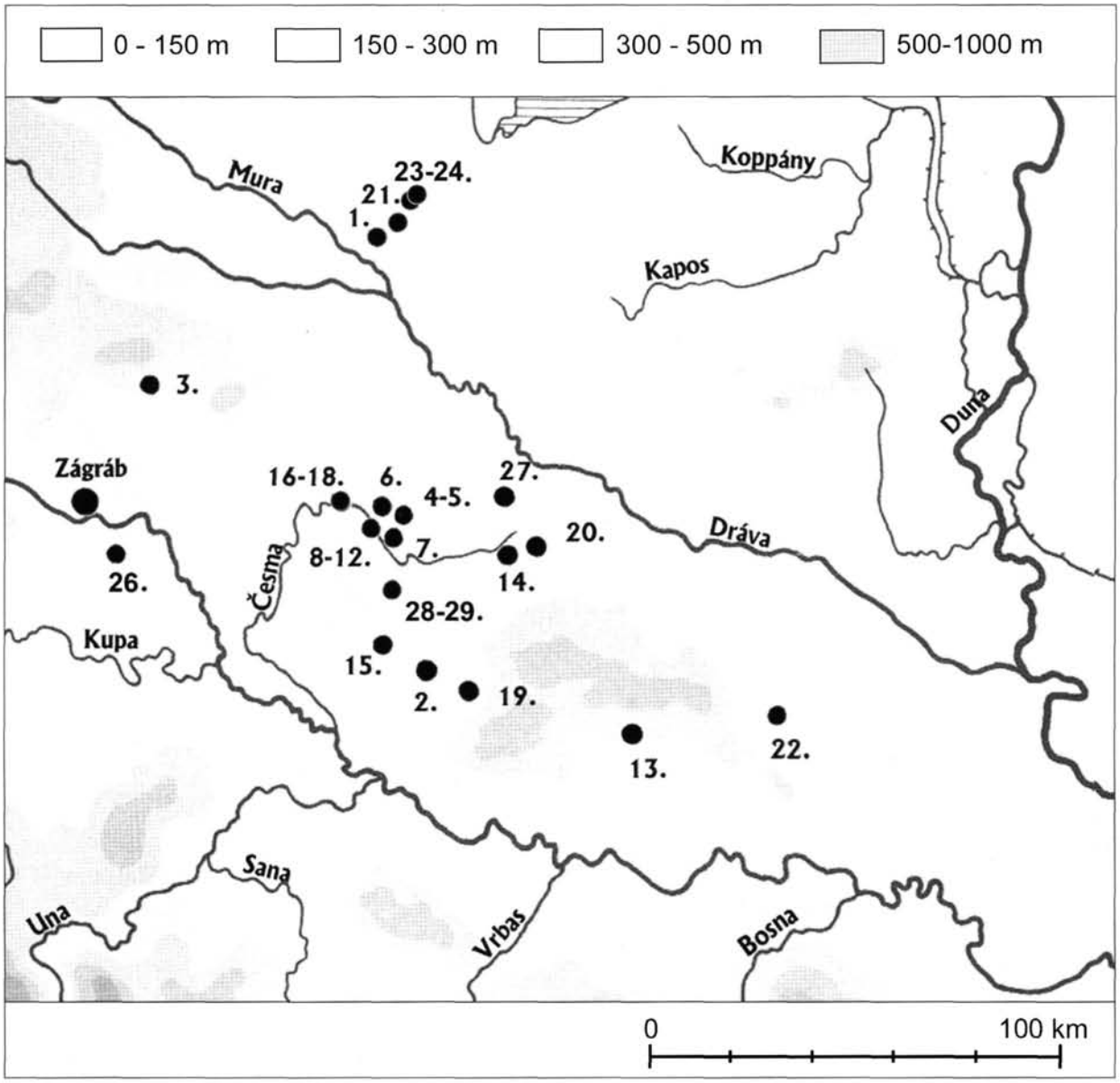
The spatial distribution of Malo Korenovo finds is chiefly confined to the northern and north-eastern part of Croatia, between the rivers of Drava and Sava (Fig. 1). A few sites exhibiting Malo Korenovo pottery are also known from the south-western part of Hungary such as at Becsehely–Bükkaljai-dűlő, Petrivente–Újkúti-dűlő, Sormás–Török-földek and Sormás–Mántai-dűlő. The majority of Malo Korenovo finds were from Becsehely and the newly-excavated material from this site is still being examined. Details of previous excavations at Becsehely between 1975 and 1976 are already published as Becsehely I. and as Bükkaljai-dűlő. The excavations at Becsehely between 2003 and 2004 dated the first appearance of Malo Korenovo finds in Hungary to the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery culture. At this excavation a time horizon can be assessed, when, at the end of Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery culture red painting appears, (which was applied after the vessel was fired) at the same time as the first Malo Korenovo pottery. Moreover, at Becsehely imported finds such as Zselíz and Šarka pottery appear from features that exhibit the characteristic, often painted, vessels of the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery culture. From these features Malo Korenovo pottery was also found. At Petrivente the majority of Malo Korenovo pottery seems to be younger than at Becsehely because it appears in the features of the Sopot culture.

In assessing the shapes of Malo Korenovo pottery we can only rely on Croatian finds and on the characterisation of Težak-Gregl. The ceramic forms of late Starčevo, Vinča, Linear Pottery and Sopot cultural groups appear in Malo Korenovo pottery. At Becsehely mainly deep bowls with a slight S profile or globular bodies, small cups (Figs. 2. 1–7b; 3. 2–3, 5–9), biconical bowls (Fig. 3. 10–11) and amphorae (Fig. 4. 4–6b) appear. Less often flat bowls and pedestalled bowls (Fig. 4. 1–3b) are also present. Malo Korenovo vessels are decorated with thin deeply-incised lines that often end in a hook. This is considered to be the „trade-mark" of the Malo Korenovo. This method is distinct from the familiar decorations of the Linear Pottery culture although similar „hook" decoration can be observed on the pottery of the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery culture. The characteristic decoration of the Keszthely group of the Transdanubian Linear Pottery culture is U-shaped in section and the incisions are wide, executed with soft round-ended tools. Malo Korenovo decoration on the other hand is V-shaped in section and the incisions are thin and deep, being executed with very thin and sharp tools. In comparing the Croatian Malo Korenovo finds with the ones from the Hungarian sites it seems that the latter show increased variability. On many sherds from Becsehely and Petrivente it can be observed that incised decorations were complemented by painting (Fig. 5. 1–4c), a combination that is considered to be specific to Hungarian finds. The combination of the two decorations is not limited to one surface: in some cases painted decoration appears on the interior of the vessels while the exterior is decorated with incisions.

Amongst the finds there is a small altar which is considered to be remarkable. It is a fragment of a rectangular altar and has four legs (Fig. 5. 7a–e). Its sides are decorated with characteristic incised Malo Korenovo hooks. Two figurine fragments must also be mentioned. One of them is sitting (Fig. 5. 6a–b) and shows Sopot characteristics in terms of its shape but its fabric and decoration show Malo Korenovo attributes. It is assumed that in this figurine the effect of symbiosis of the two cultural groups can be recognised. The other figurine is schematic, her breasts are articulated by two small knobs, below her breasts her arms are folded across in front of her. On her sides characteristic Malo Korenovo hooks are incised. This figurine was probably sitting on a throne, which has been reconstructed (Fig. 5. 5).

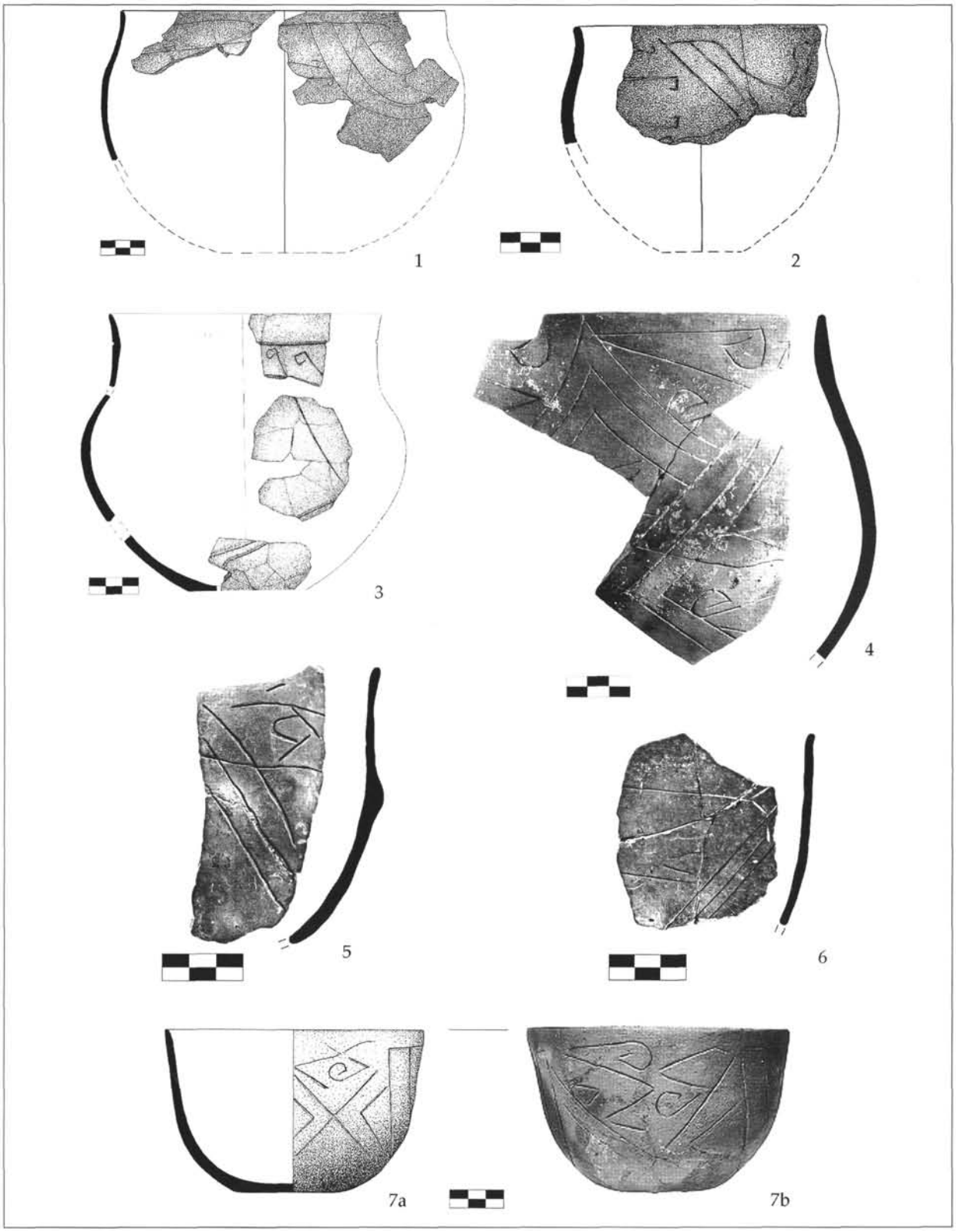
It is argued that the Malo Korenovo developed on the base of Linear Pottery culture, but later it had a strong cultural relationship with the Brezovljani phase of the Sopot culture. In considering the material culture of the Malo Korenovo in its main occupational area in Croatia it is assumed that the Hungarian finds of the Malo Korenovo can be dated to the beginning of the classical phase of the cultural group, although the Hungarian finds have characteristic local attributes. Further excavations in both Hungary and Croatia would shed more light on the development of the Malo Korenovo.

Translated by Attila Kreiter

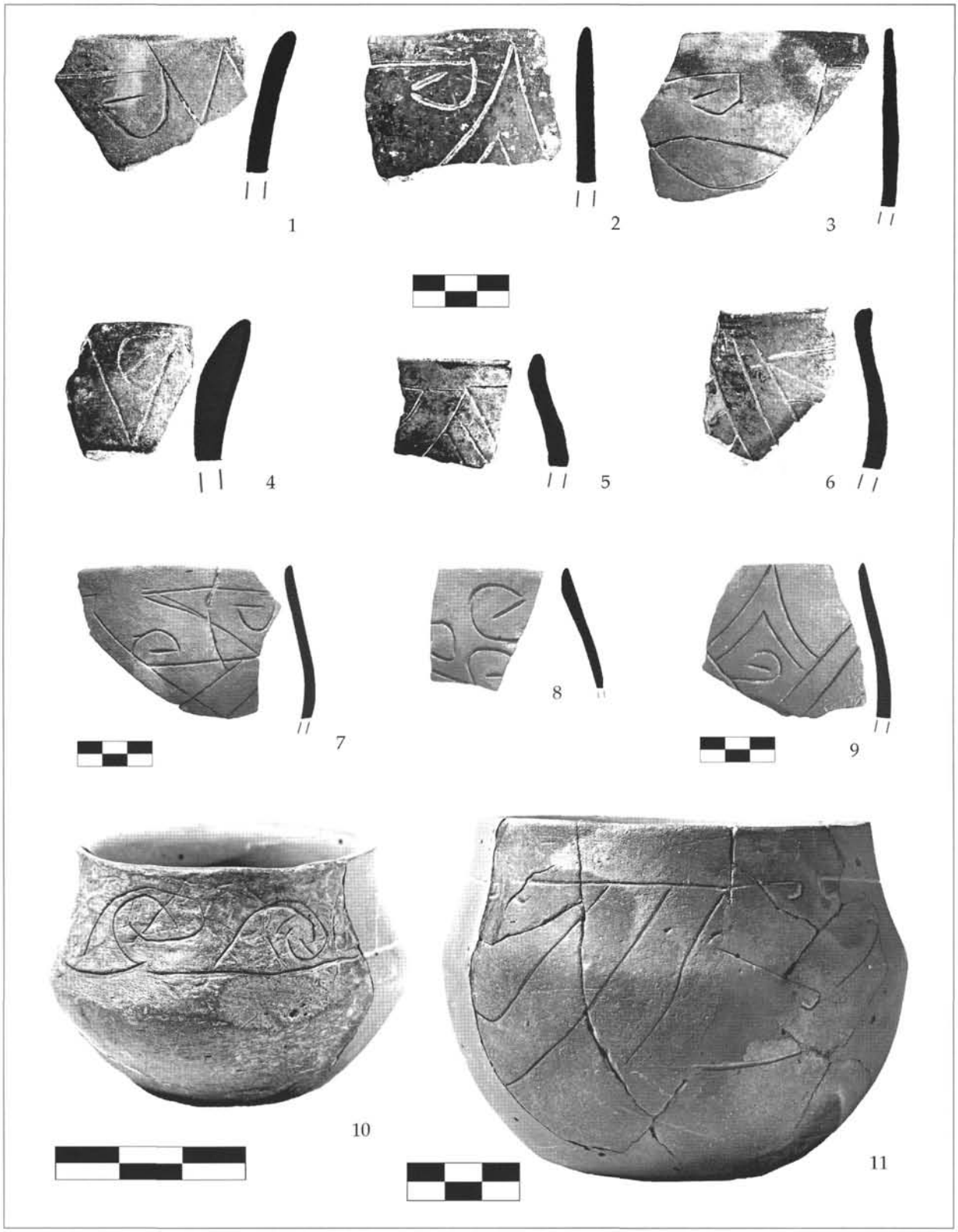

1. Becsehely–Bükkaljai-dűlő
2. Brekinjska–Brda
3. Budinšćina–Horvát Péter birtoka
4. Bulinac–Régi temető
5. Bulinac–Selišće
6. Dautun–Tuk
7. Donja Kovačica–Jávorski birtok
8. Drljanovac–Hanževački birtok
9. Drljanovac–Vužar birtok
10. Drljanovac–Ivančić birtok
11. Drljanovac–Jakšeković birtok
12. Drljanovac–Jelič birtok
13. Jakšić–Čaire
14. Jasenaš–Nagy címer
15. Kaniška Iva–Osušak
16. Malo Korenovo–Dabrovac
17. Malo Korenovo–Galovac
18. Malo Korenovo–Vojvodinac
19. Pakrac–Gavrinica I.
20. Pepelane–Lug
21. Petrivente–Újkúti-dűlő
22. Podgorač–Ražište
23. Sormás–Mántai-dűlő
24. Sormás–Török-földek
25. Smiličić (nincs a térképen)
26. Staro Čiče–Gradišće
27. Špišić Bukovica–Bačarov Jarak
28. Tomašica–Berek
29. Tomašica–Ravnice

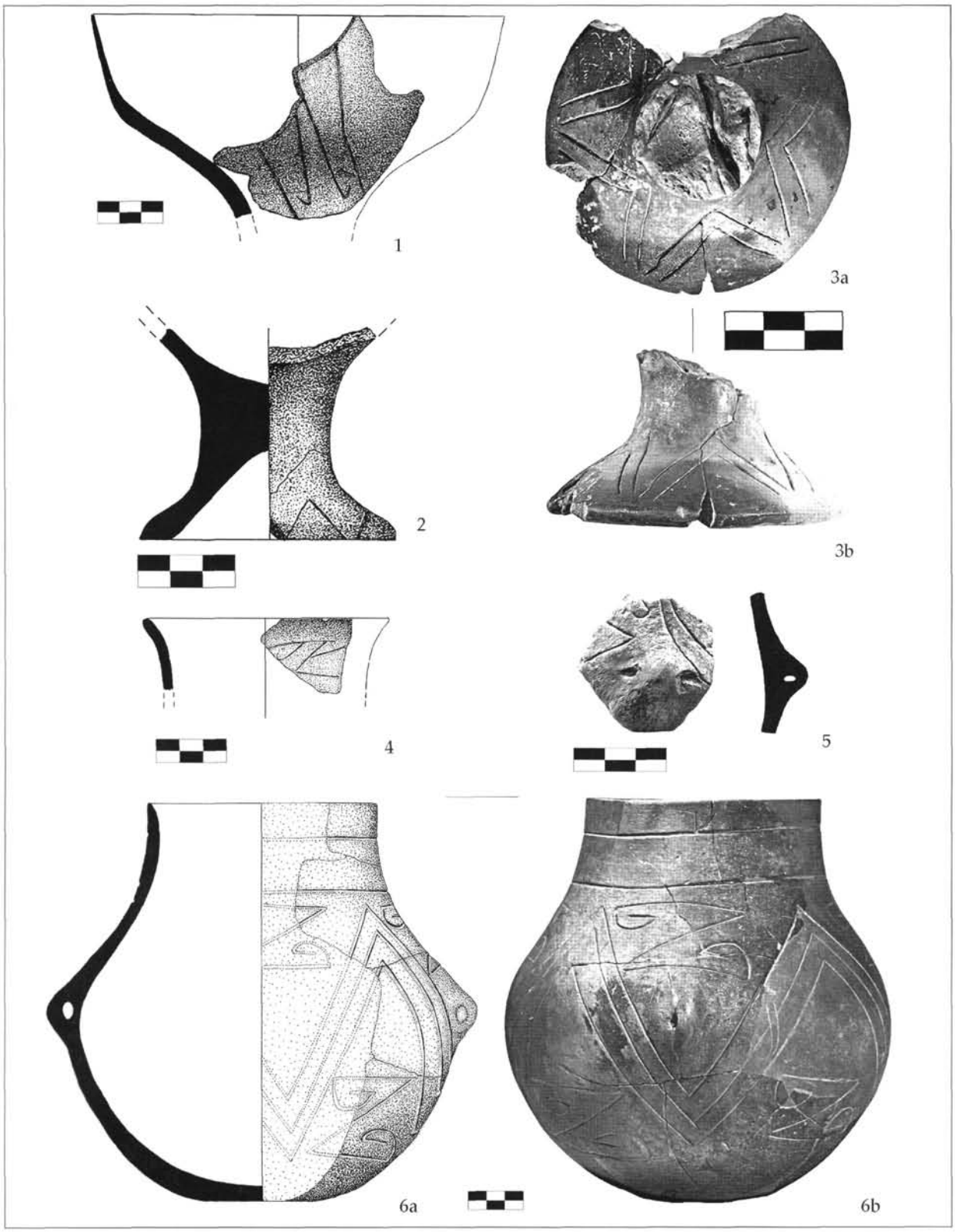
1. kép : Malo Korenovo kerámiák lelőhelyei
Fig. 1: Malo Korenovo sites

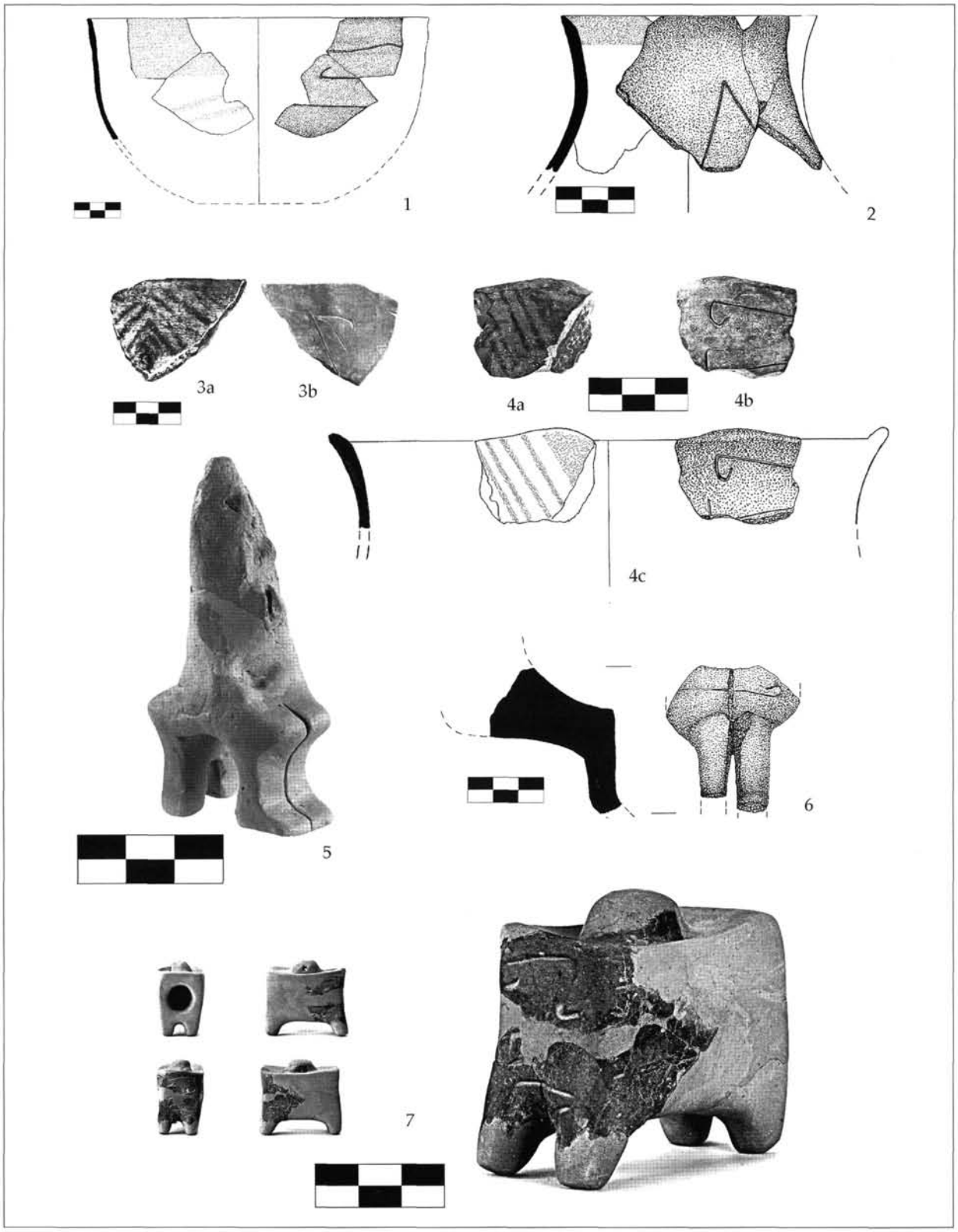
2. kép: Malo Korenovo kerámiaformái: gömbös tálak
Fig. 2: Malo Korenovo ceramic forms: spherical bowls
1–3: Petrivente–Újkúti-dűlő; 4–7b: Becsehely–Bükkaljai-dűlő

3. kép: Malo Korenovo kerámiaformái: bikónikus tálak és különböző típusú peremtöredékek
Fig. 3: Malo Korenovo ceramic forms: biconical bowls and different types of rims
1–9: Becsehely–Bükkaljai-dűlő; 10–11: Petrivente–Újkúti-dűlő

4. kép: Malo Korenovo kerámiaformái: csőtalpas tálak és amfórák
Fig. 4: Malo Korenovo ceramic forms: pedestalled bowls and amphorae
1–2, 5: Petrivente–Újkúti-dűlő; 3a–4, 6a-b: Becsehely–Bükkaljai-dűlő

5. kép: Malo Korenovo festett kerámiái és különleges leletei
Fig. 5: Malo Korenovo painted vessels and special finds
1–2, 4a–7: Petrivente–Újkúti-dűlő; 3a–b: Becsehely–Bükkaljai-dűlő

Kalicz Nándor

Ein Idolkopf der formativen Phase der Lengyel-Kultur aus Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala)

Meinem lieben Freund László Horváth biete ich diese Schrift zur Erinnerung unserer mehrjahrzehnten langen Zusammenarbeit dar

Forschungsgeschichte und Chronologie

Etwa 3 Km westlich der Stadt Letenye erhob sich wie eine Insel, die Szentkeresztdomb (Heilige Kreuz) genannte flache Anhöhe aus dem Hochwassergelände des Flusses Mura/Mur. Wegen der Dammarbeiten an der Mur war der niedrige Anhöhe 1965 im größten Teil abgetragen. Infolge der Dammbauarbeiten musste eine dringende Rettungsgrabung durchgeführt werden, die in demselben Jahr nur mit bescheidener finanzieller Unterstützung nur in einem bescheidenen Maß ausgeführt werden konnte (KALICZ 1970, 108–110).[1] Aus der großen Fläche, die zur Besiedlung in mehreren archäologischen Perioden diente, konnten wir nur einen kleinen Abschnitt freilegen. Die Vorgeschichte war durch Funde und Befunde der spätneolithischen Lengyel-Kultur (drei Gruben und gesammelten Funde von der abgetragenen Fläche), der mittelkupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur und der frühbronzezeitlichen Somogyvár-Vinkovci-Kultur vertreten worden. Die meisten Objekte gehörten zur Balaton-Lasinja-Kultur ferner zur Somogyvár-Vinkovci-Kultur.[2] Von den drei Objekten der Lengyel-Kultur enthielten nur zwei Gruben mehrere Funde. Zur Zeit der Freilegung in der Mitte der 60er Jahre in Letenye war die innere Gliederung der Lengyel-Kultur im Transdanubien noch unbekannt. Der eine Grund dazu stand darin, dass sich alle größere Ausgrabungen der Lengyel-Kultur im östlichen Teil Transdanubiens abspielten. Aus dem ganzen westlichen Teil Transdanubiens fanden nur kleine Freilegungen statt, von denen die kleinen Fundrettungen aus Zalavár–Mekenye (KALICZ 1969, 195–201), Letenye–Szentkeresztdomb (KALICZ 1970, 109), (beide: Kom. Zala) und Zala, (Ortschaft: Kom. Somogy) (DRAVECZKY 1970, 6, Taf. 5–7) erwähnen läßt. Diese waren die ersten Ausgrabungen im westlichen Transdanubien, die zum Vorschein gebrachten Funde lieferten. In Zalavár–Mekenye wurde eine Fundgattung freigelegt, die sich nicht nur durch ihre Gefäßformen, sondern auch durch ihre rot-weiß bemalte Keramik wesentlich unterschied von der bis zu dieser Zeit bekannten Lengyel-Keramik. Es schien auf Grund der slowakischen und mährischen Publikationen wahrscheinlich zu sein, dass die Funde aus Zalavár–Mekenye eine jüngere Phase der Lengyel-Kultur aufweisen (PAVÚK 1965, 27–50; PAVÚK 1981, 293–294, Abb. 11–12). Dadurch begann die Anerkennung von zwei Phasen der Lengyel-Kultur in Ungarn, die schon von I. Bognár-Kutzián geahnt war (BOGNÁR–KUTZIÁN, 1966, 63–70). Die erste Phase der Lengyel-Kultur war durch die Gräber von Zengővárkony und Aszód charakterisiert (DOMBAY 1939; DOMBAY 1960; KALICZ 1969, 177–195), und nachher gelangten die Siedlungsfunde aus Zalavár–Mekenye in die zweite Phase mit ihrer, der von Aszód und Zengővárkony abweichenden, jüngeren bemalten Keramik. Auf die weitere Wendung der ungarischen Forschung sollten wir bis zur Mitte der 70er Jahre warten, wenn P. Raczky mit den Freilegungsergebnissen aus Veszprém im östlichen Teil Trabsdanubiens die dritte Phase der Lengyel-Kultur anerkannte (RACZKY 1974, 185–210). M. Károlyi begann. die Ausgrabungen in Sé bei Szombathely 1973 durchzuführen, der sich der Autor dieses Beitrags anschloss (1975–1980) (KÁROLYI 1983–84, 293–305; KÁROLYI 2004, 94–122, 128–137; KALICZ 193–1984, 271–292; KALICZ 1998, 56–95. Die Beiträge von beiden Autoren mit früheren Literatur). Die Freilegungen in Sé mit den Kreisgrabenanlagen

brachten besonders viele Statuetten bzw. Bruchstücken von ihnen zum Tageslicht und grundlegende Ergebnisse zur Kenntnis der Lengyel-Kultur West-Transdanubiens. Es wurde klar, dass die Funde und Befunde aus Sé die früheste oder formative Phase der Lengyel-Kultur repräsentieren. J. Pavúk datierte die Funde von Sé (mit Lužianky) in die Protolengyel-Phase (PAVÚK 1981, 257–265, 292, Taf. 1: chronologische Tabelle).[3] Die Ergebnisse der neuesten Ausgrabungen in Sormás (Kom. Zala) mit der Menge und Qualität der Funde sowie mit der Grabungsfläche der Befunde überholen die bei der gleichzeitigen Sé durchgeführten Freilegungen (P. BARNA 2004; P. BARNA 2005). Daraus bildet nur eine Fundgattung, und zwar die hohe Zahl der Statuetten. eine Ausnahme. Aus Sé kamen mehr als 130 St. kleine Tonstatuetten vor, dagegen berichtet die Ausgräberin, J. P. Barna aus Sormás kaum über ein Viertel, d.h. 33 Stücke, verglichen mit Sé, obwohl die freigelegte Fläche in Sormás das Grabungsareal aus Sé mindestens 40-mal überholt. Dieser Unterschied kann nicht als Zufall betrachtet werden.

Wenn ich die einzelnen angemommenen Phasen, mit Numerierung und mit typischen Fundorten der Lengyel-Kultur aus SW-Transdanubien charakterisieren möchte, kann ich das folgende nur auf das erörterte Gebiet gültige Bild vorstellen:[4]

Ia: Die früheste oder formative Phase (Sé: KALICZ 1998; Sormás–Török-földek: P, BARNA 2004; P. BARNA 2005; Zalaszentbalázs–Pusztatető: BÁNFFY 1995; Letenye–Szentkeresztdomb)

Ib: Die frühe oder frühklassische Phase (Aszód: KALICZ 1985; ein Teil der Gräber aus Zengővárkony: DOMBAY 1939, 1960)

IIa. Die entwickelte Phase (Mórágy: ZALAI-GAÁL 2002;, ein Teil der Gräber aus Zengővárkony: DOMBAY 1939, 1960)

IIb Die jüngere Phase (Zalavár–Mekenye: Kalicz 1969; einige Gräber aus Zengővárkony: DOMBAY 1939,1960)

III(a–b?) Die späte Phase, (Veszprém: Raczky 1974; Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező: BÁNFFY 1995; Nagykanizsa–Inkey-kápolna: KALICZ 2003; Horváth – Kalicz 2006, 53–66)

Die Lebensdauer der Lengyel-Kultur füllte den Großteil des 5. Jahrtausends vor Chr. im Karpatenbekken und in Niederösterreich aus (4900-4300 BC cal,).[5]

Letenye–Szentkeresztdomb in der formativen Phase der Lengyel-Kultur

Nach der Beendigung der Ausgrabungen in Sé wurde es klar, dass die Funde der Lengyel-Kultur aus Letenye–Szentkeresztdomb infolge ihrer typologischen Ähnlichkeit mit den Fundtypen aus Sé, dieselbe Phase, d.h. die früheste oder formative Phase der Lengyel-Kultur repräsentieren. In der Fundstelle Letenye enthielten nur zwei Objekte Keramikscherben, die zweifellos die Fundkomplexe der formativen Phase der Lengyel-Kultur enthielten. Außer den Gefäßen, kam auch ein Idolkopf zum Vorschein, der den Fundkomplex noch betonter zu Typ Sé hinweist. Die Gefäßtechnik vertritt die gewöhnlichen zwei Gattungen. Feine und grobe Technik befinden sich unter ihnen. Ein Teil der kleineren Gefäße („Feine Ware") besitzt eine eierschalendünne Wand, die ganz ähnlich hergestellt wurde wie man es in Sé, Zalaszentbalázs und Sormás erfahren kann (Abb. 10, 1, 8, 10, 11, 13). Der andere Teil der Feinkeramik ist mit wenig dickerer Wand geformt (Abb. 10, 3, 9, 12, 21), und beide Arten sind außerordentlich fein geschlämmt. Die Herstellung der zur groben Keramik gereihten Gefäße beans-pruchte auch über eine gute Tonbearbeitung, doch enthielten sie mehrmals kleine Kieselkörner in der Tonmasse, und ihre Oberfläche ist ganz wenig derb (Abb. 10. 14–18, 20). Der Gefäßbrand war wechselreich, Oxidations- und Reduktionsbrand, doch scheint der Reduktionsbrand in Mehrheit zu sein.

Unter den Gefäßformen aus Letenye kennen wir keine Mannigfaltigkeit, die auch die anderen Fundorte mit größeren Fundkomplexen charakterisiert. Einer der Haupttypen der Feinkeramik ist der kleine *Becher*, der so dreiteilig ist, dass er mit leicht ausladendem Rand, hohem Hals, und der Bauch sich ohne Bruchlinie mit der Schulter trefft und der Unterteil kugelig oder bikonisch ist. Auf der Bauchlinie setzen sich immer kleine spitze Knubben. Die eierschalendünne Wand ist poliert und mit roten Streifen bemalt (Abb. 6. 1, 3, 5, 7–9). Obwohl der bikonische Unterteil häufiger in Letenye auftrat als in Sé, kann es auch mit dem spärlichen Fundmaterial erklärt werden, doch entsprechen die Gesamtmerkmale d.h. die Technik, Form und Bemalung, ferner die dunkle und braune Oberfläche den Kriterien, die in der formativen oder frühesten Phase der Lengyel-Kultur typisch sind. Mehrere Bruchstücke der kleinen Becher besitzen wir aus Letenye. Der andere Haupttyp ist die *Schale*. Sie Schalen sind am meistens bikonisch, mit stark ausladendem Rand, Bauchumbruch, auf dem kleine spitze oder senkrechte, ovale Knubben gesetzt sind. Manchmal ist der Unterteil abgerundet. Die zur Feinkeramik gereihten Schalen sind meistens dunkelgrau, oder braun, gut geschlämmt und poliert (Abb. 8. 1–10, Abb. 10. 3, 11). Vermutlich gehörten feine Schalen zu den niedrigen Röhrfüßen, die eine andere Verwendung der Schalen (*Röhrfußschalen*) belegen (Abb. 7. 6, Abb. 10, 21). Die andere, zur Grobkeramik gereihte Gruppe der Schale ist meistens

hellbraun oder grau, und auf der Oberfläche sind die Kieselkörner auffallend (Abb. 10, 18), und besitzen sie ebenfalls kleine spitze Knubben auf dem Bauchumbruch. Eine typische Formierung der Schalen in der formativen Phase der Lengyel-Kultur ist die Verdickung des Oberteiles vom Bauchumbruch aufwärts, und die Verdünnung des Randes. Dieses Verfahren befindet sich auch in Letenye (Abb. 8, 6). Einige Gefäßbruchstücke stammten aus Gefäßen von kugeligem Bauch (Abb. 7, 2, Abb. 9, 1, 4) Aufgrund der Gefäßbruchstücke ist zu feststellen, dass in diesem Fundort die Amphoren mit zylindrischem oder Trichterhals (Abb. 7, 1, 4–5) und vermutlich auch die *Buttengefäße* mit Doppelhenkeln anwesend waren (Abb. 9, 5–6, Abb. 10. 16). Die letzteren Gefäße besaßen die sgn. Schnabelhenkel, deren *Verwendung* sich schon in der Zeit der Sopot-Kultur begann, und sie waren bis zum Ende der Lengyel-Kultur, sogar bis zur mittleren Kupferzeit (Kalicz 1995, Abb. 7; Kalicz 1991, Abb. 11, 11) im Gebrauch.

Außer den Gefäßen befinden sich die *Tonlöffel* von verschiedenem Maßstab mit durchbohrtem zylindrischem Stiel unter der Tongegenständen, die ersten Mal in SW-Transdanubien in mehreren Exemplaren vorkamen (Abb. 6, 10–11. Abb. 10, 4–6). Die Tonlöffel durchlebten die ganze Dauer der Lengyel-Kultur durch, und erreichte der Brauch der Tonlöffel ihre Spitze in der mittleren kupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur (KALICZ 1995, Abb. 5, 1, Abb. 5–6, Abb. 18, 1–2, usw.). Einige gespaltete Steinwerkzeuge, Klingen und Kratzer ergänzen den Fundkomplex in Letenye.

Erwähnungswert ist die *Gefäßbemalung* in Letenye. Obwohl die Oberfläche der Gefäße zumeist erodiert ist, lässt sich jedoch feststellen, dass die Feinkeramik im hohen Maß bemalt war. Aus den Malspuren können wir bestimmen, dass die Motive der mit roter Farbe aufgetragenen Bemalung durch einfache Muster, d.h. schmale und breitere Streifen vertreten sind (Abb. 6, 1–2, 5–8, Abb. 10, 1). Die Bemalung aus Letenye steht mit der Bemalungsart der formativen Phase der Lengyel-Kultur in Übereinstimmung (Sé: KALICZ 1983–84, Taf. 6; 1–17; KALICZ 1998, Abb. 24–29; Zalaszentbalázs–Pusztatető: BANFFY 1995, Taf. 19,21, Taf. 22, 87, usw.). Hier soll ich einen interessanten Gegenstand erwähnen, der aus einem Objekt zum Vorschein kam. Es handelt sich um einen grob ziegelförmigen, roten Farbstein. Das Auftreten solcher Farbensteine kann nicht überraschend zu sein, da es über das Farbenrohmaterial bei der Keramikbemalung immer beansprucht war. Die typische Ritzverzierung der Lengyel-Kultur war in Sé und in den ähnlichen Fundorten, wie Unterpullendorf, Friebritz, usw. noch unbekannt. Dagegen kam die typische Ritzverzierung nur in der frühklassischen Phase der Lengyel-Kultur in Brauch, wie in Aszód (KALICZ 1985, Abb. 35, 2, Abb. 36, 4, Abb. 48, 1–12), in Zengővárkony (DOMBY 1960, Taf. 101, 1, 3, Taf. 104, 2, usw.), und noch in vielen Fundplätzen von ähnlichem Zeitalter in den nördlich-nordwestlich liegenden benachbarten Ländern. Also kann man durch den vollen Mangel der typischen frühklassischen Lengyel-Ritzverzierung die formative Phase der Lengyel-Kultur, darunter auch die aus dem Fundplatz Letenye charakterisiert. Die eingetiefte Verzierung in Letenye ist nur durch die Randkerbung, und die Nagelkerbenbänder vertreten (Abb. Abb. 7, 1–3, Abb. 10, 14-15, 17, 20) wie in Sé, Unterwölbing (RUTTKAY 1979, Taf. 4, 6–7 Taf. 5, 2), usw.

Wie oben erwähnt war, entspricht die Keramik aus Letenye mit ihren Merkmalen den Kriterien der formativen Phase der Lengyel-Kultur. Trotzdem erschienen unter den einzelnen Fundplätzen dieser Phase kleinere Abweichungen, die vielleicht ein wenig jüngere Stufe innerhalb der ältesten Phase bezeichnen. In Sé (und auch in Sormás) fehlt die Bruchlinie auf dem Bauch der Becher und größtenteils der Schalen. Demgegenüber in Letenye offenbart sich die Häufigkeit des Bauchumbruchs bei den Bechern und den Schalen, gegen die Seltenheit des gerundeten Unterteiles. Der ganze Keramikkomplex passt doch dennoch zweifellos in die älteste oder formative Phase der Lengyel-Kultur. Dazu stelle ich weitere Belege im Späteren vor.

Die besten Parallelen zu allen Formen und Verzierungen der Keramik aus Letenye befinden sich unter dem Fundmaterial aus Zalaszentbalázs–Pusztatető (Kom. Zala) (BÁNFFY 1995, 35–40). Die reichen Funde des erwähnten Fundorts stammte aus einem einzigen Objekt, leider ergab sich keine Möglichkeit weitere Teile der Fundstelle zu freilegen und erkennen lernen. Bánffy datiert die Funde aus Zalaszentbalázs–Pusztatető in die I, sogar in die formative Phase der Lengyel-Kultur. Ihre Analogien fand sie im Wesentlichen unter der Keramik aus Sé (Kom. Vas). Damit sind wir einverstanden. Im Falle von Sé lässt sich doch der kleine oben erwähnte Unterschied erfahren. Vermutlich vertritt dieselbe Phase – wie es die Ausgräberin, J. P. Barna meint, – das sehr wenige Keramiken enthaltende Massengrab aus Esztergályhorváti (Kom. Zala). (P. BARNA 1996, 149–160). P. Barna findet die Analogien in Sé und unter den Funden von Lužianky. Gewisse Parallelen lassen sich noch auch bis zu der Sopot-Kultur wegführen. Vielleicht können die nahen Parallelen mit Letenye vom ferneren Gebiet aus Unterwölbing und Friebritz (Niederösterreich) hervorgebracht werden (RUTTKAY 1979, 743–758; NEUGEBAUER et al. 1984, 87–112, NEUGEBAUER-MARESCH 1995,

62–72). Die Grubenfunde aus Unterwölbing und die Grabfunde aus Friebritz erhielten die „Phase Ia0" Bezeichnung, die chronologische Priorität betont (RUTTKAY – STADLER 2006),[6] verglichen mit der frühklassischen Phase des Lengyel-Komplexes Ia, im Sinne der mährisch-österreichischen Phaseneinreiung (z.B. zu Kammeg: TRNKA 1991; Doneus 2001). Vermutlich kann man einen minimalen Unterschied unter den beiden Fundorten Unterwölbing und Firebritz, annehmen, wie es zwischen Letenye, Zalaszentbalázs und Sé, Sormás möglich zu sein scheint. Nordwestlich vom Karpatenbecken befinden sich die Funde der frühesten Lengyel-Kultur (oder Lužianky) als Importstücke in Böhmen, vorüber das bekannte Grab aus Prag-Dejvice berichtet (ZAPOTOCKÁ 1967, 64–87). In diesem berühmten Grabkomplex der Stichbandkeramik (Phase III, nach M. Zapotocká) kamen der bemalte Becher der frühesten Lengyel-Kultur (von Zapotocká als Protolengyel-Lužianky datiert) und die Gefäße der Stichbandkeramik zusammen. Die Datierung von Zapotocká steht noch auch mit dem gegenwärtigen Forschungsstand in Übereinstimmung. Unten berichte ich über einen anderen frühesten Lengyel-Fund aus Böhmen.

Das Idolbruchstück von Typ Sé

Ein besonderer Fund aus Letenye, obwohl er nicht aus Objekt, sondern von der abgetragenen Oberfläche vorgefunden wurde, gehört zweifellos mit den anderen Funden zu der frühesten, d.h. formativen Phase der Lengyel-Kultur. Es handelt sich um einen Idolkopf von Typ Sé (Abb. 2, 1a–e). Das Kopfbruchstück ist kugelig, obwohl beschädigt ist, erhalten sind die bestimmenden Merkmale des Typs Sé, überwiegend die Darstellung der fein bearbeiteten Haartracht. Die Frisur ist vorne mit drei ineinander greifenden geritzten Bogenlinien bezeichnet. Die Stirn ist hoch. Auf der Shcheitelmitte des Schädels ist auch die Trennungslinie des Haares wiedergegeben. Das betont lockige Haar, das bis zur Schulter herabfällt, ist mit eingeritzten parallelen Zickzacklinien nachgeahmt. Durch einfache Ritzungen sind die Augen und Augenbrauen, das Ohr mit einem plastischen Knubben bezeichnet. Ein charakteristisches Merkmal der Statuetten von Typ Sé in ganzem Westungarn ist das Fehlen des Mundes. Ebenfalls zu den Merkmalen gehören die mehrmals aufgetragenen kleinen Warzen bei den seitlichen Bogenlinien, wo sich die Stirn und die Haartracht treffen, die vermutlich das Ohr bezeichnen.

Nach der Beendigung der Ausgrabungen aus Sé wurde es klar, dass die dort gefundenen Tonstatuetten einen charakteristischen Typ vertreten, die ein bestimmtes Gebiet und einen bestimmten Zeitabschnitt repräsentieren. Alle befinden sich im westlichen Transdanubien, in Niederösterreich, Südwestslowakei, später in wenig veränderter Form, in Mähren. Diese Art der Statuetten ist in die früheste oder formative Phase der Lengyel-Kultur zu datieren. Über die Statuetten aus Mähren kann man annehmen, dass sie um eine Phase jünger sind, wie die von Sé, Sormás und Letenye, d.h. sie repräsentieren die Zeitstufe Ia, nach der mährischen Chronologie (Ib, der hier dargebotenen Einteilung nach), wenn die typische Ritzverzierung der Keramik auftrat. Ein besonderes Merkmal der erörterten Statuetten ist, dass sie beinahe ausnahmslos in fragmentarischem Zustand gefunden wurden Die Fragmentierung kann mit der Kulthandlung in Zusammenhang gebracht werden (HÖCKMANN 1965, 4; HÖCKMANN 1972, 190; KALICZ 1998, 66). Durch denselben fragmentarischen Zustand ist die Plastik der Mährischen Bemalten Keramik charakterisiert (PODBORSKÝ 1985, 213). Die Statuetten wurden größtenteils in einem einzigen Typ hergestellt, und sie stellen meistens Frauen dar (KALICZ 1998, 65–74, Abb. 30–40). Alle Exemplare und Bruchstücke stellen eine stehende Figur mit zwei kurzem waagerechten Stümpfen an der Stelle der Arme dar, der Oberkörper ist mehrmals ein wenig nach vorn geneigt, und am meisten verlängert. Zur schlanken Taille paßt eine betonte Steatopygie, die Beine sind kurz und nur stilisiert dargestellt. Bei mehreren Statuetten kann man bemerken, dass auch die Darstellung der ein- oder mehrreihigen Halskette mit Ritzlinie und mit kurzen Stichen erfolgt ist. Ein weiteres Merkmal der Statuetten von Sé ist, dass häufig mit einer Art von Kleidung in Ritzmuster dargestellt sind. Die Tracht ist ziemlich mannigfaltig. Am einfachsten ist mit Stichlinien gebildetes breites Band, das rings um die Hüfte läuft. Bei einer Variante z.B. schließt sich eine viereckige schürzenartige Tracht mit den verschiedensten Mustern an das Lendenband an. Diese Tracht bedeckt die Lende, den vorderen Unterkörper und fällt bis zu den Füßen ab.

Die Fundort der Idole von Typ Sé

Die bekannten ungarischen Fundorte der Idole von Typ Sé befinden sich im westlichen Teil Transdanubiens. Sie sind die folgenden.

1. Sé–Aranyosi (oder Malomi) dűlő (Kom. Vas). Ausgrabungen 1973–1996: M. Károlyi und bis zum 1980: N. Kalicz. Durch die Ausgrabungen wurden etwa 1200 m^2 Fläche mit zweifachen Kreisgrabenanlagen und inneren Palisaden, mehreren Gruben und reichem Fundmaterial freigelegt. Besonders bemerkenswert sind die mehr als 130(!) Stücke anthropomorphen Tonstatuetten, bzw. Bruch-

stücke aus ihnen (KÁROLYI 2004, Abb. 73, 6–8, Abb. 84–85, 108–112, 115, 117; KALICZ 1998, Abb. 20–30: Die Beiträge von beiden Autoren mit früherer Literatur).[7]

2. Sormás–Török-földek (Kom. Zala). Durch die Ausgrabungen J. P. Barna und Cs. Száraz 2003–2006: etwa 50.000 m^2 Fläche wurde freigelegt. Im Verlauf der Ausgrabungen kamen zweimal zweifache Kreisgrabenanlagen nebeneinander, sowie Hausgrundrisse und 33 St. Idole, bzw. Bruchstücke zum Vorschein. (P. BARNA 2004, 29–53, Abb. 2–12, Abb. 3, 1–2).[8]

3. Sormás–Mántai-dűlő (Kom. Zala). Bei der großflächigen Ausgrabung, die P. Straub 2003–2005 durchgeführt hatte, kamen auch Objekte der formativen Phase der Lengyel-Kultur und auch Idole des Typs Sé von bisher noch ungekannter Zahl vor. Der Graben fehlte auch hier nicht, dieser unterschied sich doch von dem aus Törökföldek (P. BARNA 2004, Abb. 12, 3, Abb. 13, 3).[9]

4. Becsehely–Bükkaljai-dűlő (Kom. Zala). Ausgrabungen von E. Kreiter, Z. M. Tokai und I. Ekecs 2003–2005. Durch die großflächigen Ausgrabungen kamen ein Idolkopf und ein Körperbruchstück von Typ Sé aus Gruben der Sopot-Kultur (KALICZ–KREITER–TOKAI 2007, im Druck)

5. Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Fundrettung und kleinere Freilegung mit 3 Gruben und einem Idolkopf von Typ Sé. Oben ausführlich erörtert: (Abb. 2, 1a–e).

6. Nagycenk (Kom. Győr-Sopron) Anhand der Rettungsgrabung von J. Gömöri wurde u.a. auch eine Opfer- oder Kultgrube aus der formativen Phase der Lengyel-Kultur zum Vorschein gebracht, die zwei komplette Idole von Typ Sé (Abb. 4, 1–2) und ein Gefäß erfolgte (GÖMÖRI 2006).

7. Bakonyszűcs (Kom. Veszprém). J. Regenye konnte anhand einer kleinen Fundrettung die Stelle einer Grube bestimmen, die ihrer Meinung nach zum Bauopfer diente. Die Opfergrube enthielt eine Tonstatuette von Typ Sé (Abb. 3a–c) sowie eine Steinaxt ein Steinbeil und ein Beil aus Hämatit. (REGENYE 1994, 151–160; KALICZ 1998, Abb. 19).

8. Bakonycsernye (Kom. Fejér). B. Jungbert legte einen kleinen Abschnitt aus dem Fundplatz der Lengyel-Kultur frei. Im Grab der einen Mädchenbestattung beobachtete der Ausgräber, dass die Tote in ihrer linken Hand zur Brust gepresst eine Tonstatuette hielt. Diese Figur ist fragmentarisch, da der Kopf abgebrochen fehlt (Abb. 5, 2a–c). Wenn der Kopf nicht im Boden vermodert ist, musste diese Statuette ohne Kopf in ungewöhnlicher Weise mit dem Leichnam eng zusammen in das Grab gelegt werden. Sie ist nackt, doch trug auch sie die Spuren der roten Bemalung, wie sich es auf den meisten Idolen bemerken ließ. (JUNGBERT 1986; CSERMÉNYI ohne Jahreszahl, 3/2, Abb. 1; KALICZ 1998, 69–70, Abb. 40)

9. Aszód–Papiföldek (Kom. Pest) Im Verlauf der langdauernden Ausgrabungen der Siedlung und Gräber der frühklassischen Lengyel-Kultur wurden zwei Idolköpfe aus Siedlungsgruben vorgefunden, die keine Augen-, Nase- und Haarbezeichnung tragen, ist doch die Form der Köpfe ähnlich, wie die der in Sé gefunden worden waren (KALICZ 1985, Abb.71, 9; RACZKY 2002, 82–83, Abb. 4, 2–3).

10. Polgár–Csőszhalom (Kom. Hajdú-Bihar). In der bekannten Tell-Siedlung der Csőszhalom-Gruppe fand P. Raczky zwei Idolköpfe, die ähnlich sind wie die aus Aszód, nur bei den aus Polgár befindet sich eine Bohrung die sich vom unteren Ende des Halses an, bis zur Mitte des Kopfes dehnt. Deshalb kann man annehmen, dass ein Körper aus organischem Material zum Kopf gehörte, und vermutlich konnten diese Köpfe mehrmals verbraucht werden (RACZKY 2002, 82–83, Abb. 4, 1, 4).

Bei den letzteren Figurenköpfen (Nr. 9–10) erhebt sich die Frage der chronologischen Stelle, da die Statuetten von Typ Sé in die formatíve, d.h. in die älteste Phase der Lengyel-Kultur datiert werden können. Dagegen vertreten die Keramiken aus Aszód die frühklassiche Phase der Lengyel-Kultur. Sé und Aszód befinden sich in zwei, voneinander weit liegenden Gebieten. Sé gehört zur westlichen territorialen Gruppe, und Aszód zur östlichen Gruppe der Lengyel-Kultur. Gewisse wenige Zeichen weisen in Aszód dazu hin, die in der ältesten, formativen Phase der Lengyel-Kultur typisch sind, weshalb man daran denken kann, dass das Ende der formativen Phase und der Anfang der frühklassischen Phase zum Teil parallel liefen. Im Falle von Polgár-Csőszhalom im Ostungarn kann man zur Annahme kommen, dass die Tell-Siedlung weit jünger, als die formative Phase der Lengyel-Kultur worden war.

Die oberen Angaben kennen wir gegenwärtig über die Idole von Typ Sé aus Ungarn.

Nördlich und westlich Ungarns verschaffen wir Kenntnis über weitere ähnliche Idolen. Zum ersten Male untersuchen wir die SW-Slowakei, wo in der erörterten Zeitabschnitt die Menschen der Lužianky-Gruppe lebten.

11. Hlohovec, Slowakei. Siedlung der Gruppe mit 14 Siedlungsgruben und einem Grabfund der Lužianky-Gruppe. (Der Autor braucht auch den Begriff „Protolengyel-Zeit"). Unter den Funden befindet sich ein Statuettenbruchstück, das den Oberkörper mit langem Hals und mit den Resten der typischen Haartracht enthält. Die dargestellten Keramiken vertreten größtenteils die formative Phase der Lengyel-Kultur. Der Autor kann Recht haben, insofern er das Fundmaterial in den jüngeren Zeitabschnitt der

Lužianky, da im Fundkomplex, obwohl selten, die Ritzverzierung erscheint und in der Lužianky fehlen die Tonstatuetten (URMINSKÝ 2002, 409–418).

12. Bratislava–Záhorská-Bistrica. Siedlungfunde aus kleineren Freilegungen, überwiegend aus älteren Sammlungen, mit mehreren Statuettenbruchstücken. Der Großteil der Keramik scheint zur formativen Phase (Lužianky) gehört zu sein, obwohl darunter die Fußschale mit wenig höherem Röhrfuß auftrat, die in der Lužianky-Gruppe nicht typisch ist. Unter den Idolbruchstücken befindet sich ein Kopf, mit ähnlicher Stirn- und Haargestaltung, die auf den Idolen von Typ Sé charakteristisch erscheinen (FARKAŠ 1986, Abb. 3, 9). Die chronologische Situation gleicht dazu, die wir bei Nr. 12. und in Aszód sowie in Polgár erfuhren. Bei den Funden aus Bratislava können die jünger scheinenden Keramiken und eventuell auch das erwähnte Idolbruchstück mit der mährischen Phase Ia in Parallele gebracht werden, wenn die Funde des Typs Unterwölbing und Lužianky schon zum Ende gingen, doch lebten noch ihre Traditionen.

13. Budmerice, Bez. Trnava, Slowakei. Siedlungsfunde aus einer ausgedehnten Grube, darunter ein erodierter Idolkopf. B Novotný vergleicht den Fund mit den Köpfen aus Sé. Interessanter ist die Keramik, in der sich zwei verschiedenen Keramikstile vermischen. Hier kann man in den Formen und in der Bemalungsart die Traditionen der Lužianky-Gruppe auffinden. Daneben ist das Auftreten der wenig jüngeren Ritzverzierung (von Theiß-artig?) und des höheren Röhrfußes sichtbar, die in der Lužianky-Keramik unbekannt sind. Deshalb kann man mit den oben erwähnten slowakischen Fundorten auch diesen Fundort in die Übergangs- oder frühklassische Phase datieren (NOVOTNÝ 1986, 207–212).

14. Svodin/Szőgyén–Busahegy, Slowakei. Siedlung und Gräber der frühklassischen (frühesten?) Lengyel-Kultur. V. Nemejcová-Pavúková hatte die Ausgrabungen mit mehreren konzentrischen Kreisgrabenanlagen, Hausgrundrissen, reichem Fundmaterial und einigen Bruchstücken von Tonstatuetten erschlossen. Unter den Idolbruchstücken aus Svodin befindet sich ein Exemplar, das an die Idole von Typ Sé erinnert. Über dieses Idol hat schon E. Ruttkay erwiesen, dass es jünger ist als die von Sé, und sie findet die typologischen und chronologischen Parallelen zu Svodin unter den Idolen der Mährischen Bemalten Keramik. Die Gesamtheit der Keramik aus Svodin ist jünger als die der Lužianky-Gruppe. Die keramische Umgegend bei den an Typ Sé erinnernden Statuetten in der Slowakei ist etwas jünger, als die Lužianky-Gruppe, da die Idola, abgesehen von einem einzigen besonderen Statuettenbruchstück, sind in der Lužianky-Gruppe unbekannt (NOVOTNÝ1962, Taf. 39, 1a–c; RUTTKAY 2004, 323–341; PAVÚK 2003, 311–313). Die letzteren Verfasser parallelisieren das eine Idol aus Svodin mit dem Typ Střelice, und damit geben sie auch die chronologische Stelle von Svodin an.

In Österreich beschäftigte sich E. Ruttkay mit den Statuetten des frühesten und frühen Lengyel-Zeitabschnittes in mehreren Beiträgen. Aus ihrer Liste erhebe ich die Idole die Ruttkay ersten Male als Typ Sé-Unterpullendorf benannte (RUTTKAY 1992; RUTTKAY 2005).

15. Unterpullendorf, Burgenland, Österreich. Durch kleinere Ausgrabungen wurden zwei reiche Grubenobjekte in den 60 er Jahren erschlossen. Im Vorbericht publizierte A. Ohrenberger zahlreiche Idolbruchstücke, die aus der Grube 1 stammten (OHRENBERGER 1969, 301–313). Ähnlich mehrere Stücke kamen auch aus der Grube 2 (Ruttkay 1992, Abb. 4, 1, Abb. 5, 1–2; NEUGEBAUER-MARESCH 1995, Abb. 46, 39). Es soll betont werden, dass die Idole aus Untepullendorf die vollständigen Analogien der Statuetten aus Sé repräsentieren. Darüber kann man nicht überrascht sein, da die beiden Fundorte kaum einige Km Entfernung voneinander trennt.

16. Friebritz, Niederösterreich. Siedlung, Kreisgrabenanlagen und Gräber. Die einzige Fundstelle in Österreich, wo eine ganze Gräbergruppe innerhalb des Kreisgrabensystems erschlossen wurde. Unter den Siedlungsfunden waren zwei charakteristische Statuettenbruchstücke vom Typ Sé gefunden worden (Neugebauer et al. 1984, Abb. 20, 4, 5; NEUGEBAUER-MARESCH 1995, Abb. 46, 5). Friebritz war vielleicht ein wenig jünger, als Unterwölbing, Sé und die Lužianky-Gruppe. Dazu weist auch die Siedlungskeramik hin. Die charakteristischen Gefäßformen, darunter die Vollfußgefäße und der Mangel der Ritzverzierung weisen auf die formative Phase der Lengyel-Kultur hin, doch sind die dreiteiligen Becher und die höheren Röhrfußschalen schon vorhanden. Die letzteren waren in der frühklassischen Lengyel-Kultur typisch geworden. Deshalb würde Ch. Neugebauer-Maresch die Funde aus Friebtitz als Anfangsstufe der Lengyel-Kultur bestimmt, und ihrer Meinung nach sollte Friebritz mit dem frühesten Zeitabschnitt von Svodin gleichzeitig bestimmt werden (NEUGEBAUER-MARESCH 1995, 60–66, Abb. 24–25, Abb. 30).

17. Kleinrötz, Niederösterreich. Lesefund aus der Siedlungsstelle der Lengyel-Kultur. Typischer Kopf eines Idols von Typ Sé. (RUTTKAY 1992, 520, Abb. 1, 1a–c, Abb. 2, 1a–d).

18. Wien Atzgersdorf. Lesefund. Ein typischer Idolkopf, mit erodiertem Gesicht (RUTTKAY 1992, Abb. 5, 3)

19. Eggendorf am Walde, Niederösterreich. Zwei beschädigte „schwach gebrannte" Idolköpfe, die aus

Großplastiken stammen. Obwohl die Oberfläche beider stark abgewittert sind, kann man die Bogen entdecken, durch die ehemalige Haartracht gerahmt worden war. Lesefunde aus einer Siedlung der frühen Bemalten Keramik (BERG – MAURER 1998, 63, 110, Nr. 81; RUTTKAY 2005, Abb. 8.3, Abb. 8. 9). Sie können mit Anbehaltung als Glieder des Typs Sé bestimmt werden. Höchstwahrscheinlich gehörten die Köpfe zu Statuetten, die keinen Tonkörper besaßen und vermutlich war der Körper aus organischem Material gestaltet, und das Loch am Hals diente zur Befestigung des Körpers, wie die aus Aszód und Polgár bekannt sind. Deshalb kann auch ihre Chronologie vielleicht mit Aszód und Polgár in Übereinstimmung gebracht werden,

20. Syneč, Böhmen. Ein typischer Statuettenkopf des Typs Sé mit langem Hals und charakteristischer Haartracht. Dieses Idolstück kam bei Geländebegehung im Böhmen, als ein Lesefund in der fernsten Strecke von dem Stammgebiet zum Vorschein (VÁVRA 1986, 298, Abb. 1).

Das Verdienst kann man an E. Ruttkay zuschreiben, dass sie die Problematik der Idolplastik der Lengyel-Kultur in mehreren Beiträgen mit wichtigen Beobachtungen zusammenfasste. Zwei Gesichtspunkte soll in erster Reihe aus ihren Zusammenfassungen ausgehoben werden. Das erste ist, dass sie die Idole der frühen Lengyel-Kultur in drei geographische und zum Teil chronologische Gruppen verteilte: In die erste Gruppe reihte sie die Statuetten des Typs Sé (dazu sie noch den Name „Untenpullendorf" hinzufügte), die den ältesten Idoltyp des Lengyel-Komplexes vertreten. Zur zweiten Gruppe gehören die Statuetten der Mährisch-Ostösterreichischen Gruppe (MOG), die um eine Phase jünger sind und die im mährischen relativchronologischen System die Benennung „Phase Ia" tragen. Die Stücke der dritten Gruppe befinden sich im östlichen Gebiet der Lengyel-Kultur vom Norden an bis zum Süden, von Svodin an, über Aszód bis zu Mórágy und Zengővárkony in der Ostgruppe der Lengyel-Kultur (RUTTKAY 2004; PAVÚK 2003; KALICZ 1985; ZALAI-GAÁL 1993, 3–46; ZALAI-GAÁL 1996, 57.87; DOMBAY 1960, Taf. 88, 1–8; Taf. 90, 1–3, 6, 9, Taf. 114, 1–5, 7–8). Die Eigentümlichkeit der Idole aus der dritten Gruppe ist, dass sie im Gegensatz zu den oberen zwei Gruppen, überhaupt keine kanonisierten Formen besitzen. Man kann sagen, wieviel Stücke aus der dritten Idolgruppe stammen, wurden sie mit so vielen Formen gestaltet. Der größte Teil dieser Idolgruppe ist in die von uns vorgestellten Lokalphase Ib (wie oben dargestellt), d.h. in die frühklassische Phase der Lengyel-Kultur gehört. Demgegenüber erlebte diese unkanonisierte Idolatrie auch die oben bezeichnete Phase IIa, d.h. den jungklassischen Abschnitt der Lengyel-Kultur. In dieser Verteilung können wir mit E. Ruttkay einverstanden sein. Der älteste ist der Typ Sé, aus der formativen oder ältesten Phase der Lengyel-Kultur mit seinem bestimmten Verbreitungsgebiet und auch mit dem kanonisierten Formenschatz. Durch eine Uniformisierung ist auch die mährische Gruppe charakterisiert. In der Gruppe der Mährischen Bemalten Keramik, oder in MOG lässt sich mit dem deutlichen Einfluß aus dem Milieu des West-Karpatenbecken bemerken. Die Gestaltung der frühen mährischen Statuette schließt sich mit kräftigen Wurzeln an die Idolformen von Sé an, doch erscheinen auch kleinere Unterschiede unter ihnen. Der eine Unterschied lässt sich in der Kopfform auffinden. Die Köpfe von Sé sind entweder kugelig, oder halbkugelig, mit beinahe flachem Unterteil, dagegen ist die Kopfform der mährischen Statuetten bikonisch. Außerdem ist die Haartracht bei den von Sé überwiegend mit geregeltem, wellenförmig (Fischgrätenmuster) abfallendem Haar bezeichnet, bis bei den mährischen Stücken tritt die Bezeichnung der Haartracht nur selten auf und sie ist nicht so geregelt als die aus Sé, sondern scheint sie oberflächlich, mit einfachen Stichen ausgeführt zu sein. Ebenfalls ist der Unterschied durch den Mangel oder die Existenz der Tracht bezeichnet. Bis diese Tracht bei den Statuetten von Typ Sé allgemein vorkommt, so kann man die Tracht bein den mährischen Idolen als eine seltene Erscheinung erwähnen. Daraus meine ich, dass die kleineren und größeren Unterschiede aus den lokalen Gruppierungen der Gemeinschaften entstammten. Es ist doch die vollkommene Unregelmäßigkeit bei der Formung der dritten Gruppe unverständlich. Die auch aus anderen Gesichtspunkten abweichendeOstgruppe bildet eine totale Unregelmäßpgkeit innerhalb der frühklassischen Lengyel-Kultur, und so traten die größten Verschiedenheiten nicht nur verglichen mit den Statuetten der beiden anderen zwei Gruppen, sondern, wie ich es oben schon erwähnte, auch untereinander erschienen diese auch innerhalb der dritten Gruppe. Den Grund des großen Unterschied können die weiteren Forschungen erklären.

Die besondere Rolle der Idole von Typ Sé

Noch ein Verdienst schließt sich auch zum Name von E. Ruttkay an. Ihr Beitrag im Heldenberger Sammelband beschäftigt sich mit den Zusammenhängen zwischen den kleinen Statuetten und den Kreisgrabenanlagen. E. Ruttkay bemerkte, dass einige Mal (z. B. Svodin, Tešetice, Wilhelmsdorf) die Statuetten und anderen Gegenstände unter besonderen Verhältnissen in der Nähe des Einganges gefunden waren. Sie möchte auch ein Heiligtum und ein Opfer annehmen,

besonders, dass sie auch die Opferfunde aus Bakonyszűcs mit Recht eingezogen hatte (Abb. 4, 3a–c) (REGENYE 1994, KALICZ 1998, Abb. 39; RUTTKAY 2005, 198–204). Im Wesentlichen kann ich mit ihrer Beobachtung einverstanden sein. Ich möchte die Beispiele von besonderen Umständen der Idole, die E. Ruttkay hervorgerufen hatte, noch mit einigen Zuschlägen ergänzen. Erstens erwähne ich das Grab von Bakonycsernye, wo die Statuette, leider ohne Kopf, zur Tote gelegt war (Abb. 5, 2a–c) (KALICZ 1998, 69–70, Abb. 40). Ein wichtiger Fund kam in der nahen Vergangenheit zum Vorschein: Auf einer größeren Siedlungsausgrabung, in Nagycenk (bei Soporon), wie oben erwähnt, erschloss J. Gömöri eine Opfergrube, mit einigen anderen gewöhnlichen Gruben der formativen Phase der Lengyel-Kultur. In der Grube fand er die beiden Statuetten (Abb. 4, 1–2; Nr. 6) (GÖMÖRI 2006) übereinender zusammen mit einer Fußschale. Die Statuetten sind beinahe identisch in Größe und Form. Leider sind beide stark abgewittert, doch lassen sich die Spuren der Haartracht noch entdecken, und gehören sie zweifellos zum Typ von Sé, und beide waren des ehemaligen Opfers beteilig. Dieser Fund aus Nagycenk ist der Beleg einer Art der besonderen Handlung mit den Idolen, wie sich es auch in Bakonyszűcs erfahren ließ. Die wichtigste Fundstelle in Ungarn ist doch Sé über die besondere Handlung der Idole, wo die Zeichen des Zusammenhanges zwischen den (wenig oval) zweifachen Kreisgrabenanlagen und den Statuetten betont sein scheint. Wie oben erwähnt, war durch eine kleine Freilegung (etwa 1200 m^2) die Siedlung aus Sé mit den kleinen Abschnitten der zweifachen Kreisgrabenanlagen erschlossen. Trotzdem wurden mehr als 130 St. Idol oder Idolbruchstücke gefunden. Deshalb können wir die Annahme riskieren, dass die hohe Zahl der anthropomorphen Statuetten und diese Erscheinung im Bereich der zweifachen Kreisgraben, lässt sich nicht mit dem Zufall erklären. Den nächsten Gegenbeispiel soll ich wieder die Fundstelle aus Sormás (Kom Zala) erwähnen, wo auf der mehr als 50.000 m^2 ausmachenden Grabungsfläche, obwohl zahlreiche, doch insgesamt nur 33 St. Idole getroffen wurden. J. P. Barna erwähnt, dass sich beinahe alle Idole im Bereich der Kreisgrabenanlagen konzentrierten (P. BARNA 2004, 37). Meiner Meinung nach lässt sich der Zahlenunterschied von Idolen einen viel sprechenden Zustand äußern. Eventuell sollte Sé als ein kultisches Zentrum (wie die Kreisgrabenanlage in Tešetice) funktioniert werden, wo eventuell mehreren Gemeinschaften unter anderen auch mit den Statuetten gewisse Kulthandlung geübt hatten, die vielmal auch mit der Fragmentirisierung der Statuetten verbunden war. Dieselbe relative Häufigkeit der Statuetten kann man auch in Unterpullendorf annehmen. Leider soll den kleinen Maß in Unterpullendorf in Beachtung genommen werden. Ähnliche Häufigkeit der anthropomorphen Plastik findet man in Südmähren, wo in Tešetice aus den gesamten 299 Idolbruchstücken 153 Stücke im Bereich der Kreisgrabenalge vorgefunden waren (PODBORSKÝ 1985, 210). Der Großteil der anderen vielen Idole der MBK (Phase Ia-Ib) war aus Střelice Jaromeřice und Hluboké Mašůvky freigelegt worden. Durch viele andere Fundplätze hatten in Mähren noch Idole geliefert, doch ihre Zahl erreichte die Menge der vier erwähnten Fundplätze annährend nicht. Es lässt sich also annehmen, dass die anthropomorphe Plastik der frühesten, formativen Phase in der kultischen Vorstellung eine deutliche Rolle spielte, daneben einige Kreisgrabenanlagen, deren Deutung sich so im kultischen, wie im gesellschaftlichen Leben zusammen mit den Konzentration der Statuetten drinnen und ringsherum der Anlagen noch erhöhte. In Österreich wurden mehrere Kreisgrabenanlagen in großem Maße erschlossen, trotzdem kamen nirgends viele Statuetten zum Tageslicht. Obwohl die Rondelle aus Friebritz mit ihrer besonderen Gräbergruppe eine spezielle Deutung besaß, sind nur zwei Idolbruchstücke (von Typ Sé) bekannt. Die erwähnten Beispiele scheinen schon genügend zu sein um die Zusammenhänge der Statuetten und gewisser Kreisgrabenanlagen zu beweisen. Noch eine Erscheinung soll erwähnt werden, die E. Ruttkay erörterte, d.h. die Knüpfung gewisser einzelnen anthropomorphen Plastiken zu den kultischen Abhandlungen der Rondellen, wie sie ihre Anwesenheit in vorgestellten Heiligtümern und Opfergruben in der Nähe irgendeines Einganges, Tores vorgestellt hatte. Etwas Ähnliches konnte auch in Sé bemerkt werden. Nämlich wurde eine kleine Opfergrube im inneren Raum der Kreisgrabenanlage aus Sé, nahe zu einem Tor freigelegt, in dem ein 30 cm hohes anthropomorphes Gefäß in liegender Lage mit einen prismatischen geschliffenen Stein zusammen regelmäßig verborgen war (KALICZ 1998, 72–73, Abb. 38).

Die Bedeutung von Letenye–Szentkeresztdomb

Mit einigen Worten soll ich noch auf die Bedeutung von Letenye–Szentkeresztdomb hinweisen. Obwohl die Zahl der Funde nicht zahlreich ist, kann man sie trotzdem wichtig zu halten, wozu ich die folgenden Argumente hervorrufe. Die geographische Lage ist grundlegend. Diese Fundstelle aus Letenye ist der am südlich-südwestlichsten liegende Fundplatz der formativen Phase der Lengyel-Kultur, nicht nur die Keramik, doch auch der Statuettenkopf von Typ Sé,

der zu einer ziemlich großen Plastik gehörte. Daraus folgt, dass die formative Phase der Lengyel-Kultur den Fluß Mura/Mur erreichte. Die Untersuchung der Keramik ermöglicht eine empfindliche innere típologisch-chronologische Analisierung, Demgemäß kann die Keramik innerhalb der formativen Phase typologisch wenig jünger bewertet werden, als die aus Sé (und aus der gleichzeitigen Lužianky) sichtbar ist. Dieselbe kleine chronologische Verschiebung lässt sich auch in Zalaszentbalázs–Pusztatető bestimmen. Ebenfalls sind die Fundorte ähnlich wenig jünger, wo die Keramik im Wesentlichen noch die älteste Tradition besetzt, doch erscheinen schon die Typenelemente der frühklassischen Lengyel-Kultur. Zu den wenig jüngeren Typen können einige slowakische und österreichische Fundorte gehört sein, die noch die echte frühklassische Entwicklung nicht erreichten. Zu diesem Zeitabschnitt gehört eventuell der Anfang des Siedlungslebens in Aszód und Svodin. Wichtig ist es zu bemerken, dass allem Anschein nach, die hier erörterten wenig jüngeren Keramikkomplexe noch die Statuetten von Typ Sé formieren. Dazu ist der beste Beweis der Idolkopf von Letenye. Vermutlich kann die innenchronologische Differenzierung mit dem Beginn der Expansion der frühen Lengyel-Kultur gegen Norden in Verbindung gebracht werden, die auch bei der Ausbildung der Mährischen Bemalten Keramik zur Geltung kam.

Mit einer anderen Deutung schließt sich die Relativchronologie des Spätneolithikums auch an den Fundort von Letenye an. In den letzten Jahrzehnten gelangte die Sopot-Kultur zur Entdeckung in Transdanubien. Erstens war sie nur im Osten und Süden, später auch im mittleren Teils Transdanubiens bekannt geworden. Eine Zeitlang schien sie als der ein Vorhergehende der Lengyel-Kultur im ausgedehnten Gebiet Transdanubiens zu sein. In den letzten Jahren konnten wir doch die kalibrierten Radiocarbon-Daten erkennen lernen. Die Summe der erwähnten Daten der Sopot-Kultur gaben eine zeitliche Parallelität mit der formativen Phase der Lengyel-Kultur. So entstand ein bisher unlösbarer Viederspruch, d.h. kann die Sopot-Kultur die Mutter der Lengyel-Kultur, wenn das Neugeborene gleichzeitig damit ist. Das Problem scheint jetzt noch unüberbrücklich zu sein, wenn wir hinzufügen, dass sich die Siedlungsgebiete der zwei Kulturen in einem ausgedehnten Areal einander überlappen, und von minimalen Ausnahmen abgesehen, erscheinen die Funde und Befunde beider Kulturen im gemeinsamen Gebiet selbständig. Die Ausnahme lässt sich in Komitat Zala erfahren, da sich wenige Funde in Becsehely und Sormás in wenigen Objekten vermischen. Die selbständigen Fundplätze der formativen Phase der Lengyel-Kultur im Siedlungsgebiet der Sopot-Kultur sind wie folgt, Sormás-Törökföldek, Zalaszentbalázs–Pusztatető und ganz im Süden: Letenye–Szentkeresztdomb. Einstweilen können wir nur die Tatsachen mitteilen. In der Lösung des chronologischen Widerspruches wird auch Letenye mit den anderen zusammen eine deutliche Rolle spielen.

Anmerkungen:

1 Die Freilegungen waren von I. Horváth, N. Kalicz und I. Torma durchgeführt. Vorangehend war eine kleinere Ausgrabung durch N. Parádi ausgeführt, der die Grunde der Árpáden-zeitlichen Kirche zum Vorschein brachte.

2 Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultur waren von N. Kalicz (IPH 1995, 61–106), die Funde der Somogyvár-Vinkovci-Kultur waren von G. Kulcsár bearbeitet (PhD Dissertation, 2002).t

3 Später hat diese Benennung auch der Autor dieser Schfrift vorübegehend übernommen (Kalicz 1988) und noch später L. A. Horváth sowie J. Regenye brauchten die „Protolengyel" Benennung (Horváth 1995, 96; Regenye 2002).

4 Diese Einteilung dient nur die Informierung und sie besetzt nur lokale Gültigkeit. Ich habe sie mit den slowakischen, österreichischen sogar mit der mährischen nicht in Einklang gebracht.

5 Die Jahreszahlen publizierte P. Stadler ersten Male aus Niederösterreich un diese Daten bewiesen sich auch in Ungarn gültig (Stadler 1995, 210–224).

6 Die österreichischen Forscher machten diesen Unterscheidung auf Grund der 14 c-Daten von P. Stadler.

7 Im Fundplatz wurden auch die Objekte der älteren Linienbandkeramik, der kupferzeitlichen Balaton-Lasinja-Kultur und des Mittelalters gefunden. Mit M. Károlyi kann ich nicht über die relativen Chronologie der Fundstelle einverstanden, demgemäß sie eine ungebrochene Lebensdauer von der älteren Linienbandkeramik bis zur späten Phase der Lengyel-Kultur vorausgesetzt.

8 Im Verlauf der Ausgrabungen kamen außer der Befunde und Funde der frühesten Lengyel-Kultur auch die der Starčevo-Kultur, der Linearbandkeramik, der Sopot-Kultur zum Vorschein

9 Die bedeutendsten prähistorischen Funde und Befunde gehörten zur Linearbandkeramik, Sopot-Kultur, Balaton-Lasinja-Kultur und La Tène-Zeit. (Straub 2003; 2005).

Literatur:

BÁNFFY 1995
Bánffy,E.: Neolithic and Copper age settlements at Hahót and Zalaszentbalázs (Zalaszentbalás–Pusztatető, Hahót Szartóri I–III. Antaeus 22, (1995), 36–50.

P. BARNA 1996
P. Barna J.: A lengyeli kultúra tömegsírja Esztergályhorvátiban – The common grave of the Lengyel Culture in Esztergályhorváti (County Zala). Zalai Múzeum 6 (1996), 149–60.

P. BARNA 2004
P. Barna J.: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján – Some data to Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel culture. Zalai Múzeum 13 (2004), 29–53.

P. BARNA 2005
P. Barna J: Sormás–Török-földek településtörténeti áttekintése. A középső neolitikum. – The history of a settlement at Sormás–Török-földek. Middle Neolithic. Zalai Múzeum 14. (2005), 17–36.

BERG–MAURER 1998
Berg, F. – Maurer, H.: Idole. Kunst und Kult im Waldviertel vor 7000 Jahren. Horn 1998.

BOGNÁR–KUTZIÁN 1966
BognárKutzián I.: A contribution to the chronology of the Lengyel culture. SNMP 20 (1966) 63–70.

CSERMÉNYI ohne Jahreszahl
Cserményi V. (Hrsg.): Évezredek kincsei – Régészeti ásatások, Szent István Király Múzeum, Ohne Jahreszahl.

DOMBAY 1939
Dombay J.: A zengővárkonyi őskori telep és temető – The prehistoric settlement and cemetery at Zengővárkony. ArchHung 23, (1939).

DOMBAY 1960
DOMBAY J.: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. ArchHumg 37. (1960).

DRAVECZKY 1970
Draveczky B.: Somogy megye Régészeti Képeskönyve, Das archäologische Bilderbuch des Komitats Sonogy. Zusammenfassung ohne Titel, Somogyi Múzeum, 17, (1970).

FARKAŠ 1986
Farkaš, Z.: Die älteste Besiedlung durch Träger der Lengyel-Kultur in Raum des Bratislavaer Tores. In: Chropovský B. – Friesinger, H. (Hrsg.) Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra - Wien 1 1986, 51–67.

GÖMÖRI 2006
Gömöri J.: Régészeti Naptár 2006 – Archäologischer Kalender. 2006.

HORVÁTH–KALICZ 2006
Horváth L. – Kalicz N.: Siedlungsfunde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur bei Nagykanizsa – Naselbinske najdbe pozne faze lengyelske kulture pri Nagykanizsa. [In:] Tomaž, A. (Hrsg.) Od Sopota do Lengyela – Between Sopot and Lengyel. Koper (2006), 53–66.

HÖCKMANN 1965
Höckmann, O.: Menscliche Darstellungen in der bandkeramischen Kultur. JRGZM 12, (1965) 12–34.

HÖCKMANN 1972
Höckmann, O.:Andeutungen zur Religion und Kultur der bandkeramischen Kultur. Alba Regia 18 (1972) 187–209.

JUNGBERT 1985
Jungbert B.: A bakonycsernyei Vénusz (ungarisch: Die Venus von Bakonycsernye. Fejér megyei Hírlap (Tageszeitung) 1985. júl. 6, S. 12, Székesfehérvár.

KALICZ 1969
Kalicz, N.: Einige Probleme der Lengyel-Kultur in Ungarn. ŠtZ 17 (1969), 177–205

KALICZ 1970
Kalicz N. Ausgrabungen. Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala) MAIU 1, (1970) 108–110.

KALICZ 1983–84:
Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel – Kultur und die älteste „Wehranlangen" in Ungarn.MÖAG 33–34 (1983–1984), 271–293.

KALICZ 1985:
Kalicz N.: Kőkori falu Aszódon. – Neolithisches Dorf in Aszód. Múzeumi Füzetek 32 (1985) Aszód, Petőfi Múzeum 1985.

KALICZ 1988a
Kalicz, N.: Beiträge zur Entstehungsfrage der Lengyel-Kultur. SlA. 36, (1988) 105–118

KALICZ 1988b
Kalicz N.: A termelőgazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. Der Anfang der Produktionswirtschaft. Manuskript, ungarisch. Budapest, 1988

KALICZ 1995
Kalicz N.: Letenye–Szentkeresztdomb: ein Siedlungsplatz der Balaton-Lasinja-Kultur. IPH 7 (1995) 61–106.

KALICZ 1998
Kalicz N.: Kalicz N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. Archaeolingua. Series Minor 10 (1998).

KALICZ 2003
Kalicz N.: Az újkőkorvégi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett – Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa (Inkey-Kapelle. Zalai Múzeum 12 (2003) 7–47.

KALICZ–KREITER–TOKAI im Druck.
Kalicz N. Kreiterer E. .Tokai Z. M. Die Rolle der Sopot-Kultur in der Entstehung der Lengyel-Kultur auf Grund der neuen Ausgrabungen in Südwestungarn – The role of the Sopot Culture in the origin of the

Lengyel Culture on the ground of the new excavations in southwestern Hungary (Petrivente, Becsehely). Kraków 2007,

KÁROLYI 1983–1984
Károlyi M.: Ergebnisse der Ausgrabungen bis 1980 in der befestigten Ansiedlung von Sé, Westungarn. MÖAG 33–34 (1983–84) 293–307.

NEUGEBAUER et al. 1984
Neugebauer, J.-W. – Neugebauer-Maresch, Ch. – Winkler, E.-M.: Die doppelte mittelneolithische Kreisgrabenanlage von Fribritz, NÖ. FÖ 22 (1983) 1984, 87–112.

NEUGEBAUER-MARESCH 1995
Neugebauer-Maresch, Ch.: II. Mittelneolithikum. Die Bemaltkeramik. In: Neugebauer, J..W: (Hrsg.) Jungsteinzeit im Osten Österreichs. St. Pölten – Wien, (1995) 57–107.

NOVOTNÝ 1962
Novotný, B.: Lužianska skupina a počiatky malovanej keramiky na Slovensku. – The Lužianky group and the beginning of painted Pottery in Slovakia. Bratislava 1962.

NOVOTNÝ 1986
Novotný, B.:Siedlungsgruben in Budmerice (Bez. Trnava) und ihre Stellung in den Anfängen der Lengyel-Kultur- In: Chropovský, B. – Fiesinger, H.: Internationales Symposium über sie Lengyel-Kultur. Nitra – Wien 1986, 207–212.

OHRENBERGER 1969
Ohrenberger, A.: Die Lengyel-Kultur in Burgenland. ŠtZ 17, (1969) 301–313.,

PAVÚK 1965
Pavúk, J.: Nové nálezy lengyelskej kultúry zo Slovenska – Neue Funde der Lengyel-Kultur in der Slowkei. SlA 13, 27–50.

PAVÚK 1981a
Pavúk, J.: Súčasný stav štúdia lengyelskej kultúry na Slovensku – The present state of knowledge of the Lengyel culture in Slovakia. PA 72 (1981), 255–299

PAVÚK 1981b
Pavúk, J.: Umenie a život doby kamennej. Bratislava, 1981

PAVÜK 2003
Pavúk, J.: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei, In: Jerem E. – Raczky P. (Hrsg.) Morgenrot der Kulturen – Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Archaeolingua Budapest 2003, 311–325.

PODBORSKÝ 1985:
Podborský,V.: Tešetice-Kyjovice – 2 – Figuralní plastika lidu s moravskou malovanou keramikou. Tešetice-Kyjovice 2 – Die figurale Plastik des Volkes mit Märischer Bemalter Keramik. Brno, 1985

RACZKY 1974
Raczky, P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon - Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. ArchÉrt 101 (1974) 185–210.

RACZKY 2002
Raczky, P.: Evidence of contacts between the Lengyel and Tisza-Herpály Cultures at the Late Neolithic site of Polgár–Csőszhalom. Relationships between Central European and Balkan ritual practice and sacral thought in the Upper Tisza Region. BpR 36 (2002), 79–92.

REGENYE 1994
Regenye, J.: Die Funde der Sopot-kultur in Ajka. JAMÉ 36 (1994), 203–219.

REGENYE 1996
Regenye, J.: Die Sopot-Kultur in Transdanubien und ihre südlichen Beziehungen. In: Draşovean, F. (Hrsg.). The Vinča Culture, its Role and Cultural Connections. Timişoara, (1996), 163–174.

REGENYE 2002
Regenye, J.: Chronological situation of the Sopot culture in Hungary. A Sopot kultúra kronológiai helyzete Magyarországon. VMMK 22, 31–42

RUTTKAY 1979
Ruttkay, E.: Ein Grubeninhalt der älteren bemalten Keramik aus Unterwölbing, p. B. St. Pölten, Niederösterreich. Ann. Naturhistor. Mus. Wien 82 (1979) 743–758.

RUTTKAY 1992
Ruttkay, E.: Beitrag zur Idolplastik der Lengyel-Kultur. Festschrift zum 50 jährigen Bestehens des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Leopold-Franzens Universität. Innsbruck. Bonn (1992) 511–522.

RUTTKAY 2004
Ruttkay, E.: Anthropomorphe Tonplastik von den Lengyel-Siedlungen in Svodin, Slowakei. In: Hänsel, B. – Studeniková (Hrsg.). Zwischen Karpaten und Ägäis. Neolithikum und ältere Bronzezeit. Gedenkschrift für Viera Némejcová-Pavúková. Rahden/Westf. 2004, 323–341.

RUTTKAY 2005
Ruttkay, E.: Innovation vom Balkan – Menschengestaltige Figuralplastik in Kreisgrabenanlagen. In: Daim, F. – Neubauer, W.: (Hg.): Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesaustellung 2005, Horn – Wien 194–202.

STADLER 1995
Stadler, P.: Ein Beitrag zur Absolutchronologie des Neolithikums aufgrund der 14C Daten in Österreich. In: Neugebauer, J.-W.: Jungsteinzeit im Osten Österreichs St. Pölten – Wien 1995, 210–224.,

STADLER–RUTTKAY 2006
Stadler, P. – Ruttkay, E. 14C(AMS)-datierte Fundkomplexe der MOG in Österreich . Eine typologische Anordnung des Materials nach Phasen. http://www.winserion.org/Stadler/MOG-2006.pdf.

URMANSKÝ 2002
Urmanský, J,: Sídlisko lužianskej skupiny v Hlohovci – Siedlung der Lužianky-Gruppe in Hlohovec. In: Cheben, I. – Kuzma, I.: Otázky Neolitu a Eneolitu Našickij Krajín – 2001. Nitra 2002, 409–418.

VÁVRA 1985
Vávra, M.: Die Anfänge der Lengyel-Kultur in Böhmen und ihre Interpretation. In: Chropovský, B. –

Fiesinger, H.: Internationales Symposium über sie Lengyel-Kultur. Nitra – Wien 1986,

ZALAI-GAÁL 1993
Zalai-Gaál I.: Ein Bothros und die neolithische anthropomorphe Idolplastik von Mórágy-Tűzkődomb. WMMÉ Szekszárd 18, (1993), 346).

ZALAI-GAÁL 1996
Zalai-Gaál I.: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. WMMÉ Szekszárd, 19, (1996) 57–87.

ZALAI-GAÁL 2005
Zalai-Gaál I.:. A praehistoricus korszak rideg köde (Wosinsky Mór neolitkutatásainak mai aktualitásai.) In: Gaál A. (Hrsg), Wosinsky Mór „a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...". Szekszárd, 2005 (39–81).

ZAPOTOCKA 1967
Zapotocka, M.: Das Skelettgrab von Praha Dejvice – Beitrag zum chronologischen Verhältnis der Stichbandkeramik zu der Lengyel-Kultur. AR 19 (1967) 64–87.

A Lengyel kultúra formatív fázisának töredékes idolfeje Letenye–Szentkeresztdombról

Letenye város határában, a Mura folyó mellett fekvő alacsony domb felső rétege nagy részét elhordták gátépítéshez. Ez alkalommal csaknem teljesen elpusztítottak egy régészeti lelőhelyet, amelyen több őskori népesség is megtelepült (Lengyel, Balaton-Lasinja és Somogyvár-Vinkoci kultúra). A közlemény tárgya a Lengyel kultúra, amelynek három objektumát sikerült kisebb leletmentéssel feltárni, de közülük csak kettő tartalmazott értékelhető leletanyagot. A korábbi feltárások során a Kelet-Dunántúlon leginkább a Lengyel kultúra korai klasszikus szakaszának lelőhelyeit sikerült feltárni karcolt díszű kerámiával és vörös festéssel (Zengővárkony, Aszód), majd a 60-as évek közepén következő fázist is el lehetett különíteni vörös és fehér festésű kerámiával (Zalavár–Mekenye), s végül a harmadik fázist is a 70-es évek elején, amikor az edényfestés szinte teljesen megszűnt (Veszprém). Az újabb fordulatot a Vas megyei Sé község mellett végzett feltárások hozták, amelynek alapján sikerült a Lengyel kultúra legidősebb vagy formatív fázisát is meghatározni a 70-es évek közepén. Ennek alapján vált világossá, hogy a letenyei leletek is ezt a legkorábbi vagy formatív időszakot képviselik. Legutóbb a Sormás határában végzett nagyfelületű ásatások erősítették meg a legkorábbi időszak jelenlétét Zala megyében. Mindezek alapján a Lengyel kultúra tagolását a Délnyugat-Dunántúlra vonatkozóan a következőképpen javaslom Ia: legidősebb vagy formatív fázis (Sé, Sormás, Letenye); Ib: a korai vagy korai klasszikus fázis (Zengővárkony, a sírok egy része, Aszód); IIa: A fejlett fázis (Mórágy, Zengővárkony, a sírok egy része,) IIB: a fiatalabb fázis; III(a-b?); Késői fázis (Veszprém). A Lengyel kultúra időtartama csaknem teljesen kitöltötte a Kr.e. 5. évezredet (4900–4300, kalibrálva).

A letenyei kerámia technikája, formái és díszítése teljesen megfelelnek a Lengyel kultúra legidősebb fázisának (tojáshéj vékonyságú finom (10. kép 1, 8, 10–11, 13), középfinom (10. kép 3, 9, 12, 21) és durva kerámia (10. kép 14–15, 17–20). Leggyakoribb edényforma a csésze vagy bögre (6. kép 1, 3, 5, 7–9) vékony edényfallal és vörös festéssel. Bár zömmel bikónikus tagolású, minden lényeges vonása megfelel a legkorábbi fázisnak. A másik főforma az alacsony tál, szélesen kihajló szájjal, enyhén bikónikus oldallal (8. kép 1–10; 10. kép 3, 11). Gyakoriak az alacsony csőtalpas tálak (7. kép 6; 10. kép 21). A tálak durva formában is megvannak, és ilyenkor apró kavicsokkal soványítottak (10. kép 18). A formatív fázis jellegzetessége a tálak felső részének gyakori megvastagítása, amely a peremnél ismét elvékonyodik (8. kép 6) Néhány töredék gömbölyded hasú edényből származik (7. kép 2; 9. kép 1, 4). Jelen vannak Letenyén a különbözőképpen megformált amforák (7. kép 1, 4–5) és megjelentek a puttonyedények is (9. kép 6; 10. kép 19). Az utóbbiak már a korai neolitikumban is használatban voltak és fennmaradtak a középső rézkor végéig. Ezeken jelentek meg a Sopot kultúra idején az un. madárcsőr alakú fülek (9. kép 5–6; 10. kép 16, 19). Az edényeken kívül között először jelent meg a kanálnyelek átfúrt hengeres kiképzése (6. kép10–11; 10. kép 4–6). Általános volt a finom kerámia vörös festése egyszerű sávos mintával (6. kép 1, 2, 5–8; 10. kép 1). Különleges leletnek számít egy vörös festékkő. A karcolt díszítés a formatív fázisú lelőhelyeken, így Letenyén is ismeretlen volt. Kisebb eltérések megjelentek a formatív fázisú kerámiákon az elterjedési területen belül belül. A csészék és tálak hastörése általában nem jellemző, de egyes helyeken gyakori. Letenye legjobb párhuzamai Zalaszentbalázs–Pusztatetőn találhatók. Ezt az időszakot általában a Lužianky fázissal párhuzamosítják.

Egy töredékes idolfej ugyan nem objektumból származik, és mivel a lelőhelyen csak ez az egyetlen Lengyel fázis található, a Lengyel kultúrához tartozása nem vonható kétségbe. A fej ugyanis csak a Sé típusú idolokra jellemző vonásokat visel, ami a karcolással alkotott hajviselet és az arcot keretező ívelt vonalak gondos kidolgozásában mutatkozik és így az egyéb kerámiai leletekkel együtt határozott vonásokkal jellemzi a Lengyel kultúra legidősebb, formatív fázisát (2. kép 1a-e). A Sé típusú idolok csak egy meghatározott területre és meghatározott időszakra jellemzők. Lelőhelyei a Nyugat-Dunántúlon, Alsó-Ausztriában, Délnyugat-Szlovákiában, és már kissé megváltozott formában, Morvaországban találhatók. Szinte mindenhol általános az idolok töredékessége, ami nem véletlen, s a szertartásokkal lehet kapcsolatos. A számomra eddig ismert Sé típusú idolokat 1–20 számokon ismertetem. Az 1–5. képeken. Ruttkay Erzsébet felismerte ezen idolok jelentőségét és a Lengyel kultúra általa három csoportba sorolt idoljai közül az elsőnek a Sé-Unterpullendorf nevet adta. A másodikba csoportba sorolta a valamivel fiatalabb morvaországiak és alsó-ausztriaiak egy részét, a harmadikba pedig keleti csoport korai klasszikus, nem kanonizált sokféle idoljait. Ruttkay felismerte a Sé típusú idolok különleges helyét a korra jellemző körárkoknál. Ezt kiegészítettem azzal, hogy Sében a körárkok körzetében több mint 130 idol, illetve lényegében töredék került elő. A Sé típusú idolok nem mindennapi használatát jelzik az áldozati gödrökben vagy temetkezés mellet egészben vagy kevéssé töredékesen talált Sé típusú idolok (4. kép 1–2; 5. kép 1–2). Kifejtés történik arról is, hogy a legidősebb vagy formatív fázison belül kisebb időbeli eltérések figyelhetők meg. Pl. Sé és Sormás a kezdeti időszakot képviseli, míg Letenye, Zalaszentbalázs–Pusztatető, Friebritz Alsó-Ausztriábana, valamint a szlovákiai lelőhelyek a kissé fiatalabb fejlődési időszakba, de még a formatív fázisba sorolhatók. A kisebb tipológiai különbségeken alapuló eltéréseket még nem lehet időrendi szintekbe foglalni.

Letenyével kapcsolatban felmerül egy másik még megoldásra váró időrendi probléma is. Ez a Sopot kultúrával kapcsolatos. Az a kérdés, hogy mivel a korábban az egyik előzménynek tartott Sopot kultúra és a Lengyel kultúra legidősebb formatív fázisának elterjedése a Dunántúlon nagy területen fedi egymást, úgy hogy önállóságukat megőrzik, lehetnek-e akkor egyidősek? A legújabb kalibrált radiokarbon adatok inkább az egyidejűséget hangsúlyozzák. Erre a kérdésre a jövő kutatásának kell feleletet adni.

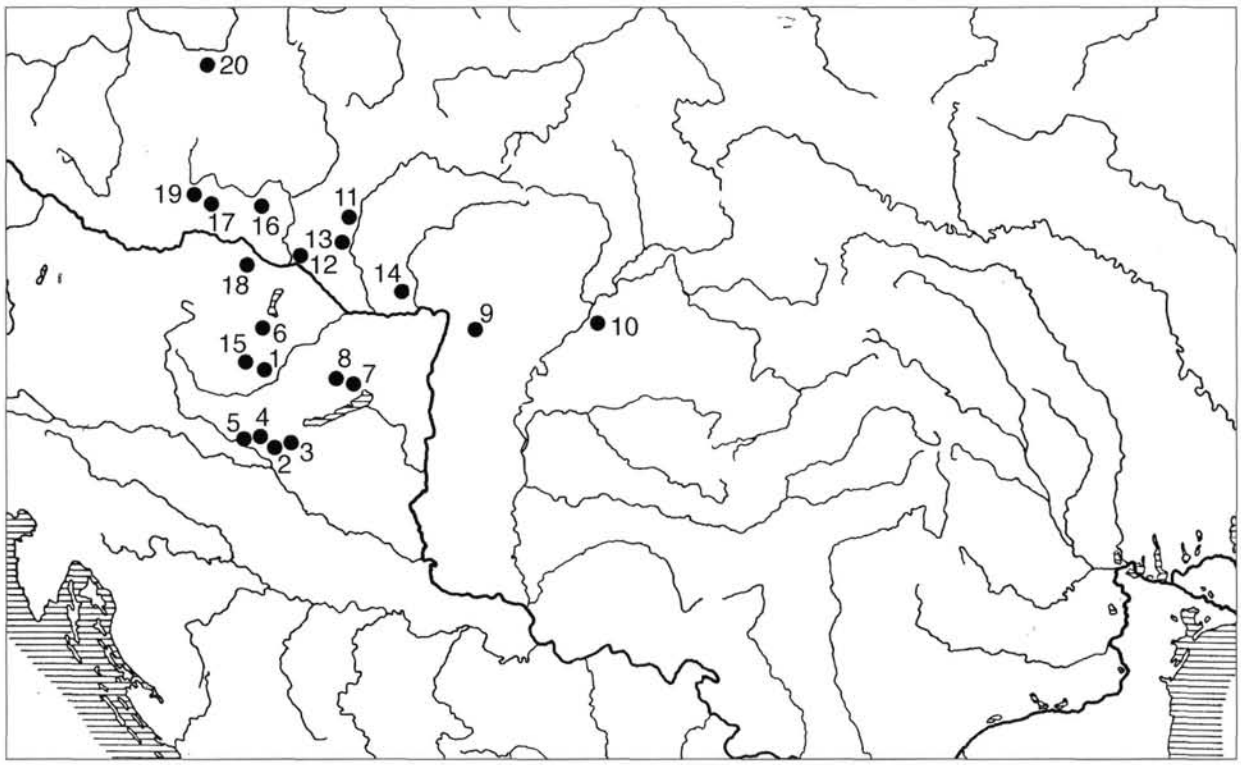

Abb. 1: Die Fundorte der Statuetten und Bruchstücken von Typ Sé (Fundante im Text)
1. kép: A Sé típusú idolok és töredékek elterjedése (lelőhelyek a szövegben)

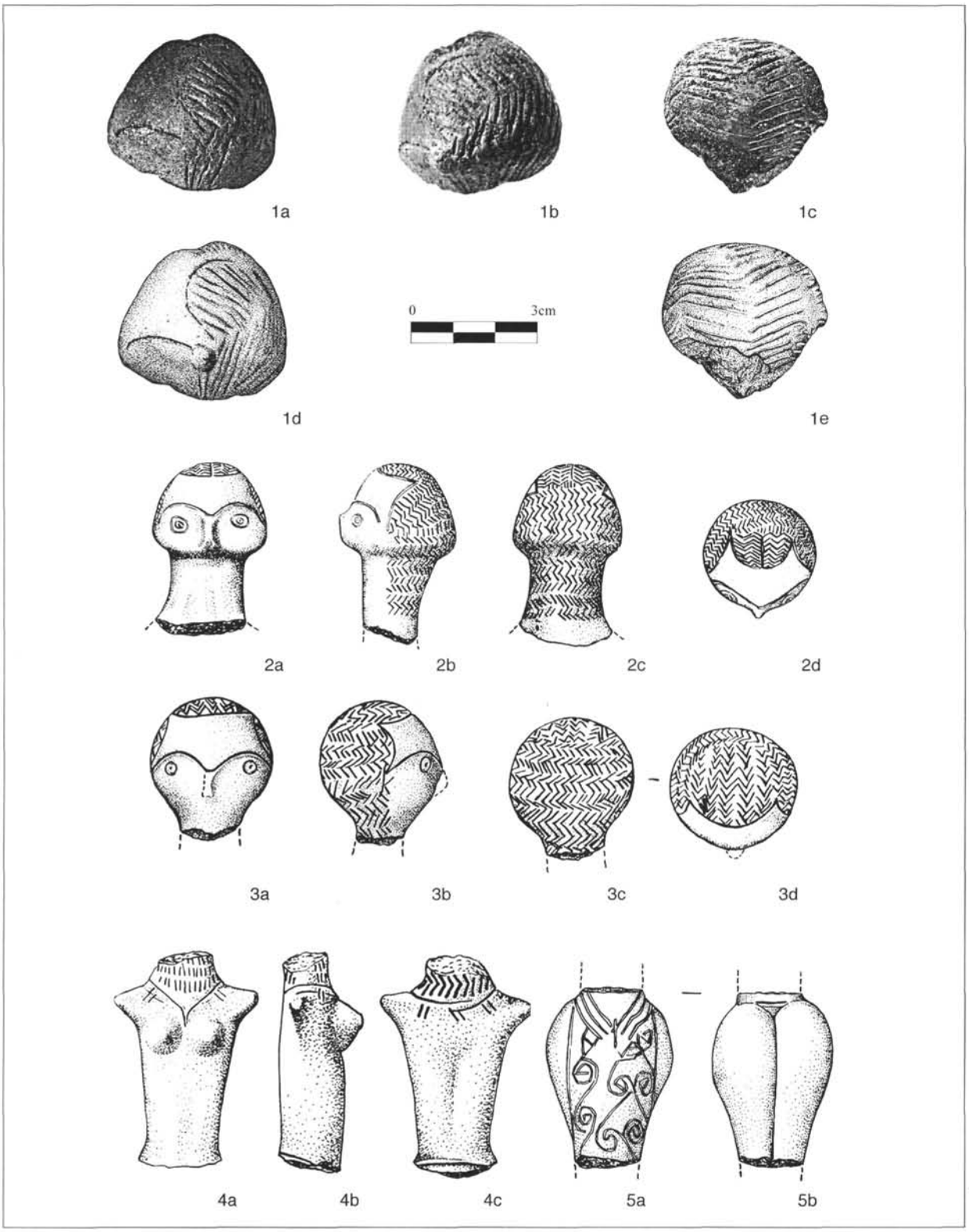

Abb. 2: Statuettenbruchstücke von Typ Sé aus Ungarn. 1a–e: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala); 2a–5b: Sé (Kom. Vas)
2. kép: Sé típusú idoltöredékek Magyarországon. 1a–e: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala m.); 2a–5b: Sé (Vas m.)
2–3, 5: Károlyi 1976. 4. Károlyi 1982.; 2–5: Kalicz 1998.

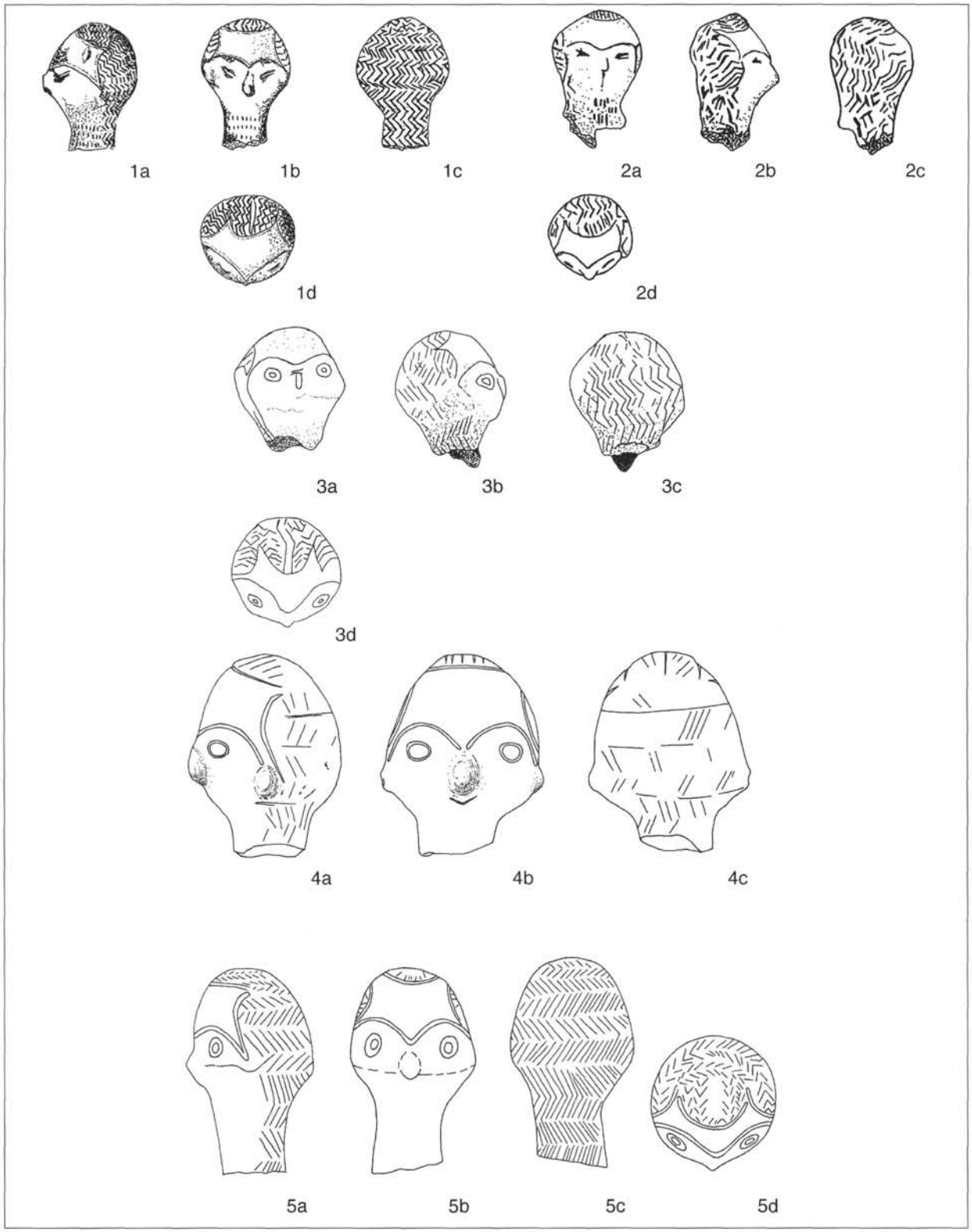

Abb. 3: Statuettenbruchstücke von Typ Sé aus Ungarn, Österreich und Böhmen. 1a–3d: Sormás–Törökföldek (Kom. Zala); 4a–c: Unterpullendorf (Burgenland, Österreich); 5: Syneč (Bez. Kolin, Böhmen)
3. kép: Sé típusú Idoltöredékek Magyarországon, Ausztriában és Csehországban. 1a–3d: Sormás-Törökföldek (Zala m.); 4a–c: Unterpullendorf (Burgenland, Ausztria); 5: Syneč (Kolin körzete, Csehország); 1–3: P. Barna. 2004.; 4: Ruttkay 1992.; 5: Vávra 1986. und Ruttkay 1992.

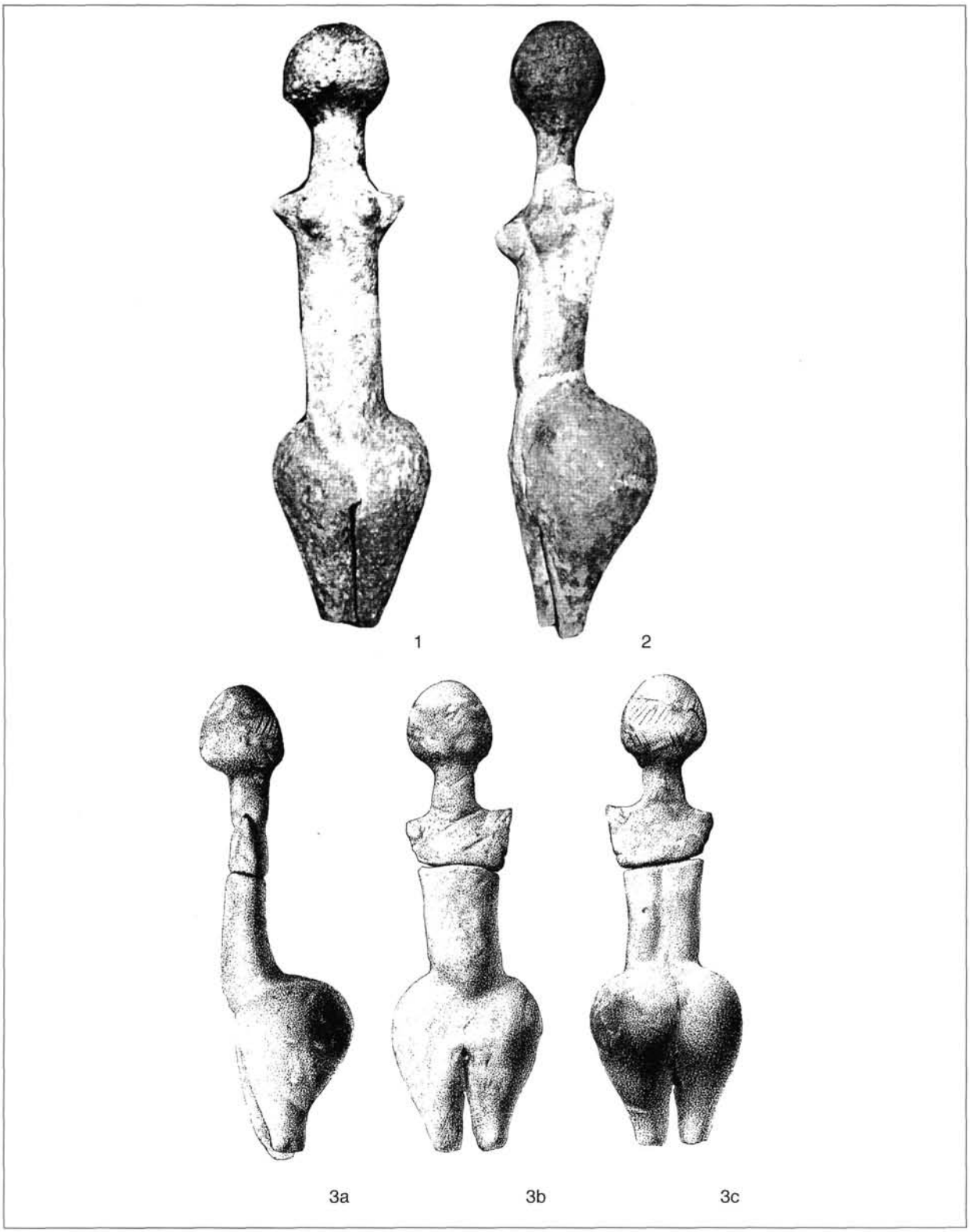

Abb. 4: Statuetten von Typ Sé (Ungarn). 1–2: Nagycenk (Kom. Győr-Soporon); 3a–c: Bakonyszűcs (Kom. Veszprém)
4. kép: Sé típusú idolok Magyarországon. 1–2: Nagycenk (Győr-Soporon m.); 3a–c: Bakonyszűcs (Veszprém m.);
1: Gömöri 2006.; 2: Regenye 1994., Kalicz 1998.

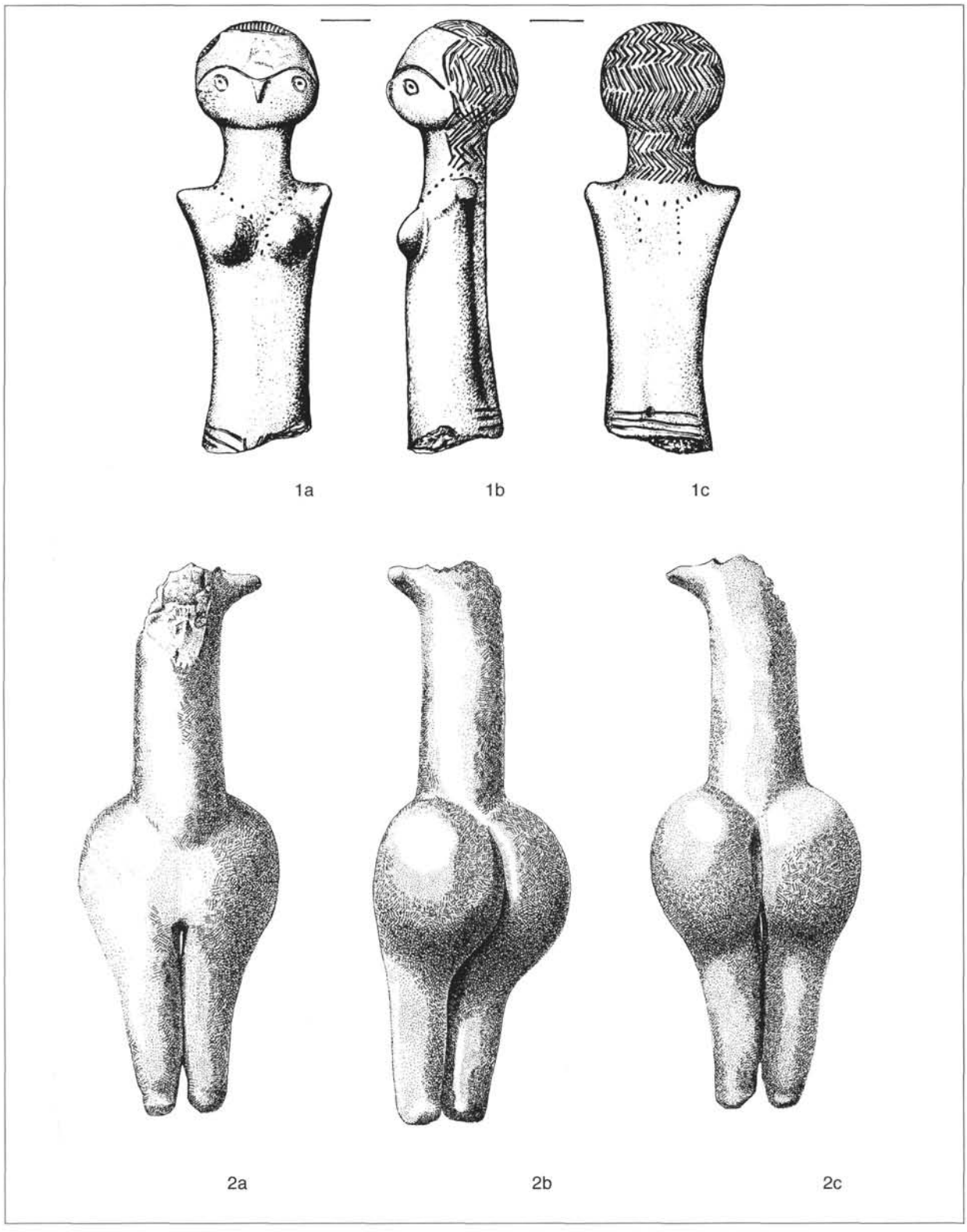

Abb. 5: Statuettenbruchstücke von Typ Sé aus Ungarn. 1a–c: Sé (Kom. Vas); 2a–c: Bakonycsernye (Kom. Fejér)
5. kép: Sé típusú Idoltöredékek Magyarországon. 1a–c: Sé (Vas m.); 2a–c: Bakonycsernye (Fejér m.); 1. Kalicz 1998; 2: Cserményi ohne Jahr, Kalicz 1998.

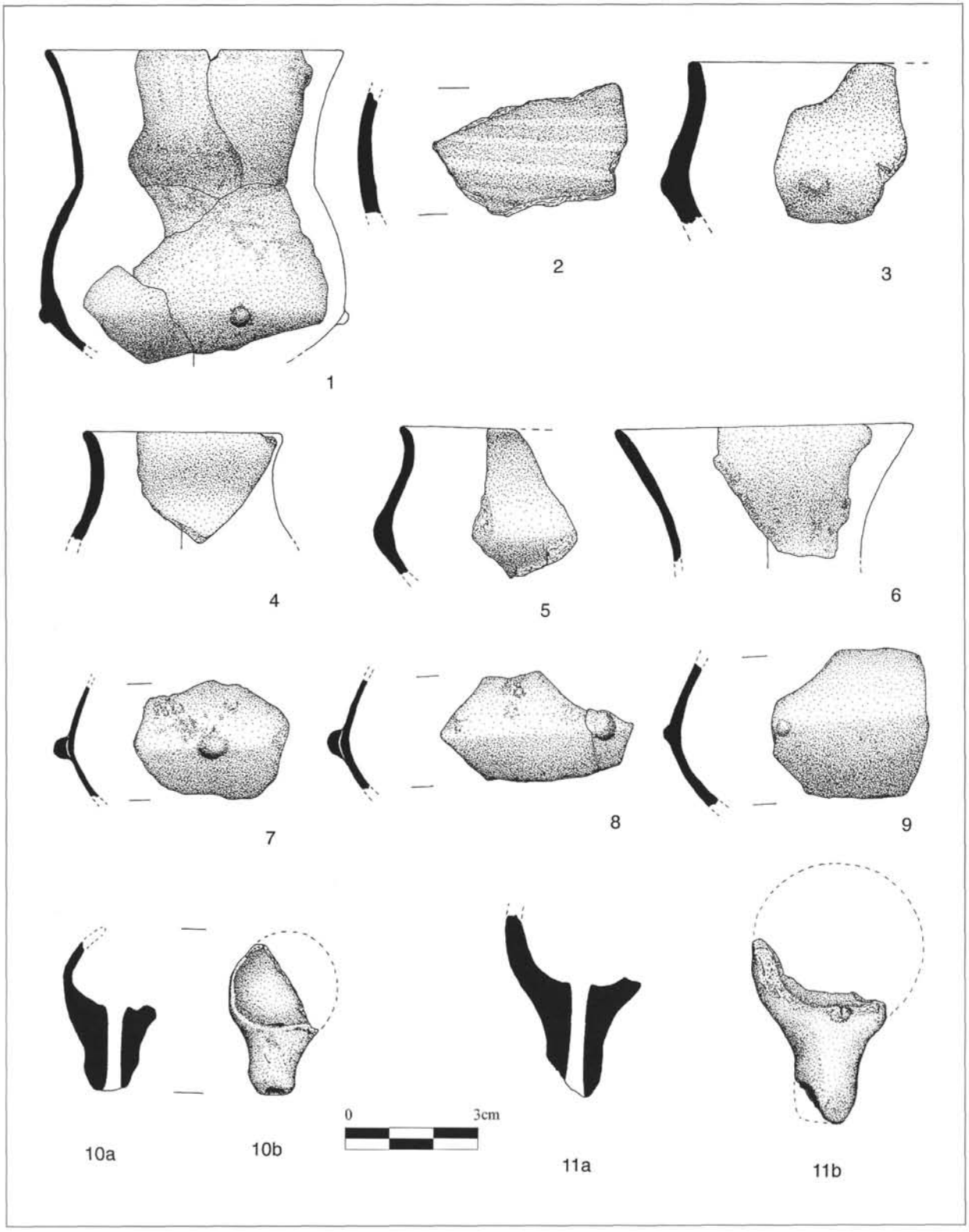

Abb. 6: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Siedlungsfunde der formativen Phase (Lengyel-Kultur)
6. kép: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala). A Lengyel kultúra formatív fázisának telepleletei

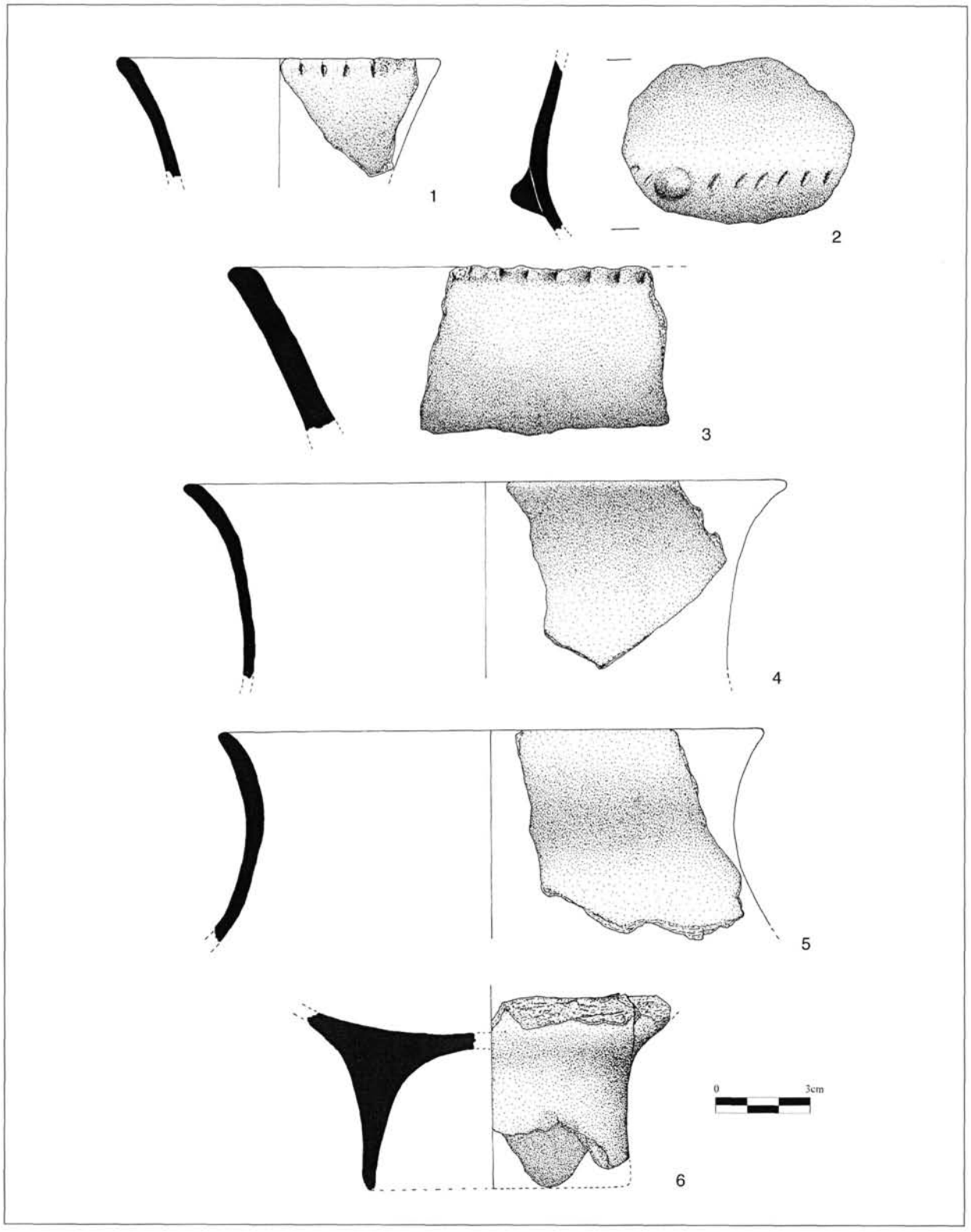

Abb. 7: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Siedlungsfunde der formativen Phase (Lengyel-Kultur)
7. kép: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala m.). A Lengyel kultúra formatív fázisának telepleletei

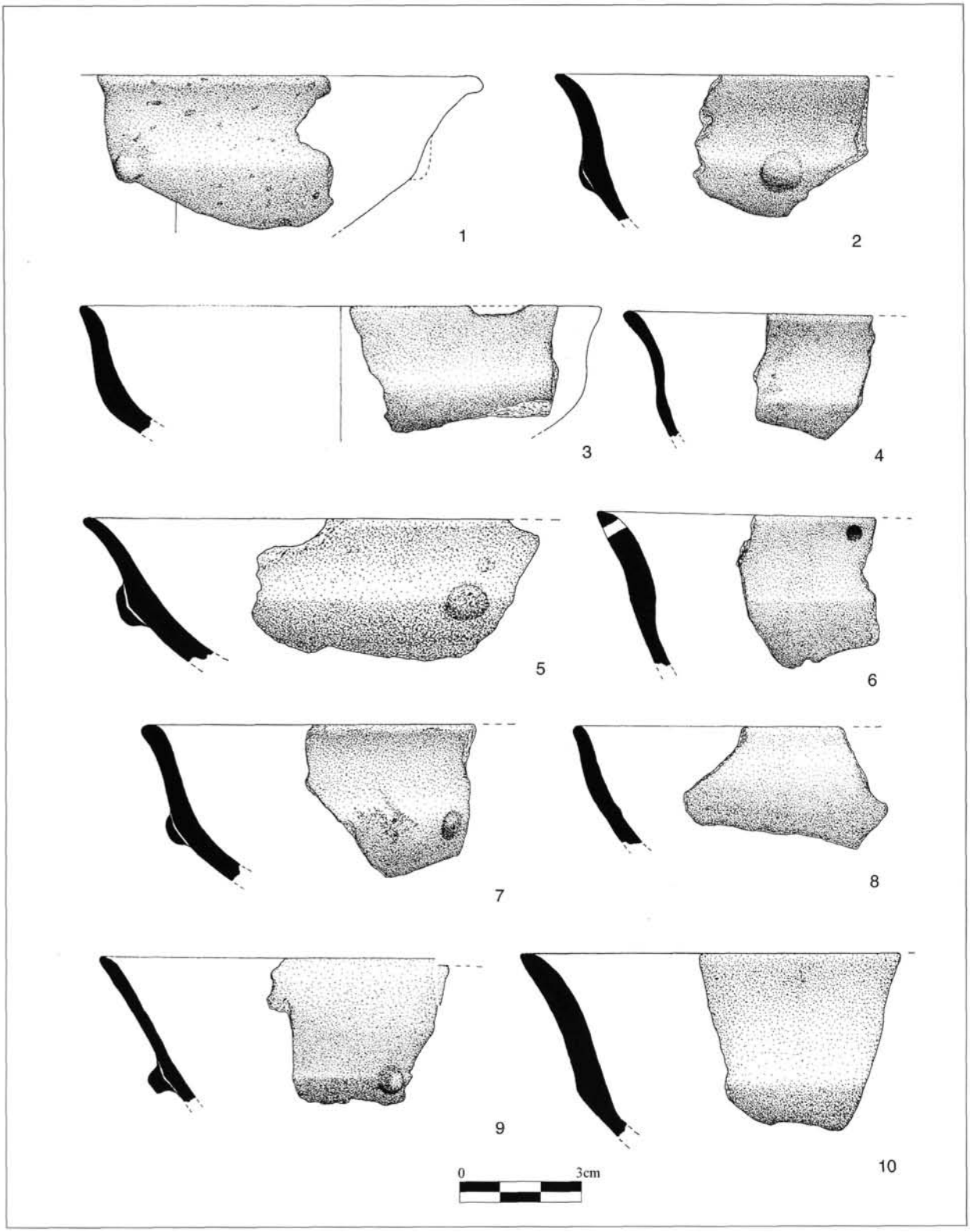

Abb. 8: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Siedlungsfunde der formativen Phase (Lengyel-Kultur)
8. kép: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala m.). A Lengyel kultúra formatív fázisának telepleletei

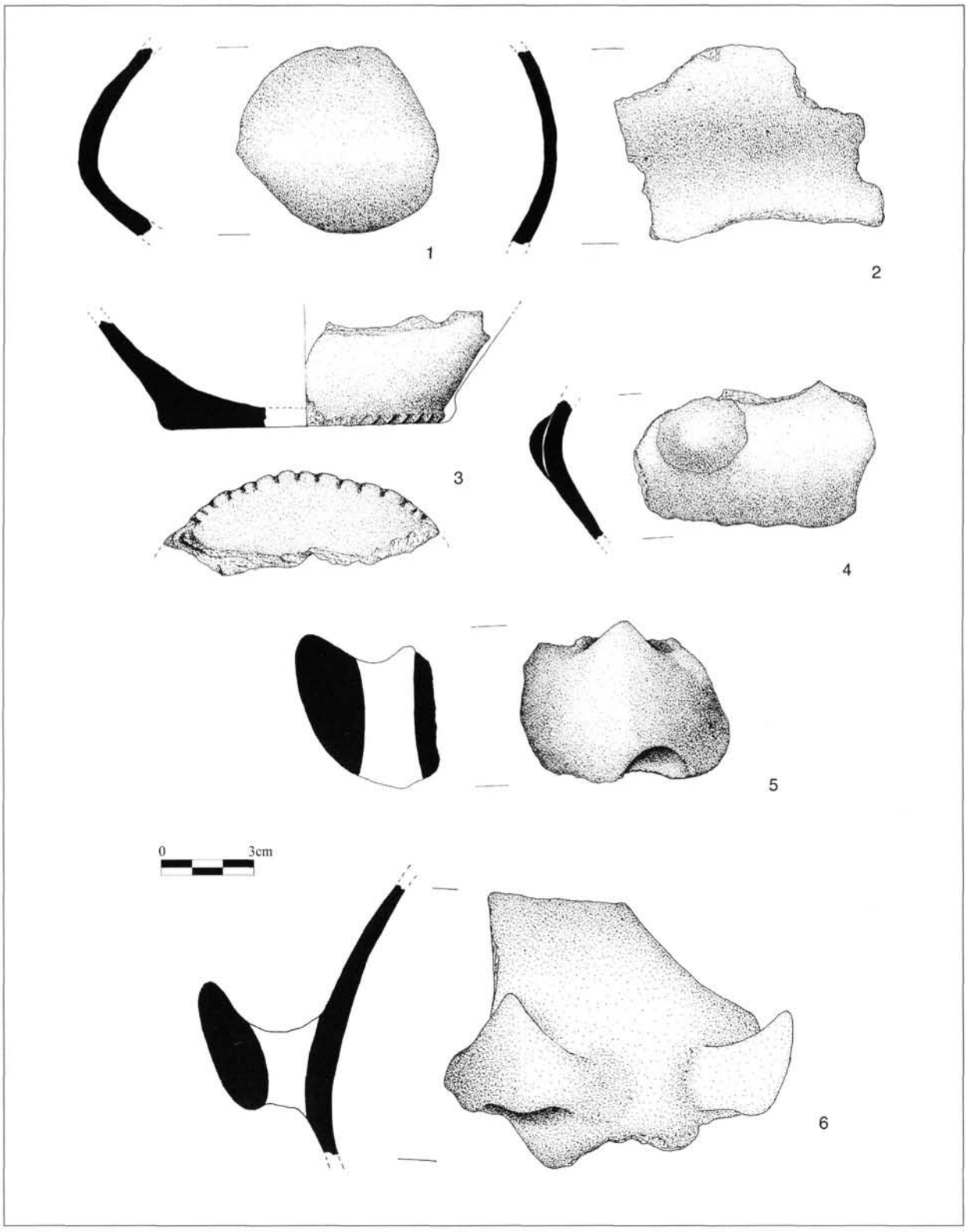

Abb. 9: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Siedlungsfunde der formativen Phase (Lengyel-Kultur)
9. kép: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala m.). A Lengyel kultúra formatív fázisának telepleletei

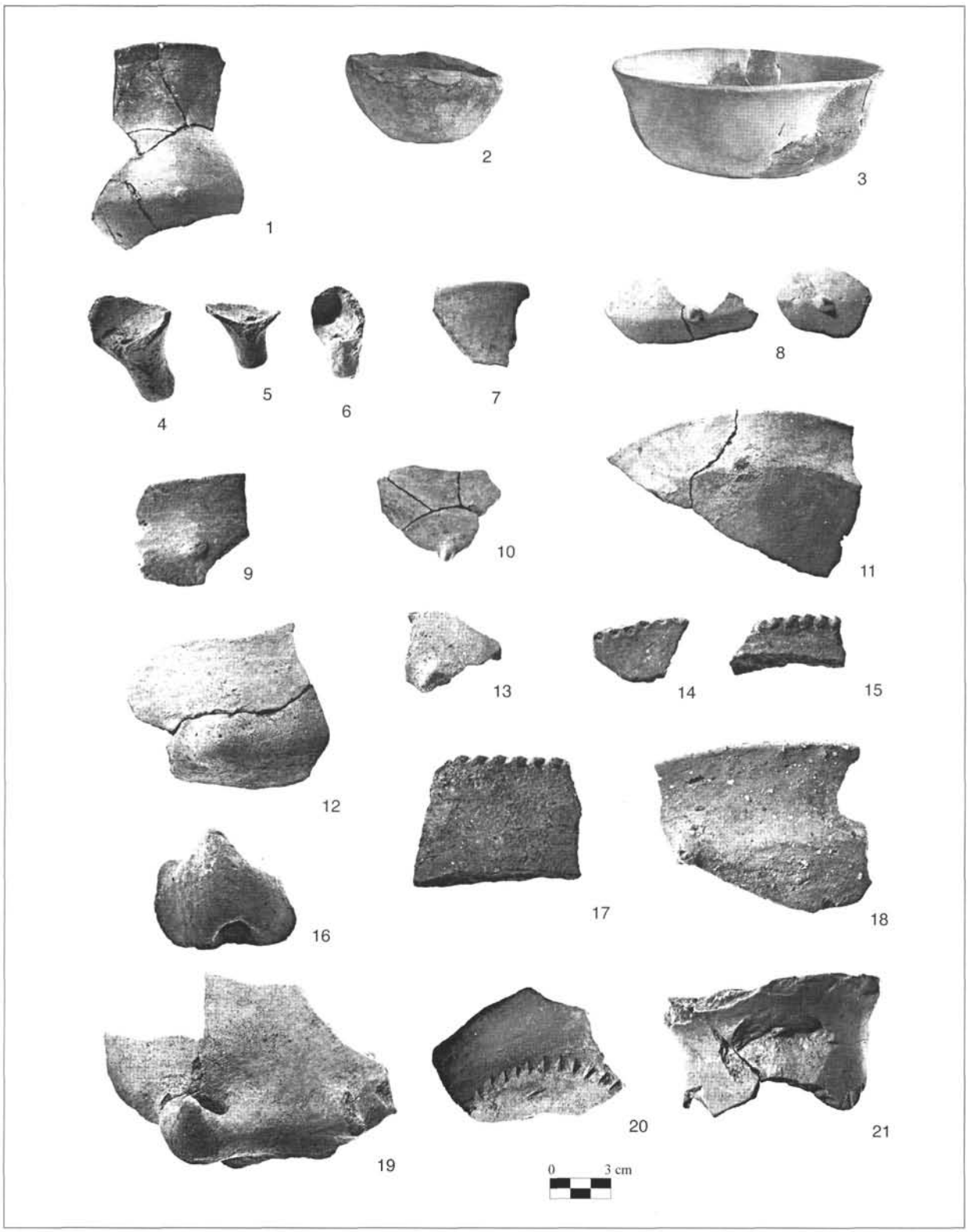

Abb. 10: Letenye–Szentkeresztdomb (Kom. Zala). Siedlungsfunde der formativen Phase (Lengyel-Kultur)
10. kép: Letenye–Szentkeresztdomb (Zala m.). A Lengyel kultúra formatív fázisának telepleletei

P. Barna Judit – Kreiter Eszter

Középső rézkori települések Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó (II.) lelőhelyen

Előzetes közlemény

I. Bevezetés (P.B.J.)

A nagy kiterjedésű őskori lelőhely Zalaegerszegtől É-ra, egy É– irányú dombháton mintegy 2 km hosszan elnyúlva húzódik (1. kép 1). A domb teteje lapos, platószerű, tengerszint feletti magassága 182,5 m B. f., kelet felé azonban hirtelen meredek lejtővel ereszkedik a Szentmártoni-patak völgyére. Ez a lejtő az őskor folyamán emberi megtelepedésre alkalmatlan lehetett. Régészeti objektumok valóban csak a plató keleti széléig jelentkeztek. A domborzati viszonyokon kívül ezt a határvonalat a valamikori Ős – Rába mederből visszamaradt kavicsteraszok fekvése is megerősíti. Ezek foltokban a mai felszínen, a szántásban is észlelhetők, a plató keleti szélén, a vékony humuszréteget eltávolítva azonban már összefüggő, nagy felületeken bukkantak elő. A kavicsteraszok – várakozásainkkal ellentétben – nem bizonyultak régészetileg „sterilnek": helyenként a középső rézkori objektumokat egyértelműen a kavicsos rétegbe ásták bele. Ez a gyakorlat a lelőhely stratégiai jelentőségére utalhat; a környezetéből kiemelkedő, jól védhető dombhát a magaslati települések számos előnyét kínálhatta az itt megtelepedő embernek, melyekhez hozzájárult még a közelben, a Zala folyón lévő természetadta átkelőhely fontossága is. Ismert, hogy a Balkánról induló az Adria-vidéken át az Alpok előteréig húzódó, fontos DK–ÉNy-i irányú „távolsági" útvonal a Mura és a Rába mellett a Zala folyó mentét is érintette (BÁNFFY 1996a, 1998, 1999). A platót nyugatról jóval enyhébb lejtő határolja, települési objektumokat azonban itt sem találtunk.

A leletmentést a Zalaegerszeget É-ról elkerülő 76-os út építése tette szükségessé, mely út nyomvonala a lelőhelyet ÉK–DNy-i irányban átvágja. A project keretében végzett megelőző feltárások sorában a lelőhely a 764. számot kapta. A 2002–2003. évi nagy felületű ásatások nyomán több őskori kultúra hátrahagyott emlékeit találtuk meg. A legkorábbi gödör korai rézkori (a lengyeli kultúra késői, III. fázisába tartozik), tehát időben a legjelentősebb települési fázis közvetlen előzménye. Ezt az időszakot egyetlen zárt objektum képviseli, de más korszakok leleteivel együtt egy másik gödörben is találtunk jellegzetes késő lengyeli leleteket. A legintenzívebb megtelepülés a középső rézkorból, annak főként első szakaszából dokumentálható (Balaton-Lasinja kultúra), de kisebb mértékben még a középső rézkor végén (Protobolerázi horizont) is tovább folytatódott az élet. A feltárás két fázisban történt; 2002. folyamán csak a lelőhely K-i részét érintve (P. BARNA 2004, 294–295), hiszen ekkor a Ny-i részét még erdő fedte. A következő év tavaszán az erdő kivágásával hozzáférhetővé vált a lelőhely Ny-i része is, melyet Kreiter Eszter tárt fel (KREITER 2004, 325). A leletanyagot és a feltárás eredményeit időszaki kiállítás formájában két alkalommal, először a zalaegerszegi Göcseji Múzeumban (2005. szeptember–december), majd a keszthelyi Balatoni Múzeumban is bemutattuk (2006. február–március).

A régészeti kutatás számára régóta ismert lelőhely déli részén több ízben folyt ásatás is, melyek során újkőkori teleprészleteket tártak fel (HORVÁTH–H. SIMON 1997; HORVÁTH–H. SIMON 2003). A szakirodalomban ez az elsősorban neolit lelőhely Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó néven ismert. A jelen közleményben bemutatásra kerülő rézkori lelőhelyet ezért II. számmal különböztetjük meg. A terület kutatottságát tekintve még egy fontos tényre kell felhívnunk a figyelmet: a Gébárti-tó II. sz. lelőhelytől DNy-i irányban légvonalban mindössze néhány km-re esik egy másik középső rézkori lelőhely: Zalaegerszeg–Andráshida, temető, melyen Horváth László végzett leletmentést 1975-ben.[1] Ekkor két Balaton-Lasinja-, és egy Boleráz-korú gödör került feltárásra, melyek anyagát később Horváth L. A. és H. Simon K. publikáltak (HORVÁTH–H. SIMON 1997, 30–34, HORVÁTH 2002).

II. A leletanyag

II/1. A lengyeli kultúra III. fázisának leletanyaga (P.B.J.)

Késő lengyeli kerámiaanyag mindössze két objektumban fordult elő (7. és 91. objektumok), s ezek közül is csak a 7. objektum tartalmazott kizárólag korai rézkori kerámiát. A leletanyag kis száma és tipológiai egységessége miatt a két objektum kerámialeleteit együtt ismertetjük. Az edények kerámiazúzalékos, kavicsos vagy homokos soványítású, közepes vagy vastag falvastagsággal; színükben a barna, vörösesbarna, ill. sárgásbarna árnyalatok uralkodnak. A töredékekből a következő edényformák ismerhetők fel:

1, Meredek falú, kónikus, profilálatlan tál – valószínűleg csőtalpas tálból –, megvastagított peremmel, a perem alatt nagy, félgömbös bütyökkel díszítve. P. átm.: > 30 cm (2. kép 3). Hasonló tálakat Veszprém – Felszabadulás út (RACZKY 1974, 10. kép 2, 10, 14. kép 3–4), Szentgál–Füzi-kút (REGENYE 2001, Fig. 5. 4) és Nagykanizsa–Inkey kápolna (KALICZ 2003, 3. kép 3, 8. kép 1) lelőhelyekről említhetünk.

2, Pohár (2. kép 6). Kissé kihajló peremű pohár, hasvonalán négy apró, lencseszerű bütyökkel díszítve. A késői, III. fázis hagyományának megfelelően fala – méretéhez képest – meglehetősen vastag. P. átm.: 8 cm. Szinte azonos példány került elő a Veszprém–Felszabadulás úti lelőhely egyik szétdúlt sírjából (RACZKY 1974, 14. kép 5).

3, Csupor vagy kis fazék, a nyakhajlatban rövid hurkafüllel (2. kép 4). Az egyik legjellemzőbb edényforma, párhuzamokat pl. Veszprém–Felszabadulás út (RACZKY 1974, 7. kép 8, 16), Keszthely–Zrínyi út (RACZKY 1974, 17. kép 10), Tekenye (H. SIMON 1987, 24. kép 3, 7), Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BÁNFFY 1996b, Pl. 53. 18–19, Pl. 57. 64, 66, stb...), Balatonmagyaród–Kápolnapuszta (P. BARNA 2001, Pl. III. 11), Szentgál–Teleki-dűlő (REGENYE 2001, Fig. 7. 7) és Nagykanizsa–Inkey kápolna (KALICZ 2003, 7. kép 2, 4) lelőhelyeken találunk.

4, Amfóra. Az egyik, tölcséres szájú példány nyakán és vállán aszimmetrikusan elhelyezett rövid hurkafülek vannak. A fülek hasonló elrendezése, más edényformán ugyan, de a Veszprém–Felszabadulás úti lelőhelyen is előfordul (RACZKY 1974, 14. kép 8). A falvastagság és profil alapján valószínűleg öblös hasú amfórákhoz tartozhatott továbbá néhány ívelt oldaltöredék is, melyeken nagy, kerek, ill. laposabb, ovális bütykök vannak (2. kép 1–2, 5). Ezt a formát Bánffy E. a késő lengyeli fazekasság hagyományos formái közé sorolja (1996b, Fig. 8).

A rokonítható példákat elsősorban zalai, ill. földrajzilag közeli lelőhelyekről gyűjtöttük. A párhuzamokból így is kitűnik, hogy leleteink a korai rézkori késői lengyeli kultúra jellegzetességeit mutatják, mind a formák, mind pedig a díszítések tekintetében. Kissé távolabb tekintve, a Lengyel III. periódus Szlovákiában a Nitra–Brodzany, míg Ausztriában a Wolfsbach-csoport időszakának felel meg (RACZKY 1974, 205–209; H. SIMON 1987, 12–14).

Kiemelkedőnek mondhatók a 7. objektum kőeszköz leletei: 1 db csiszolt, mini vésőbalta, melynek átfúrt foka azt sejteti, hogy a tárgy átfúrt amulettként funkcionált; 1 db ép, csiszolt, trianguláris véső; 1 db apró teveli tűzkőből készült kortexes hátú, sarlófényes késpenge; 1 db közepesen finom szemű homokkőből készült csiszolólap töredéke, ill. egyéb kövek (finoman rétegzett, világoszöld, metamorf kloritpala – esetleg szerpentinit –, valamint több kvarcit kavics).[2]

II/2. A Balaton-Lasinja kultúra leletanyaga (K.E.)

Az előkerült több mint háromezer darab edénytöredékből igyekeztünk úgy válogatni, hogy a leletanyagról reprezentatív képet kaphassunk, a teljesség igénye nélkül.

Edényleírások:

Csillámos homokkal és őrölt kerámiával soványított anyagú, barna edény oldatöredéke, külső felületén jól látható bakarcolt, parketta mintás vonaldíszekkel. 13,8 cm Ltsz.: M.2004.8.52.139. (3. kép 4)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, barna foltos, besimított parkettamintas oldaltöredék. 11,8 cm Ltsz.:M.2004.8.56.51. (3. kép 8)

Finom szemcsés csillámos homokkal, őrölt kerámiával és zúzott kaviccsal soványított anyagú, élénkvörös és szürke foltos, jól átégetett, simított, felfényezett felületű korsó töredékei. A perem alatt rosszul látható, függőleges besimított vonaldíszek láthatók az edény nyakán húzódó, vízszintesen körbefutó vonalig. Ez alatt a vonal alatt, az edény hasán rács mintában, befényezett vonalkötegek húzódnak. 17 cm Ltsz.: M.2004.8.46.44. (3. kép 1)

Csillámos homokkal és őrölt kerámiával soványított anyagú, szürkésbarna, jól kiégetett, kopott felületű, hasán öblös, nagyméretű tál oldal- és peremtöredékei. A tál felső részén, a hasi törésvonalig besimított, parketta mintában futó vonaldíszek láthatók, ebben bütyök csonkjaival. 25 cm Ltsz.: M.2004.8.42.500. (3. kép 2)

Csillámos homokkal és őrölt kerámiával soványított anyagú, barna edény oldatöredéke, külső felületén jól látható bakarcolt, parketta mintás vonaldíszekkel. 13,8 cm Ltsz.: M.2004.8.52.138. (3. kép 7)

Szürkésfekete, barna foltos, vékony agyagmázzal bevont, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vékony falú, bikónikus edény válltöredéke. A vállvonal éles, a váll domborúan, a has homorúan ívelt. Karcolt, ferde vonalkötegekkel és pontsorral díszítve. 12,6 cm Ltsz.: M.2004.10.65.9. (3. kép 6)

Csillámos homokkal soványított anyagú, szürke foltos edény oldal- és fültöredékei. A hason besimított, parkettamintában elhelyezkedő vonalkötegek láthatók. 12,5 cm Ltsz.: M.2004.8.42.21. (3. kép 5)

Szürkésfekete, csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú korsó nyaktöredékei, a peremből induló hurkafüllel. A korsó válla ferde kannelúrázásokkal díszített. 8,2 cm Ltsz.: M.2004.10.91.14. (3. kép 3)

Finom szemcsés csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, barnásvörös tál peremtöredéke, külső felén bekarcolt, parketamintás vonaldíszekkel. 8,2 cm Ltsz.: M.2004.8.63.1. (4. kép 1)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, világosszürke, kopott felületű, parketta mintában vonaldíszes kis csupor töredéke. 7,1 cm Ltsz.: M.2004.8.55.1. (4. kép 2)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, szürke, bekarcolt parkettamintás tál oldaltöredéke. 5 cm Ltsz.: M.2004.56.201. (4. kép 6)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, sötétszürke, simított fültöredék, rajta besimított parkettamintás vonaldíszekkel. 4 cm Ltsz.: M.2004.8.42.83. (4. kép 7)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, szürkésbarna, bekarcolt vonalakkal díszített oldaltöredék fül csonkjával. 7 cm Ltsz.: M.2004.8.56.203. (4. kép 5)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, szürke kisedény aljtöredéke.Az alj besimított vonalakkal díszített. 7,4 cm Ltsz.: M.2004.8.56.251. (4. kép 8)

Szürke, vékony barna agyagmázzal bevont, csillámos homokkal soványított, közepes falvastagságú, profilált vállú edény karcolt vonalkötegekkel díszített válltöredéke. 7,5 cm Ltsz.: M.2004.10.1.18. (4. kép 3)

Barna, vékony szürke agyagmázzal bevont, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vékony falú oldaltöredék, vízszintesen, ill. váltakozó irányban ferdén futó karcolt vonalkötegekkel díszítve. 4,5 cm Ltsz.: M.2004.10.3.45. (4. kép 4)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, kívül szürkésvörös, belül sötétszürke, törésfelületén világosszürke, vastagfalú, élesen megtörő, kiemelkedő hasvonalú tál oldaltöredékei. 14,8 cm Ltsz.: M.2004.8.46.1. (5. kép 5)

Csillámos homokkal és őrölt kerámiával soványított anyagú, szürkésvörös, kónikus tál, pereménél felmagasodó, háromszögalakú bütyökkel. 16,6 cm Ltsz.: M.2004.8.49.1. (5. kép 6)

Durva szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, vörös tál peremtöredéke rajta lapos, nyomott bütyökkel. 6,1 cm Ltsz.: M.2004.8.66.129. (5. kép 4)

Csillámos homokkal soványított anyagú, kívül vörösesbarna, belül szürke színű kis edény töredéke. Az edény peremén egy kis fül található, mely enyhén a perem fölé ível. 7 cm Ltsz.: M.2004.8.4.1. (5. kép 3)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, szürkésbarna peremtöredék, rajta vízszintes, nyomott bütyökkel. 6 cm Ltsz.: M.2004.8.56.187. (5. kép 2)

Barna, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, közepes falvastagságú, éles válltörésű, bikónikus tál peremes válltöredéke. 6 cm Ltsz.: M.2004.10.1.39. (5. kép 1)

Szürke, vörös és sárga foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, vastag falú oldaltöredék széles szalagfüllel. 10 cm Ltsz.: M.2004.10.4.182. (6. kép 5)

Barna, homokkal és kaviccsal soványított, közepes falvastagságú oldaltöredék, szalagfüllel. 8,4 cm Ltsz.: M.2004.10.1.52. (6. kép 8)

Barna, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, kopott felületű, vékony falú edény nyaktöredéke, a peremből induló szalagfüllel. 3,4 cm Ltsz.: M.2004.10.7.42. (6. kép 4)

Finom szemcsés csillámos homokkal, őrölt kerámiával és pár szem kaviccsal soványított anyagú, világosbarna, peremből induló fülű korsó perem- és oldaltöredéke. Az oldalon kb. a fül alsó becsatlakozásának magasságában 4 átlyukasztás látható. 10,5 cm Ltsz.: M.2004.8.56.60. (6. kép 2)

Durva szemcsés csillámos homokkal és apró kaviccsal soványított anyagú, szürkésbarna peremtöredék felfelé ívelő, madárcsőr alakú füllel. 9,5 cm Ltsz.: M.2004.8.56.213. (6. kép 3)

Durva szemcsés csillámos homokkal és pár szem apró kaviccsal soványított anyagú, szürke, lekopott barna felületű oldaltöredék szögletes füllel. 8,3 cm Ltsz.: M.2004.8.69.9. (6. kép 1)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, szürkésvörös, vastagfalú oldaltöredék, rajta felfelé ívelő, madárcsőr alakú füllel. 11,7 cm Ltsz.: M.2004.8.55.4. (6. kép 6)

Csillámos homokkal soványított anyagú, szürkésbarna, törésfelületén szürke nagyméretű tál oldaltöredéke felfelé ívelő, madárcsőr alakú füllel. 10,5 cm Ltsz.: M.2004.8.42.230. (6. kép 7)

Durva szemcsés csillámos homokkal és kevés zúzott kaviccsal soványított anyagú, szürkésvörös foltos, közepes méretű, behúzott peremű tárolóedény. Pereme alatt két cm-re egymással szemben kis

vízszintes állású fogófül helyezkedik el. Az edény testének külső felén ujjnyomok figyelhetők meg. Magassága: 22,7 cm Perem átm.: 21,5 cm Ltsz.: M.2004.8.42.512. (7. kép 5)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, kívül vörös, belül szürke foltos, virágcserép alakú, alján kilyukasztgatott szűrőedény töredéke. 11,8 cm Ltsz.: M.2004.8.42.383. (7. kép 1)

Csillámos homokkal és aprószemű kaviccsal soványított anyagú, élénkvörös, durván, egyenletlenül megformált szűrőedény töredéke. Magassága: 19 cm Ltsz.: M.2004.8.42.497. (7. kép 2)

Durva szemcsés csillámos homokkal és kevés zúzott kaviccsal soványított, erősen vasoxidos anyagú, szürkésvörös foltos, nagyméretű, behúzott peremű tárolóedény. Pereme alatt két cm-re egymással szemben kis, vízszintesen futó fogófül helyezkedik el. Az edény testének külső felén ujjnyomok figyelhetők meg. Magassága: 32,2 cm Perem átm.: 36 cm Ltsz.: M.2004.8.52.150. (7. kép 6)

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított anyagú, szürke szűrőedény oldaltöredéke. 7,4 cm Ltsz.: M.2004.8.66.139. (7. kép 4)

Csillámos homokkal és elszórtan apró kaviccsal soványított anyagú, szürke és élénkvörös foltos, virágcserép alakú, alján lyukas szűrőedény. Magassága: 14,5 cm Perem átm.: 18 cm Ltsz.: M.2004.8.42.511. (7. kép 3)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, kívül vöröses, belül szürkésbarna perem- és oldaltöredék, rajta vízszintesen futó, kisméretű füllel. 11,1 cm Ltsz.: M.2004.8.52.79. (8. kép 2)

Szürke és barna foltos, homokkal és kaviccsal soványított, kopott felületű, közepes falvastagságú bikónikus tál töredékei, kiegészítve. A vállvonal alatt két lefelé lógó szalagfül van. pá.: 22 cm fá.: 11 cm Ltsz.: M.2004.10.64.1. (8. kép 6)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, sötétszürke, nagyméretű edény oldal- és aljtöredéke. Az edény alsó részén vízszintesen elhelyezkedő fül van. 13,1 cm Ltsz.: M.2004.8.45.10. (8. kép 3)

Csillámos homokkal, aprószemű és zúzott kavicscsal soványított anyagú, sötétszürke és vörös foltos, belső felületén erősen megkopott nagyméretű edény oldal-, alj-, és fültöredékei. A fülek az edény alsó harmadán, vízszintesen helyezkednek el. 16,4 cm Ltsz.: M.2004.8.42.499. (8. kép 5)

Csillámos homokkal és elszórtan apró kaviccsal soványított anyagú, világosbarna, közepes méretű, hordó testű, egyenes nyakú, nyakán két füles edény. Magassága: 18,8 cm Perem átm.: 12,8 cm Ltsz.: M.2004.8.42.508. (8. kép 4)

Csillámos homokkal, zúzott- és aprószemű kaviccsal soványított anyagú, szürke, behúzott peremű tál töredékei, hasvonalán vízszintes füllel. 22,5 cm Ltsz.: M.2004.8.42.1. (8. kép 1)

Barna és szürke foltos, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vastag falú edény aljtöredéke. 12,4 cm Ltsz.: M.2004.10.6.107. (9. kép 4)

Szürkésfekete és barna foltos, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, közepes falvastagságú csőtalpas edény aljtöredéke. 6,6 cm Ltsz.: M.2004.10.7.79. (9. kép 2)

Csillámos homokkal, apró kaviccsal és őrölt kerámiával soványított anyagú, szürkésvörös, kónikus hasú edény csőtalptöredékei. Az edény belső felén az alj érdekes technikai megoldása figyelhető meg. 15 cm Ltsz.: M.2004.8.52.143. (9. kép 1)

Szürkésbarna, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, vékony falú szűk aljú edény töredéke. Fá: 4,8 cm Ltsz.: M.2004.10.3.65. (9. kép 5)

Szürkésbarna, homokkal, kavics- és kerámiazúzalékkal soványított, vékony agyagmázzal fedett, közepes falvastagságú csőtalpas tál töredéke. 5,4 cm Ltsz.: M.2004.10.6.103. (9. kép 3)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, barnásvörös, hasán kónikus miniatűr kiskorsó. Magassága: 5,7 cm Perem átm.: 2,3 cm Ltsz.: M.2004.8.5.34. (10. kép 5)

Csillámos homokkal és kevés apróra zúzott kaviccsal soványított anyagú, világosszürke, kopott felületű, kónikus testű miniatűr kiskorsó. Magassága: 5,5 cm Perem átm.: 14,5 cm Ltsz.: M.2004.8.66.262. (10. kép 6)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, szürkésbarna foltos, törésfelületén barna, nagyméretű kanál töredéke. 7,5 cm Ltsz.: M.2004.8.42.239. (10. kép 4)

Csillámos homokkal soványított anyagú, világosbarna, átfúrt nyeles kanál. 7,2 cm Ltsz.: M.2004.8.42.510. (10. kép 1)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, szürkésbarna foltos, összenyomott gömbös orsógomb. 5 cm Ltsz.: M.2004.8.52.129. (10. kép 2)

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal soványított anyagú, szürkésvörös aljtöredék, melynek egyik oldalán lyuk látható, feltehetőleg orsókarikát akartak készíteni belőle. 3,1 cm Ltsz.: M.2004.8.48.34. (10. kép 3)

A leletanyag értékelése, edénytípusok

Bikónikus tálak

A tálak rövidebb, felső része egyenes, esetleg kissé domború, alsó részük enyhén homorú. Két fajtáját különböztethetjük meg az előkerült leletanyagban, a finomabb, vékonyabb falú, díszített, és a vastagabb falú díszítetlen típusokat. A díszítettek mindegyike csillámos homokkal és őrölt kerámiával soványított,

színük szürkésbarna, szürke vagy barnás. Jól kiégetettek, azonban felületük nagyon erősen megkopott, lepattogzott. Több esetben a külső felszínt nagyon vékonyan felvitt agyagmáz borította. Díszítőelemeit, melyek kötegekben vagy parkettamintában futó vonalak, bekarcolással (4. kép 3, 4, 6) vagy besimítással (3. kép 2) alakították ki. A díszítetlen tálak mérete a díszítetteknél jóval nagyobb. Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal, vagy ritkább esetben apró kavicsszemcsékkel vannak soványítva. Színük kívül szürkésvörös, szürkésbarna, szürke, belül általában szürke. Felületük ezeknek is megkopott. Válluknál gyakran felfelé ívelő, vízszintes állású madárcsőr-alakú fülekkel (6. kép 7; 8. kép 1) vagy lefelé lógó bütyökkel (5. kép 5) találkozunk. Az előbbiekhez hasonló darabokat Zalavár–Basaszigeten (M. VIRÁG 2005, 2. kép 7; 3. kép 11), Letenye–Szentkeresztdombon (KALICZ 1995, Abb. 12. 1a, 1b, 3a, 4a, 7), az utóbbihoz hasonlót pedig Sávoly–Babócsán (SOMOGYI 2000, 16. kép 1) és a lelőhelyünk közvetlen közelében levő Ságod–Bekeházán (KVASSAY ET AL. 2004, 8. kép 1) találtak. A váll alatt levő, lefelé lógó szalagfülek (8.kép 6) is előfordulnak, ám azt ebben az esetben fontos megemlítenünk, hogy ez a tál a hamvasztásos temetkezés urnája volt.

Kónikus tálak

Csillámos homokkal és legtöbb esteben zúzott kaviccsal vannak soványítva. Színük barnásvörös, vörös, szürkésbarna. Több esteben díszítetlenek, vagy díszítésük bekarcolt parketta minta (4. kép 1). Gyakori a peremen elhelyezett, kissé felmagasodó lapos bütyökdísz is. Ehhez hasonló darabot Zalavár–Basaszigetről említhetünk (M. VIRÁG 2005, 3. kép 5).

Behúzott peremű tálak

Csillámos homokkal és őrölt kerámiával, vagy apró szemű kaviccsal soványítottak, közepesen vastagfalúak, színük szürkésvörös, barna. A peremnél enyhén felmagasodó háromszögalakú bütyökkel (5. kép 6) vagy a vállnál elhelyezett vízszintes állású, felfelé csúcsosodó fülekkel (6. kép 3) találkozunk. Az előbbihez hasonlatos edényt Dobri–Alsó-mezőről (HORVÁTH–H. SIMON 2004, Abb. 2. 18) az utóbbihoz pedig Zalavár–Basaszigetről említhetünk (M. VIRÁG 2005, 3. kép 4). Kisebb tál aljöredékénél az aljon is figyeltünk meg besimított vonaldíszeket (4. kép 8).

Korsók

A leletanyagban korsók kizárólag töredékesen kerültek elő, így egész formát nem sikerült rekonstruálnunk. A töredékek alapján azonban a korsók zöme ívelt, kissé S-profilú (3. kép 3), azonban a bikónikus forma is megjelenik (3. kép 6). A korsók csillámos homokkal és őrölt kerámiával, vagy zúzott kaviccsal, ritkán a zúzott kerámiával együtt megjelenő apró kavicsszemcsékkel vannak soványítva, színük barna, élénkvörös és szürkésfekete. Többségük külső felületén vékony agyagmáz réteget lehetett megfigyelni, melyek sajnos erőteljesen kopottak. Legjellemzőbb mintakincsük a kannelúradísz (3. kép 4, 7), melyhez hasonlók kerültek elő Zalavár–Basaszigeten (M. VIRÁG 2005. 5 kép 1, 4–12, 15–17) vagy besimított (3. kép 5) parkettadísz, karcolt ferde vonalkötegek pontsorral variált együttese (3. kép 6). A pontsor és a kannelúradísz együttes megjelenése Szlovéniában nagyon gyakori, de megjelenik Nyugat-Horvátországban is (KALICZ 1995. 74–75). Leggyakrabban azonban a pontsor nem önálló vízszintes vonalként fut körbe az edényen, hanem a ferde kannelúrákat kíséri, például Letenye–Szentkeresztdombon (ibid. Abb. 9. 2) A korsók füle a peremből induló és az fölé magasodó szalagfül (3. kép 3; 6. kép 4), melyek alatt közvetlenül bekarcolt kannelúradíszeket találunk (3. kép 3) Ehhez hasonló példány csakugyan Letenye–Szentkeresztdombról ismeretes (ibid. Abb. 1. 14b). Bekarcolt díszítés akár magán a fülön is előfordulhat (4. kép 7). Szinte ugyanezzel a mintával találkozunk Kaposvár-Desedán (SOMOGYI 2000, 12. kép 14), ám azzal ellentétben az andráshidai leleten nem figyeltünk meg mészbetétet. Karcolt díszű edényfül került elő Zalavár–Basaszigeten is (M. VIRÁG 2005, 5. kép 3, 6). Különleges díszítőelemként jelenik meg a fül alsó becsatlakozásával egy magasságban levő négy átlyukasztás (6. kép 2). Szintén különlegességnek számít, mind anyagában, mind színében, kidolgozottságában az a vörös színű, felfényezett felületű edény, melynek pereme alatt függőleges, ujjbeggyel való besimítás nyomai látszanak az edény nyakán körbefutó vonalig, mely alatt rombusz alakú rácsmintában befényezett vonalkötegek vannak (3. kép 1).

Csészék, csuprok

Finom szemcsés csillámos homokkal soványított, világosszürke, vörösesbarna kis edénykék, besimított parkettadísszel (4. kép 2) vagy a peremnél pici, felfelé ívelő füllel (5. kép 3) Hasonló, behúzott felsőrészű, perem fölé emelkedő szalagfüles darabbal találkozunk Dobri – Alsó-mezőn (HORVÁTH–H. SIMON 2004, Abb. 21. 5).

Talpas tálak

Talpas tálak tálrésze sajnálatos módon nem került elő, illetve restaurálás alkalmával nem volt összeegyeztethető a csőtaplak maradványaival, így teljes formát nem tudtunk rekonstruálni. A csőtalpak csillámos homokkal, kavics- és kerámiazúzalékkal soványítottak, szürkésfekete, szürkésvörös és szürkésbarna színűek. Külső felületükön vékony agyagmáz volt megfigyelhető. A legjobb állapotban rekonstruált, viszonylag nagyméretű csőtalp formája harangos (9. kép 1), csakúgy mint a Zalavár–Basaszigetenen

(M. VIRÁG 2005, 4. kép 9) vagy a Dobri–Alsó-mezőn előkerült töredék (HORVÁTH–H. SIMON 2004. Abb. 7. 10.) Díszítőelemet nem figyeltünk meg egyik darabon sem.

Hordó alakú edények

Formájuk zömében ívelt oldalú, hasuk öblös, nyakuk duzzadt, peremük enyhén behúzott. Anyaguk csillámos homokkal és és őrölt kerámiával sovanyított, faluk vastag. Leggyakrabban szürkésvörös, barnás, sárgás foltos edények. A váll alatt széles szalagfüleket találunk (6. kép 5, 8; 8. kép 2, 4). Ehhez hasonló edény perem- és nyaktöredékei kerültek elő Ságod–Bekeházán (KVASSAY ET AL. 2004, 9. kép 2–4), Tornyiszentmiklós–Nagyszegi-dűlőn (P. BARNA 2003. 6. KÉP 10.), illetve Dobri–Alsó-mezőn, kissé nyújtottabb formában (HORVÁTH–H. SIMON 2004. Abb. 25. 3). Jellemzőek továbbá a csúcsos, és madárcsőr alakú, függőlegesen elhelyezett fülek is, melyek töredékessége nem teszi lehetővé, hogy pontosan megfigyeljük, milyen edényformához illenek (6. kép 1, 7).

Szűrőedények

Csillámos homokkal és zúzott kaviccsal sovanyított vörös, szürkésvörös, felső egyharmaduknál kiszélesedő, virágcserép alakú, rosszul megformált szűrőedények (7. kép 1–4). Az egyik edény külső felületén rosszul látható, valószínűleg ujjbeggyel besimított, függőleges minták figyelhetők meg (7. kép 2). Más lelőhelyeken leggyakrabban csak a szűrőedény lyukacsos alja kerül elő, teljes forma nem, mindazonáltal feltételezhetjük, hogy hasonló formáik lehetettek az Andráshidán feltártakhoz. (HORVÁTH, 2002, Abb. 4. 10–12., SOMOGYI 2000, 16. kép 5, KALICZ 1995 Abb. 13. 7–8, M. VIRÁG 2005, 6. kép 6, HORVÁTH–H. SIMON 2004, Abb. 23. 5)

Tárolóedények

Ebbe a kategóriába soroljuk azokat az edényeket, amelyek formájuk és nagyságuk alapján sem főzésre, sem tárolásra nem szolgálhattak (HORVÁTH–H. SIMON 2004, 70). Egyik típusa az amfórák, melyre egész alakos edényt nem sikerült rekonstruálnunk, de nem tartjuk kizártnak, hogy a madárcsőrszerűen felfelé ívelő, vízszintesen elhelyezett fülek nemcsak az edény vállrészén (ibid. Abb. 8. 14), hanem annak alján is lehettek (8. kép 3, 5). Ehhez hasonló aljtöredék a szomszédos andráshidai lelőhelyen is előkerült (HORVÁTH 2002. Abb. 5. 8), továbbá a Letenye–szentkeresztdombi darab is ezt támasztja alá (KALICZ 1995 Abb. 9. 7). Másik tárolóedény-típusunk, két esetben is teljes egészében rekonstruálható volt. Durva szemcsés csillámos homokkal, zúzott kaviccsal, erősen vasoxidos agyagból készült nagyméretű virágcserépre emlékeztető formájú tárolóedények, szitulák, szürkésvörös színben. Peremük behúzott, a vállnál vízsszintes, egyenes állású fogófüleket találunk. Külső felületükön ujjnyomok figyelhetők meg (7. kép 5–6). Ilyen fül- és oldaltöredék került napvilágra a szomszédos andráshidai lelőhelyen is (HORVÁTH 2002 Abb. 4. 8).

Kanalak

Csillámos homokkal sovanyított, szürkésbarna vagy világosbarna, átfúrt nyéllyukas agyagkanalak (10. kép 1, 4). Csőrészük enyhén duzzadt. Hasonlók kerültek elő Zalavár-Basaszigeten (M. VIRÁG 2005, 4. kép 3) és Dobri – Alsó-mezőn (HORVÁTH–H. SIMON 2004, Abb. 13. 4, 6, 8, 9, Abb. 14. 5, 8, Abb. 18. 4, 5, 9). Díszített kanalakkal a lelőhelyen nem találkozunk.

Orsókarika, orsógomb

Csillámos homokkal sovanyított, szürkésbarna, összenyomott gömbös orsógomb (10. kép 2), illetve egy edény oldalából megkezdett, félig átfúrt, nem megformázott orsókarika (10. kép 3). Orsógombok más lelőhelyeken, pl. Letenye–Szentkeresztdombon gyakran kónikusabb (KALICZ 1995, Abb. 1. 9, 22. 9) vagy laposabb (ibid Abb. 6. 11) formában ismertek a kultúrából.

Miniatűr edények

Csillámos homokkal, és kevés zúzott kaviccsal sovanyítottak, kónikus testű miniatűr kiskorsók. Felületük nagyon kopott, díszítés nem látható. Az egyik pereme ívelt (10. kép 5), másiké töredékes (10. kép 6). Ezekhez a kiskorsókhoz hasonlatos, kettőskónikus miniatűr edény került elő Gellénháza–Városréten. Ennek az edénykének azonban átfúrás van a peremén, mely felfüggesztésre szolgálhatott (HORVÁTH 1996, Abb. 1. 1–3). További párhuzamok Ny-Horvátországból ismertek, azok azonban díszítettek, és a perem mellett gyakran a hasukon is át vannak fúrva (ibid. 337).

A Balaton-Lasinja kultúra kőanyaga

Az objektumokban több száz kőeszköz illetve annak töredéke került elő, e helyen a legfontosabbakat szeretnénk felsorolásszerűen megemlíteni. Előfordul homokkőből készített kézi őrlő- és csiszolókő, dunántúli radiolarit (szentgáli típusú) mikro pengemagkő, pengemagkő, szerpentinit trianguláris véső, teveli szürke tűzkő vakaró, bazalt trapéz alakú véső és nefrit trianguláris véső.

II/3. Protobolerázi horizont emlékanyaga (K.E.)

Edényleírások

Vörösesbarna és szürke foltos, homokkal sovanyított, vékony falú, széles szájú, alacsony, gömbös aljú csésze. A perem alatt hegyükkel felfelé álló, kimetszett háromszögek futnak körbe, a csésze vállát és hasát beszúrkált sorokból álló, mezőkbe rendezett minták díszítik. A csésze fenekén a negatív minta csillag alakú. Pá: 14 cm Ltsz.: M.2004.10.4.163. (11. kép 3)

Csillámos homokkal soványított anyagú, szürkésbarna, az edény aljáig lefutó háromszögekben tűzdeltbarázdás díszű, széles szájú, alacsony, gömbös aljú csésze, magasan a perem fölé ívelő füllel csupor. Magassága: 6,5 cm Perem átm.: 14,5 cm Ltsz.: M.2004.8.33.4. (11. kép 4)

Szürke, vékony barna agyagmázzal fedett, homokkal soványított, vékony falú, széles szájú, alacsony, gömbös aljú csésze, magasan a perem fölé ívelő füllel, a vállon rombusz alakú mezőkbe rendezett tűzdelt barázdás díszítéssel. Pá: 11 cm Ltsz.: M.2004.10.4.178. (11. kép 1)

Barna, szürke és fekete foltos, homokkal soványított, vékony falú csésze töredékei, kiegészítve. Perem fölé emelkedő szalagfüllel és tűzdelt barázdás díszítéssel. A csésze vállát és hasát három sorban, két-két párhuzamos karcolt vonal közé elhelyezett tűzdelt pálcikák díszítik. Pá: 9 cm Ltsz.: M.2004.10.6.93. (11. kép 2)

Szürke, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, közepes falvastagságú, gömbös testű tál töredékei, élesen profilált, rövid, kihajló peremmel. 24 cm Ltsz.: M.2004.10.4.153. (12. kép 1)

Kívül szürkésbarna, belül barna, homokkal soványított, vékony agyagmázzal bevont, vékony falú oldaltöredék, tűzdelt barázdás díszítéssel. A felső sor mintája nem ismerhető fel, az alsó sor balra forduló ékekből tevődik össze. 4,4 cm Ltsz.: M.2004.10.4.131. (12. kép 4)

Barna és szürke foltos, homokkal, kavics- és kerámiazúzalékkal soványított, vékony falú, nyomott gömbtestű miniatűr tálka. pá.: 4 cm, fá.: 3 cm Ltsz.: M.2004.10.6.29. (12. kép 2)

Téglaszínű, homokkal soványított, félhold alakú, tömör, hengeres agyagtárgy töredékei, három helyen átfúrva. 18,5 cm Ltsz.: M.2004.10.6.91. (12. kép 6)

Kívül lilásbarna, belül szürkésfekete, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, vékony agyagmázzal fedett, közepes falvastagságú edény ívelten kihajló peremtöredéke. Karcolt díszítésű: a perem alatt két párhuzamos vonal fut körbe, melyeket függőleges pálcák vágnak át. Pá: 14 cm Ltsz.: M.2004.10.4.149. (12. kép 5)

Csillámos homokkal soványított anyagú, fekete, felfényezett felületű, behúzott peremű díszítetlen fazék. Magassága: 17 cm Perem átm.: 16,2 cm Ltsz.: M.2004.8.42.513. (12. kép 3)

Szürke, vékony barna agyagmázzal fedett, homokkal és kerámiazúzalékkal soványított, közepes falvastagságú tál töredékei, a perem alatt alagútfüllel. pá.: > 30 cm Ltsz.: M.2004.10.91.13. (13. kép 5)

Barna, agyagmázzal bevont, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, közepes falvastagságú peremtöredék. a peremen alagútfüllel, mely korongos tapadású. 13 cm Ltsz.: M.2004.10.4.24. (13. kép 6)

Szürkésfekete, barna agyagmázzal bevont, homokkal, kerámiazúzalékkal és kaviccsal soványított, közepes falvastagságú edény nyaktöredékei. A perem hullámos, alatta szalagfül van. 18 cm Ltsz.: M.2004.10.80.31. (13. kép 1)

Kívül téglavörös, belül szürkésbarna, homokkal, kavics- és kerámiazúzalékkal soványított, csomós agyagmázzal fedett, vastag falú edény nyaktöredéke, a nyakhajlatban rövid hurkafüllel. 9,5 cm Ltsz.: M.2004.10.4.170. (13. kép 2)

Szürke és barna foltos, homokkal soványított, kopott felületű, közepes falvastagságú, ívelt vállú edény korsó válltöredéke, kissé a perem fölé emelkedő széles szalagfüllel. 9 cm Ltsz.: M.2004.10.6.30. (13. kép 2)

Szürke, vékony barna agyagmázzal bevont, homokkal, kerámia- és kavicszúzalékkal soványított, közepes falvastagságú, bikónikus tál peremtöredéke, a perem alatt lapos tetejű bütyökkel. Pá: 10 cm Ltsz.: M.2004.10.16.1. (13. kép 4)

A leletanyag értékelése, edénytípusok

Csészék: Csillámos homokkal soványított, vörösesbarna, szürkésbarna, szürke színű, vékonyfalú, széles szájú, alacsony, gömbös aljú csészék, magasan a perem fölé ívelő füllel. Mintakincsük a tűzdeltbarázdás technikával kialakított mezők, sávok, az edény aljához összefutó háromszögek, az edény pereme alatt levő kis háromszög alakú bemetszések. Az edény alján a lefutó díszített háromszögek között többször negatív csillag-minta látható. Mészbetétre utaló nyomokat a bemetszésekben nem láttunk (11. kép 1–4; 12. kép 4, 5). A lelőhely közeli párhuzama a Zalaegerszeg környéki Bak település, ahol hasonló formájú és díszítésű csészék kerültek elő (HORVÁTH 1990, Abb. 12. 1, 4, 4. 3–4, 9. 3), ill. Nagykanizsa–Sánc, ahonnan Kalicz N. közölt leleteinkkel rokonítható darabokat (1975, Taf. 10, 2, 10).

Tálak

A tálak minden esetben csillámos homokkal soványítottak általában kerámiazúzalékkal keverten, színük szürke, vagy barna, külső felületüket vékony agyagmáz borította. Felületük díszítetlen. Formájuk laposabb, hasuknál erőteljesen öblös (12. kép 1), peremük rövid, enyhén vagy erőteljesebben kihajló. Peremüknél gyakran két, egymással szimmetrikusan elhelyezett alagútfület találunk (13. kép 5, 6). Előfordul egy kónikus formájú tál is, melynek peremén apró bütyökdísz van (13. kép 4).

Fazekak

Szerencsés módon szinte épen került elő ez a csillámos homokkal soványított, fekete, fényezett felületű, behúzott peremű, díszítetlen fazék (12. kép 3).

Durvább kivitelű, homokkal, kaviccsal és kerámiazúzalékkal soványított, agyagmázas fazekak is előfordulnak, hullámos peremmel és a perem alatt kis, vízszintes állású füllel (13. kép 1), illetve nagy szalagfüles töredékben (13. kép 3), melyekhez a formát nem sikerült rekonstruálnunk.

Korsók

Ép vagy kiegészíthető példány nem került elő, töredékeink leginkább a díszítésük alapján sorolhatók ebbe a formai kategóriába. A korsók füle szalagfül, mely kissé a perem fölé emelkedik (13. kép 2).

Egyéb agyagtárgyak

Ebből az időszakból két különleges tárgyat találtunk, az egyik egy nagyon rosszul, durva anyagból megformált, félgömbös mini edényke (12. kép 2), melyről elnagyoltsága és mérete miatt azt gondoljuk, esetleg egy gyermek készíthette. A másik egy nagyméretű, tömör, félhold alakú, hengeres testű agyagtárgy (12. kép 6), mely három helyen is át van fúrva. Funkciója ismeretlen. Hasonló darabnál Horváth L. A. az átfúrások alapján arra következtet, hogy felfüggesztették; mivel azonban párhuzama nem ismert, közelebbi nem mondható róla (HORVÁTH 1990, 41, Abb. 9, 11/a-b, Abb. 13,6).

Hasonló protobolerázi leletanyagot tártunk fel Petrivente–Újkúti-dűlőben is, tálai, csészéi erős hasonlóságot mutatnak a Gébárti-tónál feltárt anyaggal.[3]

III. Településszerkezet, háztípusok (P.B.J.)

III/1. A késő lengyeli időszak települése

Mivel mindössze két objektumban találtunk korai rézkori emlékanyagot, s mindkettő egyszerű hulladékgödör, túl sok megállapítás e téren nem tehető. Az áglenyomatos paticsdarabok esetleg utalhatnak tapasztott falú építményre, ennek helyét azonban nem sikerült azonosítani. Valószínű, hogy a feltárás a késő lengyeli településnek csak a szélét érintette, hiszen az említett objektumok a lelőhely K-i részén fekszenek,[4] a kavicságyak miatt megtelepedésre már kevésbé kedvező területen. Ezek az adatok nem mondanak ellent a jelenleg általánosan elfogadott megállapításnak, miszerint a Lengyel III. időszak településeit kis kiterjedés, alacsony intenzitás és laza szerkezet jellemzi, számuk pedig alacsony.[5]

A lengyeli objektumok előfordulása a lelőhelyen nem meglepő, hiszen ismert tény, hogy a lengyeli és a Balaton-Lasinja kultúra népessége hasonló terepviszonyok mellett települt meg, e két kultúra emlékei gyakran ugyanazon a lelőhelyen vagy szomszédos lelőhelyeken bukkannak fel (BÁNFFY 1996a, 173; 1999, 51–52). Jó példa erre Zalavár–Basasziget is, ahol a Balaton-Lasinja kultúra településén az egyetlen, zárt objektumok által is képviselt további kultúra szintén a késő lengyeli volt (M. VIRÁG 2004, 51).

III/2. A Balaton-Lasinja kultúra települése

Telepszerkezet

Nem csak Zala megyén belül, de az egész kultúra vonatkozásában is jelentős eredmény a Balaton-Lasinja kultúra településrészletének feltárása a Gébárti-tó II. lelőhelyen, hiszen a korábban szintén a megyéből megismert Zalavár–Basasziget település (M. VIRÁG 1990, 1996, 2003) közeli párhuzamát ismerhettük meg benne, továbbá azért is, mert noha házmaradványokat ma már egyre szaporodó számban ismerünk,[6] a telepek szerkezetének tanulmányozására még mindig ritkán adódik alkalom. A kultúrára változatos földrajzi környezetben, sokszínű települési mód; a telephelyek nagy száma és kis mérete a jellemző, továbbá feltűnő a védelemre törekvés. A telepek mindig vízközelben találhatók (KALICZ 1969, 1973, 1982, 6; SOMOGYI 2000, 34; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 108). A települések mérete 1–2 ha, melyeken egyszerre 2–4 ház tételezhető fel (M. VIRÁG–BONDÁR 2003, 128). Kiemelkedő jelentőségű, hogy lelőhelyünkön összesen hat épület nyomait találtuk meg (14. kép), melyek közt alaprajzi (és ezek alapján feltehetően) funkcióbeli eltérések is vannak, ugyanakkor mindegyik az alapárkos, gerendaszerkezetű, felmenő falú háztípusba tartozik.

Ennél a típusnál két építési elv fordul elő: a cölöpöket vagy az alapárokba lefektetett gerendába (talpfába) állították, vagy közvetlenül az alapárokba. Az árkot mindkét esetben a járószintig feltöltötték földdel. Lelőhelyünkön ez utóbbi megoldást alkalmazták, ennek jó példája az 1/b ház osztófala, ahol egyértelműen megfigyelhető volt az említett szerkezet (16. kép 1). Néhány esetben azonban felmerült a gyanú a talpfás megoldásra is (16. kép 2), de a lelőhely rossz talajtani viszonyai (az erdő gyökerei által bolygatott talaj) nem kedveztek a részletek megfigyelésének. Az egyik ilyen, aránylag jól értelmezhető esetet a 2. sz. házhoz tartozó kerítés alapárkában figyeltük meg (143. objektum), tehát nem magában a ház alapárkában.

A feltárt többrétegű település a kultúra kis kiterjedésű, de viszonylag hosszabb ideig lakott településeinek sorába tartozik, ellentétben a Szentmártonipatak túlpartján, Zalaegerszeg–Ságod, Bekeháza lelőhelyen (763. lh.) talált, mindössze egy gödröt tartalmazó településrészlettel, mely a kultúra legjellemzőbb, rövid életű településformáját mutatja (KVASSAY ET AL. 2004, 123–125). Lelőhelyünkön az összes épület nem azonos időben volt használatban, a feltárt felületen egyszerre három épületnél több nem

állhatott. Az egymást metsző alaprajzok nyomán két települési fázisra lehet következtetni a Balaton-Lasinja kultúra településének életében. A település korábbi időszakában létesíthették az 1/a, a 3. és az 4. sz. házakat, majd a későbbi időszakban az 1/b, a 2. és az 5. sz. házakat. Az építmények jellegét tekintve ez azt jelenti, hogy mindkét települési fázisban két lakóépület és egy gazdasági épület állhatott egyidejűleg. Az épületek sűrűn helyezkedtek el egymás közelében, egy-egy elpusztult épületet gyakorlatilag mindössze néhány méterrel távolabb építettek újra. Az 1. sz ház esetében még ekkora elmozdulásról sem beszélhetünk, hiszen az 1/b ház valójában nem más, mint az 1/a ház nyugati irányban történt kibővítése, a déli oldalhoz csatlakozó előépítmény minimális elmozdításával. A nagyfokú beépítettséget a megtelepedésre alkalmas felület szűkös volta magyarázza. A Balaton-Lasinja kultúrához köthető objektumok, házrészletek több esetben megfigyelt szuperpozíciója itt is a telep belső szerkezeti változásait mutatja, akárcsak Zalaváron. A házakat szabálytalanul szóródó, különböző rendeltetésű gödrök (anyagnyerő, ill. hulladékgödrök) vették körül. Viszonylag nagy számban kerültek elő lelet nélküli objektumok, melyek funkciójáról semmit sem mondhatunk. A telepszerkezet – akárcsak a lakóépületek – szinte minden tekintetben megfelel a Zalaváron megfigyelteknek, ugyanakkor Zalaegerszeg–Andráshidán elképzelhető, hogy gyakorlatilag a teljes település feltárásra került, legfeljebb néhány perifériális objektum maradhatott feltáratlanul a település legszélén. Itt sem került elő viszont a települést határoló létesítmény (kerítés vagy árok), ennek ellenére a terepviszonyok alapján következtethetünk a hajdani település kiterjedésére. A feltárás tisztázta az egykori település ÉK–DNy-i irányú kiterjedését, a nyomvonal hossztengelyében ugyanis mindkét irányban elértük a település szélét. É-i irányban a települési objektumok megritkulása szintén a település szélére utal, D felé pedig a kisebb-nagyobb gödrök mintegy lezárják a házak által elfoglalt központi területet. A települést egy-egy fázisban két lakóépület és egy gazdasági melléképület alkothatta, az összkép tehát jól megfelel a Zalaváron is megfigyelt összefüggő tanyaszerű gazdasági egységnek (M. VIRÁG 2004, 54).

Eltérés a zalavári telepen megfigyeltektől, hogy szabályos tároló gödrök nem hogy nagy számban, hanem egyáltalán nem kerültek elő. Az anyagnyerő gödrök funkciója itt is nyílván hasonló lehetett, mint Zalaváron, azaz a házak építéséhez, karbantartásához szolgáltak nyersanyagforrásul; eltérés viszont, hogy nem a házak közt fekszenek, hanem meglehetős szabályossággal Ny-ról határolják azokat – s egyben gyakorlatilag a telep központi részét is. Ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy megfelelően sík és a házalapok kiásására alkalmas terület valóban csak nagyon korlátozott keretek közt állhatott rendelkezésre.

Zalaegerszeg–Andráshidán feltárt hat különböző épület alapvetően két kategóriába sorolható: az egyiket minden bizonnyal lakóházként (1/a, 1/b, 4. és 5. sz. épület), a másikat pedig feltehetőleg gazdasági épületként értelmezhetjük (2–3. sz. épület). A lakóházként azonosított épületet – mind a téglalap alaprajzú, mind pedig a rombusz alaprajzú változatot – jól ismeri a kutatás;[7] a zalaegerszegiekhez leginkább hasonló épületeket Zalavárról (M. VIRÁG 1990, 1996, 2003) ismerünk, ezek ugyanis nem csak az alapárkos, felmenő falú szerkezetben, hanem a toldaléképület meglétében is hasonlóak. Újdonság viszont a lelőhely déli részén feltárt két, közel azonos szerkezetű épület: mindkettő alapárkos, téglalap alaprajzzal, az épület középtengelyében a tetőt tartó oszlopok helyével, továbbá a DK-i sarkon kerítéssel kiegészítve. A lakóházakkal ellentétben ezekhez, pontosabban az azokat kísérő kerítésekéhez hasonló alaprajz Zalaváron nem került elő; annyi hasonlóság azonban ezekkel az épületekkel kapcsolatban is mutatkozik a két lelőhely közt, hogy a lakóházakétól eltérő alaprajzú épületek Zalaváron is (7–8. sz. épületek) perifériális helyzetben, a lelőhely D-i részén kerültek elő (M. VIRÁG 1990, 3. kép). Padlószintet egyik épületen belül sem sikerült megfogni, s a falak anyagára sem utal semmilyen konkrét adat. A Zamárdi–Kútvölgyi-dűlőben feltárt ház esetében az alapárok betöltésében és a ház környezetében talált vörösre égett paticsos omladék konkrétan utalt a tapasztott, vesszőfonatos falszerkezetre (HONTI ET AL. 2004, 47). A zalavári házakhoz hasonló módon bizonyíték hiányában ilyen falszerkezetet Zalaegerszegen is csak feltételezhetünk, ezért itt sem zárható ki más fajta anyag felhasználása a falazathoz. Tüzelőberendezést sem a házakon belül, sem pedig azokon kívül nem sikerült megfigyelni.

A Balaton-Lasinja kultúra házait illetően végül meg kell említeni, hogy a DNy-Dunántúlon nem csak alapárkos, hanem gerendavázas, oszlopgödrös alaprajzzal is számolhatunk. Ennek egyik példája Keszthely–Fenékpuszta, II. lelőhelyen megfigyelt nagy méretű, oszlopos házhely (KALICZ 1969, 85), egy másik pedig a Zalabaksa–Zsidótemető lelőhelyen Bondár Mária által 1996-ban a Balaton-Lasinja kultúra településének szondázó ásatása során megfigyelt cölöplyukak, melyek valószínűleg házhoz tartoztak (BÁNFFY 1998, 12).

III/3. A Balaton-Lasinja kultúra házai

III/3.1. Lakóépületek

A lakóépületeken belül megkülönböztethető I/a. típusba az 1/a, 1/b és 4. sz. házakat soroljuk: ezek téglalap alaprajzúak, a déli oldalon négyszögletes előépítménnyel.

1/a ház: Téglalap alaprajzú, alapárkos, oszlopvázas lakóház, a déli oldalon négyszögletes előépítménnyel. Egysejtű épület, 3 oszlopból álló belső oszlopsorral, mely a tetőt tartotta. A ház bejárata a nyugati oldalon lehetett. A házból ajtó nyílt az előépítménybe, melynek nyugati oldalán is lehetett egy szabadba nyíló ajtaja. Hossztengelye Ny–K-i irányú. Méretek: H = 14,53 m; Sz = 11,42 m; az előépítmény H = 4,75 m; Sz = 6,81 m (17. kép 1–2).[8]

1/b ház: Az 1/a ház megújításával és megnagyobbításával jött létre. Téglalap alaprajzú, alapárkos, oszlopvázas lakóház, a déli oldalon négyszögletes előépítménnyel. Kéthelységes épület, 3 oszlopból álló belső oszlopsorral, mely a tetőt tartotta. A két helység közt cölöpszerkezetű osztófal húzódott, melynek – a főfalakkal ellentétben – nem volt alapárka. A ház bejárata a nyugati oldalon lehetett, az ajtónyílást észak felől szélfogó védte. A házból ajtó nyílt az előépítménybe, melynek nyugati oldalán a szabadba nyíló ajtaja is lehetett. Hossztengelye Ny–K-i irányú. Méretek: H = 18,83 m; Sz = 11,05 m; az előépítmény H = kb. 6,10 m; Sz = nem mérhető (15. kép 1).

4. ház: Téglalap alaprajzú, alapárkos, oszlopvázas lakóház, a déli oldalon négyszögletes előépítménnyel. Egysejtű épület, 3 oszlopból álló belső oszlopsorral, mely a tetőt tartotta. A ház bejárata esetleg az északi oldalon lehetett, ez esetben az ajtónyílást két oldalról, kissé távolabb, szélfogók védték. Sokkal valószínűbb azonban, hogy a bejárat itt is a Ny-i oldalon lehetett, még ha a helye nem is azonosítható. A házból ajtó nyílt az előépítménybe, ez utóbbi a keleti oldalon a szabadba nyíló ajtóval is rendelkezhetett. A ház maga alapárkos, az előépítmény viszont alapárok és oszlopsor együttes alkalmazásával készült. Hossztengelye Ny,ÉNy–K,DK-i irányú. Méretek: Méretek: H= 12,50 m; Sz= 9,40 m; az előépítmény H= kb. 6,60 m; Sz= 4,60 m (15. kép 3).

A lakóépületeken belül megkülönböztethető I/b. típusba az 5. sz. ház tartozik: ez egy rombusz alaprajzú lakóház, melynek bejárata a déli oldalon valószínűsíthető.

5. ház: Egyenlő oldalú, enyhén rombusz alakú, alapárkos lakóház, bejárata a déli oldalon nyílhatott. A tetőt tartó belső oszlopsor nyomát nem találtuk; az épület kisebb méretéből ítélve elképzelhető, hogy ilyen nem is volt. Amennyiben a 212. objektumot az ajtónyílás melletti szélfogóként értelmezzük, akkor a bejáratot a Ny-i falon rekonstruálhatjuk. A K-i fallal párhuzamosan, attól kb. 5 m-re egy alapárok részlete került elő (118. objektum), mely esetleg a házhoz tartozó toldaléképítmény része lehetett; a házhoz való tartozása azonban nem bizonyítható. Méretek: H = 10,20 m; Sz = 10,20 m (15. kép 4).

A Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó II. lelőhelyen feltárt házakról összefoglalóan a következőket mondhatjuk: tájolásuk Ny–K, kissé ÉNy–DK-i; amennyiben megállapítható a bejárat helye, akkor az a Ny-i falon található. Három (esetleg négy) esetben (1/a, 1/b és 4. sz. házak) toldalék- vagy előépítmény csatlakozik a házhoz, az 5. sz. ház esetében ez erőteljesen kérdéses. A toldaléképítmények szerkezete fő vonásokban megegyezik a főépületek szerkezetével, de kisebb eltérésre (az alapárokban talpfa, illetve oszlopsor alkalmazására) is van példa. Az andráshidai lakóépületek ezek szerint nagy fokú hasonlóságot – szinte egyezést mutatnak – a Zalavár-basaszigetiekkel (M. VIRÁG 2003, 377–380; 2004, 29–32).

A Balaton-Lasinja kultúra házai a D-Dunántúlon a Ludanice kultúra házaival megegyező módon alapárkosak; abban viszont eltérnek, hogy túlnyomó többségben belső osztás nélküliek, rövidebbek, alapterületük kisebb. Belső osztás tekintetében kivételt a zalaegerszegi 1/b ház jelent, melyet a 63/a objektummal együtt értelmezve kétosztatúnak rekonstruáltunk,[9] továbbá Balatonszárszón és Balatonlellén is kerültek elő ilyenek, ezek azonban egyelőre közöletlenek (M. VIRÁG 2004, 105). Az egyenlő oldalú épülettípus csak a D-Dunántúlon és a középső rézkorban fordul elő, azaz a korai rézkorban és a Ludanice kultúrában ismeretlen. Korábban egyedül Zalavárról ismertük, a fentebb bemutatott 5. sz. ház újabb példája ennek a típusnak.

III/3.2. Melléképületek, feltehetőleg gazdasági funkcióval

A II. típust a 2. és 3. sz. házak alkotják: ezek téglalap alaprajzú építmények, belső oszlopsorral és feltehetőleg gazdasági funkcióval. Mindkét épület DNy-i sarka előtt, attól kb. 1,2 m távolságra, a falakkal párhuzamosan futó alapárkokat tártunk fel, melyek rendeltetése egyelőre nem tisztázott; lehet, hogy a ház közelében húzott kerítés alapárkai. A lakóházakétól eltérő alaprajz miatt feltételezzük az eltérő (gazdasági) funkciót. Értelmezésünk mellett további érvként hozhatjuk fel, hogy mindkét települési fázisban találunk – a lakóházak mellett – egy-egy ilyen típusú épület is, s ezek mindkét esetben a település déli részén helyezkedtek el. Figyelembe véve a Balaton-Lasinja kultúra elsősorban nagyállattartásra alapozott

gazdálkodását, feltehető, hogy ez a fajta épület ól, csűr, tároló vagy karám szerepét töltötte be.

2. ház: Téglalap alaprajzú, alapárkos, oszlopvázas építmény, belső oszlopsorral. A falaknál a szokásos, vesszőfonatos, agyagtapasztású szerkezet feltételezhető. Valószínűleg nem lakóházként, hanem gazdasági funkciójú épületként funkcionált. A DK-i sarkot kívülről alapárkos, cölöpszerkezetű kerítés kíséri, mely feltehetőleg vesszőfonatos volt. Mivel nem keríti az egész házat, csak ezt az egy sarkot, rendeltetését illetően egyelőre csak találgathatunk. Hossztengelye Ny–K-i irányú. Méretek: H = 12,91 m; Sz = 8,03 m; a kerítés D-i oldala = 4,67 m; a kerítés K-i oldala = 4,38 m (17. kép 3–4).

3. ház: Téglalap alaprajzú, alapárkos, oszlopvázas építmény, belső oszlopsorral. A falak a többi házhoz hasonlóan vesszőfonatosak, agyagtapasztásúak lehettek. Feltehetőleg ez sem lakóház, hanem gazdasági funkciójú épület volt. A DK-i sarkot kívülről alapárkos, cölöpszerkezetű kerítés kíséri, mely vesszőfonatos lehetett. Hossztengelye Ny,ÉNy–K,DK-i irányú. Méretek: H = 3,47 m; Sz = 8,18 m; a kerítés D-i oldala = 5,00 m; a kerítés K-i oldala = 4,28 m (15. kép 2).

Mint már említettük, a Balaton-Lasinja kultúrán belül korábban nem volt ismert ez a fajta alaprajz, mely lelőhelyünkön két esetben is előkerült; így egyelőre csak távoli párhuzamokat találunk hozzájuk, elsősorban a kerítés tekintetében. Az egyik ilyen, előzményként is felmerülő párhuzam lehet egy lengyeli ház, elkerített udvarral az ausztriai Wetzleinsdorf-Ziegeleiből (URBAN 1980, Taf. 2), ill. Lébény–Bille domb, ahonnan egy hosszúházat említhetünk (66. objektum), melyhez K-ről egy toldalék (1151. objektum) csatlakozik. A szerző kétségbe vonja a lakóépületként való értelmezést; a toldalék szerinte kerített udvar vagy karám lehetett (T. NÉMETH 1994, 243–244; Abb. 10.). Ezeknél az épületeknél a bejáratot azon az oldalsó falon találták meg, ahol a toldaléképület csatlakozott a főépülethez, s nem pedig a rövidebb falon, ahogyan a hosszúházaknál szokásos. További, esetleges párhuzamként megemlíthetjük az ausztriai Münchendorf-ból közölt, melléképülettel kiegészített alapárkos, cölöpszerkezetes házat is (CARNEIRO 2002, 46–48), noha ennek a melléképülete nem szögletes alaprajzú, hanem fél ellipszis alakú. Ez a példa azért fontos, mert a teljes alaprajz előkerült és az építészeti részletek is jól megfigyelhetők voltak. Az alapárkokban talpfa nyomát nem találták, a közvetlenül az alapárokba mélyített cölöpök helye viszont jól látható volt. Helyenként csak külön álló cölöplyukak sora volt felismerhető. A sarkokon és a hossztengelyben, a ház közepén lévő oszlopok erősebbek voltak a többinél; ezek az erősebb oszlopok tehát a sarkokat és az oromzatot támasztották. Az oromzatot tartó középső cölöpsor helyzetéből ítélve a ház nyeregtetővel volt fedve. A Střelice-i (D-Morvaország) miniatűr házmodell (PODBORSKÝ 1984, Obr. 7.) – melyen jól felismerhető a nyeregtető – fő vonásokban ennek a háznak a szerkezetét tükrözi. A félköríves rész egy toldaléképület lehetett, aminek kívülről volt a bejárata; ezt a részt tető is fedhette, de lehetett fedetlen udvar is. Pavúk a lengyeli kultúra újításaként értékeli a födémmel kiegészített tetőszerkezet alkalmazását (2003, 456), az ő nyomán M. Virág Zs. a korai és a középső rézkor idején is hasonlót valószínűsít (2004, 103).

III/4. A Protobolerázi horizont települése

A Protobolerázi horizont idején még lakták a lelőhelyet, de már csak kisebb mértékben, s feltehetőleg csak ideiglenesen, amit a szórványosan előforduló hulladékgödrök jeleznek. Ez egybevág a középső rézkor második felében a Dunántúlon általánosan tapasztalható településtörténeti adatokkal. Ebből az időszakból házat más lelőhelyről sem ismerünk (M. VIRÁG–BONDÁR 2003, 129). Ha nem is határozottan, de két sűrűsödési pont tűnik ki az objektumok területi eloszlásában: az egyik a lelőhely legmagasabb pontján, a korábban a Balaton-Lasinja házak által fedett területen figyelhető meg. Ennek köszönhetően több egyértelmű sztratigráfiai adattal is rendelkezünk; pl. abban az esetben, amikor az 1. sz. Balaton-Lasinja ház alapárkát rétegzi felül a 80. objektum (hulladékgödör), melyből tűzdelt barázdás díszű kerámia, a Protobolerázi horizont jellegzeteses emlékanyaga került elő.

A másik objektumkoncentráció kissé keletebbre, nagyjából kör alakban szóródó gödrök formájában mutatkozik. Ezen a területen már csak egyrétegű a település; itt horizontális sztratigráfia jelentkezett: a késő lengyeli, a Balaton-Lasinja és a Protobolerázi objektumok kikerülik egymást.

IV. Temetkezések (P.B.J.)

A hajdan itt élt közösség temetkezési szokásairól árulkodik az a két hamvasztásos sír, melyeket a lakóházaktól keletre tártunk fel. Az urnaként szolgáló edények tipológiai jellemzői a Balaton-Lasinja kultúrába sorolják e temetkezéseket.

1. temetkezés (61. objektum): Az urnasír nyesés során, folt nélkül került elő. Az urnaként szolgáló 1. sz. edény belsejét hamuval, illetve csontokkal kevert föld töltötte ki, melynek eltávolításakor egy kisebb csésze töredékei is előkerültek. Az edény a fenekén állt, száját nem fedték le; feltehetőleg épen került a földbe, csak a rá nehezedő föld súlya rongálta meg.

Leletek: kerámia, kő, embercsont (16. kép 3–4). 1. sz. edény: szürkésbarna, homokkal és kavicszúzalékkal soványított, közepes falvastagságú oldaltöredékek, fül csonkjával. 2. sz. edény: világosbarna és fekete foltos, homokkal soványított, vékony falú, nyújtott gömbtestű csésze peremtöredékei.

2. temetkezés (64. objektum): Folt nélkül, nyesés során került elő az objektum. Az urnaként szolgáló tál nagy része épen maradt. Az edény ez esetben is a talpán állt, nyitott szájával felfelé. Belsejében sem hamut, sem csontdarabokat nem találtunk, de a 61. objektuméhoz nagyon hasonló elhelyezkedése, illetve formai jegyei alapján szórthamvas temetkezésnek tarthatjuk. A tál maga mellékletként szolgálhatott (16. kép 5–6).

Leletek: Szürke és barna foltos, homokkal és kaviccsal soványított, kopott felületű, közepes falvastagságú, kiegészíthető bikónikus tál töredékei. A vállvonal alatt két lefelé lógó szalagfül van (8. kép 6).

A Balaton-Lasinja kultúra temetkezéseit legutóbb K. Zoffmann Zsuzsanna tekintette át a Keszthely–fenékpusztai embertani leletek vizsgálata során. Megállapítja, hogy a Balaton-Lasinja kultúra anthropológiai jellemzőiről gyakorlatilag még semmit sem tudunk; a kultúra köréből ugyanis csak nagyon kevés embertani lelet ismeretes, s ezek egy része sem szokványos temetkezéshez, hanem építési áldozathoz köthető. A többségében csontvázas lelet mellett előfordulnak hamvasztásos temetkezések is, pl.: Nadapon (Fejér megye), ahol urnában (amfóra) égett emberi csontok kerültek elő (2005, 57). A K. Zoffmann Zsuzsanna által összegyűjtött temetkezéseket (2005, 4. táblázat) néhány további adattal egészíthetjük ki:[10] számunkra különösen fontos a Semjénházán (Zala megye) feltárt szórthamvas rítusú sír, mely a Balaton-Lasinja kultúra földmunkák során megbolygatott településén került elő (HORVÁTH 1980, 18; 1994, 91). A zalaegerszegi 2. sz. temetkezésnek eddig ez az egyetlen általunk ismert párhuzama.

V. Összefoglalás (K.E.)

Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó II. lelőhely feltárása jelentős eredményeket hozott a Dunántúl, közelebbről Zala megye középső rézkorának kutatásában. A legkorábbi rézkort a Lengyeli kultúra III. fázisa képviseli kis számú leleteivel. A lelőhely legjelentősebb korszaka a Balaton-Lasinja kultúra. Az útépítéssel járó viszonylag nagyméretű, összefüggő felszínű ásatás lehetővé tette számunkra, hogy a cölöplyukakon, hulladékgödrökön kívül házalapokat, gazdasági épületek maradványait is megfigyelhessük. A telepobjektumok mellett két hamvasztásos sír feltárásával kaphattunk képet az egykor itt élt emberek temetkezési szokásairól. Az említett párhuzamok alapján a lelőhely a Balaton-Lasinja kultúra klasszikus fázisába illeszthető. Az ezt követő időszak – Protobolerázi horizont – emlékei kis számú gödrei ellenére nagyon szép leletanyagot hoztak napvilágra, mint például a tűzdelt barázdás díszű füles csészék. Cikkünk elsődleges célja a telepjelenségek és a főbb kerámiatípusok közlése volt.

Jegyzetek:

1 E több, mint 30 évvel ezelőtti leletmentést Horváth László a keszthelyi Balatoni Múzeum régészeként végezte, 2006. januárjában pedig mint a nagykanizsai Thúry György Múzeum igazgatója vonult nyugdíjba. Jelen munkákkal őt szeretnénk köszönteni 60. születésnapja alkalmából, s ez úton kívánunk neki még további boldog és aktív nyugdíjas éveket!

2 A nyersanyagok és típusok meghatározását T. Bíró Katalin végezte, munkáját ezúton is köszönjük!

3 Az anyag feldolgozás alatt áll, még közöletlen.

4 A 91-es objektumot 2003-ban tárták fel, de mielőtt bemérésre került volna, az útépítők elfoglalták a területet, ezért nem szerepel az összesítő alaprajzon.

5 Összefoglalóan: M. VIRÁG 2004, 93–97.

6 Sé–Malomi-dűlő (KÁROLYI 1992, 51); Lébény–Bille domb (T. NÉMETH 1994, 243, Abb. 10.), Vörs–Tótok dombja (SOMOGYI 2000, 32), Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő (HONTI ET AL. 2004, 47, XVIII. t. 2), Balatonszárszó–Kis-erdei-dűlő (HONTI ET AL. 2004, 28, VIII. t. 5. kép), Balatonlelle–Országúti dűlő (HONTI ET AL. 2004, 28). A Kisalföldön, ahol a Balaton-Lasinja és a Ludanice kultúra emlékanyaga kevert formában jelentkezik, több házalap is előkerült nagy felületű ásatásokon, ezekről összefoglalóan ld. M. VIRÁG 2003, 386–395; a Ludanice kultúra házaihoz ld. PAVÚK 2003, 464–466.

7 Ld. az 5. jegyzetben felsorolt példákat!

8 A rekonstrukciós rajzon az ajtónyílást eredeti

helyzetéhez képest némileg elmozdítottuk azért, hogy látni lehessen a ház belsejében a tetőt tartó oszlopot.

9 Egy másik – szerintünk kevésbé valószínű – rekonstrukció szerint a 63/a objektum nem tartozik a házakhoz, ez esetben az 51/a, 68–78. sz. cölöplyukak által alkotott falszakasz nem belső osztófal lenne, hanem az épület K-i, rövidebbik fala. Sajnos, a rossz megfigyelési lehetőségek nem tették lehetővé a kétséget kizáró értelmezést.

10 A gödörbe temetkezésekhez két további adat: Ordacsehi–Kis-töltés lelőhelyen Kulcsár Gabriella tárta fel két egyén mellékletes temetkezését (HONTI ET AL. 2002 : 26, XII. t. 5–6), továbbá Zamárdi–Kútvölgyi-dűlőből Kiss Viktória közölt újabb két temetkezést (HONTI ET AL. 2004: 49). Legutóbb Veszprém–Jutasi út lelő-helyen került elő négy oldaltfekvő csontvázas (1 gyerek és három felnőtt) temetkezést, melyek közül három mellékletes volt (REGENYE 2006 : 23, 31–32. kép).

Irodalom:

P. BARNA 2001
P. Barna J.: Late Lengyel Finds in Balatonmagyaród–Kápolnapuszta. In: Regenye (ed.).: Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. A review of the current research (2001), 61–69.

P. BARNA 2001
P. Barna Judit.: Középső rézkori és késő bronzkori településrészletek Tornyiszentmiklósról. RKM 2001 (2003) 47–61.

P. BARNA 2004
Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti tó. RKM 2002 (2004), 294–295.

BÁNFFY 1996a
Bánffy E.: South-West Transdanubia as a mediating area. On the cultural history of the Early and Middle Chalcolithic. Anteus 22 (1996), 157–196.

BÁNFFY 1996b
Bánffy E.: Early chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező. Anteus 22 (1996), 71–107.

BÁNFFY 1998
Bánffy E.: A Kerka-völgyi mikrorégiós kutatási program első eredményei. Die ersten Ergebnisse des Mikroregionalen Forschungsprogrammes im Kerkatal. In: H. Simon K. (szerk.): Népek a Mura mentén 2, Zalaegerszeg (1998), 9–17.

BÁNFFY 1999
Bánffy E.: Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz. Data to the trade and cultural routes of prehistoric Western Transdanubia. SAVARIA 24/3 (1999), 51–64.

CARNEIRO 2002
Carneiro, Ângela: Das neolithische Haus von Münchendorf, Drei Mahden in Niederösterreich. Ein Beitrag zu den langrechteckigen Bauten der Endphase der Lengyelkultur. ArchAu, 86 (2002), 45–53.

HONTI ET AL. 2002
Honti Sz. et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. SMMK 15 (2002), 5–36.

HONTI ET AL 2004
Honti Sz. et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. SMMK 16 (2004), 5–70.

HORVÁTH 1980
Horváth L.: Semjénháza. RégFüz Ser. 1. No. 33. (1980), 18.

HORVÁTH 1990
Horváth, L. A.: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak. (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik). Acta Arch Hung 42 (1990), 21–44.

HORVÁTH 1994
Horváth L.: Nagykanizsa és környékének története az újkőkortól a római kor végéig. In: Béli et al. (szerk.): Nagykanizsa. Városi monográfia I., 83–141.

HORVÁTH 1996
Horváth. L. A.: Die Balaton-Lasinja Kultur und ihre südliche Beziehungen. In: The Vinča Culture, its role and cultural connection. Timişoara, 1996, 335–350.

HORVÁTH 2002
Horváth L. A.: Die Siedlung der Balaton-Lasinja-Kultur in Zalaegerszeg–Andráshida, Friedhof (Komitat Zala, Ungarn). Anteus 25 (2002), 255–282.

HORVÁTH–H. SIMON 1997
Horváth L. A.–H. Simon K.: Zalaegerszeg évszázadai. – Neolithic and Copper Age in Zalaegerszeg and in its Environs. Zalaegerszeg, 1997, 7–48.

HORVÁTH–H. SIMON 2003
Horváth, L. A.–H. Simon, K.: Das Neolithikum und das Kupferzeit in SW-Transdanubien. Inventaria Praehistorica Hungariae VIII. Budapest, 2003.

HORVÁTH–H. SIMON 2004
Horváth L. A.–H. Simon K.: Kupferzeitliche Siedelung auf dem Fundort Dobri–Alsó-mező. ZalMúz 13 (2004) 56–118.

KALICZ 1969
Kalicz N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém

megyében. – Die kupferzeitliche Balaton-Gruppe in Komitat Veszprém. VMMK 8 (1969), 83–91.

KALICZ 1973
Kalicz, N.: Siedlungsfunde der Balaton-Gruppe in Nagykanizsa. MittArchInst 4 (1973), 19–24.

KALICZ 1975
Kalicz, N.: Die Funde der Phase III der kupferzeitlichenn Balaton-Gruppe in Nagykanizsa–Sánc. MittArchInst 5 (1974–75), 41–44.

KALICZ 1982
Kalicz N.: A Balaton-Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. – The historical Problems of the Balaton-Lasinja Culture and its Metal Finds. ArchÉrt 109 (1982), 3–16.

KALICZ 1995
Kalicz N.: Letenye–Szentkeresztdomb: ein Siedlunsplatz der balaton – Lasinja - Kultur. Inventaria Praehistorica Hungariae VII. (1996) 62–106.

KALICZ 2003
Kalicz N.: Az újkőkor végi és rézkori megtelepedés maradványai a nagykanizsai Inkey-kápolna mellett. Endneolithische und kupferzeitliche Besiedlung bei Nagykanizsa (Inkex-Kapelle). ZalMúz 12 (2003), 7– 47.

KÁROLYI 1992
Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. The Early Copper Age in County Vas. Szombathely, 1992

KREITER 2004
Kreiter E.: Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti tó. RKM 2003 (2004), 325.

KVASSAY ET AL. 2004
Kvassay J.–Kiss V.–Bondár M.: Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg–Ságod–Bekeháza lelőhelyen. – Prähistorische und mittelalterliche Siedlungsreste von Zalaegerszeg–Ságod–Bekeháza. ZalMúz 13 (2004), 119–175.

T. NÉMETH 1994
T. Németh, G.: Vorbericht über spätneolithische und frühkupferzeitliche Siedlungsspuren bei Lébény (Westungarn). JAMÉ 36, 241–261.

PODBORSKÝ 1984
Podborský, V.: Domy lidu s moravskou malovamou keramikou. Die Häuser des Volkes mit Mährischer Bemalter Keramik. SPFFBU – E 29 (1984), 25–66.

RACZKY 1974
Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. ArchÉrt 101 (1974), 185–210.

REGENYE 2001
Regenye, J.: Lengyel Culture settlements around Tűzköveshegy in Szentgál (Veszprém County, Hungary). In: Regenye (ed.).: Sites and Stones: Lengyel Culture in Western Hungary and Beyond. A review of the current research (2001), 71–79.

REGENYE 2006
Regenye J.: Ősrégészet Veszprémben. Őskori település a város alatt. Veszprém, 2006.

H. SIMON 1987
H. Simon K.: Neolit és rézkori települések Tekenye határában. (Neolithische und kupferzeitliche Siedlungen in der Gemarkung von Tekenye.) ZalMúz 1. (1987), 7–46.

SOMOGYI 2000
Somogyi K.: A Balaton-Lasinja kultúra leletanyaga Somogy megyében. Die Funde der Balaton-Lasinja Kultur im Komitat Somogy. Com Arc Hung (2000), 5–48.

URBAN 1980
Urban, O.: Ein lengyelzeitlicher Hausgrundriß aus Wetzleinsdorf, NÖ. MÖAG XXX. (1980), 11.

M. VIRÁG 1990
M. Virág, Zs.: Vorbericht über die Ergebnisse der Freilegung der kupferzeitlichen Siedlung von Zalavár–Basasziget. ZalMúz 2 (1990), 70–79.

M. VIRÁG 1996
M. Virág Zs.: Középső rézkor. In: Költő L. – Vándor L. (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Kaposvár–Zalaegerszeg, 1996, 22–23.

M. VIRÁG 2003
Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: Jerem, E. – Raczky, P. (Hrsg.): Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Archaeolingva Budapest, 2003. 375–400.

M. VIRÁG 2004
M. Virág Zs.: Településtörténeti és kronológiai kutatások a Dunántúlon és Budapest környékén a rézkor első felében. I–II. rész. Kézirat. Budapest, 2004.

M. VIRÁG 2005
Középső rézkori kerámialeletek Zalavár–Basaszigetről. ZalMúz 14 (2005), 37–52.

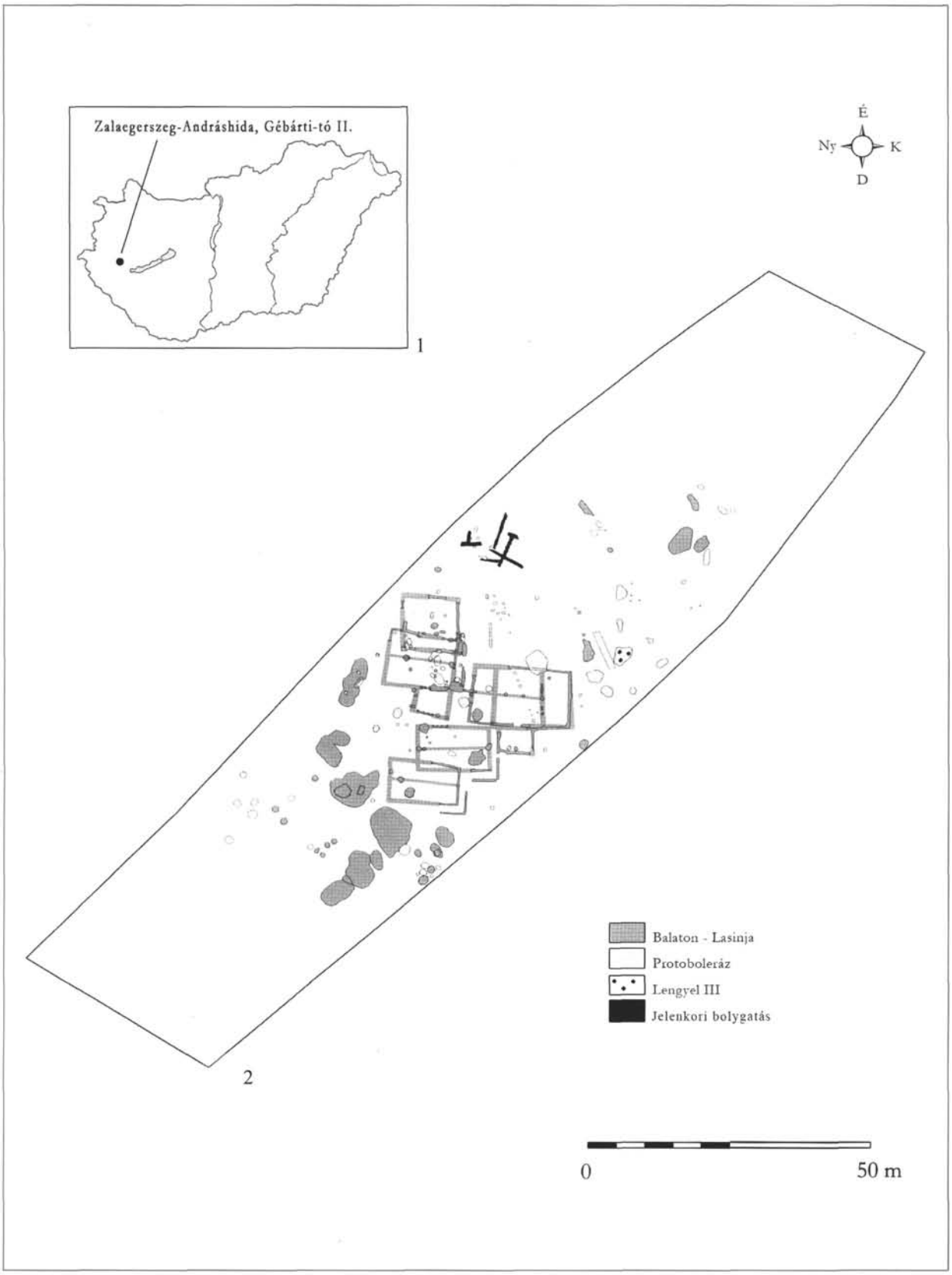
M. VIRÁG–BONDÁR 2003
M. Virág Zs.–Bondár M.: A rézkor. Települések. In.: Magyar régészet az ezredfordulón. (Főszerk.: Visy Zs.) Budapest, 2003, 127–129.

K. ZOFFMANN 2005
K. Zoffmann Zs.: Embertani leletek a rézkori Balaton-Lasinja kultúra Keszthely–Fenékpuszta lelőhelyen feltárt gödreiből. ZalMúz 14 (2005), 53–60.

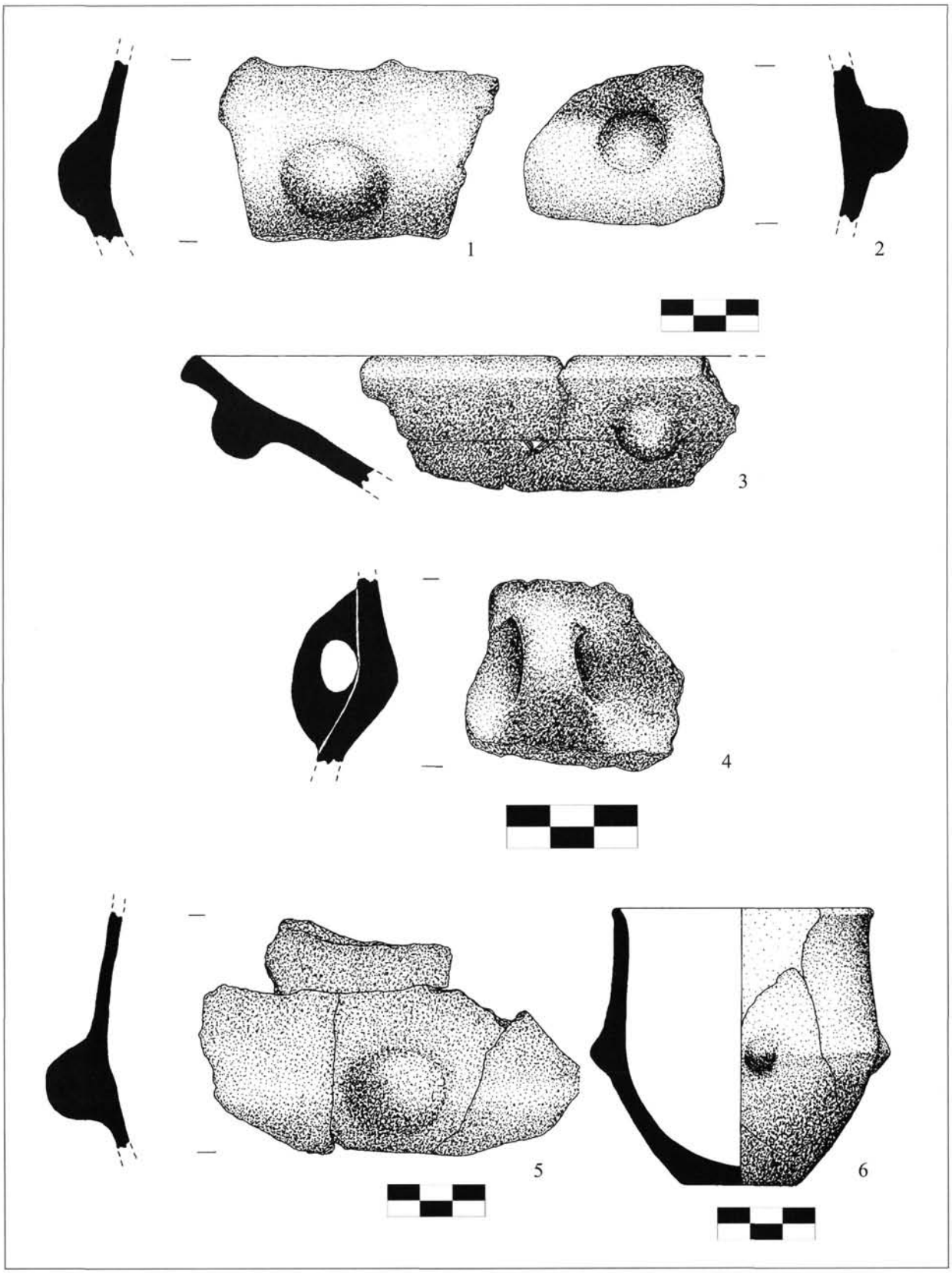
Middle Copper Age settlements at Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti tó (II.): preliminary results

Excavations at Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó (II). yielded significant results in the research of Middle Copper Age in Transdanubia, in particular for Zala county. Rescue excavations prior to the construction of the by pass road No 76 made it possible to excavate an extensive area. Since the assessment of the excavated material is still in progress, the aim of this paper is to provide a preliminary sketch of the settlement features and main vessel types. The earliest Copper Age is represented by the third phase of the Lengyel culture but only two pits and some sherds belong to this period. The most important period of the settlement is represented by the Balaton-Lasinja culture. In turn apart from post holes and refuse pits, foundations of houses and remains of farm buildings were observed. Since the foundations of houses cross-cut each other, two phases of settlement were identified in the Balaton-Lasinja phase. During the earlier phase of the settlement Houses 1/a, 3 and 4 were established (Fig. 14). After this period, Houses 1/b, 2 and 5 were established (Fig. 14). The outlines of the buildings indicate that in each phase of the settlement two houses and one farm building stood at the same time, in close proximity. When a new building was erected it was placed only a few metres away from the previous one. The buildings were irregularly surrounded by pits of different functions (clay pits, refuse pits). Apart from the settlement features, two cremated burials were also revealed that shed light on the burial habits of the Balaton-Lasinja community. The main vessel types of Balaton-Lasinja culture revealed are conical and biconical bowls with inverted rims, jugs, cups, pedestalled bowls, squat vessels, strainers and amphorae. The excavation also revealed clay spoons, spindle whorls and miniature vessels. The majority of clay objects are tempered with micaceous sand. Grog and crushed pebble tempering also appear. rom analogies to the excavated material, the settlement can be dated to the classical phase of the Balaton-Lasinja culture. The following, Protoboleráz horizon, is represented only by few features although they yielded considerable material such as handled cups with furrow-stitch decoration.

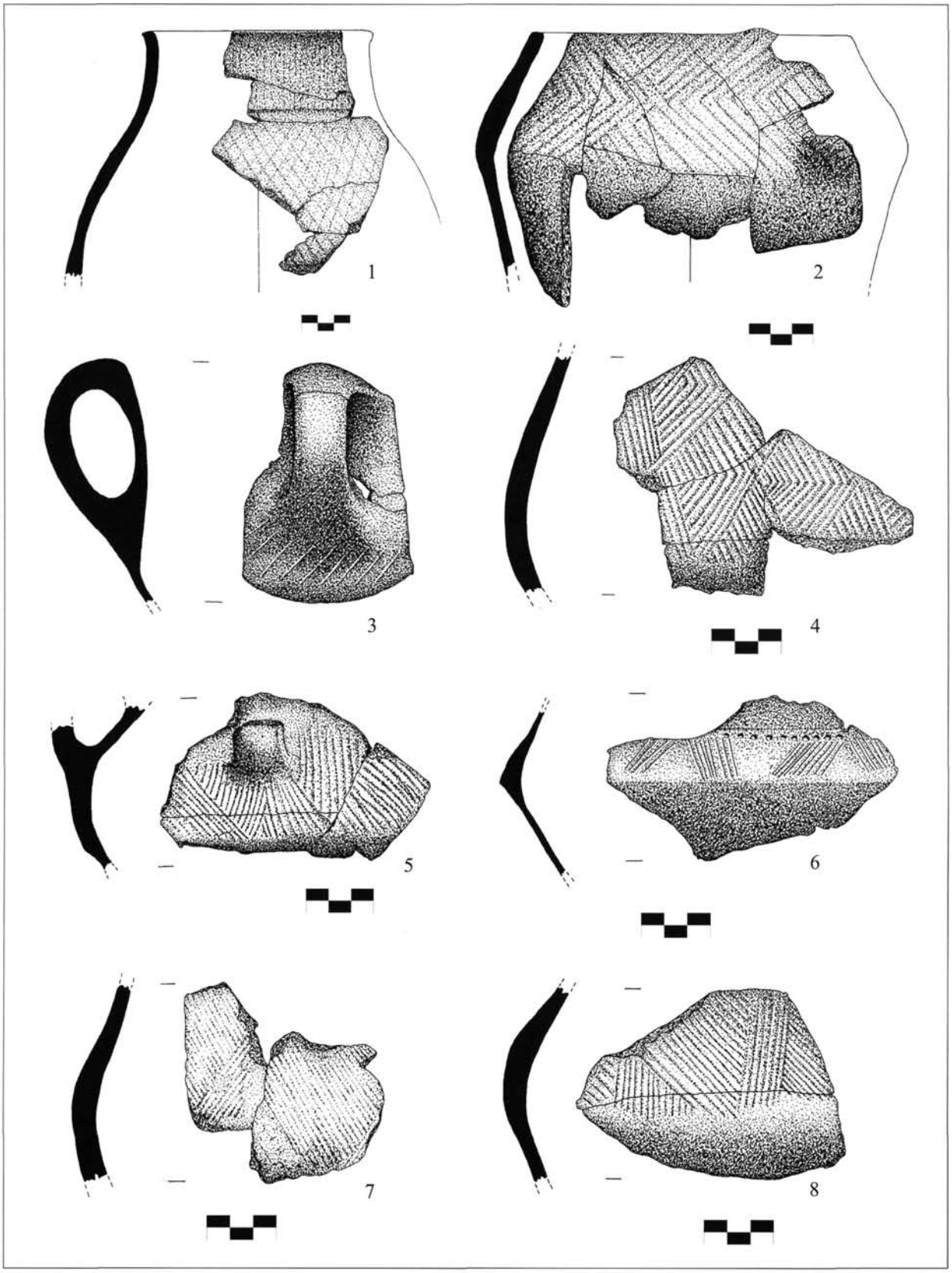
Translated by: Attila Kreiter

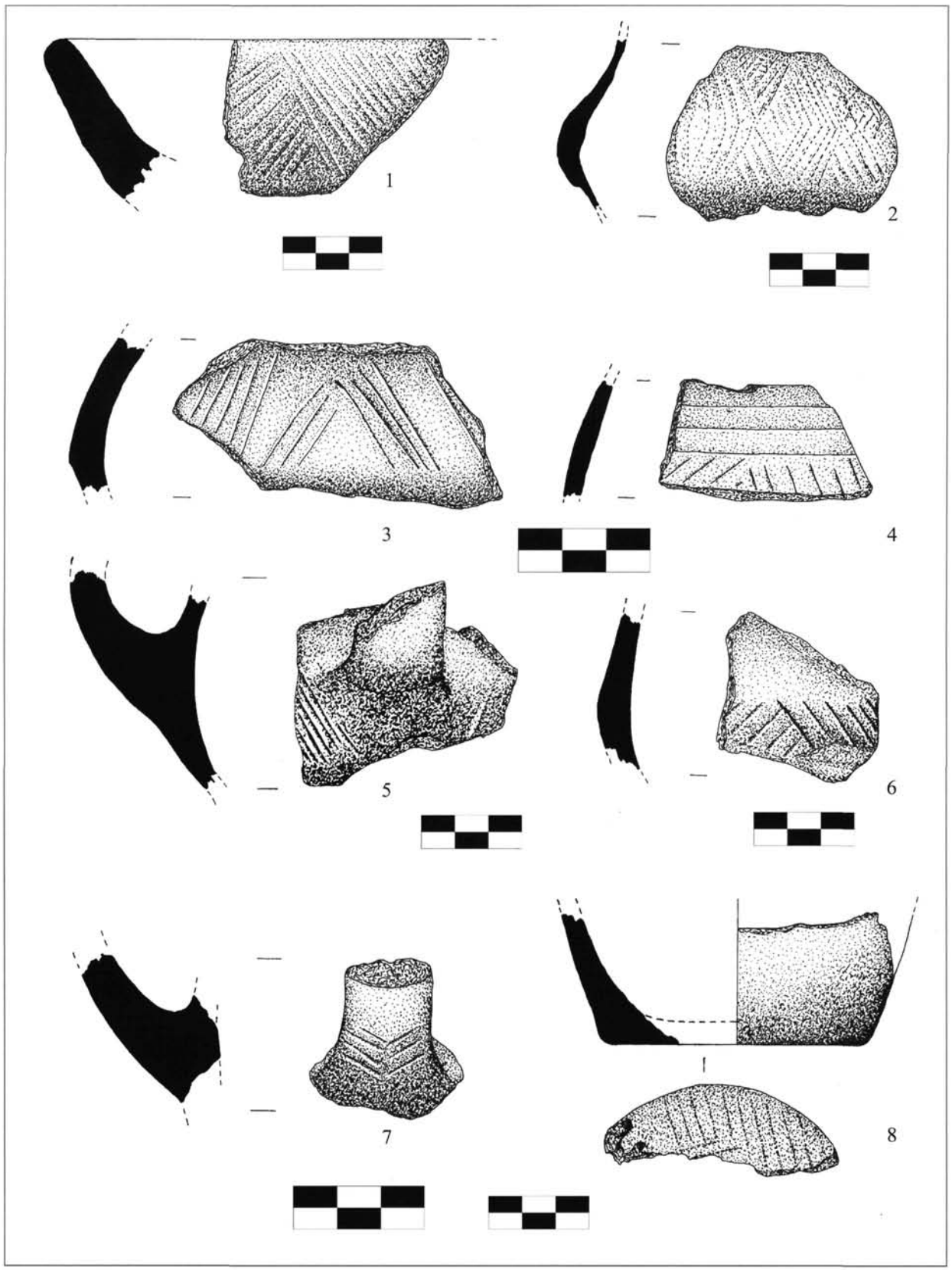
1. kép: 1: Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó II. lelőhely földrajzi helyzete; 2: A lelőhely összesítő alaprajza, 2002–2003.
Fig. 1: 1: Geographical position of the site Zalaegerszeg–Andráshida, Gébárti-tó II.; 2: Ground-plan of the site, 2002-2003.

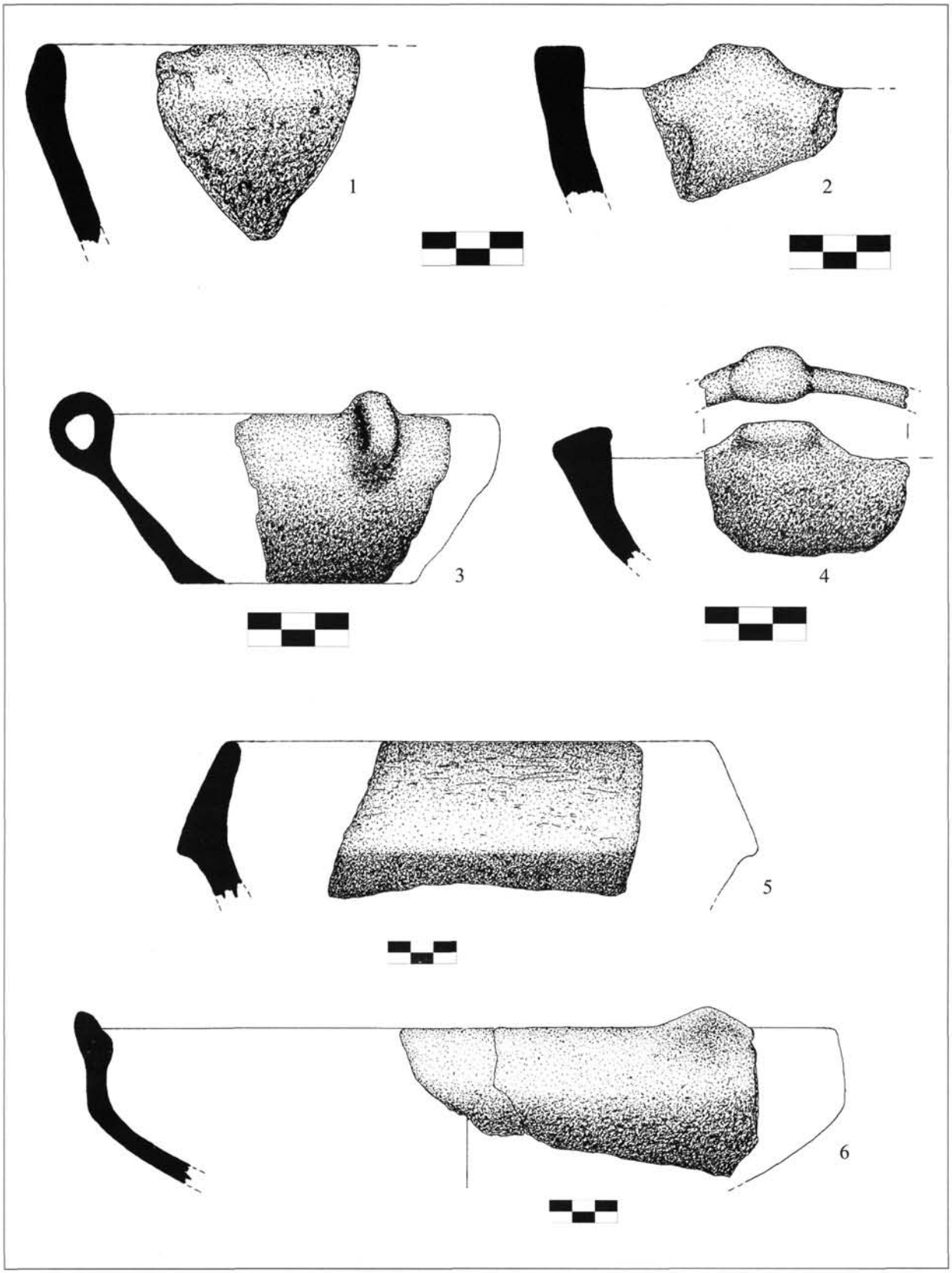
2. kép: A Lengyel III horizont kerámialeletei
Fig. 2: Ceramic finds of Lengyel III horizon

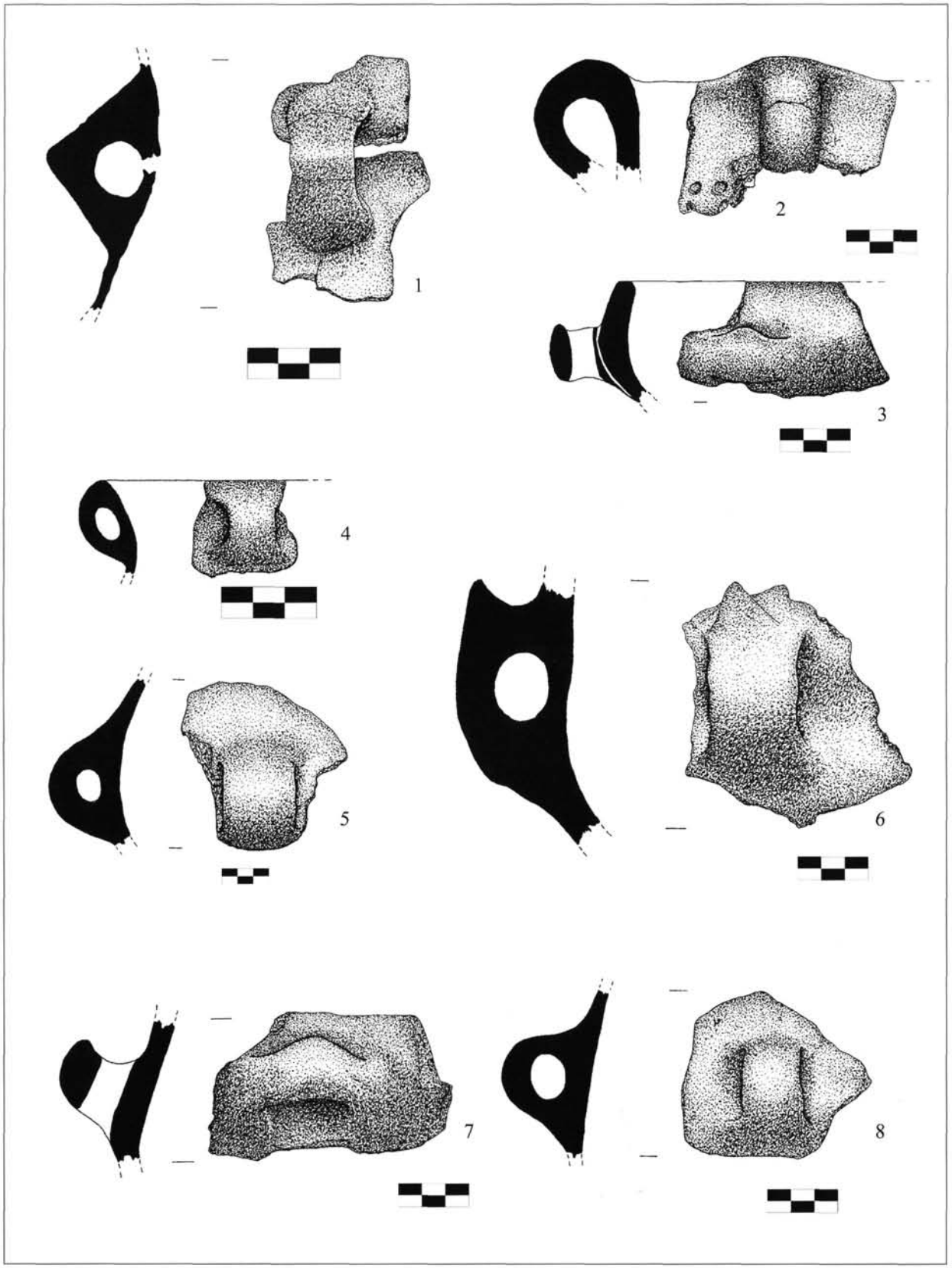
3. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 3. Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

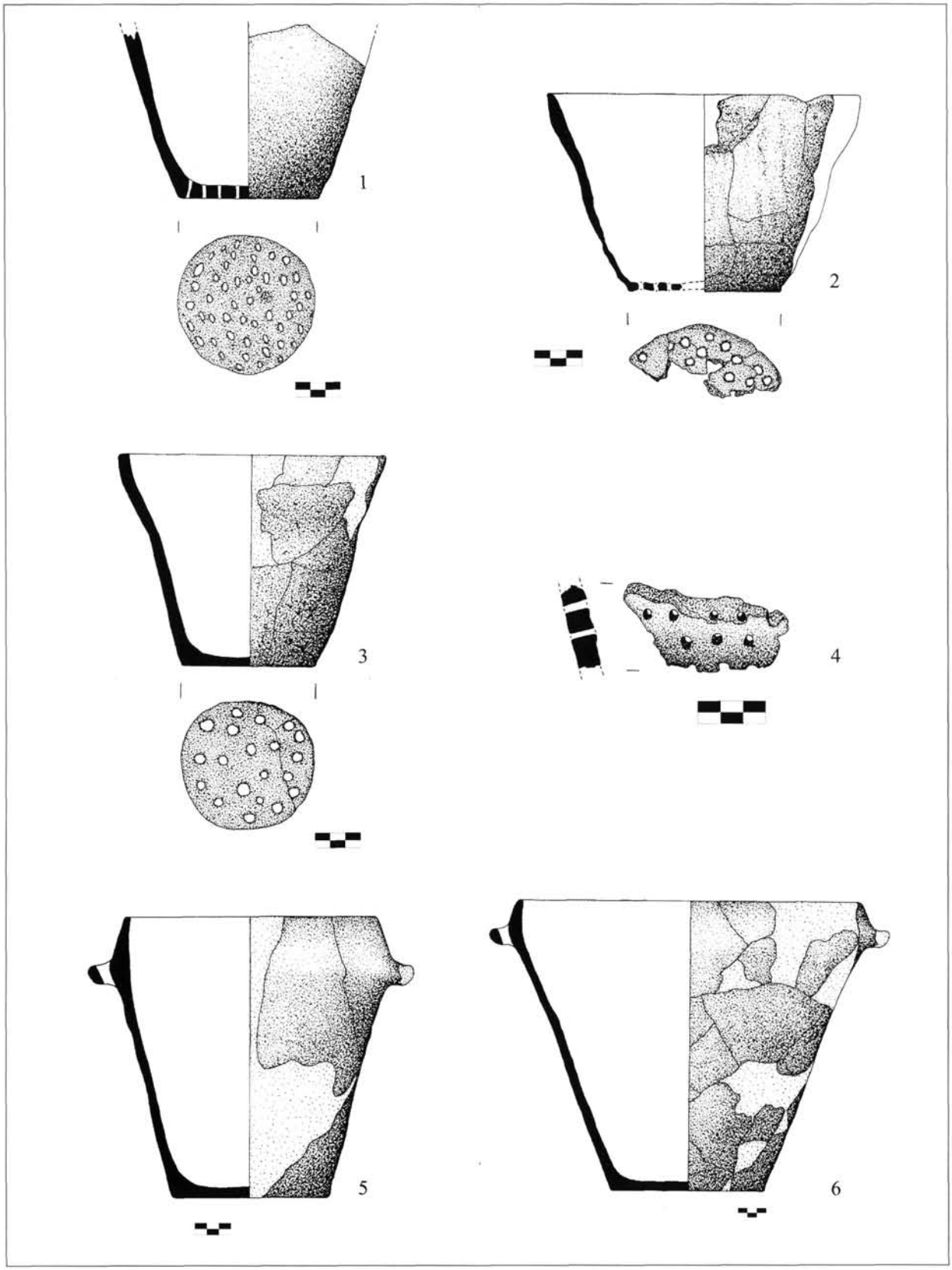
4. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 4: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

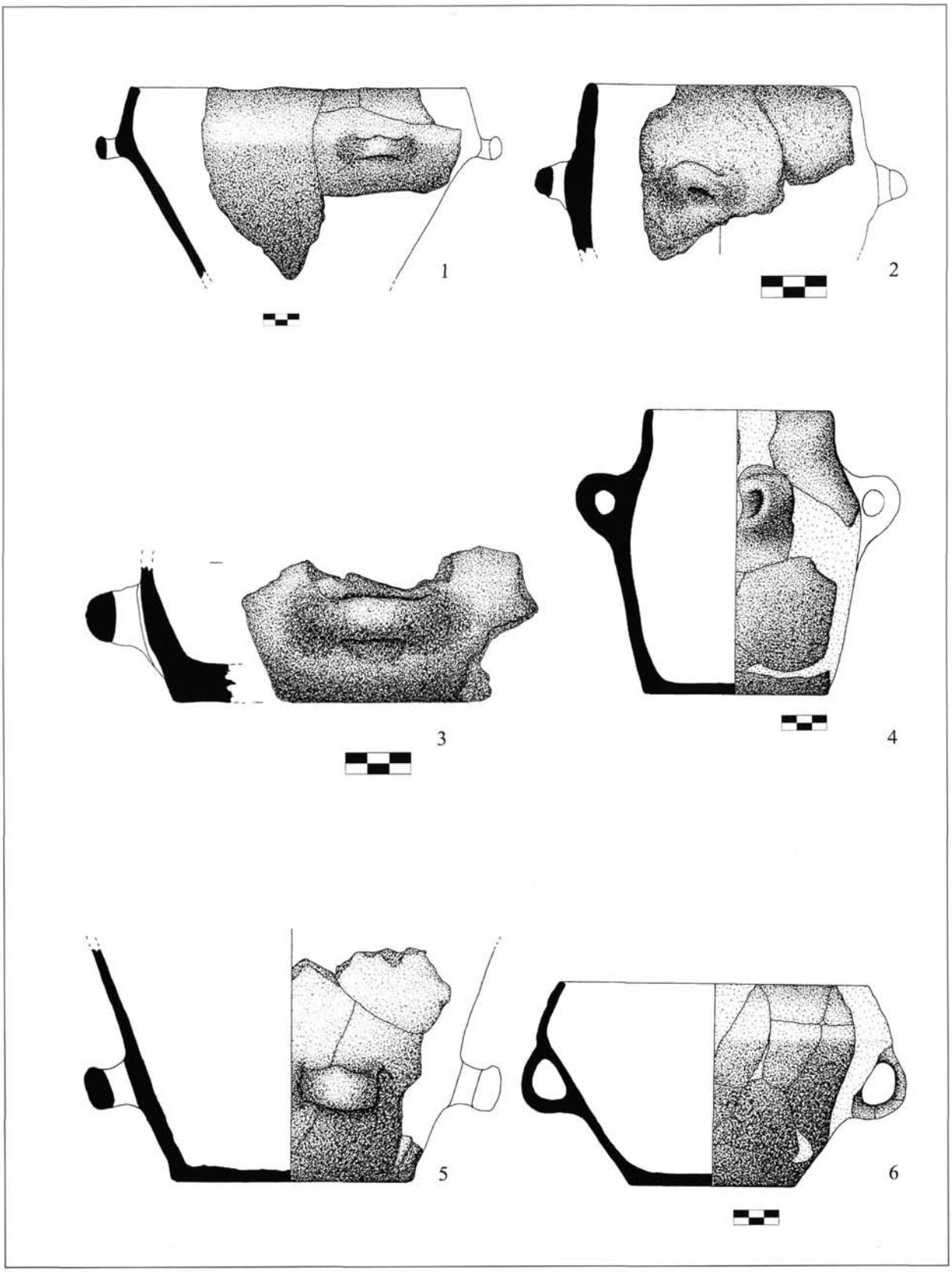
5. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 5: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

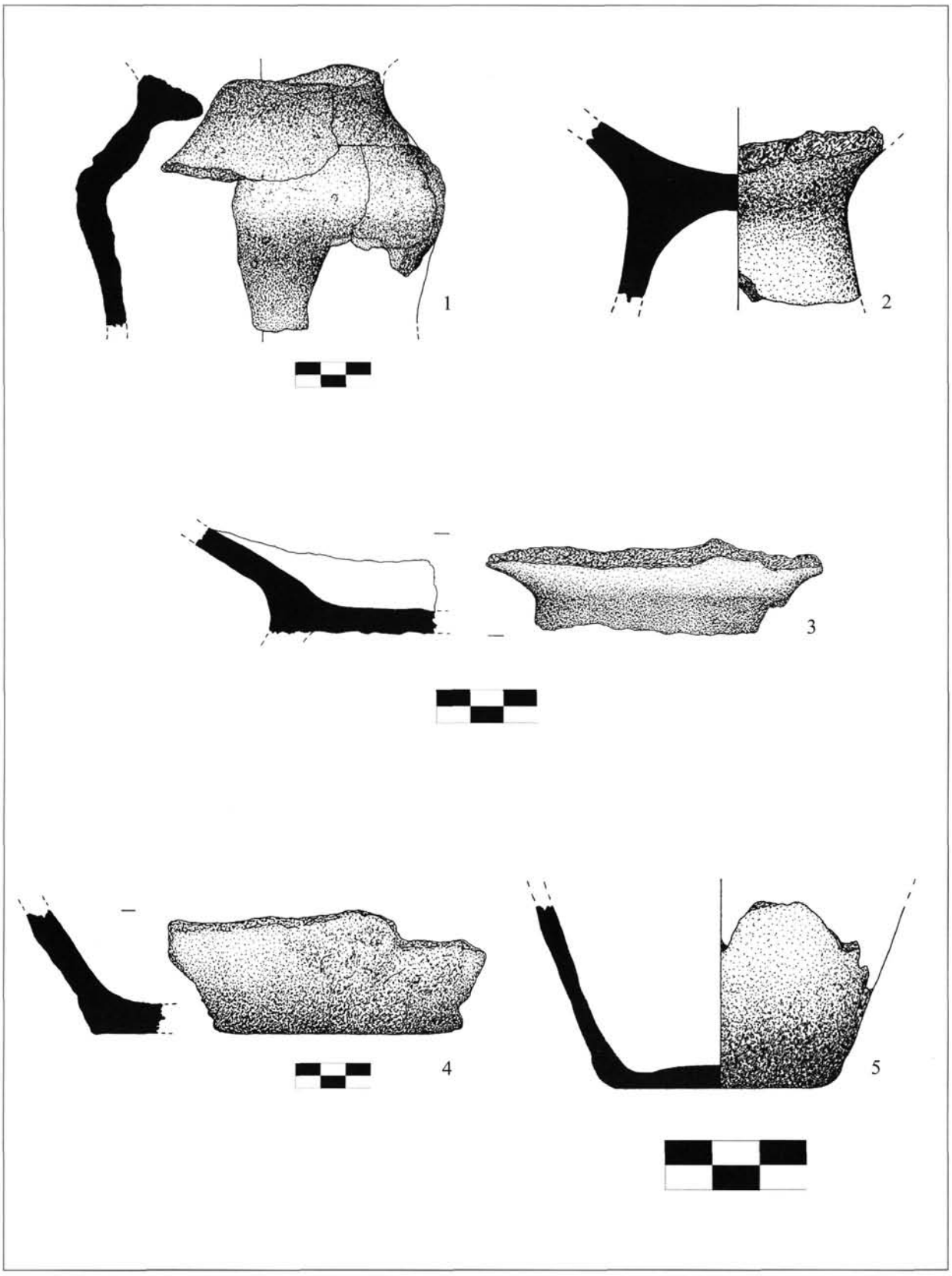
6. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 6: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

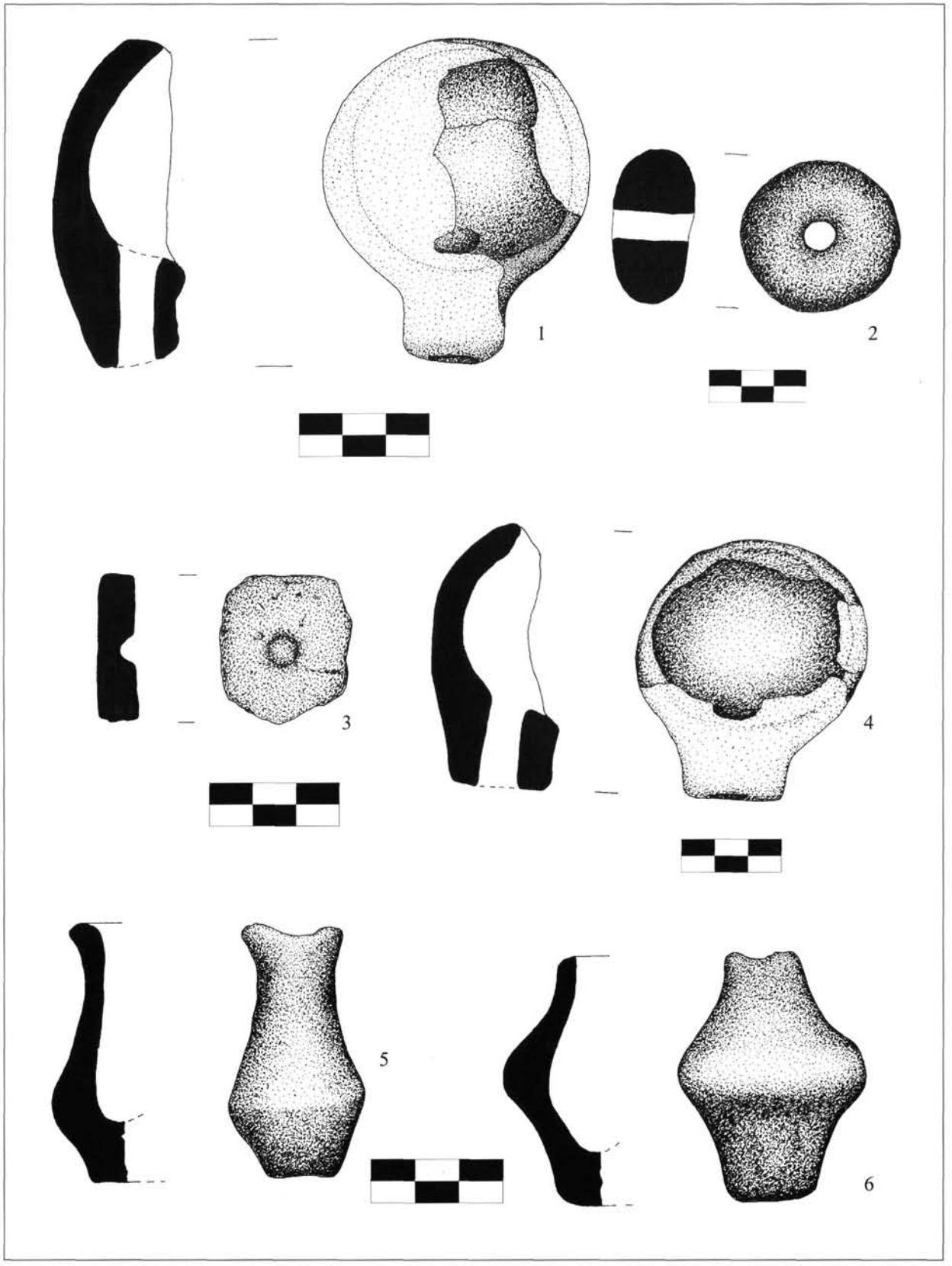
7. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 7: Ceramic finds of the Balaton-Lasinja culture

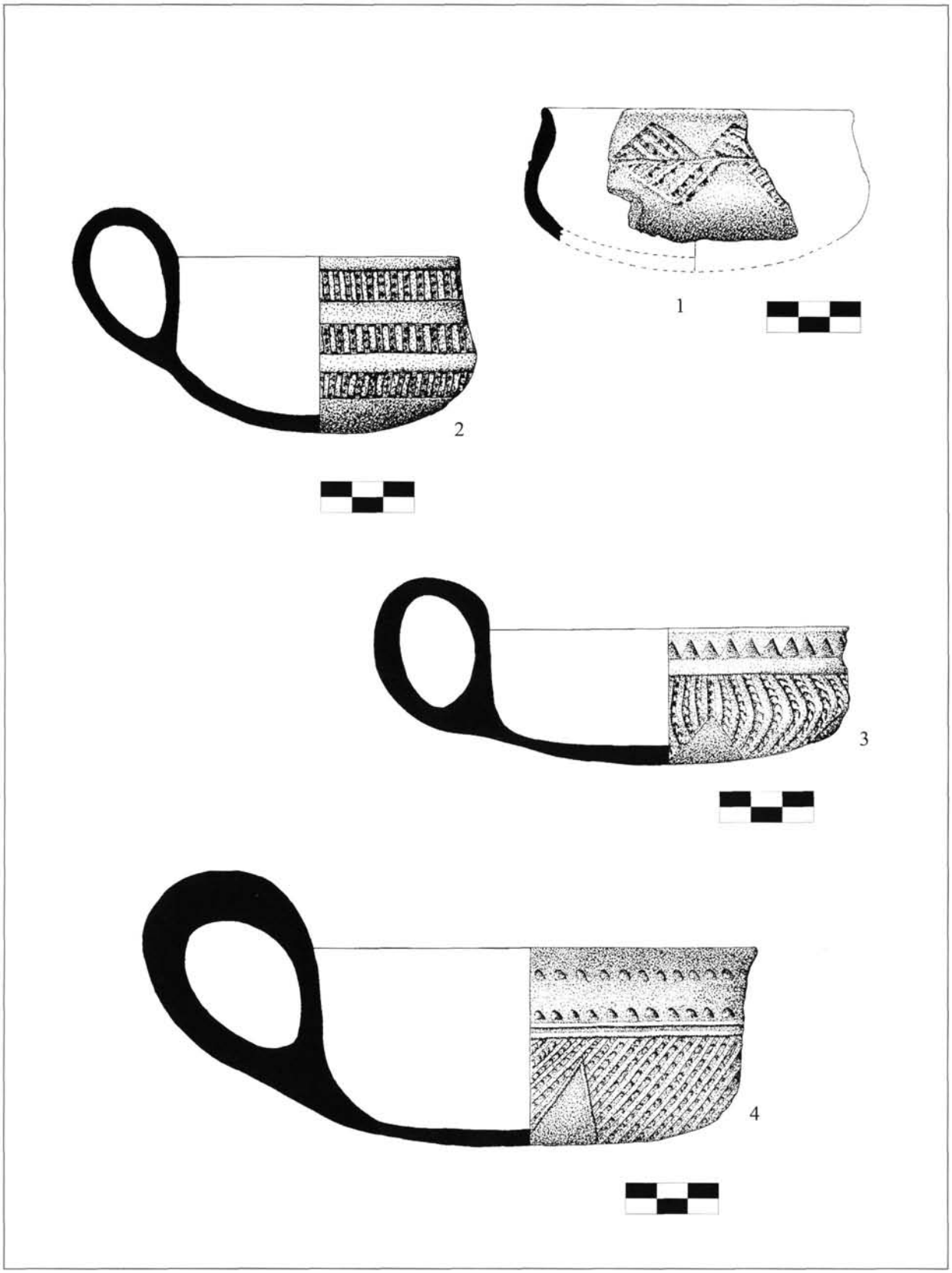
8. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 8: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

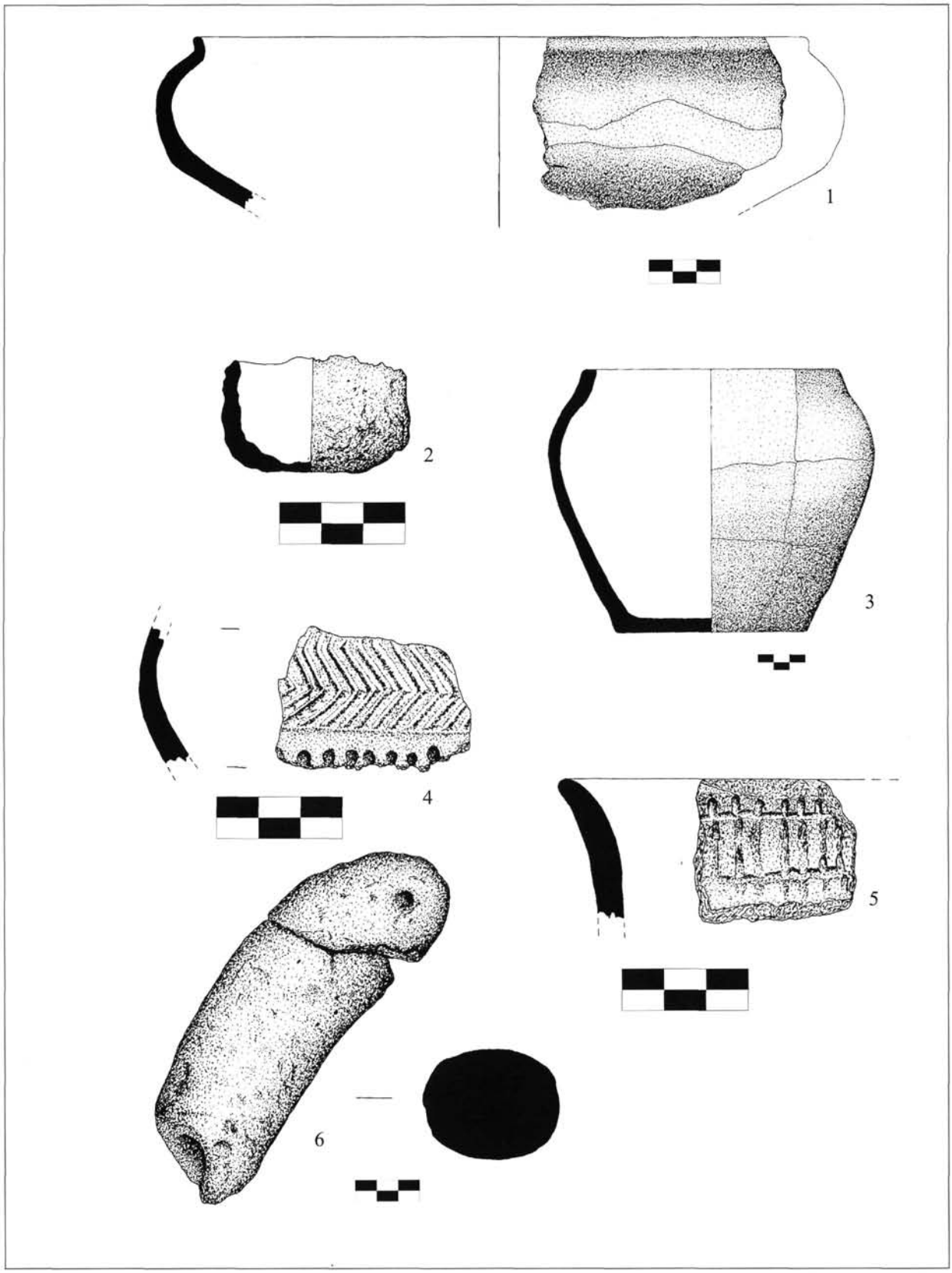
9. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 9: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

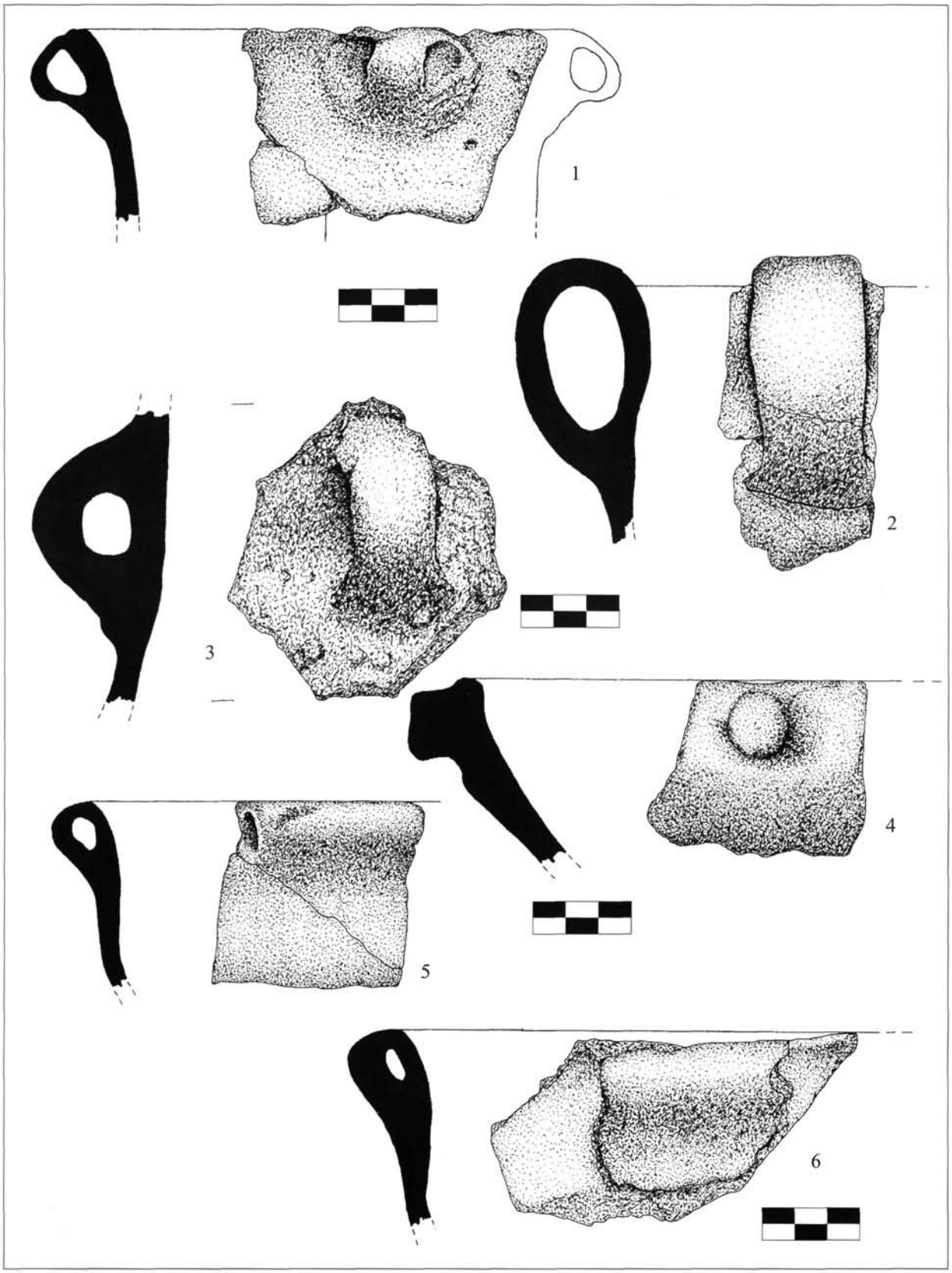
10. kép: A Balaton-Lasinja kultúra kerámialeletei
Fig. 10: Ceramic finds of Balaton-Lasinja culture

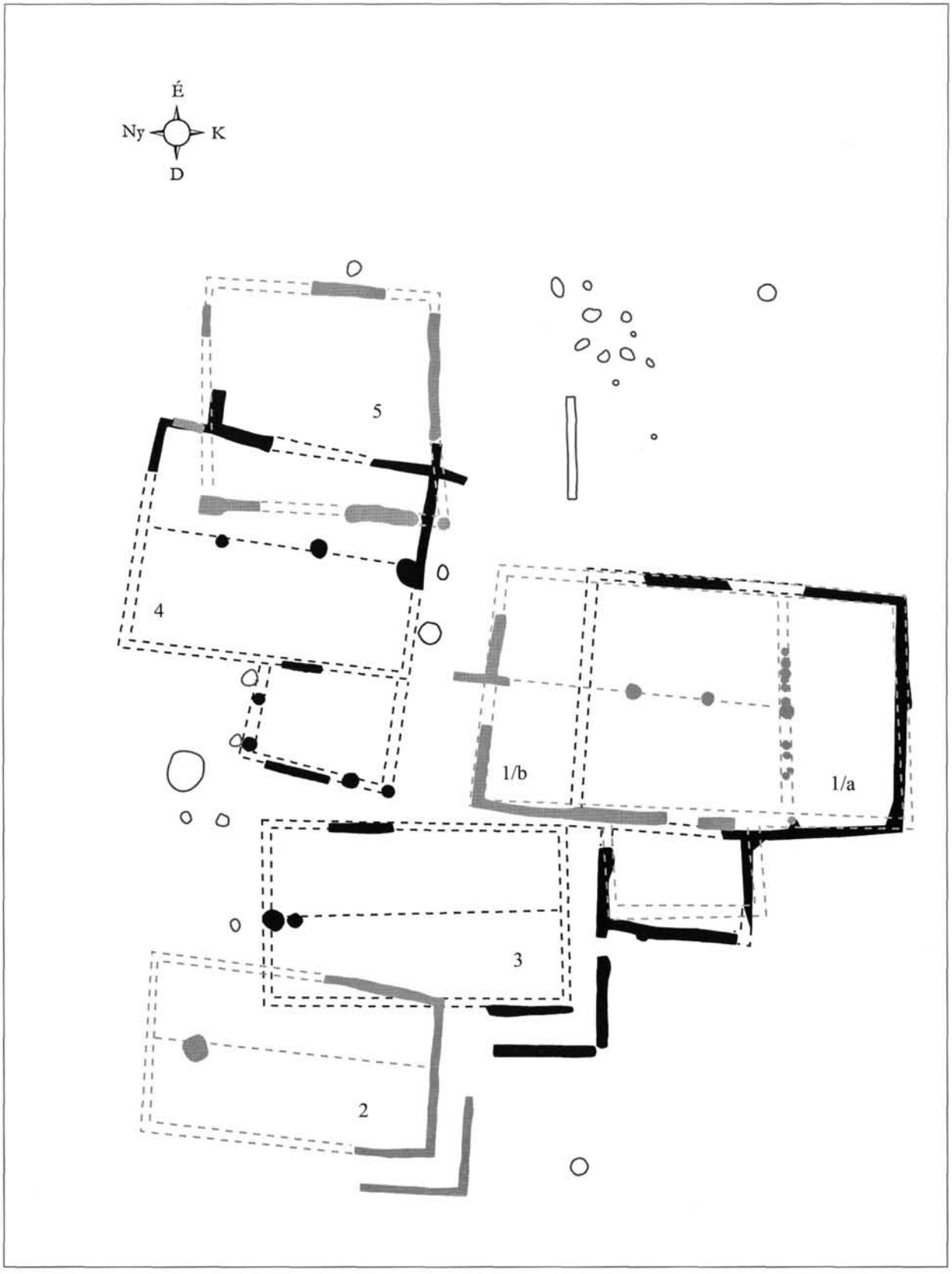
11. kép: A Protobolerázi horizont kerámialeletei
Fig. 11: Ceramic finds of Protoboleráz horizon

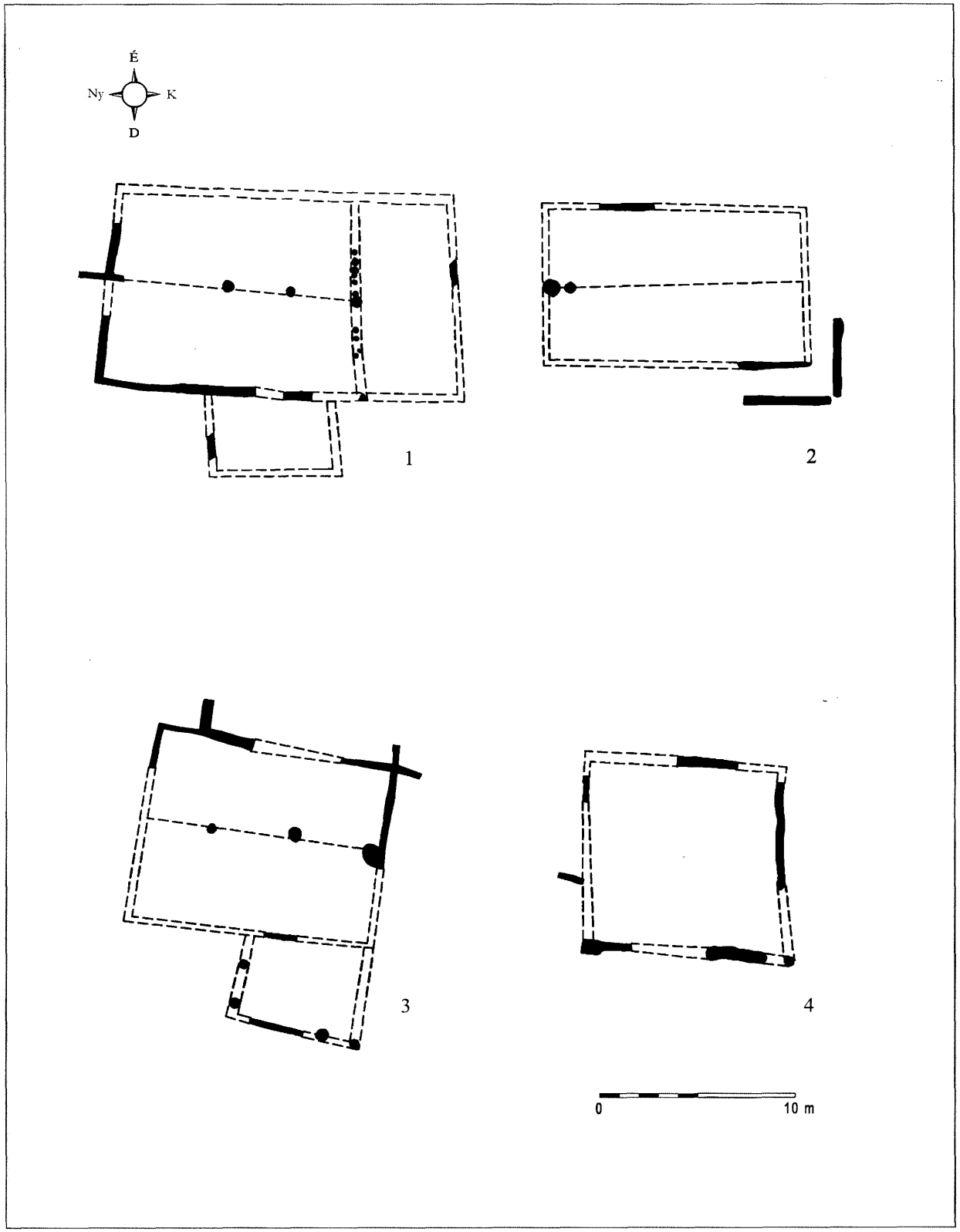
12. kép: A Protobolerázi horizont kerámialeletei
Fig. 12: Ceramic finds of Protoboleráz horizon

13. kép: A Protobolerázi horizont kerámialeletei
Fig. 13: Ceramic finds of Protoboleráz horizon

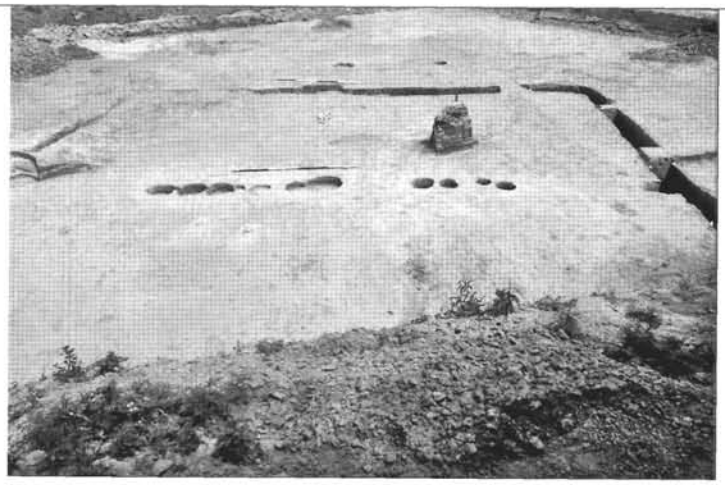

14. kép: A lelőhelyen feltárt házak rekonstruált alaprajzai
Fig. 14: Plan reconstructions of the excavated houses

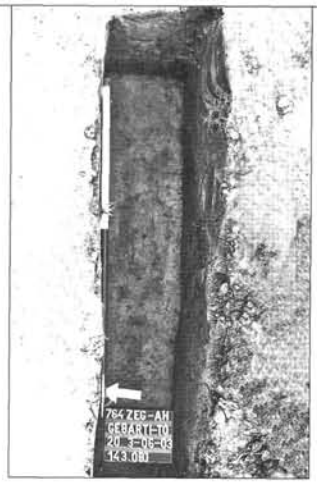

15. kép: 1: Az 1/b ház rekonstruált alaprajza; 2: A 3. sz. ház rekonstruált alaprajza; 3: A 4. sz. ház rekonstruált alaprajza; 4: Az 5. sz. ház rekonstruált alaprajza

Fig. 15: 1: Plan reconstruction of house 1/b; 2: Plan reconstruction of house 3.; 3: Plan reconstruction of house 4.; 4: Plan reconstruction of house 5.

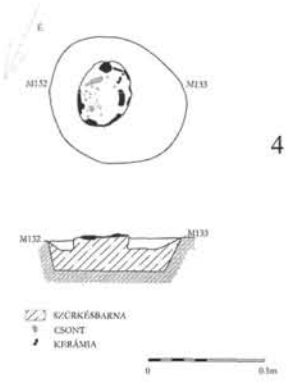
1

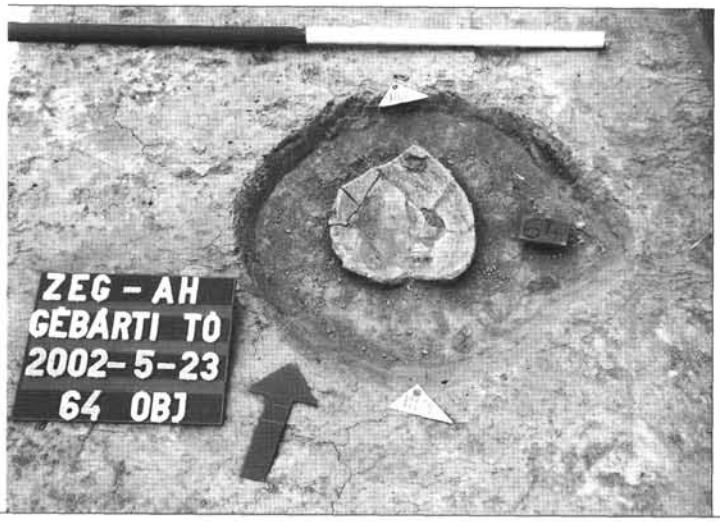
2

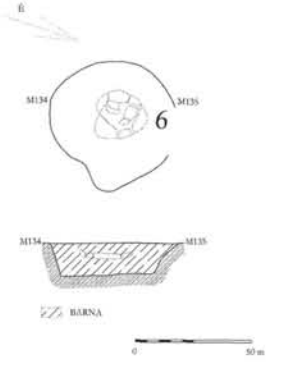
3

4

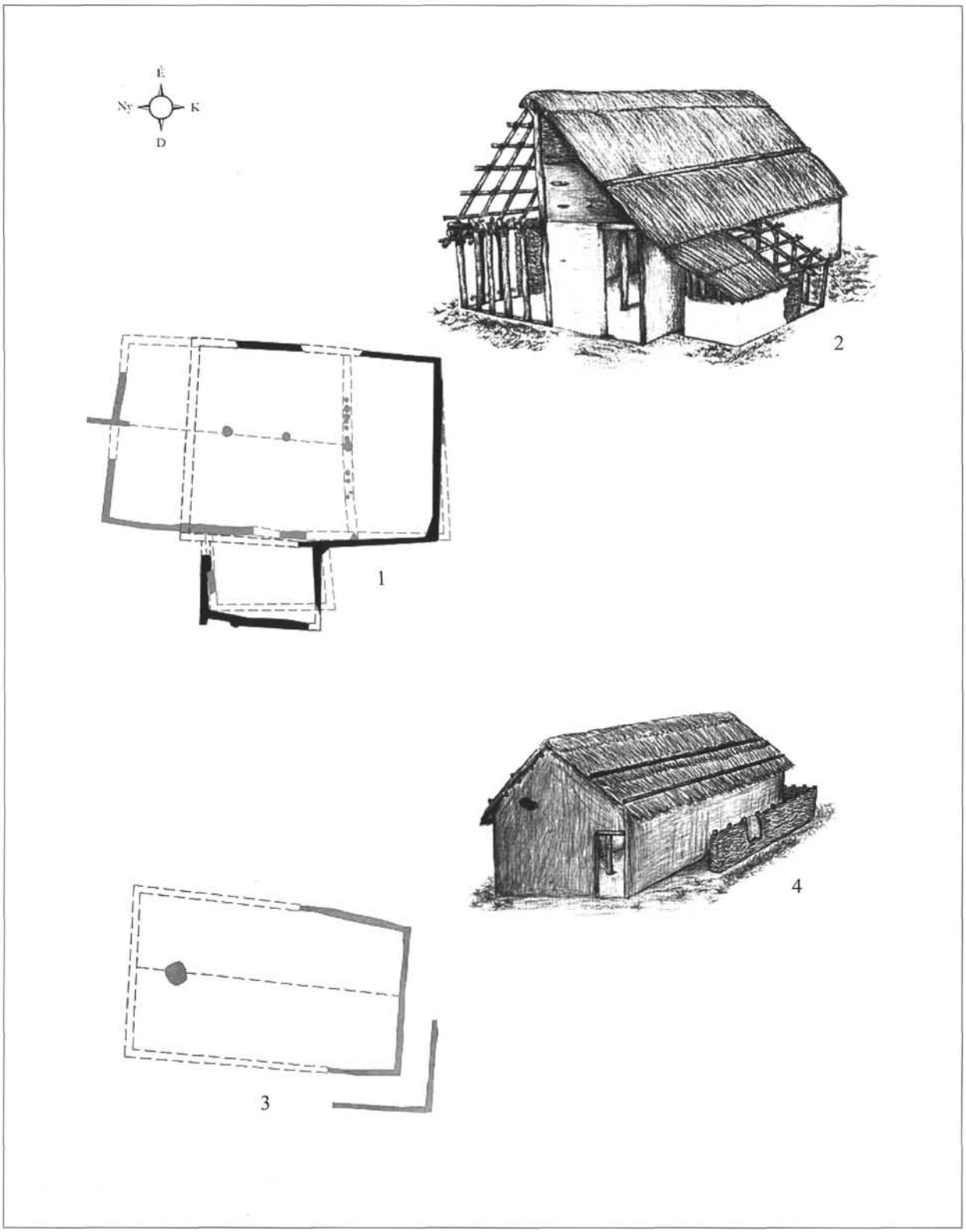

5

16. kép: 1: Az 1/a és1/b ház egymást metsző részletei és a 80. sz. objektum részlete; 2: Talpfa nyoma a 2. sz. házat kísérő 143. objektum (kerítés?) alapárkában; 3–4: 1. sz. temetkezés; 5–6: 2. sz. temetkezés

Fig. 16: 1: Details of houses 1/a and 1/b as they cross-cut each other and pit 80; 2: Remains of a tie beam in the foundation-trench of feature 143 (fence?). This feature is associated with house 2.; 3–4: 1st burial; 5–6: 2nd burial

17. kép: 1: Az 1/a ház rekonstruált alaprajza; 2: Lakóépület rajzos rekonstrukciós kísérlete, az 1/a sz. ház alapján (Rajz: Tóth Zoltán); 3: A 2. sz. ház rekonstruált alaprajza; 4: Gazdasági (?) épület rajzos rekonstrukciós kísérlete, a 2. sz. ház alapján (Rajz: Tóth Zoltán)

Fig. 17: 1: Plan reconstruction of house 1/a; 2: Possible reconstruction of house 1/a. (Drawing: Zoltán Tóth); 3: Plan reconstruction of house 2; 4: Possible reconstruction of a farm building (?) according to house 2. (Drawing: Zoltán Tóth)

Straub Péter

Eszteregnye–Bozók-földje: Eine Siedlung aus dem Ende der mittleren Kupferzeit

Südöstlich des Ortskerns von Eszteregnye (Kom. Zala) erstreckt sich ein schon durch viele Feldbegehungen seit langem bekannte Fundstelle, an deren nordöstlichen Rand im Zuge des Ausbaus der Autobahn M7 wurden vom 16. September bis zum 24. Oktober 2005 Ausgrabungen unter der Leitung von Judit Kvassay durchgeführt (Abb 1, 1–2). Auf dem sich 6930 m^2 erstreckenden Gelände konnten 43 archäologische Objekte aufgedeckt werden, die sich auf drei Gruppen verteilten: an einem Hügelhang am nördlichen Ufer des Berki-Baches konnten Balaton-Lasinja, karolingerzeitliche und árpádenzeitliche Siedlungsreste ans Tageslicht gebracht werden, während an der Hügelkuppe drei Brandbestattungen aus der frühen Eisenzeit ausgegraben wurden. Die dritte Gruppe bildet die nun im folgenden näher angeführte kupferzeitliche Fundstelle, sie lag 300 Meter südöstlich der beiden vorigen Stellen am Taleingang und erstreckte sich entlang eines kleinen Rinnsals, der in den Berki-Bach mundet (Abb. 1, 3). Die zwischen den beiden Gebieten angelegten neuen Suchschnitte blieben alle fundleer.[1]

Nur im Osten wurde bisher der Rand der Siedlung erreicht. Ein Drittel der 24 kupferzeitlichen Objekte bilden kreisrunde oder ovale Gruben mit einem bienenkorbförmigen Profil. Ihre Tiefe beträgt von der Grabungsoberfläche weg gerechnet 18–58 cm, die Grubenwände sind mit einer vier Zentimeter dicken Lehmschicht ausgekleidet, die durch die Nutzung hart gebrannt sind. In manchen Fällen ist auch der umgebende Boden 5–10 cm dick gebrannt (Abb. 2–5). Ihre Verfüllung ist bei allen brockenförmig, kompakt zusammengedrückt. Von einer etwaigen Deckenwölbung gibt es keine Spuren, mit Ausnahme des Objekts 21 wurde auch Keramik in den Gruben gefunden. Für die so gestalteten Öfen hat man keine vorgelagerten Aschengruben gegraben, noch konnten am Boden der Gruben ausgekleidete Herdflächen festgestellt werden. Dadurch konnten die Gruben weder zum Backen noch zum Kochen verwendet worden sein. Vielmehr scheint es sich um einfachste Keramikbrennöfen zu handeln, wie sie unlängst von Mária Bondár vorgestellt wurden (BONDÁR 2000, 98).[2] Der Durchmesser der kreisförmigen Gruben lag an der Oberfläche zwischen 66 und 76 cm, ihr Bauchdurchmesser ist 20–25 cm breiter. Die Länge der beiden ovalen Gruben beträgt 136 bzw. 146 cm.

Das aus den Brennöfen und den umliegenden, mehrheitlich ovalen Abfallgruben — von der die Größte nicht tiefer als 60 cm ist — geborgene Keramikmaterial ist einheitlich, der Großteil ist hellgrau und rötlichbraun. Es gibt keine polierten, glänzenden oder bemalten Stücke. Für die Magerung der Gebrauchskeramik wurden kleine Steine, für die Feinkeramik feiner Sand verwendet. Öfters ist an der Oberfläche der größeren Bruchstücke ein feiner Tonschlicküberzug festzustellen. Unter den zu rekonstruierenden Gefäßen finden sich Näpfe und Tassen (Abb. 6, 1–2), bikonische (Abb. 6, 5–6) oder tiefe Schalen (Abb 6, 7–8), bzw. Schalen mit einem S-Profil (Abb. 6, 3–4). Anhand mehrerer Keramikfragmente können wir annehmen, dass auch Fußschüsseln (Abb 7, 7–10), Krüge (Abb. 8, 9) und Amphoren (Abb. 8, 10) im Fundmaterial zu finden sind. Desweiteren sind lange, leicht geschwungene, enghalsige Flaschen oder Krüge typisch (Abb. 7, 1–2; Abb. 9, 10). Von großen Vorratsgefäßen sind nur wenige Stücke gefunden worden, deshalb ist auch ihre Form nicht sicher zu bestimmen.

Die Randausformungen sind unterschiedlich, für gewöhnlich ist der Rand abgerundet. Es gibt aber auch horizontal abgeschnittene (Abb. 7, 5) und ausgezipfelte Ränder (Abb. 6, 7; Abb. 7, 6). Die letzteren treten vor allem bei den tiefen Tellern mit breitem Mund auf. Die Schalen mit S-Profil kennzeichnet ein kurzer Hals, am Bauchumbruch sind sie im Längsschnitt oval und können mit flachen Buckeln verziert sein. Seitliche halbkugelige Buckel können als massivere Tragebuckel rekonstruiert werden. Kleinere plastische Verzierungen können in der einen oder anderen Form auch auf anderen Gefäßentypen

vorkommen (Abb. 7, 4; Abb. 8, 3–6). Einzigartig ist eine unter dem Rand befindliche halbkreisförmige plastische Zier (Abb. 8, 1–2). Bei mehreren Fragmenten der langgezogenen Gefäßformen ist der Hals- und Schulterteil durch eine schmale Rille gegliedert. Auch kann der Rand leicht verdickt sich (Abb. 7, 1, 3), bei manchen Stücken ist dieser zerbrochen.

Unter den Henkelformen dominieren die Bandhenkel, die bei den Tassen, Schalen und Krügen über den Gefäßrand ragen (Abb. 6, 1, 8; Abb. 8, 7–9). Auf ihnen sind keine Verzierungen zu finden. An den großen Vorrats- oder Buttengefäßen finden sich waagrechte Ösenhenkel (Abb. 8, 11). Nur ein Beispiel ist für einen Tunnenhenkel belegt (Abb. 8, 12).

Für die Verzierung der Feinkeramik — am ehesten auf den Tassen zu sehen — wurden abwechselnde Furchenstichmuster verwendet, in den meisten Fällen handelt es sich hierbei um geometrische Muster (Kreis, Dreieck und Vieleck) oder Wellenlinien (Abb. 9). In insgesamt zehn Gruben wurde eine solche Keramik gefunden. Eingedrückte oder erhabene Muster finden sich zu gleichen Teilen. In manchen Fällen sind die negativen Muster mit Kalk inkrustriert (Abb. 9, 10–11). Das so genannte Kerbschnittmuster, ein aus ineinandergeschachtelten Keilstichen gebildetes Dreieck, ist meist unterhalb des Gefäßrandes angebracht (Abb. 9, 3, 10).

Die Varianten der Spinnwirtel erstrecken sich von flachscheibenförmigen bis hin zu bikonischen Formen (Abb. 10, 1–6). Neben den vollständig erhaltenen Exemplaren ist die große Zahl der kleineren oder größeren Fragmente auffällig. Eingeritzte oder eingestochene Verzierung kommt bei zwei Scheiben vor (Abb. 10, 5–6). Fragmente mit größeren Einstichen können schon selbst als bikonische Spinnwirtel angesehen werden (Abb. 10, 2).

Die vier gefundenen Tonstempel, die ursprünglich einen ovalen Griff hatten, weisen zwei verschiedene Formen auf: drei der Stempel haben einen breiten, ziegelförmigen Kopf mit parallel verlaufenden Seitenkanten (Abb. 10, 8–10), bei dem vierten ist der Kopf enger und geschwungen (Abb. 10, 7). Für beide Typen finden sich mehrere Analogien im Komitat Zala (KALICZ 1976, Taf. 10. 1; HORVÁTH 1990, Abb. 5. 3, Abb. 9. 1, 4; HORVÁTH o.J. 29; SZÁRAZ o.J. 33). Das Stempelmuster ist bei allen in mehrere Reihen gegliedert. Mit ihnen konnten sehr ähnliche Muster erzeugt werden, die sich auch auf der Keramik wieder finden.

Noch erwähnenswert sind vereinzelte zylinder- und scheibenförmige Tonstücke, die aufgrund der vorhandenen Bohrung als Webgewichte gedeutet werden können (Abb. 10, 11–12).

Unter den Fundstücken sticht die reich verzierte Feinkeramik und die Pintaderas hervor. Bloß diese können das Alter der Siedlung von Eszteregnye nicht festlegen. Doch häufig sind Vergleichsstücke aus Westungarn und in größerem Maße aus Mitteleuropa in die Mittel- und Spätkupferzeit belegt. Die Furchenstichverzierung ist in vielen Kulturen bekannt (DIMITRIJEVIĆ 1980; HORVÁTH 1994, 84–93; RUTTKAY 1998), genauso wie auch die Tonstempel selbst (KÖNINGER–KOLB–SCHLICHTHERLE 2001, 644–645; MAKKAY 2005), ihre detaillierener typochronologische Auswertung lässt noch auf sich warten. Hinsichtlich des Keramikmaterials von Eszteregnye finden sich die besten Vergleichfunde in Transdanubien für die Furchenstichkeramik Kultur und der Protoboleráz Zeitstufe. Das Fundmaterial zwischen der Balaton-Lasinja und der Boleráz Phase lässt sich aufgrund des Fehlens von größeren — in glücklicheren Fällen aufeinander abfolgenden — Siedlungen heute nur schwer trennen. Bedingt durch das wenige bisher publizierte Material ist es sogar fraglich, ob wir es hier überhaupt mit eigenständigen Kulturen oder eher Horizonten zu tun haben (BONDÁR et al. 1998, 14; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 133–134; BÁNFFY 2004, 12; BONDÁR 2005, 280). Die beiden letzten ausführlichen archäologischen Zusammenfassungen (KALICZ 2001; HORVÁTH 2001; HORVÁTH–H. SIMON 2003, 128–131, 136–137) kommen darin in Übereinkunft, dass die beiden Kulturen eine außerordentlich enge Beziehung zueinander hatten (Gefäßformen, plastische Zierelemente, Verzierungsart, Kleinfunde). In beiden Zeitstufen gibt es kaum voneinander unterscheidbare Formen oder Verzierungen, die sich nicht in der anderen Stufe wieder finden würden.[3] Wie bei der Kultur mit Furchenstich, die ihre eigenen Idoltypen hat (HORVÁTH–H. SIMON 2003, 130–131), so hat die Protoboleráz Stufe die sogenannte Schüssel vom Typ Letkés mit subkutanen Schnurösen (KALICZ 2001, 400),[4] oder die zweihenkelige Tasse (HORVÁTH 2001, 463), dies alles lässt sich noch dadurch ergänzen, dass in dem bisher als Protoboleráz bestimmten Fundmaterial die Fußschüsseln fehlen und die Furchenstich verzierte Keramik nicht so viele Varianten hat, bei diesen Formen finden sich eher Kanneluren als Verzierungselement (KALICZ 2001, 401; BONDÁR 2005, 280). Das markante Vorkommen letzterer im Fundmaterial von Eszteregnye lässt darauf schließen, dass die im Taleingang gefundene Höhensiedlung — aufgrund der großen Anzahl der entdeckten Brennöfen als eine Töpfersiedlung anzusprechen ist — ebenso, wie in der Nähe liegende Zalabaksa (BONDÁR 2005) eine weitere Fundstelle der Furchenstichkeramik-Kultur/Phase im Komitat Zala ist.

Anmerkungen:

1 Auf diesem Weg möchte ich ganz herzlich der Ausgräberin danken, dass sie mir das kupferzeitliche Material für die Publikation zur Verfügung gestellt hat. Für die Bearbeitung der Bildtafeln möchte ich Bea Kámán, József Bicskei und Gábor Soós danken. Das Fundmaterial befindet sich in der Archäologischen Sammlung des Thúry György Museum in Nagykanizsa.

2 Derartige Objekte mit gebrannten Wänden kamen auf der 800 Meter nördlich davon gelegenen zeitgleichen Fundstelle auf der Flur Kenderföldek ans Tageslicht. Die Gruben enthielten auch Furchenstichkeramik (Archaeological Investigations in Hungary 2002, 208).

3 Das ist der Grund für die Unsicherheit bei der Unterscheidung zwischen der zweiten und dritten Phase der Balaton(-Lasinja) Gruppe — später Kultur — oder der in diesen Fällen sich widersprechenden chronologischen Einordnung der Fundstellen. In Folge von groß angelegten Ausgrabungen der letzten Jahre ist es in mehreren Fällen gelungen, auf der gleichen Fundstelle größere Siedlungen der beiden Zeitstufen zu finden: Eszteregnye Kenderföldek-Flur (Archaeological Investigations in Hungary 2002, 207–208), Kaposújlak Ring 61 (GALLINA–SOMOGYI 2004), Petrivente Újkúti-Flur (Archaeological Investigations in Hungary 2002, 255), Rigyác Csikény-Flur (Archaeological Investigations in Hungary 2002, 262), Zalaegerszeg-Andráshida (Archaeological Investigations in Hungary 2002, 294), Balatonlelle Országúti-Flur (Archaeological Investigations in Hungary 2003, 158), Abony Turjányos-Flur (Archaeological Investigations in Hungary 2004, 164), Budapest Kőérberek (Archaeological Investigations in Hungary 2004, 196), Tornyiszentmiklós Zabos-Acker (Archaeological Investigations in Hungary 2004, 296). Die hoffentlich die beiden Stufen entweder besser voneinander trennen können oder eher zusammenführen.

4 Die besten Parallelen für das häufig inkrustierte Zick-Zack Muster an Hals und Schultern (Abb. 9, 10) finden sich in der westungarischen Furchenstichkultur (HORVÁTH–SIMON 2003, Abb. 29. 2, Abb. 31. 15; M. EGRY 2003, Abb. 3. 8), oder in der benachbarten zeitgleichen Bajč-Retz-Gajar Gruppe/Kultur (DIMITRIJEVIĆ 1980, Taf. 18. 9; PAVÚK 2001, Abb. 2, Abb. 3. 7). So gibt es — auch im Fundmaterial der beiden sich teilweise überschneidenden Kulturen (HORVÁTH–H. SIMON 2003, 135-136) — ähnlich profilierte Gefäße mit leicht gekrümmtem Rand (RUTTKAY 1988, Taf. 3. 1–3, 6–7; HORVÁTH–H. SIMON 2003, Abb. 29. 3, 11, 16) wie in Eszteregnye (Abb. 7, 1, 3), von denen es bisher keine Beispiele aus dem Protoboleráz-Material gibt.

Literatur:

BÁNFFY 2004
Bánffy E.: *Újkőkori és rézkori megtelepülés a Kerka völgyében. — Neolithic and chalcolithic settling in the Kerka valley.* ZalMúz 13 (2004) 7–28.

BONDÁR et al. 1998
Bondár M. et al. *Rézkori és bronzkori településnyomok Battonya határában. — Kupfer- und bronzezeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Battonya.* MFMÉ–StudArch 4 (1998) 7–53.

BONDÁR 2000
Bondár M.: *Előzetes jelentés a Balatonszemes-Szemesi berek badeni telepmaradványainak feltárásáról.* SMK 14 (2000) 97–99.

BONDÁR 2005
Bondár, M.: *The Copper Age Settlement at Zalabaksa.* Antaeus 28 (2005) 271–283.

DIMITRIJEVIĆ 1980
Dimitrijević, St.: *Zur Frage der Retz-Gajary Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonischen Raum.* BRGK 61 (1980) 15–89.

M. EGRY 2003
M. Egry I.: *Rézkori településrészlet Mosonszentmiklós-Egyéni földek lelőhelyen. — Das Detail einer kupferzeitlichen Siedlung auf dem Fundort Mosonszentmiklós-Egyéni földek.* MFMÉ – StudArch 9 (2003) 95–100.

GALLINA–SOMOGYI 2004
Gallina Zs. – Somogyi K.: *Előzetes jelentés a Kaposvár-61-es elkerülő út 27. számú lelőhelyén 2002-ben végzett megelőző feltárásról. — Preliminary report on the preceding excavation of site number 27. of the Route 61. encircling Kaposvár.* SMK 16 (2004) 185.

HORVÁTH 1990
Horváth, L. A.: *Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung Bak (Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik).* Acta ArchHung 42 (1990) 21–44.

HORVÁTH 1994
Horváth, L. A.: *Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Grossen Ungarischen Tiefebene.* Acta ArchHung 46 (1994) 73–105.

HORVÁTH 2001
Horváth, L. A.: *Die relativchronologische Position des Protoboleráz-Horizontes aufgrund seiner südlichen Komponenten.* In: Cernavodă III – Boleráz. Ein

vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S. Bucureşti 2001, 459–515.

HORVÁTH–H. SIMON 2003
Horváth, L. A. – H. Simon, K.: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. Siedlungsgeschichte und Forschungsstadt.* Budapest 2003.

HORVÁTH o.J
Horváth L.: *Petrivente-Újkúti-dűlő.* In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Becsehely, ohne Jahr, 28–29.

KALICZ 1976
Kalicz, N.: *Die Funde der Phase III der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc.* MittArchInst 5 (1974–1975) 41–44.

KALICZ 2001
Kalicz, N.: *Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen.* In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S. Bucureşti 2001, 385–435.

KÖNINGER–KOLB–SCHLICHTHERLE 2001
Köninger, J. – Kolb, M. – Schlichtherle, H.: *Elemente von Boleráz und Baden in Feuchtbodensiedlungen des südwestdeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikums.* In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S. Bucureşti 2001, 641–672.

MAKKAY 2005
Makkay, J.: *Supplement to the Early Stamp Seals of South-Easth Europe.* Budapest 2005.

PAVÚK 2001
Pavúk, J.: *Hausgrundriß und Furchenstichkeramik der Gruppe Bajč-Retz aus Čataj in der Slowakei.* In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S. Bucureşti 2001, 563–578.

RUTTKAY 1988
Ruttkay, E.: *Zur Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheibenhenkelhorizont.* SlovArch 36:1 (1988) 225–240.

RUTTKAY 1998
Ruttkay, E.: *Zur jungneolitischen Furchenstichkeramik im östlichen Mitteleuropa. – Die Fazies Gajary.* In: Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Hrsg.: Becker, C. et al. Eselkamp 1997, 165–180.

SZÁRAZ o.J
Száraz Cs.: *Eszteregnye–Kender-földek.* In: Régészeti feltárások az M7–M70 autópálya nyomvonalán. Szerk.: Horváth L. – Frankovics T. Becsehely, ohne Jahr, 33.

Eszteregnye–Bozók-földje: Középső rézkor végi település

Az M7-es autópálya dél Zala megyei szakaszán 2005 őszén került feltárásra Eszteregnye–Bozók-földjén a korábbi terepbejárásokból ismert lelőhely nyomvonalba eső része (1. kép 1, 2). A 6.930 m^2-t érintő felületen összesen negyvenhárom régészeti jelenség került elő, melyek közül legnagyobb számú és legjelentősebb a Berki-patakot övező magaslaton talált huszonnégy rézkori objektum (1. kép 3). Az objektumok harmada olyan kerek, illetve ovális, méhkas profilú körben kitapasztott és keményen átégett gödör (2–5. kép), melyek kezdetleges edényégető kemencék lehettek. Betöltésükből, valamint a környékükön feltárt sekély hulladékgödrökből előkerült kerámiaanyag egységes, a rekonstruálható edényformák közt bögréket és csészéket (6. kép 1–2), S profilú (6. kép 3–4), bikónikus (6. kép 5–6) és mély tálakat (6. kép 7–8) találni, de több töredék alapján csőtalpas edényekkel (7. kép 7–10), korsókkal (8. kép 9) és amfórákkal (8. kép 10) is számolhatunk. Továbbá jellemző típus a hosszú, enyhén ívelt, szűk nyakú fazék vagy korsó (7. kép 1–2; 9. kép 10). A telep legszembetűnőbb leletköre a gazdagon díszített finomkerámia (9. kép) és az agyagpecsétlők (10. kép 7–10), melyek párhuzamai számos dunántúli, illetve közép-európai középső- és késő rézkori lelőhelyről ismertek, a Dunántúl vonatkozásában a tűzdelt-barázdált díszű kerámia és a protoboláráz időszak hagyatékában találni meg az eszteregnyei leletanyag legjobb párhuzamait. Bár a Balaton-Lasinja kultúra és a Bolcráz időszak közti két nagyon hasonló emlékanyagot azok rendkívül szoros kapcsolata miatt — nagyobb/folyamatos telepek hiányában — sok esetben pillanatnyilag még nehéz szétválasztani, a leletanyag sajátosságai alapján mégis az tűnik valószínűbbnek, hogy az eszteregnyei telepet a Furchenstich kerámia kultúrájának/fázisának Zala megyében is egyre inkább bővülő hagyatékának egy újabb lelőhelyeként tekintsük.

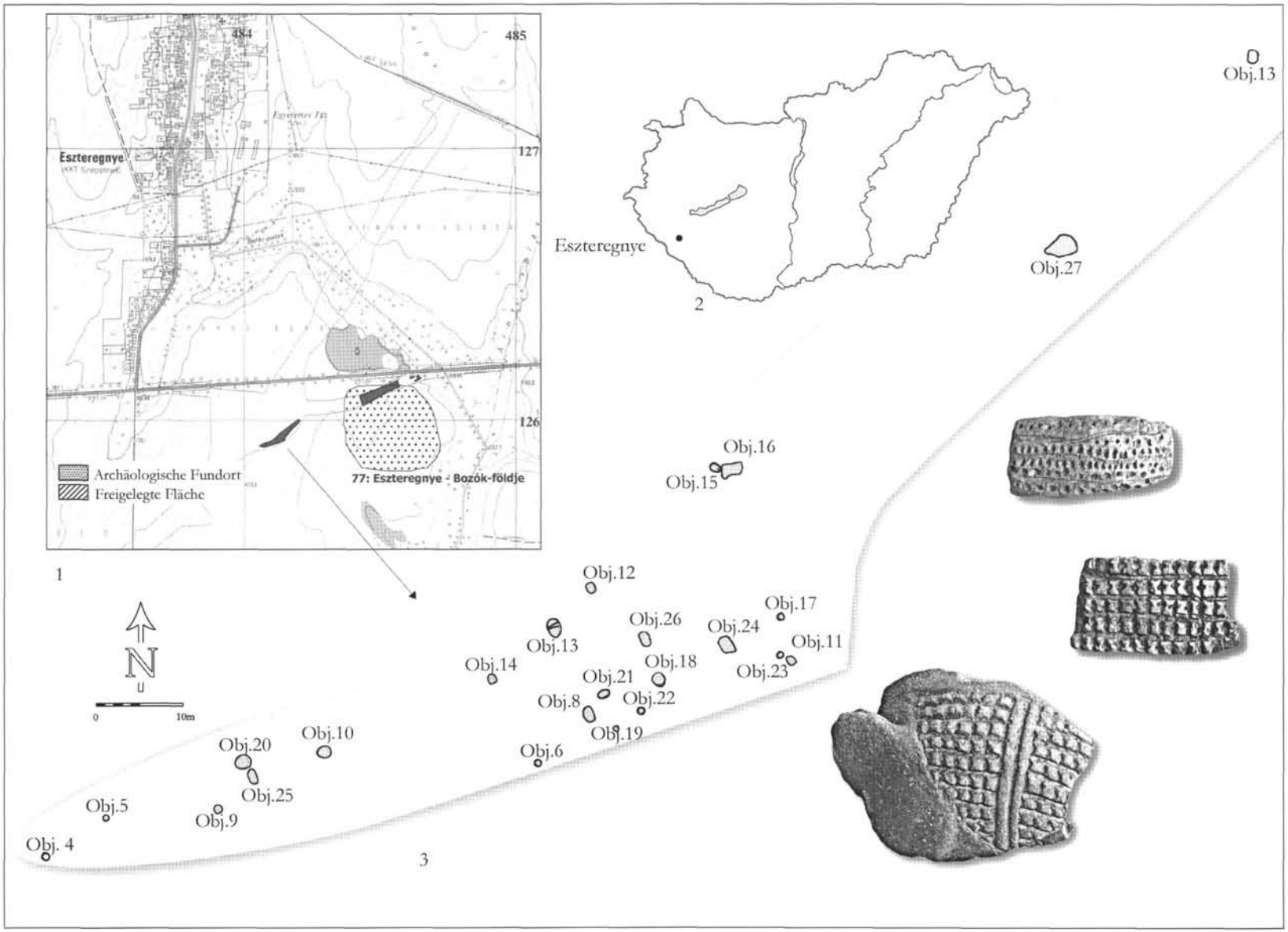

Abb. 1: 1–2: Die Lage des Fundortes; 3: Plan der kupferzeitlichen Siedlung
1. kép: 1–2: A lelőhely; 3: A rézkori település összesítője

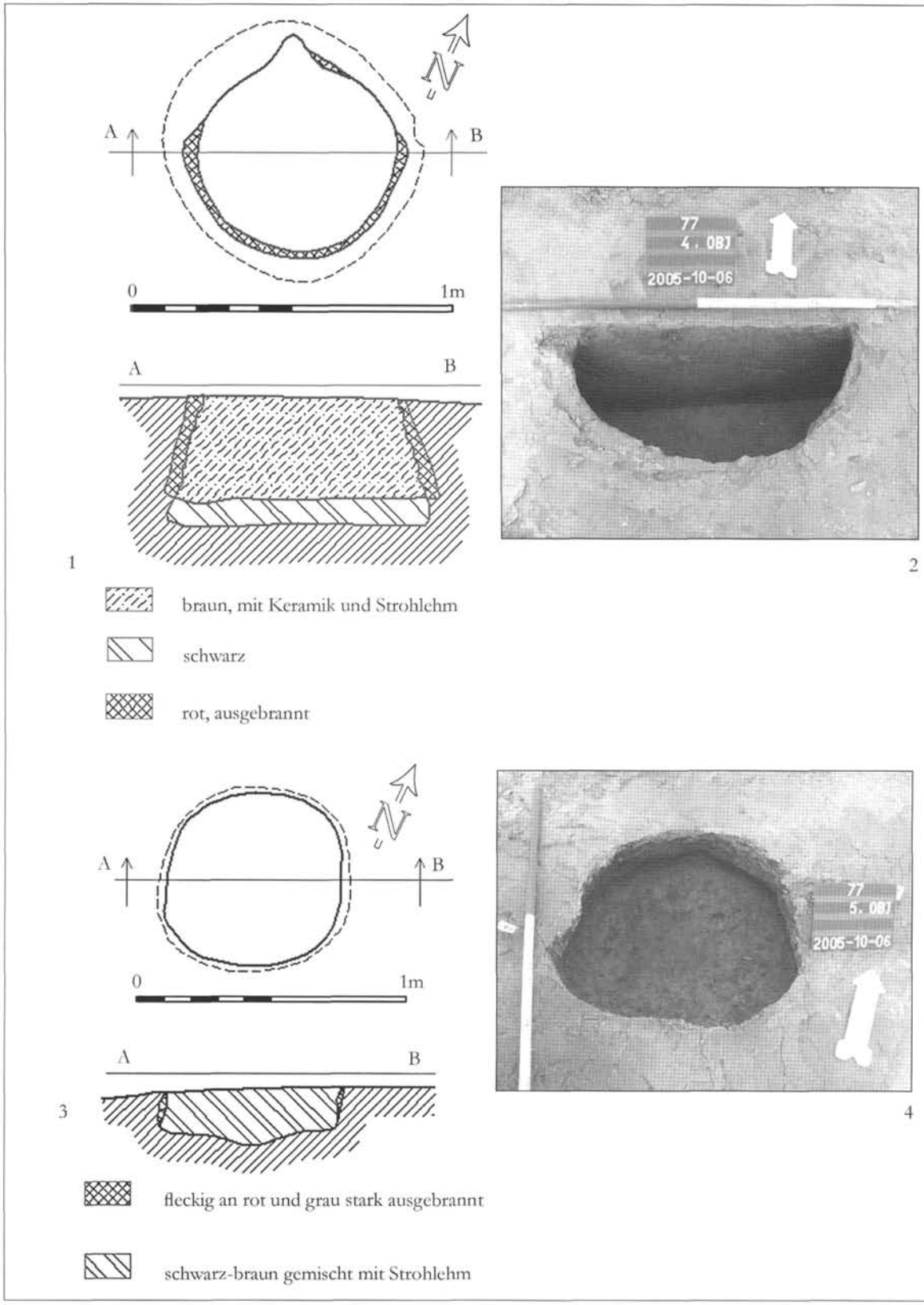

Abb. 2: 1–2: Objekt 4; 3–4: Objekt 5
2. kép: 1–2: 4. Objektum; 3–4: 5. Objektum

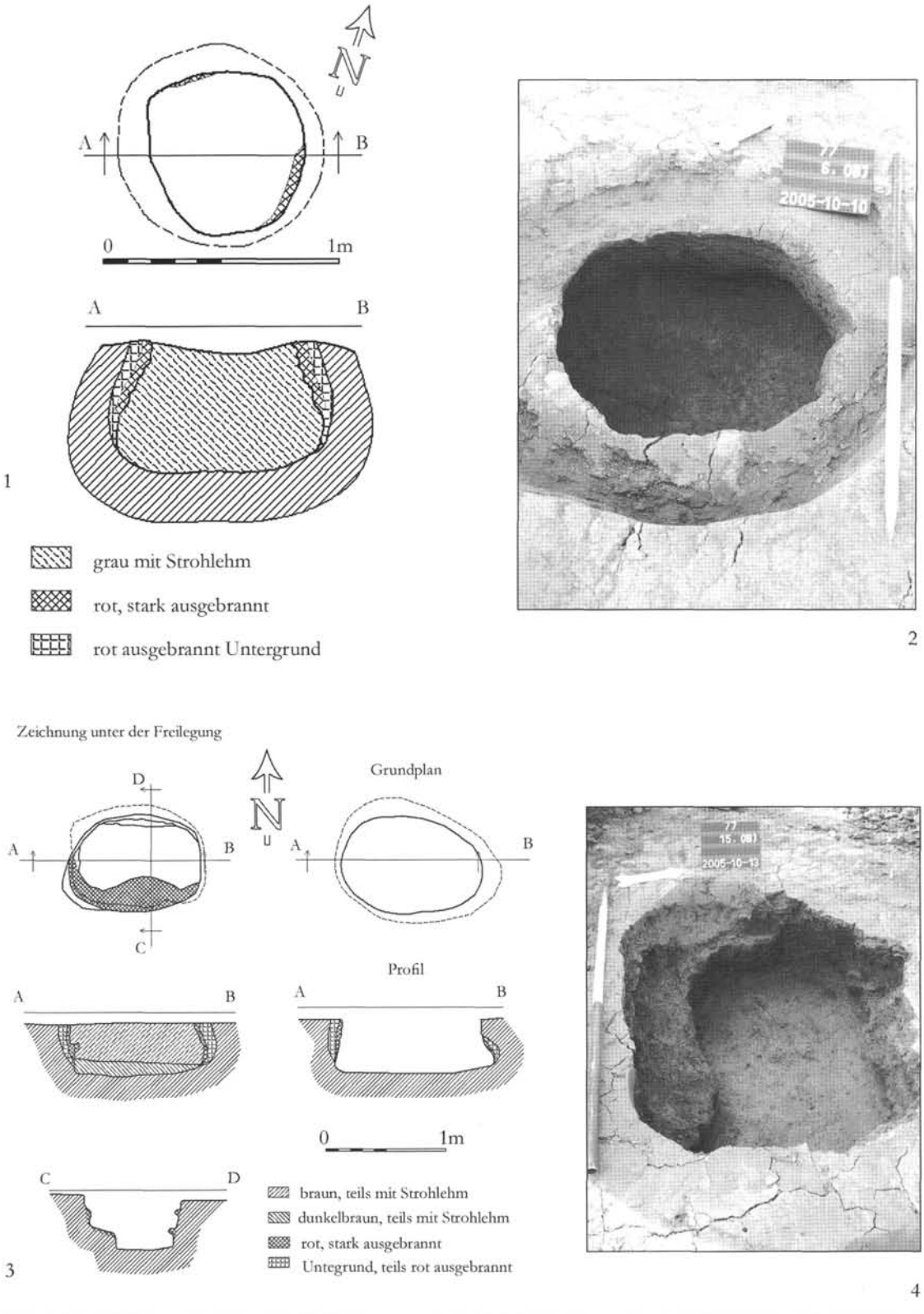
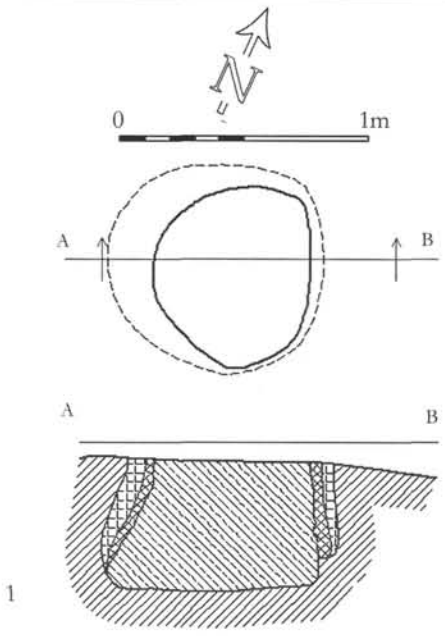

Abb. 3: 1–2: Objekt 6; 3–4: Objekt 15
3. kép: 1–2: 6. Objektum; 3–4: 15. Objektum

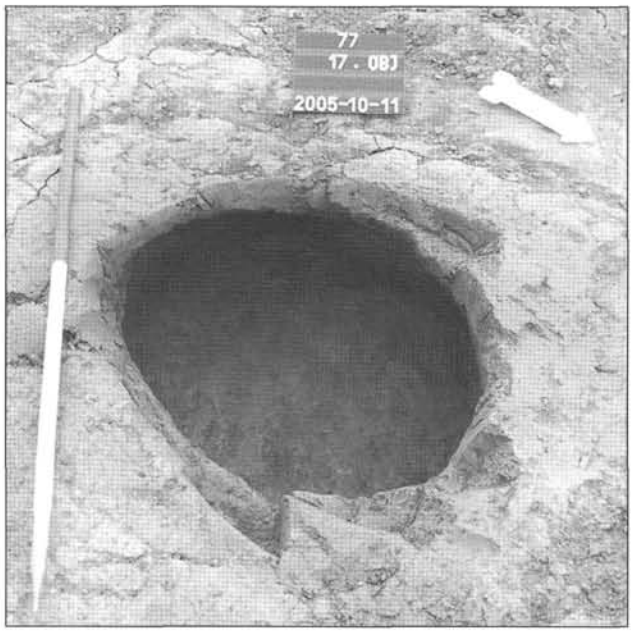

1

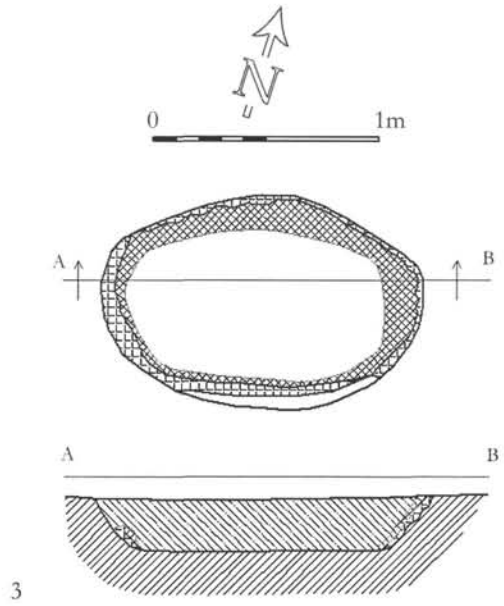
graubraun mit Strohlehm

rot, stark ausgebrannt

rot, ausgebrannt Untergrund

2

3

dunkelbraun mit Strohlehm

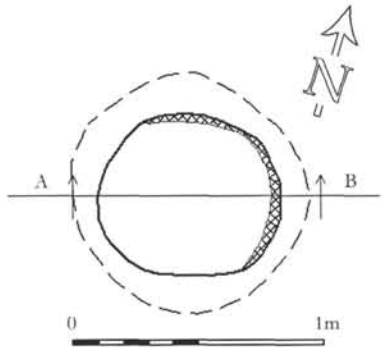
rot-grau, an fleckig stark ausgebrannt

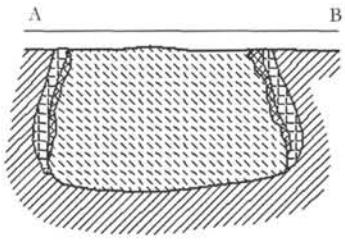
Untergrund, rot ausgebrannt

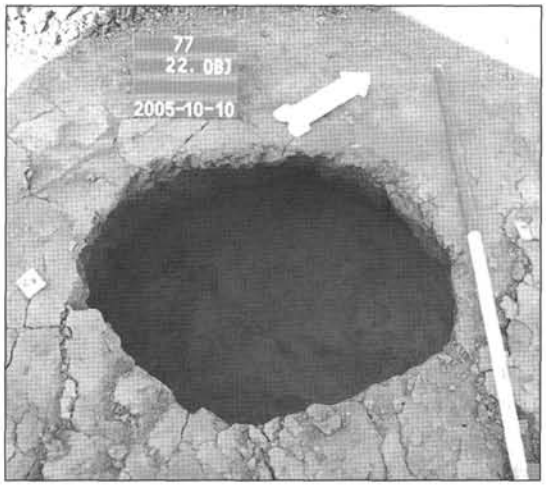
4

Abb. 4: 1–2: Objekt 17; 3–4: Objekt 21
4. kép: 1–2: 17. Objektum; 3–4: 21. Objektum

1

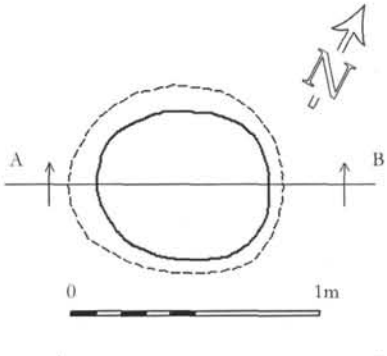

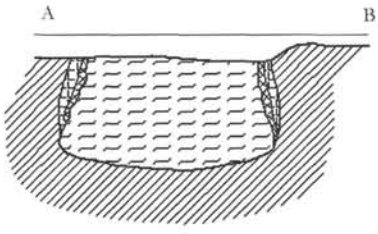
2

grau, mit Keramik und Strohlehm

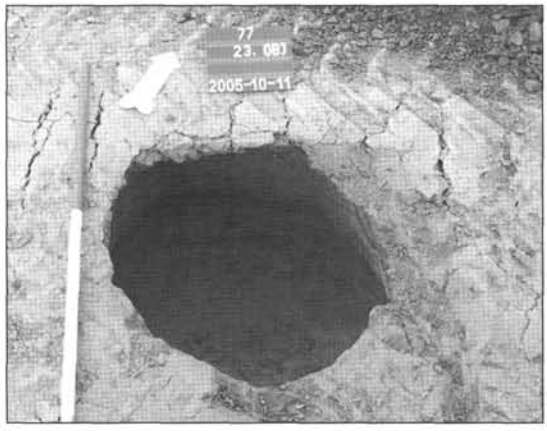
rot, stark ausgebrannt

Untergrund, rot ausgebrannt

3

4

dunkelbraun mit Strohlehm

rot, stark ausgebrannt

Untergrund, rot ausgebrannt

Abb. 5: 1–2: Objekt 22; 3–4: Objekt 23
5. kép: 1–2: 22. Objektum; 3–4: 23. Objektum

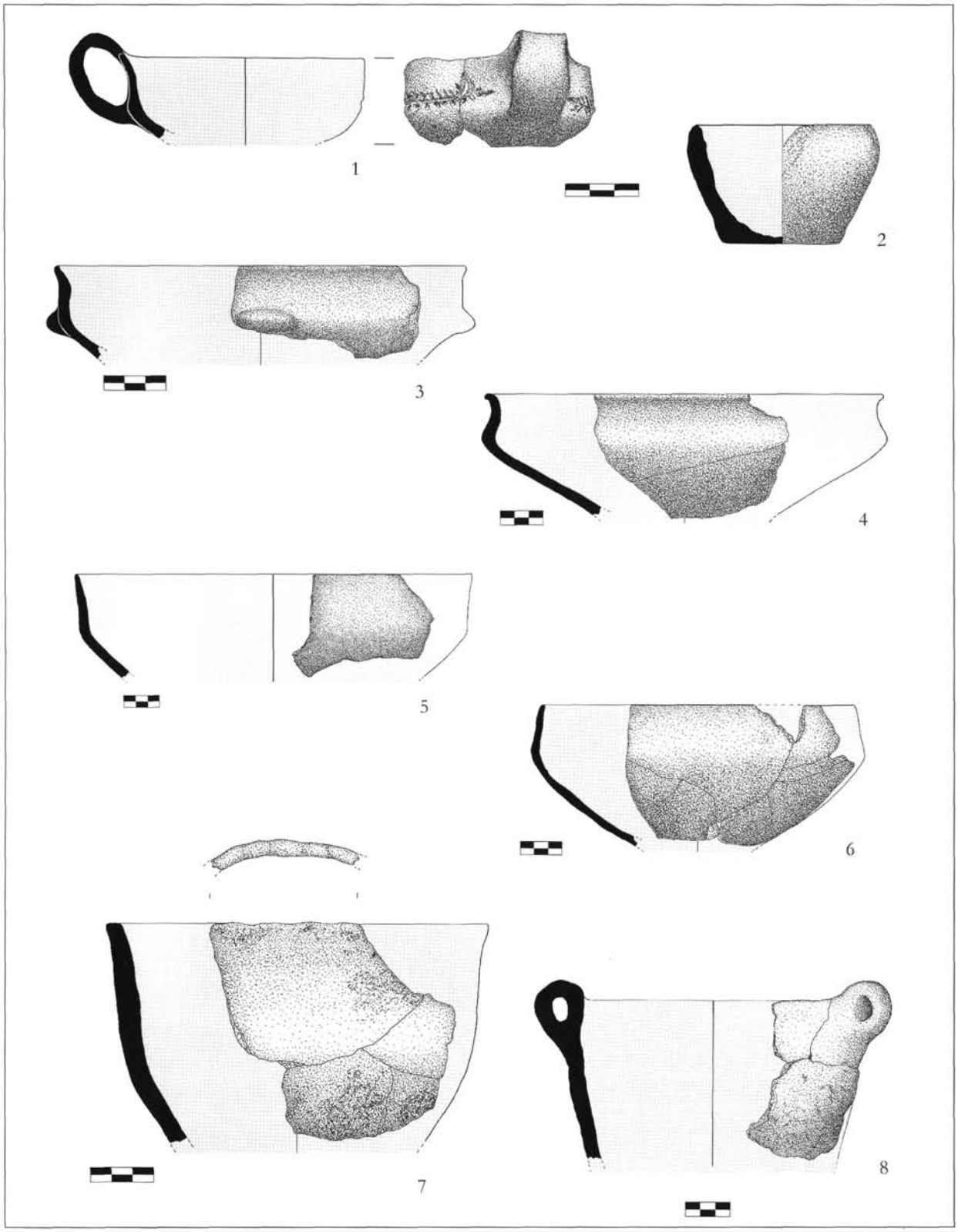

Abb. 6: Rekonstruierte Gefäßformen. 1–2, 6–7: Objekt 24; 3: Objekt 18; 4–5: Objekt 26; 8: Objekt 20
6. kép: Rekonstruálható edényformák. 1–2, 6–7: 24. Objektum; 3: 18. Objektum; 4–5: 26. Objektum; 8: 20. Objektum

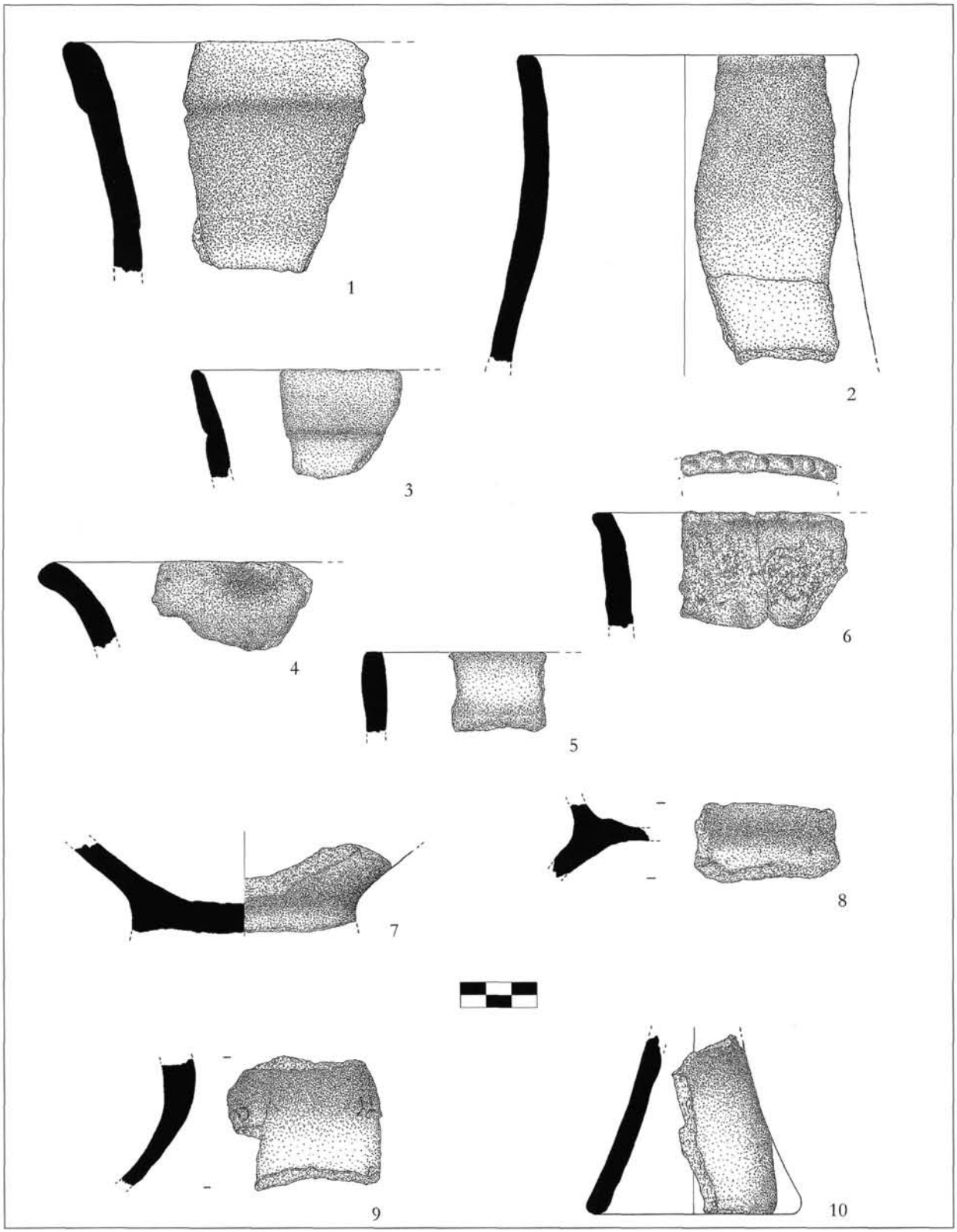

Abb. 7: Rand- und Hohlfußformen. 1: Objekt 8; 2, 10: Objekt 26; 3: Objekt 23; 4, 7: Objekt 20; 5: Objekt 14; 6, 9: Objekt 24; 8: Objekt 18

7. kép: Perem- és csőtalpformák. 1: 8. Objektum; 2, 10: 26. Objektum; 3: 23. Objektum; 4, 7: 20. Objektum; 5: 14. Objektum; 6, 9: 24. Objektum; 8: 18. Objektum

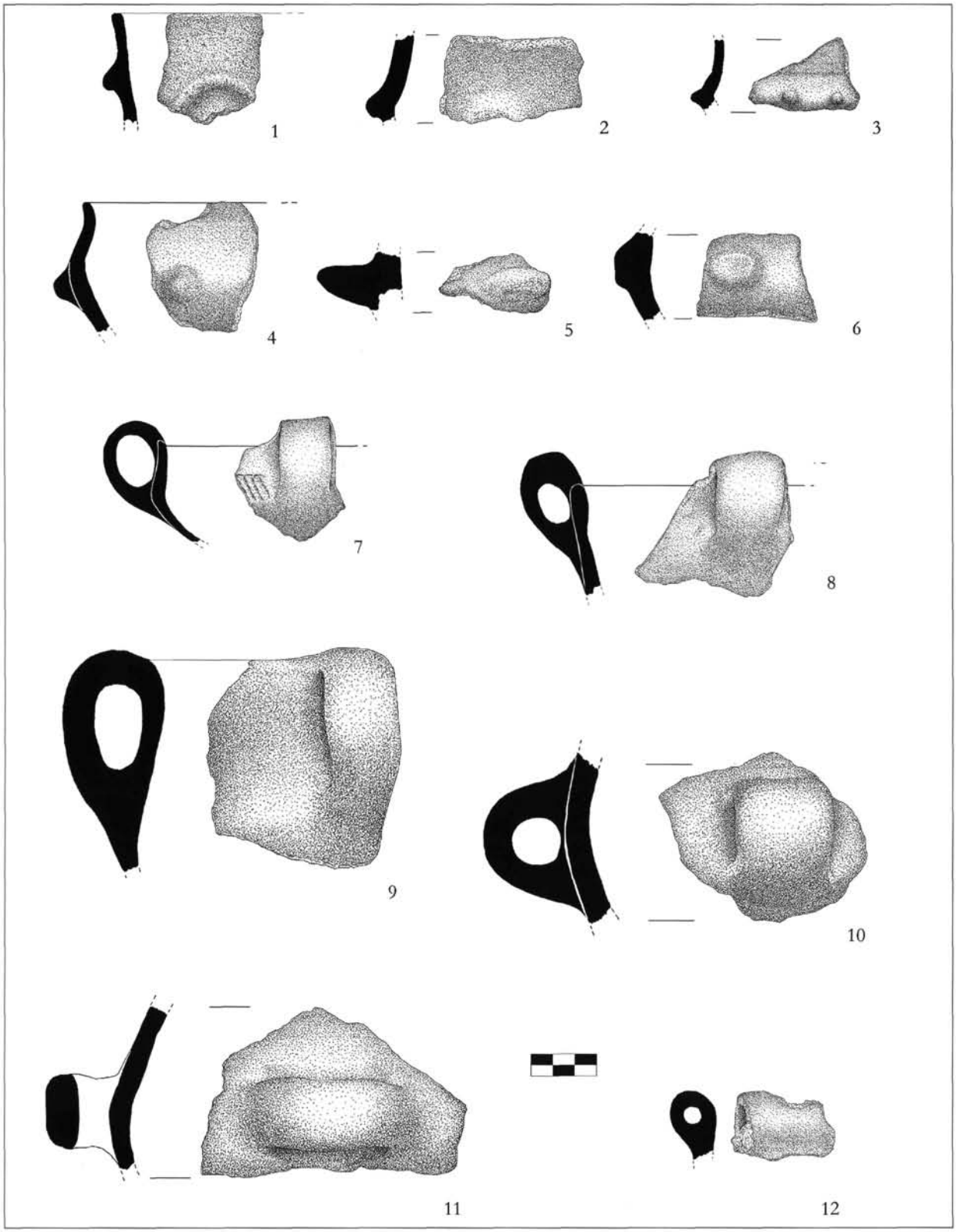

Abb. 8: Plastische Zieren, Henkel. 1: Objekt 36; 2-3: Objekt 16; 4: Objekt 24; 5: Objekt 7; 6: Objekt 14; 7–11: Objekt 26; 12: Objekt 20

8. kép: Plasztikus díszek, fülek. 1: 36. Objektum; 2-3: 16. Objektum; 4: 24. Objektum; 5: 7. Objektum; 6: 14. Objektum; 7–11: 26. Objektum; 12: 20. Objektum

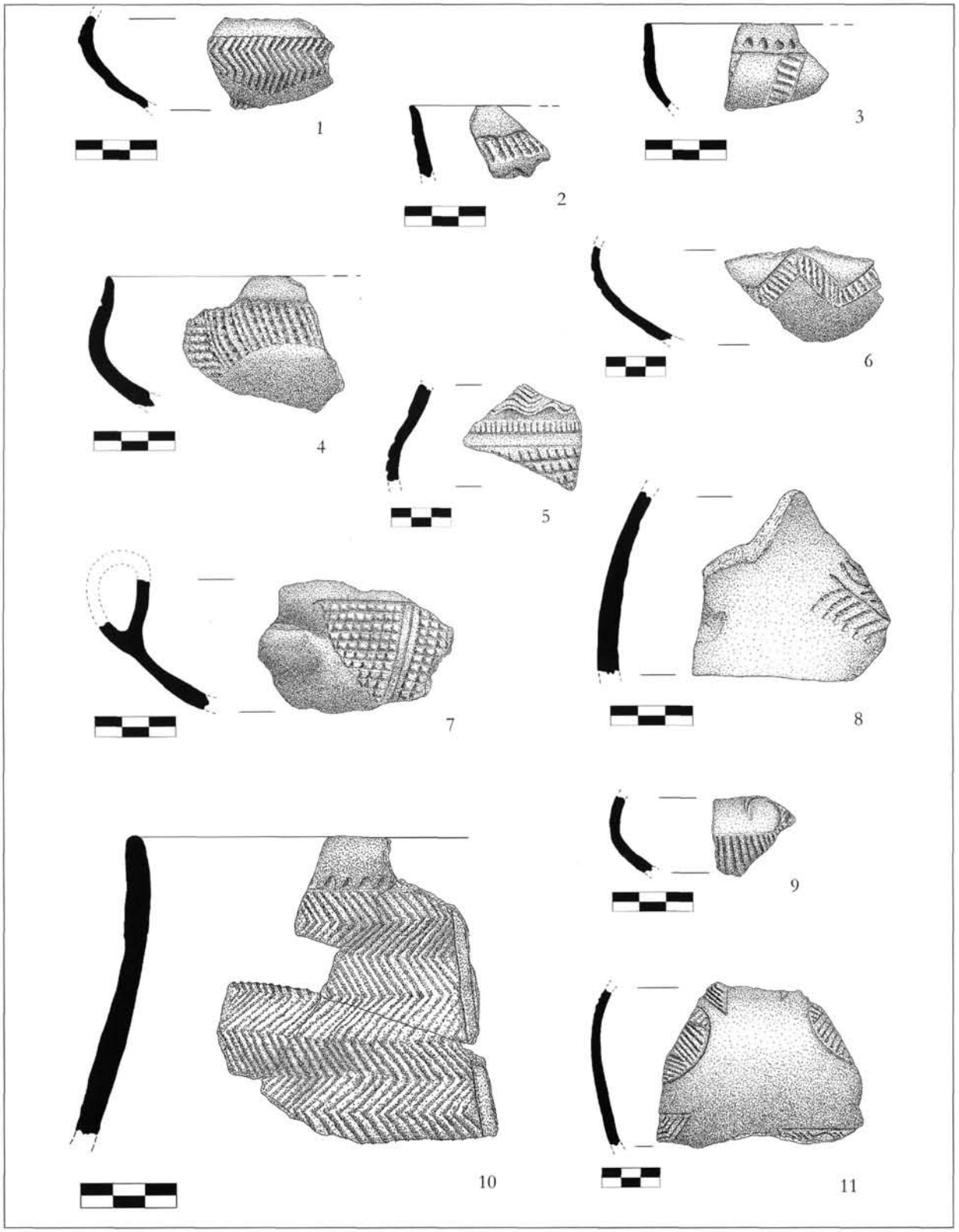

Abb. 9: Fragmenten mit Furchenstichverzierung. 1–2, 4, 6, 11: Objekt 26; 3: Objekt 14; 5, 7: Objekt 24; 8: Objekt 23; 9: Objekt 19; 10: Objekt 20

9. kép: Tűzdelt-barázdált díszű töredékek. 1–2, 4, 6, 11: 26. Objektum; 3: 14. Objektum; 5, 7: 24. Objektum; 8: 23. Objektum; 9: 19. Objektum; 10: 20. Objektum

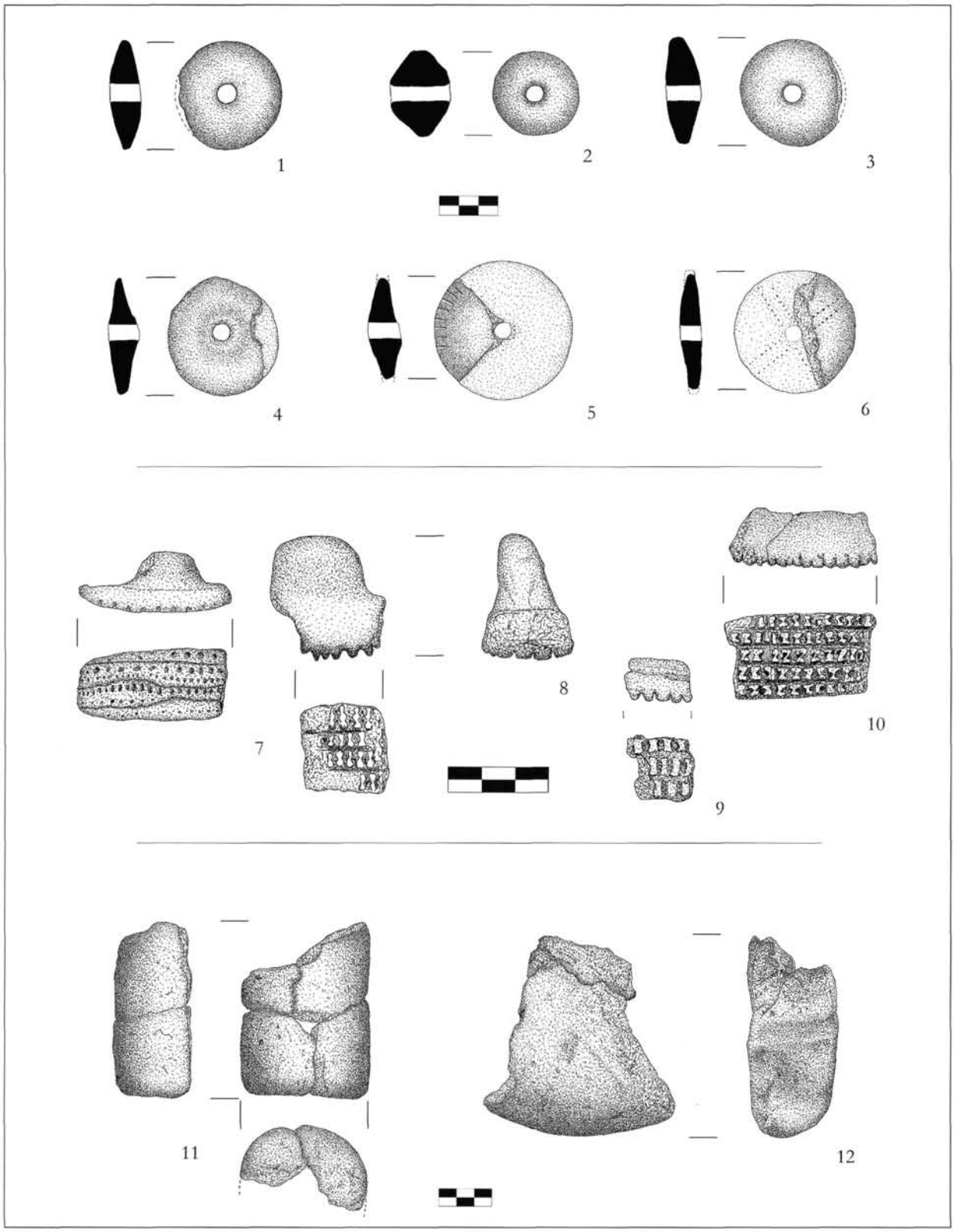

Abb. 10: Spinnwirtel, Tonstempel, Gewichte. 1: Objekt 18; 2: Objekt 12; 3: Objekt 23; 4, 7: Objekt 24; 5–6: Objekt 7; 8–10: Objekt 14; 11: Objekt 22; 12: Objekt 26
10. kép: Orsókarikák, agyagpecsétlők, nehezékek. 1: 18. Objektum; 2: 12. Objektum; 3: 23. Objektum; 4, 7: 24. Objektum; 5–6: 7. Objektum; 8–10: 14. Objektum; 11: 22. Objektum; 12: 26. Objektum

Havasi Bálint

A bagodi idol

Lelőhely és feltárás rövid ismertetése

A magyar–szlovén vasútvonal, Zalalövő és Zalaegerszeg-Andráshida közötti szakasz építésével kapcsolatosan 2003-ban, Bagod községtől délkeletre, a Bagod-Kelet nevű dűlőben, 400 m^2 terület feltárására került sor szondázó ásatás keretében.

2004-ben a szondázó ásatást követően a területen a vasúti pályaszakasz szélességének teljes nyomvonalán mintegy 11.600 m^2 nagyságú területen került sor megelőző régészeti feltárásra. A lelőhely keleti és nyugati szélét sikerült lehatárolni, déli és északi irányban azonban még további régészeti objektumokkal lehet számolni. A 2003-as és 2004-es ásatások során 906 objektum került elő, melyek több korszakot ölelnek fel.[1]

A lelőhely a Zala folyó északi partján, a folyótól mintegy 320 méterre, a Zala árteréből kiemelkedő dombháton, a Balti tengeri szintjéhez viszonyított 160 méteres magasságban terül el. A folyóhoz közeli, vízjárta területek magassága, a lelőhelytől délre eső területen, a Balti tenger szintjéhez viszonyított 158 méter. A gyakori vízjárásokról árulkodik a vízjárta terület neve is „Lapány" (2. kép 2).

A 2003-as szondázó ásatás során, egy hulladékgödörben került elő a tanulmány témájául szolgáló, Furchenstich díszítésű – analógiái alapján – a tűzdelt barázdás kerámia kultúrájához tartozó idoltöredék és kerámia töredékek.

Az objektum leírása

Az idol a 3. objektumból került elő. Az objektum szemetesgödör, a sárgásbarna agyagos altalajba mélyült, alakja felülnézetben ovális, betöltése szürkésbarna paticsmorzsás agyag, a betöltésben paticsdarabokkal. A gödör oldala ívelt, alja kissé egyenetlen volt. Hosszúsága: 160 cm. Szélessége: 143 cm. Legnagyobb mélysége: 19 cm. A gödör az ásatási terület déli felén, hulladékgödrök között került elő (2. kép 2, 3).

Az objektum betöltéséből került napvilágra egy idol töredéke, több darabban valamint több kerámia töredék, melyek lentebb kerülnek ismertetésre.

Az idol leírása

Az idoltöredéket 3 darabban találtuk. A töredékek szürkésfekete, apró kavicsos soványítású, csillámos agyagból készültek. Az idol magassága a restaurálás után 9,7 cm. Szélessége szemből nézve a derekánál 2,7 cm, a láb alsó részén 3,5 cm. A töredék az egykori idol negyede, deréktól lefelé megmaradt jobb fara és lába. Az idoltöredék az ún. zsírfarú (steatopyg) idolok közé sorolható (3. kép 1a–1c).

A töredék 3 oldalán tűzdelt barázdákkal és a barázdákat kitöltő mészbetéttel gazdagon díszített, alsó és felső része letört, elülső részén és azon az oldalán, ahol egykor az idol másik lábával illesztették össze szintén sérült.

Az idol díszítésének részletesebb ismertetése a következő:

Nézet szemből: A nemi szerv hangsúlyozására (a valószínűleg külön) felerősített „domborodás" letörött. A nemi szervet jelölő letört tag körül sugárszerűen kiterjedő bekarcolt tűzdelt barázdás díszítés, némelyikben mészbetét díszítés nyoma. Ez alatt vízszintesen bekarcolt mészbetéttel kitöltött vonalak a töredék alsó feléig.

Oldalnézet: Az előoldalhoz közeli részen 4 átlós – mészbetéttel kitöltött –, a töredék felső és aló része között húzott, bekarcolt vonallal díszített. A töredék felső harmadában a nemi szerv felé az átlós vonalakból V minták lettek kialakítva csúcsúkkal az átlós vonalak irányába forgatva. Az átlós vonalaktól a töredék hátsó része felé bekarcolt zeg-zug vonalakból kibontakozó háromszög minták kerültek kialakításra. A bekarcolt vonnalakban itt is mészbetét nyoma.

Hátsó nézet: A töredék hangsúlyozott, ún. „zsírfarú" (steatopyg) tompora, bekarcolt koncentrikus

körökkel díszített, jól látható mészbetét kitöltés nyomokkal. A tompor alatt, a már az oldalsó nézetnél említett bekarcolt háromszög motívumok helyezkednek el, egészen az idol alsó feléig.

„Belső oldal" nézete: Díszítetlen, itt illeszkedett a töredék a másik lábhoz.

A bagodi idol töredékén a következő díszítőmotívumokat figyelhetjük meg:

1. A díszítés alapmotívuma a 4–5 párhuzamosan bekarcolt vonalból álló vonalköteg.
2. Egymáshoz kapcsolódó ellentétes sávozású háromszögek, melyek az alapmotívumból építkeznek.
3. Koncentrikus körök.
4. „Sugár" motívum. A díszítések mindegyikénél megfigyelhető, hogy a bekarcolt vonalakat *mészbetéttel* töltötték ki.

Az objektumból előkerült kerámiaanyag ismertetése

1. Vékonyfalú, szürkésbarna színű, csillámos homokkal soványított, kihúzott peremű tál töredéke (5. kép 2).
2. Vörösesbarna, kaviccsal és homokkal soványított bögre oldaltöredéke vertikális fülindítással (6. kép 3).
3. Barnás színű, jól iszapolt, csillámos homokkal soványít, vékonyfalú kettőskónikus tálka oldaltöredéke (6. kép 2).
4. Barnás színű, jól iszapolt, csillámos homokkal soványított, vékonyfalú kettőskónikus tál kihajló perem-töredéke (5. kép 5).
5. Szürkésbarna színű, csillámos homokkal soványított szalagfül töredéke (6. kép 4).
6. Vörösesbarna, apró kaviccsal és homokkal soványított tál töredéke, hasán bütyökkel díszítve (6. kép 1).
7. Szürkésbarna, csillámmal soványított, kihajló peremű tál töredéke, díszítetlen (5. kép 7).
8. Szürkésbarna, kihajló peremű, csillámmal soványított korsó töredéke, díszítetlen (5. kép 6).
9. Szürkésbarna, csillámmal soványított, kihúzott peremű tálka töredéke, hasvonalán apró bütyökkel díszítve (5. kép 1).
10. Szürkésbarna, vékonyfalú, csillámmal soványított, kihúzott peremű tálka töredéke, hasvonalán apró bütyökkel díszítve (5. kép 3).
11. Szürkésbarna színű, csillámmal soványított, kihúzott peremű, hasvonalán bütyökkel díszített, S-profilú, hordóalakú edény töredéke (5. kép 4).
12. Vörösesbarna, kopott, vastag falú, egyenes aljú csupor, oldalán nehezen látható függőlegesen bekarcolt vonalak nyomával (6. kép 7).
13. Vörösesbarna, foltosan égett, apró kaviccsal és csillámmal soványított, egyenes aljú fazék töredéke, díszítetlen (6. kép 5).
14. Szürkésbarna, csillámmal soványított, vékonyfalú, egyenes aljú tálka töredéke, díszítetlen (6. kép 6).

Díszítésmódok a kerámia töredékeken

A kerámia töredékeken egy kivétellel bemélyített díszítés nem fordul elő. A 12-es számú töredéken nehezen kivehető, egymással párhuzamosan, függőlegesen futó, finoman bekarcolt vonalak nyomai figyelhetők meg (6. kép 7). A plasztikus díszítések alkalmazása a fenti töredékek közül 3 esetben figyelhető meg: A tálak hasvonalán jelenik meg a bütyökdísz (5. kép 1, 3; 6. kép 1).

A kerámiaanyag értékelése és kronológiai helyzete

A bemutatott leletanyagban megjelennek a kihúzott peremű tálak töredékei (5. kép 2, 5, 7, 1, 3). (HORVÁTH–SIMON 2003, Abb. 29. 12; Abb. 30, 11). Ezeken a táltípusokon feltűnik a hason elhelyezett bütyökdísz (5. kép 1, 3) (HORVÁTH–SIMON 2003, Abb. 29, 6). A kihúzott peremű tálak típusa egyike a legkarakterisztikusabb formáknak a Dél-Nyugat Dunántúlon a Furchenstich kerámia kultúrájának időszakában (HORVÁTH–SIMON 2003. 129.).

A leletanyagban feltűnik a hasán élesen megtörő tálak az ún."Knickwandschale", típusa (6. kép 2). Párhuzama több helyről ismert, többek közt Pécsbagota–Cseralja (KALICZ 2001, Abb. 5), Keszthely–Fenékpuszta (KALICZ 2001, Abb. 2: 1–5, 8–11) lelőhelyekről. Kalicz Nándor a „Knickwandschale" típusú tálakat a Protoboleráz-fázis egyik leggyakoribb táltípusának tartja, de jelenlétével területenként már a „Furchenstichkeramik" kultúrán belül számol (Budapest II, Pesthidegkút) (KALICZ 2001; 399–400., KALICZ 1991, Abb. 14: 4, 17; Abb. 15: 13, 17). A 3. objektum leletei között feltűnik egy szalagfül töredéke (6. kép 4) és egy bögre (6. kép 3) oldaltöredéke szalagfülindítás nyomával. A vertikális szalagfülek Zala megye területén a Furchenstich kerámia kultúrájának időszakában több lelőhely anyagában is megjelennek (HORVÁTH–SIMON 2003. Pusztaszentlászló–Deák-sűrű Abb. 28, 2; Zalaegerszeg–Andráshida–Gébárti tó Abb. 29. tábla 4, 5.), de jellemző a Protoboleráz fázisra is (KALICZ 2001. Keszthely–Fenékpuszta Abb. 3 9, 13.). A korsókat Kalicz Nándor mint a Furchenstich kultúra vezető típusát írta le (KALICZ 1969–70, 83.). A gödörből az edénytípust egy töredék képviseli (5. kép 6).

Furchenstich díszítésű idolok

Közép-Európa területéről az irodalmi adatok alapján 17 darab Furchenstich díszítésű és a „Furchenstich" kultúrához sorolt idolt ismerünk. Az idolok országok szerint csoportosítva az alábbiakban kerülnek röviden bemutatásra (1. kép).

Magyarország

1. Becsvölgye–Barabásszeg lelőhelyről, Zala megye területéről ismert a bagodi idoltöredék egyik legjobb párhuzama[2] (3. kép 2 a–d). Az idolt többen publikálták (BÓNA 1960, 83–95; KALICZ 1969–70, 89; KALICZ 1991, Abb. 12. 4; HORVÁTH–SIMON 2003, Abb. 32, 13.), részletes leírását Bóna István adta, ugyanő a leletet a Retz-Gajary csoportba sorolta. (BÓNA 1960, 83–95.). Az újabb összefoglalásokban a „Furchenstich" kerámia kultúrájához kötik (HORVÁTH –SIMON 2003, 125, 130–131.). Steatopyg típusú.

2. Nagytarcsa, Kossuth u. 26 szám alól ismert egy steatopyg idol töredéke (BONDÁR 1985, 206–210.). Az előző idolhoz hasonlóan szórványleletként került elő[3] (1. kép a–c). Az idoltöredéket Bondár Mária a „Furchenstich" kerámia kultúrájához köti (BONDÁR 1985, 206., KALICZ 1982 8. alapján).

Ausztria

3. Wien 21, (Leopoldau). Bécs külvárosában került elő, steatopyg típusú szórványlelet (RUTTKAY 1988, Abb. 3) (4. kép 2). Ruttkay a lelőhelyet a „Gemischte Gruppe mit Furchenstichkeramik (Typus Bajč)" sorolta. (LENNEIS–NEUGEBAUER MARESCH–RUTTKAY 1995, 140, 142.).

4. Buchkogel bei Wildon területéről Elisabeth Ruttkay említ publikálatlan idoltöredéket (RUTTKAY 1988. 229.).

5. Raaberg bei Graz lelőhelyről az 1960-as évek autópálya építése során került elő eddig publikálatlan idoltöredék (OBEREDER 1989).

6. Graz-Pfauengarten-Karmelitenplatz-Tiefgarage lelőhelyről 2003-ban mélygarázs építése során került elő a „Graziella" névre keresztelt idol, amely a máig ismert legépebben megmaradt Furchenstich technikával díszített női idoltöredék (RUTTKAY–KRAMER 2004, Abb. 1–4). Az idol hátsó fele sérült, ezért steatopyg volta bizonytalan. Ruttkay az idolt az előző közöletlen darabbal együtt a Kelet-Stájer-domvidék és a Zalai-domvidék által alkotott, ma még definiálhatalan „Furchenstich" kerámia csoportjához tartozónak véli (4. kép 3).

Szlovákia

7. Bajč-Vlkanovo lelőhelyről Anton Točik közöl 4 darab Furchenstich díszítésű idoltöredéket. A 4 közül 3 idol az egyik oldalán sima, zsírfarú, egész felületükön tűzdelt barázdás és inkrusztrált geometrikus minták díszítik (TOČIK 1961, Obr. 5: 17–19.; TOČIK 1964, Tab. XLV. 9, 14; TOČIK 1988, Abb. 8: 2–3; DIMITRIJEVIĆ 1980, Taf. 17: 13, 14 a–b, 15 a–b). Točik a három idolt a „furchenstich-keramischen Mischgruppe"-ba sorolja (Typus Bajč) (TOČIK 1964, 163.). Dimitrijević a Retz-Gajary kultúra „Bajč típusába" sorolja őket (DIMITRIJEVIĆ 1980, 30.). A negyedik példányt csak a díszítés motívuma rokonítja az előzőkével (TOČIK 1961, Obr. 4: 9, 9a; TOČIK 1964, Tab. XVI. 1; TOČIK 1988, Abb. 8, 1) (4. kép 4–7).

8. Čataj-i idol, tűzdeltbarázdás díszítéssel, hangsúlyozott mellekkel (az egyik mell sérült), az idol feje hiányzik. Az idol ásatás során került elő 1975-ben. (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1982, Abb. 2 valamint BONDÁR 1985, 3. tábla 1.). A publikációban sajnos csak az idol elülső oldala látszik, de a szerző leírása szerint a lapos idolok csoportjába tartozik (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1982, 198.) (3. kép 8).

9. Křepice községtől délkeletre, egy magaslati telepen több Furchenstich díszítésű idoltöredék került elő (BÖHM 1941, Bild 12; MEDUNOVA-BENESOVA 1986, Taf. 30: 7, 8, 10, 12.). A leletek sajnos nem köthetők objektumhoz, vagy réteghez. Az ásatási dokumentáció elveszett (MEDUNOVA-BENESOVA 1986, 5.). Az idolok közül 3 sorolható biztosan a steatopyg idolok sorába (4. kép 9–12).[4]

Szlovénia

10. Bukovnica területéről szórványként a szántóföldön 1986-ben került elő egy idol töredéke (ŠAVEL 1995, 18, Abb. 1, Taf. 1.). Az idoltöredék a lapos plasztikák csoport-jába tartozik (4. kép 13).[5]

Horvátország

11. Vindija. 1954-ben a Vindija barlang előterében az erősen kevert II. rétegben került elő egy lapos idol töredéke (ŠIMEK 1988, 43. valamint T I és T II.) (3. kép 14).[6]

Lelőhely/Idol	Rajz	Steatopyg	Lapos	Bizonytalan	Publikálatlan	Inkrusztráció	„Lábvonal“
Bagod-Kelet	3. kép 1	X				X	X
Becsvölgye	3. kép 2	X				X	X
Nagytarcsa	4. kép. 1	X				–	X
Wien 21	4. kép. 2	X				–	–
Buchkogel bei Wildon	–				X	n.a.	n.a.
Raaberg bei Graz	–				X	n.a.	n.a.
Graz-Pfauengarten	4. kép. 3			X		?	
Bajč-Vlkanovo 1.	4. kép. 4	X				X	X
Bajč-Vlkanovo 2.	4. kép. 6	X				X	X
Bajč-Vlkanovo 3.	4. kép. 7	X				X	X
Bajč-Vlkanovo 4.	4. kép. 6		X			–	–
Čataj	4. kép. 8		X			–	X
Křepice 1.	4. kép. 9			X		–	–
Křepice 2.	4. kép. 10	X				X	–
Křepice 3.	4. kép. 11	X				X	–
Křepice 4.	4. kép. 12		X			–	–
Křepice 5. (?)	4. kép. 11a			X		n.a	–
Křepice 6. (?)	4. kép. 12a	X				n.a	X
Bukovnica	4. kép. 13		X			–	–
Vindija	4. kép. 14		X			–	–
Összesen		*9*	*4*	*3*	*2*	*7*	*8*

1. táblázat: Tűzdelt barázdás díszítésű idolok jellemzőinek összefoglalása

A Furchenstich kerámia kultúrájához tartozó idolok értékelése

A bemutatott idolok a tűzdelt barázdás kerámia kultúrájának teljes területét lefedik, Morvaországtól a Kárpát-medence délnyugati részéig. A tárgyalt 18 idol közül 9 a steatopyg idolok közé sorolható, 4 a lapos idolok közé, 3 példány esetében az idol sérülése miatt a kérdés nem eldönthető, 2 közöletlen.[7] A díszítési technikát vizsgálva szembeötlő, hogy a zsírfarú idolok esetében nagyobb arányban, míg – a rendelkezésre álló irodalmi adatok alapján – a lapos idoloknál soha nem jelenik meg az inkrusztráció, mint díszítési forma. (Lásd: 1. táblázat).

Az zsírfarú idolok mindegyikének felülete sűrűn díszített, amely az egykori ruházatot vagy az emberi testre festett vagy tetovált motívumokat utánozhatja (BONDÁR 1985, 206; HORVÁTH–SIMON 2003, 130.). Az eddigi legépebben megmaradt a Graz-Pfauengarten-i idol díszítése és kiképzése alapján Ruttkay Erzsébet egy „szent asszonyhoz, papnőhöz“ kapcsolódó „eszmei-szellemi funkciót“ feltételez (RUTTKAY 2004, 50.). Érdekes adalék, hogy Patay Pál a hunyadi-halmi korszak idoljaival kapcsolatban szintén egy „matrónakultusz“ feltűnésére utal (PATAY 1989, 42–43.).

A lapos idolok felülete a zsírfarúakhoz képest kevésbé díszített. Irene Šavel szerint a bukovnicai idol díszítése a vallási szimbolikát tükrözi vissza és bizonyos motívumaiban (V, W vagy hármas V) a madáristennőre (Vogelgöttin) utal (ŠAVEL 1995, 18–19.).

A mell hangsúlyozása a vizsgált idolok közül 3 példánynál figyelhető meg (4. kép 3, 6, 8). Nemi szervre utaló nyom a bagodi és becsvölgyi példányok esetében sejthető (3. kép 1–2). A zsírfarú idoloknál több esetben megfigyelhető díszítőmotívum a láb külső oldalán függőleges vagy rézsútos irányban futó 1–3 egyenes, vagy cikk-cakk mintában bekarcolt vonalból álló vonalköteg (3. kép 1–2; 4. kép 1, 4, 6, 7, 8 [?] 12a).

A tárgyalt idolok mindegyike csonk, a legépebben megmaradt Graz-Pfauengarten-i idolnak is hiányzik a bal lába, a többi példánynál sincs meg a felső testrész és a másik láb. Joggal feltételezhető az idolok szándékos, tudatos eltörése, tönkretétele. Ezt támasztja alá Bánffy E. 426 mintán elvégzett vizsgálata, amely során kimutatta, hogy a zárt régészeti kontextusból származó idolok nagy része (300 darab) töredékesen kerül elő (BÁNFFY 1991, 203.).

A középső rézkori tűzdelt barázdás kerámia kultúrájához tartozó idolok értékelését megnehezíti, hogy egyre gyarapodó számuk ellenére a Kárpát-medence korai és középső rézkorából jóval kevesebb idol ismert, mint a neolitikum időszakából (KALICZ 1979–80, 55.). A tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrákból nem kerültek elő agyagból készült emberalakú idolplasztikák (PATAY 1989, 34.). A Dunántúl területéről Zala megyéből a késő lengyeli időszakból ismerünk emberábrázolást (BONDÁR 1995, 58–59.). A Balaton-Lasinja kultúra időszakából pedig Becsvölgye–Barabászeg-

Töllesalja (L.A. Horváth–K.H. Simon 2003, 115, Abb. 27.9) lelőhelyről közölt egy idol töredéke. A Kárpát-medencétől nyugatra eső és középső rézkorra keltezhető kultúrákban (Bisamberg-Oberpullendorf-csoport, Mischelberg-Altheim-, Baalberg-, Jordansmühl kultúrák) idolokat nem kerültek elő. (RUTTKAY 1976). Az idolplasztikák viszont a Balkán félszigeten a neolitikum után – az emberalakú ábrázolások számának csökkenése mellett – tovább élnek. (RADUNCHEVA 1976, 22–23. TASIC 1995, 118.).

A Kárpát-medence középső rézkori idolplasztikáinak eredete egyenlőre nem megoldott, ahogy hatásuk sem nyomon követhető. A középső Boleráz időszaktól (Baden Ib) tűnnek fel úja az idolok és a Badeni kultúra klasszikus korszakáig (III) élnek tovább (NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, 261.). A „fej nélküli" (cserélhető fejű) lapos testű női szobrocskák a késő rézkor időszakából több helyről ismertek (BONDÁR 2002, KALICZ 2002.).

A bagodi idol közreadásával a tűzdelt barázdás kerámia kultúrájából ismert idolok számát kívántam gyarapítani.

Jegyzetek:

* Jelen munkával szeretnék tisztelegni Dr. Horváth László 60. születésnapja alkalmából.

* A publikációhoz készült tárgyfotókat Bicskei József, a tárgyrajzokat Egyházi Dóra és Tóth Zoltán készítették. Köszönöm segítségüket!

1 A rézkori objektumok mellett római és Árpád-kori objektumok kerültek elő. A rézkori objektumok a telepjelenségek mintegy 40%-át teszik ki.

2 Bóna 1960, 83. A lelőhelyet pontos helyét még nem adja meg, Müller 1971, 23–24, (19 számmal) azonosítja a lelőhelyet; Horváth László és H. Simon Katalin a területen terepbejárást végezve nem talált lelőhelyre utaló nyomokat. Adataik szerint a lelet „hamus sötét földből" került elő. Horváth–Simon 2003, 125. Az idoltöredék 52.41.2 leltárszámmal a zalaegerszegi Göcseji Múzeum Régészeti gyűjteményében található, ahova az 1950-es években Szentmihályi Imre terepbejárása során került be. Korek 1960. 69.

3 Váci Vak Bottyán Múzeum. Ltsz: 84.82.1 (Bondár 1985, 206.)

4 A közölt idolok esetében a pontos száma nem határozható meg, mivel a Medunova-Benesova 1986, 30. tábla 10 és 12 ábrája esetében jól látszik, hogy nem egy idolról van szó. A tanulmány 4. tábláján átvettem az eredeti közlés tematikáját de az általam nem összetartozónak vélt darabokat külön betűvel jelöltem (4. kép 11a és 12a). Az idolok leírása Medunova-Benesova 1986, 30. alapján: A 49699 leltári számú töredék (4. kép 9) erősen kopott és sérült Furchenstich díszítés nyomával. A 49930 leltári számú töredék zsírfarú, Furchenstich technikával díszített, inkrusztráció nyomával (4. kép 10). A 49700 leltári számú darab gazdag Furchenstich díszítésű, inkrusztráció nyomával (4. kép 11). A 49701 leltári számú gazdagon Furchenstich technikával díszített idol. Magassága: 7,5 cm. (4. kép 12). Anna Medunova-Benesova számára a tanulmány megírásának pillanatában ez a darab nem állt rendelkezésre, ezért korábbi rajzokat közölt.

5 Az idoltöredék magassága 5,5 cm, szélessége 4,5 cm. Elülső és hátsó oldalát valamint két szélét gazdag ornamentika díszíti. A díszítés motívuma az elülső oldalon „Furchenstich" vonalakból kialakított cikk-cakk vonalak a két szélen függőlegesen bekarcolt vonalakkal amit ferdén bekarcolt vonalak szegélyznek, amik a idol alsó részén V motívummá kapcsolódnak össze. Savel 1995. 1. fotó és 1. tábla.

6 Az idol tűzdeltbarázdákkal és bepecsételt motívumokkal díszített: elülső oldalán a rombikus motívum a szignifikáns, valószínűleg a női nemiség szimbólikus ábrázolása. A töredék hátsó oldalán a két szélen fut végig a díszítmény. Méretei: 61 mm magas, 38–42 mm széles (Šimek 1988, 43.).

7 2 további példány esetében lásd: Ruttkay 1988, 229; Obereder 1989.

Irodalom:

BÓNA 1983.
Bóna I.: A becsvölgyi női idol. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–60. Szerkesztette: Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg 1960, 83–95.
BÁNFFY 1991
Bánffy E.: Cult and Archaeological Context in Middle and South-East Europe int he Neolithic and the Chalcolitic. Anteus 19–20. 1991. 183–249.
BONDÁR 1985.
Bondár M.: Rézkori idol Nagytarcsáról. Archaeologiai Értesítő 112. 1985. 206–210.
BONDÁR 1995
Bondár M.: The settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. Anteus 22. 51–70.
BONDÁR 2002
Bondár M.: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásainak tárgyi emlékeiből – Chaőters from the objectual remains of the Late Copper Age human depiction int he Carpatian Basin. Wosinszky Mór Megyei Múzeum Évkönyve (WMMÉ) 2002. XXIV. 81–98.
BÖHM 1941
Jaroslav B.: Zur Frage der Endphase der donauländischen Kultur, in: Altböhmen und Altmähren 1. Leipzig 1941. 37–64.
DIMITRIJEVIĆ 1980
S. Dimitrijević: Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihrer Stellung im pannonischen Raum. In BRGK (61)1980. 15–90.
KALICZ 1969-70
Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 14–15. 1969–70. 75–97.
KALICZ 1979–80
Kalicz N.: Újabb adatok a rézkori Hunyadihalmi csoport időrendjéhez. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve SZMMÉ 1979–80. 43–62.
KALICZ 1982
Kalicz N.: A Balaton Lasinja kultúra történeti kérdései és fémleletei. ArchÉrt 1982, 3–17.
KALICZ 1991
Kalicz N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubin. In: J. Lichardus(Hg.) Die Kupferzeit als historische Epoche Bonn 1991, 347–387.
KALICZ 2001
Kalicz N.: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Studia Danubiana Series Symposia II. Bukarest 2001. 385–424.
KALICZ 2002
Kalicz N.: Eigenartige anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken –A rézkori Baden kultúra sajátságos ember alakú plasztikája a Kárpát-medencében. BudRég 36. 2002. 11–53.
KOREK 1960
Korek J.: Adatok Zala megye őskorához. A Göcseji Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1950–60. Szerkesztette: Szentmihályi Imre. Zalaegerszeg 1960, 67–82.
HORVÁTH–SIMON 2003
L. A. Horváth – K. H. Simon: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien, Inventaria Prahistorica Hungariae VIII, Budapest 2003.
LENNEIS–NEUGEBAUER MARESCH–RUTTKAY 1995
E. Lenneis, C. Neugebauer-Maresch – E. Ruttkay: JUNGSTEINZEIT IM OSTEN ÖSTERREICHS 1995.
JÖRG OBEREDER 1989
Die jungneolitische Siedlung Raaberg bei Graz. Diplomaarbeit Universität Wien 1989.
MEDUNOVA-BENESOVA 1986
A. Medunova-Benesova: Křepice, Bez. Znojmo. Äneolitische Höhensiedlung „Hradisko" Katalog der Funde. Archeologicky Ústav Ceskoslovenské Akademie Véd Fontes Archeologiae Moravicae. XIX. 1986.
NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981
V. Němejcová-Pavúková: Načrt periodizácia badenskej kultúry a jej chronológických iztahow k juhovýchodej Europe. Slovenská Archeológia 29. 261–291.
NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1982
V. Němejcová-Pavúková: Neue Erkenntnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei. in Atti X. Simp. Int. Neol. Eta Bronzo in Europa. Verona 1982. 193–198
PATAY 1989
Patay P.: Beiträge zur Kunst der Kupferzeit. Miteilungen der antropologischen Geselschaft in Wien (MAGW) 118/119. 33–43.
RADUNCHEVA, A. 1976
Prehistoric Art in Bulgaria. BAR 13.
RUTTKAY 1976
E. Ruttkay: Beitrag zum Problem des Epilengyel-Horizontes in Österreich. Archeologia Austriaca 1976. 13. 285–319.
RUTTKAY 1988
E. Ruttkay: Zur Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheibenhenkelhorizont. Slovenská Archeológia 32. 1988. 225–241.
RUTTKAY–KRAMER 2004
E. Ruttkay – D. Kramer: Graz-iella aus dem frühen 4. vorchristlichen Jahrtausend. Die erste (fast) vollständige Frauenfigur mit Furchenstichverzierung. In: Spannungsfeld, Altstadt, Tiefgarage. Schild von Steier. Kleine Schriften 20/2004.
TOČIK 1961
A. Točik: Keramika zdobená brázdenym vpichom na juhozápadnom Slovensku (Die Furchenstichkeramik in der Südwestslowakei). Památky Archeologické 52. 1961. 321–344.

TOČIK 1964
A. Točik: Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959–1960 (Rettungsgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1959–1960). Študijné Zvesti 12. 1964. 5–185.
TOČIK 1988
A. Točik: Der Forschungstand der Lengyel-Kultur in der Slowakei. Ein Rückblick und Ausblick. In: Die Kupferzeit als historische Epoche Teil 1 (Hrsg: J. Lichardus) 1991., 301–308
ŠAVEL 1995
I. Savel: Glinasta figurica iz bukovnice (Die kleine Tonfigur aus Bukovnica), Zbornik Soboškega Muzeja 4, 1995. 7–21.
ŠIMEK 1988
M. Šimek: Idol iz Vidnije (Ein Idol aus Vindije). Muzejski vjesnik 11, 1988. 38–44.
TASIČ 1995
N. Tasič: Anthropomorphic sculpture of Eneolithic in Serbia and Macedonia. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. IPH VII. Hrsg.: Kovács T. Budapest 1995, 117–122.

Das Idol von Bagod

Im Jahre 2003 ist ein furchenstichverziertes Idolbruchstück aus einer Rettungsgrabung im Fundort Bagod-Kelet (Bagod-Ost) (WestUngarn, siehe Abb. 2. 1) in dem Vorratsgrube Nr. 3 zum Vorschein gekommen.

Das Bruchstück – die rechte Körperhälfte von der Hüfte bis zum Unterschenkel – ist 9,7 cm groß, seine Breite ist bei der Hüfte 2,7 cm und bei dem unteren Fußteil 3,5 cm. Drei Seiten des Idols sind mit sog. Furchenstichen verziert. Die Linien sind stellenweise mit einer hellen (weissen) Paste (Inkrustrierung) gefüllt. (Abb. 3. 1a–d)

An der vorderen Seite ist das weibliche Geschlechtsorgan verletzt, um das herum ist mit strahlenförmigen Linien verziert, darunter sind bis zu dem unteren Teil waagerecht läufende Linien zu sehen. (Abb. 3. 1a) An der rechten Seite laufen 4 Diagonallinien von dem oberen bis zum unteren Teil. An dem oberen Drittelteil wurden V förmige Linien aus dem Diagonallinen geformt. In der Richtung des Hinterteiles sind von Zickzacklinien geformte Dreiecke zu finden. (Abb. 3. 1b)

An der hinteren Seite ist die sog. steatopyge Hüfte, die mit konzetrischen Kreise verziert ist. Unter der Hüfte befinden sich die – schon erwähnten – Dreicke bis zum unteren Teil. (Abb. 3. 1d)

Aus der Einfüllung der Vorratsgrube wurden die folgenden Keramiktypen zusammen mit dem Idolbruchstück freigelegt: Schüsseln mit ausladendem Rand (Abb. 5. 1, 2, 3, 5, 7), dazu gehören die Typen mit kleinem Buckel auf dem Bauch (Abb. 5. 1,3); ein Exemplar der sog. „Knickwandschale" (Abb. 6. 2); ein Bruchstück eines Kruges mit der Spur eines flachen Bandhenkels (Abb. 6. 3.), Töpfe (Abb. 5. 4; Abb. 6. 5, 7) ein Topf mit S Profil und mit kleinem Buckel auf dem Bauch (Abb. 5. 4), ein Topf mit schlecht sehbaren eingeglätetten Linien (Abb. 6. 7).

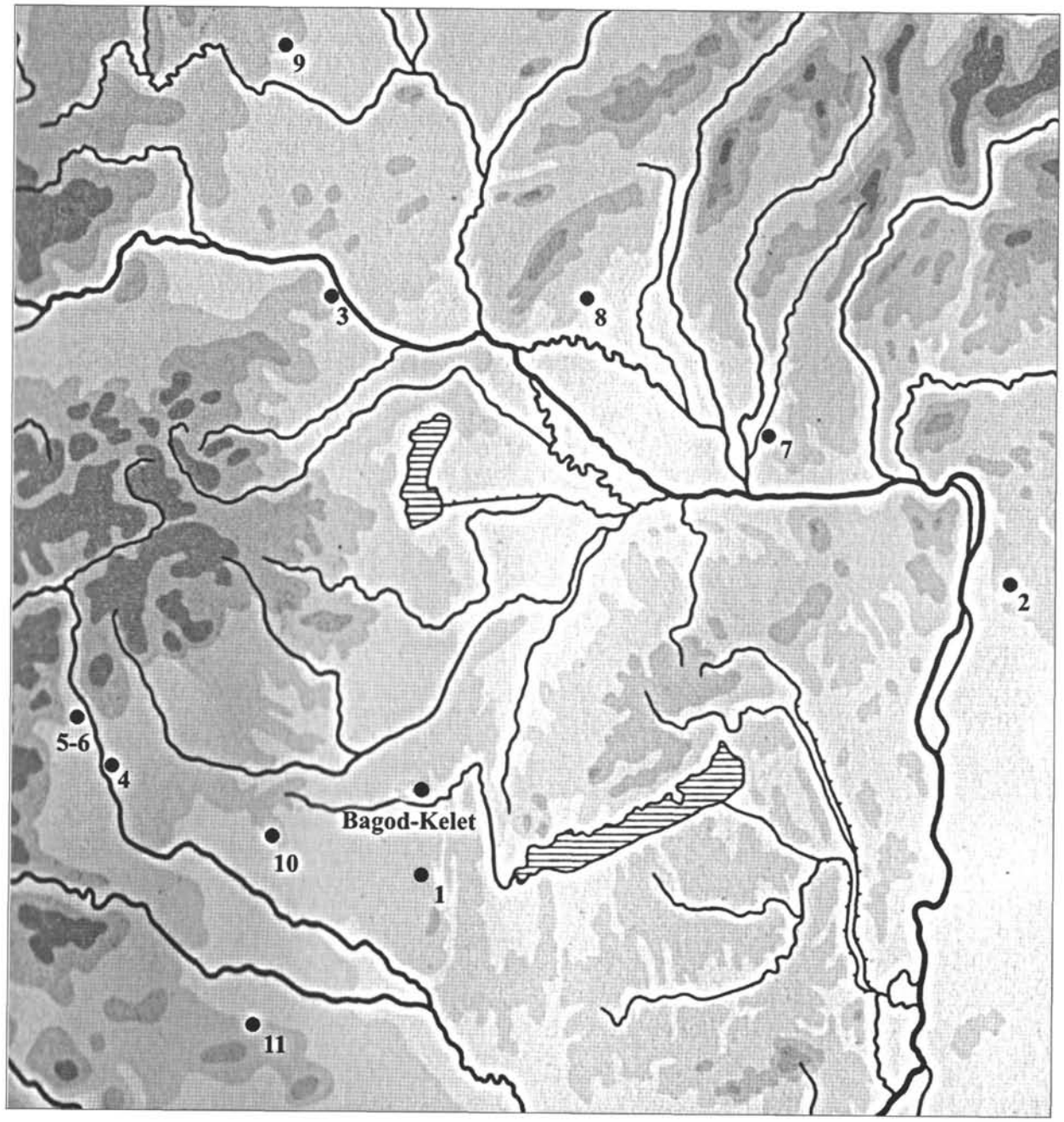
Die oben erwähnten Typen treten in der Furchenstichkeramikkultur und im Protoboleráz-Horizont auch auf. Die chronologische Einordnung der Keramik (und so des Objekt) kann das gut datierbare Idolfragment bestimmen.

Das Statuettenfragment stellt eine Frauenfigur dar und gehört zu dem Kreis der sog. steatopygen Idole. Auf Grund der Verzierung und Parallelen (Abb. 3. 2a–d und Abb. 4. 1–14) kann es in die mittlere Kupferzeit datiert werden und in die Furchenstichkeramikkultur gereiht werden.

Die publizierte oder „erwähnte" Idolen aus dieser Zeit geprüft, kann man die Folgende festlegen: Aus 18 Exemplaren 9 zum sog. steatopygen Form 4 zum Flachidolen gehören (2 Exemplaren sind unpubliziert, bei 3 Exemplaren wegen der Verletzung ist nicht entscheidbar).

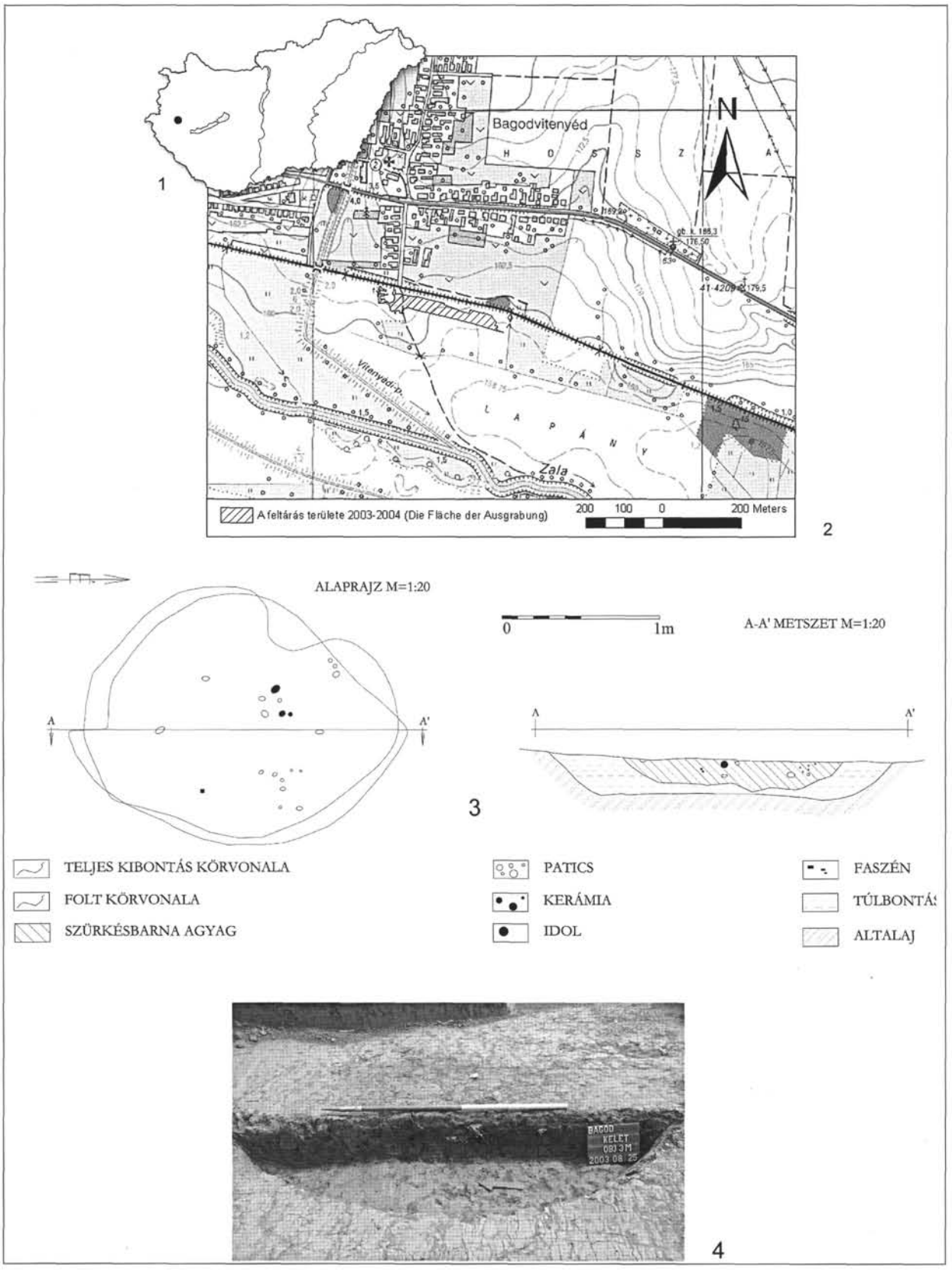
Alle der zusammengesammelten Idolen sind verletzt. Aus den zur Verfügung stehenden Daten scheinen die Flachidolen nicht mit Inkrustrierung verziert zu sein.

Übersetzt von Bálint Havasi

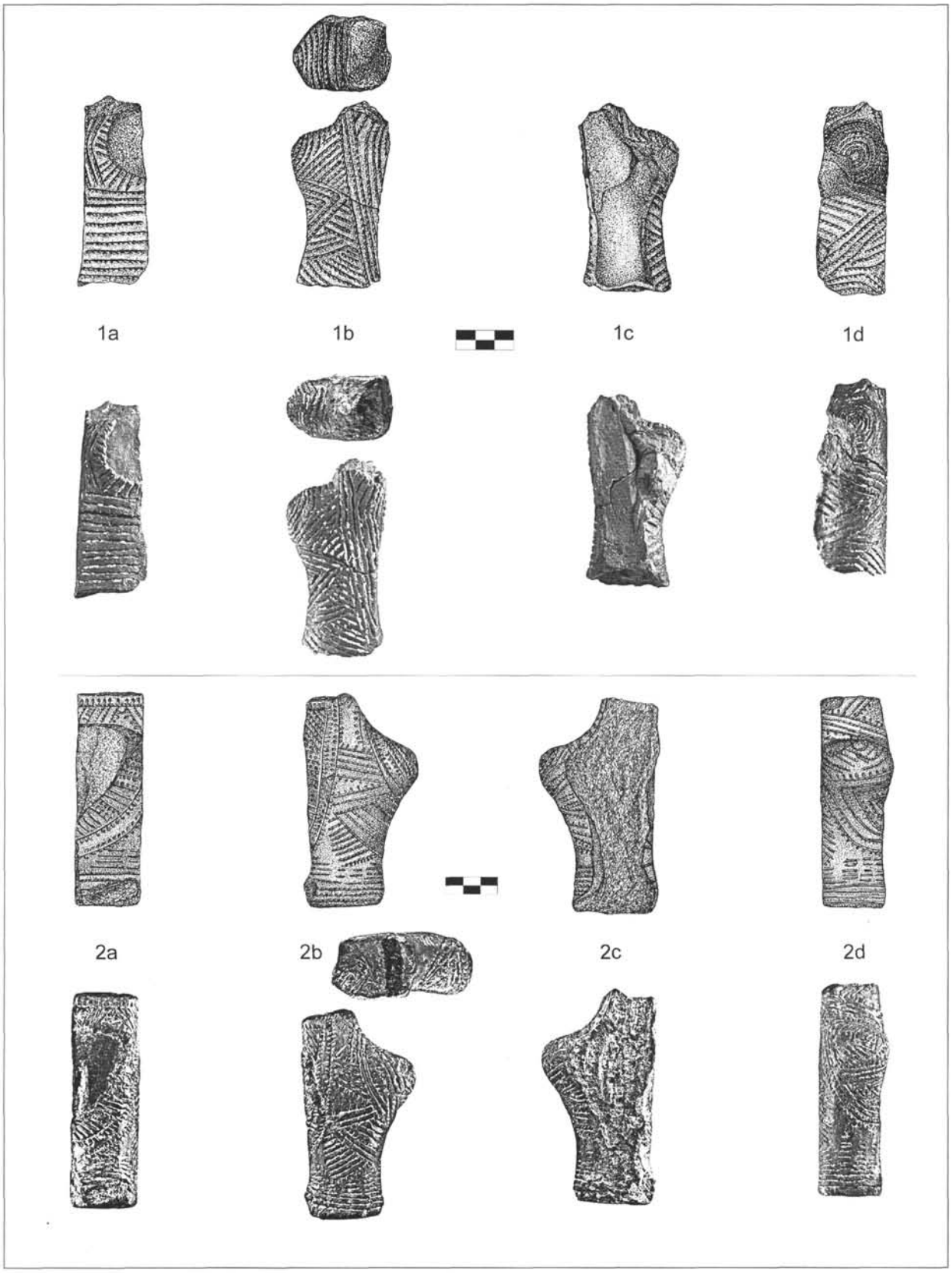

1 Becsvölgye – Barabásszeg (Zala megye)
2 Nagytarcsa, Kossuth u. 26.
3 Wien 21 (Leopoldau)
4 Buchkogel bei Wildon
5 Raaberg bei Graz
6 Graz-Pfauengarten-Karmelitenplatz-Tiefgarage
7 Bajč-Vlkanovo
8 Čataj
9 Křepice
10 Bukovnica
11 Vindija

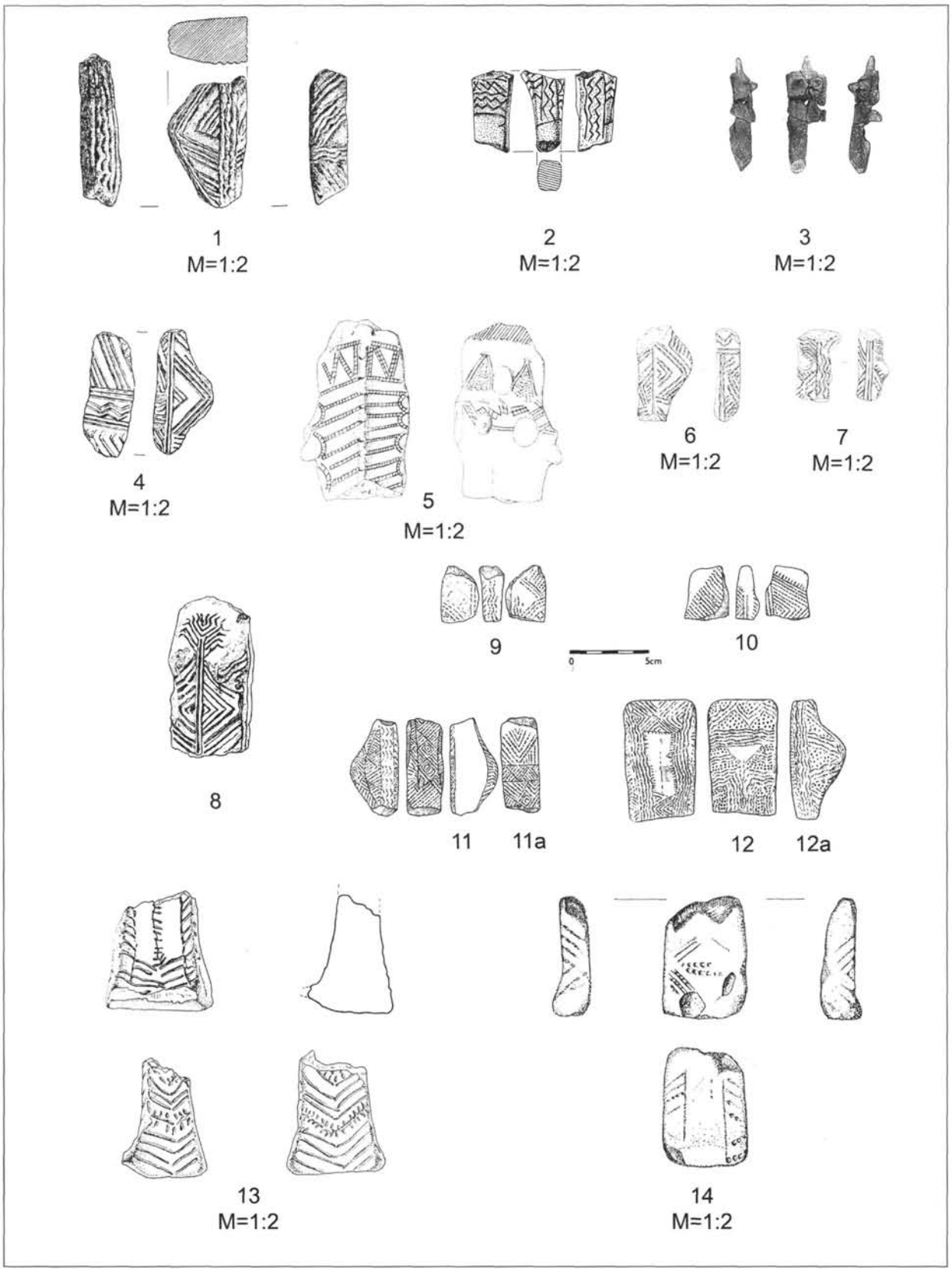
1. kép: A tűzdelt barázdás díszítésű idolok elterjedése
Abb. 1: Die Verbreitung der furchenstichverzierten Idolen

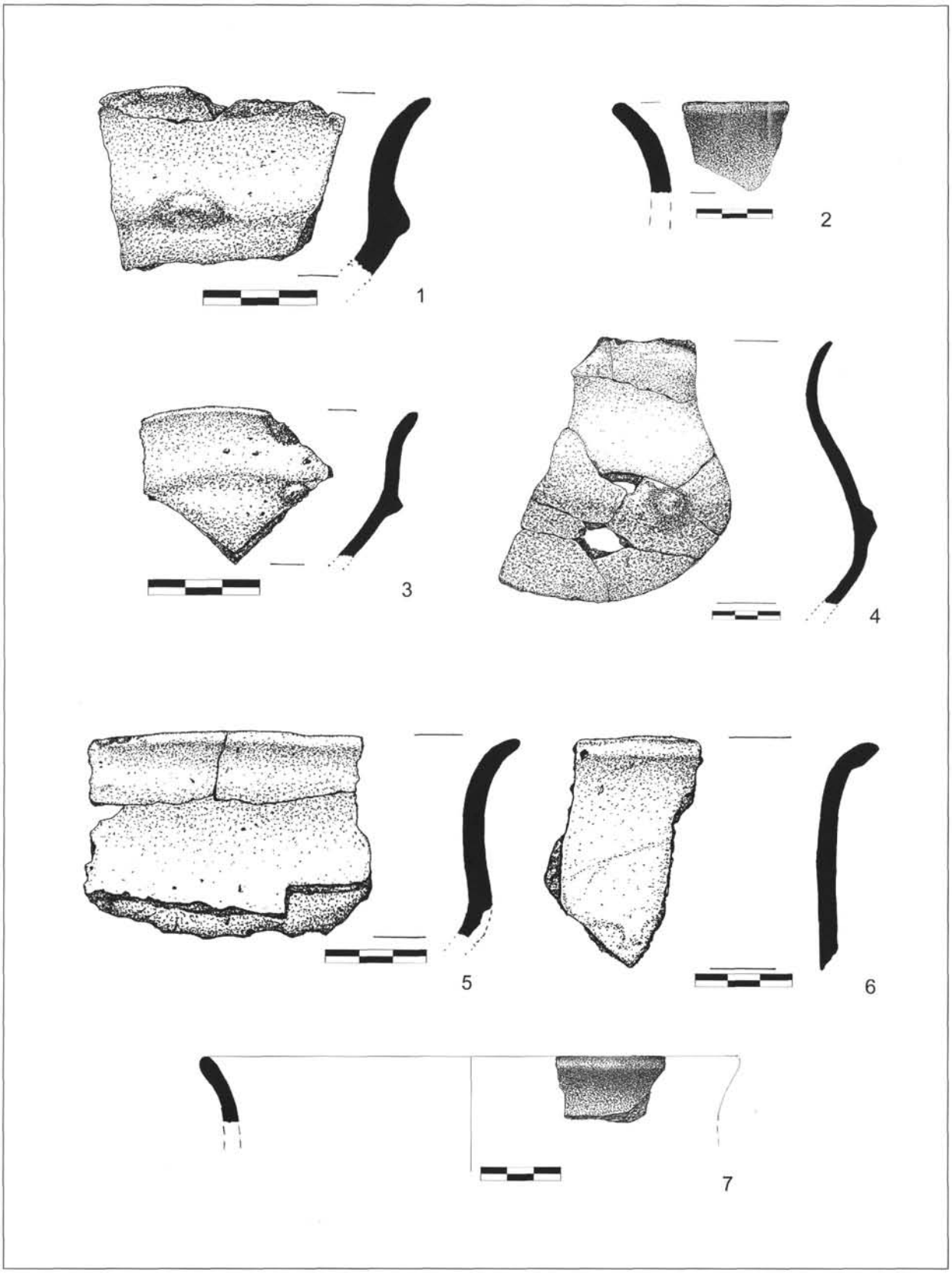
2. kép: 1–2: Bagod-Kelet (Zala megye) régészeti lelőhely; 3: 3. objektum alaprajz és metszetrajz; 4: 3. objektum metszetfotó
Abb. 2: 1–2: Der Fundort Bagod-Kelet (Komitat Zala); 3: Objekt 3 Grundniß und Durchschnitt; 4: Objekt 3 Durchschnitt

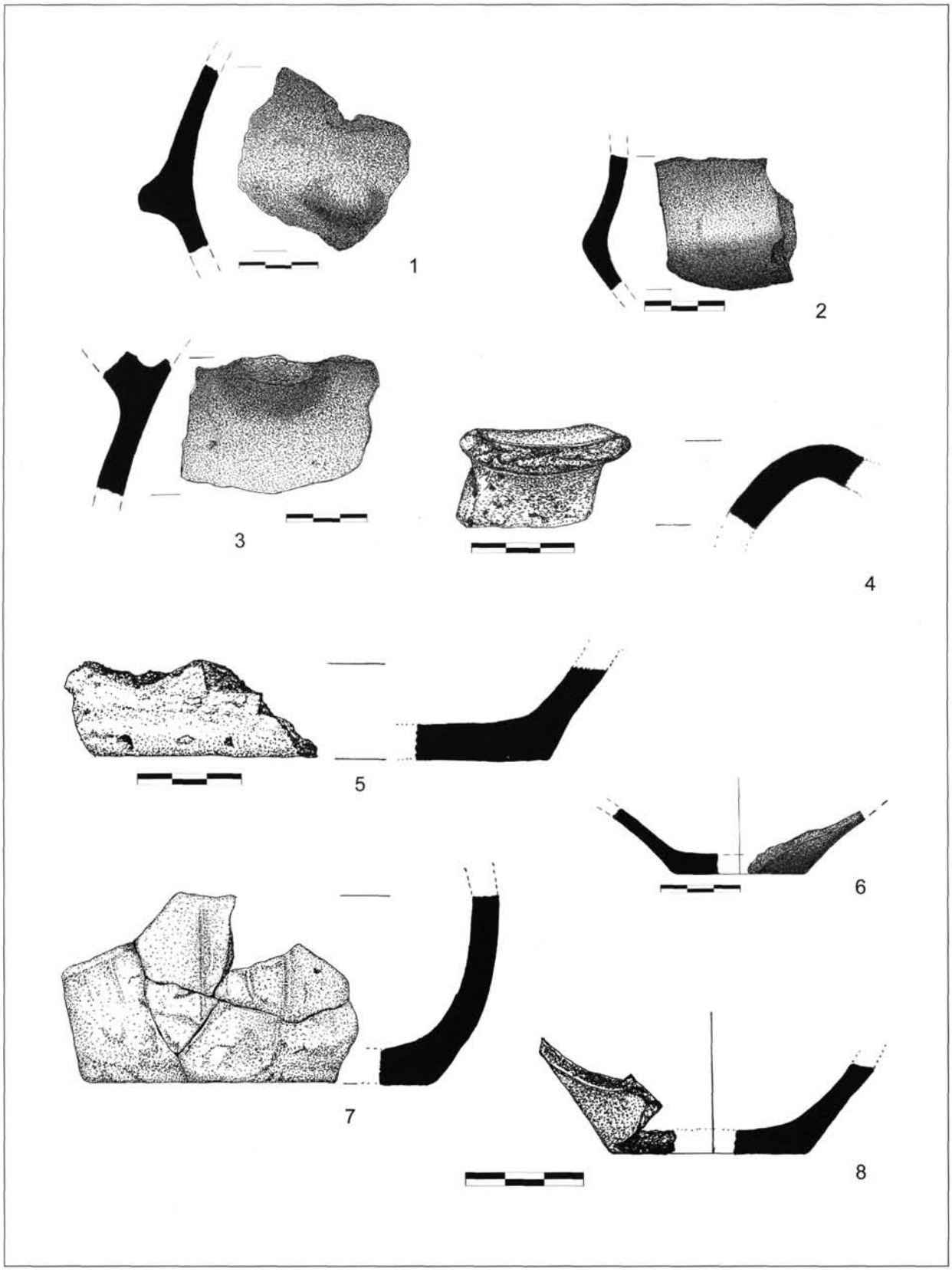
3. kép: 1a–d: A bagodi idol; 2a–d: A becsvölgyi idol
Abb. 3: 1a–d: Das Idol von Bagod; 2a–d: Das Idol von Becsvölgye

4. kép: 1–14: Tűzdelt barázdás díszítésű idolok
Abb. 4: 1–14: Idole mit Furchenstichen verziert

5. kép: 1–7: Kerámialeletek a 3. objektumból
Abb. 5: 1–7: Keramikfunde aus Objekt 3

6. kép: 1–6: Kerámialeletek a 3. objektumból
Abb. 6: 1–6: Keramikfunde aus Objekt 3

Bondár Mária

Kultúraváltások a rézkori emberábrázolások tükrében (Dunántúl)

A történelem különböző korszakaiban az emberábrázolás számos változatával találkozunk. Ismerünk sziklára, falra, edényre, elefántcsontra festett, fémre karcolt elnagyolt alakokat, önálló szoborként, realisztikusan megformált isteneket, erőteljesen stilizált, allegorikus megfogalmazásokat, edények formájában megjelenő emberalakokat, felsorolni is nehéz lenne valamennyit.

A régészeti leletanyag, valamint a települési jelenségek és a temetkezések az egykori valóságnak, a mindennapi életnek csak elenyészően kis hányadát őrizték meg számunkra. A fennmaradt leletanyagban a hitvilágra, a kognitív szférára utaló tárgyak eredeti összefüggéseiket elveszített, ritkaságnak számító leletek, éppen ezért a rítusra, primitív vallásra vagy annak ceremoniális folyamatára vonatkoztatott feltételezéseinkkel, következtetéseinkkel nagyon óvatosan kell bánnunk.

Az elemzéseket nehezíti az a tény is, hogy bizonyos időszakokban nagy területen egységes anyagi kultúra jött létre, így a tárgyi emlékek – elsősorban az edények – nagyon hasonlóak egymástól földrajzilag távol eső régiókban is. Ilyenkor feltételezhető (lenne), hogy a hitvilág emlékei is hasonlóak (lehetnek) egymáshoz. Más korszakokban a szomszédos területek leletei oly mértékben különböznek, hogy abból eltérő etnikumra következtet a kutatók többsége. Hogy ezek a megállapítások helyesek-e vagy sem, azt a rendelkezésre álló forrásanyag segítségével nehéz eldönteni.

Jelen tanulmányban a hitvilág emlékei közül is egy szűkebb kategóriát, az idolokat tanulmányozva próbálom megvizsgálni, hogy a vélhetően nagyon lassan változó, egy-egy közösségen belül évszázadokig örökített hagyományok (gondoljunk pl. a máig fellelhető kelta vallási szokásokra, avagy a nagy világvallások több ezer éves múltjára és máig meglévő kánonjára), a konzervatív rítus, a primitív vallás kultuszkellékei vajon tükrözik-e a kerámiatipológia alapján kimutatható kultúraváltásokat. Hangsúlyozni szeretném, hogy a váltás/változás okait régészeti módszerekkel nem tudjuk megfejteni, csak hipotéziseket állíthatunk fel néprajzi, vallástörténeti, kulturális antropológiai megfigyelések segítségével egy olyan leletkörről, amelyből – a teljes leletanyaghoz viszonyítva – statisztikailag csak nagyon-nagyon keveset ismerünk.

Ebben az áttekintésben a Dunántúl rézkorát (Kr. e. 4500–2800) vizsgálva arra keresem a választ, hogy egy-egy régészeti kultúrában kimutatható-e az idolok alapján bármiféle gyökeres változás, kultúraváltás az egymást követő őskori korszakokban, azaz az emberábrázolás megmaradt emlékein felfedezhető-e a rézkori kultúrák kontinuitása vagy diszkontinuitása.

Az általánosan elfogadott hazai régészeti terminológia szerint a Dunántúlon az alábbi kultúrák tartoznak a rézkorba: késő lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra, (Budapest körzetében a Ludanice csoport), Furchenstich kerámia népének kultúrája, badeni kultúra, kostolaci kultúra. A vučedoli kultúra zárja a rézkort vagy jelenti a korai bronzkor nyitányát, ennek megítélésében még nincs teljes konszenzus a különböző kutatók között (BONDÁR 1995a, 226–228), magam a kora bronzkorhoz tartozónak tekintem a vučedoli kultúrát. A továbbiakban a rézkori emberábrázolásokat vizsgálva igyekszem a bevezetésben feltett kérdésre választ adni.

A Közép-Európában nagy területet benépesítő lengyeli kultúra hosszú időszakot ért meg. Belső időrendi tagolása nem egységes, országonként és kutatónként eltérő felosztással találkozunk. A kronológiában, belső felosztásban meglévő különbségeket, eltolódásokat Zalai-Gaál I. mutatta be jól áttekinthető módon (ZALAI-GAÁL 1992, 86). A magyar kutatás – elsősorban az edényfestés alapján – három fázisra osztotta a kultúrát. Nagyobb része (Lengyel I–II) a késő neolitikum, életének kisebb hányada (Lengyel III) a korai rézkor idejére keltezhető. A szlovák kutatás négy fázisra osztja a lengyeli kultúrát, ebben az Epilengyel-Lengyel IV

fokozat a magyar terminológia szerint már a középső rézkori Ludanice, Balaton-Lasinja időszak.

A lengyeli kultúra korai szakaszába tartozó lelőhelyeken gyakran kerülnek elő embert ábrázoló szobrocskák. A lengyeli kultúrával szoros rokonságban álló morva festett kerámia kultúra idol-tipológiáját kidolgozó V. Podborský tanulmányában szemléletes összeállítását találjuk a lengyeli kultúrára is jellemző idoloknak (PODBORSKÝ 1983). A lengyeli kultúra teljes időtartamának szlovákiai emberábrázolásait nemrégiben J. Pavúk foglalta össze (PAVÚK 2003).

A magyarországi korai lengyeli isten(nő) ábrázolásokkal Szathmári I. (SZATHMÁRI 1993), Zalai-Gaál I. (ZALAI-GAÁL 1996), Kalicz N. (KALICZ 1998), Károlyi M. (KÁROLYI 2004), legutóbb pedig P. Barna J. foglalkozott, aki érdekes viselettörténeti áttekintést is adott (P. BARNA 2004).

Késő lengyeli kultúra (Lengyel III)

A neolitikum és rézkor fordulóján – a régészeti leletanyag tanúsága szerint – a Dunántúlon nem voltak drámai történeti események, a késő neolitikum végén a lengyeli kultúra népe élte tovább mindennapi életét, miközben a Balkán felől érkező kisebb bevándorló csoportok (Vinča kultúra kései időszaka) új edényformákat hoztak magukkal a térségbe. A lengyeli kultúra életében bekövetkezett változásokat elsősorban ezeken az új edényeken, díszítési módokon kísérhetjük nyomon. A késő lengyeli kultúra idején a legszembetűnőbb, a kerámián látható átalakulás: az edények felülete, kidolgozása egyre durvábbá válik, a felületek égetés utáni festése teljesen eltűnik.

A lengyeli kultúra magyarországi anyagában, mintegy három évtizede elkülönített kései időszakból (RACZKY 1974) még kevés lelőhelyet ismerünk. A kései horizont emlékanyaga egyelőre a Dunántúl északi és nyugati részein fordul elő, a délkeleti régiókból (Somogy, Tolna és Baranya m.) a korábbi szisztematikus kutatások, és napjaink nagyfelületű ásatásai ellenére sem ismertek egyelőre a lengyeli kultúra rézkorra átnyúló életének bizonyítékai. A késő lengyeli kultúra leleteit a DNy-Dunántúlon a kisbalatoni leletmentések (Balatonmagyaród) és a Hahót környéki (Zalaszentbalázs) mikroregionális kutatások eredményeként sikerült még pontosabban körvonalazni (BÁNFFY 1994, BÁNFFY 1995, BÁNFFY 1995a, BONDÁR 1995). Külön szerencsének tekinthető, hogy a hahóti mikrorégió területéről idolok is napvilágot láttak az ásatások során.

Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mezőn, a szerző ásatásán (1987–1989), hat torzó került elő, ezek közül egy az idol hastöredéke, öt pedig lábmaradvány (BONDÁR 1995, Pl. 73) volt.

A hastöredék (1. kép 3) olyan agyagistent ábrázol, aki hátán puttonyt viselt, amelynek nyoma jól látható a torzón (BONDÁR 1995, Pl. 73. 195). Puttonyt viselő, ülő vagy álló helyzetű szobrocskákat korábbi időszakból, az alföldi tiszai és herpályi kultúrából ismerünk (KOREK 1987. 21, KOREK 1987a Fig. 16). A zalaszentbalázsi idolmaradvány testarányait, majdnem összezárt combjait és az ismert analógiákat figyelembe véve álló helyzetű puttonyos idolt képzelhetünk el, amelyet egy, a herpályi kultúrából ismert hasonló ábrázolás alapján képzelhetünk el (KALICZ–RACZKY 1987. 37, KALICZ–RACZKY 1987a. Fig. 43). A zalaszentbalázsi töredéken az idol nemére utaló egyértelmű jelzés nincs. Feltételezésem szerint azonban férfit ábrázolhatott, hiszen a női termékenységet kiemelő zsírfarúság és a puttony egyszerre történő megjelenítése kizártnak tartható a szobor megmaradt részei alapján.

A zalaszentbalázsi idollábak közül kettő jobb lábat (1. kép 1–2) (BONDÁR 1995, Pl. 73. 193–194), egy bal lábat ábrázol,[1] két töredéknél (1. kép 4–5) nem dönthető el, hogy az idol jobb- vagy bal végtagjának részei e (BONDÁR 1995, Pl. 73. 196–197). Mindegyik töredék az idol lábszárának maradványa, kissé ívelt sarokkal, lábfejjel, amelyről a lábujjak rendszerint letörtek. Az egyetlen épen megmaradt lábfejen (1. kép 1) a lábujjakat nem jelezték (BONDÁR 1995, Pl. 73. 193).

Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mezőn, a lelőhely D-i részén, Bánffy E. ásatásán (1992) két további idoltöredék került elő, egy fej és egy lábszárrész (BÁNFFY 1995, Pl. 111. 268–269). A fej hosszúkás hurkafej, hosszú orral, hangsúlyozott szemöldökkel és kerek szemekkel (1. kép 7). A lábszár töredékről (1. kép 6) nem dönthető el, hogy jobb vagy bal lábból származik-e, pici bütyök jelzi ezen is a térdet.

A Zalaszentbalázson előkerült idoltöredékek sajátos jellemzői a bütykök, amelyek a térdet és a bokát teszik hangsúlyossá. Az egyik ilyen bokát jelző bütykön függőleges átfúrás van (1. kép 2). Ennél az idolnál a lábfej kiképzése és az átfúrás miatt arra is gondolhatunk, hogy felfüggesztve használták ezt a kis szobrot, vagy átfűztek valamit a bütykön. Az ilyen kis bütykön pl. vékony karikát fűzhettek át, ahogy ezt egy későbbi időszakra keltezhető, Szombathelyről származó idolnál rekonstruálta Károlyi M. (KÁROLYI 1992. 36. t. a-b). Egy másik lábtöredék ülő helyzetű emberábrázolásra enged következtetni (1. kép 1).

A késő lengyeli kultúrából – a zalaszentbalázsiakon kívül – csak néhány idoltöredékről van tudomásunk. A hosszú időszakot megélt séi telep kései rétegeiből említi Károlyi M. egy nagy méretű, ülő agyagidol töredékeit és egy szintén ülő helyzetű idol vaskos térdének maradványát (KÁROLYI 1992, 44). E leletek

mindmáig közöletlenek, így elemzésünknél nem tudjuk felhasználni azokat.

A lengyeli kultúra III. fázisából, a Nitra-Brodzany időszakból közölt egy, a zalaszentbalázsiakhoz hasonló, ugyancsak bütykös idollábat S. Šiška (ŠIŠKA 1982, Abb. 152. 4).

A nagy mennyiségben előkerült korai idolok és a még nagyon kevés késő lengyeli példány között néhány feltűnő eltérés figyelhető meg.

A lengyeli kultúra korai időszakából általában hosszú felsőtestű, szorosan összezárt lábú, erőteljes hátsórésszel megformált, szinte kizárólag nőket ábrázoló, főként álló idolokat ismerünk. Gyakran előfordul a ruha vagy frizura érzékeltetése is a karcolt mintázaton keresztül (SKUTIL 1940. Taf. 44. 2, KALICZ 1983-1984. Taf. 5. 2a-b, 4, FARKAS 1986. Abb. 2. 6, Abb. 3. 5, 9, NEUGEBAUER–MARESCH 1986. Abb. 1. 4, VÁVRA 1986. Abb. 1, SZATHMÁRI 1993. 3. kép 1, P. BARNA 2004, 2-13. kép). A korai lengyeli időszak antropomorf ábrázolásai között az ember alakú edény is több lelőhelyen előkerült (PAVÚK 1970, Taf. XXXIX, KALICZ 1998, Fig. 38).

A kései időszak viszonylag kevés leletanyagából ép, vagy majdnem hiánytalan szobrocskát még nem ismerünk, csak fejet, hasrészt vagy lábakat, amelyekből csak sejteni lehet a teljes alakot. Jellemzőnek tűnik a ruházatra vagy frizurára utaló karcolt dísz hiánya és a bütykök alkalmazása az ülő és álló helyzetű agyagisteneken. Újra feltűnik az ábrázolások között a bőségvarázslattal kapcsolatba hozható puttonyos férfiisten is, az ember alakú edény azonban mindeddig hiányzik a kelléktárból.

Balaton-Lasinja kultúra

Az utóbbi három évtizedben a Balaton-Lasinja fogalom tartalma többször változott. A korábban három fázisra osztott balatoni csoportot (KALICZ 1969; KALICZ 1969–1970; KALICZ 1973; KALICZ 1980, 51–52) ma már három (Balaton-Lasinja, Furchenstich, Protoboleráz), más-más összetevők hatására kialakult művelődésnek tartja a kutatás. Kalicz N. az elmúlt évtizedben megjelent tanulmányaiban a balatoni csoport I-t tekinti a Lasinja kultúra dunántúli megfelelőjének, s a továbbiakban a Balaton-Lasinja kultúra megjelölést használja e kulturális egység megnevezésére (KALICZ 1991, Abb. 4; KALICZ 1992, 313–315; KALICZ 1993, 329; KALICZ 1995, 37; KALICZ 2001).

A késő lengyeli kultúra és a Balaton-Lasinja kultúra kapcsolatát a kutatók kétféleképpen magyarázzák: a késő lengyeli népesség tovább élte mindennapi életét akkor is, amikor délről, a kisebb beszivárgó népcsoportokat magába olvasztva a Balaton-Lasinja kultúra letéteményese lett (BÁNFFY 1996, 102). Mások szerint nem átfejlődés eredménye, hanem a délről érkező új népcsoport emlékanyaga a Balaton-Lasinja kultúra (KALICZ 1969–1970, 87). A probléma jó összefoglalását olvashatjuk Virág Zs. legutóbbi tanulmányában (VIRÁG 2005).

A rézkor középső szakaszából is kevés emberábrázolás került napvilágra (KALICZ 1979–1980, 55), a korszakból ismert edénytöredékek mennyiségéhez viszonyítva a Balaton-Lasinja kultúra egész elterjedési területén elenyésző az idolok száma. A Lasinja kultúrából a mai napig mintegy tucatnyi szobrocska képviseli az antropomorf kategóriát (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I–II, TEŽAK–GREGL 1983-1984, Taf. 8. 2–3, 6, ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1976, T. XVII. 1. 1, 3–4, ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1981, T. VII. 1; RUTTKAY 1997. Abb.1).

S. Dimitrijević tíz idolt publikált délvidéki lelőhelyekről. Az idolok különbözőek, kevés hasonló vonásuk van. S. Dimitrijević hét típusba sorolta az összesen tíz idolt (DIMITRIJEVIĆ 1976, 78). S. Dimitrijević kissé eltúlzott tipizálásától elvonatkoztatva véleményem szerint a Lasinja szobrocskák két fő kategóriába sorolhatók. Az egyik csoportba a hasáb formájú, szögletes, nagyon stilizált, kisebb és nagyobb méretben is létező emberalakok tartoznak (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 2, 5, 6, ugyanezeket közli TEŽAK–GREGL 1983-1984. Taf. 8. 2. és TASIĆ 1995, Pl. 35. 5–6), amelyeken vízszintesen bevágott vonalkák jelzik a szemet (2. kép 1–3). Ezek a szobrocskák fiatal nőket ábrázolnak, készítőik két pici bütyökkel jelezték a kebleket. Karjaikat rövid, hegyes, bütyökszerű végződésben formálták meg. Ugyanebbe a csoportba tartozik véleményem szerint az a szögletes testű idoltöredék is, amely csak a fej- és végtagok nélküli testet őrizte meg számunkra (2. kép 4). A torzón hangsúlyosan jelzik a női testre utaló jellegzetességeket (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 3. ugyanez: TEŽAK–GREGL 1983-1984, Taf. 8. 3). Ebből a típusból néhány újabb, kis méretű női idoltöredéket (2. kép 5–6, 10, 12) említ Težak–Gregl Zarilac lelőhelyről (ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1976, T. XVII. 1. 1, 3–4, TEŽAK–GREGL 1983–1984, 46). Ugyanebbe a típusba sorolható a Jakšicon előkerült (ŠTOKAČ–ŠTIMAC 1981, T. VII. 1) női idolmaradvány is (2. kép 7).

A Lasinja idolok másik csoportját a különböző fejformájú, hengeres (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 1, Taf. II. 1), vagy hosszú hegyes (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. I. 4), lecsüngő karokkal ábrázolt, agyaghurkákból megformált, eléggé primitív szobrocskák (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. II. 1–4) alkotják (2. kép 9, 11). Ezeken a szobrokon semmilyen módon nem jelezték, hogy nőket formáztak volna meg, ezért joggal

feltételezzük, hogy az idolok a férfiábrázolások. Egy magaslati telepen, a St. Ulrich melletti Kögelbergen Stájerországban került egy idol fejtöredéke, amelyet E. Ruttkay a Lasinja kultúra Kanzianiberg-Lasinja csoportjához köt (RUTTKAY 1997, Abb. 1). A töredék kissé oldalra hajtott fejet formáz, amelyen a szemöldököt benyomott vonal, a szemet egy-egy mélyedés, az orrot vaskos bütyök jelez (3. kép 2).[2]

Hazánkban a Balaton-Lasinja kultúra emlékanyagában mindeddig nem találtunk publikált idolt, annak ellenére sem, hogy az utóbbi években a Dunántúlon gazdag leletanyagot eredményező, nagy felületű ásatások voltak (Kis-Balatoni leletmentések, nagy beruházások, autópálya építések, városokat elkerülő autóutak építése stb.) és a korszak kutatása új lendületet kapott (SOMOGYI 2000, SOMOGYI 2000a, P. BARNA 2001, P. BARNA 2003, VIRÁG 2003, VIRÁG 2004, VIRÁG 2005).

Talán egy különleges példány (3. kép 1) köthető ehhez a korszakhoz, amelynek kulturális besorolása máig vitatott. 1939-ben került elő Szombathelyen a város déli részén a Perint melletti Plächner kavicsbányában egy nagy méretű idol töredéke, amelynek. feje, hosszú, vastag nyaka és hátrésze maradt meg. A torzót Banner J. a neolitikumra keltezte (BANNER 1940, 96–98), később Károlyi M. a lengyeli kultúra kései periódusához kötötte (KÁROLYI 1992, 43–44. 36. t.) a töredéket. Pontos méretét nem írja le, az eredeti tárgyat 40 cm-nél nagyobbnak tartja (KÁROLYI 1992, 44). Keltezését néhány, szórványnak tekinthető kísérőleletre alapozta, illetve a morva festett kerámia kultúra II. periódusából felsorolható analógiákkal támasztotta alá (KÁROLYI 1992, 44). Ugyancsak a saját keltezése melletti érvként említette E. Ruttkay véleményét, aki oberpullendorfi hasonló leletek alapján a szombathelyi idoltöredéket a korai rézkorra, az akkor még balatoni csoport I, időszakára keltezte (KÁROLYI 1992, 43, RUTTKAY 1976, 297, 300). E. Ruttkay később a Bisamberg-Operpullendorf csoport leleteként határozta meg az idoltöredék korát (RUTTKAY 1991, 162, Abb. 7.), amely a magyar terminológia szerint a középső rézkor időszaka. O. Höckmann az Epi-Lengyel horizontba sorolja, s állatmaszkos emberfejként írja le e különleges leletet (HÖCKMANN 1991, 185). J. Pavúk foglalkozott legutóbb ezzel az idollal, amelyet több más lelettel együtt a Lengyel IV-be – magyar terminológia szerint középső rézkor, a Dunántúlon a Balaton-Lasinja kultúra – keltezett (PAVÚK 2003, 321, Abb. 7). Úgy tűnik tehát, hogy bár egyik Balaton-Lasinja idolra sem hasonlít ez a különleges példány, középső rézkori keltezéséről szakmai konszenzus kezd kialakulni.

A középső rézkorban (Balaton-Lasinja, Ludanice, Bodrogkeresztúr kultúra) a korszakra jellemző, rendkívül elvont, néhány kutató által még ma is emberábrázolásnak tekintett tárgyak a dudoros arany- vagy rézkorongok és a különböző formájú, átfúrt arany- vagy rézcsüngők, amelyekkel jelen munkában nem foglalkozom, mert nem tekintem emberábrázolásnak ezeket az ékszereket. Ha tehát a korongokat és csüngőket nem tekintjük emberábrázolásnak, akkor a Balaton-Lasinja kultúra antropomorf emlékei néhány idolra redukálódnak, amelyekről jól látható, hogy eléggé eltérnek a megelőző időszak kultikus tárgyaitól.

Furchenstich kerámia kultúra

A Balaton-Lasinja kultúra fogalmának tartalmi változása következtében a Furchenstich kerámia kultúra is változott az elmúlt években. A korábbi balatoni csoport II valamint a balatoni csoport III-nak meghatározott lelőhelyek egy része ma a Furchenstich kerámia kultúrájához köthető, míg a Balaton III-ból Kalicz N. elkülönített egy új kulturális egységet, a Protoboleráz horizontot (KALICZ 1991, 375, 380; KALICZ 1993, 329, KALICZ 2001).

A Bajč-Retz-Gajár-Furchenstich kerámia nagy területen elterjedt kultúrköréből néhány, jellegzetes tűzdelt barázdás díszítésű női idoltöredéket ismerünk, ezek egyike éppen Zala megyében került elő.

A Becsvölgyéről származó, első magyarországi Furchenstich idolt Bóna I. publikálta (BÓNA 1960, 1. t.). A töredék egy nagyobb szobrocskának a bal oldali alsó része (4. kép 1). Az ábrázolás szögletes, hasáb alakú, felülete mindenütt díszített, női jellegét szokatlanul erősen hangsúlyozták, ez a külön felerősített domborodás azonban letörött (BÓNA 1960, 83). Bóna I. az idol formáját délről, a Balkánról vezette le, díszítését viszont már akkor a közép-európai retz-gajári leletekkel hozta szoros összefüggésbe (BÓNA 1960, 91–92).

Nem sokkal Bóna I. publikációja után három újabb idoltöredéket (4. kép 3-5) közölt ebből az időszakból A. Točík a szlovákiai Bajčról (TOČÍK 1964, XLV. t. 9, 14, LVIII. t. 8, 11).

Újabb idolokat csak két évtized múlva publikáltak a Furchenstich kerámia kultúrájából: Szlovákiában Čataj ról (6. kép 1) és a Pest megyei Nagytarcsáról (4. kép 2). A čataji töredék egy női idol felső testét ábrázolja. Feje, karjai és lábai hiányoznak. Ruházata sűrű mintázatú, egész testét fedő, elöl záródó ruha lehetett, amely a kebleket is elfedte (NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1982, Abb. 2; PAVÚK 2001, Abb. 4. 13). A nagytarcsai idol egy nagyobb szobrocska jobb oldali alsó része, csípőtől a comb középig megmaradt töredék (BONDÁR 1985, 1-2. kép).

További darabokat ismerünk a morvaországi Křepicéről, ahonnan négy idol töredéke került elő (4. kép 7; 5. kép 2; 6. kép 2–3). Ezek közül egy hasáb

formájú, a nőiséget egyértelműen kihangsúlyozó, teljes felületén díszített idol alsó részének töredéke (SKUTIL 1940, Taf. 44. 2, MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30. 12), egy másik darab egy ugyancsak gazdagon díszített idol jobb oldali csípő- és combtöredéke (MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30. 10). Két további töredék az idolok lábrészéből maradt meg (MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986, Taf. 30. 7–8).

Ausztriából, Wien-Leopoldau lelőhelyről ismert egy töredék (4. kép 6), amely egy idol jobb lábának megmaradt része (RUTTKAY 1988, Abb. 3, Abb. 5. 2, Taf. 32, 227). E. Ruttkay további darabokat említ a Wildon közeli Buchhagelről és a Graz melletti Raababergről (RUTTKAY 1988, 229), ezek azonban mindmáig közöletlenek.

Bukovnicán is előkerült egy Furchenstich díszítésű idol (ŠAVEL 1995, Taf. 1). Ez a töredék egy hasáb formájú, teljes felületén díszített idol alsó részének maradványa (5. kép 1), az ismert szobrocskák alapján feltételezhető, hogy ez is nőt ábrázolhatott.

2004-ben, Grazban látott napvilágot „Graz-iella", a legújabb idol (6. kép 4). Az egész alakot ábrázoló szobor 18,3 cm magas. Feje lekerekített, kissé hegyesedő háromszög, amelyen az arcot nem jelezték semmilyen módon. Lapos testét sűrű, tűzdelt díszítés borítja, amely az egykori szövött, mintás ruházatra utal. Válla és keblei fedetlenek. Lábai töröttek, kezét nem jelezték (RUTTKAY–KRAMER 2004). Ez a majdnem ép idol hozzásegít bennünket ahhoz, hogy a teljes alakot elképzelhessük az ismert töredékek esetében is.

A tűzdelt barázdás díszű torzók látszólag nagyon hasonlítanak egymásra, első ránézésre alig van különbség közöttük, mindegyiket sűrű díszítés borítja. Alaposabb szemlélődés után azonban eléggé szembetűnőek a különbségek, a nagyobb régiónként eltérő kivitelezési mód. A becsvölgyi és bukovnicai idolok – méretük és díszítésük alapján – vitathatatlan rokonságban (szellemi és talán etnikai is) állnak egymással. Másik csoportot alkotnak a Bajč, Čataj, Nagytarcsa és Graz lelőhelyű idolok, amelyek díszítésük apró részleteiben különböznek a déli (Becsvölgye, Bukovnica) daraboktól. Külön egységet képviselnek a křepicei példányok, jellegzetességük a bepontozott és lágy hullámvonalas díszítés. A Bécs melletti Leopoldau lelőhelyű idollábat a lendületesen bekarcolt (és nem tűzdelt) díszítése különíti el a többi torzótól. E különbségek azokra az eltérő etnikai alapokra(?) utalhatnak, amelyek bázisként szolgáltak egy-egy újabb kulturális hatás (szórványos népmozgás, eltérő anyagi kultúrájú népcsoportok területi érintkezése, fokozatos asszimilálódása stb.) befogadására.

A tűzdelt barázdás kerámia kultúrkörben az idolok mellett új elemként jelenik meg az antropomorf edény. Bátaszék-Dolinapusztán került elő egy korsó, amelyen jelen tanulmány szerzője szerint szarvval díszített, a homlokrészen a bőrre applikált fémpánttal ellátott díszes sisakot örökítettek meg (BONDÁR 1998). A magángyűjteményben lévő, különleges díszítésű korsó közelebbi találási körülményei ismeretlenek. A szakrális rendeltetésű, egyelőre analógia nélküli edény az antropomorf edények egyetemes ikonográfiájától eltérően nem az emberi test jól felismerhető jellegzetességeinek valamelyikét formázza meg, hanem a korsón lévő sisakábrázolásból következik az antropoid tartalom. A korsón levő állatszarv egyben a késő Balaton-Lasinja, korai Furchenstich kultúra eddig ismert egyetlen állatábrázolása is a magyarországi anyagban. A korsón véleményem szerint olyan elvont antropomorf ábrázolás van, amely egyúttal zoomorf tartalmat is hordoz.

Az őskori emberábrázolások döntő többsége a termékenységkultusszal összefüggésbe hozható női istenségeket jeleníti meg. Férfit ábrázoló bálvány jóval kevesebb van. Az edényeken megjelenő emberábrázolások is döntő többségükben női testet mintáznak valamilyen módon. A bátaszéki korsónál nem egyértelmű a helyzet. Joggal feltételezhető azonban, hogy a sisak a férfiak hadifelszereléséhez tartozott. A korszak nagy méretű, tömör rézcsákányai harcias életmódra, komoly csatákra utalnak, ezekkel a súlyos fegyverekkel végzetes sérüléseket is okozhattak egymásnak a csata résztvevői, fontos volt tehát a fej védelme.

Badeni kultúra

A tűzdelt barázdás kerámia kultúrájának nem túlságosan hosszú életét eddig még nem teljesen tisztázott történeti folyamatok eredményeként új kultúra, a Bécs melletti lelőhelyről elnevezett badeni (magyarországi első lelőhelyéről pécelinek is nevezett) kultúra váltja fel, amelynek békés fejlődése mintegy 500 évig tartott. Legkorábbi fázisa a csak nemrégiben elkülönített, alig 40 lelőhelyen kimutatható **protobolerázi horizont** (korábban a balatoni csoport III része volt), amely még magán hordozza a korábbi edénykészítési technika néhány jellegzetességét, díszítésében, edényformáiban azonban már az új korszak előhírnökének tekinthető (KALICZ 1991, 375, 380; KALICZ 1993, 329, KALICZ 2001).

A késő rézkori badeni kultúra közösségei különböző emberábrázolásokat készítettek ünnepeikre, szertartásaikra vagy éppen a halottak tiszteletére. Idolok (KALICZ 1981, NOVOTNÝ 1981, BONDÁR 1999, BONDÁR 2000, KALICZ 2002), plasztikus módon kialakított, női keblekkel díszített amforák (BONDÁR 2002, NEVIZÁNSKY 2002), ember alakú halotti

urnák (KALICZ 1963, KOVÁCS 1986, KOVÁCS 1987, KOVÁCS 2002), valamint a csak nemrégen előkerült emberi arcot mintázó maszk (HORVÁTH 2002) jelzi a hitvilág és ceremóniák sokrétűségét.

Az idolokat többen, sok szempontból vizsgálták már, így a teljes áttekintést most mellőzve, néhány új szempontot szeretnék felvetni.

A badeni szobrocskák többségének jellemzője: két egymáshoz illesztett, lekerekített csúcsú, lapos háromszög formázza a testet. A két lapos háromszögből kialakított testen kis büytkök és bekarcolt dísz jelzi a női nemi jegyeket, esetenként a ruházat redőit, mintázatát. Több idolnál domború hátsórészt is megformált a készítő. Ez a típus az ún. lapos, cserélhető fejű (fejnélküli) idol a badeni kultúrához asszociált „standard" ábrázolásmód. Az idolok feje hiányzik, feltételezhetően szerves anyagból készítették el a kívánt fejet és pálcikára húzva dugták bele a szobrocskákon kialakított, függőleges vájatba, s a ceremónia során esetleg másfajta fejre cserélték. A kialakított vájatok száma változó, van egy-, két- és olykor három lyuk is. Elképzelhető, hogy túl nehéz fejet készítettek az idol testéhez képest, és statikai okokból kellett ennek megtartásához két- vagy három lyuk, valószínűbb azonban, hogy a több lyuk több fej számára készült, ahogyan ezt a Jordánia neolitikumából ismert, 84, 88 cm magasságú, ugyancsak nagyméretű idoloknál (7. kép 1–2) megfigyelhetjük (EGAN–BIKAI 1998, Fig. 10–11).[3] A fejet a szertartás során a rítus előírásainak megfelelően cserélgethették. Sajnos, nem tudjuk, hogy a két vagy három fejet egyszerre tették-e az idol testére, avagy a szertartás során előadott történet forgatókönyve szerint egymás után helyezték fel a fejeket.

Az ún. cserélhető fejű idolokon kívül más típusúak is vannak a badeni kultúrában, amelyek – a korábbi feltételezések szerint – részben időbeli különbségeket, részben területi eltéréseket, azaz eltérő hagyományú közösségeket jeleznek (BONDÁR 1999, 44–47). Az idolok különbözőségének lehet másfajta magyarázata is, amelyre nemrégiben találtam bizonyítékokat.

Balatonszemes-szemesi berek lelőhelyen (Honti Szilvia, Németh Péter Gergely ásatása 1999–2000) kilenc idol töredéke került elő, közülük néhány eltér a „standard" megjelenítéstől.[4] Két gödörben (502. és 709. obj.) két-két különböző típusú szobrocska volt. Az 502. objektumban az egyik idol négyszögletes felsőrészű, redőzött leplet viselő (8. kép 1), a másik a jellegzetes, fordított háromszöggel jelzett alsótestű, gazdagon díszített ruházatú maradvány (8. kép 2). A 709. gödör cserélhető fejű torzója ruhátlan nőt (8. kép 4), a szögletesedő testű ugyancsak ruhátlan plasztika nőt és férfit ábrázol egyszerre (8. kép 6). A 453. objektumból is szögletes felsőtestű idoltöredék került napvilágra, amelynek mellkasán keresztben átvetett szalagot látunk bekarcolt vonallal jelezve (8. kép 3). A 623. gödör egy kétfejű, meztelen felsőtestű női torzót őrzött meg számunkra (8. kép 5).

A badeni kultúra embert ábrázoló szobrocskáinak különbözőségét általában kronológiai eltéréssel magyarázza a kutatás. Balatonszemesen a leletanyag elsődleges áttekintésekor azt tapasztaltam, hogy az idolokat tartalmazó gödrök között nem mutatható ki jelentős kronológiai különbség. Arra kell tehát gondolnunk, hogy ha a nagyjából egyidőben létesült telepobjektumokból különböző típusú idolok kerülnek elő – ráadásul egy gödörből kétféle idol is – akkor a szobrocskák megformálásában megnyilvánuló eltéréseknek nem időbeli, hanem tartalmi-eszmei okai voltak, más-más ideát, történést kellett illusztrálniuk. A balatonszemesi idolok között olyan darab is van, amelyik egyszerre ábrázol nőt és férfit (8. kép 6). Mindezekből arra a következtetésre jutottam, hogy a lelőhelyen vélhetően a felnőtt létbe átvezető beavatási szertartás kellékeit találtuk meg. A szobrocskák különböző mérete és az a tény, hogy fiatal, a nemiséget még rejtő, a termékeny életkortól még messze lévő gyerekeket sematizálnak, arra engednek következtetni, hogy a Balatonszemesen feltárt idolok egyazon folyamat (nővé vagy férfivé avatás) különböző fázisainak rítusához kellettek. A nagy méretű, kétfejű idol (8. kép 5) talán az immár beavatott, a nemekre jellemző titkok birtokába jutott két különböző szexust, a nőt és a férfit mutathatta be a szertartás végére, vagy a gyermekkorból a felnőtté érett egyén változását jelenítette meg.

A feltevés helytállóságát – azaz a különböző típusú idolok nem időbeli eltérést jeleznek, hanem épp ellenkezőleg, egykorúságot bizonyítanak, egyazon szertartás dramaturgiai kellékei voltak – megvizsgáltam olyan lelőhelyeken is, ahol a balatonszemesihez hasonlóan szintén több idol került elő (Bešenov 3, Bína 6, Branč 3, Leliceni 3, Šarovce 9, Tököl 12, Vinča 6, Vučedol 3 idolmaradvány). E lelőhelyek közül a Brančon, Šarovcen és Tökölön napvilágot látott torzóknál lehetett a balatonszemesi kettőssséghez hasonló előfordulást megfigyelni.

A szlovákiai Brančon három idol került elő, közülük az egyik szögletes felsőtestű, ruhátlanul ábrázolt darab, amelyen három lyuk van a cserélhető fej számára (KALICZ 2002, Abb. 17. 2).[5] Két másik idol háromszög felsőtestű „standard", az egyik ruhátlan, a másik a mellénél redőzött ruhát(?), leplet(?) viselő nőt mintáz (KALICZ 2002, Abb. 16. 4 és Abb. 17. 4).[6]

A szlovákiai Šarovcén egyazon települési objektumból kilenc idoltöredék került elő, közülük kettő ábrázolt nőt különböző módon, a többi töredékből nem lehet egyértelműen következtetni a nemre. Valamennyi töredék ruhát viselő embert ábrázol. Ugyancsak nem

dönthető el a maradványokból, hogy egy vagy többfejű idolok darabjai voltak-e. Az egyik šarovcei idol (KALICZ 2000, Abb. 17. 1) nagyon hasonlít a balatonszemesi „hermafroditára". Az idol alsó része letörött, így nem dönthető el, hogy itt is a női és férfi jegyek együttes ábrázolása volt-e a cél. Šarovcén is megtaláljuk a szögletes felsőrészű idol mellett a fordított háromszög testű szobrocskákat is (KALICZ 2002, Abb. 17. 3, 7, 8).

Tökölön az 1–2. gödörből tizenkét idol tizenhárom töredéke került elő. A szobrocskák közül nyolc egyértelműen fiatal nőt mintáz (KALICZ 2002, Abb. 8. 1–4, Abb. 9. 2–3, 5–6). Ruhátlan és redőzött leplet viselő ábrázolások egyaránt előfordulnak. Az egyik idolra kettős fésűszerű tárgyat is karcoltak (KALICZ 2002, Abb. 11. 2), amely Kalicz N. szerint a mezopotámiai piktogramokra emlékeztet (KALICZ 2002, 26). A Tökölön talált idoloknál is azt tapasztaljuk, hogy egyazon objektumban különböző típusú darabok is voltak. Előfordulnak egyfejű (KALICZ 2002, Abb. 10. 1, 2, 4; Abb. 11. 1, 2, 3) és kétfejű (KALICZ 2002, Abb. 11. 4–5) torzók. A Tökölön előkerült idoloknál is megtaláljuk a fordított háromszöggel ábrázolt felsőrészt és az ettől eltérő, majdnem négyszögletes formát (KALICZ 2002, Abb. 9. 1–2). Az egyik idol rajzi rekonstrukciója (KALICZ 2002, Abb. 9. 6) a „standard" formát vette alapul, ám a töredék a szögletes felsőtestű idolkategóriába is tartozhatott. A Tökölön előkerült lábtöredékekből nem dönthető el, hogy női vagy férfi ábrázolások részei voltak-e, s azt sem tudjuk, hogy milyen volt a testük.

Úgy tűnik tehát, hogy a Balatonszemesen megfigyelt „idolkonstelláció" nem egyedi, nem véletlen előfordulás, hanem több helyen is kimutatható, ismétlődő jelenség, amely feltétlenül arra utal, hogy a beavatási (?) rítushoz legalább kétfajta szobor kellett. Az ünnepélyes esemény után a kultikus tartalmat immáron elveszített idolokat a rituálé szerint összetörték, s a település különböző gödreibe dobták. Ha tehát ugyanabban a gödörben két eltérő típusú ábrázolást találunk, az az egykorúság bizonyítéka, s a nem azonos ábrázolásmód mögött az eszmei mondandó kifejezéséhez szükséges különböző eszközöket kell látnunk. A badeni kultúra idoljainak a beavatási (?) vagy más ünnepi szertartáshoz kötődését erősíti az a tény is, hogy temetőkben nem kerültek elő ilyen szobrocskák, tehát nem a temetési ceremóniánál játszottak szerepet. Nagyon ritkán találkozhatunk csak ép, vagy majdnem ép darabokkal, ezekről feltételezhető, hogy még nem használták semmilyen szertartáson. E szobrocskák ismeretében a hitvilág néhány mozaikját ragadhatjuk meg, az egykori ceremóniák, vallásos elképzelések eszmei háttere, pontos rituáléja – minden következtetés ellenére – sajnos, mindörökre rejtve marad számunkra. A szerencsés lelőkörülmények, aprólékos ásatási megfigyelések és a tárgyak előkerülésének egyéb összefüggései azonban a kultuszélet egy-egy mozzanatát – ha nagyon feltételesen is – felfedhetik előttünk, ahogyan ezt a Balatonszemesen talált idolok is teszik. Elsőként talán itt sikerült megragadni egy ceremónia eseménysorának több részből álló kelléktárát.

A badeni kultúra hazai emlékanyagából, a több mint 1600 lelőhelyről az utóbbi években örvendetesen gyarapodott az idolok száma. Banner J. monográfiájában hat töredéket közölt (BANNER 1956, 169–170, Taf. LVIII. 12, Taf. LXVIII. 1–2, Taf. LXIX. 15–16, Taf. LXXVIII. 19) és kettőt említett párhuzamként (Bogojevo, Vučedol). Napjainkban az egész elterjedési területről közel 130 ún. lapos, cserélhető fejű torzót ismerünk, amely típust a badeni kultúra „standard" idolábrázolásának tekinti a kutatás.

Az idolok földrajzi előfordulását (9. kép) vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy az ismert szobrocskák néhány régióban nagyobb számban fordulnak elő, míg másutt csak egy-egy töredék került felszínre.

Pest megyében Tökölön látott napvilágot tizenkét cserélhető fejű darabból tizenhárom töredék (KALICZ 2002, Abb. 8–11). A fővárosból két idol ismert, Budapest-Káposztásmegyer (ENDRŐDI 1988) és Budapest-Corvin tér (KALICZ 2002, 18, ENDRŐDI 2003, ENDRŐDI–HORVÁTH 2005, 150) a lelőhelyük.

Komárom-Esztergom megyéből négy szobrocska töredékét publikálták: Esztergomból kettőt (MRT 5. Taf. 7. 4, 7) és Pilismarót-Szobi révről ugyancsak kettőt (BONDÁR 1999, 2. kép 3–4). Győr-Moson-Sopron megyéből tizenöt idoltöredéket említ Kalicz N., amelyek Figler A. ásatásán kerültek elő (KALICZ 2002, 18). A Duna szlovákiai oldalán is több idol látott napvilágot (Bajč, Beladice, Bešenov, Bína, Branč, Boháta, Červený Hrádok, Dolná Stredá, Dolný Pial, Kamenin, Krásno, Levice, Leľa, Nemčinany, Šarovce).

Somogy megyéből tizenhat idol ismert jelenleg: Balatonszemesről kilenc idoltöredék (BONDÁR 2002a), Fonyódról (GALLINA-SOMOGYI 2003, 146. lh.) és Főnyedről (Marton T. szíves szóbeli közlése) egy-egy, Szóládról két (BONDÁR 2002b, 2. kép 1-2), Zamárdiból három (KALICZ 1981, Abb. 7. 1; Abb. 7. 3; BONDÁR 2002b, 1. kép 2) torzó ismert.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről (Onga, Ózd) és a vele szomszédos szlovákiai részről (Včelince) összesen hat idolt ismerünk.

Ez a területi eloszlás is mutatja, hogy ezek a régiók valamilyen oknál fogva különlegesen fontosak voltak a badeni kultúra életében. Pest megyéből ismerjük a klasszikus badeni kultúra mindezidáig két legnagyobb sírszámú temetőjét (Alsónémedi, Budakalász), több

kocsimodellt (Budakalász, Szigetszentmárton) és egy különleges leletet, egy szarvasmarha formájú edényt (Vác). Komárom-Esztergom megyében került elő a bolerázi időszak máig egyedülálló temetője (Pilismarót-Basaharc) és a badeni kultúra több nagy telepe (Pilismarót-Szobi rév, Esztergom-Szentkirály-Duna dűlő) idolokkal, edénydepóval. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (Center, Szentsimon) és a vele szomszédos szlovákiai területeken (Včelince, Gemer) kerültek elő a halottkultusz egyedülálló emlékei, az ember alakú urnák. Somogy megyéből tömeges temetkezéseket (Balatonboglár, Balatonőszöd), kocsimodelleket (Balatonboglár, Balatonberény), a híres diadémos sírt (Vörs) és az egyelőre unikumnak számító emberi maszkot (Balatonőszöd) említhetjük a különlegességek között. Az antropomorf ábrázolások sajátos köre, a termékenységi rítussal összefüggésbe hozható kebles edények is a jelzett régiókban gyakoribbak (BONDÁR 2002, 8. kép). Mindez arra utal, hogy ezek a területek a kultuszéletben is fontos szerepet játszottak, amelynek okát, területi elrendeződésének kialakulását sajnos, nem ismerjük. A különleges leletek területi megoszlása utalhat arra, hogy a különböző területeken élő közösség között gazdasági, társadalmi, hatalmi különbségek voltak, amelyek bizonyos régiókban koncentrálódtak.

A badeni kultúra idoljainak általánosan elfogadott keltezése szerint előfordulásuk a kultúra korai (bolerázi) és az azt követő kora-klasszikus időszakra korlátozódik. A jellegzetes fejnélküli (cserélhető fejű), lapos idolok valóban csak a bolerázi és korai badeni kultúrára jellemzőek, hiteles körülmények között előkerült, későbbi időszakra keltezhető ilyen típusú idolt mindmáig nem ismerünk. Egy korábbi tanulmányomban sikerült bemutatnom, hogy ez a keltezés ma már sokkal árnyaltabb: vannak a bolerázinál korábbi, protobolerázi idolok és ismerünk késő badeni szobortöredékeket is (BONDÁR 1999, 46–47).

A badeni kultúra emberábrázolásainak keltezése sokáig kétpólusú volt: az idolokat és a kebles edényeket a badeni kultúra első felére (bolerázi csoport és korai klasszikus badeni kultúra) míg az ember alakú urnákat – Kalicz N. nyomán (KALICZ 1963) – a badeni kultúra kései szakaszára keltezték a kutatók. A kebles edényekkel foglalkozó munkámban (BONDÁR 2002) azt próbáltam bizonyítani, hogy ez a keltezés ma már nem állja meg helyét, hiszen az idolok a badeni kultúra teljes időszaka alatt léteztek, s a kebles edények is végigkísérik a kultúra életét. A korábban csak a kései időszakra jellemző, nagyon szűk területre korlátozódott ember alakú urnák viszont a badeni kultúra életének korábbi időszakában is megtalálhatók (BONDÁR 2002, 86–87). Az idolok, kebles edények és embert formázó urnák térben és időben való előfordulása hosszú skálán mozog, keltezésük ma már sokkal árnyaltabb, mint a Trója II. réteggel kimutatott rokonság idején volt.

Kostolaci kultúra

A badeni kultúra életének vége felé – ma még nem kellően ismert okok miatt – átalakul, különböző kései csoportjai jönnek létre, illetve újonnan érkező kultúrákkal él közös telepeken. Egy ilyen „szimbiózis" a kostolaci kultúrával való élete is. A szerbiai törzsterületű kostolaci kultúra magyarországi megjelenését sokáig a badeni kultúra egyik kései csoportjának tekintette a kutatás. A nyolcvanas évek elején bizonyítottá vált, hogy a kostolaci megtelepedés hazánkban önálló kultúra, nem a badeni része (KOREK 1984, BONDÁR 1984, ECSEDY 1984). Az elmúlt két évtized nagy felületű ásatásain előkerült kostolaci lelőhelyek – Balatonboglár (BONDÁR 1996, SIKLÓSI 2004) és Ordacsehi (BONDÁR 1998a) – sem változtatták meg jelentősen az 1984-ben felvázolt kutatási képet. A jelen tanulmányhoz sem szolgáltattak adatot, mert bizonyosan kostolaci idol eddig nem került elő.

Egyetlen bizonytalan korú (kostolaci vagy vučedoli) ép szobrocskát publikáltak mindeddig Slavča lelőhelyről (SKELAC 1997, T. 3. 24), ahol a Sopot, a Kostolac és Vučedol kultúra telepmaradványa került elő.

A kis méretű idol hosszúkás, lapos tömb alakú, feje a testéből felnyúló, lekerekített nyúlvány. Keze nincs, lábait a lábujjak jelzik. Nőt ábrázol, két bütyökkel jelzett keblei és hátoldalán a két nagyobb domborulat ezt egyértelművé teszi (8. kép 7). Korát az ásató nem tudta egyértelműen meghatározni (SKELAC 1997, 224).

Az idolt – a lelőhelyen előkerült korszakok közül – a kostolaci kultúrába keltezném tipológiai alapon: a lengyeli és Balaton-Lasinja kultúra idoljaira nem hasonlít, s eltér a vučedoli kultúra szobrocskáitól is.

A vučedoli kultúrában az idoloknak két típusa ismert (BONDÁR 1995a, 219). Az egyik a rézkori hagyományokat folytató, a másodlagos nemi jegyeket erőteljesen hangsúlyozó, a viseletet is gazdagon ábrázoló idolok típusa. Ilyen darabokat ismerünk pl. Vinkovciról (TEŽAK 1975, Abb. 1–4, DIMITRIJEVIĆ 1977–78. Taf. 14. 3, 9), Igről (KOROŠEC–KOROŠEC 1969. Taf. 2. 1) és Kisfentős lelőhelyről (ROSKA 1939. 408. DUMITRESCU 1974. Fig. 402. 1).

A második típusba az elsőtől teljesen eltérő stílusú, egészen egyszerű megformálású női idolok sorolhatók. Itt elsősorban a melleket jelzik, a fej és ruházat aprólékos kidolgozására már nem fordítanak gondot. Az egész test tömbszerű, a karokat kis nyúlványok

jelzik, a lábakat hosszú ruha takarja. Ilyen darabok kerültek elő a vučedoli kultúrából Vinkovciról (DIMITRIJEVIĆ 1977-78. Taf. 14. 5) és Apatovac lelőhelyről (TEŽAK 1975, Abb. 5, DIMITRIJEVIĆ 1956. Taf. XII. 78). Ez utóbbi egy töredékes női idol, feje és teste deréktól lefelé hiányzik. Melleit ábrázolták, két karja egy-egy nyúlvány.

A Slavčan előkerült idol tömbszerűen megformált önálló plasztika, amely a badeni kultúra jellegzetes cserélhető fejű idoljaitól teljesen eltérő kifejezésmódot, eltérő tartalmat tükröz. Emlékeztet viszont a badeni kultúra kései időszakának idoljaira: Ózd-Kőaljatető (BANNER 1956, LXVIII. t. 1, BONDÁR 2000, Abb. 2. 3), Krásno (VLADÁR 1979, 41-42, BONDÁR 2000, Abb. 2. 5), Brno-Líšen (MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1964, Abb. 32. 2, BONDÁR 2000, Abb. 2. 6), amelynek alapján ugyancsak valószínűbb a kostolaci kultúrához való tartozása.

Értékelés

Közel kétezer év hitvilágának nagyon kevés ránkmaradt idolját elemezve láttuk, hogy az idolokon jól nyomonkövethetők a kultúraváltások, ugyanakkor bizonyos állandóság is megfigyelhető évszázadokon keresztül.

A késő neolitikumban a **lengyeli kultúra korai időszaká**nak bálványai hosszú felső testű, szorosan összezárt lábú, erőteljes hátsórésszel megformált, szinte kizárólag nőket ábrázoló, főként álló idolok, amelyeken hangsúlyosan jelennek meg a termékenységgel kapcsolatba hozható jegyek. A Magna Mater tisztelet kultuszkellékének tartott plasztikák erőteljes testalkatúak, zsírfarúak (steatopyg) (RUTTKAY 1983–1984. Taf. 8-9, PAVÚK 1970, 128, KALICZ–KÁROLYI 1979. Taf. 127, REGENYE 1994. 2. kép, KALICZ 1998, Abb. 32, Abb. 34, Abb. 37, Abb. 39–40, KÁROLYI 2004, 84. kép). Előfordult, hogy terhes nőt is megörökítettek (PAVÚK 1994. Abb. 6). Az idolokon bekarcolt motívumokkal vagy gyakorta festéssel jelezték az egész testet takaró, V alakú nyakkivágású ruhát, vagy a köténszerű öltözéket (SKUTIL 1940. Taf. 44. 2, KALICZ 1983–1984. Taf. 5. 2a–b, 4, FARKAS 1986. Abb. 2. 6, Abb. 3. 5, 9, NEUGEBAUERR–MARESCH 1986. Abb. 1. 4, VÁVRA 1986. Abb. 1, SZATHMÁRI 1993. 3. kép 1, P. BARNA 2004, 2–13. kép). Ugyancsak bekarcolt vonalkötegekkel ábrázolták a viselethez tartozó övet is. A késő neolitikum idején élő lengyeli kultúra női hajviselete nagy gonddal elkészített fonott haj vagy konty lehetett (P. BARNA 2004).

A korai rézkorban továbbélő **késő lengyeli kultúra** kultikus céllal készített, kevés leletanyagából ép, vagy majdnem hiánytalan szobrocskát még nem ismerünk, az előkerült testrész töredékekből csak sejteni lehet a teljes megjelenítést, a ruházatra vagy frizurára az eddig ismert példányokból nem lehet általános érvényű következtetéseket levonni. Jellemzőnek tűnik a karcolt dísz és festés hiánya, ugyanakkor a bütykök valamilyen oknál fogva fontos szerepet játszottak az ülő- és álló helyzetű agyagisteneken. A szinte valósághű idolok lába teljesen eltér a korai lengyeli idolok csonkszerű lábától, anatómiailag jól felismerhetően ábrázolják a térdet, a combot és a lábfejet, olykor lábujjakkal. Helyes testarányok jellemezhetik a nagyobb, egész testet is megörökítő idolokat, ahogyan ezt a puttonyos idoltöredéknél érzékelhetjük (1. kép 3). A késő lengyeli idoloknál a bokák és a térd jelzésére szolgáló bütykök és ezek átfúrtsága arra enged következtetni, hogy a pici lyukon átfűztek valamit, esetleg felfüggesztve használták e szobrocskákat a ceremónia során, ami azt jelzi, hogy változhatott a rítusban betöltött szerepük.

Bár nagyon kevés idolt ismerünk még a késő lengyeli időszakból, éppen az az érdekes, hogy ezek közül legalább kettő férfit ábrázolt, statisztikai gyakoriságuk tehát figyelemre méltó, arra utal, hogy megnőtt a férfiak jelentősége a hitvilágban s talán a korabeli társadalomban is. Férfinek tartjuk a puttonyt viselő torzót (1. kép 3), s valószínű, hogy a hosszú orrú, nagy szemekkel ábrázolt megnyúlt fej is (1. kép 7) valószínűleg férfié lehetett.

A felsorolt adatokból is látszik, hogy a késő lengyeli kultúra emberábrázolásai változtak annak ellenére, hogy a korai lengyeli és a kései időszak között az anyagi kultúrában nincs éles törés. Az idolok kidolgozásában és díszítettségében megfigyelt eltérések érzékeltetik, hogy változott a rituálé és minden bizonnyal az öltözködésmód és hajviselet is. Arra is utalnak, hogy hangsúlyeltolódás állt be a női és férfi dominanciában, amely összefügghet a vagyonosodás folyamatával, a társadalmi hierarchia markánsabbá válásával.

A **Balaton-Lasinja kultúra** Lasinja törzsterületéről ismert szobrocskák rendkívül elnagyoltak, ugyanakkor bájosak. Sajátos kettősség figyelhető meg: hasáb és henger alakú testtel, szögletes vagy kerek fejjel megformált torzók egyazon lelőhelyen is előfordulnak (Ašikovci, Novoselci).

A lapos, szögletes fejen éppen csak jelzik a szemet egy-egy vonalkával (2. kép 1–3, 12). Ugyanígy ábrázolják az arcot a hosszúkás, nyúlványszerű fejeknél is (2. kép 8–9). A lapos, szögletes fejű, egy nézetre készült idolok (2. kép 9) leginkább a neolitikus vonaldíszes kör emberarcú edényeire emlékeztetnek. A lelógó kézzel ábrázolt szobrocskákban (2. kép 9, 11) egy pantomim előadás megmerevedett mozdulatsorát láthatjuk, merev, gépies mozgásra utalnak, s kivétel

nélkül férfiakat ábrázolnak. A stájerországi fejtöredékről (3. kép 2) nem dönthető el, hogy férfi vagy női idol része volt-e. A nők megformálásánál elsősorban a kebleket jelezték pici bütykökkel (2. kép 1–2, 4–7, 13), az alsó test ábrázolását egyetlen szobrocskán láthatjuk (2. kép 4), amely a késői Vinča hagyományokat idézi. A ruházatra, hajviseletre, ékszerekre semmi nem utal ezeken az idolokon.

A leegyszerűsített megformálás, a hangsúlyos testrészek ábrázolásának kerülése, az éppen csak jelzett arc visszafogottságra, misztikumra utal. A férfi ábrázolások nagyobb száma a férfiak elismert helyzetét tükrözi vissza a hitvilágban. A korszak erőteljes, nehéz rézfegyverei háborús időszakra utalnak, amelyben nyilvánvaló, hogy a férfi harcosok komoly szerepet játszottak a közösségek mindennapjaiban, s a szertartásokon is új értelmezést nyert erejük.

Elképzelhetőnek tartom, hogy a középső rézkor első felének „bálványszegénysége" azt jelzi, hogy a kultuszéletben az emberábrázolás nem volt fontos vagy kifejezetten tiltott volt. Talán ezért ilyen elnagyoltak, rejtőzködők az emberábrázolások. A kutatók egy része – amint már utaltunk erre – genetikai kapcsolatot tételez fel a késő lengyeli és Balaton-Lasinja kultúra között az edényformák alapján, míg mások délről beszivárgó kisebb népcsoportok emlékanyagát látják benne. Jelen cikknek nem célja kérdés vizsgálata vagy eldöntése. Csak arra a jól látható tényre hívnám fel a figyelmet, hogy a kultikus tárgyak körébe tartozó idolok teljesen eltérnek a korábbi időszak hasonló szobrocskáinak megformálásától, azaz új elemet képviselnek az anyagi kultúrában. Természetesen ez az egy momentum nem döntheti el, hogy átfejlődés vagy bevándorlás eredménye a Balaton-Lasinja kultúra dunántúli megjelenése, azt azonban jelzi, hogy az idolok nem a helyi előképek derivátumai.

A **Furchenstich kultúra** körébe sorolható bálványoknál még szembetűnőbb a változás: a téma ugyanaz, de az ábrázolásmód, a díszítés, a korábbiakhoz képest szinte művészi kivitelezés jól elhatárolja a Furchenstich kultúra idoljait minden megelőző korszaktól. Valamennyi ismert torzó nőt ábrázol. Nem primitív stílusú, agyaghurkákból gyúrt emberkéket formáznak, hanem jó testarányokkal megformált, hosszú, dúsan redőzött, mintás ruhát viselő, karcsú derekú, normális hátsórészű nőket ábrázolnak. A csonkszerű lábak és a kidomborodó hátsórész nem a Lasinja idolokra, hanem a korábbi időszak lengyeli szobrocskáira emlékeztet. Ugyanakkor „Graz-iella" feje (6. kép 4) éppen néhány Lasinja szobrocska nyúlványszerű fejformáját idézi. Természetesen továbbra is fontos szerepe volt a mindennapokban a nőiség hangsúlyozásának, a szövött ruha azonban elrejtette a jellegzetes domborulatokat és a szeméremtestet. Mindez arra utalhat, hogy változott a „nőideál", változott a női szerep a korabeli közösségek életében.

A Furchenstich idolok között férfiábrázolásra utaló momentumot nem találtunk, valószínű tehát, hogy a ceremóniák forgatókönyvében a nőknek jutott fontosabb szerep, a korsón ábrázolt sisak, mint emberábrázolás olyan allegorikus megfogalmazás, amely arra enged következtetni, hogy a harcosokat misztikum kísérte, s rendkívül fontos küldetésük volt egy-egy közösség életében.

A **badeni kultúra** szobrocskái többségükben ugyancsak nőket testesítenek meg, de megtalálhatók a férfi torzók és a hermafroditaábrázolás is. A két lapos háromszögből kialakított testen a pici bütykök és a bekarcolt háromszögdísz jelzi a női nemi jegyeket. Ugyancsak bekarcolt vonalakkal jelezték a ruházat redőit, mintázatát, a vállon átvetett leplet vagy a csípőre tekert övet, ruhadarabot. Több idolnál domború hátsórészt is megformált a készítő. Az idolok feje csaknem mindig hiányzik, feltételezhetően szerves anyagból készítették el a kívánt fejet, és pálcikára húzva dugták bele a szobrocskákon kialakított, függőleges vájatba. A vájatok száma alapján lehettek egy-, két- és olykor háromfejű idolok is. A badeni kultúra idoljai eltérnek a középső rézkor végének ismert emberábrázolásaitól. A „standard" (lapos testű, cserélhető fejű) idolok a neolitikum végére jellemző, késő Vinča-időszak idoljaira hasonlítanak, míg a hasáb formájú vagy hengeres testű szobrocskák más gyökerekhez kötődő ősöket jeleznek. Megfigyelhetjük, hogy a neolitikum után a badeni kultúrában található meg újra az antropomorf ábrázolások teljes skálája: idolok, ember alakú urnák, kebles edények, emberi arcot formázó maszk formájában. Ez a kiteljesedés valószínűleg a „badenizálódás" folyamatával magyarázható, a nagy területen létrejött egységes kultúra (és társadalom?) magába olvasztotta a kisebb területeken élő, eltérő szokású közösségeket, ezért az elterjedési területen még elő-előbukkannak a régi bálványok és fokozatosan terjednek az új szokások, hagyományok, a más gyökerekből táplálkozó halottkultusz és vallási képzetek, ceremóniakellékek. A badeni kultúra utáni időszakban ismét egy-egy kisebb terület egymástól eltérő anyagi kultúrájával találkozunk, amelyben a felszínre került emberábrázolások száma is kevesebb és véletlenszerűbb.

Az egyetlen, feltétesen **kostolac**inak tartott idol gyökeresen eltér a badeni kultúra cserélhető fejű bálványaitól, emlékeztet viszont a Balaton-Lasinja kultúra hegyesedő fejnyúlványú, tömbszerű megformálású, díszítetlen, primitív plasztikáira és a vučedoli kultúra tömbszerű, hosszú ruhát viselő szobrocskáira és néhány késő badeni idolra.

Összegezve az áttekintés tanulságait: az idolokat elemezve azt tapasztaljuk, hogy az őskor különböző korszakaiban egyfajta kettősség figyelhető meg: az agyagdarabkákból megformált, primitív alkotások és a gondosan kidolgozott, ruhát, hajviseletet, ékszert is jelölő díszített, sokszor művészi megformálású szobrocskák (pl. Graz-iella) nem feltétlenül váltják egymást korszakonként, hanem, mint láttuk, ugyanabban a kultúrkörben előfordulhat mindkét megformálás (Balaton-Lasinja kultúra, badeni kultúra, vučedoli kultúra). Az őskori művészettel foglalkozó munkákban számtalanszor olvashatjuk azt a sztereotípiát, hogy az őskor embere a Magna Mater kultusz miatt csak nőket ábrázolt, méghozzá eléggé erőteljes, a termékenységet kifejező domborulatokkal. Bármilyen kevés is az összleletanyaghoz viszonyítva a kultikus emlékek száma, azt azért láttuk a fentiekből, hogy ez a megállapítás kissé alaposabb vizsgálódás után nem állja meg a helyét, a rézkorban nem tűntek el a férfiábrázolások (késő lengyeli kultúra, Balaton-Lasinja kultúra, badeni kultúra), csak kevesebb került napvilágra belőlük, mint a női idolokból. Természetesen ennek az a legvalószínűbb matematikai magyarázata, hogy több női és kevesebb férfi figurát készítettek az egyes szertartásokhoz, ünnepi ceremóniákhoz, amelynek okai nyilvánvalóan a hitvilágban rejlenek. Az antropomorf ábrázolásokat vizsgálva, azt is látjuk, hogy az embert formázó edények (lengyeli kultúra, Furchenstich kultúra, badeni kultúra) léteznek a rézkorban is és talán az őskor teljes időszakában, még akkor is, ha egyelőre nem minden kultúrából ismerünk ilyen emlékeket. Hasonló a helyzet az állatábrázolásokkal is, de ennek elemzése már messzire vezetne, s nem tárgya a jelen tanulmánynak. A fenti áttekintésből talán jól látható, hogy az idolokon is jól nyomon követhetők a kultúraváltások. Teljesen markáns a különbség, pl. a Balaton-Lasinja és Furchenstich vagy a Furchenstich és badeni kultúra között. Ugyanakkor a késő lengyeli és a Balaton-Lasinja kultúra idoljainál ez nem annyira szembetűnő. Az egymást követő korszakokban az idolokon megfigyelhető kettősség (hengeres testű, rejtőzködő, primitív kivitelű és jó testarányokkal megformált, díszített emberábrázolások) alapján el kellene gondolkodnunk azon, hogy a leletanyag (elsősorban az edények) különbözősége vajon mindig új kultúrát/csoportot/fázist jelez-e vagy épp ellenkezőleg, visszatérést is jelenthet a korábbi hagyományokhoz.

Jegyzetek:

1 ZGM. 91.1.7.

2 Ezúton is köszönöm E. Ruttkaynak, hogy erre a kevéssé idézett kötetre, továbbá a korábban a Lasinja kultúrához sorolt kiringradi idolok (DIMITRIJEVIĆ 1976, Taf. II. 2–4, TEŽAK-GREGL 1983–1984, Taf. 8. 4–6) késő bronzkori keltezésére (RUTTKAY 1997, 182) felhívta a figyelmemet.

3 A jordániai autópálya építésen előkerült nagyméretű idolok a washingtoni Smithonian Institution Sackler Galleryben voltak kiállítva 1996–1997-ben. A kétfejű idolok készítési folyamatának bemutatását (7. kép 3a–c) a Smithonian Intézet honlapján találtam meg (www.asia.si.edu/jordan/html)

4 Ezúton is köszönöm Honti Szilviának és Németh Péternek a badeni leletanyag közlési jogának átengedését.

5 Az említett idolok valamennyi, az idolokkal foglalkozó áttekintésben (NOVOTNÝ 1981, KALICZ 1981, BONDÁR 1999, KALICZ 2002) szerepelnek, ezek felsorolását azonban minden egyes darabnál szükségtelennek tartom, ezért a legutolsó összefoglalásra (KALICZ 2002) hivatkozom).

6 Itt jegyezzük meg, hogy Kalicz N. az egyik branči idolt (NOVOTNÝ 1958, Taf. 52. 3) Levice lelőhellyel közli (KALICZ 2002, 20).

Fotó: Kádas Tibor, MTA Régészeti Intézete
Táblaszerkesztés, számítógépes grafika: Réti Zsolt, MTA Régészeti Intézete
A térképet készítette: Peterdi Csaba (MTA Régészeti Intézete)

Irodalom:

BANNER 1940
Banner J.: Idol-töredék Szombathely határából. DuSz 7 (1940) 96–98.
BANNER 1956
Banner, J.: Die Péceler Kultur. Budapest 1956. (ArchHung 35)
BÁNFFY 1994
Bánffy, E.: Kupferzeitliche Probleme in West-Ungarn. In: Der Rössener Horizont in Mitteleuropa. (Hrg. Hans-Jürgen Beier) Wilkau-Hasslau 1994, 73–84.
BÁNFFY 1995
Bánffy, E.: Early Chalcolithic settlement at Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező. Antaeus 22 (1995) 71–102.
BÁNFFY 1995a
Bánffy, E.: Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Budapest 1995, 11–28. (IPH 7)
BÁNFFY 1996
Bánffy E.: Újkőkori és rézkori települések Hahót és Zalaszentbalázs határában. Zalai Múz 6 (1996) 97–147.
P. BARNA 2001
P. Barna J.: Középső rézkori és késő bronzkori településrészletek Tornyiszentmiklósról. — Middle Copper Age an Late Bronze Age settlement fragments from Tornyiszentmiklós. RKM 2001, 47–61.
P. BARNA 2003
P. Barna J.: Zalaegegerszeg, Andráshida, Gébárti-tó. RKM 2003, 294–295.
P. BARNA 2004
P. Barna J.: Adatok a késő neolitikus viselet megismeréséhez a lengyeli kultúra újabb leletei alapján — Some data to the Late Neolithic costume according to new finds of the Lengyel Culture. Zalai Múz 13 (2004) 29–53.
BÓNA 1960
Bóna I.: A becsvölgyi női idol. A Göcsej Múzeum jubileumi emlékkönyve. Zalaegerszeg 1960, 83–95.
BONDÁR 1984
Bondár, M.: Neuere Funde der Kostolac und Spätbadener Kultur in Ungarn. Acta ArchHung 36 (1984) 59–84.
BONDÁR 1985
Bondár M.: Rézkori idol Nagytarcsáról. — Kupferzeitliches Idol von Nagytarcsa. ArchÉrt 112 (1985) 206–209.
BONDÁR 1995
Bondár, M.: The Settlement of the Lengyel Culture at Zalaszentbalázs. Antaeus 22 (1995) 51–70.
BONDÁR 1995a
Bondár, M.: Early Bronze Age settlement patterns in South-West Hungary. Antaeus 22 (1995) 197–268.
BONDÁR 1996
Bondár M.: Késő rézkori sírok Balatonbogláron. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében I.) — Late Copper Age Graves at Balatonboglár (Finds of the Kostolac Culture in Somogy County, Hungary I.) SMK 12 (1996) 3–16.
BONDÁR 1998
Bondár, M.: Ein kupferzeitlicher Krug aus Bátaszék. CommArchHung 1998, 21–31.
BONDÁR 1998a
Bondár M.: Késő rézkori település maradványai Ordacsehi-major lelőhelyen. (A kostolaci kultúra leletei Somogy megyében II.) — Late Copper Age settlement at the site at Ordacsehi-Major. SMK 13 (1998) 3–39.
BONDÁR 1999
Bondár M.: A badeni kultúra újabb és elfelejtett idoljai. — The latest and the „forgotten" idols of the Baden Culture. WMMÉ 21 (1999) 39–59.
BONDÁR 2000
Bondár, M.: Neue und vergessene Idole der Badener Kultur. Acta ArchHung 51 (1999–2000) [2000] 23–34.
BONDÁR 2002
Bondár M.: Fejezetek a Kárpát-medence késő rézkori emberábrázolásának tárgyai emlékeiből. — Chapters from the objectual remains of the Late Copper Age human depiction in the Carpathian Basin. WMMÉ 24 (2002) 81–98.
BONDÁR 2002a
Bondár M.: A badeni kultúra idoljai Balatonszemes-Szemesi berek lelőhelyről. In: Sztráda — Archeológia. Ősi korok emlékei a Balaton déli partján. Kézirat 2002. (M7 kötet)
BONDÁR 2002b
Bondár M.: A badeni kultúra emberábrázolásának újabb emlékei Somogy megyéből. — The newer remnants of Baden Culture human depiction from Somogy county. SMK 15 (2002) 41–48.
DIMITRIJEVIĆ 1956
Dimitrijević, S.: Prilog daljem upoznavanju vučedoloske kulture. — Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis der Vučedoler Kultur) OpArch 1 (1956) 5–56.
DIMITRIJEVIĆ 1976
Dimitrijević, S.: Idoloplastika u Lasinjskoj kulturi. Godišnjak 13 (1976) 59–83.
DIMITRIJEVIĆ 1977–1978
Dimitrijević, S.: Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem zwieschenstromlande Donau-Drau-Sawe. VAMZ 11 (1977–1978) 1–84.
DUMITRESCU 1974
Dumitrescu, V.: Arta prehistorică în România. — Prehistoric Art in Romania. Bucureşti 1974.

ECSEDY 1984
Ecsedy I.: Őskori leletek Dunaszekcső-Várhegyről. — Praehistoric finds from Dunaszekcső-Várhegy. JPMÉ 29 (1984) 89–125.
EGAN–BIKAI 1998
Egan, V. – Bika, P. M.: Archaeology in Jordan. AJA 102 (1998) 571–606.
ENDRŐDI 1988
Endrődi A.: Badeni idoltöredék Káposztásmegyer-Farkaserdőről. — Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer-Farkaserdő. ArchÉrt 114 (1987–1988) 80–85.
ENDRŐDI 2003
Endrődi, A.: Ein neues spätkupferzeitliches Idolbruchstück aus Budapest. In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappe der Menschengeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Gebu-stag. (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 401–414.
ENDRŐDI–HORVÁTH 2005
Endrődi A. – Horváth M. A.: Corvin tér. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása 1989-2004. — Treasures under the city. Survey of archeological heritage of Budapest, 1989–2004. (szerk.: Zsidi P.) Budapest 2005, 150.
FARKAS 1986
Farkas, Z.: Die älteste Besiedlung durch Träger der Lengyel-Kultur im Raum des Bratislavaer Tores. In: Int. Symp 1986, 61–66.
GALLINA–SOMOGYI 2003
Gallina Zs. – Somogyi K.: Fonyód, Fehérbézseny. RKM 2003, 214–216.
HORVÁTH 2002
Horváth T.: A unique antropomorfic representation of the Baden culture. Antaeus 25 (2002) 423–426
HÖCKMANN 1991
Höckmann, O.: Zu einer Statuette des Epi-Lengyel aus Szombathely (Komitat Vas, Ungarn). MAGW 121 (1991) 185–187.
Int. Symp. 1986
Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nové Vozokaný 1984. Nitra-Wien 1986. (Hrsg.: Chropovský, B–Friesinger, H.)
KALICZ 1963
Kalicz, N.: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Budapest 1963. (StudArch 2)
KALICZ 1969
Kalicz N.: A rézkori balatoni csoport Veszprém megyében. VMMK 8 (1969) 83–89.
KALICZ 1969–1970
Kalicz N.: A balatoni csoport emlékei a Dél-Dunántúlon. JPMÉ 9–10 (1969–1970) 75–89.
KALICZ 1973
Kalicz, N.: Über die chronologische Stellung der Balaton-Gruppe in Ungarn. Symposium ... Baden 1973, 131–136. o.
KALICZ 1980
Kalicz N.: Újabb adatok a rézkori hunyadihalmi csoport időrendjéhez. — Neue Beiträge zur Chronologie der kupferzeitlichen Hunyadihalom-Gruppe. SzMMÉ 1979–1980 (1980) 43–62
KALICZ 1981
Kalicz, N.: Die Kopflosen Idole der Badener Kultur und ihre südlichen Beziehungen. Symposium ... Xanthi 1981. Symposia Thracica 1981, Á, 232–256.o.
KALICZ 1983–1984
Kalicz, N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten „Wehranlagen" in Ungarn. MÖAG 33–34 (1983–1984) 271–293.
KALICZ 1991
Kalicz, N.: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Die Kupferzeit als historischen Epoche (Hrg. Lichardus, J.) Bonn 1991. 347–387.
KALICZ 1992
Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja-Kultur und ihre südlichen Beziehungen. StudPrehist 11–12 (1992) 313–333.
KALICZ 1993
Kalicz, N.: Le Bassin du Danube moyen, la Plaine pannonienne. Vol. 1. In: Atlas du Néolithique européen. L'Europe orientale. E. R. A. U. L. (Ed. Otte, M.) Liège 1993. 285–342.
KALICZ 1995
Kalicz, N.: Die Balaton-Lasinja Kultur in der Kupferzeit Südost- und Mitteleuropas. In: Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. Budapest 1995, 37–49. (IPH 7)
KALICZ 1998
Kalicz, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarn. Budapest 1998. (Achaeolingua, Series Minor)
KALICZ 2001
Kalicz, N.: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epoche. In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia-Neptun 18.-24. Oktober 1999. (Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S.) Bucureşti 2001, 385–435.
KALICZ 2002
Kalicz, N.: Eigenartige anthropomorphe Plastik der kupferzeitlichen Badener Kultur im Karpatenbecken. BudRég 36 (2002) 11–53.
KALICZ–KÁROLYI 1979
Kalicz, N. – Károlyi, M.: Sé-Malomi dűlő. MittArchInst 8-9 (1978–1979) 215–217.
KALICZ–RACZKY 1987
Kalicz N. – Raczky P.: Berettyóújfalu-Herpály. In: A Tisza-vidék késői neolitikuma. (szerk.: Tálas L. – Raczky P.) Szolnok 1987, 33–38.
KALICZ–RACZKY 1987a
Kalicz, N. – Raczky, P.: Berettyóújfalu-Herpály. In: The Late Neolithic of the Tisza Region. (Ed. Tálas, L. – Raczky, P.) Budapest–Szolnok 1987, 205–125.
KÁROLYI 1992
Károlyi M.: A korai rézkor emlékei Vas megyében. Szombathely 1992.

KÁROLYI 2004
Károlyi M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Szombathely 2004.
KOREK 1984
Korek J.: Ásatások Szigetcsép-Tangazdaság I. lelőhelyen. A későrézkori település leletei. — Ausgrabungen auf dem Friedhof von Szigetcsép-Tangazdaság. Die Funde der spätkupferzeitlichen Siedlung. CommArchHung 1984, 5–29.
KOREK 1987
Korek J.: Szegvár-Tűzköves. A tiszai kultúra települése. In: A Tisza-vidék késői neolitikuma. (szerk.: Tálas L. – Raczky P.) Szolnok 1987, 17–22.
KOREK 1987a
Korek, J.: Szegvár-Tűzköves. A settlement of the Tisza cultu-re. In: The Late Neolithic of the Tisza Region. (Ed. Tálas, L. – Raczky, P.) Budapest–Szolnok 1987, 47–60.
KOROŠEC–KOROŠEC 1969
Korošec, P. – Korošec, J.: Najdbe s koliscarških naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju. — Fundgut der Pfahlbau Siedlungen bei Ig am Laibacher Moor. Ljubljana 1969.
B. KOVÁCS 1986
B. Kovács I.: A Rima-medence az újkőkorban és a rézkorban. Budapest 1986. Egyetemi doktori disszertáció.
B. KOVÁCS 1987
B. Kovács, I.: Hügelgräberfelder der Badener Kultur in Slanátal. (Vorläufige Bemerkungen zu Bestattungsritus und Chronologie). In: Hügelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationale Symposium Donji Mihajlovac 1985. Beograd 1987, 99–105.
B. KOVÁCS 2002
B. Kovács I.: A méhi istentriász és népe. Pozsony 2002. (Gömör-Kishont az őskorban I)
MEDUNOVÁ–BENEŠOVÁ 1986
Medunová–Benešová, A.: Křepice, Bez. Znojmo. Äneolithische Höhensiedlung „Hradisko". Katalog der Funde. Brno 1986.
MRT 5
Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Budapest 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5)
NĚMEJCOVÁ–PAVÚKOVÁ 1982
Němejcová–Pavúková, V.: Neue Erkentnisse über die Gruppe Retz in der Slowakei. Atti del X. Simposio Internationale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'etŕ del Bronzo in Europa. Verona 1982, 193–198.
NEUGEBAUER–MARESCH 1986
Neugebauer–Maresch, C.: Ein Beitrag zur Erforschung der Älteren Stufe der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. In: Int. Symp. 1986, 195–205.
NEVIZÁNSKY 2002
Nevizánsky, G.: Antropomorfné a gynekomorfné nádoby badenskej kultúry z územia Karpatskej Kotliny. — Anthropomorf und gynekomorphe Gefässe der Badener Kultur aus dem Gebiet des Karpatenbeckens. SlovArch 50 (2002) 79–98.
NOVOTNÝ 1958
Novotný, B.: Slovensko v mladsej dobe kamennej. Bratislava 1958.
NOVOTNÝ 1981
Novotný, B.: Zur Idolatrie der Badener Kultur in der Slowakei. SlovArch 29 (1981) 131-138.
PAVÚK 1970
Pavúk, J.: Lengyelská kultúra. In: Slovensko v mladsej dobe kamennej. Bratislava 1970, 116–134.
PAVÚK 1994
Pavúk, J.: Santovka. Eine bedeutende Fundstelle der Lengyel-Kultur in der Slowakei. AKorr 24 (1994) 167–177.
PAVÚK 2001
Pavúk, J.: Hausgrundriss und Furchenstichkeramik der Gruppe Bajč-Retz aus Čataj in der Slowakei. In: Cernavodă III – Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia-Neptun 18.–24. Oktober 1999. (Hrsg.: Roman, P. – Diamandi, S.) Bucureşti 2001, 563–578.
PAVÚK 2003
Pavúk, J.: Menschliche Tonfiguren der Lengyel-Kultur aus der Slowakei. In: Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag. (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 311–325.
PODBORSKÝ 1983
Podborský, V.: K metodice a modnestem studia plastiky lidu a moravska malovanu keramikou. — Zu Methodik und Möglichkeiten des Studiums der figuralen Plastik des Volkes mit mährischer bemalter Keramik. SPFFBU 28 (1983) 7–93.
RACZKY 1974
Raczky P.: A lengyeli kultúra legkésőbbi szakaszának leletei a Dunántúlon. — Funde der spätesten Phase der Lengyel-Kultur in Westungarn. ArchÉrt 101 (1974) 185–210.
REGENYE 1994
Regenye J.: Építési áldozat a lengyeli kultúrából, Bakonyszűcsről. In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994. 151–160.
ROSKA 1939
Roska M.: Szatmár vármegye múltja a legrégibb időktől a honfoglalásig. Magyarország Vármegyéi és Városai 1939, 408–423.
RUTTKAY 1976
Ruttkay, E.: Beitrag zum Epi-Lengyel-Horizontes in Österreich. Festschrift für Richard Pittioni. ArchA, Beiheft 13 (1976) 285–319.
RUTTKAY 1983–1984
Ruttkay, E.: Zusammenfassender Forschungsstand der Lengyel-Kultur in Niederösterreich. MÖAG 33–34 (1983–1984) 241–246.
RUTTKAY 1988
Ruttkay, E.: Problematik der Furchenstichkeramik des östlichen Alpenvorlandes: Beitrag zum Scheiben henkelhorizont. SlovArch 36 (1988) 225–240.

RUTTKAY 1991
Ruttkay, E.: Das Ende der Donauländischen Welt und Südosteuropa. MAGW 121 (1991) 159–181.
RUTTKAY 1997
Ruttkay, E.: Der erste neolithische Idolkopf aus der Steiermark. Zur Idolplastik der Lasinja-Kultur. In: Antidóron Dragoslavo Srejović: copmletis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatu = Uzdarje Dragoslavu Srejoviću: posovom šezdesetpet godina života od prijatela, saradnika i učenika. (ed. Lazić, M.) Beograd 1997, 181–191.
RUTTKAY–KRAMER 2004
Ruttkay, E. – Kramer, D.: Graz-iella aus dem frühen 4. vorchristlichen Jahrtausend. Die erste (fast) vollständige Frauenfigur mit Furchenstichverzierung. Schild von Steier. Kleine Schriften 20 (2004) 47–51.
ŠAVEL 1995
Šavel, I.: Glinasta figurica iz Bukovnice. Zbornik Sobočkega Muzeja 4 (1995) 7–20.
SIKLÓSI 2004
Siklósi Zs.: A kostolac-kultúra újabb temetkezései Balatonbogláron. — The latest burials of the Kostolac Culture at Balatonboglár. SMK 16 (2004) 139–159.
ŠIŠKA 1982
Šiška, S.: Neolitické, eneolitické a slovanské sídlisko v Novom Teke. AVANS 1982 (Nitra 1983) 241–244.
SKELAC 1997
Skelac, G.: Prapovijesno nalažiste Slavča. — The prehistoric Site of Slavča. OpuscArch 21 (1997) 217–233.
SKUTIL 1940
Skutil, J. Die neolithischen Plastiken aus den Kreise der mährischen bemalten Keramik. IPEK 14 (1940) 36–56.
SOMOGYI 2000
Somogyi K.: A Balaton-Lasinja-kultúra leletanyaga Somogy megyében. — Die Funde der Balaton-Lasinja-Kultuir im Komitat Somogy. CommArchHung 2000, 5–48.
SOMOGYI 2000a
Somogyi K.: Előzetes jelentés a Kaposvár – 61-es út elkerülő szakasz 1. számú lelőhelyén végzett feltárásról. — Preliminary report of the excavation of Site No. 1 situated on the encircling section of Road 61 around Kaposvár. SMK 14 (2002) 245–249.
ŠTOKAĆ–ŠTIMAC 1976
Štokać–Štimac, D.: Zarilac, grabračke Livade, Sl. Požega. ArchPregl 18 (1976) 45.
ŠTOKAĆ–ŠTIMAC 1981
Štokać–Štimac, D.: Jakšić, Slav. Požega. ArchPregl 22 (1981) 15.
SZATHMÁRI 1993
Szathmári I.: A lengyeli kultúra leletei Zalavár-Rezesről. — Die Funde der Lengyel-Kultur aus Zalavár-Rezes.CommArchHung 1993, 28–37.
TASIĆ 1995
Tasić, N.: Eneolithic Cultures of Central and West Balcanes. Beograd 1995.
TEŽAK–GREGL 1983–1984
Težak–Gregl, T.: Neoliticka i eneoliticka plastika. VAMZ 16-17 (1983–1984) 15–48.
TOČÍK 1964
Točik, A.: Rettungsausgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1959–1960. ŠtZ 12 (1964) 152–162.
VÁVRA 1986
Vávra, M.: Die Anfänge der Lengyel Kultur in Böhmen und ihre Interpretation. Int. Symp. 1986, 297–304.
VIRÁG 2003
Virág, Zs.: Settlement historical research in Transdanubia in the first half of the Middle Copper Age. In: Morgenrot der Kulturen. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburstag. (Hrsg. Jerem, E. – Raczky, P.) Budapest 2003, 375–400.
VIRÁG 2004
Virág Zs.: Településtörténeti és kronológiai kutatások a Dunántúlon és Budapest környékén a középső rézkor első felében. I–II. Budapest 2004, kézirat. (PhD disszertáció)
VIRÁG 2005
Virág Zs.: Középső rézkori kerámialeletek Zalavár-Basaszigetről. (A Balaton-Lasinja kultúra tipológiájának és belső kronológiájának kérdéseiről) — Middle Copper Age Ceramic Finds from Zalavár-Basasziget (Some considerations about the typology and chronology of the Balaton-Lasinja Culture). ZalaiMúz 14 (2005) 37–52.
VLADÁR 1979
Vladár, J.: Praveká plastika —Plastique préhistorique. Bratislava 1979.
ZALAI-GAÁL 1992
Zalai-Gaál I.: A lengyeli kultúra kronológiai problémái a Dél-Dunántúlon. — Die chronologische Probleme der Lengyel-Kultur im südlichen Transdanubien. JPMÉ 37 (1992) 79–91.
ZALAI-GAÁL 1996
Zalai-Gaál, I.: Neufunde der neolithischen anthropomorphen Idolplastik im südlichen Transdanubien. WMMÉ 1996, 57–87.

Cultural changes in the light of human representations during the Copper Age (Transdanubia)

In the different periods of history we meet several kinds of human representations: in rock carvings, on walls, on pottery, painted on ivory, incised into metal or roughly executed human forms and so on. They appear as individual statues, realistically shaped gods and goddesses, strongly stylistic symbolic or metaphorical representations and anthropomorphic vessels. It would be difficult to cite all the examples and in this paper, only the figurines are assessed. It is assumed that traditions changed slowly. Good examples are Celtic religious practices, which are present even today, or world religions and their canons, whose histories go back several thousand years and they are still evident.

This paper examines how tradition is passed from one generation to another for centuries. Cultural changes can be demonstrated through ceramic typology and it is assessed whether conservative rites and paraphernalia of a belief system reflect cultural changes that can be recognised typologically. It must be emphasised that the reason for changes cannot be assessed by the means of archaeological techniques alone. For this reason hypotheses are put forward and analogies are drawn from ethnography, religious history and cultural anthropology in order to assess a group of objects that are few compared to the whole archaeological material of the examined period.

In this overview, only figurines from Copper Age Transdanubia (4500–2800 BC) are considered. It is assessed whether, by examining human representations, it is possible to show any crucial changes in the cultural groups, and if it is possible to trace cultural changes in the subsequent periods. That is whether continuity or discontinuity of Copper Age cultural groups can be recognised through human representations.

Late Lengyel culture (Lengyel III)

From the archaeological finds at the turn of Neolithic and Copper Age no dramatic events can be recognised in Transdanubia. At the end of the Neolithic the population of the Lengyel culture lived its everyday life, while small groups of people (late Vinča culture) migrated from the Balkans and introduced new vessel types in the region. The late period of the Lengyel culture was distinguished three decades ago but sites of this period from the occupational area of the Lengyel culture in Hungary are little known. The finds of the late Lengyel culture seem to appear in the northern and western part of Transdanubia only. From the south-eastern region (Somogy, Tolna and Baranya counties) the Copper Age phase of the Lengyel culture is unknown even though there were systematic surveys and many large excavations recently. The material culture of the late Lengyel culture in south-west Transdanubia can be outlined more precisely as a result of rescue excavations in the Little Balaton (Balatonmagyaród) and microregional surveys in the Hahót region (Zalaszentbalázs). It is an advantage that excavations at the Hahót microregion also revealed figurines (Fig. 1.).

Balaton-Lasinja culture

In the last three decades the definition of Balaton-Lasinja culture has changed many times. The Balaton group which was earlier divided into three phases is today divided into three cultural groups: Balaton-Lasinja, Furchenstich and Protoboleráz. Researchers agree that these three groups have different cultural components and as a result they can be considered as three independent cultural groups.

From the Middle Copper Age only a small number of human representations came to light. Considering the number of Middle Copper Age sherds in the whole occupational area of the Balaton-Lasinja culture the number of figurines is scarce. Until now approximately a dozen figurines represent the anthropomorphic category of the Balaton-Lasinja culture (Figs. 2–3.).

In recent years there have been large excavations in Transdanubia (Little Balaton rescue excavations, large building projects, motorway constructions, by-roads etc.) yielding rich finds, which gave new direction to research. In spite of the improvement in terms of extensive excavations, no figurines were published from the Balaton-Lasinja culture from Hungary.

Perhaps one unique piece can be dated to this period (Fig. 3. 1.), although its cultural affiliation is still debated. Researchers agree that it can probably be dated to the middle of the Copper Age.

Furchenstich culture

Changes in the definition of Balaton-Lasinja culture led in turn to changes in the definition of Furchenstich culture. From the extensive occupational area of Bajč-Retz-Gajár-Furchenstich cultural unit

some characteristic furrow-stitch decorated female figurines are known. One of these was found in Zala county (Figs. 4–6.).

Baden culture

People of the late Copper Age Baden culture made different human representations for their feasts, ceremonies or to commemorate their dead. Figurines, breasts applied on amphorae, anthropomorphic burial urns, or a recently found mask forming a human face indicate the many levels of their belief system and ceremonies. Figurines have been assessed by many researchers from many different perspectives. It is not aimed here to challenge or reinforce these assumptions but rather to offer some new perspectives.

The differences between the figurines of the Baden culture are often explained by chronological differences between them. In assessing the material culture of Balatonszemes it has been realised that there seems to be no considerable chronological differences between the pits containing figurines. If different figurines came to light from chronologically similar pits, or two different figurine types were found in the same pit, it has to be considered that the reason for the differences between the figurines lies not in chronology but rather that they convey different meanings. It is considered that different figurines convey different meanings in terms of ideology and they may also represent different events. Amongst the figurines there is one which depicts both a woman and a man at the same time (Fig. 8. 6.). In considering the above it is assumed that at Balatonszemes the paraphernalia of an initiation ritual from childhood to adolescence was found. Figurines came to light in different sizes. The schematic figurines seem to represent youngsters, the sex of whom is still „hidden" and they have not reached fertility. It can be argued that the figurines from Balatonszemes (Fig. 8. 1–6.) were necessary for the different parts of an initiation ritual (to become a woman or man). A large two-headed figurine (Fig. 8. 5.) by the end of the ritual perhaps represented a man and a woman who have already been initiated and acquired the knowledge characteristic for the different genders. Alternatively it shows the transition from childhood to adolescence.

The relevance of the assumption – that different figurine types do not necessarily represent chronological differences, but rather chronological similarities and that they were a dramaturgical paraphernalia of the same ceremony – was examined at sites where similarly to Balatonszemes more than one figurine was found (Bešenov 3, Bína 6, Branč 3, Leliceni 3, Šarovce 9, Tököl 12, Vinča 6 and Vučedol 3 figurine fragments). Amongst these sites at Branč, Šarovce and Tököl, amongst the torsos a similar dualism to a figurine at Balatonszemes could be observed. Thus „standard" Baden type figurines (they are flat, headless and their bodies are made of two triangles) appear with different types of figurines (e.g. figurines with angular body features or figurines with legs) at the same settlement. It seems that the appearance of such dualism in terms of different types of figurines is not an isolated or accidental case but it can be demonstrated to appear in different sites. This implies that for an initiation rite (?) at least two types of figurines were necessary. After the event figurines lost their cultic meaning and for this reason they were broken and discarded in different pits of the settlement. Accordingly, if in the same pit two different types of figurines are found this may indicate a similar chronological position of the figurines. What lies behind the differences of human representations is the different means of expressing ideological meanings. The appearance of Baden figurines in settlements and not in cemeteries suggests that figurines did not play a role in burial ceremonies but rather it implies that they may have been used in ceremonies or initiation rituals (?).

The spatial distribution of figurines shows great variation in that in some regions many figurines are present whilst in other areas only a few figurine fragments are found (Fig. 9.).

This distribution shows that figurines were especially important in the life of Baden people. The two biggest cemeteries of the classic Baden culture in terms of the number of graves (Alsónémedi, Budakalász), show many cart models (Budakalász, Szigetszentmárton) and a peculiar cattle-shaped vessel (Vác), all found in Pest county. A unique cemetery of the Boleráz period was found in Komárom-Esztergom county (Pilismarót-Basaharc) and also many settlements of the Baden culture (Pilismarót-Szobi rév, Esztergom-Szentkirály-Duna dűlő) with figurines and pottery deposits. Anthropomorphic urns that are outstanding representations of a death cult came to light from Borsod-Abaúj-Zemplén county (Center, Szentsimon) and its neighbouring area from Slovakia (Včelince, Gemer). Amongst the extraordinary finds from Somogy county mass burials (Balatonboglár, Balatonőszöd), cart models (Balatonboglár, Balatonberény) and the famous grave with a diadem (Vörs) can be mentioned. A human mask from Somogy county (Balatonőszöd) also has to be mentioned but until now is a unique find.

A distribution of distinct anthropomorphic representations, such as vessels with breasts which can be associated with fertility rites are also more common in the above mentioned regions than elsewhere. The

above observations imply that these regions may have played an important role in the cultic life of Copper Age people. Unfortunately the reason for the emergence of regional restriction of such finds is not known. The regional distribution of special finds may imply differences between people in the different regions in terms of economy, social division and power relations. Thus wealth and power may have concentrated in certain regions.

Kostolac culture

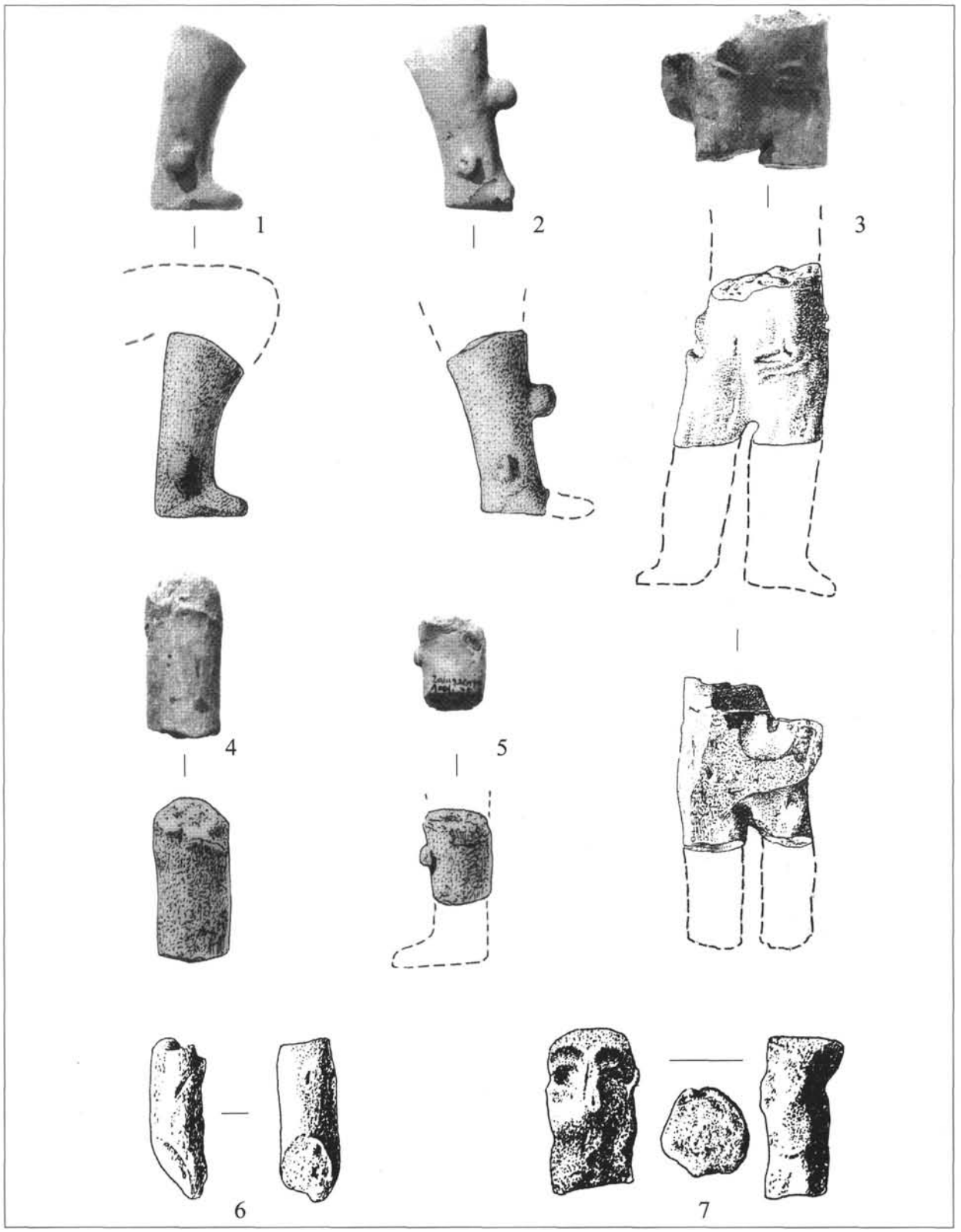
There is only one complete figurine published from Slavča. However, its age is uncertain (Kostolac or Vučedol) (Fig. 8. 7.). The figurine is „chunky" and rather distinct from the Baden figurines that have replaceable heads. The figurine from Slavča represents a different belief-system and holds different meaning from Baden figurines. It is, however, reminiscent of late Baden figurines, which also implies that it can probably be dated to the Kostolac culture.

Conclusion

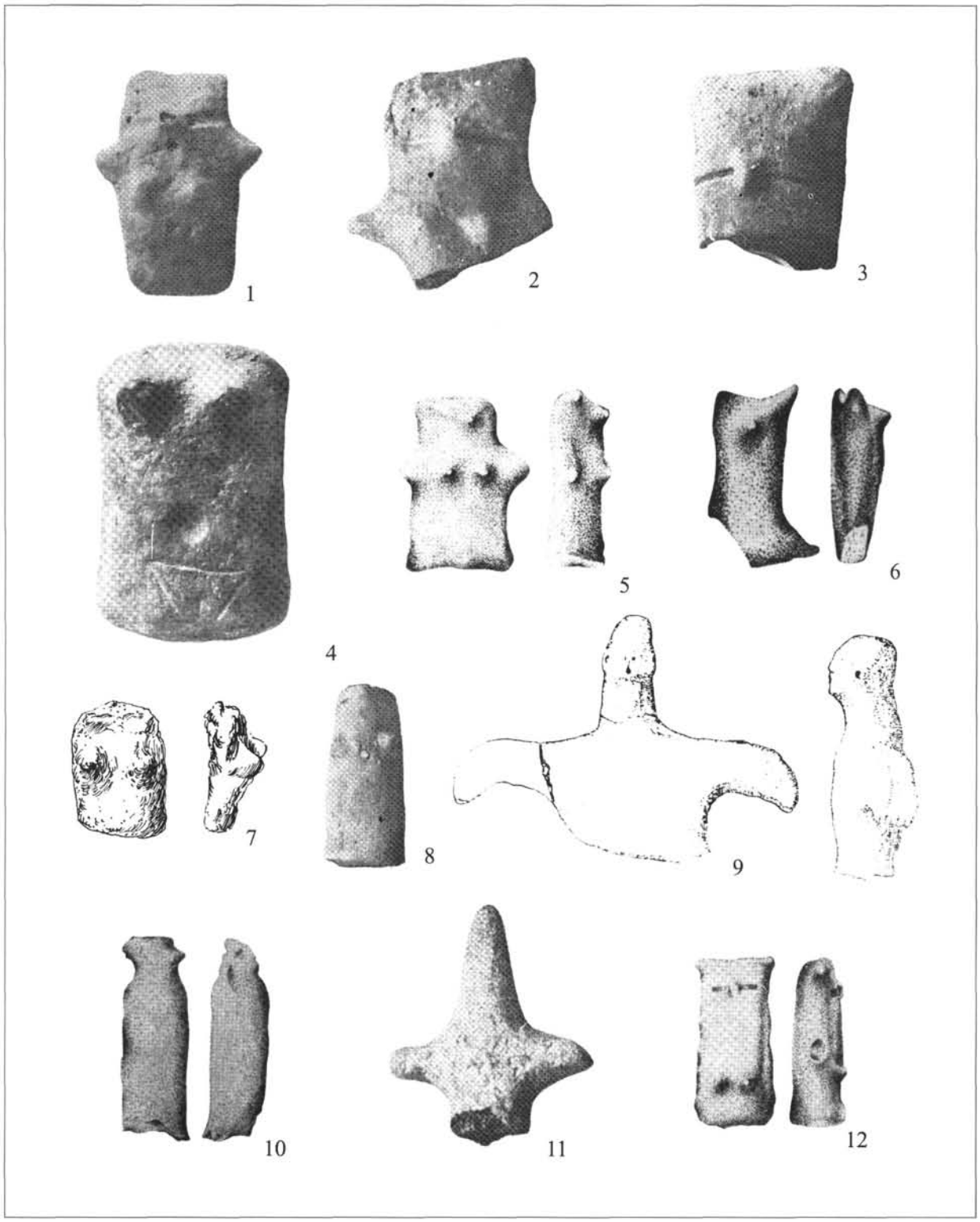
In assessing the figurines of almost two thousand years it was demonstrated that in human representations cultural changes can well be traced, although some continuity can also be observed for centuries.

In assessing the above it became clear that during the examined periods two types of human representations were present: simple schematic representation on one hand and detailed, carefully fashioned artistic figurines with details of cloth, hair style, and jewellery (e.g. Graz-iella) on the other. The presence of two types of representations do not necessarily mean that they alternated each other through time thus they do not necessarily show chronological differences but rather – as it was demonstrated above – that both representations appear at the same time within the same culture (Balaton-Lasinja, Baden and Vučedol cultures). In the literature dealing with prehistoric art in many cases a stereotypic explanation appears. According to this explanation only women were represented with exaggerated body parts articulating fertility as a result of the Mother Goddess cult. Even though the number of cultic finds is much less, comparing them to the whole assemblage, it became clear from the above that after scrutinising the Mother Goddess explanation it does not necessarily hold true. Male representations did not disappear in the Copper Age (they are present in late Lengyel culture, Balaton-Lasinja culture and Baden culture). Only a smaller number of male figurines came to light compared to women figurines. Of course the most probable mathematical explanation to this is that for the ceremonies more women figurines were made than men figurines. The reason for the appearance of more women than men figurines probably lies in the belief system. Examining anthropomorphic representations it can be observed that anthropomorphic vessels (Lengyel culture, Furchenstich culture and Baden culture) were present in the Copper Age and probably during the whole of prehistory. This may hold true even if such finds are not known from all of the cultural groups. The case is similar with animal representations but the assessment of zoomorphic depictions is out of the scope of this paper. It is considered that the above discussed overview indicates that cultural changes can be traced consistently through figurines. There are clear differences between, for example, the Balaton-Lasinja and Furchenstich or the Furchenstich and Baden cultural groups in terms of human representations. At the same time such differences are not so clear between the late Lengyel and Balaton-Lasinja cultural groups. During the examined consequential periods, in the light of the observed duality of figurines (roughly made figurines with cylindrical bodies that conceal their gender and facial features, as against decorated figurines with good body proportions), it needs to be considered whether the differences in material culture (mainly in pottery) indicates the appearance of a new culture, a group or a phase, or rather it indicates a return to previous traditions.

Translated by Attila Kreiter

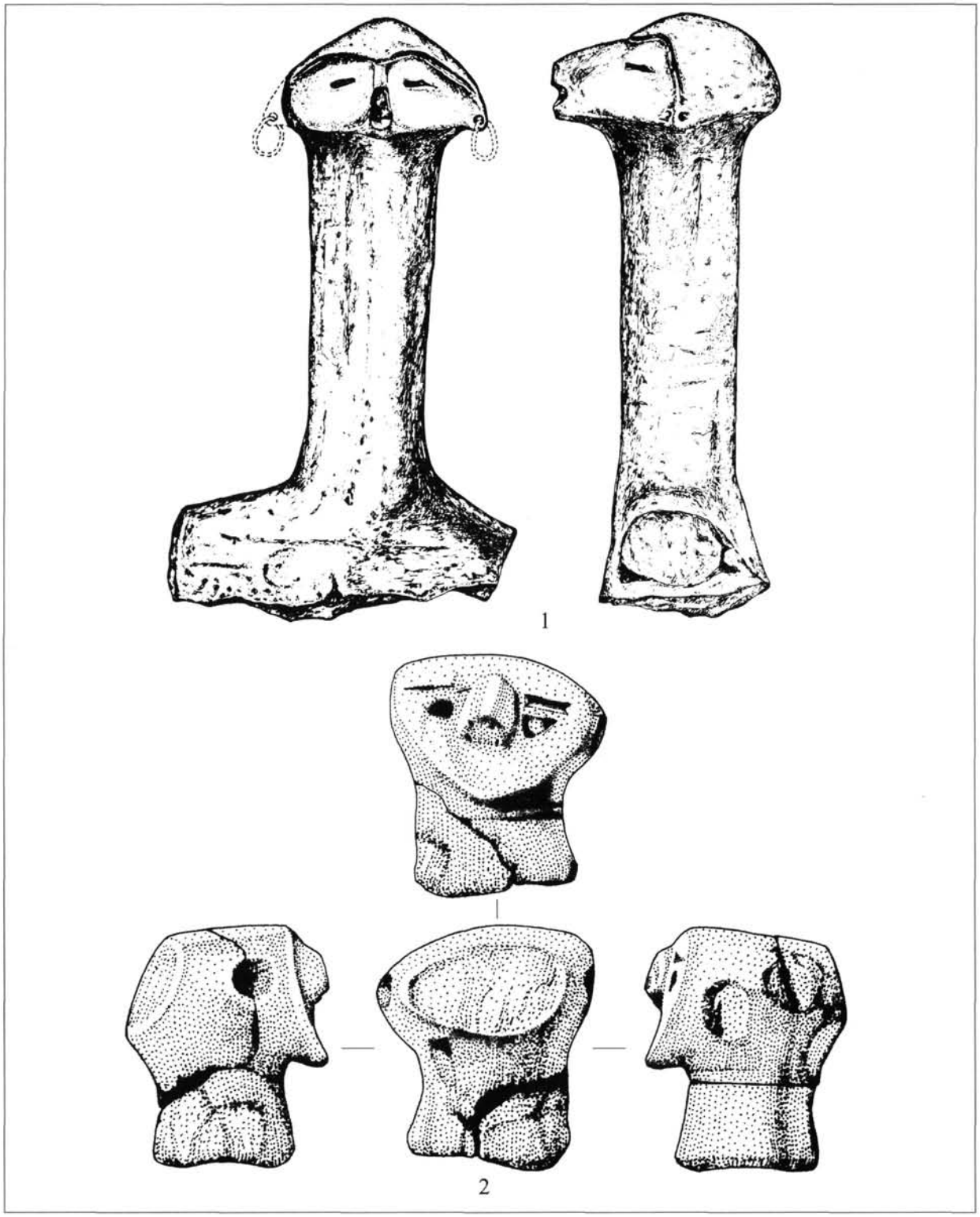

1. kép: Késő lengyeli kultúra. 1–5: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BONDÁR 1995, M: 1:2); 6–7: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BÁNFFY 1995, M: 1:2)
Fig. 1: Late Lengyel culture. 1–5: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BONDÁR 1995, M: 1:2), 6–7: Zalaszentbalázs–Szőlőhegyi mező (BÁNFFY 1995, M: 1:2).

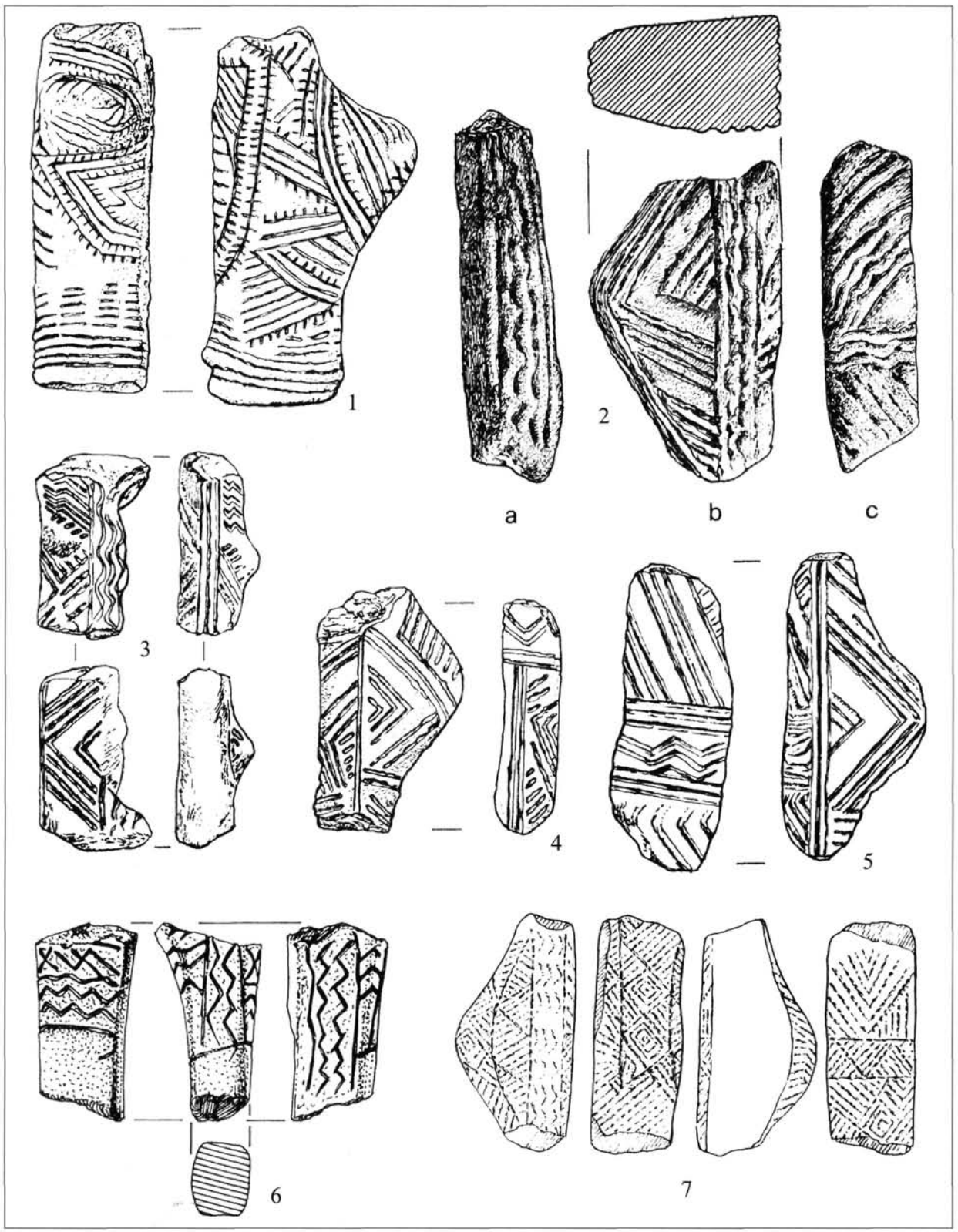

2. kép: Lasinja kultúra. 1, 4: Ašikovci (TE□AK-GREGL 1983–1984, méret nélkül); 2–3: Novoselci (TASIC 1995, méret nélkül); 5–6, 10, 12: Zarilac (ŠTOKAĆ-ŠTIMAC 1976, méret nélkül); 7: Jakšić (ŠTOKAĆ-ŠTIMAC 1981, méret nélkül); 8, 11: Novoselci (DIMITRIJEVIĆ 1976, méret nélkül); 9: Ptuj (DIMITRIJEVIĆ 1976, méret nélkül)

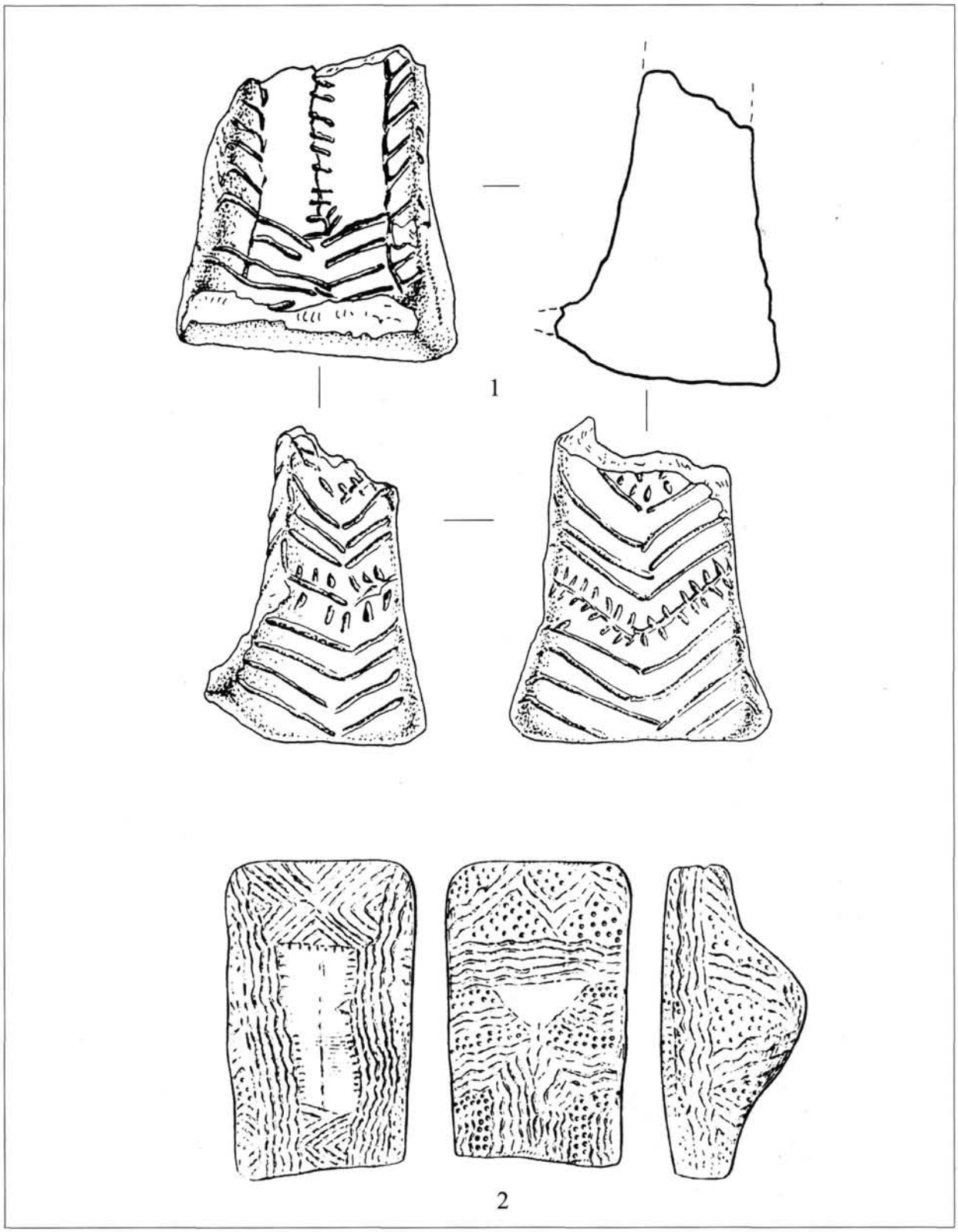
Fig. 2: Lasinja culture. 1, 4: Ašikovci (TE□AK-GREGL 1983–1984, not to scale); 2–3: Novoselci (TASIČ 1995, not to scale), 5–6, 10, 12: Zarilac (ŠTOKAĆ-ŠTIMAC 1976, not to scale); 7: Jakšić (ŠTOKAĆ-ŠTIMAC 1981, not to scale); 8, 11: Novoselci (DIMITRIJEVIĆ 1976, not to scale); 9: Ptuj (DIMITRIJEVIĆ 1976, not to scale)

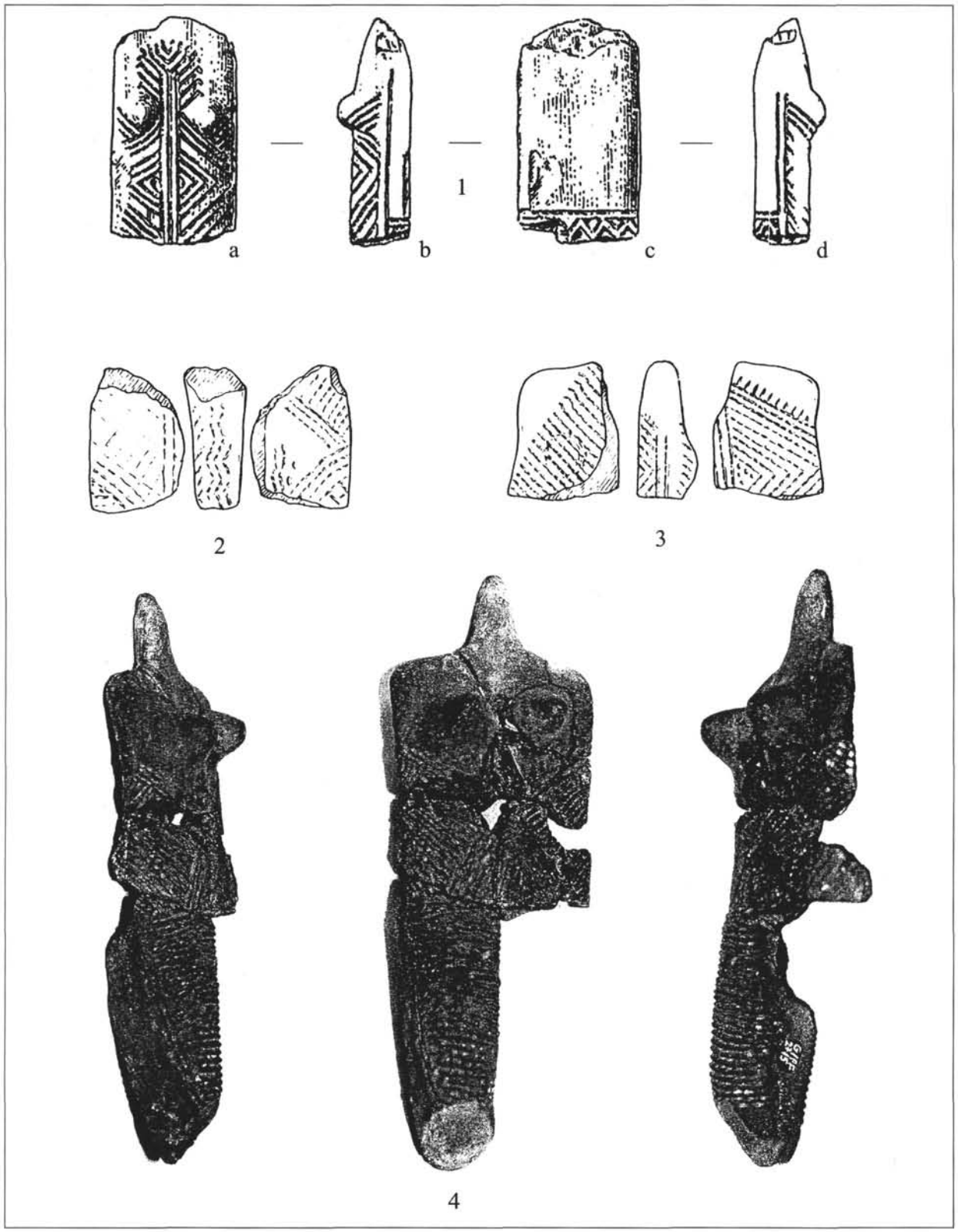
3. kép: Középső rézkor. 1: Szombathely (KÁROLYI 1992, M:1:2);
Lasinja kultúra. 2: St. Ulrich am Wassen „Kögelberg" (RUTTKAY 1997, M: 1:1)
Fig. 3: Middle Copper Age. 1: Szombathely (KÁROLYI 1992, M:1:2);
Lasinja culture. 2: St. Ulrich am Wassen „Kögelberg" (RUTTKAY 1997, M: 1:1)

4. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Becsvölgye (BONDÁR 1985, M: 1:2); 2: Nagytarcsa (BONDÁR 1985, M: 1:1); 3–5: Bajč (TOČÍK 1964, méret nélkül); 6: Wien (RUTTKAY 1988, M: 1:1); 7: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)
Fig. 4: Furchenstich culture: 1: Becsvölgye (BONDÁR 1985, M: 1:2), 2: Nagytarcsa (BONDÁR 1985, M: 1:1), 3–5: Bajč (TOČÍK 1964, not to scale), 6: Wien (RUTTKAY 1988, M: 1:1), 7: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)

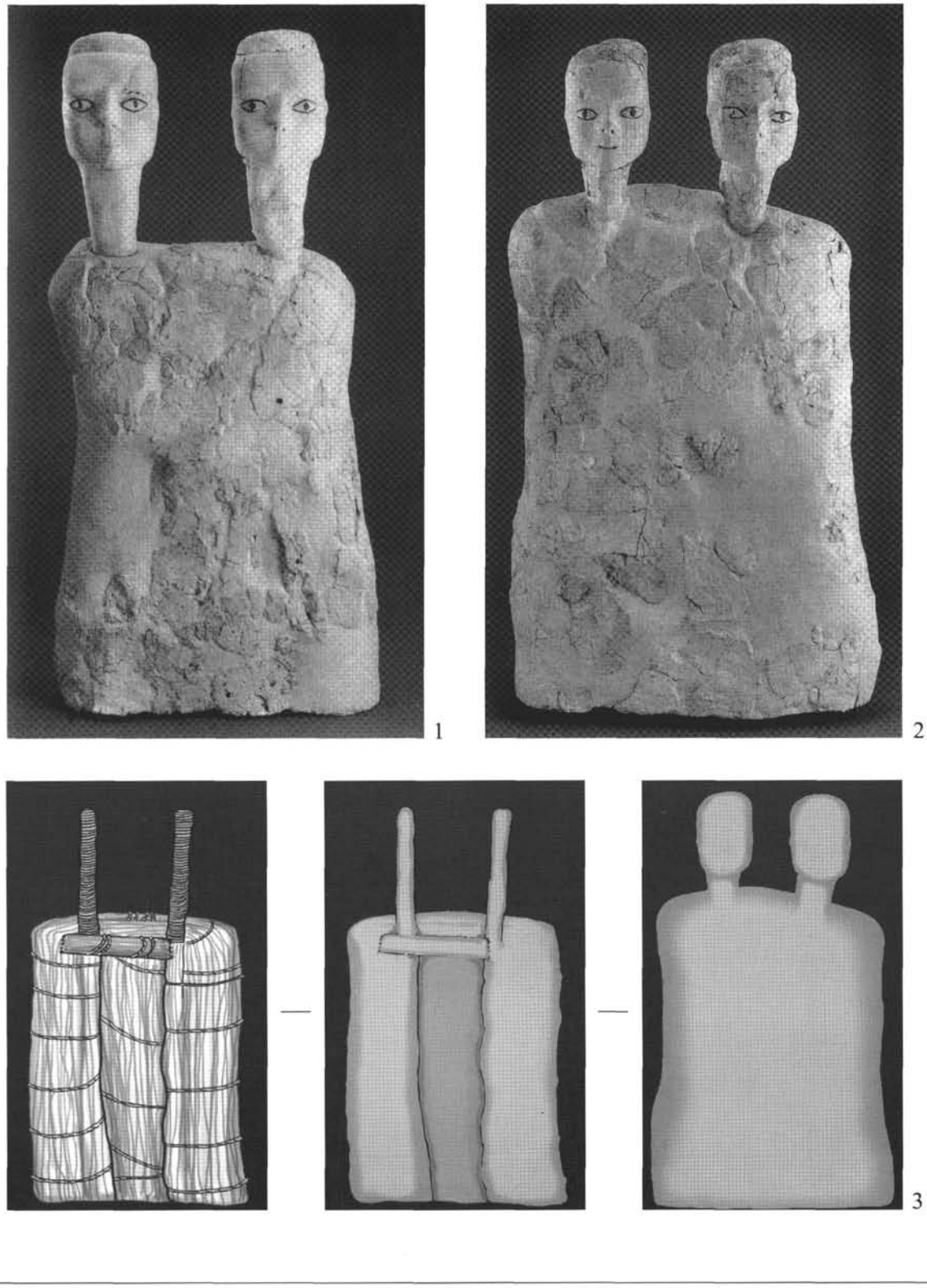

5. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Bukovnica (ŠAVEL 1995, M: 1:2);
2: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)
Fig. 5: Furchenstich culture: 1: Bukovnica (ŠAVEL 1995, M: 1:2), 2: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1)

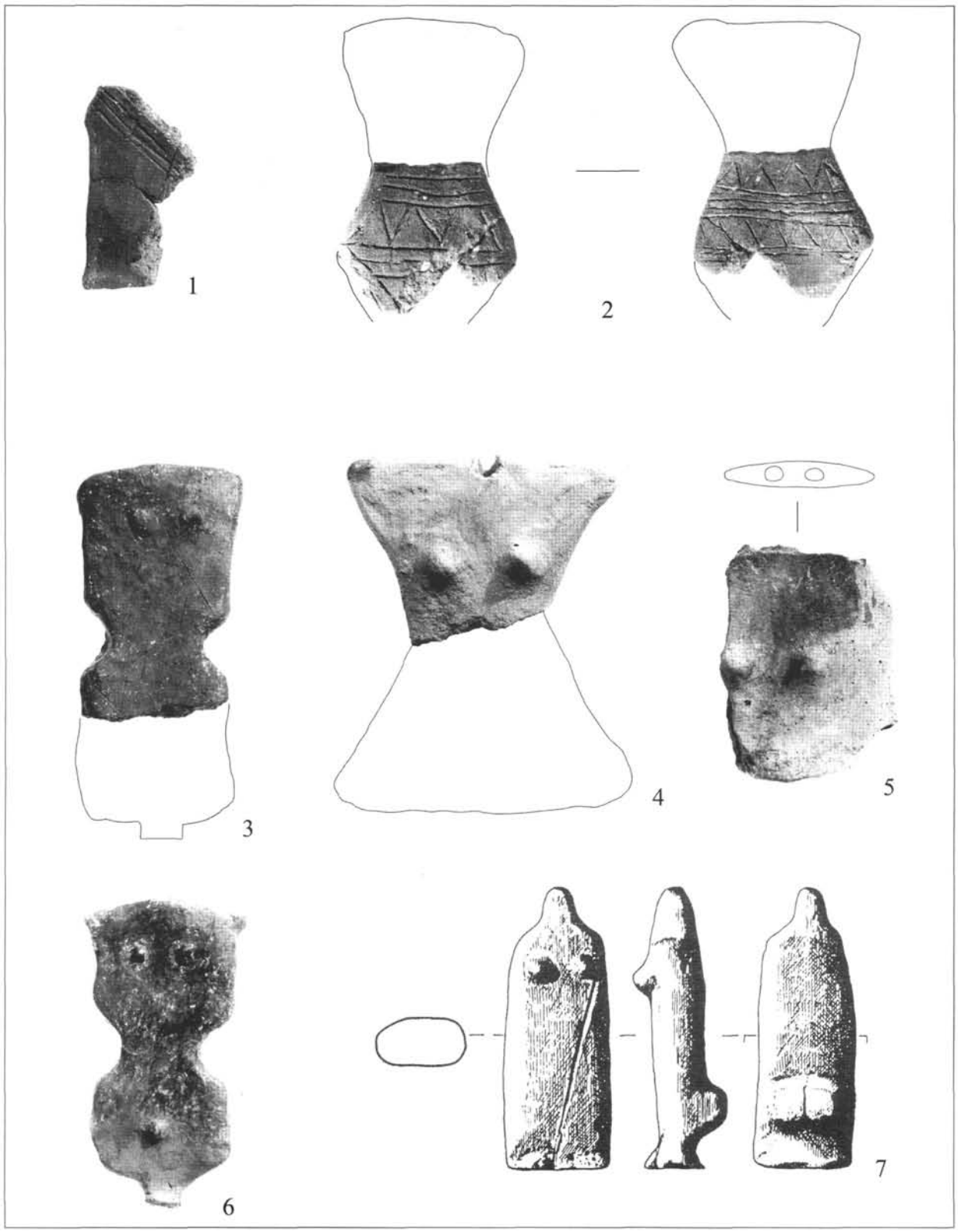

6. kép: Furchenstich kerámia népének kultúrája: 1: Čataj (PAVÚK 2001, M:1:2); 2–3: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1); 4: Graz (RUTTKAY-KRAMER 2004, M:1:2)

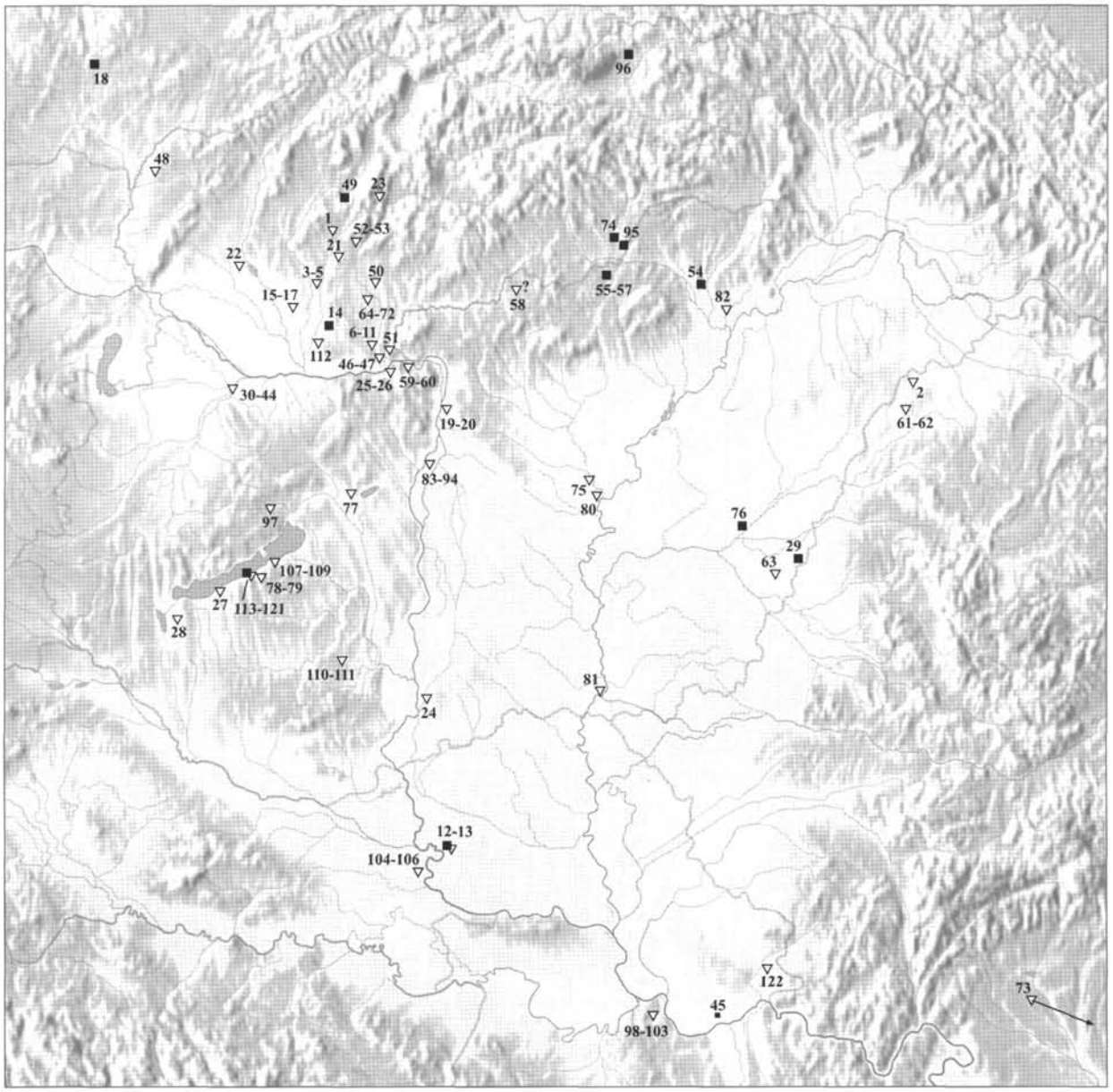
Fig. 6: Furchenstich culture: 1: Čataj (PAVÚK 2001, M:1:2); 2–3: Křepice (MEDUNOVÁ-BENEŠOVÁ 1986, M: 1:1); 4: Graz (RUTTKAY-KRAMER 2004, M:1:2)

7. kép: Kétfejű idol: 1–2: 'Ain Ghazal, Jordánia (EGAN–BIKAI 1998);
3: az idol készítési folyamata (www.asia.si.edu/jordan/html)
Fig. 7: Two-headed figurine: 1–2: 'Ain Ghazal, Jordan (EGAN–BIKAI 1998), 3: a process of making the figurine (www.asia.si.edu/jordan/html)

8. kép: Badeni kultúra: 1–6: Balatonszemes (M: 1:2), Kostolaci kultúra?; 7: Slavča (SKELAC 1997, M:1:2)
Fig. 8: Baden culture: 1–6: Balatonszemes (M: 1:2), Kostolac culture?: 7: Slavča (SKELAC 1997, M:1:2)

▽ cserélhető fejű idol
figurines with replacable heads

■ egyéb típusú idol
other types of figurines

9. kép: A badeni kultúra idoljai: 1: Beladice; 2: Berea; 3–5: Bešenov; 6–11: Bíňa; 12–13: Bogojevo; 14: Boháta; 15–17: Branč; 18: Brno-Líšen; 19–20: Budapest; 21: Červený Hrádok; 22: Dolná Streda; 23: Dolný Pial; 24: Érsekcsanád; 25–26: Esztergom; 27: Fonyód; 28: Főnyed; 29: Geszt; 30–44: Győr; 45: Brza Vrba; 46–47: Kamenín; 48: Kopčany; 49: Krásno; 50: Levice; 51: Lela; 52–53: Nemčinaňý; 54: Onga; 55–57: Ózd; 58: Piliny; 59-60: Pilismarót; 61–62: Sălacea; 63: Sarkadkeresztúr; 64–72: Šarovce, 73: Slobozia; 74: Stránska; 75: Zagyvarékas; 76: Szeghalom; 77: Székesfehérvár; 78–79: Szólád; 80: Szolnok; 81: Tápé, 82: Tiszalúc; 83–94: Tököl; 95: Včelince; 96: Vel'ka Lomnicá; 97: Veszprém; 98–103: Vinča; 104–106: Vučedol; 107–109: Zamárdi; 110–111: Aparhant; 112: Bajč; 113–121: Balatonszemes; 122: Banatská Subotica.
(A kötőjellel írt számok a lelőhelyen előkerült idolok darabszámát jelölik.)

Fig. 9: Figurines of the Baden culture. When a number range is given by a site that indicates the number of figurines from that site

Irena Šavel

The Excavation Site „Behind Raščica near Krog" – the Settlement of the Somogyvár–Vinkovci Culture

In accordance with the project of the protection of archaeological heritage, the section of the planned Vučja vas – Beltinci motorway was examined extensively and thoroughly in 1999 (Fig. 1). Potential archaeological sites that were located during this phase were further examined with the so-called „intrasite method". The works were carried out by Dr. Bojan Djurić, the president of SAAS, and the favourable results enabled rescue excavations of archaeological sites on the planned section of the aforementioned motorway.

Field-examinations showed that the section of the Vučja vas – Beltinci motorway had been settled in all archaeological periods. Thus an archaeological site was confirmed at the location Behind Raščica near Krog and a plan for rescue excavations (covering 22,469 m^2) on this area was proposed to the company for motorways of the Republic of Slovenia. The archaeological excavations, which took place from 7th May to 27th September, 2001 and from 20th June to 7th August, 2002, were under the domain of The Provincial Museum of Murska Sobota.

The excavation site „Behind Raščica near Krog" is located on a plain 280 meters south-west from the exculpatory channel of Ledava-Mura, between the villages of Bakovci and Krog. Before the excavations, the area was covered with conjoined fields that belonged to different owners. The surface of the site was divided into sectors (I–VIII), which were subdivided into quadrants of 10x10 meters.

The geological accompaniment and geomorphological description revealed that the soil consists of sandy gravel that had been deposited by the river Mura during the period of the last glaciation in the Alps. The Mura extended four kilometres or more in width at that time, with its interior densely interwoven with individual active river beds that altered their position regularly. Amidst the active river beds longitudinal sandbanks were formed, and the latter can be regarded as the basis for the archaeological sites. The areas between these sandbanks were subsequently filled with various sediments, while at certain regions the sedimentation managed to reach the very tops of the sandbanks. Certain flood-sediments (sand and sandy silt) acted as fills in the Mura and other nearby brooks and streams. Because of their unique topography certain areas between sandbanks functioned as river beds and were responsible for the formation of the sand. Indubitably, these processes took place in all archaeological periods and were the main cause of the constant alteration of the landscape, especially in the sense of its ever greater flatness. Human influence is most visible in a series of changes in the natural environment, such as the drop in the original level of groundwater or the process of moving of material from higher to lower parts that was a consequence of intensive farming. At the site of Behind Raščica there is a sandbank, deposited by the river Mura and forms the geological basis of the site. Below the first (cultivable) soil-strata, oxidized sand was found; which had been formed as fluvial sediment before the process of cultivation. In certain areas the sandbank is covered in sand-sediments, while in certain other cases a 90 cm thick stratum can be found below the arable land which one could interpret as a cultivable stratum. Such thickness can be understood as a result of a sudden influx of flood material to the basic surface. At three distinct areas the river beds flowing in the direction west–north-west were filled up completely.

Archaeological (cultural) strata

Stratum no. 1 – arable land; it consisted of dark-brown clay, measuring 0.25 m to 0.35 m in thickness; it covered the whole surface of the land; it contained several items of prehistoric and more modern pottery, building materials and numerous other finds of recent date.

Stratum no. 2 – constituent part of stratum no. 1 (i.e. arable land), 0.05 m to 0.20 m in thickness, sometimes found below stratum no. 1 as a consequence of deep ploughing; it contained diverse prehistoric material, including a stone-mould (Fig. 6: 3), an ornamented vessel on a foot (Fig. 2: 4) and various materials of more recent date.

Stratum no. 3 – formed by continuous flooding and cultivation of the land; basically a brown clayey soil, 0.60 m to 0.86 m in thickness, it was located below strata 1 and 2.

Stratum no. 5 – brown-red soil mixed with river sand, 0.05 to 0.10 m in thickness; it lay on stratum 5A (sterile geological stratum in which many different prehistoric structures were incorporated) and on numerous prehistoric structures; it contained prehistoric pottery (Figs.2: 3, 5; 3: 6–7; 4: 1; 6: 5), household lep,[1] spindles, wheel of a model handcart (Fig. 5: 3), small stone tools and querns.

Stratum no. 7 – a destroyed prehistoric structure; consisted of brown soil in which the following items were found: pottery (Figs. 4: 6; 5: 4), household lep, spindles (Fig. 4: 7) and querns; it was of irregular shape (13 x 6.5 m in size), 0.10 to 1.15 m in thickness; it was found below stratum no. 1 and partially below stratum no. 3; it was found in sec. V and VI (qu. 70, 71, 86, 87).

Stratum no. 34 – formed in a manner very similar to that of stratum no. 3; consisted of brown clay, was of irregular shape, measuring 42 x 15.5 m in size, 0.20 m in thickness; it was found above stratum 321 and covered a large number of prehistoric structures; it was found in sec. IV–VI (qu. 49, 49 A, 51–53, 68-70, 84–87).

Stratum no. 62, 180 – formed in a manner very similar to that of stratum no. 3; consisted of brown clay, was of irregular shape, 58 x 22 m in size, up to 0.15 m in thickness; located below stratum 1 and found above stratum 5A; it covered a large number of prehistoric structures: 995 fragments of prehistoric pottery were found in this stratum (Fig. 3: 2), 20 pieces of lep, 3 spindles, 2 microliths; it was found in sec. I, IA to V (qu. 9A, 10A, 10–13, 27-30, 43–46, 60-63, 77–79).

Stratum no. 110 – deposited stratum; consisted of brown clay, 0.40 m in thickness; it was located under stratum 3 and was found above the stratum of sterile clay, no. 321; it was found in sec. VI (qu. 74, 75, 90, 91); the stratum was very probably a passable area within Feature no. 32.

Stratum no. 580 – deposited stratum; consisted of dark-grey swampy clay, up to 0.40 m in thickness; it was found below stratum no. 565; it was found in sec. I to III (qu. 114–117, 139–140, 162); some fragments of pottery were found in this stratum.

Stratum no. 613 – consisted of yellowish-brown sandy clay with a diameter of 8 m; interpreted as structural ruins since it contained prominent patches of burnt soil at the edges and pottery; 0,50 m in thickness and it covered structures; it was found in sec. VII and VIII (qu. 227, 228, 230, 231).

Stratum no. 614 – consisted of brown-red clay with gravel stones; 0.60 m in thickness.

Stratum no. 615 – consisted of dark-grey clay with gravel stones; located in sec. VII (qu. 226).

Prehistoric structures (Annex)

Archaeological excavations at the site Behind Raščica near Krog confirmed that this area was first settled in the Early Bronze Age (the Somogyvár – Vinkovci culture); a damaged grave that was found confirms a graveyard from the Bronze Age that was destroyed at a later date; sec. VII and VIII give evidence of a poorly preserved stratum from the Roman times. In the present article I will focus strictly on the settlement of the Early Bronze Age period.

More important prehistoric features

Feature no. 6, 32 (qu. 74–76, 90–92), 17 x 10 m in size and 0.15 to 0.20 m in depth. It was found below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5. The fill consisted of brown clay with a great number of prehistoric finds. On the inside of the feature, that is, at its furthest edge, the following items were located: a water reservoir (no. 374), remnants of gravelly paving (no. 354), several dug pits and hollows (no. 417, 407, 319) and numerous post holes (no. 97, 336, 397, 408, 410, 423, 428). The feature contained 3908 fragments of prehistoric pottery (Figs. 3: 1, 3, 4; 4: 5; 5: 1, 5; 6: 4), 400 pieces of lep, 5 spindles, 5 microliths, fragmented wheel of a model handcart (Fig. 5: 6) and fragments of a model handcart (Fig. 5: 2).

Feature no. 12, 13 (qu. 41–42, 57–58) was of irregular shape, 4.4 x 2.2 m in size, 0.20 to 0.50 m in depth. It was found below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5. The fill consisted of brown clay with a great number of prehistoric finds: 1788 fragments of pottery (Figs. 2: 1, 2; 3: 5; 4: 2, 4), a whole vessel, 340 pieces of lep, microliths, fragments of querns and a spindle. Outside the feature and possibly connected with it were dug pits and hollows (no. 94, 96, 11), a fireplace (no. 528) and 12 post holes of smaller dimensions.

Feature no. 223, 165 (qu. 86) was of irregular shape, 6.5 x 4 m in size, 0.17 m in depth. It was found below stratum no. 34 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of dark-brown clay. Within the

feature 2 post holes were found. It was probably related to feature no. 34 A, 554.

Feature no. 34 A, 554 (qu. 85, 86) was of irregular shape, 4.7 x 3.5 m in size, 0.15 to 0.20 m in depth. It was found below stratum no. 34 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of dark-brown clay with a great number of finds: 886 fragments of prehistoric pottery (Figs. 2: 5; 4: 2), 122 pieces of lep and 2 microliths. On the inside 6 smaller post holes and a small hollow were found (no. 178, 179).

Feature no. 298, 299 (qu. 49, 49 A) was of irregular shape, measuring 5.5 x 5.5 m in size, 0.20 m in depth. It was found below stratum no. 110 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of grey-brown clay with the following finds: 43 fragments of prehistoric pottery. On the inside a smaller hollow was found. Immediately next to it, on the outer side of the feature, yet another hollow (no. 300) was found (2.2 x 1.2 m in size) that very probably belongs to the same feature.

Feature no. 183, 314 (qu. 16, 23, 97, 121) was of irregular shape, 16 m in diameter, 0.50 m in depth. It was found below stratum no. 3 and buried in stratum no. 553. The fill consisted of brown clay with the following finds: 1768 fragments of prehistoric pottery, 4 fragments of querns, 2 spindles, a microlith and several pieces of household lep. On the inside several smaller hollows were found (no. 312, 313; 507, 508; 389,390).

Feature no. 540, 539 (qu. 1, 1 A, 1 C) was of irregular shape, measuring 6 x 6 m in size, 0.40 m in depth. It was found below stratum no. 3 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of dark-grey-brown clay with the following finds: 749 fragments of prehistoric pottery, 62 pieces of lep, 2 microliths, and a piece of a quern. Within the feature two post holes and two hollows were found, and at the outside, in the immediate vicinity of the feature, were three hollows. Radio-carbon analysis of the charcoal (carried out by Ruder Bošković Institute, Zagreb) showed that the feature dates back to between 2210–1970 BC.

Feature no. 589, 590 (qu. 144, 145) was of irregular shape, 2.20 x 9.00 m in size, 0.30 m in depth. The fill consisted of brown clay with the following finds: 641 fragments of prehistoric pottery, a spindle, a microlith and several pieces of lep. Within the feature and in its vicinity some post holes and several large and small hollows were found (no. 584, 586, 588, 600, 602, 604, 647, 649, 651).

Storage vessels

In the immediate vicinity of feature no. 589, 590, two large pithoi were found – no. 652, 653 (Fig. 6: 1, 4) and no. 654, 655 that were buried in stratum no. 5.

Post holes

The concentration of post holes (no. 226–242, 457–473, 477–483, 545) in qu. 34, 35, 50, 51 suggests the presence of a large structure measuring 8 x 10 m. The post holes measure 0.15 to 0.30 m in diameter and 0.05 to 0.18 m in depth. They were found under stratum no. 110 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of grey-brown clay, charcoal and some fragments of pottery.

A similar concentration of post holes (no. 46, 48, 98, 100, 111) was found in qu. 95 and 96. In their vicinity the following hollows were found: no. 86 measuring 0.75 m in diameter, no. 85 measuring 1 m in diameter, no. 113 measuring 1.3 x 0.9 m in diameter and SE 116 measuring 1.5 x 1.4 m in diameter. The prevailing element in the fill was prehistoric pottery.

A relatively high concentration of post holes was also found in qu. 92 and 93 together with their corresponding hollows: no. 338 measuring 2.3 x 2 m in diameter, no. 52 measuring 1 m in diameter, no. 327 measuring 0.80 m in diameter and no. 323 measuring 1 m in diameter. All the hollows measured 0.23 to 0.90 m in depth and their fill consisted of fragments of prehistoric pottery, spindles, microliths, household lep and a wooden axe. A concentration of prehistoric pottery no. 29 also belongs to the post holes in question.

A smaller concentration of post holes was also found in qu. 63 and 79 (no. 102, 104 and 520), qu. 51 (no. 247, 249, 251, 255), qu. 21, 22 and 38 (no. 270, 307, 303, 305, 308, 310, 376) and qu. 37 (no. 378, 380, 495, 499, 501).

Water reservoirs

8 reservoirs were found at the site.

Reservoir no. 374, 373, 395, 396, 412, 420 in qu. 75 is circular in shape, measuring 5.5 m in diameter, 4.45 m in depth. It was found below feature no. 6 and buried in stratum no. 5A. In the reservoir several fills were found: 1716 fragments of prehistoric pottery, 263 pieces of lep, 3 microliths, a fragment of a quern and wooden weapons.

Charcoal analysis of fill SE 412 showed that the reservoir dates back to between 2140–1920 BC.

Reservoir no. 118, 117, 320 in qu. 79, 80, 95, 96 was of irregular shape, 2 to 2.20 m in diameter, and 1.55 m in depth. It was found below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. In the reservoir several fills were found: a whole vessel, 345 fragments of prehistoric pottery, 107 pieces of lep, a spindle, a chipping, 3 microliths and a fragment of a quern.

Reservoir no. 129, 128 in qu. 51 was circular in shape, 2.6 m in diameter, 1.15 m in depth. It was found

below stratum no. 3 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of grey-brown clay with some gravel and the following finds: 34 fragments of prehistoric pottery and 7 pieces of lep.

Reservoir no. 325, 324, 357, 360, 361 in qu. 35 was of irregular oblong shape, 4 x 1.7 m in diameter. The feature became circular at a depth of 0.10 m with a diameter of 1.6 m; its' depth was 1.00 m. It was found below stratum no. 3 and buried in stratum no. 321. In the reservoir several fills with the following finds were found: 173 fragments of prehistoric pottery, 25 pieces of lep, 3 spindles and a fragment of a mould made of clay (Fig. 6: 2). Charcoal analysis of fill no. 360 demonstrated that the feature dates back to between 2340–2110 BC.

Reservoir no. 353, 352, 368, 371, 386 in qu. 79 was circular in shape, measured 3 m in diameter, 2.35 m in depth. It was found below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. In the reservoir several fills with the following finds were found: 2 vessels, 4221 fragments of prehistoric pottery, 146 pieces of lep, 5 fragments of spindles, 4 pieces of stone-chipping and a fragment of a quern.

Reservoir no. 570, 571 in qu. 124/125, 1.80 m in diameter, 0.75 m in depth, with beaten yellow clay as a fill that can be interpreted as a water reservoir.

Reservoir no. 572, 573 in qu. 125, which was circular in shape, and measured 1.70 m in diameter, 0.70 m in depth. The fill was beaten yellow clay containing 3 fragments of prehistoric pottery.

Hearths and fireplaces

Fireplace no. 124, 125 in qu. 52. In the upper part was a ruin of irregular shape, 2 x 1.3 m in size, located below stratum no. 2 and lay on the top of stratum no. 125. The ruin contained 79 fragments of prehistoric pottery and 400 pieces of lep. In the lower part a construction made of burnt soil was located measuring 1.4 x 1.3 m in size, 0.03–0.05 m in thickness. The construction reached up to 0.10 m in thickness at its edges. It was found below stratum no. 124 and buried in stratum no. 321.

Hearth no. 528 in qu. 41 was of irregular shape, 0.95 x 95 m in size. It consisted of extremely burnt red soil that lay on the top of stratum no. 244.

Hearth no. 597, 598, qu. 16, 32 was of irregular circular shape, and measured 1.90 x 2.20 m in size, 0.56 m in thickness. The fill was greasy dark-grey clay, burnt soil, 373 fragments of prehistoric pottery and 70 pieces of lep. The hearth was found inside of feature no. 314. Charcoal analysis showed that the feature dates back to between 1960–1730 BC.

Larger structures (hollows) located outside the features

Hollow no. 8, 9 in qu. 63 was of irregular shape, 1.90 x 1.40 m in size, 0.15 - 0.25 m in depth. It was found below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of dark-brown clay and the following artefacts: a whole vessel, 70 fragments of prehistoric pottery (Fig. 4: 3) and 3 pieces of lep.

Hollow no. 61, 60 in qu. 55 was circular in shape, measuring 1.90 m in diameter, and 0.15 m in depth. It was located below stratum no. 1 and buried in stratum no. 244. The fill consisted of light-brown clay with the following finds: a whole vessel and 18 fragments of prehistoric pottery.

Hollow no. 109, 108 in qu. 94, 95 was of irregular oval shape, 1.60 x 1.10 m in size, and 0.09 m in depth. It was located below stratum no. 1 and buried in stratum no. 244. The fill consisted of light-brown clay with the following finds: a whole vessel and 18 fragments of prehistoric pottery.

Hollow no. 130, 131 in qu. 51 was circular in shape, 2.10 x 1.00 m in diameter, and 0.12 m in depth. It was located below stratum no. 2 and buried in stratum no. 321. The fill consisted of grey-brown clay with the following artefacts: a whole vessel (Fig. 3: 2), 20 fragments of prehistoric pottery and 25 pieces of lep.

Hollow no. 189, 188 (362, 362) in qu. 26, 41, 42 was of irregular shape, 4.5 x 2.5 m in size, and 0.23 m in depth. It was located below stratum no. 2 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of light-brown clay with the following artefacts: 306 fragments of prehistoric pottery, 68 pieces of lep, 3 fragments of querns and a spindle.

Hollow no. 265, 220 in qu. 27 was of irregular shape, measuring 4.80 x 2.90 m in size, and 0.22 m in depth. It was located below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of grey-brown clay with the following artefacts: 3 whole vessels, 426 fragments of prehistoric pottery, 106 pieces of lep, a fragment of a quern and a spindle.

Hollow no. 264, 221 in qu. 27, 28 was of irregular shape, 3.10 x 1.60 m in size, 0.18 m in depth. It was located below stratum no. 180 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of grey-brown clay with the following artefacts: 118 fragments of prehistoric pottery, 47 pieces of lep and a stone-chipping.

Hollow no. 419, 418 in qu. 77 was of irregular shape, 2.30 m in diameter and 0.14 m in depth. It was located below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of grey-brown clay with the following artefacts: 49 fragments of prehistoric pottery, 15 pieces of lep, a fragment of a quern, a fragment of a spindle and a fragment of a stone-axe.

Hollow no. 432, 431 in qu. 8 was of irregular oval shape, measuring 6.30 x 3.70 m in size, and 0.40 m in depth. It was located below stratum no. 1 and buried in stratum no. 5A. The fill consisted of grey-brown clay with the following artefacts: 538 fragments of prehistoric pottery, 139 pieces of lep, 2 microliths and a fragment of a quern.

Architecture

The excavation site was either mixed with the cultivated stratum or was located immediately beneath it. Many important archaeological structures were damaged because the prehistoric settlement had been subjected to heavy and extensive cultivation for several decades. Features were preserved mainly as small or large hollows, concentrations of household roughcast (i.e. lep), post holes, water reservoirs, hearths and fireplaces. Buried features were found (no. 554, 013, 314, 298, 540, 183, 589) measuring up to 10 m in diameter and above-ground structures such as no. 6 measuring 17 x 10 m in size, a concentration of post holes in qu. 34, 35, 50, 51 that indicates the presence of a larger feature measuring 8 x 10 m in size, a concentration of post holes and smaller hollows in qu. 92, 93 that could also indicate above-ground structures. Eight water reservoirs were found, as well as one fireplace and two hearths. Outside these features around thirty larger features were found, which were later interpreted as hollows. Their dimensions ranged from 6.3 x 3.7 m to 1.00 x 0.8 m and were approximately 0.5 to 0.85 m deep.

Finds

The prevailing element at the site Behind Raščica is pottery, though there is a great number of finds that were made of stone (chippings, kernels, blades), as well as several stone-axes and querns. Among the most common forms from the period of the Early Bronze Age are pots (Figs. 3: 5; 4: 5; 5: 1; 6: 1, 4). The vessels are mostly biconical in shape, normally have cylindrical necks, thickened mouths (plastic split rib) and strip-like handles. Also, many smaller jugs with one or two handles (Fig. 4: 1–4) and several bowls were found. The latter normally have semi-circularly rounded bodies (Figs. 2: 1–3; 3: 3, 6, 7), but there were also some pointed (Fig. 6: 5) and deep (Fig. 5: 4) bowls. Cups usually have cross-shaped feet (Figs. 2: 4, 5; 3: 1, 2, 4), while bowls have handles (Fig. 5: 5). There were also several spindles (Fig. 4: 7), two pieces of moulds, one made of sand-stone (Fig. 6: 3) and the other of clay (Fig. 6: 2), two wheels of a model handcart (Fig. 5: 3, 6) and a piece of the ornamented wall of a handcart (Fig. 5: 2).

Most of the vessels are ornamented. The prevailing modelling type is that where the decoration is raised from the wall of the vessel. This modelling method also includes mouths that have been attached to the outsides of the vessels and frequently ornamented with fingerprints. These were found on pots (Figs. 3: 5; 4: 5; 5: 1; 6: 4) or bowls (Figs. 2: 1; 5: 4). Incised decoration is another type of ornamentation that can often be found on bowls and pots, and is sometimes accompanied by stitches (Figs. 2: 2, 5; 3: 6; 4: 5) and ornaments made with the furrow-stitch technique (Fig. 3: 3, 7). There are some cases of application made on the walls of the vessels (Fig. 6: 1). Bigger vessels are often decorated by the barbotin technique, which is normally located on the lower part of a vessel (Fig. 5: 1).

The prevailing elements in the case of stitches and ornaments made with furrow-stitch technique are geometrical motifs; especially as horizontal lines or incised V patterns (Figs. 2: 4; 3: 1, 7). Similarly frequent are hatched triangles in combination with zigzag (Fig. 2: 2–5), scale motif (Fig. 3: 1, 6) or stitches (Figs. 2: 2, 5; 3: 6; 6: 5).

It is quite obvious that Behind Raščica is a settlement that belongs to the cultural group of the Somogyvár–Vinkovci culture, which was spread throughout the Pannonian Plain in the Early Bronze Age (KALICZ–SCHREIBER 1986, 249). In the older literature these two cultures were treated as two separate groups (for example GARAŠANIN 1983, 471–475; BÓNA 1963–1964, 17–63), but over the years they were gradually merged into one entity – the Somogyvár–Vinkovci culture (BONDÁR 1995, 197). Some authors feel that the carriers of the Somogyvár–Vinkovci culture occupied the area that had previously been settled by the late Vučedol culture (Vučedol C). The latter was supposedly and to a certain extent contemporary with the early Somogyvár–Vinkovci culture – a fact that was demonstrated by Vučedol finds in the strata of the early Vinkovci culture (DIMITRIJEVIĆ 1979, 338; MARKOVIĆ 2003, 120). At the Behind Raščica site quite a few elements were found that speak of a certain amount of contact or influence, for example the decoration of the wall of a model handcart (Fig. 5: 2) with the motif of Andrew's cross that is usually found on the normal or cross-shaped feet in the late classical Vučedol phase (DIMITRIJEVIČ 1979, 293, T.32: 3, 8). G. Bándi suggested that in the first phase of the Early Bronze Age the cultures of Makó and Somogyvár–Vinkovci were contemporaneous, while in the second phase the Nagyrév and Glockenbecher-Csepel cultural groups started to appear in the area of the Makó culture, while the Somogyvár–Vinkovci culture remained intact (BÁNDI 1981, 25). He also mentioned that the Somogyvár–Vinkovci

together with certain other cultures contributed a lot to the formation of some new cultural phenomena (MARKOVIĆ 1994, 116). R. Kalicz–Schreiber drew conclusions that were similar to those of G. Bándi, namely that in the Early Bronze Age the older phase of the Somogyvár–Vinkovci culture in the Carpathian Basin was contemporaneous with the Makó, late Vučedol and Schneckenberg-Glina III cultures, while the younger phase coincided with the early Nagyrév, Csepel and Nyírseg cultures (KALICZ–SCHREIBER 1999, 93, 94, Abb. 1, Abb. 2).

Pottery is highly representative of the Somogyvár–Vinkovci culture. The depository pot (Fig. 6: 1) is similar to the pots in Börzönce (type H7 after Bondár) (Bondár 1995, 203, Fig. 13), while the pot with the cone-shaped neck and rounded mouth (Fig. 6: 4) can be connected to Bondár's type H 6 (BONDÁR 1995, 203, Fig. 13). Pots with thickened and fingertip-ornamented mouths that frequently carry barbotin ornaments it the lower parts (Fig. 4: 5, 5: 1) have excellent analogies in the settlement of Börzönce (BONDÁR 1995, Tabs. 154: 218; 156: 235, 238), Nagykanizsa - Inkey kápolna (BONDÁR 2003, Tabs. 2: 2; 3: 7, 8; 5: 5, 6, 9; 9: 6; 4: 3; 9: 6; 10: 8; 12: 6) and are also known from the site of Založnica (Velušček 2003; Tabs. 2: 1, 6; 4: 3; 9: 1, 4, 8; 10: 1, 2). Many of the pots that were found at Börzönce also have barbotin ornaments in the lower parts (BONDÁR 1995, Tab. 125: 21–24). Two comparatively larger pots (depository vessels) have split ribs extracted from the strip-like handles (Fig. 6: 1) and are similar to pots found at Založnica (VELUŠČEK 2003, Tab. 13: 7) and Börzönce (BONDÁR 1995, Tab. 158: 247).

Smaller jugs with strip-like handles (Fig. 4: 1–4, 6) are also very frequent and are very similar to those found at Börzönce (BONDÁR 1995, Tab. 173: 331–349), Založnica (VELUŠČEK 2003, Tab. 4: 4, 6) and Ptujski grad (Ptuj castle) (KOROŠEC 1975. Tab. 15: 2). Bowls and cups on feet that are ornamented both on the inside and outside (Figs. 2: 4, 5; 3: 1, 2, 6, 6: 5) can be compared to those found at Börzönce (BONDÁR 1995, Tabs. 149: 192; 181: 425), Nagykanizsa-Inkey kápolna (BONDÁR 2003, Tabs. 2: 1; 6: 3; 11: 4; 14: 3), Založnica (VELUŠČEK 2003, Tab. 10: 6) and Ptujski grad (Ptuj castle) (KOROŠEC 1975, Tabs. 14: 1, 3a, 3b; 15: 1). Some cups have cross-shaped feet (Fig. 3: 4), a characteristic that is also found in Založnica (VELUŠČEK 2003, Tab. 17: 5). However, it is important to note that – if compared to the above-mentioned sites – Behind Raščica has a larger number of bowls and cups that are ornamented both on the inside and outside, while the very ornamentation itself is significantly richer and more diverse. Inner and outer ornamentation is one of the characteristics of the Somogyvár–Vinkovci culture in the area of Transdanubia (Kulcsár 1998–1999, 118–119, Tab. 3).

Among the finds two fragmented wheels that belong to the model handcart (Fig. 5: 3, 6) are of special importance. Model handcarts were not rare at that period: at the site of Börzönce some examples of wheels were found (BONDÁR 1995, Tab. 179: 445, 446, 452, 453, 454, 456, 457, 455) as well as a model of a whole handcart (BONDÁR 1995, Tab. 177: 422). The model of the handcart that imitates the original (it was probably made of wood) has several analogies especially in the Romanian area. The model handcart found in Börzönce undoubtedly represents an intermediate phase between the models from the Late Copper Age and the Middle Bronze Age. The preserved wheels of model handcarts measure 3 to 8 cm in diameter, which according to the author indicate that the original handcarts were of varying dimensions (BONDÁR 1995, 217, 218). For comparison: the wheels found Behind Raščica measure 5 cm in diameter. The ceramic fragment ornamented with the motif of Andrew's cross probably belongs to the wall of a similar model handcart and is as such – at least with regards to its rich ornamentation – a unique specimen from the Early Bronze Age.

Two fragmented moulds that were found Near Raščica speak of a developed metallurgic activity in that region; the stone mould is of triangular shape with a shallow canal that runs in the middle (Fig. 6: 3), while the one made of clay is of trapezoidal shape (Fig. 6: 2). Both at Založnica (VELUŠČEK 2003, 129, Tab. 4: 10) and Börzönce (BONDÁR 1995, 214, Tab. 179, 432) a few examples of moulds were preserved. The latter were used to cast needles (Börzönce) and Kozarac type axes (Založnica). So far the purpose of the two moulds found at our site has not been ascertained. Metallurgic activity has also been confirmed by dross that was found mostly in strata no. 1, 2, 3 and 5 and the following structures: feature no. 12–13 and hollow no. 566–567.

Velušček (2003, 132, 133) established that the life at Založnica and Parte (the two sites have several features in common) had started in the late 26th or 25th century BC. He classified both settlements under the Somogyvár–Vinkovci culture (both levels Vinkovci 1 and 2) and based on certain findings came to conclusion that the Somogyvár–Vinkovci culture at the Ljubljana Marshes was not contemporaneous with either the late Vučedol or Ljubljana culture.

Finds from Behind Raščica are also similar to those of Ptuj, especially to the material found at Ptujski grad. B. Lamut (1996, 22–25) classified the finds from Prešernova ulica 6 and those found at Ptujski grad

(Ptuj castle) as belonging to the Somogyvár–Vinkovci culture. However, the material from Ptujski grad (Ptuj castle) was compared to the Hungarian sites that belong to the older phase of the Somogyvár–Vinkovci culture, while the finds of Prešernova were compared to the sites that belong to the younger phase of the Somogyvár–Vinkovci culture.

Mária Bondár (1995, 229, 237) places the settlement at Börzönce in the Early Bronze Age Somogyvár–Vinkovci culture, i.e. the culture that followed Vučedol C. Finds demonstrate connections with Vinkovci A1 and also with the Glina III-Schneckenberg, Coţofeni, Gyula-Roşia, Belotić-Bela Crkva, Ljubljana and Proto-Nagyrév cultures. It was also emphasized that there is still no consensus as to where to draw the chronological line between the Late Copper and Early Bronze Age.

The charcoal samples from various structures of Near Raščica settlement enabled radio-carbon dating. The process was carried out at Ruder Bošković Institute, Laboratory for physical chemistry of traces. Thus we have at our disposal radio-carbon dates of charcoal taken from the water reservoir (no. 325, 324, 357, 360, 361 from sec. III, qu. 35) that dates to 3777±89 BP (2340 cal. BC (54%) 2110 BC) and from feature no. 539–540 (sec. I, qu. 1) that dates to 3710±75 BP (2210 cal. BC (62.3%) 2010). It can therefore be concluded that Behind Raščica settlement belongs to the 2nd half of the 24th century BC and is hence somewhat younger than the one found at Založnica but contemporaneous with the Vinkovci culture from Croatia (VELUŠČEK 2003, 128, 133).

Behind Raščica is the first known archaeological site from the beginning of the Bronze Age in Prekmurje and as such completes the settlement area of the Somogyvár–Vinkovci culture in the south-western edge of the Carpathian valley where so far 26 sites have been found, none of which (with the exception of Börzönce) have been systematically explored as of yet (BONDÁR 2001, 71, Pict. 3).

The extensive, horizontal Early Bronze Age settlement at Behind Raščica was not fully examined during the excavations because our work was restricted to the area designated to the Vučja vas - Beltinci motorway. Consequently this contribution is limited to provide preliminary results (the material has not been fully assessed) and was initially the result of a long-term wish to get acquainted with the Early Bronze Age settlement of Prekmurje.

Notes:

[1] Lep–coat made of burnt clay.

Literature:

BÁNDI 1981
Bándi, G.: Über die Entstehung der frühbronzezeitlichen Zivilisation von Transdanubien.- V: Die frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den nachbargebieten – internationales symposium 1977, Budapest – Velem.

BÓNA 1963–1964
Bóna, I.: The peoples of southern origin of the Early Bronze Age in Hungary I–II. – Alba Regia 3–4, 17–63.

BONDÁR 1995
Bondár, M.: Early Bronze Age settlement patterns in south-west Transdanubia. – Antaeus 22, 197–269.

BONDÁR 2001
Bondár, M.: Adatok a Délnyugat-Dunától kora bronzkori kutatási problémáihoz. – Zalai Múzeum 10, 67–79.

BONDÁR 2003
Bondár, M.: Frühbronzezeitliche Siedlung von Nagykanizsa-Inkey Kapelle. – Zalai Múzeum 12, 49–78.

DIMITRIJEVIĆ 1979
Dimitrijević, S.: Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. – V: Praistorija jugoslavenskih zemalja 3, 267–341.

GARAŠANIN 1983
Garašanin, M.: Vinkovačka grupa. – V: Praistorija jugoslavenskih zemalja 4, 471–475.

KALICZ–SCHREIBER 1986
Kalicz – Schreiber, R.: Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. – Praehistorica 15, 249–259.

KALICZ–SCHREIBER 1998–1999
Kalicz – Schreiber, R.: Die Somogyvár-Vinkovci Kultur und die Glockenbecher in der Frühen-bronzezeit von Budapest. – Savaria 24/3, 83–114.

KOROŠEC 1975
Korošec, P.: Eneolitik Slovenije. – Arheološki vestnik 24, 167–216.

KULCSÁR 1998–1999
Kulcsár, G.: The Early Bronze Age internally decorated bowls from the Transdanubia. – Savaria 24/3, 115–139.

LAMUT 1996
Lamut, B.: Zgodnje – bronastodobno najdišče: Ptuj – Prešernova ulica 6. – Ptujski zbornik 6/1, 16–48.
MARKOVIĆ 1994
Marković, Z.: Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba. Problem kontinuitete stanovništva i kultura sjeverne Hrvatske od ranog neolita do početka brončanog doba. – Koprivnica.
MARKOVIĆ 2003
Marković, Z.: O genezi i počecima licenskokeramičke kulture u sjevernoj Hrvatskoj. – Opuscula archaeologica 27, 117–150.
VELUŠČEK 2003
Velušček, A.: Založnica pod Krimom na Ljubljanskem barju – naselbina kulture Somogyvár-Vinkovci. – Arheološki vestnik 54, 123–158.
VERBIČ 2001
Verbič, T.: Geološka spremljava arheoloških izkopavanj na najdišču Za Raščico (tipkopis).

A Somogyvár–Vinkovci kultúra települése „Behind Raščica near Krog" lelőhelyen (Szlovénia)

1999-ben a Vučja vas – Beltinci autópálya szakaszon megelőző feltárást végeztünk, mely során 22 469 m^2 területet tártunk fel. A vizsgált terület minden régészeti korszakban lakott volt, de ebben a dolgozatban csak a bronzkori települést ismertetem. A település egy sík területen helyezkedik el a Lendva- és Mura-folyóktól 280 méterre, Dél-Nyugatra, Bakovci és Krog között. A területet elsőként a Somogyvár - Vinkovci kultúra népessége lakta. A vizsgált területen egy bolygatott bronzkori sír is előkerült, ami temető meglétére utal, ami azonban a mezőgazdasági művelés következtében elpusztult. Az objektumok nagy része szintén bolygatott volt. A feltárt objektumok között igen nagyméretű gödrök is előkerültek, melyek átmérője akár a 10 métert is elérhette. Felszíni építmények nyomaira is bukkantunk, az egyik ilyen mérete 17 x 10 méter volt. Cölöplyukak koncentrációit is meg lehetett figyelni, amelyek szintén nagyobb felszíni épületekre utalhatnak. Nyolc olyan objektum került kibontásra, amelyeket valószínűleg víz tárolására használtak. Egy tűzhely és két kemence maradványai kerültek még elő. Ezeken az objektumokon kívül szétszórva 30 nagyobb „mélyedést" találtunk, amelyekben sok bronzkori kerámia volt.

A leletanyag legnagyobb részét a kerámiaanyag alkotja, de előkerült számos pattintott kőeszköz, őrlőkő valamint kőbalta is. A leggyakoribb edény típus a fazék. A fazekak többnyire kettőskúposak, hengeres nyakkal, duzzadt peremmel és szalagfüllel. Szintén gyakoriak az egy- vagy kétfülű korsók, valamint a gömbszelet alakú tálak, de előfordul kúpos valamint íveltebb formájú kúpos mélytál is. A csészék általában alacsony kereszttalpon állnak. Számos orsógomb, valamint két öntőminta töredéke is előkerült. Az egyik öntőminta agyagból, míg a másik homokkőből készült, de az, hogy milyen tárgy készítésére használták őket töredékes voltuk miatt nem megállapítható. Két miniatűr kerék is előkerült, amelyek kocsi modellekhez tartoztak, valamint egy kocsi modell díszített oldala is napvilágot látott.

A díszítő motívumok közül a plasztikus, ujjbenyomkodással tagolt bordák dominálnak. A plasztikus díszítés megtalálható fazekakon és tálakon. A karcolt díszítés szintén gyakori a fazekakon és tálakon. Néhány esetben a karcolt díszítés tűzdelt díszítéssel, vagy tűzdelt barázdás díszítéssel van kiegészítve. A nagyobb edényeket gyakran barbotinok díszítik. A karcolt, tűzdelt valamint tűzdelt barázdás díszítések geometrikus mintákat alkotnak, gyakoriak a vízszintes vonalak, a karcolt V motívum, valamint sávozott háromszögek cikk-cakk mintával vagy tűzdelt mintával kombinálva. Külön említést érdemel az előkerült kocsimodell karcolt, András kereszttel díszített oldaltöredéke, amely kapcsolatot mutat a Vučedol kultúrával. A feltárt leletanyag formáját és díszítését tekintve a leletanyagnak kitűnő párhuzamai vannak a magyarországi Börzöncéről, Nagykanizsa–Inkey-kápolna lelőhelyről, valamint a szlovéniai Založnica és Ptujski grad lelőhelyekről.

Lelőhelyünk jelentőségét emeli, hogy a párhuzamként említett lelőhelyeknél itt nagyobb számban fordulnak elő kívül és belül is díszített tálak és csészék, valamint a díszítőmotívumok mintakincse is gazdagabb. Faszénmintákból készült C^{14} adatok alapján a bronzkori település kora 3777±89 BP (2340 cal. BC (54%) 2110 BC) és 3710±75 BP (2210 cal. BC (62.3%) 2010) közé tehető. A bronzkori település fiatalabb a založnica-i településnél, de egyidős a horvátországi Vinkovci kultúrával. Az itt bemutatott Behind Raščica település az első ismert település a bronzkor kezdetéről Prekmurje térségéből, így kiegészíti a Somogyvár–Vinkovci kultúra településeiről ismert képet.

Fordította: Kreiter Attila

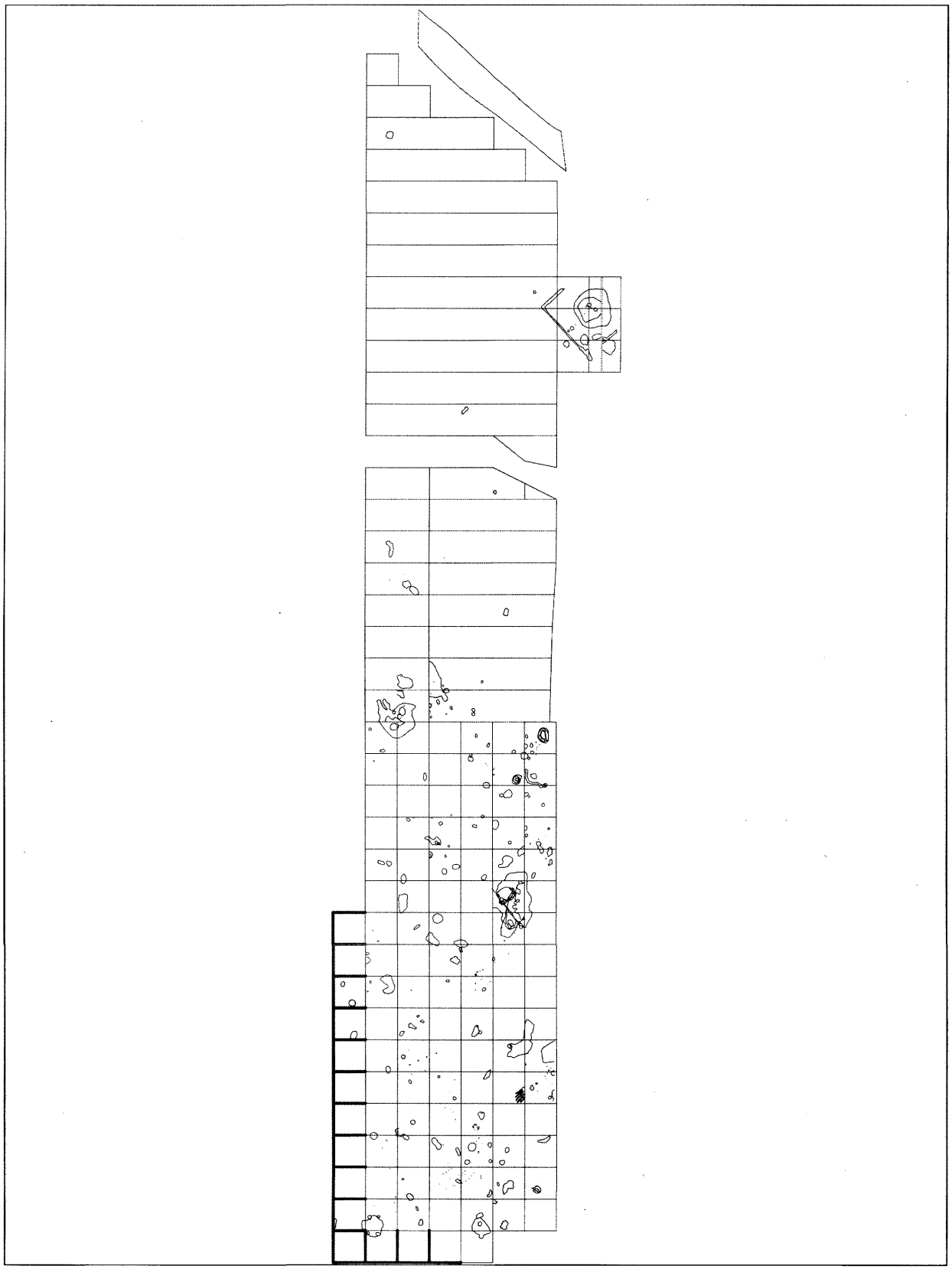

Fig. 1: Ground-plan of the site of Raščica
1. kép: Raščica lelőhely összesítő alaprajza

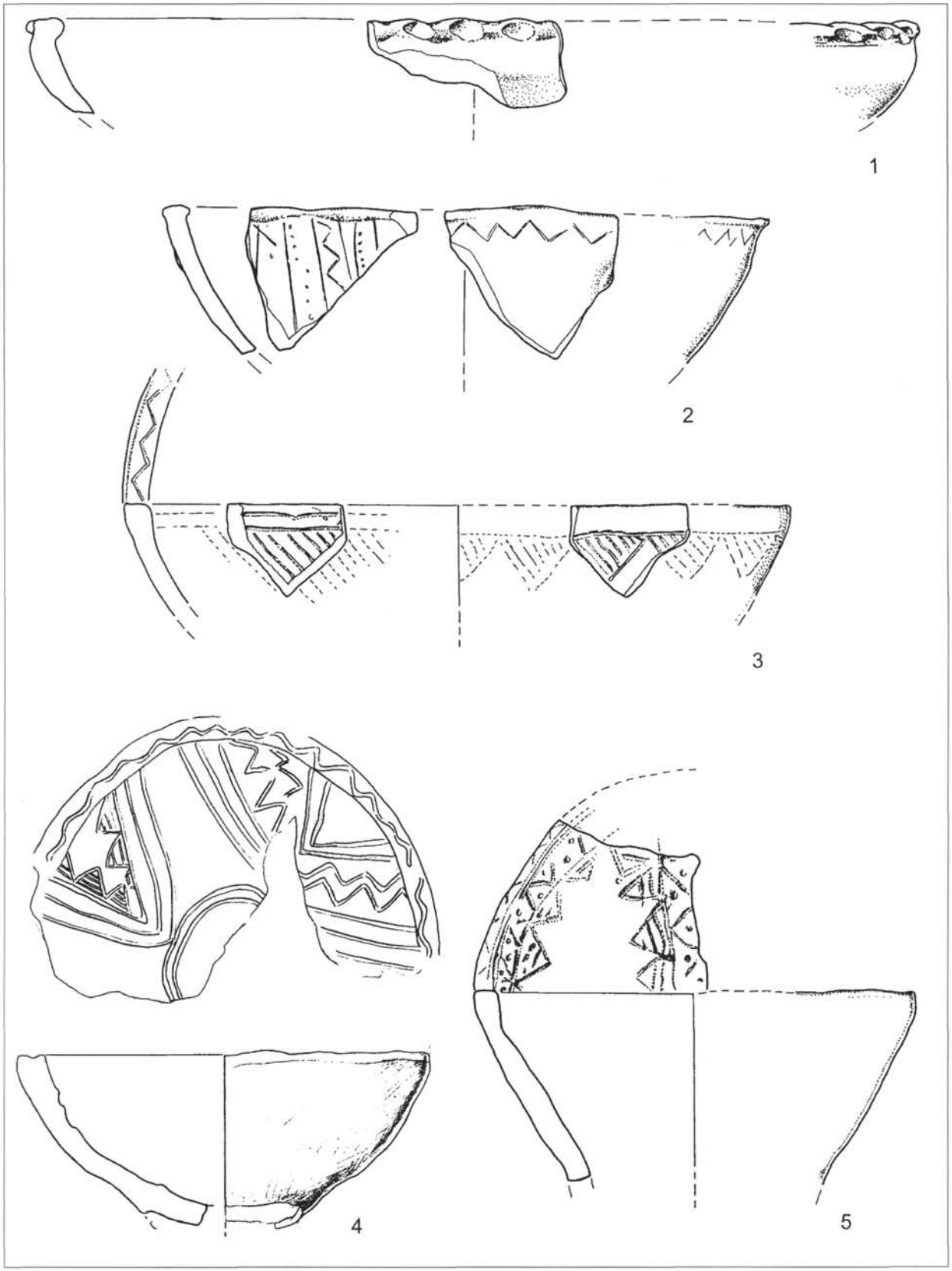

Fig. 2: Characteristic vessel types from Raščica
2. kép: Jellegzetes kerámia típusok Raščicáról (M = 1:2)

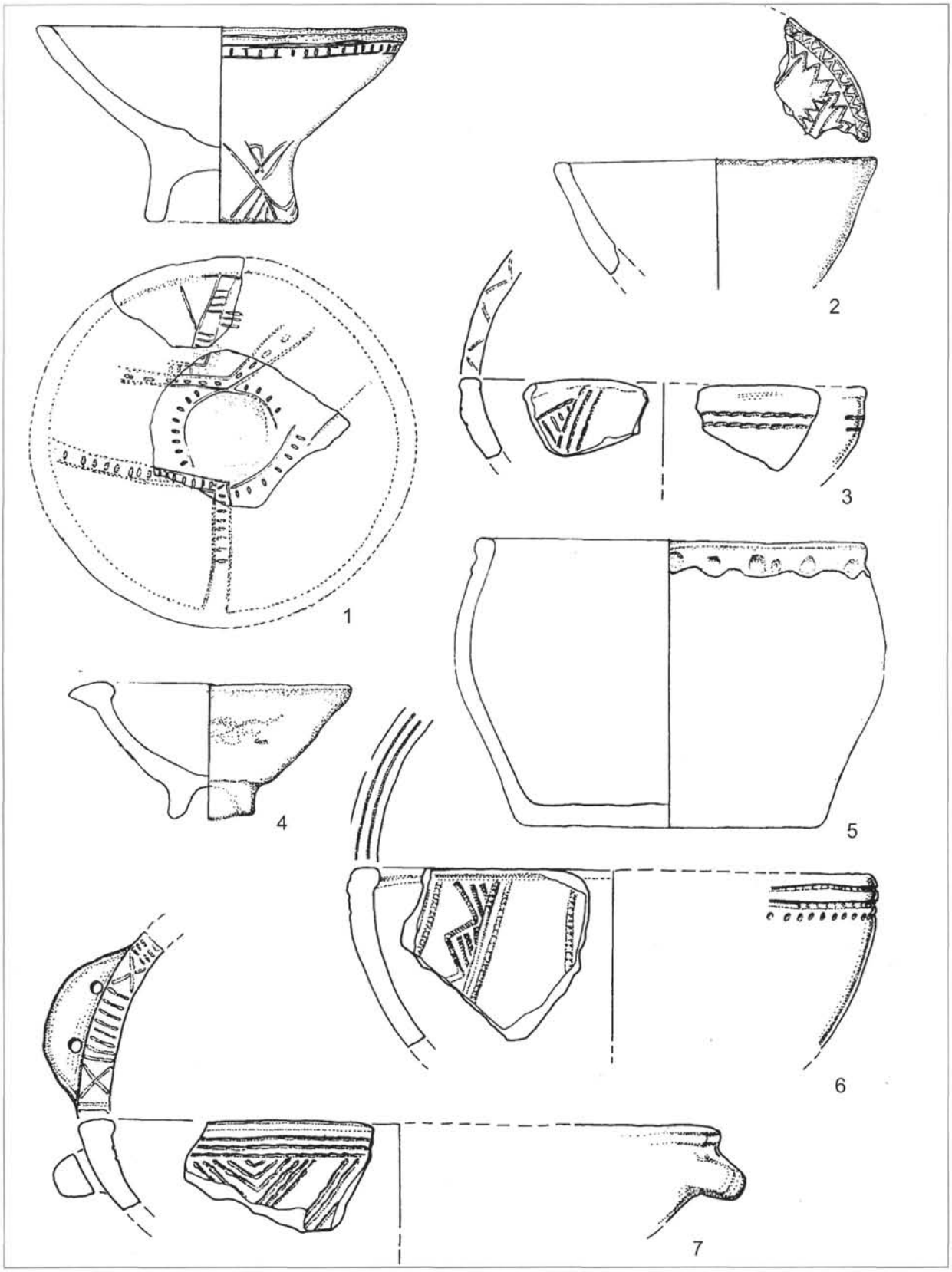

Fig. 3: Characteristic vessel types from Raščica
3. kép: Jellegzetes kerámia típusok Raščicáról (M = 1:2)

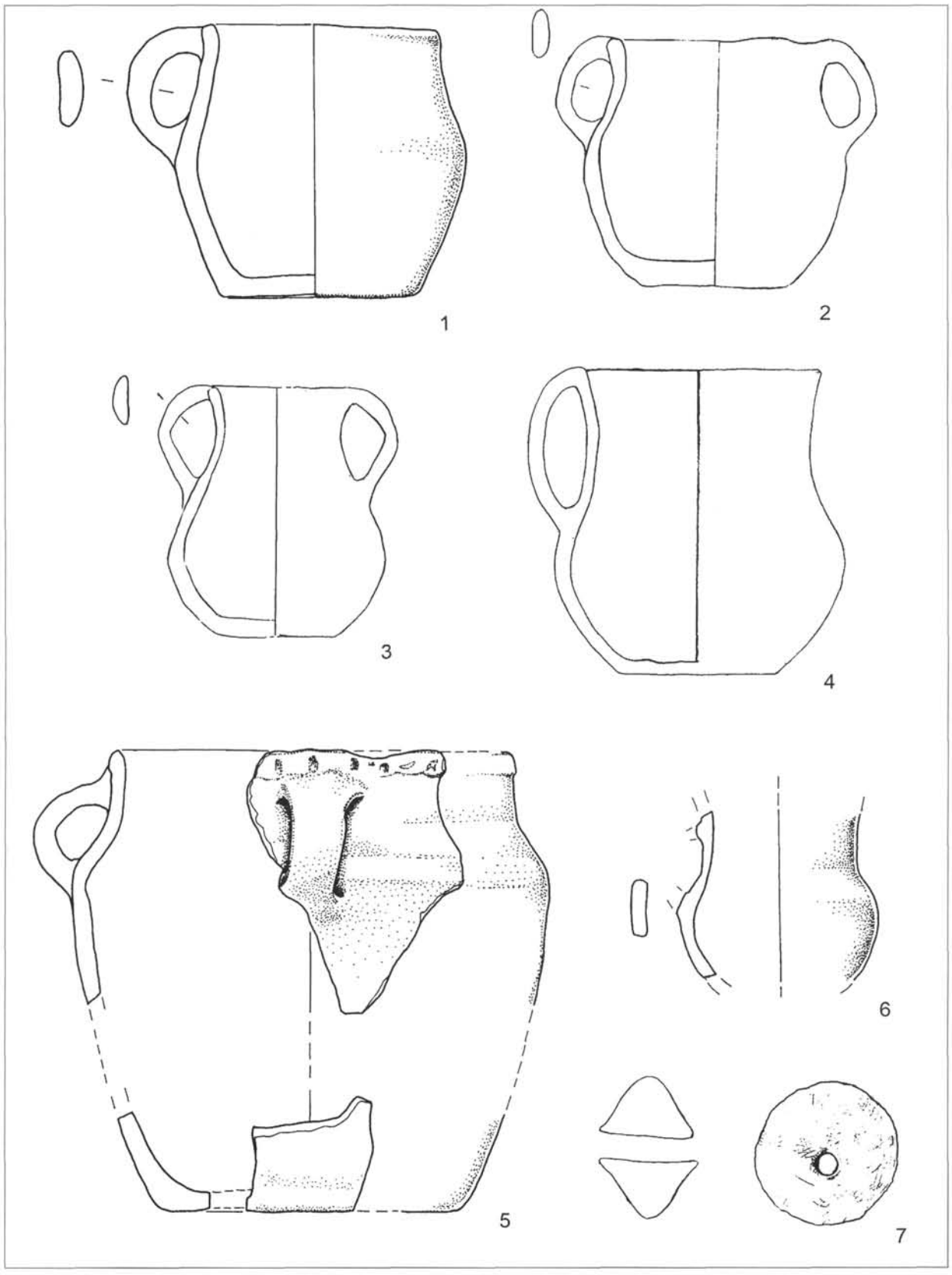

Fig. 4: Characteristic vessel types and a spindle-whorl from Raščica
4. kép: Jellegzetes kerámia típusok és orsógomb Raščicaról (M = 1:2)

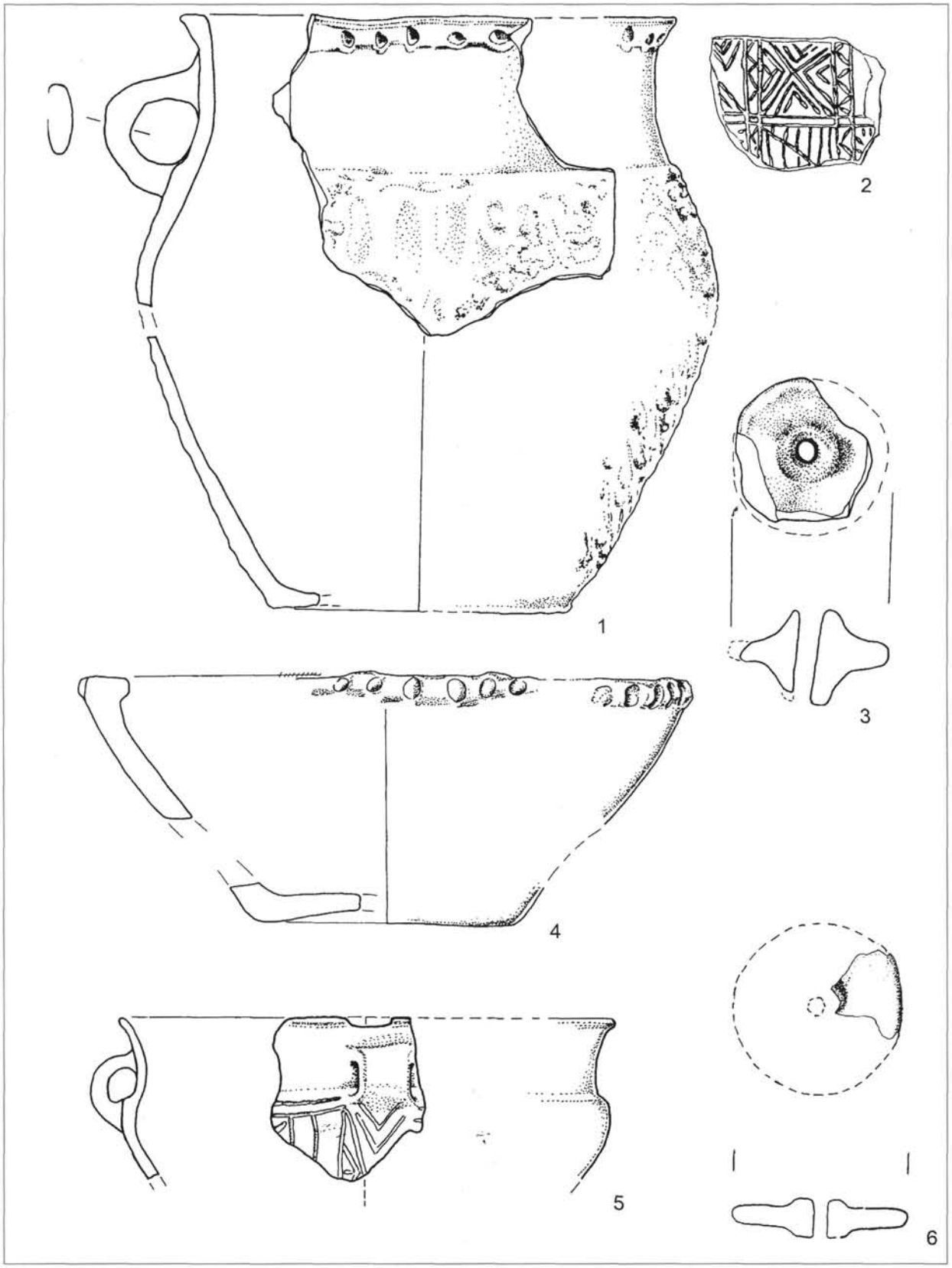

Fig. 5: Characteristic vessel types, model handcart wheels and a decorated fragment of a model handcart from Raščica
5. kép: Jellegzetes kerámia típusok, kocsimodell kerekek és díszített kocsimodell töredéke Raščicaról (M = 1:2)

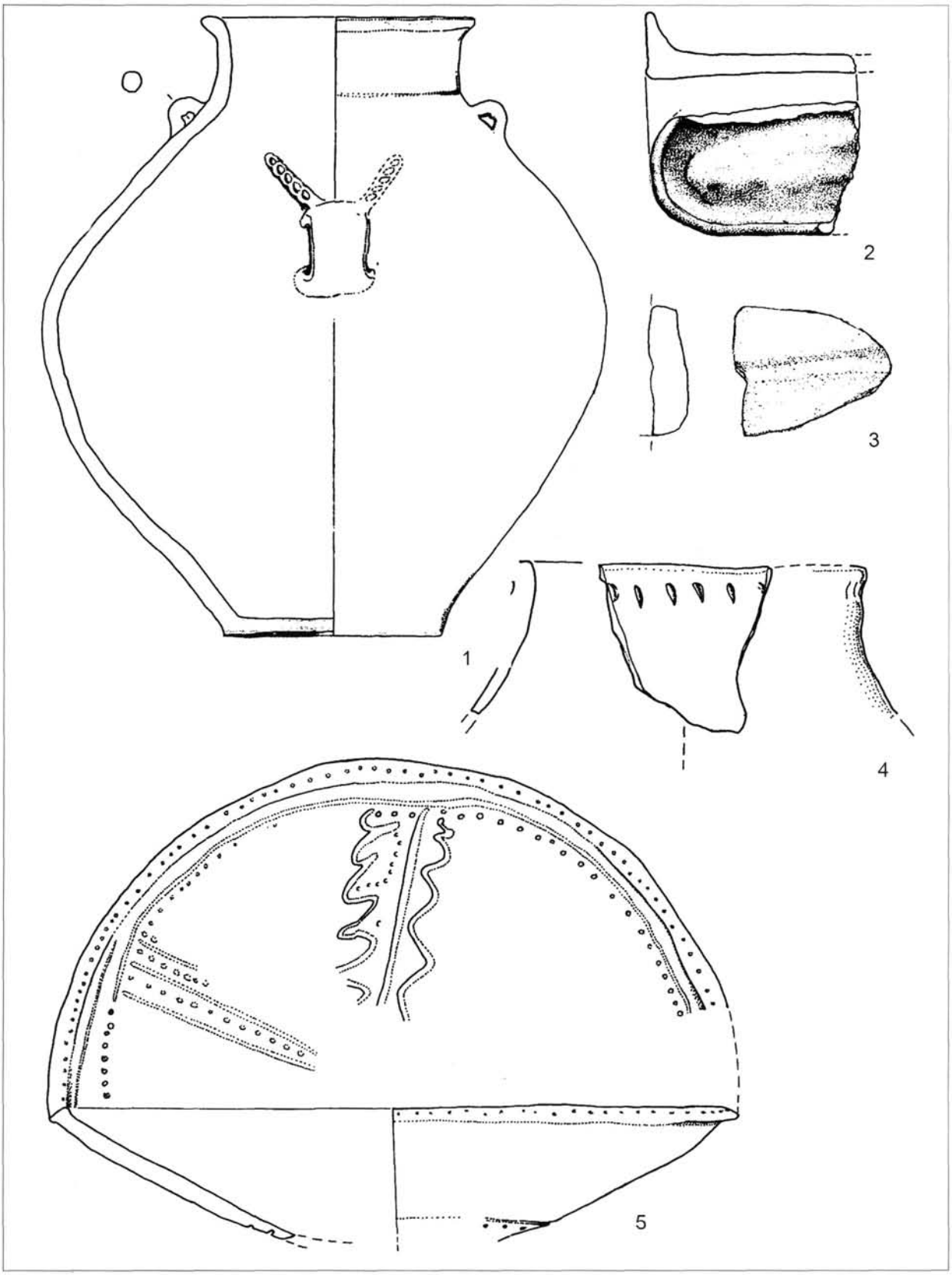

Fig. 6: Characteristic vessel types and two moulds from Raščica
6. kép: Jellegzetes kerámia típusok és két öntőminta töredéke Raščicaról (M = 1:2)

Kreiter Attila

Kerámia technológiai vizsgálatok a Halomsíros kultúra Esztergályhorváti–alsóbárándpusztai településéről: hagyomány és identitás

Bevezetés

A dolgozat célja, hogy mikroszkópos és petrológiai vizsgálatok segítségével elemezze a Halomsíros kultúra Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta lelőhelyén feltárt urna formájú és hordó alakú tárolóedényeinek készítéséhez felhasznált soványítóanyagokat.[1]

A lelőhely a Balaton nyugati részén, a Kis-Balaton szélén helyezkedik el (HORVÁTH 1996, 57). A település a Koszider időszakra keltezhető. A feltárás során 1981–82-ben 37 gabonatároló vermet és néhány gödröt tárt fel Horváth László. A kerámia leletanyag a késő Magyarád kultúrára (Dolný Peter) valamint a legkorábbi Halomsíros kultúrára jellemző jegyeket hordozza (HORVÁTH 1994, 219). Térben és kronológiailag az Esztergályhorvátihoz legközelebbi település a Gellénháza–Budai-Szer II. lelőhely (H. SIMON –HORVÁTH 1999).

A vizsgált minták a gödrökből feltárt leletanyagból származnak. A mintavételezés során a teljes rendelkezésre álló leletanyagot átvizsgáltam makroszkóposan. A tárolóedények nagy része durva és nagyon durva kvarckaviccsal van soványítva. Kisebb részükben durva és nagyon durva mészkősoványítás is előfordul más soványítóanyag nélkül, vagy durva és nagyon durva kvarckaviccsal kombinálva. Továbbá a minták kis részében tört kerámia soványítás is előfordul. A makroszkópos vizsgálat során 709 darab tárolóedény töredéket vizsgáltam meg, melyből 447 (63 %) tartalmaz kizárólag kvarckavics-soványítást. A leletanyagból 20 mintát választottam ki vékonycsiszolat készítésre.[2] Mivel a durva és nagyon durva kvarckavics a leggyakrabban megfigyelt soványítóanyag, a dolgozat ennek a soványítóanyagnak a funkcionális vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt, de kitér a mészkősoványításra is. A tört kerámia soványítás funkcionális vonatkozásaira más helyen tértem ki (KREITER IN PRESS b). A dolgozat bepillantást nyújt a kerámiatechnológia funkcionális és kulturális vonatkozásaiba, hozzájárulva ezzel a kerámiakészítéshez felhasznált nyersanyagok és a technológiai tradíció viszonyának jobb megértéséhez.

Elméleti háttér

A kerámia ökológiai irányzat szerint a kerámiakészítést a környezeti tényezők határolják be, így a fazekasok adaptálják a rendelkezésükre álló nyersanyagokat és technológiai módszereket (MATSON 1966). Továbbá a kerámiakészítéshez felhasznált nyersanyagok és soványítóanyagok a kerámiák funkcióival függnek össze (DUNNELL 1978). L. Binford hívta fel a figyelmet arra, hogy ugyanolyan természeti körülmények között élő embercsoportok különbözőféleképpen viszonyulnak a környezeti tényezőkhöz és az adaptáció jellege a közösség társadalmi, és ideológiai tényezőitől függ (BINFORD 1965, 207–208). Az adaptációs rendszerben a változásokat külső tényezők idézik elő, amelyekhez a fazekasoknak alkalmazkodniuk kell. Az adaptációs rendszerek megértéséhez a kutatók „operációs rendszereket" dolgoztak ki, amelyek a változásokat hivatottak modellezni az adaptációs rendszerben (CLARKE 1968, 84–131; FLANNERY 1972). Az adaptációs elméletek a természettudományos módszerek felé fordították a figyelmet. Ennek a megközelítésnek a legfőbb célja a hipotézisek tesztelése volt komplex vizsgálatokon keresztül, így olyan adaptációs modelleket próbáltak kidolgozni, amelyeket tudományos vizsgálatokon keresztül lehetett elemezni (RINDOS 1985; O'BRIEN –HOLLAND 1992). A környezeti tényezők hangsúlyozása a kultúrák adaptációs rendszerében az 1960-as években az „új régészetből" fejlődött ki, és ez gyakorolta az egyik legnagyobb hatást a kerámiavizs-

gálatokra. Egy olyan interdiszciplináris irányzat jött létre, amely célja az volt, hogy részletes információt nyerjen a kerámiakészítésről, és az eredmények segítségével képet kapjon az adott közösség társadalmi és gazdasági szerveződéséről (SHEPARD 1964). Ezek a tanulmányok a kerámiakészítést gazdasági és környezeti alapon vizsgálták, és azt hangsúlyozták, hogy a kerámiakészítést a környezeti tényezők, a nyersanyagok távolsága, az évszakok változásából adódó idényjelleg, valamint a kereslet-kínálat határozta meg (ARNOLD 1985, Chapters 2, 3, 5). Az 1980-as években a kutatók olyan univerzális modellek kidolgozásán fáradoztak, amelyek lehetőséget adnak a kerámiák értelmezésére úgy, hogy az összes korlátozó tényezőt figyelembe veszik (RICE 1981). Más tanulmányok a kerámiakészítés és a kerámiakészítésben végbemenő változásban az állandóan jelenlévő innovációt hangsúlyozták, ami lehetővé teszi a folyamatos adaptációt a változó környezethez (STIMMELL–HEIMANN–HANCOCK 1982; STEPONAITIS 1984). D. Arnold a környezeti tényezőket és nyersanyagtípusokat figyelembevéve próbált olyan modellt kidolgozni, amely segít értelmezni a természeti tényezők és a társadalmi szerveződés közötti összefüggéseket (ARNOLD 1981). Azt vizsgálta, hogy a fazekasok a lakóhelyüktől mekkora távolságról szerzik be a nyersanyagaikat. Vizsgálatai szerint a nyersanyagokért megtett távolság 1 és 50 km között változott, azonban a 111 világszerte vizsgált fazekas 84%-a 7 km-en belülről szerezte be a nyersanyagait (ARNOLD 1985, 50). Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a fazekasok legfőbb célja, hogy csökkentsék a kerámiakészítésbe befektetett energia mennyiségét. Véleménye szerint a „beszerzési modell" segítségével hatékonyan vizsgálhatunk múltbeli társadalmakat, hiszen ha a nyersanyag messzebb van mint 7 km, akkor lehet hogy nem alakul ki a kerámiakészítés, valamint nem alakul ki teljes munkaidős specializáció, hiszen túl sok időt és energiát kell befektetni a nyersanyagok szállításába (IBID., 54). Arnold azonban nem ad magyarázatot arra, hogy bizonyos közösségek fazekasai miért tesznek meg nagyobb távolságokat a nyersanyagokért; a készítők és a felhasználók hogyan viszonyulnak a nyersanyagokhoz, illetve a nyersanyagok esetleges kulturális jelentőségére sem tér ki.

A poszt-processzuális régészeti irányzat az adaptációs és funkcionalista modelleket erősen kritizálta, mert ezek a modellek általánosítóak, figyelmen kívül hagyják a nyersanyagok, a soványítóanyagok és a készítéstechnikák jelentését az adott közösség számára (LEMONNIER 1986; HODDER 1990; DOBRES–HOFFMAN 1994). A tárgyak készítése során az energiabefektetés nem elégséges szempont ahhoz, hogy megmagyarázzuk, hogy a kézművesek miért részesítenek előnyben bizonyos nyersanyagokat, soványítóanyagokat és készítéstechnikákat (GOSSELAIN 1994; LIVINGSTON SMITH 2000). Ezen kívül a funkcionalista modellek a cselekvőket passzívvá teszik, akik passzívan töltik be társadalmi szerepüket. A poszt-processzuális régészetszemlélet ezzel szemben az anyagi kultúra és a cselekvők aktív szerepét hangsúlyozza a társadalmi kapcsolatok alakításában. A gazdasági és természeti körülmények figyelembevétele mellett tehát a cselekvőknek lehetősége van a kulturális jegyek kifejezésére (SILLAR 1997; GOSSELAIN 2000). Összehasonlító vizsgálatok bebizonyították, hogy ugyanazt a típusú, tökéletesen „funkcionáló" edényt számtalan módon el lehet készíteni, és a fazekasok azokat a módozatokat választják, amelyeket a tradíciójuk diktál (VAN DER LEEUW 1993). A fazekasoknak tehát megvan a lehetőségük a választásra, és a sok rendelkezésre álló lehetőség közül (mind a nyersanyag, mind a készítési mód tekintetében) azokat választják, amelyeket a kerámiakészítés tanulása során elsajátítottak és a technológiai hagyományuk része. Mivel a cselekvők szerepet játszanak az anyagi kultúra kialakításában, a tárgyaknak aktív szerepet kell tulajdonítanunk a társadalmi és kulturális kapcsolatok alakításában, hiszen ezen kapcsolatok az anyagi kultúrán keresztül materializálódnak.

Mivel a funkcionalista irányzat a kerámiavizsgálatok fontos ágát képviseli a következőkben funkcionalista modellek segítségével azt vizsgálom, hogy a kvarckavics és a mészkő soványítóanyagként való használata hogyan befolyásolja a késztermék minőségét, illetve használatuk egyértelműen magyarázható-e funkcionális okokkal.

Funkcionális megközelítés

A tárolóedények mechanikai tulajdonságai igen fontosak, hiszen ha az edény eltörik, a bennük tárolt élelmiszer kárba veszhet. A tárolóedények esetében fontos kell hogy legyen a fizikai ellenállóképesség és a mechanikai hatásoknak való ellenállás, hiszen ki kell bírniuk a bennük tárolt élelmiszer vagy folyadék súlyát és nyomását, valamint a használatukból adódó kopást, ütődést. A kerámia mechanikai tulajdonságai függnek az edény formájától, falvastagságától, a felhasznált nyersanyagtól, soványítóanyagtól és az utóbbi kettő között lévő kémiai kapcsolattól. A felhasznált soványítóanyag határozza meg az agyag megmunkálhatóságát és viselkedését száradás, kiégetés közben. A soványítóanyag csökkenti a nyersanyagban létrejövő belső feszültséget száradáskor, valamint növeli az edény szilárdságát a kiégetés előtt, így az edény könnyebben átvészeli a kiégetést (SHEPARD 1965, 25-27; VAN DER LEEUW 1976, 84; RYE

1976). A soványítóanyag jelentősége továbbá, hogy nagymértékben befolyásolja az edény repedéseknek való ellenállását, illetve befolyásolja az esetleges repedések továbbterjedését. A repedések kialakulásának való ellenállás attól függ, hogy az agyag molekulái létre tudnak-e hozni olyan kapcsolatot, amely homogén, folytatólagos mátrixot hoz létre (BRAUN 1983, 123). Az agyagban lévő soványítóanyag egyenetlen méretű szemcsei a száradáskor és a kiégetéskor kialakult belsőfeszültségek fókuszába kerülnek. A soványítóanyagok körül felgyülemlett feszültségek mikrorepedések formájában nyilvánulnak meg. A folyamat során a repedések a soványítóanyagba ütköznek feltartóztatva a repedések terjedését (IBID.). A soványítóanyag formája, mennyisége, orientációja szintén befolyásolja a repedéseknek való ellenállást (LAWRENCE 1972, 102–110; SHEPARD 1965, 24–31, 125–136). Ha a soványítóanyag és a nyersanyag hőtágulása között jelentős különbség van, akkor minél nagyobb a soványítóanyag annál nagyobb lesz a feszültség az agyag és a soványítóanyag között a kiégetés során (LAWRENCE 1972, 174–182; RYE 1976, 113–120). Ennek az az oka, hogy a kiégetéskor a nagyobb szemcsék jobban tágulnak, mint a kisebbek, így a nagyobb szemcsék gyengítik az anyagot (RICE 1987, 104). Ennélfogva az a kerámia, amelyben a soványítóanyag kis méretű, erősebb, mint az, amelyben nagyméretű soványítóanyagok vannak (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 307). Vagyis a repedések kialakulása csökkenthető a soványítóanyag méretének a csökkentésével. Az edény fizikai ellenállóképessége és a mechanikai hatásoknak való ellenállása elősegíthető azzal, hogy a soványítóanyag minél szögletesebb, mert a szögletes soványítóanyag jobban létesít kapcsolatot az agyaggal, mint például a koptatott, kerekített kavics (RICE 1987, 104, 362).

A kiégetés során különböző belső feszültségek lépnek fel. Egyrészt az edény külseje és belseje között lévő hőmérsékletkülönbség miatt a különböző oldalak tágulása és összehúzódása különböző (BRAUN 1983, 123; RICE 1987, 229, 369). Másrészt a kerámiákban fontos tényező a repedések kialakulásában a különböző nyersanyagok viselkedése a száradáskor, kiégetéskor és lehűléskor. Különösen kiégetéskor, amikor nagy hőmérsékletbeli különbségek lehetnek az edény külső és belső oldal között, valamint az edény különböző részei között. Etnográfiai adatok alapján a tűz hőmérséklete egyik pillanatról a másikra akár 300 °C-ot is változhat, amely változást a kerámiának ki kell bírnia (LEACH 1977, 195; REINA–HILL 1978, 24; GOSSELAIN 1992, 254, Figure 6). A fentiekből következik, hogy megfelelő soványítóanyagok alkalmazása erős kerámiát eredményez, amelynek jó a fizikai ellenállóképessége, így hosszabb az élettartama is.

Kvarcsoványítás

Összetett vizsgálatok a kerámia keménységét és fizikai ellenállóképességét illetően arra a következtetésre jutottak, hogy a kvarc kis mennyiségben (kb. 10 % térfogatszázalékos mennyiségig) erősíti a kerámiát, így a kerámia jobban ellenáll a repedések kialakulásának (KILIKOGLOU–VEKINIS–MANIATIS ET AL. 1998, 266–267). Magasabb kvarctartalom (20 % vagy a fölött) esetében csökken az edény repedéseknek való ellenállása, és a repedések terjedésének az esélye is nő. A vizsgálatok eredményei szerint az optimális kvarcmennyiség, amely erősíti a kerámiát 20 % alatt van, de ez természetesen függ a felhasznált nyersanyagtípusától is. A repedéseknek való ellenállás szintén függ a soványítóanyag méretétől. A kísérletek során a kvarc mérete 0.15 és 0.75 mm között változott. Ezen kísérletek eredményei azt mutatták, hogy a kisebb szemcseméret erősebb kerámiát eredményez, a szemcseméret fokozatos növelése pedig csökkentette a kerámia repedéseknek való ellenállását, vagyis a kerámia gyengült (IBID.). Az agyag és a kvarc hőtágulási tényezői jelentősen különböznek egymástól, ezért szárításkor, kiégetéskor és lehűléskor a kerámia belsejében mikrorepedések hálózata alakul ki (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 307). Száradáskor az agyag összehúzódik és nyomást gyakorol a soványítóanyagokra, így a kvarcra is. Kiégetéskor a kvarcszemcsék környékén felgyülemlett feszültségek miatt mikrosérülések keletkeznek (IBID.). Kiégetéskor, kb. 573 ± 5 °C-on a kvarc α-ß fázisának átmenete térfogatváltozással járó folyamat, mely során a kristályok térfogata kb. 2 %-al nő (LAWRENCE 1972, 112, 125–126; RYE 1976, 117; RICE 1987, 95). Ez a folyamat a kvarcszemcsék körül már kialakult sérült zónában mikrorepedéseket hoz létre (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 309). Lehűléskor a kvarcszemcsék térfogata gyorsabban csökken mint az agyag térfogata. A kvarc gyorsabb összehúzódását az agyag nem tudja követni, így „rés" alakul ki a kvarc és az agyag között (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 307, 309). Ez a folyamat – különösen ha nagyméretű a kvarc – gyengíti a kerámiát, mert csökken vagy megszűnik a kapcsolat az agyag és a soványítóanyag között. A soványítóanyag kiválasztásánál tehát fontos szempont, hogy a soványítóanyag ellenálljon a kiégetéskor bekövetkező gyors hőváltozásnak, és az edény ne repedjen el. A kvarcsoványítással végzett más kísérletek szintén arra az eredményre jutottak, hogy a minták fizikai ellenállóképessége csökken, akár 58%-al is (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 316). Hasonló vizsgálatok szintén azt eredményezték, hogy a kvarcsoványítás gyengíti a kerámiát (BRONITSKY–HAMER 1986, 94–95). További probléma amit a

kvarc okoz, hogy a kvarcsoványítás magasabb kiégetési hőmérsékletet és egyenletes hőeloszlást igényel. A magasabb kiégetési hőmérséklet és az egyenletes hőeloszlás azonban nehezen kivitelezhető fazekaskemence nélkül (BRONITSKY–HAMER 1986, 98). D. Braun régészeti leletanyag (Midwest, Egyesült Államok) vizsgálata során arra az álláspontra jutott, hogy a fazekasok tisztában voltak a kvarc negatív tulajdonságaival, és a problémát úgy küszöbölték ki, hogy kisszemcséjű és egyenletes méretű kvarcsoványítást alkalmaztak (BRAUN 1982, 188–190). Összességében tehát a durva és nagyon durva kvarckaviccsal való soványítás nem előnyös. A népi fazekasok tudják, hogy az agyagban lévő kavics „mindenképpen káros, akár szét is robbanthatja az edényt" (CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 19).

Jó minőségű kerámia tehát úgy készíthető, hogy ha a fazekas elkerüli azon soványítóanyagok használatát, amelyeknek a hőtágulási tényezője magasabb az agyagénál, így kiküszöbölheti a mikrorepedések kialakulását, az edény elrepedését és megnövelheti a termékének az élettartamát. Kísérletek alapján azok a jó kerámiák, amelyekben kevés megfelelően megválasztott soványítóanyag van és magas hőfokon lettek kiégetve (TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 315).

Mészkősoványítás

A meszet tartalmazó anyagok (mészkő, kagyló) soványítóanyagként való használatának összetett vizsgálatának elindítása O. Rye nevéhez fűződik (RYE 1976). Rye kutatásai óta a meszes anyagokkal való soványítás vizsgálata előtérbe került (e.g. STIMMELL –HEIMANN–HANCOCK 1982; STEPONAITIS 1984; BRONITSKY–HAMER 1986; FEATHERS 1989; HOARD–O'BRIEN–KHORASGANY ET AL. 1995; TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 319). Ezen soványítóanyagok vizsgálata azért vonzza a kutatókat, mert köztudott, hogy a kalcium karbonát komoly problémát okozhat kiégetéskor már viszonylag alacsony hőmérsékleten, mert a kalcium karbonát kalcium oxiddá (égetett mésszé) alakul át. A kalcium oxid vizet vesz fel a környezetből, valamint az agyagból és kalcium hidroxiddá (oltott mésszé) alakul (RYE 1981, 114; RICE 1987, 98; HOARD–O'BRIEN –KHORASGANY ET AL. 1995, 824–825; FEATHERS 2006, 92). Ez egy térfogatnövekedéssel járó folyamat, amely az edény belsejében és felületén repedésekhez vezethet, illetve kisebb-nagyobb mélyedéseket eredményezhet azáltal, hogy mészszemcsék robbannak ki az edény falából (SHEPARD 1965, 30; RICE 1987, 98; CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 19; KREITER 2005: 206, Figure 61). A hőmérséklet, ahol ez a folyamat elindul vita tárgya. A különböző mérések különböző eredményekre jutottak, de ez a hőmérséklet valahol 600 és 900 °C között van (RYE 1976, 120, 600 °C; STIMMELL–HEIMANN–HANCOCK 1982, 219, 600 °C; RICE 1987, 98, 870 °C). A folyamat nem köthető egy bizonyos hőmérséklethez, hanem inkább egy hőmérséklet tartományhoz és függ a kiégetés hőmérsékletén és atmoszféráján kívül a kalcium mennyiségétől, a kiégetés időtartamától, valamint az agyag összetételétől is (HOARD–O'BRIEN–KHORASGANY ET AL. 1995, 824). Általános nézet, hogy a mészsoványítással járó probléma kiküszöbölhető, ha oxidációs körülmények között a kiégetés hőmérséklete nem nagyon lépi túl a 650 °C-ot, redukciós körülmények között pedig a 750 °C-ot (RYE 1981, 114; TITE–KILIKOGLOU 2002, 3). A meszes anyagok soványítóanyagként való felhasználása által okozott problémák ismertek a fazekasok számára, hiszen még a 20. századi kerámiakészítésben is nagy figyelmet fordítottak a probléma kiküszöbölésére (WOODS 1986, 168–169).

Ettől függetlenül a meszet tartalmazó anyagok soványítóanyagként való alkalmazásáról az a nézet alakult ki, hogy elősegítik a kerámia hőnek való ellenállását, ami olyan edények esetében, amelyek rendszeresen hőnek vannak kitéve (pl. főzőedények) előnyös (HOARD–O'BRIEN–KHORASGANY ET AL. 1995). Használatukat ezért funkcionális okokra vezették vissza. A. Woods azonban rávilágított, hogy Angliában a neolitikumtól a középkorig nincs egyértelmű kapcsolat a főzőedények és bizonyos soványítóanyagok – így a meszet tartalmazó anyagok – között sem, miután számos soványítási eljárás ismert volt (WOODS 1986, 163–165). Csupor I. és Csuporné Angyal Zs. szerint a meszes agyag egyáltalán nem alkalmas főzőedény készítésére, mert rideg, a szabadtűznél való hevítést és a gyors hőmérsékletváltozást nem bírja (CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 19). Mindazonáltal a kutatók a meszet tartalmazó anyagokkal való soványítást előnyösebbnek tartják, mint például a kvarckavicssoványítást azért, mert hőtágulásuk kb. 600 °C-ig kisebb, mint a kvarcé (TITE–KILIKOGLOU 2002, 1). Azért is előnyös lehet ezen soványítóanyagok használata, mert hőtágulási tényezőjük hasonlít az agyagéhoz (RYE 1976, 117). Ennek következtében a kerámiában felgyülemlő belső feszültségek kisebbek (TITE–KILIKOGLOU 2002, 2). Továbbá a magas kalcium tartalmú anyagok soványítóanyagként való felhasználása azért előnyös, mert amikor a fazekas összekeveri az agyaggal, kalcium ionok szabadulnak fel, amik növelik az agyag formázhatóságát (LAWRENCE 1972, 77–80; STIMMELL–HEIMANN–HANCOCK 1982, 220, 227; TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 320). Ennek következtében vékonyabb falú és gömbölyűbb edény

készíthető (HOARD–O'BRIEN–KHORASGANY ET AL. 1995, 825). Figyelembe véve a mész viselkedését kiégetéskor, soványítóanyagként való használatának több hátránya van mint előnye.

A vizsgált anyag Esztergályhorváti–Alsóbárándpusztáról

Az elemzések során a kerámiák összetevőinek térfogatszázalékos arányát, méretét, eloszlását és kerekítettségét a *Prehistoric Ceramic Research Group* (PCRG 1997) iránymutatásai alapján végeztem.[3] A vizsgált minták fő összetevője a különböző méretű kvarc. A kerámiák alapvetően két nyersanyagtípusból készültek. A leggyakrabban előforduló nyersanyagtípus a finom – közepes nyersanyag (F-K) (1. kép), míg ritkábban nagyon finom – finom nyersanyag (NF-F) (2. kép) is megfigyelhető. Alapvetően ezt a két nyersanyagtípust használták a fazekasok soványítás nélkül, vagy soványítva. A finom – közepes nyersanyag (F-K) arra utal, hogy a minták összetétele alapvetően finom (0.1–0.25 mm) és közepes (0.25–1 mm) szemcsemérettel jellemezhető, ami többnyire kvarc. A nagyon finom – finom (NF-F) nyersanyag pedig főleg nagyon finom (< 0.1 mm) és finom (0.1–0,25 mm) szemcseméretével jellemezhető, ami szintén többnyire kvarc. Az NF-F nyersanyagban a nagyon finom (< 0,1 mm) és finom (0,1–0,25 mm) kvarcszemcsék szeriális szemcseméretük, valamint hasonló kerekítettségük és koptatottságuk miatt természetes úton lehetnek jelen a kerámiakészítéshez felhasznált nyersanyagban. Az F-K csoport esetében a közepes (0,25-1mm) kvarc természetes úton lehet része a nyersanyagnak, de az is lehet, hogy közepes (0,25–1mm) kvarcot tartalmazó homokot adtak a nyersanyaghoz. Az utóbbi azért valószínűsíthető, mert az F-K csoport esetében a nagyon finom (< 0,1 mm) kvarcszemcsék monokristályosak, a finom (0.1–0.25 mm) szemcsék főleg monokristályosak, de polikristályos szemcsék is előfordulnak. A közepes (0.25–1 mm) méretű szemcsék viszont gyakran polikristályosak, ami felveti a lehetőségét annak, hogy olyan homokot kevertek a nyersanyaghoz, amely többnyire közepes szemcseméretű polikristályos kvarccal jellemezhető. A durva (1–3 mm) illetve nagyon durva (>3 mm) kvarckavicsot szándékosan adták az agyaghoz, amelyre a hiátuszos szemcseméret és rossz eloszlás utal. A durva (1–3 mm) illetve nagyon durva (>3 mm) kvarcok monokristályosak és polikristályosak.

A vizsgálatok alapján a mintákban nemcsak a kvarc mérete, hanem a mennyisége is nagy változatosságot mutat. Az NF-F csoportban a nagyon finom (< 0,1 mm) és finom (0,1–0,25 mm) kvarc mennyisége kevés (3–7 %) és bőséges (40 %) között változik. A fazekasok ehhez a nyersanyaghoz adtak közepes (10–15 %) vagy sok (20–25 %) durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckavicsot. A F-K csoportban a nagyon finom (< 0,1 mm), finom (0,1–0,25 mm) és közepes (0,25–1 mm) kvarc mennyisége sok (20–25 %) és nagyon sok (30 %) között változik. A fazekasok ehhez a nyersanyaghoz adtak kevéstől (3–7 %) sok (20–25 %) mennyiségű durva (1-3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckavicsot. Az F-K csoport előfordul durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckavics-soványítás nélkül is. Ebben az esetben a finom (0,1–0,25 mm) és közepes (0,25–1 mm) kvarc mennyisége közepes (10–15 %) és nagyon sok (30 %) között változik.

A vizsgált minták kis részében durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) mészkősoványítás is előfordul más soványítóanyag nélkül, vagy durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckaviccsal kombinálva (3. kép). A mészkősoványítás jól felismerhető az edények felszínén (4. kép). A mészkő hiátuszos szemcseméret eloszlása arra utal, hogy szándékosan adták a nyersanyaghoz soványítóanyagként. A vizsgált töredékek közül egy mintát választottam ki vékonycsiszolat készítésére, amelyben a mészkősoványítás mellett kvarckavics is előfordul. A minta kvarc és mészkő összetételét figyelembe véve elmondható, hogy a minta nagyon sok (30 %) nagyon finom (< 0,1 mm) és finom (0,1–0,25 mm) kvarcot tartalmaz, de a kvarcszemcsék nagy része finom. Szórványos (1–2 %) mennyiségben közepes kvarc (0,25–1 mm) is előfordul. A kvarc legnagyobb része monokristályos, de a finom (0,1–0,25 mm) és közepes (0,25–1 mm) kvarc között polikristályos szemcsék is előfordulnak. A durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckavics mennyisége kevés (3–7 %), a durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) mészkő mennyisége pedig sok (20 %).

A durva (1–3 mm) és nagyon durva (>3 mm) kvarckavics-soványítást illetően megfigyelhető, hogy a kvarc soványítóanyagként való használata nagy változatosságot mutat és a leggyakoribb soványítási eljárás a vizsgált Halomsíros anyagban. Ez a jelenség azért érdekes, mert az általam vizsgált más kora- és középső bronzkori kerámiákban a durva (1–3 mm) és nagyon durva (> 3 mm) kvarckavics soványítóanyagként való használata a legritkábban megfigyelt technológiai megoldás (KREITER 2005, 322–325, Tables 22a-d).[4] Például a Százhalombatta–Földvárról vizsgált mintáknak mindössze 2,2 %-a tartalmaz kizárólag durva és nagyon durva kvarckavics-soványítást (KREITER 2005, 108, Tab.14), amely összevetve a Halomsíros kultúra településén megfigyelt 63%-hoz képest elenyésző.

A vizsgálataim eredményei alapján elmondható, hogy Esztergályhorvátin a kvarcok mérete sokkal

nagyobb az előző fejezetben bemutatott méretarányoknál, amelyek a kísérletek során már gyengítették a kerámiát (0.75 mm) (KILIKOGLOU–VEKINIS–MANIATIS ET AL. 1998, 262). Egy mintán belül is nagy változatosság figyelhető meg a kvarc méretét illetően és a különböző méretkategóriák a nagyon finomtól (< 0,1 mm) a nagyon durváig (>3 mm) előfordulnak. Ezen kívül a kvarc mennyisége is nagy változatosságot mutat, a különböző méretkategóriájú kvarcokat egy mintán belül összevetve a kvarc mennyisége közepes (10–15 %) és bőséges (40–50 %) között változik (KREITER 2005, 189–191).

Esztergályhorvátin a makroszkópos, mikroszkópos és petrológiai vizsgálatok alapján a kvarcszemcsék elsősorban kerekítettek illetve kissé kerekítettek (KREITER 2005, Chapter 5.15). A fazekasoknak érdemesebb lett volna a durva (1–3 mm) – nagyon durva (>3 mm) kvarcot összetörni, mert mint az előző fejezetben említettem, a szögletes szemcsék jobban kapcsolatot létesítenek az agyaggal, mint például a koptatott, kerekített kavics. Továbbá, mivel a kvarcnak különbözik a hőtágulása az agyagtól, egy mintán belül a különböző méretű kvarcszemcsék - nagyon finom (< 0,1 mm) – nagyon durva (> 3 mm) – tágulása inhomogén belsőfeszültséget hoz létre a kerámiában, így az gyengül, mivel megnövekszik a mikrorepedések kialakulásának és terjedésének az esélye (BRONITSKY–HAMER 1986, 98). Mivel az agyag és a kvarc hőtágulása különbözik, a lehűlés után a nagyobb szemcsék és az agyag között gyakran figyelhető meg kis „rés", illetve a szemcséktől kiindulva mikrorepedések keletkezése is megfigyelhető a Halomsíros kultúra vizsgált mintáiban (5–6. kép), de más kultúrákban is, mint például Vatya kerámiákon Százhalombatta–Földvárról (7–8. kép) (KREITER 2005, 211–212, Figs 63–64). Mivel „rés" alakul ki a soványítóanyag és az agyag között, a soványítóanyag elveszti a funkcionális jelentőségét, hiszen a kettő között csökken, vagy megszűnik a kapcsolat, amely erősítené a kerámiát. A mikrorepedések pedig az egyik szemcsétől a másikig terjedve gyengítik a kerámiát, így az előbb vagy utóbb szétreped.

A Halomsíros kultúra vizsgált mintáit figyelembe véve bizonyosnak tűnik, hogy a durva (1–3 mm) és nagyon durva (> 3 mm) kvarckavics gyengítette a kerámiát, mert a makroszkóposan megvizsgált kerámiák is a durva (1–3 mm) és nagyon durva (> 3 mm) kvarcszemcsék mentén törtek el (9. kép). Ebből kifolyólag a kvarckavics negatív tulajdonságait a fazekasoknak tapasztalati úton ismerniük kellett. Ennek tudatában a kiégetésnél nagy figyelmet kellett fordítaniuk a hőmérséklet szabályozására, ami nehezen kivitelezhető szabadtéri illetve gödörben történő kiégetés során. Továbbá a kvarckavics-soványításhoz hasonlóan, a soványításhoz felhasznált mészkő szintén durva (1–3 mm) – nagyon durva (> 3 mm). Mivel a kalcium oxid (égetett mész) kalcium hidroxiddá (oltott mésszé) történő átalakulása függ a szemcsék méretétől, a fazekasok összetörhették volna a mészkőszemcséket (könnyebb összetörni mint a kvarcot), csökkentve az esélyét annak, hogy az edény szétreped. Csupor I. és Csuporné Angyal Zs. szerint a meszet az agyagban csak lisztszerű formában lehet alkalmazni, így elkerülhető az edény szétrepedése, illetve az hogy a „mészkukacok" (kisebb mészdarabok) kisebb részeket robbantsanak ki az edény felületéből így mélyedéseket okozzanak (CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998, 19, 20). A fazekasoknak tisztában kellett lenniük a mész viselkedésével és annak negatív tulajdonságaival kiégetés közben, mert a mészkővel soványított kerámiák nagy része rontott. Amelyek nem rontottak, azok pedig a durva szemcsék mentén törtek el (10. kép). A fazekasok nem megfelelően kontrolálták a kiégetés hőmérsékletét vagy atmoszféráját, így a kerámia szétrepedt illetve a mészszemcsék helyén az edény külsején és belsején kis gödrök keletkeztek, amelyek használhatatlanná tették a kerámiát vagy korlátozták használatát (pl. folyadék tárolására alkalmatlanná váltak) (11. kép). Ez a jelenség gyakran megfigyelhető a Halomsíros kultúra vizsgált anyagában, de más, kora- és középső bronzkori kultúrában is, ahol a mészsoványítás előfordul (KREITER 2005, 206, Fig. 61). Meg kell említeni, hogy a mészsoványítás, minden általam vizsgált kora- és középső bronzkori kultúrában, ha elő is fordul, az egyik legritkábban alkalmazott soványítási eljárás (KREITER 2005, 324–327, Tables 22a-d).

Interpretáció helyett...

A fentiek alapján elmondható, hogy a Halomsíros kultúra fazekasai Esztergályhorvátiban olyan soványítóanyagokat használtak, amelyek megnehezítették a kerámiakészítést és – különösen a kvarckavics esetében – csökkentették az edény élettartamát. A vizsgálataim eredményei nem támasztják alá a funkcionalista modellek álláspontját, miszerint a soványítóanyagok használata csak funkcionális okokkal függ össze. Felmerül a kérdés, hogy akkor mivel magyarázzuk a fentebb leírt technológiai eljárásokat, illetve az eljárás végeredményeképpen a durva tapintású kerámia mit jelentett a készítő, a felhasználó számára és vajon milyen jelentést közvetített más közösségek felé. Mivel a funkcionalizmus nem ad megfelelő magyarázatott a megfigyelt soványítási eljárásokra, ezen technológiai megoldások kulturális okaira próbálok választ keresni. A dolgozat következő részében régé-

szetelméleti, kulturális antropológiai és szociálpszichológiai elméleteken keresztül elemzem a vizsgálataim eredményeit. A következőkben kifejtett magyarázatot úgy tekintem, mint egy interpretációs lehetőséget. Az eredmények magyarázata úgy tekintendő, mint felvetett illetve nyitvahagyott lehetőség, amelyet későbbi vizsgálatok megerősíthetnek, vagy megcáfolhatnak.

Esztergályhorvátiban a kvarckavics használata nagy változatosságot mutat. Különböző nyersanyagokkal (NF-F, F-K) is előfordul hasonló kvarckavics mennyiség, sőt az F-K nyersanyag kvarckavicsso-ványítás nélkül is megfigyelhető. Tehát a fazekasok nem egy konkrét receptet használtak. Nem figyelhető meg összefüggés bizonyos tárolóedény-típus és bizonyos nyersanyagok illetve bizonyos mennyiségű vagy méretű kvarcsoványítás között. A különböző nyersanyagtípusok használata, illetve hasonló nyersanyagok különböző módokon való soványítása azt jelzi, hogy a fazekasok hasonló tárolóedények – például urnák – esetében több receptet is használtak, nincs egyértelmű összefüggés a tárolóedény-típusok és soványítási csoportok között. Ezért az azonos edénytípusokon belüli soványításbeli különbségeket a fazekasok vagy fazekascsoportok technológiai tradíciójának tekinthetjük.

Mivel a kvarc, és különösen a durva (1–3 mm) – nagyon durva (> 3 mm) kvarckavics használata nagy változatosságot mutat, azt a következtést lehet levonni, hogy több különböző fazekas készítette az edényeket, nem pedig egy személy vagy műhely által készültek. Ezt azért feltételezhetjük, miután kulturális antropológiai példákban gyakran megfigyelhető, hogy a fazekas egy adott edénytípust azonos módon készít, és azonos típuson belül nem váltogatja a nyersanyagokat valamint a soványítóanyag mennyiségét, vagy pedig a fazekas egy „receptet" használ minden kerámiatípushoz amit készít (DEBOER– LATHRAP 1979, 116–117; PLOG 1980, 86–87; TOBERT 1984, 226–227; CHÁVEZ 1992, 85; SILLAR 1997, 8; FRANK 1998, 83). Esztergályhorvátin a kerámiakészítésében megfigyelt változatosság alapján (KREITER 2005, Chapters 5.15, 6.4.6) arra is következtethetünk, hogy a kerámiakészítés házilag történhetett, amikor is egy-egy család elkészíti a számára szükséges kerámiát, vagy pedig háziiparszerűen, amikor a kerámiakészítést néhány szakosodott fazekas végzi. Kulturális antropológiai megfigyelések alapján ezekben az esetekben a kerámiakészítés részmunkaidős foglakozás és a kerámiaégetés sem kemencében, hanem gödörben vagy nyílt tűzön történik (PEACOCK 1982, 8). A bronzkori településekről, így Esztergályhorvátiról sem ismerünk bizonyíthatóan edényégetésre használt kemencét, vagy más edényégetésre kialakított gödröt, így ez alapján is arra következtethetünk, hogy a kerámiakészítés házilag vagy háziiparszerűen történhetett. Ennek a kérdésnek a megoldását további ásatások eredményei alapján tudjuk tisztázni, mindazonáltal a vizsgálataim eredményei felhívják a figyelmet arra, hogy a kerámiavizsgálat egy hasznos metodológiai eszköz, mely segítségével közvetett módon kapunk információt a kerámiakészítés kereteiről (házilag, háziiparszerűen), valamint egy-egy településen elő fazekasok vagy fazekascsoportok hagyományairól.

A durva és nagyon durva soványítási eljárást tehát tekinthetjük fazekasok vagy fazekascsoportok hagyományainak, azonban a kérdés továbbra is az, hogy a fazekasok miért használtak durva és nagyon durva soványítást, ha az megnehezítette a kerámiakészítést, hiszen sem a kvarckavics sem pedig a mészkő nem ideális soványítóanyagok. A durva és nagyon durva kvarckavics valamint mészkő soványítóanyagként való használatát illetően a funkcionalista magyarázat – miszerint a soványítóanyagok csak az edény funkciójával függnek össze – abban az esetben lehetne meggyőző, ha összefüggés lenne bizonyos nyersanyagok és soványítóanyagok között. Tehát például ha egy bizonyos típusú edényt (pl. urna) bizonyos nyersanyag és soványítóanyag (típus és mennyiség) felhasználásával készítettek volna, elképzelhető lenne, hogy az a nyersanyag/soványítóanyag egy olyan kombinációt eredményezett, amelyből jó minőségű erős kerámiát lehetett készíteni. Az általam vizsgált anyagban ez az eset azonban nem áll fenn.

Úgy tűnik, hogy a kerámiakészítéshez felhasznált nyersanyagok és az edények funkciója között nem egyértelmű a kapcsolat. Ez nem azt jelenti, hogy a vizsgált kerámiák nem töltötték be a funkcionális szerepüket, hanem azt szeretném hangsúlyozni, hogy a fazekasok a kerámiák készítéséhez olyan soványítóanyagokat választottak, amelyek problémát okozhattak, és okoztak is, a készítés folyamán. Továbbá az edények formái is arra engednek következtetni, hogy a fazekasok figyelembe vették azt, hogy mit és mennyi ideig lehet tárolni az általuk készített edényben, tehát be kellett tölteniük a mindennapi funkciójukat mint tárolóedények. Ha a vizsgált tárolóedények formáját összevetjük antropológiai példákkal, ezen példák azt mutatják, hogy azok az edények, amelyeknek a súlypontja alacsonyan van, valamint a szájuk sokkal szűkebb mint a hasuk, könnyebben és biztonságosabban lezárhatók, elsősorban hosszútávú tárolásra szolgálnak (HENRICKSON–MCDONALD 1983, 632–633). Ilyen edények például a településeken feltárt urnák. Azok az edények viszont, amelyeknek a szája közel olyan széles mint a legnagyobb átmérője inkább rövidtávú tárolásra szolgálnak, hiszen a viszonylag széles szájon keresztül az edény tartalma

könnyen hozzáférhető (IBID.). Ilyenek például a hordó alakú edények.

Véleményem szerint, ha a tárgyak készítésének módját a kulturális hagyományok szemszögéből közelítjük meg, akkor összetettebb képet kapunk a technológiai eljárások jelentéséről és jelentőségéről a múlt társadalmainak jobb megértésében (KREITER IN PRESS b). A technológiai eljárások jelentésének a vizsgálatában a természeti tényezőket (a rendelkezésre álló nyersanyagokat és soványítóanyagokat) és a funkcionalizmust nem választhatjuk el a hagyományokból fakadó tudatos technológiai döntésektől, hiszen együtt hozzák létre az adott kulturális környezetben „funkcionáló" edényt (KREITER IN PRESS b). Ezért a funkcionális szempontok mellett figyelembe kell vennünk, hogy a cselekvők miért választanak bizonyos nyersanyagokat és technológiai eljárásokat abban a kulturális kontextusban, amelyben élnek (BARRETT 1991, 203; MAHIAS 1993, 162; VAN DER LEEUW 1993, 241). Ha nem választjuk szét a funkcionalizmust a kulturálisan meghatározott tudatos cselekvésektől, akkor a technológiai eljárások vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy az anyagi kultúrát aktívnak tekintsük társadalmi és kulturális határok kialakításában és jelzésében.

Ennek tudatában felmerül a lehetőség, hogy a Halomsíros közösség számára a durva és nagyon durva soványítóanyagok használata – mivel ez nem jellemző az általam vizsgált kora- és középső bronzkori közösségekre – kulturális jelentést hordozott. Úgy tűnik azonban, hogy nem a soványítóanyag típusa volt a mérvadó, hanem az volt fontos hogy az durva vagy nagyon durva legyen. A Halomsíros kultúra kerámiájának soványítására, valamint a soványítóanyag méretére vonatkozó adat csekély, a publikációk ritkán térnek ki a kerámiák technológiai jellegeire. A rendelkezésre álló adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a Halomsíros-kultúra házi kerámiái általában durva soványításúak. Például Németbánya késő Halomsíros – kora Urnamezős anyagában a kvarckavics mellett „kőzúzalék" meg bazalt (ILON 1996, 137), Nagydém Halomsíros anyagában közepes és durva kvarckavics valamint kőzettörmelék fordul elő (GHERDÁN 1999, 27, ND3), Gellénháza–Budai-Szer II. lelőhelyen pedig a nagyméretű edények soványításához „sok, egészen nagyméretű kavicsot használtak" (H. SIMON–HORVÁTH 1999, 194, 197–198, 3. kép 1, 4. kép 2, 3,6, 5. kép 1).

Az utóbbi években a tárgyak készítéséről kialakult nézetek erőteljesen hangsúlyozzák, hogy az anyagi kultúra és a technológiai eljárások, melyek során a tárgyak készülnek fontos szerepet játszanak társadalmi és kulturális kapcsolatok alakításában (PFAFFENBERGER 1988; LEMONNIER 1992; GOSSELAIN 2000). Mivel az egyének a társadalom részei, cselekedeteik kifejezik annak a közösségnek a kulturális képét, hagyományait amelyben élnek (SHANKS–TILLEY 1987, 92; DOBRES 2000, Chapter 5; SILLAR 2000, 57). A rendelkezésre álló eszközök, nyersanyagok és a technológiai tradíció együttesen részei a kulturális tradíciónak, ezért az edények formája, funkciója valamint az elkészítésük során hozott technológiai döntések között komplex kapcsolat lehet. Számos példa van arra, hogy a cselekvők a tárgyak készítése során felhasznált nyersanyagokat, soványítóanyagokat és technológiai eljárásokat jelentéssel ruházzák fel, így a tárgyak készítésének módja szerepet játszik az adott tárgy társadalmi és kulturális kategorizálásában, illetve használatában. Így kulturális döntések miatt a cselekvők bizonyos nyersanyagokat illetve soványítóanyagokat olykor jobban preferálnak, mint más nyersanyagokat illetve soványítóanyagokat. Ezt a jelenséget számos régészeti (CLEAL 1995, 191–193; GIBSON 1995, 29, 2002, 35; PARKER PEARSON 1995, 98; HAMILTON 2002, 40), és antropológiai (SILLAR 1997, 5–6; GOSSELAIN–LIVINGSTON SMITH 2005, 39) példa támasztja alá. Az edények funkciója és a kulturális hagyományokból fakadó tudatos választások közötti különbség mára már nem tartható fenn, és a funkcionalista irányzat legjelentősebb képviselői is azt hangsúlyozzák, hogy a technológiai eljárásokban a kulturális hagyományoknak is fontos szerepük van (NEFF 2001; SCHIFFER–SKIBO–GRIFFITTS ET AL. 2001; TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001).

Ahhoz, hogy megértsük a tárgyak kulturális értékét illetve szerepét, meg kell vizsgálnunk, hogy a kerámiatechnológia különböző elemei hogyan módosulnak, hogyan viszonyulnak a társadalmi kapcsolatokhoz illetve reprezentálják azokat, mennyire vannak kitéve a társadalmi rétegek közötti kapcsolatrendszereknek és milyen mértékben részei egy-egy közösség tradíciójának. Máshol már kifejtettem, hogy a kerámiakészítés műveleti sorrendjében a kulturális hagyományokból fakadó tudatos választások különbözőféleképpen vannak kitéve társadalmi kapcsolatoknak, és különböző mértékben reprezentálják az adott közösséget (KREITER IN PRESS a). Kiterjedt kulturális antropológiai vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy a technológiai eljárások, amelyekkel a tárgyak készülnek, mélyen gyökereznek az adott közösség hagyományaiban (SILLAR 1996; 1997; 2000; GOSSELAIN 1999; 2000; LIVINGSTON SMITH 2000; LONGACRE–XIA–YANG 2000). A kerámiakészítés műveleti sorrendjében különösen a soványítási eljárások őrzik hűen az adott közösség hagyományait (RYE 1981, 5; GOSSELAIN 2000,

203–204). Ennek az az oka, hogy a kerámiakészítés elsajátítása a preindusztriális társadalmakban hosszú tanulási folyamat, amely már gyermekkorban elkezdődik (ARNOLD 1985, 147, 206; WALLAERT-PÊTRE 1999). A tudás ennélfogva beépül az egyének személyiségébe, az identitásuk részévé válik. A technológiai tradíció tehát konzervatív hagyomány, amely nehezen változik meg (RICE 1987, 462; GOSSELAIN 2000, 192). Mivel a technológiai eljárások kulturálisan beágyazottak, a technológiai eljárások egy kultúrán belül élő emberek tudatos választásának tekinthetők annak érdekében, hogy megkülönböztessék magukat más kultúrák embereitől.[5] A technológiai eljárások tehát használhatók a kultúrák megkülönböztetésére illetve kulturális kapcsolatok vizsgálatára (BRONITSKY–HAMER 1986, 90; GOSSELAIN 2000).[6] Ezzel ellentétben viszont a felületkezelés és a díszítés könnyen elsajátíthatók későbbi tanulás illetve újítás során, és ezen jellegek terjedése nem feltétlenül függ össze kulturális határokkal (GOSSELAIN 2000, 198).[7]

Esztergályhorvátin a durva és a nagyon durva soványítás a tárolóedényekre jellemző, azonban a finom kerámiára nem. Mivel az ilyen típusú soványítás nem magyarázható meg egyértelműen funkcionális okokkal, ezt az eljárást tudatos választásnak tekintem, amely a kulturális hagyományokból fakad, vagyis használata kulturális jelentést hordoz. Felmerül a kérdés, hogy miért a házikerámiában figyelhető meg olyan jelleg, amely kulturális jelentést hordoz, hiszen a háztartásokban használatos, így azt gondolnánk, hogy nem reprezentálja az adott közösséget úgy, mint például a díszkerámia. A díszkerámia kapcsolatok révén távoli területekre is eljuthat, így elvileg az jobban tekinthető kultúrajelzőnek más közösségek felé és azt gondolhatnánk, hogy a finom kerámia jobban használható társadalmi és kulturális kapcsolatok vizsgálatára. A kulturális hagyományok és a finom kerámia kulturális jelentősége között azonban nem ilyen egyértelmű a kapcsolat (KREITER IN PRESS a). Ennek az az oka, hogy a házikerámia másfajta társadalmi kapcsolatoknak van kitéve mint a díszkerámia. Számos munka bizonyítja, hogy az egyszerűbb, a mindennapi életben használt tárgyak, mint például a tároló- és főzőedények megbízhatóbb képet adnak társadalmi és kulturális kapcsolatokról, mint a dísz- vagy finom kerámia (HARDIN 1970; DAVID-STERNER-GAVUA 1988; STERNER 1989; HEGMON 1992, 1998; LEMONNIER 1992, 51–77; DOBRES-HOFFMAN 1994). A díszkerámia készítését az egyén igényei (más kultúra egyéneinek az igényei is), elvárásai, valamint a társadalmi kapcsolatok is befolyásolják. Ennek következtében a fazekas módosíthatja a díszkerámiák formáját, díszítését, így az ezek által jelölt társadalmi és kulturális kapcsolatok gyakran „felszínesek" (GOSSELAIN 2000, 200). A díszkerámia szélesebb körben „mozog" mint a házikerámia ezért a készítőknek és a felhasználóknak – akik egymáshoz közel élnek és hasonló piacokra látogatnak – lehetőségük van egymás termékeinek megismerésére anélkül, hogy egy kultúrába, vagy egy nyelvcsaládba tartoznának. Ezek a tényezők azt is eredményezik, hogy regionálisan új formák és díszítő motívumok alakulnak ki (IBID.). Például B. Sillar arról tudósít, hogy az Andok különböző kultúráiban élő fazekasok nem minden edénytípussal kereskednek a kultúrájukon kívülre, hanem elsősorban korsókkal és kancsókkal, vagyis finom kerámiával (SILLAR 1997, 11 Tab. 2, 14). A fazekasok elsősorban azokkal az edénytípusokkal kereskednek, amelyekről a közösségük ismert és hírnevet szerzett. A felhasználók a különböző kultúrák kerámiáit az edények formájáról, díszítéséről és soványításáról (csak abban az esetben, ha a soványítás megváltoztatja az edény tapintását vagy színét) ismerik fel (IBID.). Ez a példa világosan mutatja, hogy a finom kerámia más társadalmi és kulturális kapcsolatoknak van kitéve, mint a házikerámia. A finom kerámiával ellentétben a házikerámia a háztartások részét képezi és nincs kitéve olyan jellegű társadalmi kapcsolatoknak, amely a forma illetve a díszítés nagymértékű változását eredményezné (STERNER 1992).[8]

Mivel a tárgyak készítése jelentést hordoz az adott közösség számára, és a vizsgálataim alapján következetesség figyelhető meg a kerámiatechnológia egyik legkonzervatívabb ágában (soványítás), és ez a következetesség a házikerámiában figyelhető meg, amely kulturálisan „érzékenyebb" mint a finom kerámia, azt feltételezhetjük, hogy ez a tudatos technológiai eljárás (durva és nagyon durva soványítás) jelentést hordozott és közvetített a Halomsíros közösség számára. Azért is feltételezhetjük ezt, mert úgy tűnik, hogy a durva és nagyon durva soványítóanyagok által okozott problémákat a fazekasok figyelmen kívül hagyták, és az általuk okozott problémák ellenére ezt a soványítási eljárást választották.

Figyelemre méltó, hogy a durva és nagyon durva soványítás a kerámiák seprűzött, simított vagy fényezett felületének ellenére gyakran látható a készterméken, tehát szabad szemmel felismerhető (4., 12–14. kép). Hasonló jelenség figyelhető meg Németbányán (ILON 1996, 137) valamint Gellénháza–Budai-Szer II. lelőhelyen (H. SIMON–HORVÁTH 1999, 3. kép 1, 4. kép 3, 6, 5. kép 1).[9] Azt a benyomást kapjuk, hogy a faze-kasok a felületkezelési eljárások ellenére a soványító-anyagok használatát láthatóvá akarták tenni.[10] Ennek ismeretében a tárgyakat és készítési eljárásukat úgy tekinthetjük, mint amelyek információt hordoznak és közvetítenek az adott közösségről.

A Halomsíros kultúra kerámiája és készítési technikája részben különbözik más kora- és középső bronzkori kultúrák kerámiakészítési hagyományaitól (KREITER 2005, Chapter 6.4.6). A tipológiai vizsgálatok arra az eredményre jutottak, hogy a Halomsíros-kultúra nyugat felől érkezett a Kárpát-medencébe (MOZSOLICS 1957; BÓNA 1958; KŐSZEGI 1964; KEMENCZEI 1968, 1989; KOVÁCS 1969; TROGMAYER 1969). A Kárpát-medencei Halomsíros kultúrának különböznek a kerámiahagyományai a helyi lakosságtól, valamint némileg különbözik a délnémetországi, csehországi és ausztriai Halomsíros anyagtól is (CSÁNYI 1980, 154). A Halomsíros kultúra Kárpát-medencei anyagi kultúrájának kialakításában a helyi középső bronzkori lakosság is részt vett, a Halomsíros kultúra és az alaplakosság egymásra való hatása, keveredése valamint együttélése figyelhető meg (FOLTINY 1945, XV/1–10, 13–15, 17, 19–31; KEMENCZEI 1963, 178, 1968, 162; KOVÁCS 1966, 197–198, 1969, 168; CSÁNYI 1980, 154; H. SIMON–HORVÁTH 1999, 202) illetve feltételezhető (LŐRINCZY–TROGMAYER 1995, 2. kép 7, 9; FISCHL 1999, 219, 10. kép 4). Ezt a folyamatot jól szemlélteti két egymástól távol eső temető leletanyaga, a tápéi és a tiszafüredi, amelyek az eltérő alaplakosság (Perjámos és Füzesabony kultúrák) miatt jól reprezentálják a kultúrák egymásra való hatását így az eltérő alaplakosságból fakadó különbségeket (KOVÁCS 1975, 45–46; TROGMAYER 1975). Továbbá a zákányszéki településen a korai Halomsíros kultúra leletanyagában a Vatya kultúra leletanyaga is megjelenik, amely a Halomsíros közösséggel együtt élő őslakos csoport emlékanyagának tekinthető (SÁNTA 2004, 65–65). Tehát a Halomsíros kultúrának kiterjedt kapcsolatai voltak az őslakossággal.

A Halomsíros kultúra kerámiájának eltér a tapintása és a soványítóanyaga a középső bronzkori kultúrák kerámiájától, amelyre a kutatók felhívták a figyelmet (KOVÁCS 1975, 43–44; BÓNA 1992, 38). A kerámiakészítés különböző hagyományait figyelembe véve Bóna I. arra az álláspontra jutott, hogy a Halomsíros kultúra emberei a Kárpát-medencén kívülről hozták magukkal a kerámiakészítési hagyományaikat, mert a kerámiáik „mindenütt olyannyira különböznek a helyi fazekastermékektől (színre, anyagra, technikára – amely sokkal rosszabb), hogy azokból nem származtathatók" (BÓNA 1992, 38).

Mivel a durva és nagyon durva soványítóanyag – különösen a kvarckavics használata – gyakori a Halomsíros leletanyagban, viszont az általam vizsgált más kora- és középső bronzkori kultúrákban a legritkábban használt technológiai megoldás, ez a soványítási eljárás az egyik olyan technológiai jellegnek tekinthető, amely megkülönbözteti a Halomsíros-kultúra kerámiakészítési hagyományait más bronzkori kultúrák hagyományaitól. Ezért a durva és nagyon durva soványítóanyag használatát úgy tekintem, mint egy olyan kulturális hagyományokból fakadó tudatos technológiai eljárást, amely a Halomsíros kultúra emberei számára kifejezhette az azonos közösségbe való tartozást, és más közösségektől való különbözőséget. Ennél fogva a tárgyakat és azok készítésének módját úgy tekinthetjük, amelyek aktívan használhatók a „mi" és „mások" tudat kialakításában, fenntartásában és közvetítésében (GOSSELAIN 2000, 189). A technológiai eljárások során hozott tudatos választások vizsgálata elvisz minket az identitás témaköréhez. Az identitás vizsgálata egyre nagyobb teret kap a régészeti (BLINKHORN 1997; ANFINSET 2003; JONES 2003; CECIL 2004;) és antropológiai kutatásokban (BATTAGLIA 1983; BENTLEY 1987; WASHBURN 1994; ASTUTI 1995; BEKAERT 1998; BOWSER 2000).

Az identitás a társadalmi létezés egyik alapvető jellege (JENKINS 2000, 3). Szociálpszichológiai vizsgálatok szerint minden kultúrában az emberek alapvető kognitív igénye, hogy azáltal, hogy másokhoz hasonlítják magukat létrehozzanak egy önképet, amely különbözik mások önképétől (IBID., Chapter 1). Az egyének identitása – mivel az egyének a társadalom részei – abból a közösségből fakad, amelyben élnek (TAJFEL 1982, 2). Így a személyek identitása nem vonatkoztatható el attól a közösségtől, amelyben élnek, mert a társadalmi rend, a közösség világnézete, gazdasági viszonyai, politikai kapcsolatai, vagyis az adott közösség kultúrája beépül a személyek identitásába (HALL 1996, 4). Az identitás társadalmi kifejeződése és ezáltal az anyagi kultúrán keresztül való materializálódása azért fontos a számunkra, mert összehasonlító szociálpszichológiai vizsgálatok szerint az identitás létrehozása, kinyilvánításának módja kulturálisan és történelmileg meghatározott (WETHERELL 1982, 208). Vagyis az anyagi kultúrán keresztül való megnyilvánulási formája a különböző kultúrákban eltérő. Az identitás alapvető összehasonlításból fakad emberek és embercsoportok között a hasonlóság, illetve különbözőség tekintetében (HALL 1996, 2–3; JENKINS 2000, 4). Az identitás létrehozása és fenntartása azonban egy aktív folyamat, mert az egy közösségen illetve kultúrán belül élő emberek közötti hasonlóság nem adott, hanem létre kell hozni, és fent kell tartani (HALL 1996, 2–3; JENKINS 2000, 4–5). Létrehozásának és fenntartásának módja, valamint az identitás jelentése a hagyományokon és a társadalmi szabályokon múlik (JENKINS 2000, 20–21). Ebben a folyamatban a tárgyak valamint készítéstechnikájuk magukban hordozzák a kultúrát, így a tárgyakon

keresztül materializálódik az, hogy a személyek vagy csoportok hogyan hoznak létre hasonlóságot vagy különböztetik meg magukat másoktól (KREITER 2005, Chapters 6.4, 6.5).

Az elsődleges identitás, mint pl. nemiség, rokoni kapcsolatok (család, nagycsalád, törzs, etnikum) a korai szocializáció során alakulnak ki, és nehezen módosulnak (JENKINS 2000, 21). Fontos megjegyezni, hogy a kulturális hagyományok, és azok jelentései, valamint a tárgyak készítésének a hagyományai szintén gyermekkorban rögzülnek a cselekvőkben (LONGACRE 1981; WHITEHOUSE 1992, 1996; WALLAERT-PÊTRE 1999). Az identitás kialakításában fontos szerepe van a hagyományoknak, mivel figyelembe veszi a múltbeli szokásokat, így a múltra épül (BARTH 1969, 13; COHEN 1978, 385; SHILS 1981, 167; HANDLER–LINNEKIN 1984, 275; GLASSIE 1995, 395; JENKINS 2000, 4). Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a hagyományok fenntartásának a folyamata egy olyan múltképet feltételez, amely jelentést hordoz (JENKINS 2000, 27–28). Ez azonban azt is jelenti, hogy a cselekvők nemcsak folytatják és fenntartják a hagyományokat, hanem el is fogadják azok jelentését. Ennél fogva a technológiai eljárások nem tekinthetők pusztán egy funkcionáló termékhez vezető egyetlen technológiai megoldásnak.

A kutatók felismerték, hogy a közösségek tudatosan alakítják, illetve módosítják az anyagi kultúrájukat azért, hogy az azonos közösségbe tartozókhoz hasonlítsanak, illetve más közösségekbe tartozóktól különbözzenek (HOSLER 1996; CHILDS 1998; CHILTON 1998; GOODBY 1998; GOSSELAIN 1998, 2000; MACEACHERN 1998; SINOPOLI 1998; STARK 1998; WATTENMAKER 1998). Ahhoz, hogy megértsük az anyagi kultúra jelentését, figyelembe kell venni azt, hogy a készítő hogyan viszonyul a nyersanyagokhoz, az milyen jelentést hordoz a számára, és a tudatosan választott technológiai eljárások mit közvetítenek a kultúra többi tagja felé. Ugyanakkor viszont a készítőnek azt is figyelembe kell vennie, hogy a felhasználó hogyan viszonyul az általa hozott technológiai eljárásokhoz, amelyek meghatározzák az edény formáját, színét, díszítését és tapintását. Éppen ezért a készítő és felhasználó társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatából fakad, hogy az adott kulturális közegben milyenek a kulturálisan elfogadott termékek, mind formára, színre, díszítésre és tapintásra. Továbbá ebből a kapcsolatrendszerből fakad a tárgyak jelentése és társadalmi szerepe is. Ennél fogva egy kultúrán belül meglévő bizonyos technológiai megoldások, egy másik közösségben lehet hogy nem fogadhatók el, mert nem illenek bele az adott közösség kulturális képébe (FONTANA–ROBINSON–CORMACK 1962, 49; BINFORD 1965, 207; TOBERT 1984, 226–227; SILLAR 1997, 11, 13). Ezért a tárgyak valamint készítési technikájuk az azonos kultúrába vagy társadalmi csoportba tartozó emberek számára összetartozás-tudatot, más emberek számára pedig különbözőséget jelölhetnek. Például D. Miller arra mutatott rá, hogy közép Indiában nem feltétlenül az edény formája hordoz kulturális információt, hanem az edény formázásának módja fejez ki társadalmi határokat és a különböző kasztok identitását (MILLER 1985, Chapter 9). I. Hodder Kenya Baringo övezetében azt figyelte meg, hogy mindegyik törzs másfajta vízhordó edényt használ, és a törzsek nem használnának olyan edényt, amelyet más törzsben készítettek. Itt tehát alapvetően „funkcionális", a mindennapi életben használt tárgyakról van szó, amelyek kifejezik a közösségek között lévő különbségeket (HODDER 1979). Hasonló jelenség figyelhető meg a guatemalai felföldön is, ahol a különböző közösségek szintén csak a saját kultúrájukra jellemző vízhordóedényeket használják (REINA–HILL 1978, 242, map 10). Továbbá W. A. Longacre arról tudósít, hogy a kalinga (Fülöp-szigetek) fazekasok tudatosan fejezik ki az identitásukat a termékeiken keresztül, azonban termékeik reprezentálják az adott közösség kulturális elvárásait az edények formáját, díszítését és készítését illetően (LONGACRE 1991). Tehát annak ellenére, hogy termékeik egyértelműen hordozzák a kultúrájuk jegyeit, a fazekasoknak lehetőségük van a saját identitásuk kifejezésére. A kézművesek és az általuk készített termékek társadalmi legitimizálása így kifejezi a készítő és felhasználó, vagyis a közösség összetartozás-tudatát. Ezek a példák felhívják a figyelmet arra, hogy mind a tárgyak, mind pedig készítéstechnikájuk szerepet játszhatnak társadalmi és kulturális határok, vagyis a közösségek identitásának a kifejezésében.

Már említettem, hogy a közösség ki kell hogy alakítsa azokat a jellegeket (materiális és immateriális), amelyek közvetítik az identitását, amit el kell fogadtatniuk másokkal is, akikkel kapcsolatba kerülnek. Ha egy közösség összehasonlítja a saját anyagi kultúráját más közösségekben készült tárgyakkal, az összehasonlítás során nemcsak a tárgyak, hanem a másik közösség társadalmi berendezkedése is összehasonlításra kerül. Ez abban nyilvánul meg, hogy a cselekvők a tárgyak közötti eltérést nemcsak funkcionális, hanem társadalmi és kulturális okokkal próbálják magyarázni. Amikor a cselekvők összehasonlítják, hogy ők hogyan készítenek valamit azzal, hogy mások hogyan készítenek hasonló tárgyat, akkor magukat is összehasonlítják másokkal, vagyis tudatosan szemlélik a tárgyak formája, díszítése és készítése közötti különbségeket. Más szóval a tárgyakon keresztül

hasonlóságot vagy különbözőséget állapítanak meg, attól függően, hogy azonosulnak-e mások képzeteivel vagy sem (WIESSNER 1983, 269–272). A hasonlóság valamint a különbözőség kialakításának a módja tehát attól függ, hogy a kapcsolatban álló közösségek (kultúrák) mennyire azonosulnak azok világképével valamint társadalmi és politikai berendezkedésével, akikkel kapcsolatba kerülnek. Ehhez a folyamathoz kitűnő példát szolgáltat a Kárpát-medencei középső bronzkori kultúrák között lévő kapcsolatrendszer. A Koszider korszak kerámiakészítésében a különböző kultúrákból származó díszítőmotívumok mindenütt használt motívumokká válnak és keverednek, egységesül a fémművesség, valamint a temetkezési rítusokban is változások figyelhetők meg annak eredményeként, hogy a kultúrák nyitottabbá váltak egymással szemben (BÓNA 1992, 32–39). Ugyanakkor azonban hangsúlyozni kell, hogy a kultúrák peremterületén ezek a változások jobban érzékelhetők (FISCHL 1999, 221–222). Vagyis a kultúrák kiterjedt kapcsolatrendszerének hatására, valamint egymással szemben való nyitottságuk hatására a közösségek anyagi kultúrájának a változása jobban érzékelhető a „kultúrák határai" mentén. Számos kulturális antropológiai vizsgálat is alátámasztja, hogy az identitás (hasonlóság vagy különbözőség) ott formálódhat és alakulhat át a legaktívabban, ahol különböző közösségek találkozási zónája van (WIESSNER 1983; DEBOER 1990; GOSSELAIN 2000, 198, 200).

A kultúrák közötti kapcsolatrendszer azért fontos a számunkra, mert habár a vizsgálataim alapján különbségek figyelhetők meg a Halomsíros kultúra és más középső bronzkori kultúrák kerámiatechnológiái között, hasonlóságok is vannak (KREITER 2005, Chapter 6.4.6). Felmerül az a lehetőség, hogy a tipológiai jellegek alapján már megfigyelt kulturális kapcsolatokat kiterjesszük a kerámiák készítéstechnikájára is. Például a tört kerámia kis mennyiségben való használata a leggyakoribb technológiai eljárás az általam vizsgált kora- és középső bronzkori kultúrákban,[11] viszont a legkevésbé használt technológiai eljárás a vizsgált Halomsíros anyagban. Ugyanakkor viszont a tört kerámia használatának módja Esztergályhorvátiban megegyezik más bronzkori kultúrákban tapasztaltakkal (KREITER IN PRESS b).[12] Ebben az esetben azt a benyomást kapjuk, hogy egy másik közösség kerámiakészítési hagyománya is jelen van a vizsgált Halomsíros településen, vagyis különböző kultúrák embereinek együttélésével számolhatunk. A vizsgálataim alapján azt az álláspontot alakítottam ki, hogy az Esztergályhorvátiban megfigyelt durva és nagyon durva soványítási eljárás kulturális jelentést hordoz, ugyanakkor viszont nem minden tárolóedényt soványítottak ilyen módon. Ezt a jelenséget talán kulturális kapcsolatok eredményeként is értékelhetjük. Feltételezhetjük, hogy például házassági vagy kereskedelmi kapcsolatok révén fazekasok költözhettek egyik közösségből a másikba, így nem minden tárolóedény készült a Halomsíros kultúra hagyományai alapján, hanem a forma tekintetében megőrizték a Halomsíros jelleget, a készítéstechnika azonban tükrözheti a más közösségből érkezett fazekas hagyományait.[13] Például Afrikában általános, hogy kulturális, kereskedelmi vagy házassági kapcsolatok révén személyek vagy családok költöznek egyik közösségből egy másikba (más etnikumú vagy nyelvű közösségbe). A házassági, vagy kulturális kapcsolatok útján, ha egy fazekas átköltözik egy másik közösségbe, akkor az új közösségben is folytathatja a kerámiakészítést (CULWICK 1935, 166; MACEACHERN 1992, 219). Így az új közösségben egy másik kerámiakészítési tradíció megjelenése illetve továbbélése is lehetséges, amely során a készítéstechnika a beköltöző hagyományai szerint történik, de a forma az új közösség hagyományait, vagy kevert jelleget mutat.[14] A tipológiailag megfigyelt kapcsolatrendszerek és a vizsgálataim eredményei együttesen arra engednek következtetni, hogy jelentős kulturális hatással illetve kapcsolatrendszerrel számolhatunk a Halomsíros kultúra és az őslakosság tekintetében. Ha a tipológiailag megfigyelhető kulturális hatások és kapcsolatok vizsgálatába bevonjuk a kerámiák készítéstechnikáját is, ezzel a vizsgálódásunknak egy további elemzési szempontot adunk. A készítéstechnikai szempont azért fontos, mert ha a kulturális hatások és kapcsolatok megjelennek a kerámiatechnológiában, az azt jelenti, hogy más közösségből érkezett fazekasok megváltoztatták a hagyományaikat. Ez azért fontos, mert a hagyományok mélyen gyökereznek az egyének személyiségben, és kifejezik egy adott közösséghez való tartozást. Ha a kerámiaformák és díszítések keveredésén kívül a készítési eljárások keveredése is megfigyelhető, akkor a középső bronzkori kultúrák embereit, így a Halomsíros kultúráét is, úgy tekinthetjük, mint akik nyitottak voltak más kultúrák és kulturális hatások felé. Véleményem szerint a különböző kultúrák emberei tudatosan azonosultak az új kulturális környezettel és hatással és ez egy oda-vissza ható folyamatként képzelhető el a Halomsíros kultúra emberei és az őslakosok között, amely komplex kereskedelmi, társadalmi, kulturális és házassági kapcsolatokon alapszik, és nem feltétlenül hódítással vagy elnyomással függ össze a Halomsíros kultúra részéről.

Jegyzetek:

1 A minták vizsgálatra bocsátásáért köszönettel tartozom Horváth Lászlónak. A hordó alakú edény alatt azon nagyméretű típusokat értem, amelyeknek tölcséres vagy ívelt nyakuk van kihajló peremmel, illetve rövid nyakuk kihajló perem nélkül (KOVÁCS 1975, Pl. 13.1, 18.1, 34.1; H. SIMON–HORVÁTH 1999, 5. kép 1; SÁNTA 2004, 6. kép 9, 7. kép 9, 9. kép 5, 9). Az urnák alatt a településeken feltárt nagyméretű urna formájú tárolóedényeket értem (KOVÁCS 1975, Pl. 4.1, 9.1; H. SIMON–HORVÁTH 1999, 3. kép 6, 7, 4. kép 6; SÁNTA 2004, 2. kép 1).

2 A soványítási csoportok leírásához lásd KREITER 2005, Chapter 5.15

3 Térfogatszázalékos arány = SZ: szórványos (1–2 %), KE: kevés (3–7 %), KÖ: közepes (10–15 %), S: sok (20–25 %), NS: nagyon sok (30 %), B: bőséges (40–50 %).
Méretkategória = NF: nagyon finom (< 0.1 mm), F: finom (0.1-0.25 mm), K: közepes (0.25-1 mm), D: durva (1–3 mm), ND: nagyon durva (> 3 mm).
Eloszlás = rossz, közepes, jó, nagyon jó
Kerekítettség = nagyon szögletes, szögletes, kissé szögletes, kissé kerekített, kerekített, jól kerekített

4 Összehasonlítottam a Makó (Üllő 5), Somogyvár (Ordacsehi–Kis-töltés, Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő), Nagyrév (Dunaföldvár–Kálvária, Százhalombatta–Földvár), Kisapostag (Ordacsehi–Bugaszeg, Harta–Weierhivl), Mészbetétes (Kaposvár 61/1), Vatya (Százhalombatta–Földvár), Ottomány-Gyulavarsánd (Túrkeve–Terehalom), Füzesabony (Füzesabony–Öregdomb) és a Halomsíros (Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta) kultúrák kerámiatechnológiáit (a vizsgálatok eredményeit lásd KREITER 2005). A Százhalombatta–Földvárról származó minták vizsgálatra bocsátásáért köszönettel tartozom Poroszlai Ildikónak és Vicze Magdolnának. Továbbá a technológiai összehasonlító vizsgálatokhoz rendelkezésre bocsátott mintákért köszönettel tartozom Csányi Mariettának (Túrkeve–Terehalom), Horváth Lászlónak (Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta), Kiss Viktóriának (Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő, Ordacsehi–Bugaszeg, Kaposvár 61/1), Kulcsár Gabriellának (Ordacsehi–Kis-töltés), Kustár Rozáliának (Harta–Weierhivl), Patay Róbertnek (Üllő 5), Szabó Gézának (Dunaföldvár–Kálvária) és Szathmári Ildikónak (Füzesabony–Öregdomb).

5 Ennek ellenére egy kultúrán belül nagy változatosság figyelhető meg a kerámiák formáját, díszítését és készítéstechnikáját illetően. Kulturális antropológiai példák alapján a változatosság egy kultúrán illetve egy-egy településen belül függ a helyi hagyományoktól, de a változatosság ellenére a kerámiákban megvannak a közös kulturális jellegek (LONGACRE 1991; SILLAR 1997).

6 Megjegyzendő, hogy a processzualista régészetszemléletben a kutatók a technológiai eljárásokat, különösen pedig a soványítóanyagokat használták kultúrák megkülönböztetésére. Miután azonban a kerámiavizsgálati módszerek előtérbe kerültek, a kutatók felhagytak a technológiai eljárások kulturális szerepének a hangsúlyozásával és helyettük funkcionális illetve adaptációs magyarázatokat próbáltak keresni. Tették ezt annak ellenére, hogy számos technológiai eljárás nem volt megmagyarázható funkcionális okokkal (jó példákkal BRONITSKY–HAMER 1986, 90, TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001, 317-321).

7 Ezek technológiai fogások inkább a kultúrák közötti kapcsolatrendszerről adnak információt. Ebben a folyamatban azonban a díszítések, díszítő eszközök valamint felületkezelési eljárások szintén részei lehetnek a helyi szimbolikának, amikor is kulturális jelentéssel vannak felruházva (Lásd DAVID–STERNER–GAVUA 1988). A díszítések, díszítő eszközök valamint felületkezelési eljárások terjedhetnek kulturális határokon keresztül anélkül, hogy átvevőik tisztában lennének a motívumok vagy felületkezelési eljárások jelentésével.

8 A házikerámia társadalmi szerepe egy adott kultúrán belül számos módon megnyilvánulhat, különböző rítusokon keresztül, amelyekben az edények készítéstechnikájának is fontos szerepe van. Ilyen rítusok például a temetkezés (IBIGBAMI 1984, 111), halál (BARLEY 1997, 144–145, Figure 6), beavatási szertartás (BARLEY 1984, 97–98), időjárás varázslás (BARLEY 1997, 143–144) vagy az ősök tisztelete (SPINDEL 1989).

9 Angliai neolitikus és bronzkori kerámiákon is gyakran megfigyelhető, hogy közösségek szándékosan használtak olyan soványítóanyagokat, amelyek jól láthatók a kerámiákon, így különbözővé tették azokat más közösségek kerámiájától, így a kutatók azt feltételezik, hogy a soványítóanyagoknak kulturális jelentőségük lehetett (CLEAL 1995, 191–193; GIBSON 1995, 29).

10 Megjegyzendő, hogy az általam vizsgált kora- és középső bronzkori kultúrákban ez a jelenség nem jellemző. A felületkezelési eljárások elfedik a soványítóanyagokat abban az esetben is, ha azok durvák vagy nagyon durvák. Az általam vizsgált Makó (Üllő 5) és Somogyvár (Ordacsehi–Kis-töltés, Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő) kultúrákba tartozó minták egy része kivételt

képeznek. A kivételt képező kerámiák mészkővel vannak soványítva, a mészkőszemcsék láthatók az edények felületén.

11 A tört kerámia használatát a Makó (Üllő 5), Somogyvár (Ordacsehi–Kis-töltés, Zamárdi–Kútvölgyi-dűlő), Nagyrév (Dunaföldvár–Kálvária, Százhalombatta–Földvár), Vatya (Százhalombatta–Földvár), Kisapostag (Ordacsehi–Bugaszeg, Harta–Weierhivl), Mészbetétes (Kaposvár 61/1), Ottomány-Gyulavarsánd (Túrkeve–Terehalom), Füzesabony (Füzesabony–Öregdomb) és a Halomsíros (Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta) kultúrákban vizsgáltam.

12 Ebben a tekintetben a Zákányszék–Homokkultúra mgsz-i Halomsíros anyag szintén érdekes lehet, mert a szerző kerámialeírásai alapján a kerámiák nagyrésze durva tört kerámiával van soványítva (SÁNTA 2004, 54–55). Az általam vizsgált Halomsíros anyagban Esztergály-horvátiról, továbbá azon publikációk alapján, amelyekben a szerzők kitérnek a soványítóanyagokra azt a benyomást kapjuk, hogy a tört kerámia kevéssé használt soványítási eljárás (ILON 1996, 137; H. SIMON–HORVÁTH 1999, 194, 197–198). Sánta G. szerint a zákányszéki leletanyag Vatya kapcsolatokra utal, ami azért fontos, mert az általam vizsgált Vatya kerámiában Százhalombatta–Földvárról a tört kerámia a leggyakrabban használt soványítási megoldás. Lehetséges, hogy Zákányszéken a kerámiátechnológiák keveredése figyelhető meg. Ezt összetett kerámiatechnológiai vizsgálatokkal lehetne tisztázni.

13 A vizsgálataim jelen állása szerint nem dönthető el, hogy a vizsgált kerámia melyik középső bronzkori kultúrához áll a legközelebb. Ennek eldöntéséhez további vizsgálatok szükségesek.

14 Attól függ, hogy a fazekas folytathatja-e a saját kerámia tradícióját az új közösségben, hogy az a társadalom amelybe beköltözött nyitott vagy zárt. A zárt közösségek közvetett vagy közvetlen módon arra kényszerítik az idegen közösségből érkező fazekast, hogy átvegye az új közösség kerámia tradícióját. Hasonlóan, ha egy kultúrán belül egy fazekas megváltoztatja a készítéstechnikát vagy a kerámiaformát, és azt a felhasználók nem fogadják el, mert nem illik bele a kulturális képükbe, akkor a fazekasnak vissza kell térnie a kultúrálisan elfogadott formákhoz és készítéstechnikához (SILLAR 1997, 8).

Irodalom:

ANFINSET 2003
Anfinset, N.: *A passion for cultural difference. Archaeology and ethnicity of the Southern Levant.* Norwegian Archaeological Review 36 (1) (2003) 45–63.

ARNOLD 1981
Arnold, D. E.: *A model for the identification of non-local ceramic distribution: a view from the present.* In: Production and distribution: a ceramic viewpoint. Eds.: Howard, H. – Morris, E. Oxford: BAR-IS 120. (1981), 31–44.

ARNOLD 1985
Arnold, D. E.: *Ceramic theory and cultural process.* Cambridge: Cambridge University Press (1985).

ASTUTI 1995
Astuti, R.: *„The Vezo are not a kind of people": Identity, difference, and „ethnicity" among a fishing people of Western Madagascar.* American Ethnologist 22 (3) (1995) 464–482.

BARLEY 1984
Barley, N.: *'Placing the West African potter'.* In: Earthenware in Asia and Africa. Ed.: Picton, J. London: Percival David Foundation (1984) 93–105.

BARLEY 1997
Barley, N.: *Traditional rural potting in West Africa.* In: Pottery in the making: world ceramic traditions. Eds.: Freestone, I. – Gaimster, D. London: British Museum Press (1997) 140–145.

BARRETT 1991
Barrett, J. C.: *Bronze Age pottery and the problem of classification.* In: Landscape, monuments and society. The prehistory of Cranborne Chase. Eds.: Barrett, J. C. – Bradley, R. – Green, D. Cambridge: Cambridge University Press (1991) 201–207.

BARTH 1969
Barth, F.: *Ethnic groups and boundaries,* London: Allen and Unwin (1979).

BATTAGLIA 1983
Battaglia, D.: *Projecting personhood in Melanesia: the dialectics of artefact symbolism on Sabarl Island.* Man 18 (2) (1983) 289–304.

BEKAERT 1998
Bekaert, S.: *Multiple levels of meaning and the*

tension of consciousness: how to interpret iron technology in Bantu Africa. Archaeological Dialogues 1 (1998) 6–29.

BENTLEY 1987
Bentley, G. C. 1987. *Ethnicity and practice.* Comparative Studies in Society and History 29 (1) (1987) 24–55.

BINFORD 1965
Binford, L. R.: *Archaeological systematics and the study of culture process.* American Antiquity 31 (2) (1965) 203–210.

BLINKHORN 1997
Blinkhorn, P. W.: *Habitus, social identity and Anglo-Saxon pottery.* In: Not so much a pot, more a way of life. Eds.: Cumberpatch, C. G. – Blinkhorn, P. W. Oxford: Oxbow Monograph 83. (1997) 113–124.

BÓNA 1958
Bóna, I.: *Die Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus.* Acta ArchHung 9 (1958) 221–243.

BÓNA 1992
Bóna, I.: *Bronzezeitliche Tell-Kulturen in Ungarn.* In: Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main (1992) 9–41.

BOWSER 2000
Bowser, B. J.: *From pottery to politics: an ethnoarchaeological study of political factionalism, ethnicity, and domestic pottery style in the Ecuadorian Amazon.* Journal of Archaeological Method and Theory 7 (3) (2000) 219–248.

BRAUN 1982
Braun, D.: *Radiographic analysis of temper in ceramic vessels: goals and initial methods.* Journal of Field Archaeology 9 (2) (1982) 183–192.

BRAUN 1983
Braun, D.: *Pots as tools.* In: Archaeological hammers and theories. Eds.: Moore, J. A. – Keene, A. S. New York: Academic Press (1983) 107–134.

BRONITSKY–HAMER 1986
Bronitsky, G. – Hamer, R.: *Experiments in ceramic technology: the effects of various tempering materials on impact and thermal shock resistance.* American Antiquity 51 (1986) 89–101.

CECIL 2004
Cecil, L. G.: *Inductively coupled plasma emission spectroscopy and postclassic Peten slipped pottery: an examination of pottery wares, social identity and trade.* Archaeometry 46 (3) (2004) 385–404.

CHÁVEZ 1992
Chávez, M. K. L. 1992. *The organization of production and distribution of traditional pottery in South Highland Peru.* In: Ceramic production and distribution: an integrated approach. Eds.: Bey III, G. J. – Pool, C. A. Oxford: Westview Press (1992) 49–92.

CHILDS 1998
Childs, S. T.: *Social identity and craft specialization among Toro iron workers in western Uganda.* In: Craft and social identity. Eds.: Costin, C. L. – Wright, R. P., Archaeological Papers of the American Anthropological Association 8 (1998) 109–121.

CHILTON 1998
Chilton, E. S.: *The cultural origin of technical choice: unravelling Algonquian Iroquoian ceramic traditions in the Northeast.* In: The archaeology of social boundaries. Ed.: Stark, M. Washington: Smithsonian Institution Press (1998) 132–160.

CLARKE 1968
Clarke, D.: *Analytical archaeology.* London: Methuen & Co Ltd (1968).

CLEAL 1995
Cleal, R. M. J.: *Pottery fabrics in Wessex in the fourth to second millennia BC.* In: 'Unbaked urns of rudely shape'. Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford: Oxbow (1995) 185–194.

COHEN 1978
Cohen, R.: *Ethnicity: problem and focus in anthropology.* Annual Review of Anthropology 7 (1978) 379–403.

CULWICK 1935
Culwick, G. M.: *Pottery among the Wabena of Ulanga, Tanganyika territory.* Man 35 (1935) 165–169.

CSÁNYI 1980
Csányi, M.: *Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében.* ArchÉrt 107 (1980) 153–165.

CSUPOR–CSUPORNÉ ANGYAL 1998
Csupor, I. – Csuporné Angyal, Zs.: *Fazekaskönyv,* Budapest: Planétás Kiadó (1998).

DAVID–STERNER–GAVUA 1988
David, N. – Sterner, J. – Gavua, K.: *Why pots are decorated?* Current Anthropology 29 (1988) 365–389.

DEBOER 1990
DeBoer, W. R.: *Interaction, imitation, and communication as expressed in style: the Ucayali experience.* In: Uses of style in archaeology. Eds.: Conkey, M. – Hastorf, C. Cambridge: Cambridge University Press (1990) 82–104.

DEBOER–LATHRAP 1979
DeBoer, W. R. – Lathrap, D.: *The making and breaking of Shipibo-Conibo ceramics.* In: Ethnoarchaeology: implications of ethnography for archaeology. Eds.: Kramer, C. New York: Academic Press (1979) 102–138.

DOBRES 2000
Dobres, M. A.: *Technology and social agency.* Oxford: Blackwell (2000).

DOBRES–HOFFMAN 1994
Dobres, M. A. – Hoffman, C. R.: *Social agency and the dynamics of prehistoric technology.* Journal of Archaeological Method and Theory 1 (3) (1994) 211–258.

DUNNELL 1978
Dunnell, R. C.: *Style and function: a fundamental dichotomy.* American Antiquity 43 (1978) 192–202.

FEATHERS 1989
Feathers, J. K.: *Effects of temper on strength of ceramics: response to Bronitsky and Hamer.* American Antiquity 54 (3) (1989) 579–588.

FEATHERS 2006
Feathers, J. K.: Explaining shell-tempered pottery in prehistoric eastern North America. Journal of Archaeological Method and Theory 13 (2) (2006) 89-133.
FISCHL 1999
Fischl, K.: *Mártély-Szegfű. A Perjámos-kultúra szerepe a dél-Alföld vegyes rítusú temetőiben.* Savaria (1998–1999) 24 (3) (1999) 215–237.
FLANNERY 1972
Flannery, K. V.: *The cultural evolution of civilizations.* Annual Review of Ecology and Systematics 3 (1972) 399–426.
FOLTINY 1945
Foltiny, I.: *Bronzkori leletek Felsőpusztaszerről és Csengeléről.* ArchÉrt (1944–1945) 71 (1945) 43–51.
FONTANA–ROBINSON–CORMACK–LEAVITT 1962
Fontana, B. L. – Robinson, W. J. – Cormack, C. W. – Leavitt, E. E.: Papago Indian pottery, Seattle: University of Washington Press (1962).
FRANK 1998
Frank, B. E.: *Mande potters and leather workers: art and heritage in West Africa*, Washington DC: Smithsonian Institution Press (1998).
GHERDÁN 1999
Gherdán, K.: *Észak-nyugat magyarországi bronzkori és vaskori kerámiák archaeometriai vizsgálata.* Kőzettan – Geokémiai Tanszék. Eötvös Lóránd Tudomány Egyetem (Szakdolgozat) (1999).
GIBSON 1995
Gibson, A.: *First impressions: a review of Peterborough ware in Wales.* In: 'Unbaked urns of rudely shape'. Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford: Oxbow (1995) 23–39.
GIBSON 2002
Gibson, A.: *Aspects of manufacture and ceramic technology.* In: Prehistoric Britain. The ceramic basis. Eds.: Woodward, A. – Hill, J. D. Oxford: Oxbow (2002) 34–37.
GLASSIE 1995
Glassie, H.: *Tradition.* The Journal of American Folklore 108 (430) (1995) 395–412.
GOODBY 1998
Goodby, R. G.: *Technological patterning and social boundaries: ceramic variability in Southern New England, AD 1000-1675.* In: The archaeology of social boundaries. Ed.: Stark, M. Washington: Smithsonian Institution Press (1998) 161–182.
GOSSELAIN 1992
Gosselain, O. P.: *Bonfire of the inquiries – Pottery firing temperatures in archaeology – What for?* Journal of Archaeological Science 19 (3) (1992) 243–259.
GOSSELAIN 1994
Gosselain, O. P.: *Skimming through potters' agendas: an ethnoarchaeological study of clay selection strategies in Cameroon.* In: Society, culture, and technology in Africa. Ed.: Childs, S. T. MASCA Research Papers in Science and Archaeology. Pennsylvania: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology 11 (1994) 99–107.
GOSSELAIN 1998
Gosselain, O. P.: *Social and technical identity in a Clay Crystal Ball.* In: The archaeology of social boundaries. Ed.: Stark, M. Washington: Smithsonian Institution Press (1998) 78–106.
GOSSELAIN 1999
Gosselain, O. P.: *Pottery in the making: ceramic traditions.* American Journal of Archaeology 103 (2) (1999) 382–384.
GOSSELAIN 2000
Gosselain, O. P.: *Materializing identities: an African perspective.* Journal of Archaeological Method and Theory 7 (3) (2000) 187–217.
GOSSELAIN–LIVINGSTON SMITH 2005
Gosselain, O. P. – Livingston Smith, A.: *The source: clay selection and processing practices in Sub-Saharan Africa.* In: Pottery manufacturing processes: reconstitution and interpretation. Eds.: Livingston Smith, A. – Bosquet, D. – Martineau, R. Acts of the XIVth UISPP Congress, University of Liége, Belgium, 2–8 September 2001. Oxford: BAR-IS 1349 (2005) 33–47.
H. SIMON–HORVÁTH 1999
H. Simon, K. – Horváth, L. A.: *Középső bronzkori leletek Gellénháza-Budai-Szer II. lelőhelyről.* Savaria 24 (3) (1999) 193–214.
HALL 1996
Hall, S.: *Who needs identity?* In: Questions of cultural identity. Eds.: Hall, S. – du Gay, P. London: Sage (1996) 1–17.
HAMILTON 2002
Hamilton, S.: *Between ritual and rutine: interpreting British prehistoric pottery production and distribution.* In: Prehistoric Britain. The ceramic basis. Eds.: Woodward, A. – Hill, J. D. Oxford: Oxbow, (2002) 38–53.
HANDLER–LINNEKIN 1984
Handler, R. – Linnekin, J.: *Tradition, genuine or spurious.* Journal of American Folklore 97 (385) (1984) 273–290.
HENRICKSON–MCDONALD 1983
Henrickson, E. – McDonald, M.: *Ceramic form and function: an ethnographic search and an archaeological application.* American Anthropologist 85 (1983) 630–643.
HOARD–O'BRIEN–KHORASGANY–
GOPALARATNAM 1995
Hoard, R. J. – O'Brien, M. J. – Khorasgany, M. G. – Gopalaratnam, V. S.: *A material-science approach to understanding limestone-tempered pottery from the Midwestern United States.* Journal of Archaeological Science (22) (1995) 823–832.
HODDER 1979
Hodder, I.: *Pottery distributions: service and tribal areas.* In: Pottery and the archaeologist. Ed.: Millett, M. London: Institute of Archaeology, Occasional Publication 4 (1979) 7–25.

HODDER 1990
Hodder, I.: *Style as historical quality.* In: Uses of style in archaeology. Eds.: Conkey, M. – Hastorf, C. Cambridge: Cambridge University Press (1990) 44–51.
HORVÁTH 1994
Horváth, L.: *Adatok Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez.* Zalai Múzeum 5 (1994) 219–235.
HORVÁTH 1996
Horváth, L.: *Késő bronzkor.* In: Évezredek üzenete a láp világából (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Szerk.: Költő, L. – Vándor, L. Kaposvár-Zalaegerszeg (1996) 57–66.
HOSLER 1996
Hosler, D.: *Technical choices, social categories and meaning among the Andean potters of Las Animas.* Journal of Material Culture 1 (1) (1996) 63–92.
IBIGBAMI 1984
Ibigbami, R. I.: *Some socio-economic aspects of pottery among the Yoruba peoples of Nigeria.* In: Earthenware in Asia and Africa. Ed.: Picton, J. London: Percival David Foundation (1984) 106–117.
ILON 1996
Ilon, G.: *A késő halomsíros – kora urnamezős kultúra temetője és tell-települése Németbánya határában.* PáMÉ 6 (1996) 89–207.
JENKINS 2000
Jenkins, R.: *Social identity.* London: Routledge (2000).
JONES 2003
Jones, A.: *Technologies of remembrance: memory, materiality and identity in Early Bronze Age Scotland.* In: Archaeologies of remembrance: death and memory in past societies. Ed.: Williams, H. London: Kluwer Academic/Plenum Publishers (2003) 65–88.
KEMENCZEI 1963
Kemenczei, T.: *Adatok Észak-Magyarország későbronzkorának történetéhez.* ArchÉrt 90 (1963) 169–186.
KEMENCZEI 1968
Kemenczei, T.: *Adatok a Kárpát-medencei halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez.* ArchÉrt 95 (2) (1968) 159–187.
KEMENCZEI 1989
Kemenczei, T.: *Bemerkungen zur Chronologie der Spätbronzezeitlichen Grabfunde im Donau-Theiß Zwischenstromgebiet.* ComArchHung (1989) 73–96.
KILIKOGLOU–VEKINIS–MANIATIS–DAY 1998
Kilikoglou, V. – Vekinis, G. – Maniatis, Y. – Day, P. M.: *Mechanical performance of quartz-tempered ceramics. Part I: strength and toughness.* Archaeometry 40 (2) (1998) 261–279.
KOVÁCS 1966
Kovács, T.: *A halomsíros kultúra leletei az Észak-Alföldön.* ArchÉrt 93 (1966) 159–202.
KOVÁCS 1969
Kovács, T.: *A százhalombattai bronzkori telep.* ArchÉrt 96 (1969) 161–169.
KOVÁCS 1975
Kovács, T.: *Tumulus culture cemeteries of Tiszafüred.* RégFüz Ser II. 17 (1975).
KŐSZEGI 1964
Kőszegi, F.: *A Halomsíros kultúra néhány magyarországi leletéről.* ArchÉrt 91 (1964) 3–15.
KREITER 2005
Kreiter, A.: *Technological choices and material meanings: analyses of Early and Middle Bronze Age ceramics from Hungary.* University of Southampton, Department of Archaeology. Unpublished Phd thesis (2005).
KREITER IN PRESS a
Kreiter, A.: *Bronzkori kerámia technológiai vizsgálata Százhalombatta-Földvárról.* In: MOMOS. Őskoros Kutatók IV. Összejövetele. Debrecen: Déri Múzeum.
KREITER IN PRESS b
Kreiter, A.: *Kerámia technológiai tradíció és az idő koncepciója a bronzkorban.* Ősrégészeti Levelek – Prehistoric Newsletters 5.
LAWRENCE 1972
Lawrence, W. G.: *Ceramic science for the potter.* Pennsylvania: Chilton Book Company (1972).
LEACH 1977
Leach, B.: *A potter's book.* London: Faber and Faber (1977).
LEMONNIER 1986
Lemonnier, P.: *The study of material culture today: towards an anthropology of technical systems.* Journal of Anthropological Archaeology 5 (1986) 147–186.
LEMONNIER 1992
Lemonnier, P.: *Elements for an anthropology of technology.* Anthropological Papers No. 88. Ann Arbor: Museum of Anthropology, University of Michigan (1992).
LIVINGSTON SMITH 2000
Livingston Smith, A.: *Processing clay for pottery in northern Cameroon: social and technological requirements.* Archaeometry 42 (1) (2000) 21–42.
LONGACRE 1981
Longacre, W. A.: *Kalinga pottery: an ethnoarchaeological study.* In: Pattern of the past: studies in honour of David Clarke. Eds.: Hodder, I. – Isaac, G. – Hammond, N. Cambridge: Cambridge University Press (1981) 49–66.
LONGACRE 1991
Longacre, W. A.: *Sources of ceramic variability among the Kalinga of northern Luzon.* In: Ceramic ethnoarchaeology. Ed.: Longacre, W. A. Tucson: University of Arizona Press (1991) 95–111.
LONGACRE–XIA–YANG 2000
Longacre, W. A. – Xia, J. F. – Yang, T.: *I want to buy a black pot (Philippine techniques).* Journal of Archaeological Method and Theory 7 (4) (2000) 273–293.
LŐRINCZY–TROGMAYER 1995
Lőrinczy, G. – Trogmayer, O.: *Birituális Vatya temető Csanytelek-Palén.* MFMÉ StudArch 1 (1995) 49–90.
MACEACHERN 1992
MacEachern, S.: *Ethnicity and stylistic variation around Mayo Plata, northern Cameroon.* In: An

African commitment. Papers in honour of Peter Lewis Shinnie. Eds.: Sterner, J. – David, N. Calgary: University of Calgary Press (1992) 211–230.

MACEACHERN 1998
MacEachern, S.: *Scale, style, and cultural variation: technological traditions in the northern Mandara Mountains.* In: The archaeology of social boundaries. Ed.: Stark, M. Washington: Smithsonian Institution Press (1998) 107–131.

MAHIAS 1993
Mahias, M. C.: *Pottery techniques in India: technical variants and social choice.* In: Technological choices. Transformation in material cutlures since the Neolithic. Ed.: Lemonnier, P. London: Routledge (1993) 157–180.

MATSON 1966
Matson, F. R.: *Ceramic ecology: an approach to the study of the early cultures of the Near East.* In: Ceramics and man. Ed.: Matson, F. R. London: Methuen & Co Ltd (1966) 202–217.

MILLER 1985
Miller, D.: *Artefacts as categories.* Cambridge: Cambridge University Press (1985).

MOZSOLICS 1957
Mozsolics, A.: *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung.* Acta ArchHung 8 (1957) 119–156.

NEFF 2001
Neff, H.: *We have met the selectionist and it is us: some comments on Loney's „Critical review of models of technological change in ceramic studies".* American Antiquity 66 (4) (2001) 726–728.

O'BRIEN–HOLLAND 1992
O'Brien, M. J. – Holland, T. D.: *The role of adaptation in archaeological explanation.* American Antiquity 57 (1) (1992) 36–59.

PARKER PEARSON 1995
Parker Pearson, M.: *Southwestern Bronze Age pottery.* In: 'Unbaked urns of rudely shape'. Essays on British and Irish pottery for Ian Longworth. Eds.: Kinnes, I. – Varndell, G. Oxford: Oxbow (1995) 89–100.

PCRG 1997
PCRG: *The study of later prehistoric pottery: general policies and guidelines for analysis and publication.* Prehistoric Ceramic Research Group: Occasional Papers Nos 1 and 2 (1997).

PEACOCK 1982
Peacock, D. P. S.: *Pottery in the Roman world: an ethnoarchaeological approach.* London: Longman (1982).

PFAFFENBERGER 1988
Pfaffenberger, B.: *Fetishised objects and humanised nature: towards an anthropology of technology.* Man 23 (1988) 236–252.

PLOG 1980
Plog, S.: *Stylistic variation in prehistoric ceramics.* Cambridge: Cambridge University Press (1980).

REINA–HILL 1978
Reina, R. E. – Hill, R. M.: *The traditional pottery of Guatemala.* Austin: University of Texas Press (1978).

RICE 1981
Rice, P. M.: *Evolution of specialized pottery production: a trial model.* Current Anthropology 22 (3) (1981) 219–240.

RICE 1987
Rice, P. M.: *Pottery analysis: a sourcebook.* Chicago: University of Chicago Press (1987).

RINDOS 1985
Rindos, D.: *Darwinian selection, symbolic variation, and the evolution of culture.* Current Anthropology 26 (1) (1985) 65–88.

RYE 1976
Rye, O. S.: *Keeping your temper under control: materials and the manufacture of Papuan pottery.* Archaeology and Physical Anthropology in Oceania 11 (1976) 106–137.

RYE 1981
Rye, O. S.: *Pottery technology: principles and reconstruction.* Manuals on Archaeology 4. Washington: Taraxacum (1981).

SÁNTA 2004
Sánta, G.: *A Halomsíros kultúra leletei Zákányszék határában.* MFMÉ StudArch 10 (2004) 53–80.

SCHIFFER–SKIBO–GRIFFITTS–HOLLENBACK–LONGACRE 2001
Schiffer, M. B. – Skibo, J. M. – Griffitts, J. L. – Hollenback, K. L. – Longacre, W. A.: *Behavioral archaeology and the study of technology.* American Antiquity 66 (4) (2001) 729–737.

SHANKS–TILLEY 1987
Shanks, M. – Tilley, C.: *Social theory and archaeology.* Oxford: Basil Blackwell (1987).

SHEPARD 1964
Shepard, A. O.: *Temper identification: „technological sherd-splitting" or an unanswered challenge.* American Antiquity 29 (4) (1964) 518–520.

SHEPARD 1965
Shepard, A. O.: *Ceramics for the archaeologist.* Washington: Carnegie Institution of Washington (1965).

SHILS 1981
Shils, E.: *Tradition.* Chicago: University of Chicago Press (1981).

SILLAR 1996
Sillar, B.: *The dead and the drying. Techniques for transforming people and things in the Andes.* Journal of Material Culture 1 (3) (1996) 259–289.

SILLAR 1997
Sillar, B.: *Reputable pots and disreputable potters: individual and community choices in present-day pottery productions and exchanges in the Andes.* In: Not so much a pot, more a way of life. Eds.: Cumberpatch, C. G. - Blinkhorn, P. W. Oxford: Oxbow (1997) 1–20.

SILLAR 2000
Sillar, B.: *Dung by preference: the choice of fuel as an example of how Andean pottery production is embedded within wider technical, social and economic practices.* Archaeometry 42 (1) (2000) 43–60.

SINOPOLI 1998
Sinopoli, C. M.: *Identity and social action among south Indian craft producers of the Vijayanagara period.* In: Craft and social identity. Eds.: Costin, C. L. – Wright, R. P. Archaeological Papers of the American Anthropological Association 8 (1998) 161–172.

SPINDEL 1989
Spindel, C.: *Kpenbeele Senufo potters.* African Arts 22 (3) (1989) 66–73.

STARK 1998
Stark, M. T.: *Technical choices and social boundaries in material culture patterning: an introduction.* In: The archaeology of social boundaries. Ed.: Stark, M. Washington: Smithsonian Institution Press (1998) 1–11.

STEPONAITIS 1984
Steponaitis, V. P.: *Technological studies of prehistoric pottery from Alabama: physical properties and vessel function.* In: The many dimensions of pottery: ceramics in archaeology and anthropology. Eds.: van der Leeuw, S. E. – Pritchard, A. C. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam (1984) 79–127.

STERNER 1992
Sterner, J.: *Sacred pots and „symbolic reservoirs" in the Mandara Highlands of Northern Cameroon.* In: An African commitment. Papers in honour of Peter Lewis Shinnie. Ed.: Sterner, J. – David, N. Calgary: University of Calgary Press (1992) 171–180.

STIMMELL–HEIMANN–HANCOCK 1982
Stimmell, C. – Heimann, R. B. – Hancock, R. G. V.: I*ndian pottery from the Mississippi valley: coping with bad raw materials.* In: Archaeological ceramics. Eds.: Olin, J. S. – Franklin, A. D. Washington: Smithsonian Institution Press (1982) 219–228.

TAJFEL 1982
Tajfel, H.: *Introduction.* In: Social identity and intergroup relations. Ed.: Tajfel, H. Cambridge: Cambridge University Press (1982) 1–11.

TITE–KILIKOGLOU 2002
Tite, M. S. – Kilikoglou, V.: *Do we understand cooking pots and is there an ideal cooking pot?* In: Moder trends in scientific studies on ancient ceramics. Eds.: Kilikoglou, V. – Hein, A. – Maniatis, Y. Oxford: BAR-IS 1011 (2002) 1–7.

TITE–KILIKOGLOU–VEKINIS 2001
Tite, M. S. – Kilikoglou, V. – Vekinis, G.: *Review article: strength, toughness and thermal shock resistance of ancient ceramics, and their influence on technological choice.* Archaeometry 43 (3) (2001) 301–324.

TOBERT 1984
Tobert, N.: *Potters of El-Fasher: one technique practiced by two ethnic groups.* In: Earthenware in Asia and Africa. Ed.: Picton, J. London: Percival David Foundation (1984) 219–237.

TROGMAYER 1969
Trogmayer, O.: *Közép-bronzkori leletek Kömpöcről.* MFMÉ 1 (1969) 87–96.

TROGMAYER 1975
Trogmayer, O.: *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápé.* Budapest: Fontes ArchHung (1975).

VAN DER LEEUW 1976
van der Leeuw, S. E.: *Studies in the technology of ancient pottery.* Amsterdam: Organization for the Advancement of Pure Research (1976).

VAN DER LEEUW 1993
van der Leeuw, S. E.: G*iving the potter a choice. Conceptual aspects of pottery techniques.* In: Technological choices: transformation in material cultures since the Neolithic. Ed.: Lemonnier, P. London: Routledge (1993) 238–288.

WALLAERT PÊTRE 1999
Wallaert-Pêtre, H.: *Ethnoarchaeology and pottery making: the necessity to understand apprenticeship strategies.* University of Southampton Library, Unpublished manuscript (1999).

WASHBURN 1994
Washburn, D. K.: *The property of symmetry and the concept of ethnic style.* In: Archaeological approaches to cultural identity. Ed.: Shennan, S. J. London: Routledge (1994) 157–173.

WATTENMAKER 1998
Wattenmaker, P.: *Craft production and social identity in northwest Mesopotamia.* In: Craft and social identity. Eds.: Costin, C. L. – Wright, R. P. Archaeological Papers of the American Anthropological Association 8 (1998) 47–55.

WETHERELL 1982
Wetherell, N.: *Cross-cultural studies of minimal groups: implications for the social identity theory of intergroup relations.* In: Social identity and intergroup relations. Ed.: Tajfel, H. Cambridge: Cambridge University Press (1982) 207–240.

WHITEHOUSE 1992
Whitehouse, H.: *Memorable religions: transmission, codification and change in divergent Melanesian contexts.* Man 27 (4) (1992) 777–797.

WHITEHOUSE 1996
Whitehouse, H.: *Rites of terror: emotion, metaphor and memory in Melanesian initiation cults.* Journal of the Royal Anthropological Institute 2 (4) (1996) 703–715.

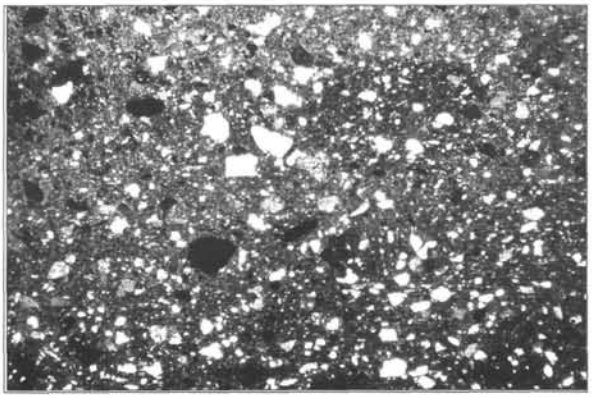
WIESSNER 1983
Wiessner, P.: *Style and social information in Kalahari San projectile points.* American Antiquity 49 (1983) 253–276.

WOODS 1986
Woods, A.: *Form, fabric and function: some observations on the cooking pot in antiquity.* In: Technology and style. Ed.: Kingery, W. D. Ceramics and civilization 2. Columbus: The American Ceramic Society Inc. (1986) 157–172.

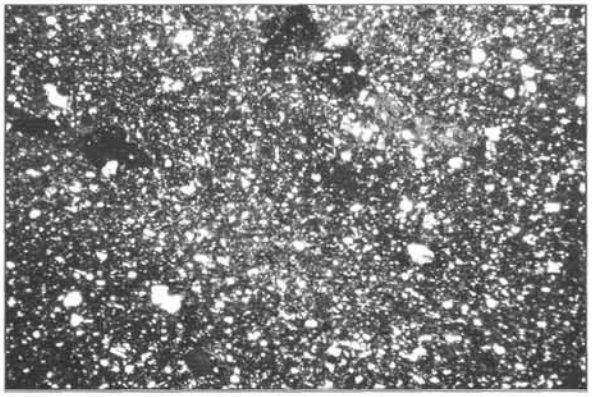
Technological examination of Tumulus culture pottery from Esztergályhorváti–Alsóbárándpuszta: tradition and identity

This paper investigates the ceramic technological tradtion of the Tumulus culture focusing on tempering practices. At Esztergályhorváti the majority of storage vessels are tempered with coarse and very coarse quartz pebble. In some cases coarse and very coarse limestone temper can also be observed. By the means of microscopic and ceramic petrological examination the paper considers the functional expedience of quartz pebble and limestone tempering. The analyses revealed that the utilisation of these tempering materials weakend the end product since quartz pebble caused considerable crack progation and visible debonding between the clay and quartz grains which resulted in the breakage of pots. Coarse and very coarse limestone in the majority of cases caused lime spalling thus made the vessels unusable. In spite of the difficulties that these temepring materials caused during firing they were used consistently. For this reason it is argued that functional requirements may not give a complete explanation of these practices. It is considered that technological practises may be better understood in terms of cultural choices. This paper highlights the relationship between manufacturing sequences and technological tradition and argues that the choice of coarse and very coarse tempering materials – since this tempering practice is not characteristic to the Early and Middle Bronze Age in Hungary – is used to express the identity of the potters and the community. While the distinctive nature of the Tumulus ceramic tradition can be emphasised, the results of this analysis also revealed tantalising similarities between it and other Middle Bronze Age assemblages. The recognition of similar traits within the ceramic technology of the Tumulus and pre-existent societies offers a better understanding of social relations between different communities and it is suggested that the relationship between the Tumulus and other societies may be better understood through extensive social networks rather than military campaigns.

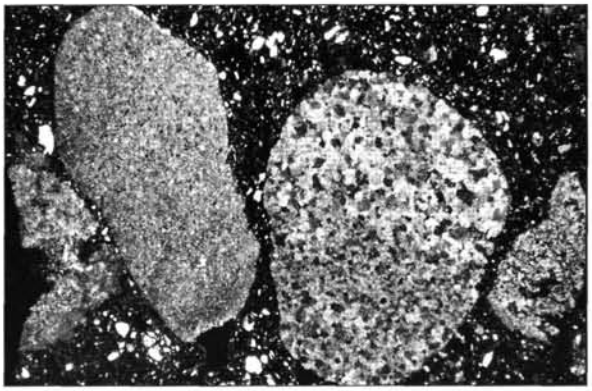
Translated by Attila Kreiter

1. kép: Finom - közepes nyersanyag. Esztergályhorváti, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 1: Fine - medium raw material. Esztergályhorváti, XPL. Viewable area 6.8 mm

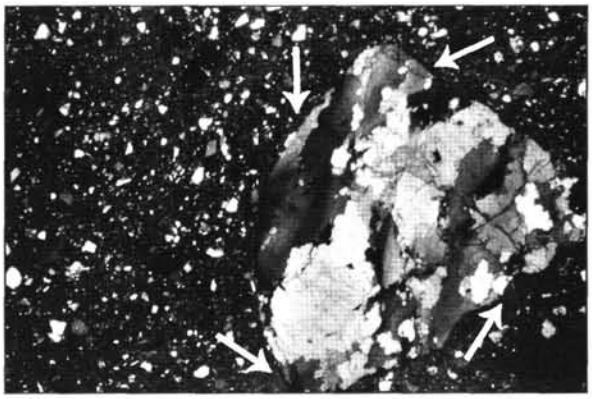
2. kép: Nagyon finom - finom nyersanyag. Esztergályhorváti, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 2: Very fine - fine raw material. Esztergályhorváti, XPL. Viewable area 6.8 mm

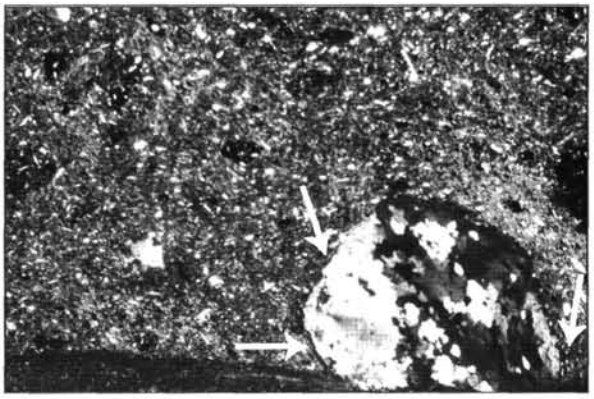
3. kép: Durva és nagyon durva mészkősovanyítás. Esztergályhorváti, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 3: Coarse and very coarse limestone temper. Esztergályhorváti, XPL. Viewable area 6.8 mm

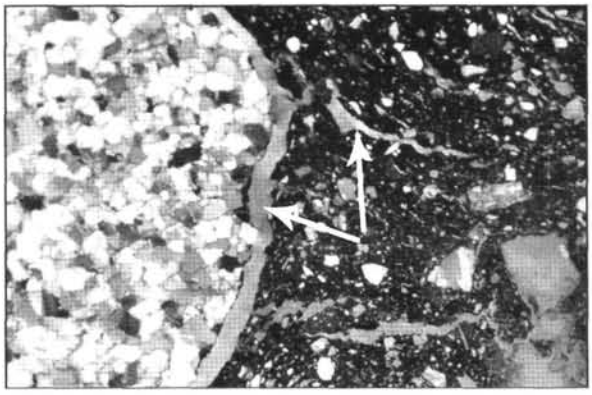
4. kép: Durva és nagyon durva mészkősovanyítás, mely megfigyelhető a töredék külső felületén. Esztergályhorváti
Fig. 4: Coarse and very coarse limestone tempering that is visible on the exterior of a sherd. Esztergályhorváti

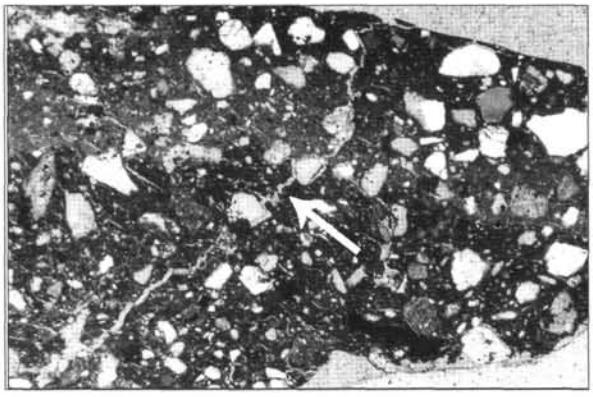
5. kép: Nagyon durva kvarcsovanyítás, a szemcse körül „réssel". Esztergályhorváti, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 5: Very coarse quartz temper with observable debonding between the quartz grain and clay matrix. Esztergályhorváti, XPL. Viewable area 6.8 mm

6. kép: Durva kvarcsovanyítás, a szemcse körül „réssel". Esztergályhorváti, +N. A fotó hosszabb oldala 3.4 mm
Fig. 6: Coarse quartz temper with observable debonding between the quartz grain and clay matrix. Esztergályhorváti, XPL. Viewable area 3.4 mm

7. kép: Nagyon durva homokkősovanyítás, a szemcse körül „réssel" és repedésekkel. Százhalombatta, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 7: Very coarse sandstone temper with observable debonding between the grain and clay matrix and crack propagation. Százhalombatta, XPL. Viewable area 6.8 mm

8. kép: Repedések terjedése kvarc szemcsék között. Százhalombatta, +N. A fotó hosszabb oldala 6.8 mm
Fig. 8: Crack propagation between quartz grains. Százhalombatta, XPL. Viewable area 6.8 mm

9. kép: A durva és nagyon durva kvarcsoványítás hatására az edény a kvarckavicsok mentén tört el. Esztergályhorváti
Fig. 9: As a result of coarse and very coarse quartz tepering the pot broke along the quartz pebbles. Esztergályhorváti

10. kép: A durva és nagyon durva kvarc és mészkősoványítás hatására az edény a durva és nagyon durva szemcsék mentén tört el. Esztergályhorváti
Fig. 10: As a result of coarse and very coarse quartz and limestone tempering the pot broke along the coarse and very coarse grains. Esztergályhorváti

11. kép: Mészkősoványítás által okozott mélyedések a töredék külső felületén. Esztergályhorváti
Fig. 11: Limespalling on the exterior of a sherd. Esztergályhorváti

12. kép: Durva és nagyon durva kvarckavics-soványítás, mely megfigyelhető a töredék külső felületén. Esztergályhorváti
Fig. 12: Coarse and very coarse quartz tempering that is visible on the exterior of a sherd. Esztergályhorváti

13. kép: Durva és nagyon durva kvarckavics-soványítás, mely megfigyelhető a töredék külső felületén. Esztergályhorváti
Fig. 13: Coarse and very coarse quartz tempering that is visible on the exterior of a sherd. Esztergályhorváti

14. kép: Durva és nagyon durva kvarckavics-soványítás, mely megfigyelhető a töredék külső felületén. Esztergályhorváti
Fig. 14: Coarse and very coarse quartz tempering that is visible on the exterior of a sherd. Esztergályhorváti

Száraz Csilla

Késő bronzkori fémleletek Muraszemenye–Aligvári-mező lelőhelyről

Muraszemenye–Aligvári-mező lelőhelyen három ásatási szezonban folyt telepfeltárások során viszonylag sok fémleletet találtak. A fémek egy része objektumból, nagyobb részük szórványleletként a nyeséskor került elő. Tanulmányom célja az előkerült fémleletek bemutatása, ezen keresztül a település korának meghatározása.

Murszemenye–Aligvári-mezőn 1999–2001 között dr. Kvassay Judit végzett megelőző régészeti feltárást (1. kép). A lelőhelyet az azóta már megépült M70-es gyorsforgalmi út nyomvonala szeli át. 25.700 négyzetméteren 931 objektum került feltárásra. Az objetumok az újkőkori DVK, a kora bronzkori Somogyvár-Vinkovci és a késő bronzkori Halomsíros kultúra időszakára keltezhetők. Szórvány kelta, római és Árpád-kori leletek jöttek még elő. A késő bronzkori település az egykori Adorjáni-patak partján helyezkedett el (KVASSAY 2003, 194). A feltárt lelőhelyen összesen 330 objektum keltezhető a késő bronzkorra, a Halomsíros kultúra időszakára. Ezúton is szeretném megköszönni Kvassay Juditnak, hogy az általa kiásott és dokumentált leleteket rendelkezésemre bocsátotta.

Az előkerült fémek legtöbbje tű, szám szerint 15 töredék. Két nyitott bronzkarika, egy szárnyas balta, egy lyukasztó, egy tőr pengéjének a töredéke, bronzspirál darabjai, három kis bronzolvadék, és egy kis arany drótdarab került elő.

Az objektumhoz köthető fémek, bronzolvadékok többsége házból került elő. A rétegviszonyok miatt ezt az objektum típust a feltáráson nehéz volt elkülöníteni, határai elmosódtak. A körvonalazott leletes részek, az alattuk előkerült cölöplyukak és a közbeékelődött tűzhelyek bizonyítják az ásató feltételezését, hogy ezeken a helyeken egykoron házak álltak (2. kép). A rengeteg patics, köztük sok lenyomatos is, egyértelműen utal a házak meglétére. A 110. ház betöltéséből, nemcsak nagyszámú, de típusait tekintve is a legváltozatosabb leletanyag került elő. Magán a lelőhely egészén is rengeteg, és rendkívül gazdag a kerámia anyag. A település korának pontosabb meghatározásakor a fémeket is tartalmazó objektumok kerámialeleteire koncentrálok elsősorban. A legdíszesebb darabok itt is a 110. objektumból kerültek elő. A legtöbb alapforma az aranyat is tartalmazó 435. gödörben volt.

Funkciójukat tekintve a vizsgált fémtárgyak használati és viseleti tárgyak voltak: egyszerű varrótűk, illetve ruha összefogására szolgáló darabok.

Objektumokból előkerült leletek

1. Bronztű (5. kép 3)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.6.1.1.
6. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzhuzalból készített, kerek átmetszetű, hegyes végű, fej nélküli meggörbült tű darab.
Méretek: töredék teljes hossza 7,6 cm; huzal átmérője 0,7–0,8 cm

2. Bronz olvadék (5. kép 8)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.7.1.1.
7. objektum, gödör betöltéséből.
Leírás: Lyukacsosra égett kis salakdarab.
Méretek: 2,4x1,5 cm átmérőjű

3. Bronzkarika (3. kép 5)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.11.1.1.
11. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból készült, öntött, kerek átmetszetű, teljes felületén csavart díszes, elvékonyodó, hegyes végű, nyitott bronzkarika.
Méretek: karika átmérője 3,9x3,2 cm; a huzal átmérője 1,3–0,7 cm között változik
Készítés technikája: öntött

4. Bronz salakdarab (4. kép 4)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.110.2.2.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Lyukacsosra égett kis, amorf salakdarab.
Méretek: hossza 1,4 cm; szélessége 0,7 cm

5. Bronztű szárának töredéke (4. kép 5)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.110.2.3.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű tárgy, minden bizonnyal tű, szárának egyenes, vége felé kissé elkeskenyedő darabja.
Méretek: hossza 3,4 cm; átmérője patinával együtt 2 mm.
Készítés technikája: öntött.

6. Bronztű töredéke (Kugelkopfnadel) (4. kép 3)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.110.2.4.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű szárú, nyakban kissé megvastagodó, enyhén lapított gömbös fejű tű töredéke. Ennek közvetlen közelében került elő egy kisebb hajlított tűszár, szintén kerek átmetszetű.
Méretek: fejtöredék 2 cm hosszú; szártöredék 1,8 cm hosszú.
Készítés technikája: öntött

7. Bronztű (Nagelkopfnadel) (4. kép 2)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.110.2.5.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű szárú, hegyesedő végű, körkörös rovátkolással díszített nyakú, kerek, lapos, korongfejű bronztű.
Méretek: átmérője egyenletes 0,3 cm; 1 db szártöredék 3 cm; szár és fej együtt 8 cm; fej átmérője 0,8 cm
Készítés technikája: öntött.

8. Szárnyas balta (Lappenbeil) (4. kép 1)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.110.2.11.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronz, öntött szárnyas balta összeillő, rekonstruálható töredékei. A balta visszahajló szárnyrésze ép, ehhez adott még a balta lapjából két trapéz alakú, összeillő, ragasztott töredék. Teljes formája a rajzon látható. A középen elkeskenyedő törés valószínűsíti, hogy az öntés után a hűtéskor törhetett el. Selejt példány lehetett már eredetileg is.
Méretek: szárnyas rész 3,9x2,5 cm; hossza 4,9 cm
Készítés technikája: öntött

9. Bronztű (Nagelkopfnadel) (3. kép 4)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.111.3.2.
111. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű szárú, körkörös rovátkolással díszített nyakú, kerek, lapos, korongfejű bronztű töredéke.
Méretek: töredék teljes hossza 6,9 cm; korongfej átmérője 1,1 cm; szár vastagsága 0,3 cm
Készítés technikája: öntött

10. Bronzkarika (3. kép 6)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.111.3.1.
111. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból készült, öntött, téglalap átmetszetű, hegyesedő végű, nyitott bronzkarika, félkörív.
Méretek: töredék teljes hossza 5 cm; legszélesebb 0,3 cm
Készítés technikája: öntött.

11. Bronzspirál töredékei (5. kép 10)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.158.1.1.
158. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból készült, laposra kalapált, spirálisan hajlított töredékek. Összesen 15 darab.
Méretek: huzal szélessége 0,4 mm; a legnagyobb töredék hossza 3,9 cm; a 2. legnagyobb töredék hossza 2 cm
Készítés technikája: kalapált.

12. Bronz salakdarab (5. kép 9)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.228.2.1.
228. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Lyukacsosra égett kis, amorf salakdarab.
Méretek: hossza 1,9 cm; szélessége 0,8 cm

13. Bronztű (5. kép 7)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.231.1.6.
231. objektum betöltéséből.
Leírás: Bronzhuzalból készített, vékony, kerek átmetszetű, határozottan görbített végű tű.
Méretek: töredék hossza 6,2 cm; átmérője kb. 1 mm; visszahajló kampós rész 0,6 cm
Funkció: eszköz, varrótű.

14. Bronztű (Kugelkopfnadel) (3. kép 2)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.256.1.1.
256. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű szárú, nyakban kissé megvastagodó, gömbös fejű tű töredéke.
Méretek: töredék teljes hossza 8,1 cm; fej átmérője 0,5 cm; szár átmérője kb. 0,1 cm
Készítés technikája: öntött.

15. Bronztű töredéke (5. kép 6)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.348.1.16.
348. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzhuzalból készített, vékony, kerek átmetszetű, határozottan görbített végű tű kis töredéke.
Méretek: 1,3x0,5 cm

16. Bronztű szárának töredéke (5. kép 5)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.348.1.17.
110. objektum, ház betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű tű szárának egyenes, végén hegyes töredéke, a tű töredék felső részében enyhe ív van. A szár töredék nem egyenletes átmérőjű, a közepe megvastagodik.
Méretek: hossza 5,5 cm; szélessége kb. 1 mm
Készítés technikája: öntött.

17. Arany ékszer apró darabja (5. kép 11)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.435.1.1.
435. objektum, gödör betöltéséből.
Leírás: Kis, kerek átmetszetű, gyűrt, spirális aranytöredék.

18. Bronztű (3. kép 1)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.458.1.1.
458. objektum, gödör betöltéséből.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű tű, feje

körkörösen rovátkolt, felülnézetében kerek, oldalnézetből lapos kúpforma. Nyakban kissé megvastagodó, ezen a részen is rovátkolt, szárának alsó harmadán enyhe ívben hajlott, hegyes végű ép bronztű.
Méretek: töredék teljes hossza 10,1 cm; fej hossza 0,6 cm; fej szélessége 0,8 cm; szár átmérője kb. 0,1–0,2 cm között.
Készítés technikája: öntött.

Szórvány leletek

19. Bronzeszköz töredéke – lyukasztó (6. kép 2)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.307.1.1.
Leírás: A tárgy egy kerek átmetszetű nyéltüskére és egy téglalap átmetszetű, végén összeszűkülő, hegyes pengére osztódik.
Méretek: hossza 16,9 cm, szélessége 0,8 cm, vastagsága 0,5 cm.
Előkerülés körülményei: szórvány, 307. szelvény, a K-i lehajtó humuszolásakor került elő.
Készítés technikája: öntött.

20. Bronztű (Nagelkopfnadel) (5. kép 1)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.264.2.5.
Leírás: Bronzból öntött tű. Feje kerek (a vékony bronzlemez több helyen töredezett), lapos, korongfejű, nyaka körkörös rovátkolással díszített, megvastagodó, hosszirányban átfúrt, itt nodus-szerűen külön is megvastagodik; szára kerek átmetszetű, hegyesedő végű.
Méretek: töredék teljes hossza 9,5 cm; fej átmérője 2,5 x 1,9 cm; nyak + díszítés 2,7 cm.
Előkerülés körülményei: szórvány.
Készítés technikája: öntött.

21. Bronztű (Nagelkopfnadel) (5. kép 2)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.244.1.7.
Leírás: Bronzból öntött, kerek, lapos, korongfejű, körkörös rovátkolással díszített nyakú, a nyak felé egyenletesen vastagodó, kevéssel a hegyes vége előtt meggörbített ép bronztű. A tű szára a fej közepébe fut, túlnyúlik rajta, lekerekített kidolgozású.
Méretek: töredék teljes hossza 11,5 cm; fej átmérője 1,7 cm.
Előkerülés körülményei: szórvány.
Készítés technikája: öntött.

22. Bronztű szárának töredéke (5. kép 4)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.243.2.13.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű, közepén megvastagodó tű szárának egyenes, végén hegyes töredékei.
Méretek: Két darabban. Egyik töredék hossza 3,9 cm; átmérője kb. 1 mm; másik töredék hossza 2,9 cm; átmérője kb. 1,1 mm.
Előkerülés körülményei: szórvány, 243. szelvény 2. ásónyom.
Készítés technikája: öntött.

23. Bronztőr pengéjének töredéke (6. kép 3)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.91.1.
Leírás: Bronzból öntött, széles, lapos bronztőr pengéjének töredéke, középen határozott bordával.
Méretek: töredék teljes hossza 10,4 cm; legnagyobb szélessége 2,2 cm
Előkerülés körülményei: szórvány.
Készítés technikája: öntött.

24. Tölcséres fejű bronztű (6. kép 1)
Szekrénykataszteri leltári szám: 705.0.23.01.
Leírás: Bronzból öntött, kerek átmetszetű tű, középen a szára meggörbült, végén hegyes, a tű nyaka megvastagodó, oldalnézetben tölcsért formázó, körkörösen rovátkolt, felülnézetben korong alakú, itt nem díszített.
Méretek: töredék teljes hossza 16,6 cm; szár átmérője átlag 0,3 cm; fej átmérője 0,8 cm; fej hossza 1,3 cm; rovátkolt rész teljes hossza 5 cm.
Előkerülés körülményei: szórvány.
Készítés technikája: öntött.

A leletanyag korának meghatározásakor az elemző, párhuzamok keresésén alapuló módszert követtem. Kitekintettem térben és időben is. A leletanyag jellegét tekintve a legtöbb párhuzamot a szlovéniai Rabelčja vas és Oloris lelőhelyek leletanyagában találtam meg. A fő kerámiaformák is egyezést mutatnak. A szlovéniai Hosszúfalu határában feltárt Oloris lelőhelyet az ásató Irena Šavel és Janez Dular monográfiában foglalta össze (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002). Janez Dular nehéz helyzetben volt, mikor Oloris és Rabelčja vas települések kerámiaanyagának párhuzamait kereste. A szlovéniai terület hiányos kutatottsága, a szisztematikus modern feltárások hiánya megnehezítette dolgát, csak egy-egy edénytípus párhuzamát találta meg, de hasonló jellegű leletanyagot párhuzamként nem tudott felmutatni. Ezt a módszert követve kitekintett Nyugat-Magyarország, Alsó-Ausztria és Szlovákia irányába. Megállapításai itt is hasonlóak, az egyes daraboknak egyedi párhuzamait megtalálta, de megállapítja, hogy egészében hasonló típusú leletanyag nincs (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, 170–171). Magam már lényegesen könnyebb helyzetben voltam, hiszen Oloris ismeretében könnyen elhelyezhető a Muraszemenye–Aligvári-mezőn feltárt nagyméretű településrészlet. A kerámiaanyag mind formai, mind díszítésbeli, mind technikai kivitelét tekintve megegyezik az Olorisban találtakkal.

Mielőtt a fémleletekből levonható időrendi kérdések ismertetésére rátérnék, szükségesnek tartom a jellegzetes kerámialeletek bemutatását.

Főbb kerámiaformák és díszítés típusok Muraszemenye–Aligvári-mező lelőhelyen:

Kerámiaformák: nagyméretű tárolóedények kihajló, vízszintesig kihajló peremmel, rövid nyakkal, enyhén

hangsúlyozott hasvonallal, meredeken szűkülő, lapos aljjal (7. kép 5, 7, 8, 10, 11; 8. kép 6, 11; 9. kép 2, 3, 4, 7, 8); éles és lágy profilú bögrék (7. kép 2; 8. kép 5; 10. kép 9), éles és lágy profilú tálak kihajló, vízszintesig kihajló peremmel (7. kép 1; 8. kép 1, 3; 9. kép 5, 6), a feltáráson sok csőtalpas tál töredéket találtunk, így az alapformák közé sorolhatjuk az ún. talpas fazekat.

Díszítés: kis bütyökkel díszített vállú bögrék (7. kép 4; 8. kép 13); árkolt bütykös oldaltöredék (8. kép 8); karcolt díszű töredékek (8. kép 10; 9. kép 3); leggyakoribb a bordadísz, melyet sokszor ujjbenyomkodással, vagy bevagdalással is hangsúlyoznak. Tárolóedényeken és fazekakon egyaránt alkalmazott díszítés (7. kép 5, 7, 8, 9, 10, 11; 8. kép 1, 2, 6, 7, 8, 14; 9. kép 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8).

Ezek a formák és díszítések kivétel nélkül reprezentálva vannak Oloris és Rabelčja vas települések kerámiaanyagában. Az azonos forma és díszítésvilágra bizonyíték Janez Dular publikációja alapján (DULAR –ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, 169, Abb. 19) készített típustábla is (10. tábla). A táblán Rabelčja vas edénytípusai és a muraszemenyei edényformák szerepelnek. Dular tanulmányában Oloris és Rabelčja vas leletei kerültek az egymás melletti oszlopokba. Én a Rabelčja vas lelőhely anyagát bemutató oszlop mellé rendeztem a muraszemenyei edényformákat. Úgy vélem a muraszemenyei leletek kicsit élesebb profiljaival formailag ehhez a leletanyaghoz állnak közelebb. Itt ismét hangsúlyoznom, kell, hogy csupán a fémleletes objektumok kerámiaanyagát vizsgáltam. Később átnéztem a lelőhely többi kerámiaanyagát is. Megállapíthatom, hogy a fémleletes objektumok edénytípusai jól kiemelik a település egészének jellegzetességeit, de a mélyrehatóbb elemzések némileg módosíthatják majd ezt a képet.

Az edényformák és a díszítések az Oloris-i leletekkel égetésében, és színvilágában is teljesen megegyeznek. A Lendván bemutatott Oloris című régészeti kiállítás alapján is megállapíthattam, hogy a világos-, vörösesbarna, foltosra égett színvilág, a homokos soványítás, a nem mindig egyenletes felszín kivitelezésében is rokonítja a két lelőhely leletanyagát.

Fémleletek elemzése

A fémtárgyak száma a feltárt terület nagyságához képest Olorisban is csekély. A tárgytípusokból kronológiai következtetéseket levonni nehéz. Előkerült Olorisból 3 tű, ebből kettő töredék (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, T. 27/7; 47/1; 62/1), egy nyitott végű karkötő a 4. rétegből (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, T. 8/18) és egy bronztőr töredéke (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, Abb. 1).

Az Olorisban talált 11. táblán szereplő kerek átmetszetű, elhegyesedő végű tűszár (11. kép 3; DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, T. 27/7) nem túl jellegzetes darab, viszont ez az egyedüli töredék, amely objektumból, egy kemencéből került elő. Méreteiből ítélve egyszerű zsák varrótű darabja lehetett. Muraszemenyén is akadtak hasonló formájú és funkciójú töredékek (5. kép 3, 4, 7). Szintén a 11. táblán bemutatott lapos, korongfejű tű, ún. „Nagelkopfnadel" (11. kép 1; DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, T. 47/1) nyaka közvetlenül a fej alatt, majd két kisebb szakaszon a nyak alatt körkörös rovátkolással díszített. Ez a tű típus a muraszemenyei anyagban is megvan, összesen három hasonló töredék került elő. 1 darab a 110. objektumból, ez díszítetlen, majdhogynem ép (4. kép 2). Két kisebb, megközelítőleg fél darab, pedig a 111. objektumból (3. kép 3, 4). Ezek közül az egyik hasonlóan az Oloris-i darabhoz köz-vetlenül a nyak alatt körkörös rovátkolással díszített (3. kép 3). Dular szerint ez tipikus középső bronzkori forma, Alsó-Ausztriában és Morvaország területén a középső és fiatal Halomsíros korszakban jellemző típus, míg Szlovákiában a Halomsíros korszak Smolenice- és Zohor-periódusára tehető. A mezőcsáti temető alapján elfogadja Hänsel datálását, aki az MD III. periódus késői fázisára datálja a típust (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, 173).

A 11. táblán található egyszerű, gombos fejű tű, ún. „Kugelkopofnadel"-hez (11. kép 2; DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, Taf. 62/1), hasonló töredékek muraszemenyén is vannak. Az olorisi tű feje aránytalanul kicsi, míg a muraszemenyei darabok arányosabbak, fejük valamivel nagyobb. Ilyen töredék került elő a 110. objektumból (4. kép 3) és a 256. objektumból (3. kép 2).

Az Oloris-i bronztőr teljesen megegyezik a muraszemenyén előkerült darabbal (4. kép 3; 11. kép 4; DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, Abb. 1). Az olorison előkerült nyitott karkötőhöz hasonló tárgyat Muraszemenyén nem találtunk.

Kerültek elő fémleletek Rabelčja vas-on is. Egy ún. „Keulenkopfnadel" és egy „Kugelkopfnadel" (11. kép 5, 6; DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, Abb 21/1, Abb. 21/2) Ez utóbbi töredéknek a feje enyhén nyomottgömbös, körkörösen és sűrűn rovátkolt (11. kép 6). Ezeknek a daraboknak pontos párhuzamai Muraszemenyén nem voltak.

A kronológiai szempontból értékelhető fémleletek és a kerámia anyag nyújtotta párhuzamok alapján Dular szerint a legkorábbi Oloris-i leletek a Hänsel féle kronológia MD III fázis második felére, a Reinecke féle BC1 korszakra datálhatóak. A leletek döntő többsége azonban ennél is fiatalabb, a párhuzamok alapján a környező területek következő horizontjaival egyidős: Vor-Čaka és Čaka horizont Szlováki-

ában, Blučina-Kopčani fázis Morvaországban, Baierdorf-Ludenice Alsó-Ausztriában és a Bakony-csoport BD, BD-HA1 periódusra tehető sírjai a Nyugat-Dunántúlon. A szerző megállapítja továbbá azt is, munkájában részletesen idézve a tűk párhuzamait, hogy a Rabelčja vas-on előkerült fémek egyértelműen fiatalabbak az Oloris-ban előkerülteknél. A „Keulenkopfnadel" (11. kép 5) már az idősebb Urnamezős korszak jellemző lelete, az előkerült Kugelkopfnadel (11. kép 6) pedig jellemzően HA tárgyakkal együtt kerül elő (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, 173–174).

Tovább vizsgálódva a leletanyag, kerámia és fémleletek párhuzamainak keresésekor, nekem sem maradt más hátra, mint kitekinteni más, közel egykorú települések és temetők leletanyagába, ahogy azt Dular is tette. Itt szükséges megjegyezni, hogy az Olorisban feltárt településrészlet jóval kisebb, mint a hatalmas muraszemenyei, a leletanyag is sokszorosa annak.

A Nyugat-Dunántúlon a leletanyag párhuzamainak keresésekor a Horváth László által feltárt és publikált Balatonmagyaród-Hídvégpusztai és Gelseszigeti telepanyag (HORVÁTH 1994; HORVÁTH 1996) tekinthető biztos támpontnak. A Gelseszigeten feltárt nagy méretű (20 x 10 m-es) cölöpszerkezetű ház betöltéséből ugyanazok a tál és bögre típusok (HORVÁTH 1994, 4. kép) kerültek elő, amelyek Muraszemenyén is megvannak. Gelseszigeten több és jellemző a karcolt díszítés az edényeken (HORVÁTH 1994, 4. kép 7; 5. kép 7; 6. kép 2–6), Muraszemenyén találunk ugyan karcolt díszes töredékeket (9. kép 3), de nem ez a jellemző. A bordadíszes darabok sokkal gyakoribbak. A szerző mindössze egy ilyen töredéket közöl (HORVÁTH 1994, 6. kép 1). A publikációból megtudjuk, hogy ugyanebből a házból előkerült néhány bronztű és két bronztőr is.

A Balatonmagyaród-Hídvégpusztai település leletei között is feltűnnek a muraszemenyei formák. Itt is a leletanyag jellegének arányaira kell felhívnom a figyelmet. Az itt előkerült telepleletek között szintén a karcolt díszes darabok vannak többségben (HORVÁTH 1994, 3. kép 1–4;5. kép 2, 3), de mint fontos párhuzam megjelenik az a bordadíszes, éles profilú füles csupor, melynek a vállvonalán futó bordadíszét a muraszemenyeihez hasonló bevagdalásokkal díszítették (HORVÁTH 1994, 3. kép 9). Ezen az edényen azonban, és a legtöbb Gelseszigeti töredéken is beszurkált díszítés is van. A muraszemenyei anyagban ez nincs meg.

Az árkolt bütykös oldaltöredék megléte mindkét lelőhelyen fontos kronológiai támpont (HORVÁTH 1994, 3. kép 5; jelen tanulmány 8. kép 8). Hídvégpusztán megvan a muraszemenyei és olorisi edényekre is jellemző bevagdalásokkal és ujjbenyomásokkal tagolt bordadísz is (HORVÁTH 1996, 26, 32. kép). A fentiek alapján, a vizsgált muraszemenyei lelőhely párhuzamba hozható a két Kis-Balaton-i lelőhellyel, több szálon kötődnek egymáshoz, de a leletanyag jellege mégis más, két különböző közösségről van szó.

Horváth László a balatonmagyaródi és a gelseszigeti településeket a Halomsíros kultúra BC korszakára teszi, a gelseszigeti leleteket konkrétan a Halomsíros kultúra második felére a BC2 korszakra datálja (HORVÁTH 1994, 219).

A másik Dunántúli leletcsoport, melynek leletei között megtaláljuk a muraszemenyei fémek és edények párhuzamait az ún. Bakony-csoport temetkezései. A feltárt temetkezésekben sok hasonló fémlelet, tű töredék került elő. A jellegzetes Bakony-vidéki táltípus megjelenik Muraszemenyén is (7. kép 3). A korszak fém leletei, az egyes edényformák megléte a bizonyítékai annak, hogy az egymás mellett élő közösségek kapcsolatban álltak.

A Bakony-vidéki sírok leletanyagát Jankovits Katalin foglalta össze. (JANKOVITS 1992a; 1992b) Természetesen az Ő publikációjában is feltűnik a halomsírok jellegzetes leletei között ez a táltípus. (JANKOVITS 1992b, Abb. 65, 9–10) A Bakony-vidéki halomsírok fémleletei között is jellegzetes darab a bronztű (JANKOVITS 1992b, Abb 64), a rosszmegtartású leletek között a gombos, illetve a kettőskúpos fejű darabok vannak túlsúlyban. A munkájában felsorolt és elemzett tűtípusok a Reinecke BD periódusra, az Urnamezős korszak fiatalabb periódusára az Urnamezős kultúra korai fázisára datálnak (JANKOVITS 1992b, 329–330).

Az Ilon Gábor által publikált Németbánya–Felsőerdei-dűlőben feltárt késő bronzkori sírok leletei között is megtaláljuk a Bakony vidéki táltípust (ILON 1986, II. tábla 3; III. tábla 1.), ami muraszemenyén is előkerült. A Halomsírok datálását, megemlítve a sírokban talált táltípusokat is a BD–HA időszakra teszi a szerző (ILON 1986, 87, 89).

Összefoglalás

A bemutatott Muraszemenye–Aligvári-mező lelőhelyen előkerült fémtárgyakat, a párhuzamokra alapozva és irányadóként használva Janez Dular kronológiai meghatározását az Oloris-i és Rabeljča vas-i lelőhellyekkel kapcsolatban, a Halomsíros kultúra utolsó, fiatal fázisára, a BC korszakra, egyes darabok alapján a BD–HA1 korszakra datálom. Ezt a hasonló korú, párhuzamként felhozott balatonmagyaródi leletek is alátámasztják, amely települést Horváth László a Halomsíros kultúra BC–BC2 korszakára teszi. A muraszemenyén is feltűnő táltípus, amely a Bakony-

csoport sírjainak jellegzetes melléklete, bizonyítja azt, hogy a település megélhette a korai Urnamezős kort is, a BD korszakot.

Valószínűsíthető tehát, hogy Muraszemenyén egy továbbélő halomsíros közösség lakott. Ezt bizonyítják a leletanyag erőteljes halomsíros hagyományai. Ekkor azonban már tőlük ÉK-re a hagyatékában Urnamezős jellegzetességeket is felmutató népesség él. A további feltárások és elemzések a későbbiekben tovább árnyalhatják a BD–HA1 korszak Nyugat-Dunántúli történetét.

Irodalom:

DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002
Dular, J.–Šavel, I.–Tecco Hvala, S.: Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu (Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš). Ljubljana 2002.

HORVÁTH 1994
Horváth, L.: Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez (Angaben zur Geschichte der Spätbronzezeit is SW-Transdanubien). Zalai Múzeum 5 (1994) 219.

HORVÁTH 1996
Horváth, L.: Késő bronzkor. In. Évezredek üzenete a láp világából. Kaposvár-Zalaegerszeg (1996), 57.

ILON 1986
Ilon, G.: Egy sírépítménytípus a Bakony-vidéki későbronzkorban (Ein Grabbau-Typ in der Spätbronzezeit der Bakony-Gegend). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18 (1986) 83.

JANKOVITS 1992 a
Jankovits, K.: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-Gegend. Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 44 (1992) 3.

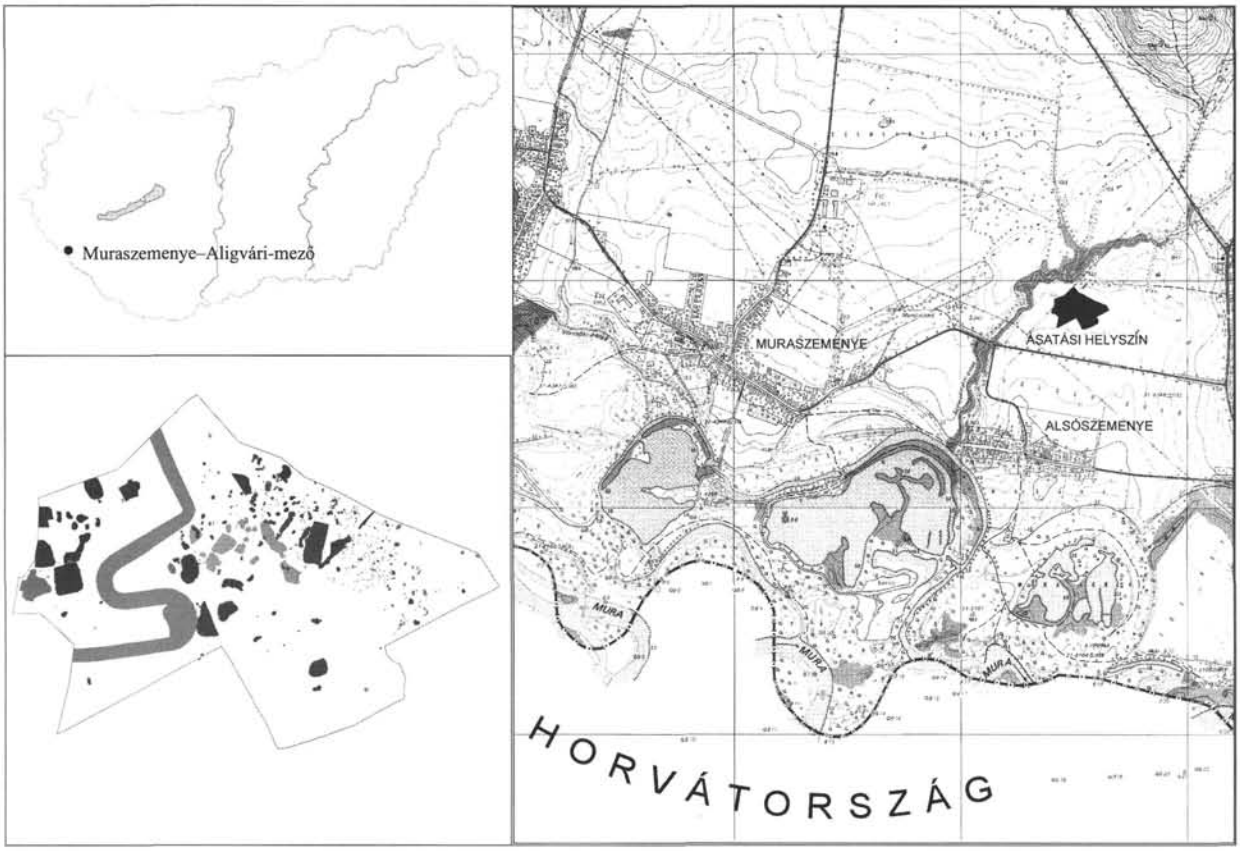
JANKOVITS 1992 b
Jankovits, K.: Spätbronzezeitliche Hügelgräber von Bakonyjákó. Acta Arch. Acad. Sc. Hung. 44 (1992) 261.

KVASSAY 2003
Kvassay, J.: Muraszemenye, Aligvári-mező. In. Régészeti kutatások Magyarországon 2001. (Archaeological Investigations in Hungary), Budapest 2003. 194.

Late Bronze Age metal objects from Muraszemenye–Aligvári-mező

During three excavation seasons at Muraszemenye–Aligvári-mező relatively numerous metal objects were found. Some of the metal objects were recovered from pits, although the majority of them came to light when the excavated surface was scraped flat. The aim of this paper is to introduce the metal objects and through them assess the chronological position of the settlement. Between 1999 and 2001 Judit Kvassay carried out a rescue excavation at Muraszemenye–Aligvári-mező. The archaeological site was cross-cut by the future M70 route. 25.700 square metres were rescue-excavated and 931 archaeological features came to light. The archaeological features represent the Neolithic Transdanubian Linear Pottery culture, the Early Bronze Age Somogyvár-Vinkovci culture and the Late Bronze Age Tumulus culture. Celtic, Roman and Árpádian objects also came to light as scattered finds. The Neolithic and Bronze Age sett-lement was situated by the former Adorjáni stream (KVASSAY 2003, 194). Within the excavated area altogether 330 features can be dated to the Late Bronze Age, more precisely to the period of the Tumulus culture. I would like to thank Judit Kvassay for giving me access to the excavated material. The majority of the metal objects, 15 pieces, are bronze needles. There are two open-ended bronze rings, one bronze winged axe, one bronze awl, a fragment of a bronze dagger blade, fragments of a bronze spiral, three melted bronze fragments and one small fragment of a gold wire (Figs. 3–6). The features of the settlement (houses, pits, fire places) and the ceramic finds (Figs. 7–9) are assigned to the Tumulus culture. In order to assess the chronological position of the settlement more precisely, this paper concentrates primarily on the ceramic objects from the features that also contained bronze objects. The finds were dated by assessing analogous objects, both through time and over a wide geographical area. The best analogies in terms of the characteristics of the finds were found at the sites of Rabelčja vas and Oloris in Slovenia. The bronze objects at Muraszemenye–Aligvári-mező have analogies in both of these sites. The main vessel types in terms of shape also seem to be similar to the ones at these sites. The ceramic material from Muraszemenye–Aligvári-mező shows similarities to the ceramic assemblage in Oloris in terms of shape, decoration and technological characteristics (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002). At Muraszemenye–Aligvári-mező, not only are the vessel shapes and decorations similar to the ones in Oloris but also the firing techniques and colour hues of the vessels. Examining the ceramic material visually at the archaeological exhibition, entitled Oloris, in Lendva (Lendava) it is assessed that light-brown or reddish-brown, fire clouded and sand-tempered vessels often with an uneven surface are also common to the sites. According to the analogies of the bronze objects of Muraszemenye-Aligvári-mező and using the chronological characterisation of Janez Dular for Oloris and Rabelčja vas (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002) the settlement and finds of Muraszemenye can be dated to the last, youngest BC phase of the Tumulus culture, and, according to some of the finds, to the BD–HA1 period. This dating is also supported by analogies from Balatonmagyaród, which dated to the BC–BC2 period of the Tumulus culture by László Horváth. A bowl type that appears at Muraszemenye, that is also a characteristic type of the graves of the Bakony group, suggests that the settlement at Muraszemenye may have existed until the Early Urnfield period. As a consequence it is assumed that at Muraszemenye a Tumulus community survived into the Urnfield period in the examined region. This is indicated by the strong Tumulus characteristics of the material culture at Muraszemenye. At the time of the settlement, however, in the north-east a population appears that shows characteristics of the Urnfield culture. Further excavations and analysis would shed further light on the BD–HA1 period of west Transdanubia.

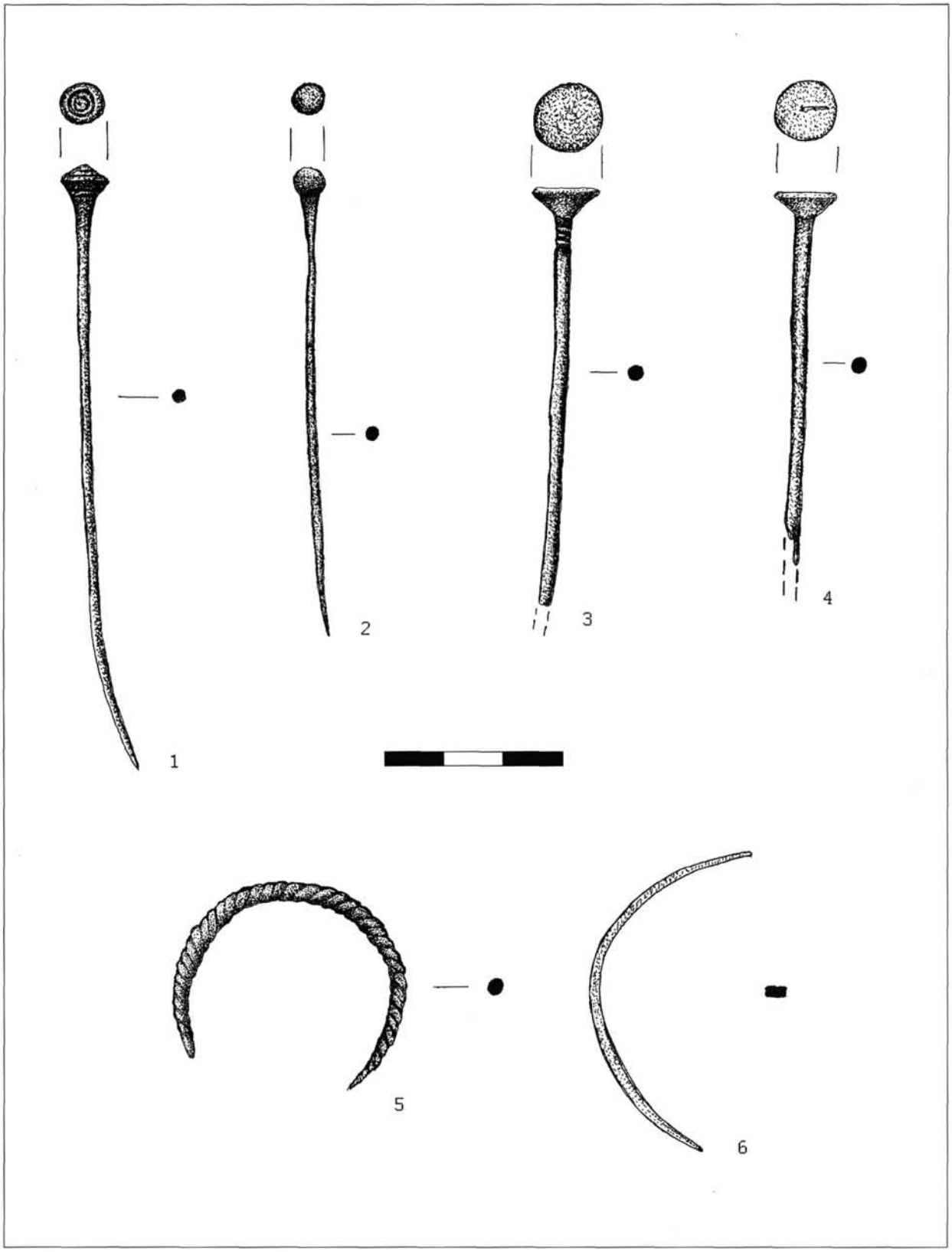
Translated by Attila Kreiter

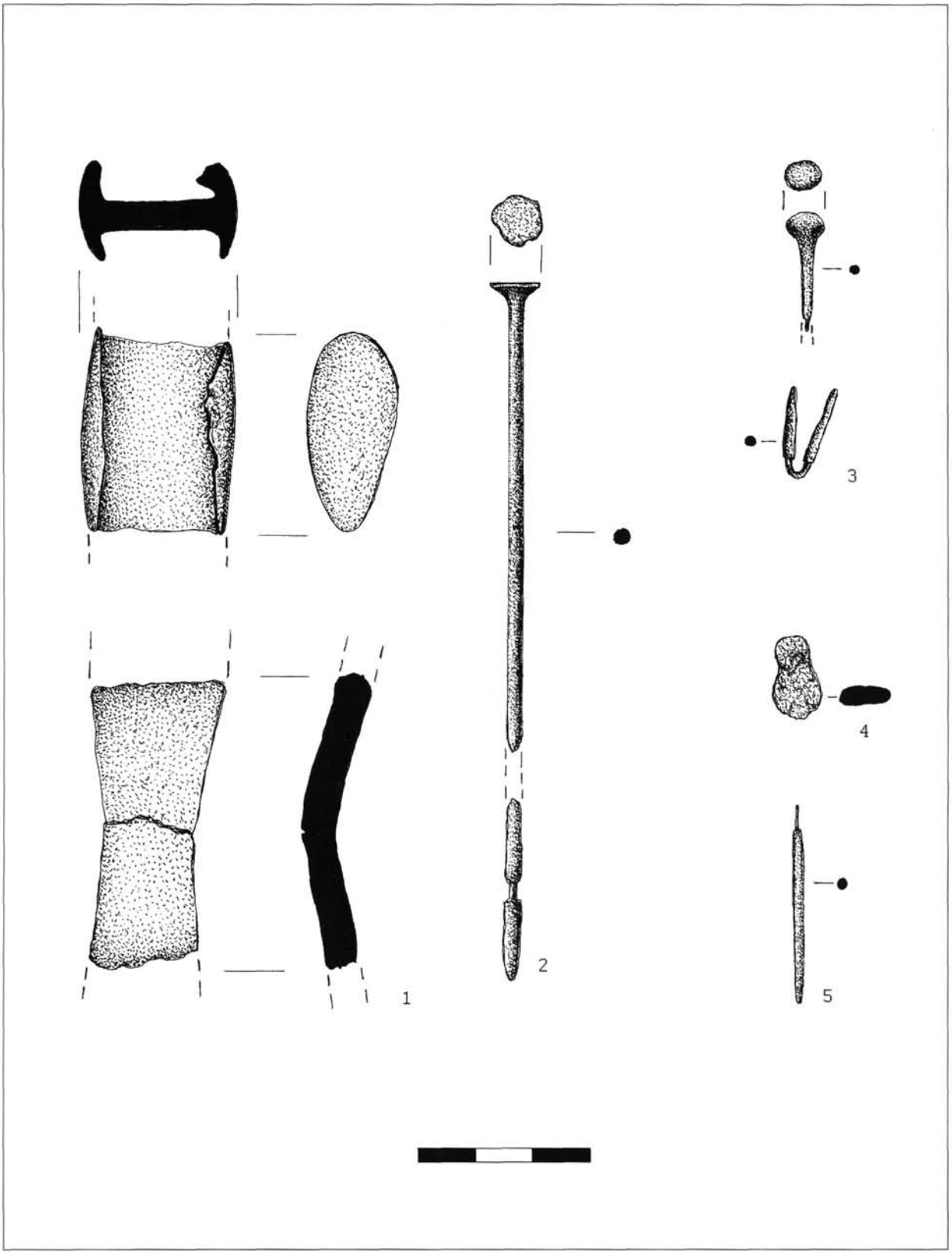
1. kép: Muraszemenye–Aligvári mező, ásatási helyszín
Fig. 1: Geographical position of the site

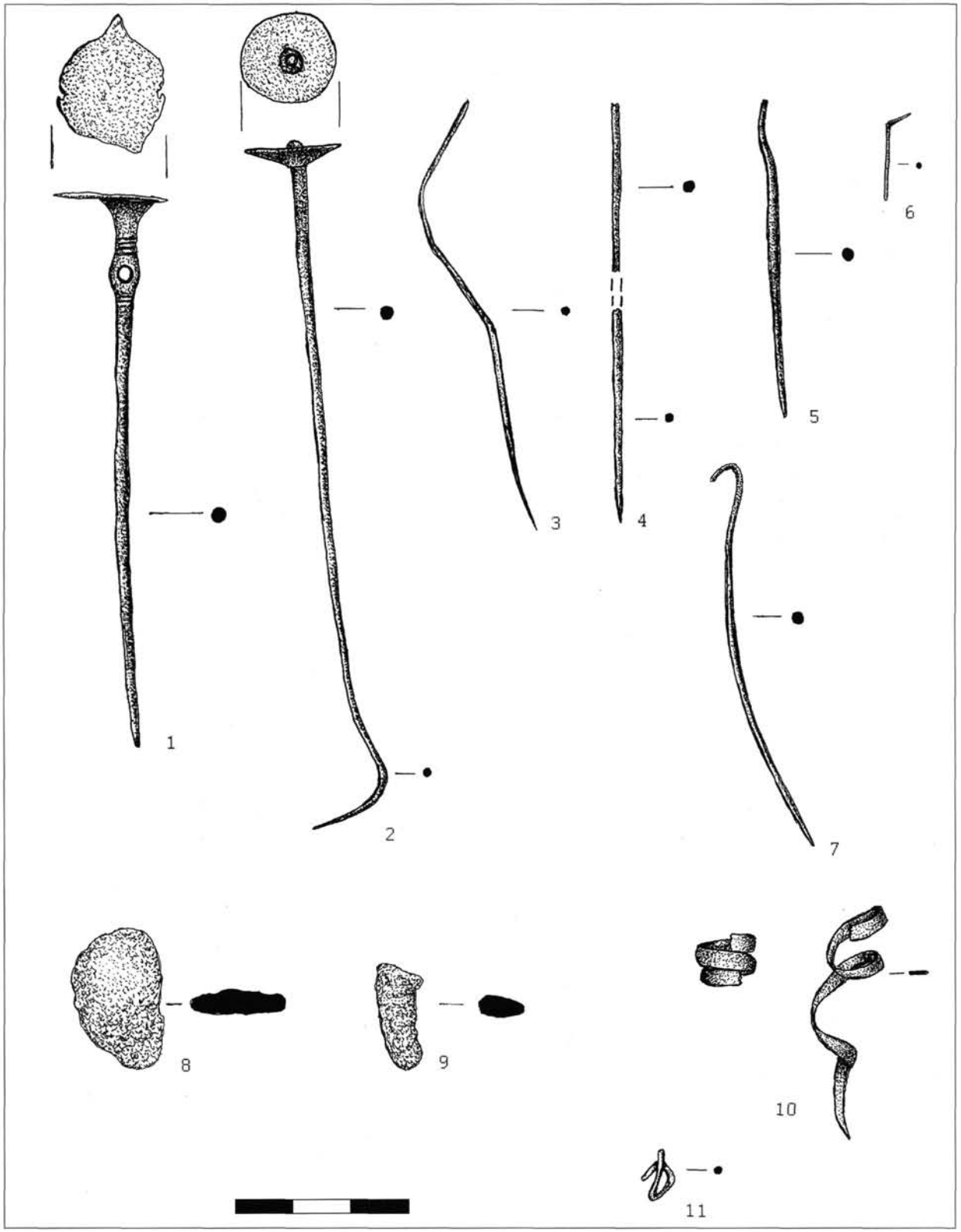
2. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező, a 110. objektum, ház felülnézeti fotója
Fig. 2: feature 110., top-view of the house

3. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező 1: 458. objektum; 2: 256. objektum; 3–4, 6: 111. objektum; 5: 11. objektum
Fig. 3: 1: feature 458.; 2: feature 256.; 3–4, 6: feature 111.; 5: feature 11

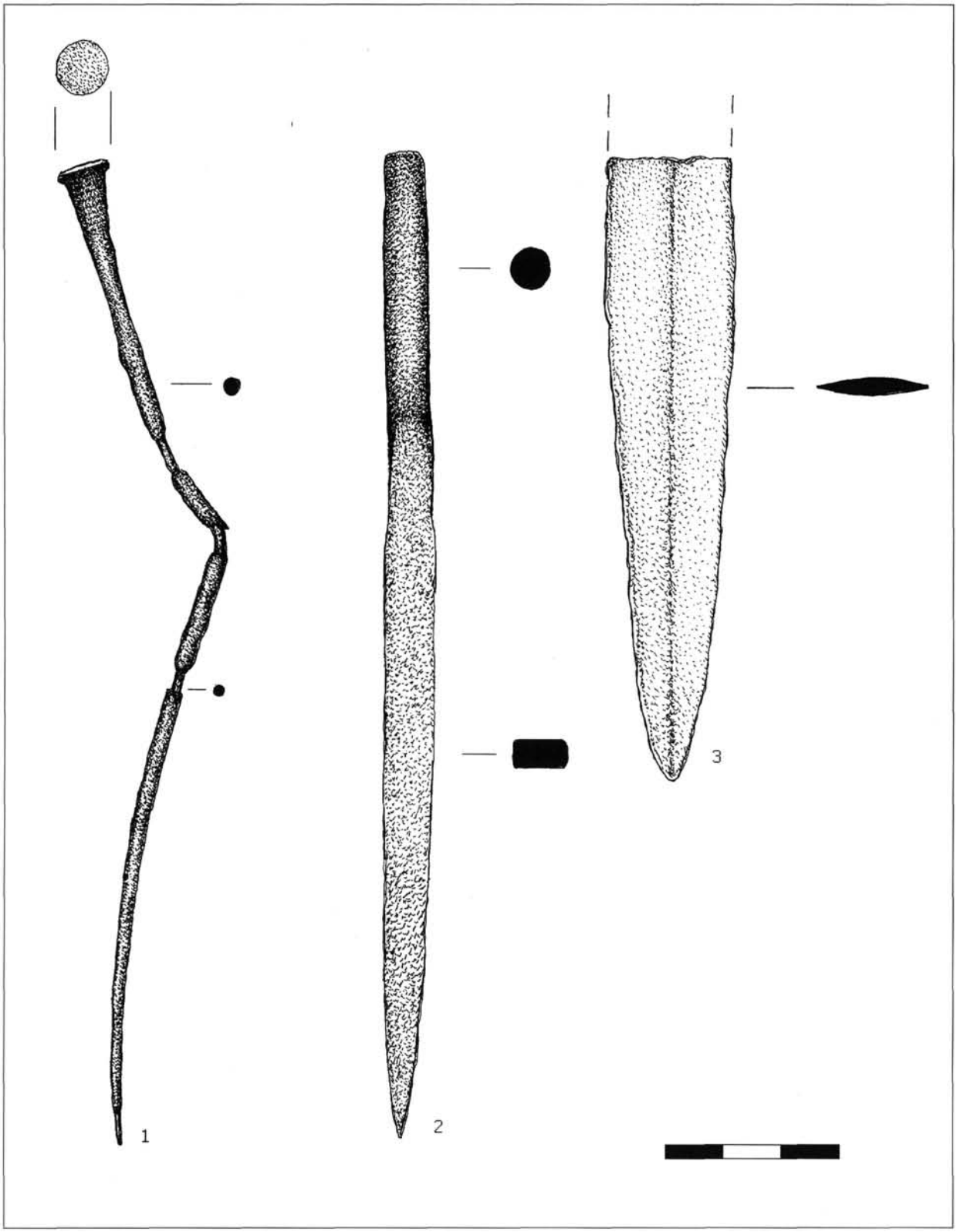

4. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező 1–5: 110. objektum
Fig. 4: 1–5: feature 110

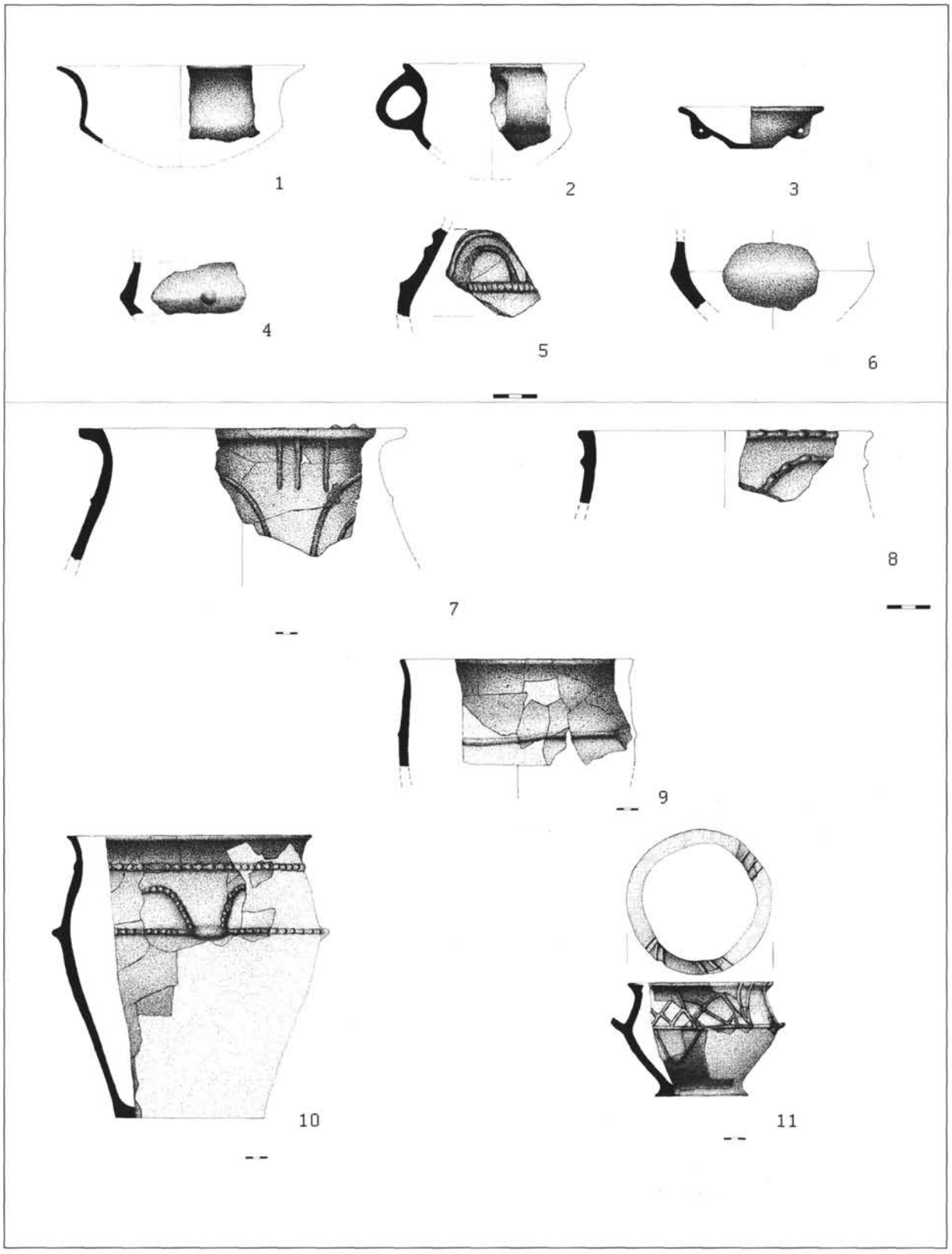

5. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező 1–2, 4: szórvány; 3: 6. objektum; 5–6: 348. objektum; 7: 231. objektum; 8: 7. objektum; 9: 228. objektum; 10: 158. objektum; 11: 435. objektum

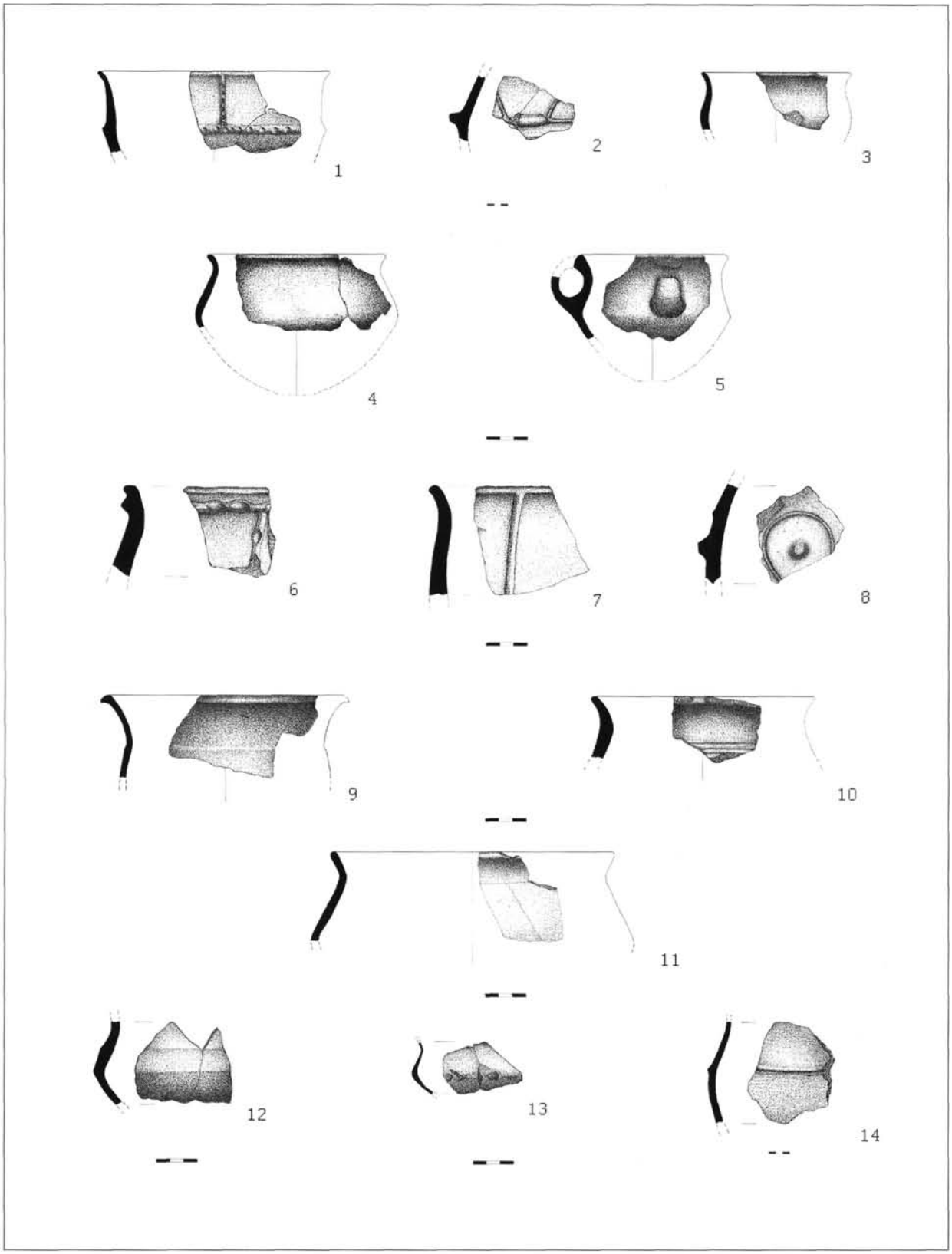
Fig. 5: 1–2, 4: scattered finds; 3: feature 6.; 5–6: feature 348.; 7: feature 231.; 8: feature 7.; 9: feature 228.; 10: feature 158.; 11: feature 435

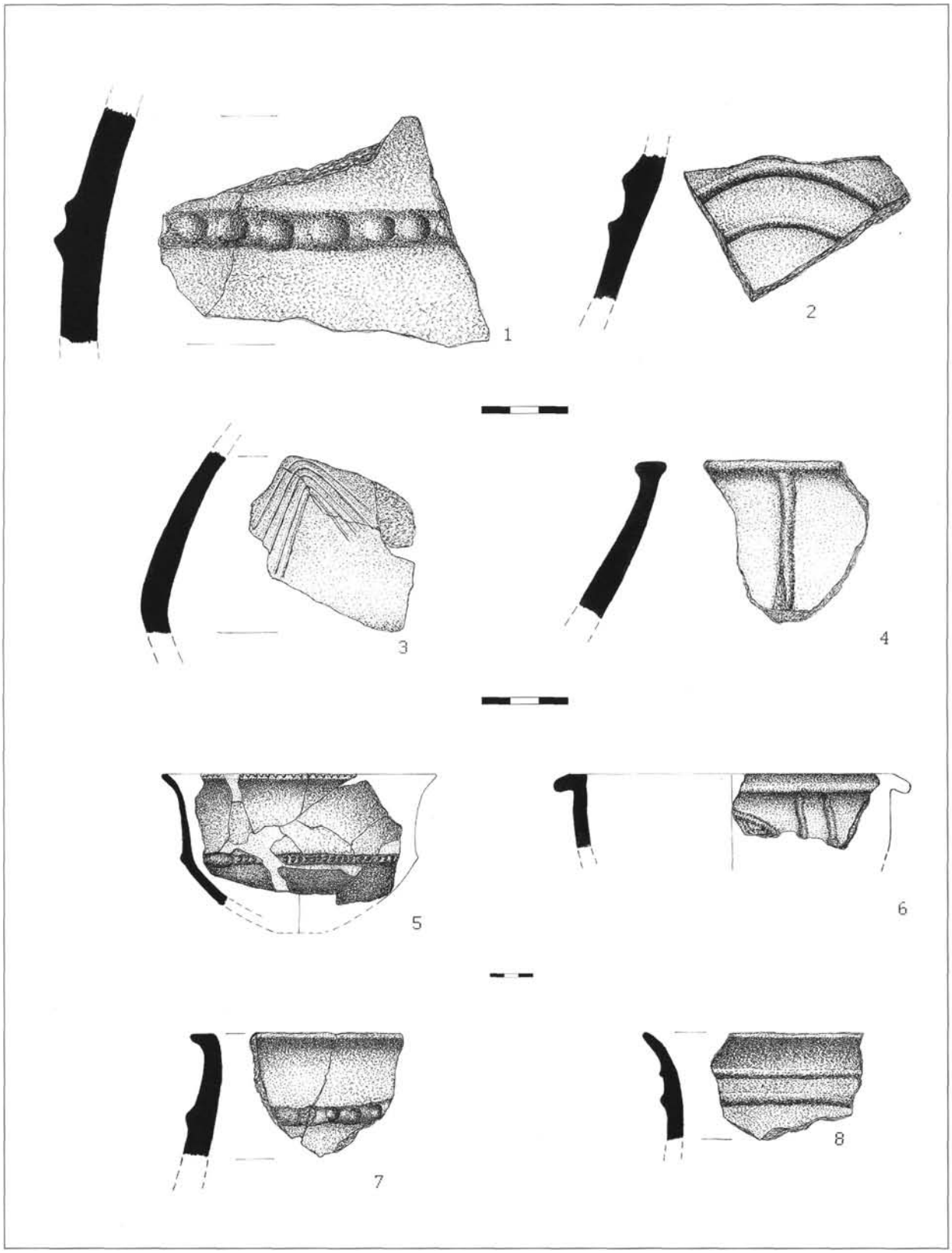
6. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező 1–3: szórvány
Fig. 6. 1–3: scattered finds

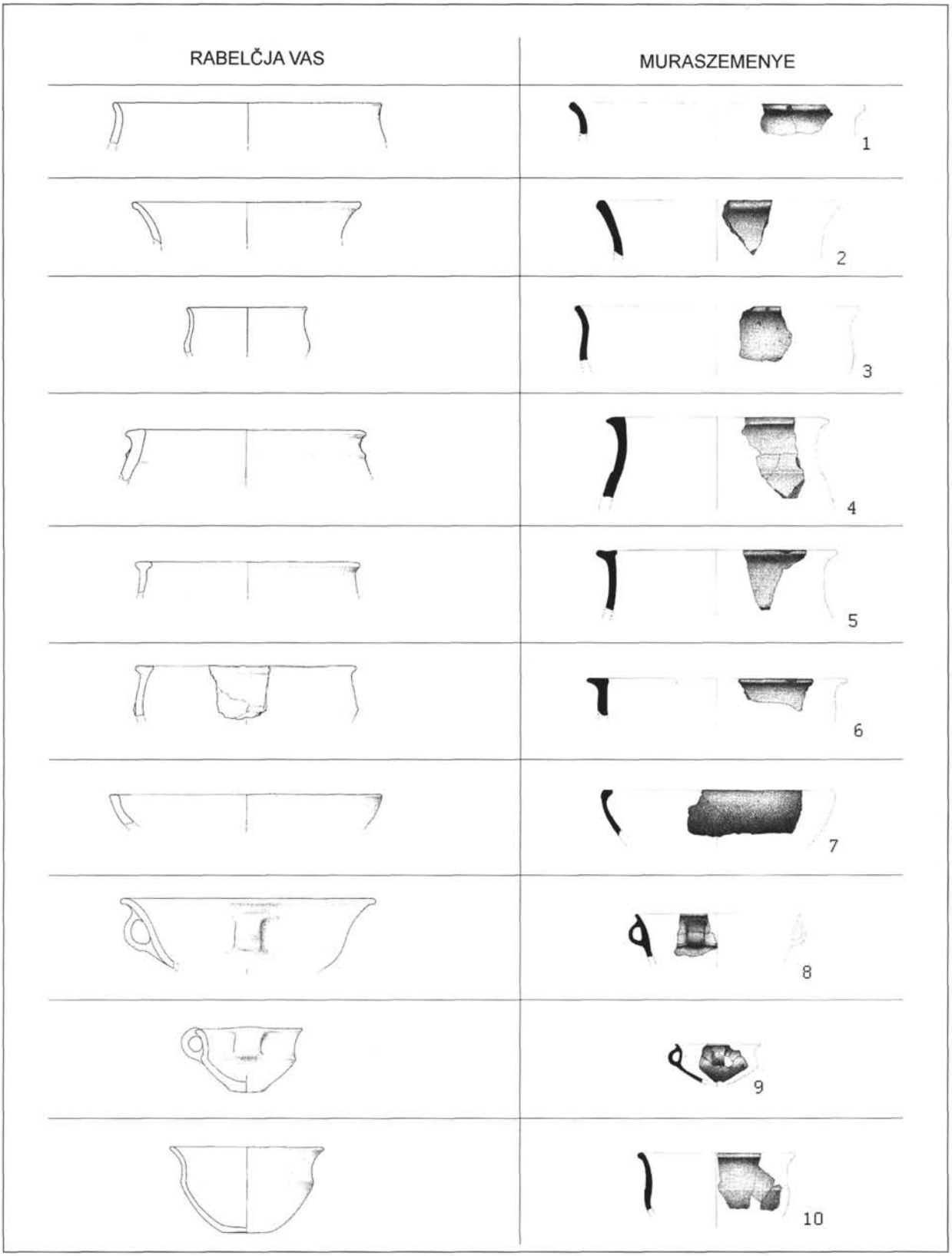
7. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező, jellegzetes kerámiaformák és díszítés módok
Fig. 7: Characteristic vessel shapes and decorations

8. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező, jellegzetes kerámiaformák és díszítés módok
Fig. 8: Characteristic vessel shapes and decorations

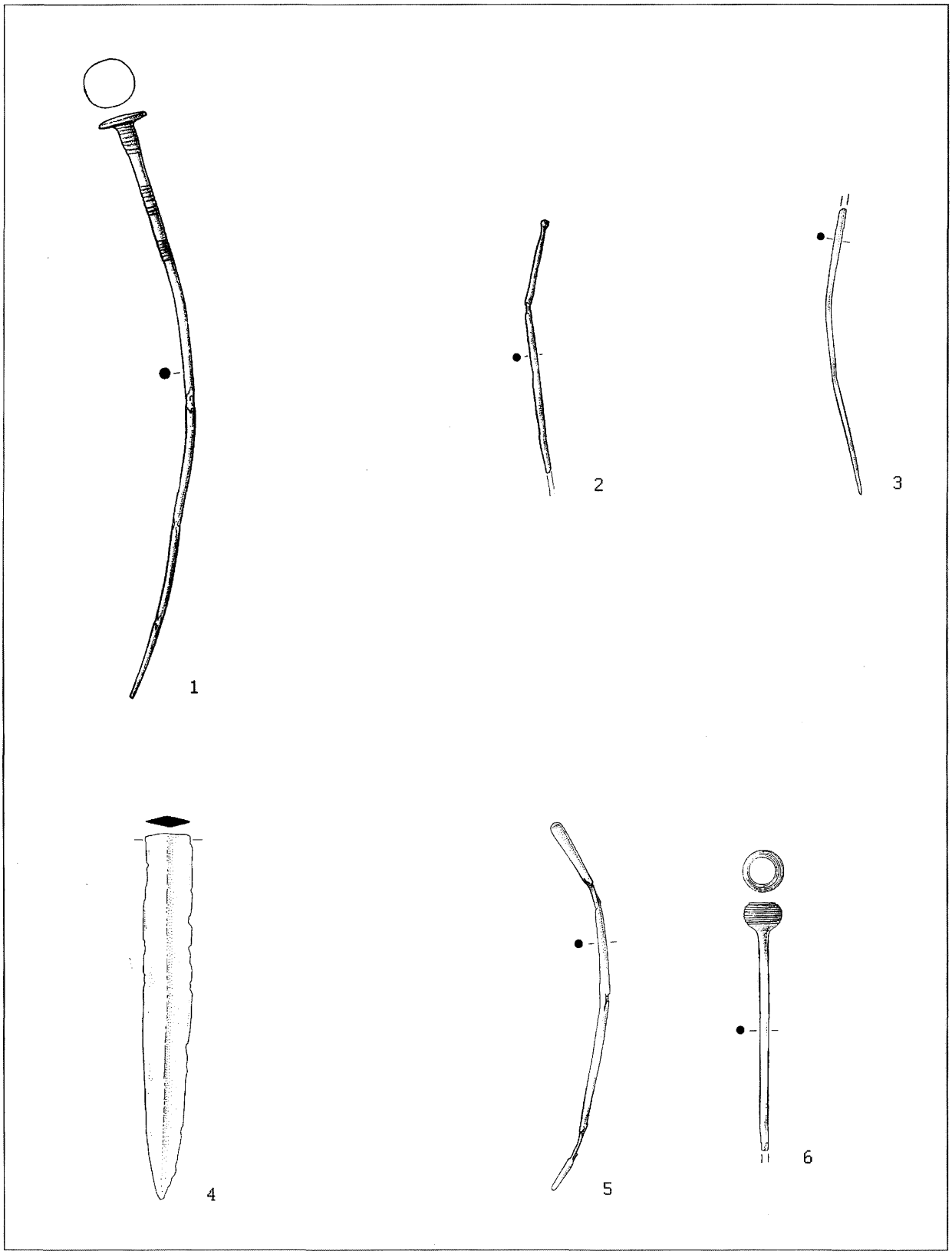

9. kép: Muraszemenye–Aligvári-mező, jellegzetes kerámiaformák és díszítésmódok
Fig. 9: Characteristic vessel shapes and decorations

10. kép: Rabelčja vas és Muraszemenye–Aligvári-mező jellegzetes edénytípusainak összehasonlító táblázata J. Dular alapján (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002, Abb. 19. után)

Fig. 10: Characteristic vessel shapes of Rabelčja vas by J. Dular compared to the main vessel shapes of Muraszemenye–Aligvári mező

11. kép: Oloris és Rabelčja vas lelőhelyek fémanyaga J. Dular alapján 1–4: Dolnji Lakos-Oloris; 5–6: Rabelčja vas (DULAR–ŠAVEL–TECCO HVALA 2002. 1. T. 47/1; 2. T. 62/1; 3. T. 27/7; 4. Abb. 1; 5. Abb. 21/1; 6. Abb. 21/2)
Fig. 11: Bronze objects of Oloris and Rabelčja vas by J. Dular

Müller Róbert

A Várvölgy–Nagy-Lázhegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete

A korábbi szakirodalomban Várvölgy–Kis-Lázhegy néven emlegetett régészeti lelőhely[1] a Dunántúl legnagyobb kiterjedésű, mintegy 160 ha felületű, későbronzkori magaslati települése.[2] A Nagy-Lázhegy a Balaton-felvidék többi tanú hegyéhez hasonlóan a pliocén korban keletkezett vulkáni eredetű bazalt tanúhegy, amelynek felszínét döntően agyagos-válogos elúvium borítja, de helyenként foltokban a pleisztocén jégkorszakaiban keletkezett löszfoltok, bazaltkő felbukkanások és főleg a hegy közepén a környezetéből mintegy 25 m-t kiemelkedő Vörösföld tetőn és közvetlen közelében tufa is előfordulnak. A plató felszíne 335 és 345 m-es tengerszint feletti magasságban van. Több helyen a peremtől befelé lejt a felszín, így a mélyedésekben, a vízzáró agyagon belső tavak keletkeztek. Ezek közül a legnagyobbak a hegy ÉNy-i végén lévő Végtó és a Ny-i oldal közepéhez közeli Méházi-tó voltak.[3] Az 1950-ben megnyitott bazaltbánya – közismert elnevezése Uzsai bazaltbánya – mára a hegy csaknem felét megsemmisítette. Ennek esett áldozatul a két említett nagyobb belső tó is. A bányászok elmondása szerint a Méházi-tó vizének leeresztése a '90-es évek közepén 3 hónapig tartott. A DK-i oldal mentén található kisebb tavakban – Csuhus-, Kaszáló-, Rekettyés- és Gyékényes-tó – 2006 tavaszán, a bőséges téli csapadéknak köszönhetően újra megjelent a nyílt víz és még május végén is fotózható volt.

A magaslati településnek természetes védelmet nyújtott a hegy meredek oldala, csak a D-i oldal közepe táján volt egy nyereg, amin keresztül viszonylag könnyen megközelíthető volt a plató. Ezt a nyerget a későbronzkorban feltehetően mesterségesen megmagasították, de egyidejűleg a főbejárat védelmére, a ma kb. 8.5 m széles út két oldalán bazaltkövekből sáncot emeltek. Ezek maradványai ma is láthatók, – az épebb K-i sánc még mindig 5 m-t emelkedik az út felszíne fölé – ezeket nevezik a várvölgyiek Ördögköveknek (1. kép 6).

A környék többi bazaltbányájához hasonlóan az uzsai is 1992 óta a német tulajdonú Basalt-Középkő Kőbányák Kft-hez tartozik. A bánya bővítése során 2001-ben a Vörösföld-tető Ny-i lejtőjén, majd 2002-ben az egykori Méházi tótól D-re végeztette el a bánya a tulajdonában lévő erdő tarvágását. A KÖH Keszthelyi Regionális Irodájának határozata alapján 2003 novembere és 2006 május vége között az utóbbi területen, mintegy 48.000 m^2 felületen felügyeltük a tuskózást és a humusz felső rétegének elhordását, majd elvégeztük a megelőző feltárást. A feltárt felület (1. kép 2.) az egykori Méházi tótól (1. kép 1.) D-re mintegy 140 m-re kezdődött. A európai bronzkor a szubboreális klíma időszakra esik, de a meleg időszakon belül hűvös-nedves, meleg-nedves és szárazmeleg periódusok váltották egymást.[4] Az É-közép-európai síkságon az urnamezős kultúra idején száraz, kontinentális klíma uralkodott, amit az igazol, hogy ott a vízközeli települések a mai talajvízszint alatt találhatók.[5] A Dunántúlon más lehetett a helyzet, mert az M7 autópálya építéséhez kapcsolódó megelőző feltárások során az újkőkori, a korabronzkori és a kelta-római települések értek bele a mocsaras területekbe, az urnaemzős kultúra települései viszont kivétel nélkül a magasabb szinteken kerültek elő.[6] A későbronzkorban, legalábbis a csapadékosabb periódusokban magasabb vízszinttel rendelkezhetett a Méházi tó, és ezáltal felülete is nagyobb lehetett. Ezzel magyarázható, hogy a feltárt felület ÉNy-i, legmélyebb részén csak a felszínen tudtunk cserepeket gyűjteni, földbe mélyülő objektumokat nem találtunk. A kerámiatöredékeket feltehetően nagyobb esőzések során a víz mosta ide. A feltárt terület ÉNy-ról DK felé emelkedik 336.98 m B. f. magasságtól 342.84 m B. f. magasságig, csaknem 6 m-t. A legjellemzőbb pontok magasságát a 4. képen tüntettük fel.[7] A legalacsonyabb pont az ÉNy-i sarok közelében 335.97 m B. f. Ez és ettől K-re a 336.39 m B. f. magasság azt jelzi, hogy ez a rész esett legközelebb a Méházi tóhoz, és a felszín a

hegy Ny-i peremétől befelé lejt. A feltárt terület Ny-i széle D felé egyre jobban emelkedik 341.18 m B. f. magasságig, az emelkedés átlagban alig 2.2 %. Az É-i oldal K-i felén, – ez már a Vörösföld-tető lába – az emelkedés meredekebb, itt eléri a 4 %-ot, de a telepjelenségek nem ezért ritkábbak, hanem azért, mert a felszínen jelentkezik már a vörös tufás réteg (2. kép 3.). A K-i oldalon az emelkedés D felé még az 1 %-ot sem éri el. A D-i oldalon először Ny, tehát a hegy pereme felöl enyhén lejt, majd alig 1.7 %-os emelkedéssel éri el a feltárt felület legmagasabb pontját. A terület DNy-i sarkához közel egy Ny-K irányú, kb. 85 m hosszú, hozzávetőleg 35 m széles felületen a felszínen, ill. annak közvetlen közelében jelentkezik a bazalt, helyenként egészen nagy kövek (2. kép 4.). Ez a terület É és Ny felöl meredeken emelkedik ki, az emelkedés eléri a 4 %-ot, D és K felé szinte vízszintes. Ezen a területen is alig találtunk telepjelenségeket, és a felszínen sem voltak kerámiatöredékek.

A tuskózás és a humuszréteg elhordása után egyenetlen, a teherautók által összejárt felületen egy kotróval még 5–10 cm-t levettünk a felszínből, hogy az elszíneződéseket pontosan bejelölhessük, ill. megfigyelhessük, hogy hol jelentkeznek leletek, elsősorban kerámiatöredékek. Ezeken a helyeken kutatóárkokat nyitottunk, összesen 319-et (2. kép 1.). Az árkok egy része negatívnak bizonyult, kerámiatöredékek csak a felső fél vagy egy ásónyomból kerültek elő, amelynek földje ugyanolyan sárga volt, mint a szűztalaj. Ezeken a felületeken talán egykori, a föld felszínére épített házakat jelölnek a leletek, amelyek talán szántás során kerültek mélyebb szintre.[8] A kutatóárkokkal ill. az azok között lévő felületeken nyeséssel összesen 620 objektumot találtunk és tártunk fel. A terület K-i szélén egy 10–15 m széles sávban hiányoztak a felszíni leletek és semmilyen földbe mélyített településobjektum nem került elő, ezért bizonyos, hogy a feltárás során a településrészlet É-i (Méházi tó egykori partja), Ny-i (a feltárt területet csak a védőtöltés választotta el a hegy meredek peremétől) és K-i szélét elértük. A területet D-ről is egy védőtöltés zárta le, ettől D-re a bükkös-tölgyes szálerdőben az aljnövényzet miatt eléggé kedvezőtlenek a „látási viszonyok", mégis még 120 m-re a feltárás D-i szélétől is találtunk a felszínen kerámiatöredékeket ill. folyami kavicsot. Ez azt jelenti, hogy az egykori Méházi tótól D-re egy legalább 7 ha terület nagyságú település volt. Ezen kívül további települések, településrészek is lehettek ill. lehetnek. Bár a bányászattal megsemmisített területről csak néhány, nagyobb bronztárgy előkerüléséről van adatunk[9] szinte bizonyos, hogy a meddő réteg letermelése során településeket, településrészeket pusztítottak el. Egy másik település vagy településrész a feltárt felülettől K-re, mintegy 200 m-re, a Vörösföld-tető D-i, már kevésbé meredek oldalában található. 2004 őszén ebédszünetben elment gombászni néhány ásatási munkás. Gombát ugyan nem találtak, de elmesélték, hogy az avart félrehúzva ugyanolyan cserépdarabokat találtak, mint amilyenek a gödreinkből előkerültek. 2005 nyarán pedig Dr. Sisák István a Pannon Egyetem Georgikon Agrártudományi Kar oktatója segítségünket kérte, hogy földmintákat vehessen. A részére ásott kis gödrökből is kerámiatöredék és folyami kavics került elő. Helyét az 1. kép 7. jelzi.

A feltárás során óriási mennyiségű leletanyag került elő. A több mint 7 tonnányi kerámia, és a csaknem 80 kilónyi bronz döntő többsége jól keltezhető, ez alapján a települést az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszában, a HaA_2–Ha B_1 periódusban, hozzávetőleg a Kr.e 10–9. században lakták.[10] A következőkben nem az előkerült leletek keltezési kérdéseivel, hanem a feltárt településrészlet jellegének meghatározásával kívánunk foglalkozni. Ehhez segítségül hívhatjuk az előkerült objektumokat és leleteket. A mindennapi élet során a háztartásokban az egyik leggyakoribb tevékenység a gabona őrleményből történő lepénysütés, ill. a szövés-fonás lehetett. Előbbire az őrlőkövek, utóbbira az orsógombok utalnak. A település térképén bejelöltük, hogy mely 89 objektumból került elő orsógomb (3. kép 2.) és mely 38 objektumból őrlőkő (3. kép 3.). Vannak ugyan foltok, ahol hiányoznak ezek a leletek, de végső soron eléggé egyenletesen a teljes feltárt területek előfordultak. Más a helyzet, ha a terménytároláshoz kapcsolódó vermeket és a sütés-főzéssel kapcsolatba hozható tűzhelyeket vetítjük a térképre. 43 enyhén tölcséres szájú, lefelé erőteljesen kiszélesedő vermet találtunk (3. kép 1.). Nem soroltuk ezek közé a csak egyik oldalukon kiszélesedő hűtővermeket.[11] A talaj- és az erdőművelés során a föld felszínére épített tűzhelyek megsemmisültek, de hét, a földbe mélyített objektumban – minden alkalommal a félig betemetett gödörben – kirakott kerámiatöredékekkel alapozott, jól átégett tűzhelyet találtunk (3. kép 5.) Nos a vermek a településrészlet ÉNy-i részén fordulnak elő a legsűrűbben, de megtalálhatók a középső sávban és az ÉK-i részen is, viszont egyetlen darab sem került elő a D-i – DK-i részen. A tűzhelyekkel hasonló a helyzet. A vermek előkerülési határát egy vonallal jeleztük a 3. képen.

A feltárás során nemcsak a hulladékgödrökbe véletlenül belekerült kisebb bronz darabkákat és bronztárgyakat találtunk, de 12 tudatosan elrejtett bronz raktárleletet és egy aranykincset is (4. kép 4–7.). Előbbiek között van amelyik súlya még a 0.1 kilógrammot sem éri el, és van amelyik meghaladja a 36 kilót. A közepes súlyú raktárleletekben is előfordulnak bronz bucatöredékek, a nagyobb raktárleletek többségét is a bucák ill. a bucatöredékek teszik ki. Ezek

önmagukban is jelzik, hogy a településen bronzfeldolgozást is folytattak. Ezt a feltételezést megerősítheti, hogy két raktárlelet hat ill. hét tokos kalapácsot is tartalmazott, amik a bronzkovácsok legfontosabb eszközei lehettek.[12] De nemcsak a raktárleletek utalhatnak bronzművességre, sokkal inkább a bronz ötvözéséhez használt adalékanyagok, az öntőformák, és az öntőtégelyek előfordulása. A település térképén feltüntettük, hogy hol találtuk a három adalékanyagot (4. kép 3.), és melyik 51 objektumban volt öntőforma vagy öntőforma töredék (4. kép 1.), ill. melyik 102 objektumból került elő öntőtégely töredék (4. kép 2.). A bronz raktárleletek egy-egy keskeny É-i és K-i sávtól eltekintve nagyjából egyenletes eloszlást mutatnak, csak a DK-i sarok közelében került elő egymáshoz feltűnően közel az egyik nagy súlyú – tokos kalapács készletet is tartalmazó – raktárlelet és az aranykincs. Az öntőforma- és az öntőtégely töredékek a település minden részén előfordultak, de különösen sűrűn a feltárt felület DK-i részén, egy hozzávetőleg háromszög alakú részen. Ez csak nagyjából egyezik meg azzal a felülettel, ahol nem kerültek elő tároló vermek, mégis összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a feltárt felület É-i – ÉNy-i részén inkább a lakóövezetekkel, míg a D-i – DK-i részen a bronzfeldolgozással kapcsolatos településjelenségek és leletek a jellemzőek. Mire következtethetünk ebből? Talán arra, hogy a Várvölgy–Nagy-Lázhegyen feltárt magaslati, erődített település feltárt résztelepülését elsősorban bronzfeldolgozással foglalkozó kézművesek és talán kereskedők lakták. A bronzkorban élesen elvált egymástól a fémnyerés és a fémfeldolgozás mestersége. A. Jockenhövel felvetette a kérdést, hogy a bronzfeldolgozást „hivatásos kézművesek" végezték-e? Úgy vélte, hogy az egyszerűbb bronztárgyak, ékszerek elkészítése csak bizonyos gyakorlottságot igényelt, de a „csúcskészítmények" előállítására csak a főhivatású, igazi iparművészek voltak képesek.[13] Valószínű, hogy a későbronzkorban még nem volt olyan erőteljes a társadalmi differenciálódás, és az itt élőknek csak egy része végezte főhivatásként a bronzfeldolgozást, a többiek emellett kivehették részüket az élelmiszertermelésből is. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a résztelepülés É-i – ÉNy-i részén az itt élő kézművesek és talán kereskedők lakóházai, és az azokhoz kapcsolódó gazdasági épületek állhattak, és a bronzfeldolgozás különösen tűzveszélyes tevékenységét, térben elkülönülve, az uralkodó É-i – ÉNy-i szélirányt figyelembe véve, a település D-i – DK-i részén létrehozott műhelyeikben végezték. A bronzfeldolgozással kapcsolatos leleteink közül hiányoznak a fúvócsövek. Holott ilyenek az É-Dunántúlon pl. Velemszentvidről, a Sághegyről és Környéről is ismertek.[14] Elképzelhetőnek tartjuk, hogy az olvasztókohók működtetéséhez nem is nagyon használtak fuvócsöveket, hisz a munka során magunk is tapasztaltuk, hogy a platón szinte folyamatosan fúj a szél, és az mindig erősebb, mint lent a völgyben. Egyszerű szélterelőkkel viszonylag könnyen biztosíthatták a kohók működtetéséhez szükséges légmennyiséget. Meg kell még jegyeznünk, hogy a feltárás során egyetlen kutat sem találtunk, holott a bronzkorból szép számmal ismerünk deszkával bélelt kutakat. Erre talán az lehet a magyarázat, hogy a vízzáró agyagréteg alá nem mentek le, így pedig tapasztalatból tudták, hogy az ásott kutakba nem jön víz. Elképzelhető, hogy a függőleges oldalú, mélyebb, kerek gödrök egy része ciszternaként működött. A háztetőkről lecsurgó esővizet gyűjthették össze bennük. A munka során magunk is tapasztaltuk, hogy egy-egy kiadósabb eső után a feltárt gödrökben még egy hónap múlva is állt a víz! Ettől függetlenül bizonyos, hogy az itt lakók vízszükségletének döntő részét a Méházi tó fedezte.

Milyen házak és műhelyek állhattak ezen a településen? Az urnamezős településekre a föld felszínére épített kiscsaládi házak a jellemzőek, méretük 9–22 m^2-től 50–60 m^2-ig terjedt,[15] de voltak 100 m^2-t meghaladó alapterületű közösségi épületek is. Nehezen értelmezhetők az un. lakóteknők, amelyek feltűnően nagy méretűek és nem tartozik hozzájuk cölöplyuk vagy csak egyetlen cölöplyukat találtak a belsejükben.[16] Az, hogy tűzhelyet is megfigyeltek nem feltétlen jelenti, hogy épület volt felettük, amire a várvölgyi, hulladékgödörbe telepített tűzhelyek is utalhatnak. Több későbronzkori településen figyeltek meg cölöpszerkezetes épületeket. A feltárt felületen legalább 65 cölöplyukat találtunk (2. kép 2.). Volt, ahol ez teljesen egyértelmű volt, – némelyiknél még azt is megfigyelhettük, hogy a vége ki volt hegyezve – de cölöplyuknak minősítettük a kerek, függőleges oldalú, legfeljebb 60–70 cm átmérőjű lyukakat is. A cölöplyukak a megnyesett felületbe 5–50 cm-t mélyültek, tehát az eredeti felszínbe kb. 35–85 cm-t mélyre lehettek ásva. Elképzelhető, hogy néhány valamivel nagyobb, kerek objektum is cölöplyuk volt eredetileg. Előfordult, hogy három ill. négy cölöplyuk egyvonalban került elő egymástól hozzávetőleg 2 ill. 4 m-re. Ez a 251., 248., 239. és 237. objektum, ill. a 235., 242. és 243. objektum a feltárt terület ÉK-i sarkánál (5. kép A.) Ha feltételezzük, hogy a nagyobb távolság közepén egy cölöplyuk sekélyebb volt, és ezért nem találtuk nyomát, négy ill. öt cölöp lehetett egy vonalban, amelyek egy tetőszerkezetet tartottak (5. kép B.). Lehet, hogy a szarufák a földfelszínre támaszkodtak, és a feltehetően gazdasági rendeltetésű épületnek nem is volt felmenő fala. De az is elképzelhető, hogy az épület tengelyében a szelement tartó ágasfákat mélyebbre ásták, a helység külső vonalába ásott cölöplyukak

pedig sekélyebbek voltak és megsemmisültek. Ez utóbbi esetben is nyitott, fészer szerű épületre kell gondolnunk, mert paticsfalra utaló agyagrögöket nem találtunk. Persze másféle rekonstrukció is elképzelhető. A 248., 250., 251. és 254. objektum egy csaknem szabályos, hozzávetőleg 2.7 x 7.0 m-es, tehát mintegy 19 m^2-es, hossznégyszög alaprajzú, fészerszerű épület négy sarkát jelezheti (5. kép B.). Ettől D-re, ha feltételezzük, hogy a 229. és a 238. objektum gödrét eredetileg cölöplyuknak ásták, vagy a későbbiekben e gödrökkel korábbi cölöplyukak nyomát semmisítették meg, akkor a 241. és a 244. objektummal, – amelyek bizonyosan cölöplyukak voltak – egy hozzávetőleg 4.5 x 4.5 m-es, tehát mintegy 18 m^2 alapterületű, az előzőhöz hasonlóan nyitott oldalú, épület négy sarkát jelezhetik (5. kép B.) Más lelőhelyeken megfigyelték, hogy földbe mélyített objektumokat cölöplyukak vettek körbe, és feltételezték, hogy ezek a gödrök fedettek voltak.[17] De ezek a gödrök többnyire kisméretűek voltak, igaz, hogy a Balatonboglár-Berekre dűlő lelőhelyen egy nagyméretű, egyenetlen aljú gödör szélét kísérték cölöpök.[18] Ennek ellenére nem tartjuk valószínűnek, hogy a lelőhelyünk K-i oldalának közepén feltárt 358. objektumunknál is hasonló helyzetről lehetett szó. Egyrészt a gödör túl hosszú, hiszen meghaladja a 15 m-t, másrészt csak négy cölöplyuk került elő, igaz, hogy a felszín magasabb részén (2. kép). Az is előfordul, hogy egy-egy földbe mélyített objektum belsejében kerültek elő cölöplyukak, mint az említett Budapest, Sztegova utcai „lakóteknőben", de a több mint 10 m hosszú, teljesen alaktalan formájú, egyenetlen aljú 598. objektumunk aljába mélyülő öt cölöplyukból sem tudtunk rekonstruálni egy épültet.

A lelőhelyünk DK-i sarkához közel egy igazi cölöpkonstrukció nyomaira bukkantunk. Itt É–D irányban, egymástól nagyjából másfél m-re három cölöplyuk került elő (6. kép, 308–309–310. objektum). Mintegy 2 m-re Ny-ra újabb három cölöphelyet találtunk, a 311–312–313. objektumokat, de ebbe a sorba illik negyedik cölöpként az 578. objektum is. E cölöpsortól Ny-ra újabb 2 m-re ismét három cölöplyuk került elő, a 315., a 323. és az 577. objektum. Egyértelmű, hogy eredetileg egy 12 cölöpből álló, hozzávetőleg 4.2 x 4.6 m-es, tehát kb. 18.9 m^2 alapterületű épületre bukkantunk, csak a két szélső cölöpsorból hiányzik egy-egy cölöp (6. kép C. és D.) A K-i cölöpsor folytatásában került elő a 607. és a 611. objektum cölöplyukja, a Ny-i folytatásában pedig a 301. objektum, a 10. bronzkincs gödre, ill. a 422. objektum, amelyből az aranykincs került elő. Ha a fantáziánkat eleresztjük, és feltételezzük, hogy a két leletet kihúzott cölöpök gödreibe rejtették, akkor egy kb. 4.5 x 2.8 m-es épületre következtethetünk (6. kép C.), sőt ha a 424. és 608. objektumokról feltételezzük, hogy korábbi cölöpök helyét semmisítették meg velük, egy nagyobb, csaknem 4.5 x 8 m-es, nyitott oldalú gazdasági- vagy melléképületre is következtethetünk (6. kép D.). De elképzelhető, hogy a két épület cölöplyukjai összetartoztak, és egy megaronos ház rekonstruálható belőlük (6. kép B.). Ennek viszont ellentmond, hogy az előtér így az É-i oldalon helyezkedett volna el, nem beszélve arról, hogy egy ilyen épülettel inkább a lakóövezetben kellene számolnunk. Az ilyen sűrűn elhelyezkedő cölöpökből készült házszerkezet nem ismeretlen a későbronzkori településeken. A Lovčičky-i település „H" épületének szerkezete 3 x 3 cölöpből állt, hozzávetőleg 3 x 4 m területen, de ugyanitt a „G" épület a 6. kép D-nek megfelelően két sorban 4–4 cölöpből állt.[19] Hasonló cölöpszerkezetű és méretű építmények Németországból és É-Európából is ismertek.[20] A viszonylag kis méret ill. a cölöpök sűrűsége miatt joggal vetődött fel, hogy ezek az épületek cölöplábon álló tárolók lehettek.[21] A megaronos alaprajz sem ismeretlen.[22] Bár a cölöpszerkezetes épületek döntő többsége két oldalról agyaggal betapasztott sövényfallal rekonstruálható, már Dombay J. feltételezte, hogy a pécsváradi épületek boronafalúak voltak, mert „jelentősebb mennyiségű paticsot" nem találtak. Persze ő nem igazi boronatechnikájú falakra gondolt, hanem úgy vélte kettéhasított gömbfákat erősítettek az oszlopokhoz, a hézagokat pedig sárral tömítették el.[23] Jobb rekonstrukciónak tűnik a Říhovsky által javasolt zsilipes megoldás, amikor az oszlopokba vésett vájatokba csúsztatják egymásra a megfaragott végű gerendákat.[24] A mi cölöpszerkezeteink környezetében is alig került elő paticsmaradvány, ezért joggal feltételezzük, hogy a mi épületeink is hasonló falakkal rendelkeztek.

A feltárás során szép számmal találtunk különálló, vagy egymástól 3–5 m-re elhelyezkedő cölöpöket, de ezekből tapasztott padló vagy egyéb épületre utaló nyom hiányában nem tudunk semmilyen épületet rekonstruálni.[25] Nemcsak a bemutatott cölöpszerkezetű épületek környezetében hiányzott a patics törmelék. A feltárás során a hulladékgödrökből több mint 7 tonna kerámiatöredék került elő, az átégett agyagtapasztás mennyisége ennek húszad részét is alig érte el. Áglenyomatot csak néhány darabon tudtunk megfigyelni, a tapasztásdarabok többsége tűzhelyből származhatott. Ezért joggal feltételezzük, hogy a Várvölgy–Nagy-Lázhegyen a későbronzkori házak döntő többsége boronatechnikával készült.[26] Ezeknek a föld felszínére épített házaknak egy szántást követően, vagy a humuszréteg lehordása után semmilyen nyoma nem maradt.[27] Így azt sem tudjuk megbecsülni, hogy hány lakóház állhatott a feltárt felületen. Egyik lehetőségként mutatjuk meg a 3. képen, hogy hol vannak

nagyobb üres felületek a település lakóövezetében. A berajzolt körök átmérője 12 m, néhol szinte házsorok is feltételezhetők. Persze nem csak ott állhattak lakóházak és gazdasági épületek, ahol nem kerültek elő objektumok, hisz az eddigi telepfeltárások során több helyen találtak olyan épületeket, amelyek belsejében verem vagy más gödör került elő.[28]

A Várvölgy–Nagy-lázhegyi magaslati, erődített település bizonyára központi szerepet játszott szűkebb vagy tágabb környezetében. A. Jockenhövel 50–150 km^2 nagyságúra becsülte a központi településekhez tartozó territórium nagyságát, amely természetesen több nyílt települést is magába foglalt. Az erődített települések lakossága elérhette szerinte az 1000 főt, a territórium – a törzs – pedig összesen a 2000-es lélekszámot.[29] A várvölgyi platón, tekintve a 160 hektáros felületet, és azt, hogy a feltárt intenzív településrészleten kívül, mint láttuk további résztelepülésekkel is számolni kell a lelőhelyen, elképzelhetőnek tartjuk, hogy az összlétszám esetleg meghaladta az 1000 főt is. A feltárt településrészen a leletek és a telepjelenségek alapján feltételeztük, hogy elsősorban a bronzfeldolgozással és az ehhez kapcsolódó kereskedelemmel kapcsolatos tevékenységet folytatók élhettek. Az erődített magaslati településen jelen lehetett a társadalmi piramis csúcsán álló harcosok rétege is. Erre utalhat, hogy lelőhelyünkön megtalálható(k) a tumulus(ok), a törzsi vezető réteg jelenlétének bizonyítéka(i).[30] Már Nováki Gy. feltüntetett a lelőhely felmérését mutató térképén két tumulust (1. kép 4.). Ezeket mi sajnos nem találtuk meg, de a közelében ráleltünk egy legalább 20–25 m átmérőjű és még ma is csaknem 3 m magas halomsírra,[31] amit a tetején látható enyhe besüllyedés alapján már bizonyára kiraboltak. Persze ez nem jelenti azt, hogy ne számolhatnánk itt még a tudomány számára fontos leletekkel. De a vezetőréteg jelenlétére utalhat az is, hogy a lelőhelyen két aranykincs is előkerült már,[32] és a bronz depot-kban előfordulnak a fegyverek, a bronzedények és a kocsi alkatrészek.[33]

A jóváhagyott bányaműszaki terv alapján a következő években a bánya már csak a mostani feltárástól ÉK-re, a Vörösföld-tető túlsó oldalán terjeszkedhet, de annak a területnek a nagy részéről a meddő réteget már korábban letermelték, és így a kulturrétegeket megsemmisítették. A Nagy-Lázhegy D-i, még érintetlen harmadát már nem fenyegeti ez a veszély, mert az oktatási és kulturális miniszter a 2/2006 (VII. 19.) sz. OKM rendelettel ezt a területet kiemelten védett régészeti lelőhellyé nyilvánította.

Jegyzetek:

[1] A lelőhely átnevezésének magyarázata MÜLLER 2006b. 227. 1. jegyzet

[2] NOVÁKI 1991.

[3] A meglévő és a bányászás során megsemmisített tavak helyét feltünteti Nováki Gy. térképe (NOVÁKI 1991. 160. 2. kép).

[4] JOCKENHÖVEL 1996. 209.

[5] JÄGER–LOŽEK 1987. 16. és 26.

[6] M7 Somogy

[7] Az ásatási térkép elkészítéséért, a pontok magasságának meghatározásáért a ZMMI becsehelyi térinformatikai munkatársainak, Soós Zsoltnak és Vadász Norbertnek tartozom köszönettel.

[8] A faluban élő hagyomány szerint beerdősülése, beerdősítése előtt itt jó minőségű szántóföldek voltak.

[9] MÜLLER 2006b 228.

[10] MÜLLER 2006a.; MÜLLER 2006b.

[11] MÜLLER 2006b. 229.

[12] Most nem kívánunk foglalkozni azzal a kérdéssel, amely a raktárleletek funkcióját érinti. A két bronzkovács eszközkészletről joggal feltételezhetjük, hogy tulajdonosaik a szerszámaikat, ép és újraolvasztásra váró töredékes tárgyaikat ill. nyersanyag készletüket valamilyen támadás elől rejthették el itt, de meg kell jegyeznünk, hogy S. Hansen nagy összefoglaló munkájában, minden raktárleletet szakrális rendeltetésűnek tartott, és éppen a dunántúli-burgenlandi „depot-régió" egyik jellemzőjének tartja, hogy kalapácsokat is tartalmaznak a raktárleletek. HANSEN 1994. 125., 233., 357. és 390–396.

[13] JOCKENHÖVEL 1996. 213.

[14] AMBS 1990. 269. 12. kép.

[15] MATÚZ 1997. 216.; A felsőtárkányi házak is a kisebb alapterületűek közé tartoztak (MATÚZ 1992.). A békési Várdombon volt olyan lakóépület amelynek alapterülete az 5 m^2-t sem érte el, ill. 4 m^2-nél kisebb gazdasági épületet is találtak (BANNER 1955.; VARGHA 1955.).

[16] KŐSZEGI 1988. 106–107. csak azt írta, hogy a Budapest, XI. Sztregova utcai és a Budapest, IV. Káposztásmegyer–Pavilon lelőhelyeken „nagyobb kiterjedésű lakóteknő" maradványaira bukkantak, tűzhely nyomaival, járószinttel és az előbbi közepén egy cölöplyukkal. A 17 és 30 m hosszú, 50–160 cm mély „lakóteknők" szerkezete nem rekonstruálható (MATÚZ 1997. 213.). Az objektumok környezetében nem került elő nagyobb mennyiségű patics.

[17] Pl. Pécsvárad–Aranyhegy, 1942/III. 80. objektum (DOMBAY 1959. 85. 16. kép); Słupca, Lengyelország, Korún vajdaság (BUKOWSKI 1990. 88-89. és 2. kép).

[18] M7 Somogy, II. 30.

19 ŘÍHOVSKY 1966. 78–79. és 73. 10. kép.

20 MÜLLER 1997. 4. kép 221–2, 203–23., 11. kép Perleberg 3. ház, 12. kép Boomborg 3. ház, 14. kép Boomborg 33. ház.

21 MÜLLER 1997. 168., talán a népi építészetből ismert, emeletes „kástukhoz" hasonlóan.

22 Pécsvárad–Aranyhegyen a mi rekonstrukciónkhoz hasonlóan a kisebb helyiséghez egy nagyobb előtéret feltételeztek (DOMBAY 1959. 77. 11. kép). A Lovčičky-i „J" épületnél az előcsarnok a kisebb, de az egész épület alig 2.5 x 5.5 m (ŘÍHOVSKY 1966. 82. és 73. 10. kép).

23 DOMBAY 1959. 84.

24 ŘÍHOVSKY 1966.78–79.

25 A felsőtárkányi településen két épületet is sikerült rekonstruálni 1–1 cölöplyuk alapján (MATÚZ 1992. 50. 15. kép; MATÚZ 1997. 224. 11. kép).

26 Boronaházakra vonatkozó adatok BUKOWSKY 1990. 91–93.; MATÚZ 1997. 213., 216. A Pritzen 42. lelőhelyen a későbronzkori ház helyén nem kerültek elő cölöplyukak, és az átégett, háromszög alakú agyagtapasztás darabok egyértelműen a boronaház gerendái közti tapasztásból származnak (BÖNISCH 1999. 76–77. és 81. 77. kép.; BÖNISCH 2005. 445.).

27 A Balatonboglár-Berekre dűlő, a Balatonborlár–Borkombinát, az Ordacsehi–Bugaszeg és az Ordacsehi–Kistöltés lelőhelyeken feltárt későbronzkori településeken csak vermek és egyéb gödrök kerültek elő, sem házak vagy épületszerkezetek nem kerültek elő (M7 Somogy, I. 5., II. 15., 26., 28., III. 6–8., 41.)

28 Pl. BUKOWSKY 1990. 93. 11. kép, 94. 13. kép.

29 JOCKENHÖVEL 1996. 210–212.

30 PARE 1996. 226-227.

31 Köszönetet mondok Havasi Bálintnak, aki a halom pontos helyét bemérte és a 10.000-es térképen rögzítette.

32 Már 1926-ban találtak tuskózás közben egy nagyobb aranykincset (TOMPA 1928.), ami egyértelműen lelőhelyünk DNy-i részén került elő (MÜLLER 2006b. 227.). Helyét az 1. kép 3. mutatja. 2005-ben pedig a mi feltárásunkon került elő egy 110 grammos aranykincs (MÜLLER 2006b. 231. 5. kép).

33 JOCKENHÖVEL 1996. 212. A mi feltárásunkon is előkerült egy szép szűrőüst, de a korábbi években a bánya területén bronzedényeket is találtak, amelyek a Laczkó Dezső Múzeumba kerültek (REGENYE 2003. 86–87.).

Itt szeretnék köszönetet mondani Szakács Gézának, aki a megelőző feltárás kezdetétől befejezéséig ásatási technikusként segítette munkámat.

Irodalom:

AMBS 1990
Ambs, R.: Metallverarbeitung in einer spätbronzezeitlichen Höhensiedlung bei Bellenberg (Schwaben). BayVor 55 (1990) 257–271.

BANNER 1955
Banner J.: Bronzkori házak a békési Várdombon. ArchÉrt 82 (1955) 143–150.

BÖNISCH 1999
Bönisch, E.: Brandschutt eines bronzezeitlichen Hauses von Pritzen am ehemaligen Tagebau Greifenhain. In: Ausgrabungen im Niederlausitzer Braunkohlenrevier - 1998. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 3. Pritzen, 1999. 73–81.

BÖNISCH 2005
Bönisch, E.: Begrabene Häuser? Brandschutt mit bronzezeitlichem Hausinventar. In: Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Hrsg.: Horjes, B. – Jung, R. – Kaiser, E. – Teržan, B. Bonn, 2005. 445–462.

BUKOWSKY 1990
Bukowsky, Z.: Zum Stand der demographischen und siedlungsgeschichtlichen Forschung zur Lausitzer Kultur im Stromgebiet von Oder und Weichsel. APA 22 (1990) 85–119.

DOMBAY 1959
Dombay J.: Kőrézkori és koravaskori település nyomai a pécsváradi Aranyhegyen. JPMÉ 1958. Pécs, 1959. 53–102.

HANSEN 1994
Hansen, S.: Metalldeponierungen der Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. UPA 21/1–2. Bonn, 1994.

JÄGER – LOŽEK 1987
Jäger, K-D – Ložek, V.: Landesausbau zur Urnenfelderbronzezeit und während des Mittelalters im östlichen Mitteleuropa. In: Die Urnenfelderkulturen Mitteleuropas. Praha, 1987.

JOCKENHÖVEL 1996
Jockenhövel, A.: Siedlung, Landschaft und Wirtschaft in Zentralmitteleuropa. In: Bellardelli, C. – Peroni, R.: The Bronze Age in Europa and the Mediterranean. Froli, 1996. 209–222.

KŐSZEGI 1988
Kőszegi F.: A Dunántúl története a későbronzkorban. BTM Műhely 1. Bp. 1988.

M7 Somogy
Az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárásai I–II–III. Kaposvár, 2004.

MÜLLER 1997
Müller, U.: Die Gebäude der späten Bronze- und der Urnenfelderzeit im erweiterten Mitteleuropa. In: Haus und Hof in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Hrsg.: Beck, H. – Steuer, H. Göttingen, 1997. 162–192.

MÜLLER 2006a
Müller R.: Várvölgy–Kis-Lázhegy. RégKut 2005. Bp. 2006. 334–335.

MÜLLER 2006b
Müller R.: Várvölgy–Nagy-Lázhegy későbronzkori földvár kutatása. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát…" Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk.: Kovács Gy. – Miklós Zs. Bp. 2006. 227–236.
NOVÁKI 1991
Nováki Gy.: Várvölgy–Kis-Lázhegy későbronzkori földvára. ZalMúz 3 (1991) 155–162.
PARE 1996
Pare, Ch.: Settlement and Social Organisation in Bronze Age Central Europe. In: Belladrelli, C. – Peroni, R.: The Bronze Age in Europa and the Mediterranean. Froli, 1996. 224–230.
REGENYE 2003
Regenye J.: Bronzkori lakoma. in: Térjünk a tárgyra. Szerk.: Tóth G. P.- Schleicher V. Veszprém, 2003. 86–87.
ŘÍHOVSKY 1966
Říhovsky, J.: K poznání sídlišních forem v kultuře středodunajskych popelnicovych polí. Zur Kenntnis der Siedlungsformen in der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. ČMM 15 (1966) 61–95.
TOMPA 1928
Tompa F.: A felsőzsidi lelet. ArchÉrt 42 (1928) 204–207.
VARGHA 1955
Vargha L.: A Békés-várdombi bronzkori építmények rekonstrukciója. ArchÉrt 82 (1955) 151–156.

Die Struktur des in Várvölgy am Nagy-Lázhegy erschlossenen, spätbronzezeitlichen Höhensiedlungsdetails

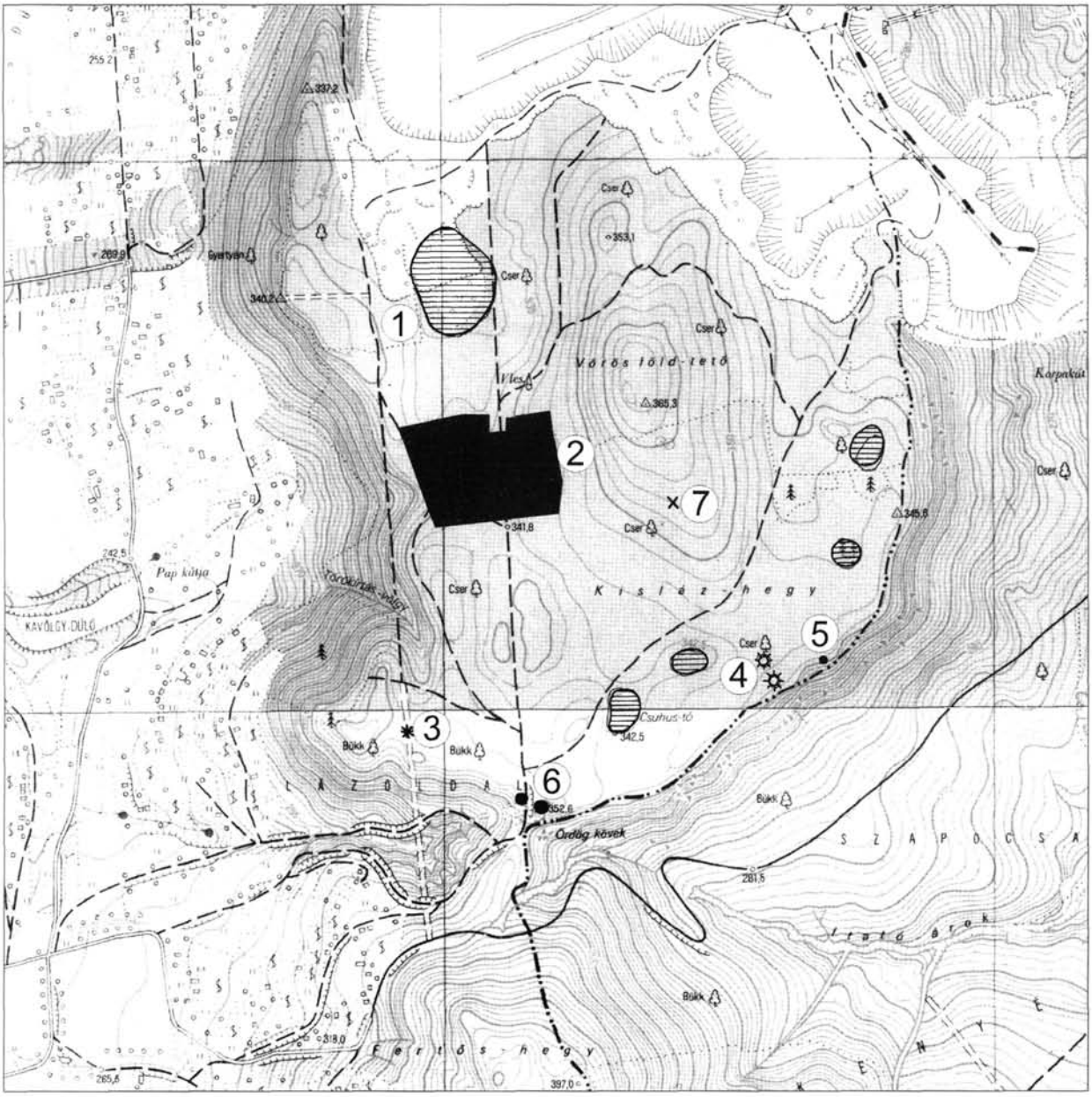
Das cca. 160 ha große Plateau des Basaltberges Nagy-Lázhegy in der Gemeinde Várvölgy ist die größte späturnenfelderzeitliche Höhensiedlung Transdanubiens. Das 1950 eröffnete Basaltbergwerk zerstörte bis heute etwa die Hälfte der Oberfläche. Zwischen 2003 und 2006 haben wir im Rahmen einer vorbeugenden archäologischen Ausgrabung am Süd-Ufer eines ehemaligen Binnensees, eine Fläche von 48.000 m^2 freigelegt. Die Oberflächenfunde beweisen, daß dieser Teilsiedlung etwa 7 ha groß war. Am Plateau befinden sich noch wietere Teilsiedlungen.

Zur Bestimmung der Struktur der Siedlung untersuchten wir die Funde und Befunde. Mit dem Pflügen und dem Waldbau wurde die oberste Erdschicht zerstört, so fanden wir keine Spuren der Fußböden der auf die Erdoberfläche gebauten Häuser. Für Wohnhäuser können wir die Spinnwirtel und die Mühlsteine als charakteristische Funde, die Pfostenlöcher, die Speichergruben und die offenen Herde als charakteristische Befunde bestimmen. Die Verbreitung der Spinnwirtel und der Mühlsteine ist ziemlich gleichmäßig, aber die 43 Speichergruben und die 7, in halb zugeschütteten Abfallgruben gefundenen Herde kommen nur im NW-Teil vor (Abb. 3.).

Wir haben 12 Bronzedepots, mit Gewicht zwischen 0.1 und über 36 Kilo gefunden. In den zwei größten Depots befanden sich auch 6 bzw. 7 Tüllenhämmer. Weiters kam ein Goldfund – über 110 Gramm – ans Tageslicht. Die Bronzedepots verteilen sich mit ausnahme eines engen Streifens am N- und O-Rand relativ gleichmäßig. Viel charakteristischere Funde sind die Gußmodel und die Gußtiegelbruchstücke. Die ersteren fanden wir in 51, die letzteren in 102 Gruben. Sie kommen an der ganzen Siedlung vor, aber dichten sich im SO-Teil (Abb 4.). Daraus schließen wir, daß die Siedlung hauptsächlich von Bronzeschmieden und Händlern bewohnt war und der NW-Teil der Siedlung eher als Wohnbezirk, der SO-Teil, entsprechend der herrschenden Windrichtung als Bronzewerkstattbezirk benützt wurde.

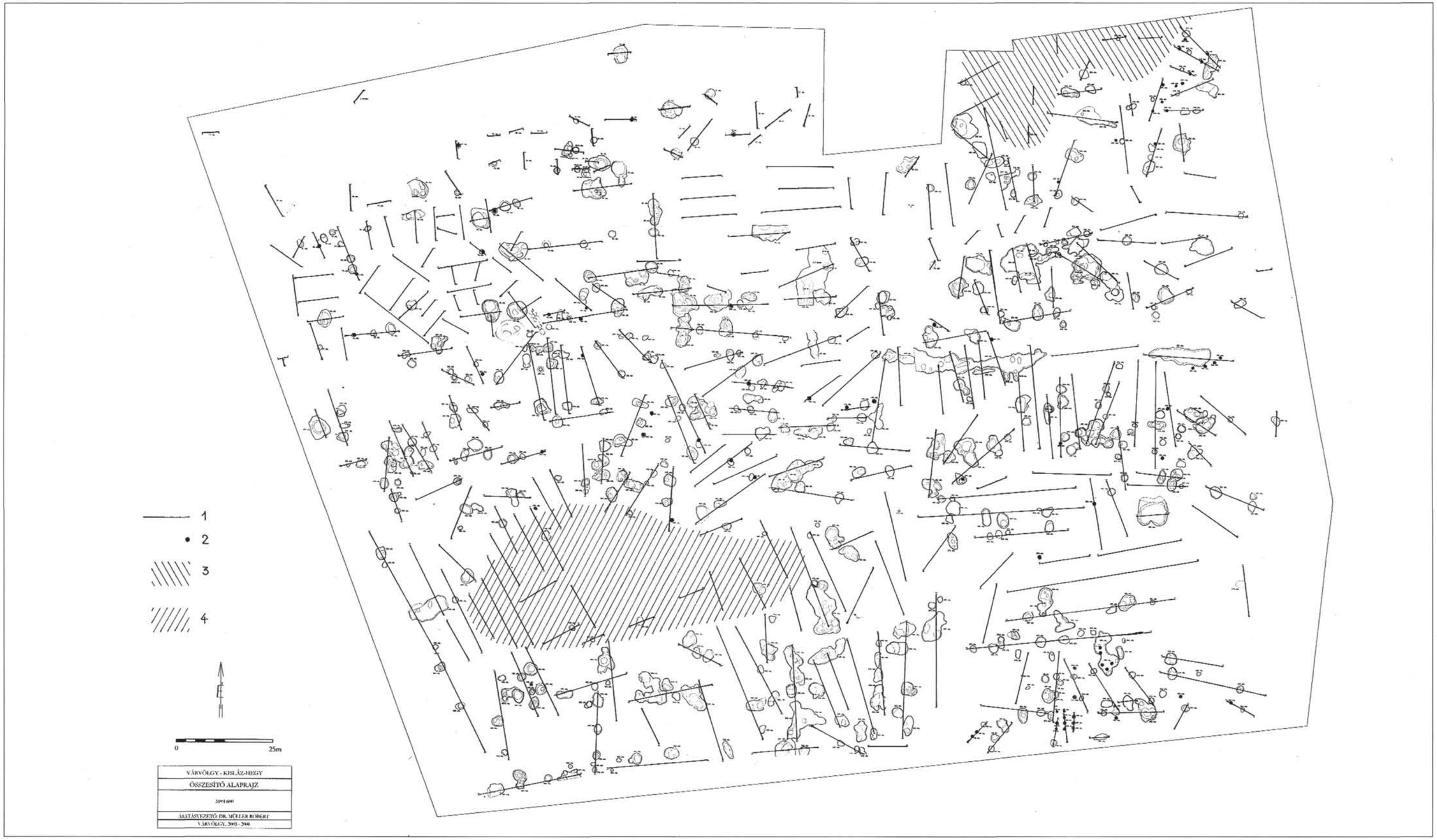
Wir haben mindestens 65 Pfostenlöcher gefunden (Abb. 2.). Die meisten stehen allein, oder so weit voneinander, daß mehrere kaum zu einer Konstruktion gehören konnten. In der Nähe der NO-Ecke befinden sich 2–4 m voneinander entfernt 3 bzw. 4 Pfosten in einer Reihe (Abb. 5.). Sie konnten die Dachkonstruktion von Lagergebäuden ohne Wände halten. In der Nähe der SO-Ecke fanden wir ziemlich nah zueinander 4x3 Pfosten, die als gestelzter Speicher sich rekonstruieren lassen, aber einbezogen die umliegenden und die hypothetischen Pfostenlöcher sind auch andere Varianten möglich (Abb. 6.). Wir fanden kaum durchbrannte Lehmverschmierungsbruchstücke und auch diese stammen meistens von Herdplatten, deshalb nehmen wir an, daß die Häuser und Gebäuden dieser Siedlung hauptsächlich Blockwandbauten sein konnten, und auch bei den Pfostenkonstruktionen müssen wir aus waagerechten Bohlen gebildeten Wände voraussetzen. Die Häuser konnten in erster Linie an den freien Plätzen stehen (Abb.3. 4.).

Übersetzt von Róbert Müller

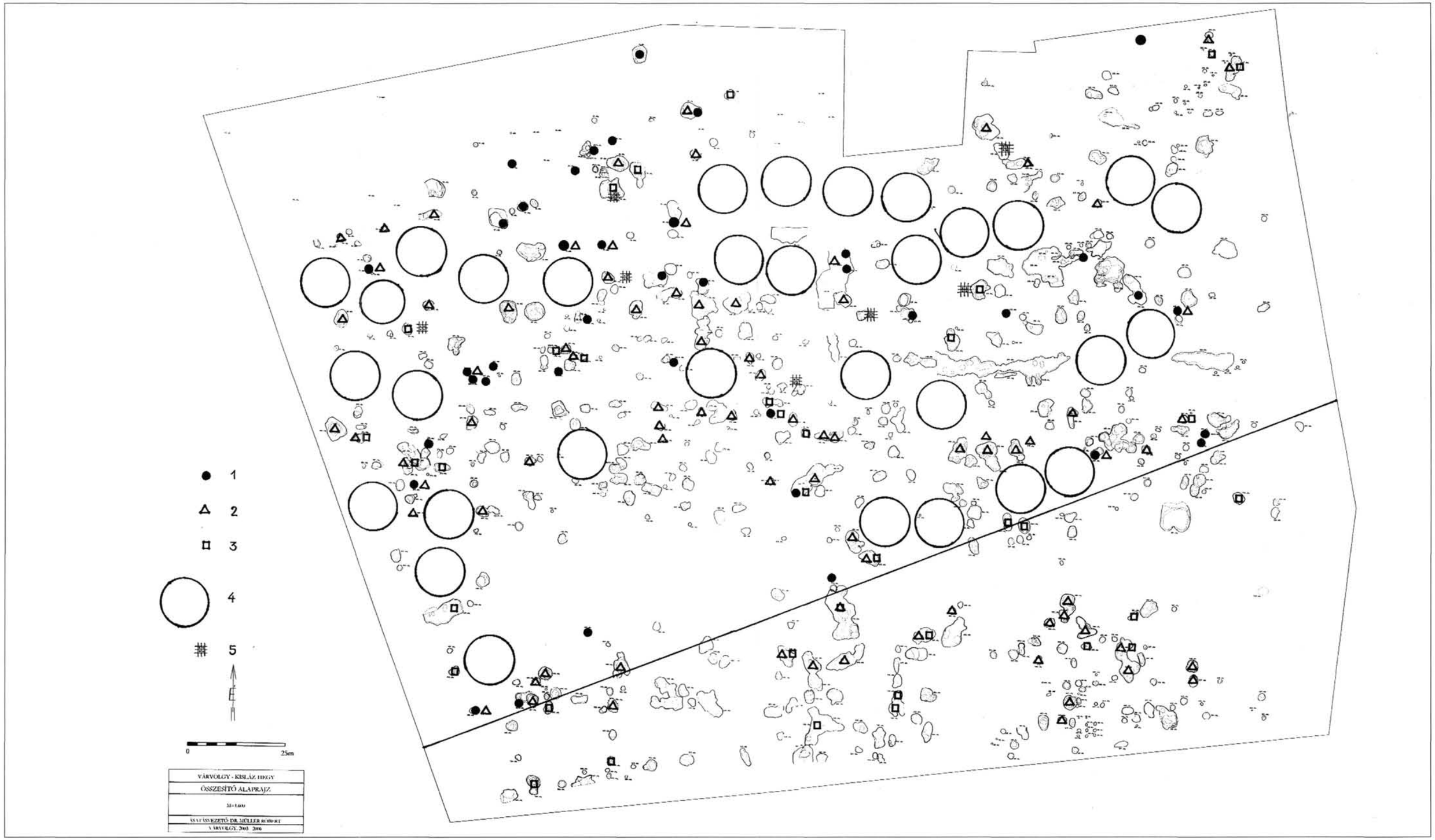

1. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy. 1: a Méházi tó helye; 2: a feltárt felület; 3: az 1926-ban talált aranykincs helye; 4: a Nováki Gy. által talált tumulusok helye; 5: tumulus helye; 6: Ördögkövek, a település főbejárata; 7: településnyomok

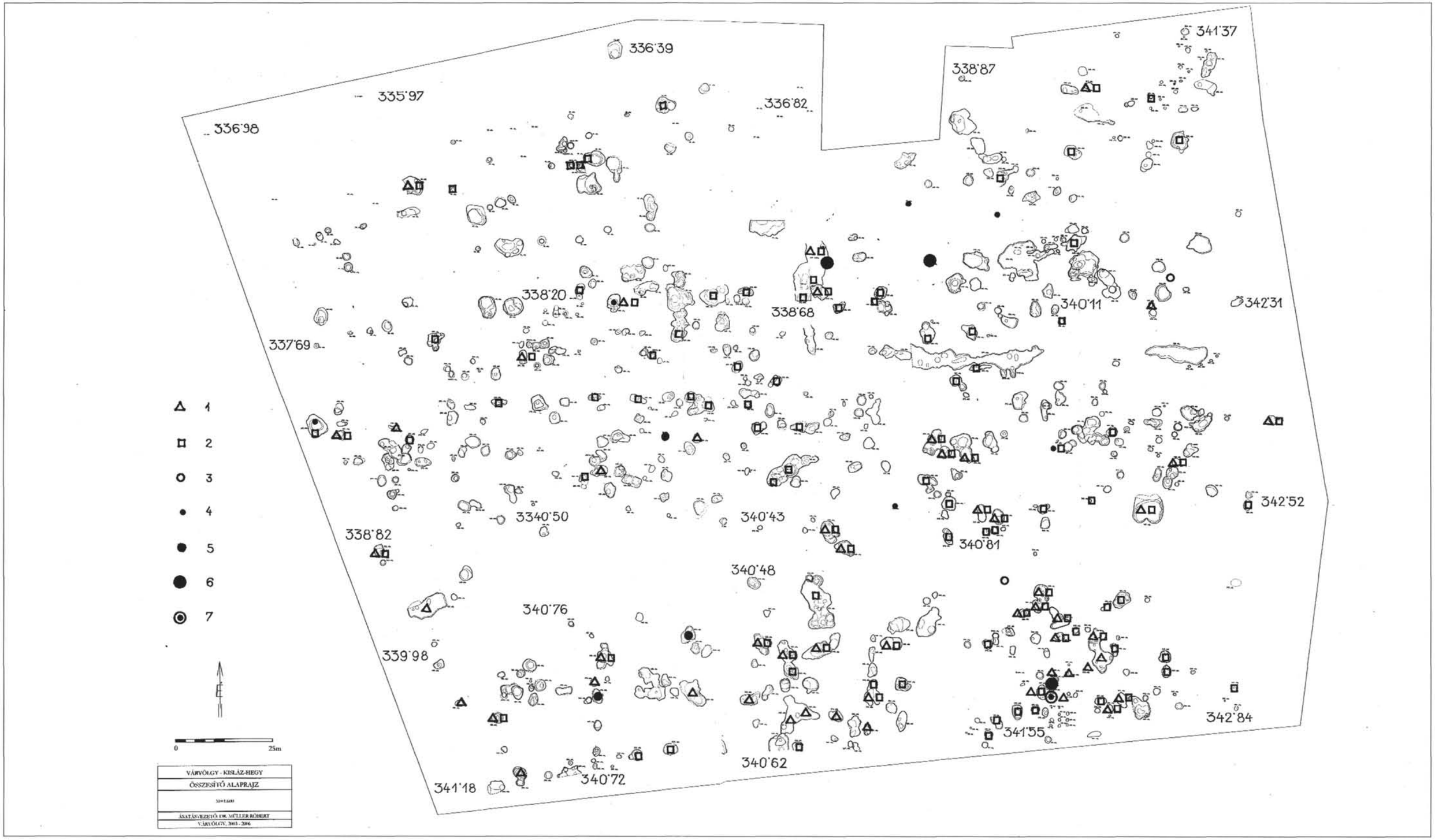
Abb. 1: 1: die Stelle des Binnensees Méház; 2: die erschlossene Fläche; 3: die Stelle des 1926 gefundenen Goldschatzes; 4: die Stelle der durch Gy. Nováki gefundenen Tumuli; 5: die Stelle des Tumulus; 6: die „Teufelssteine", der Haupteingang der Siedlung; 7: Siedlungsspuren

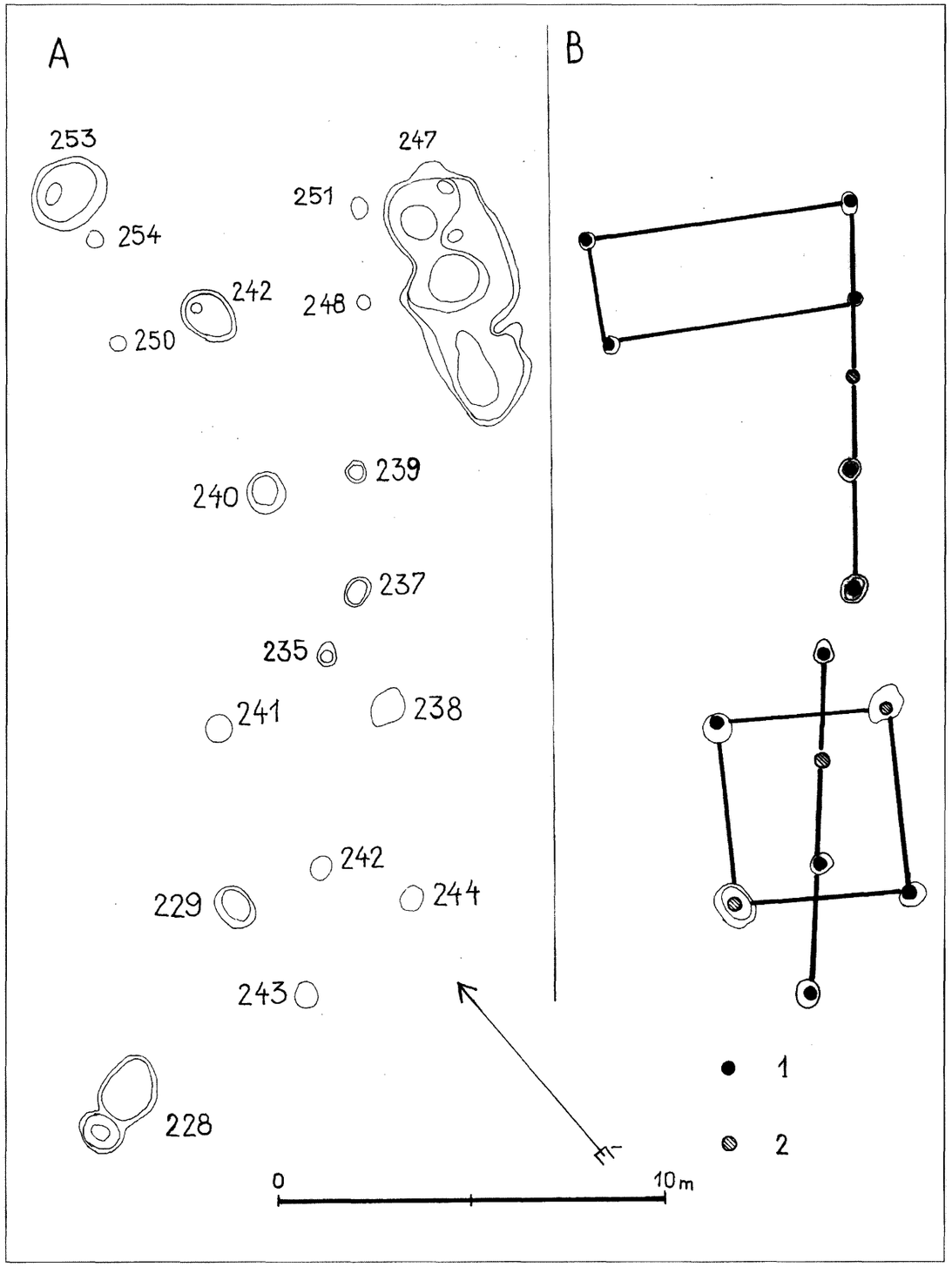
2. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy, a feltárt felület. 1: kutatóárkok; 2: cölöplyukak; 3: vörös tufa a felszínen; 4: bazaltkövek a felszínen
Abb. 2: 1: Suchgräben; 2: Pfostenlöcher; 3: roter Tuff an der Oberfläche; 4: Basaltsteine an der Oberfläche

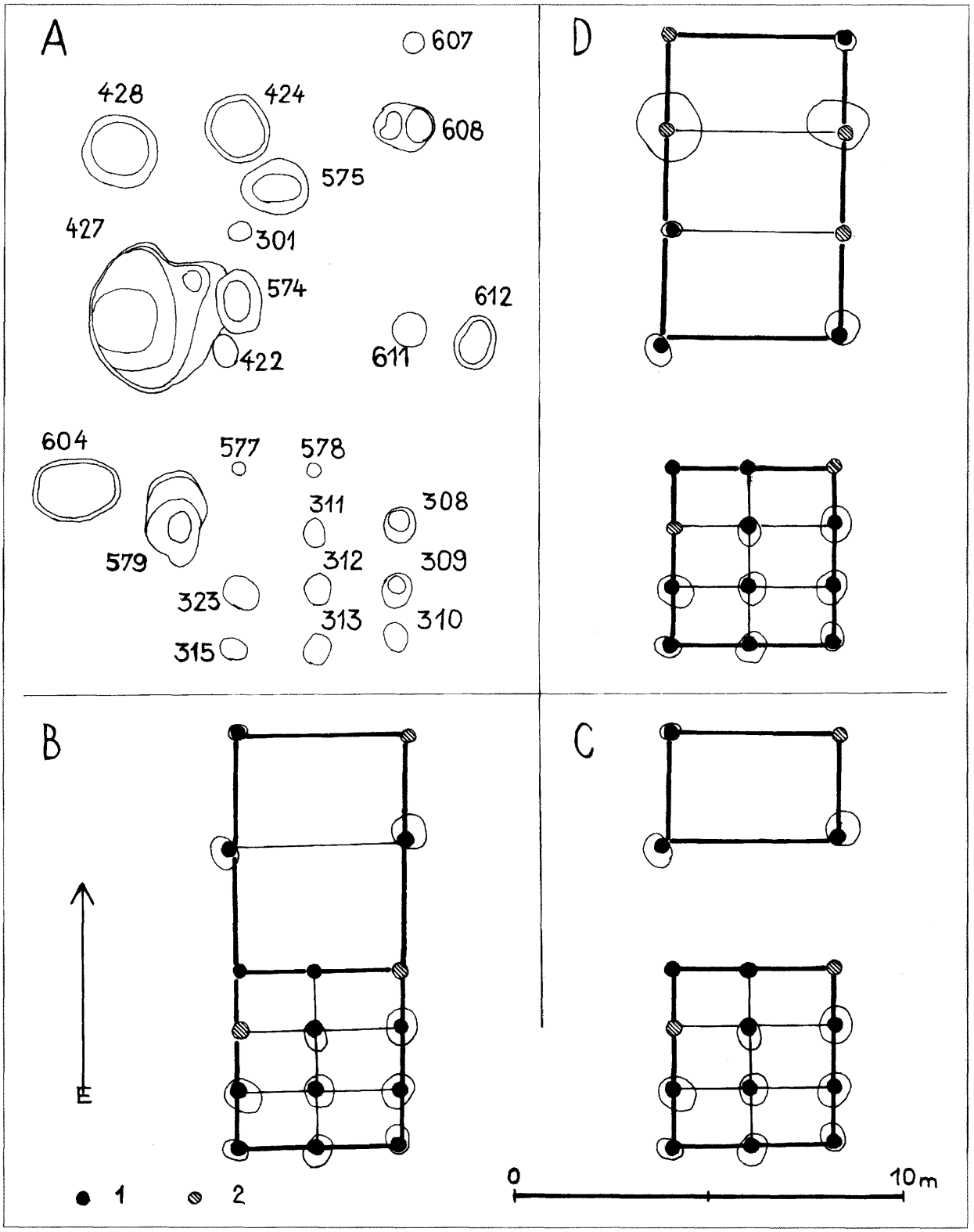
3. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy, a feltárt felület. 1: tároló vermek; 2: orsógombok; 3: őrlőkövek; 4: lehetséges házhelyek; 5: tűzhelyek
Abb. 3: 1: Speichergruben; 2: Spinnwirtel; 3: Mühlsteine; 4: mögliche Hausplätze; 5: Herde

4. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy, a feltárt felület. 1: öntőformák; 2: öntőtégely töredékek; 3: adalékanyag ötvözéshez; 4: bronzlelet < 1 kg; 5: bronzlelet > 1 kg - < 10 kg; 6: bronzlelet > 10 kg; 7: aranylelet
Abb. 4: 1: Gußmodel; 2: Gußtiegelbruchstücke; 3: Zuschlagstoff zur Legierung; 4: Bronzedepot < 1 kg; 5: Bronzedepot > 1 kg - < 10 kg; 6: Bronzedepot > 10 kg; 7: Goldschatz

5. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy. A: településrészlet; B: cölöpszerkezetű épületek váza; 1: cölöplyuk; 2: feltételezett cölöplyuk
Abb. 5. A: Siedlungsdetail; B: Gerüst der Gebäude mit Pfostenkonstruktion; 1: Pfostenloch; 2: hypothetisches Pfostenloch

6. kép: Várvölgy–Nagy-Lázhegy. A: településrészlet; B–C–D: cölöpszerkezetű épületek lehetséges vázai; 1: cölöplyuk; 2: feltételezett cölöplyuk

Abb. 6: A: Siedlungsdetail; B–C–D: mögliche Gerüste der Gebäude mit Pfostenkonstruktion; 1: Pfostenloch; 2: hypothetisches Pfostenloch

B. Hellebrandt Magdolna

Kelta leletek Hejőkeresztúr–Berecske-dombról (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)

A terület kutatástörténete

Hejőkeresztúr belterületétől, azaz a templomtól nyugatra található a Fecskés-domb (2. kép 1). A kiemelkedés fehér foltját a Hejő kanyargó ága és mocsarai fogták körül, mint ahogy azt a II. katonai felmérés térképszelvénye mutatja (1. kép). A felmérés 1856–60 között készült (Hadtörténeti Múzeum Térképtára, hivatkozási szám: XXXIX–45). A környezetéből 6–7 méterrel kiemelkedő dombhátat azóta többször átvágták, a nyugati részbe kocsiutat mélyítettek.

A Fecskés-domb 1960 óta ismert lelőhely, akkor Koponyadombnak írták. Ezen a helyen az Állami Vízépítő Vállalat határjelző követ helyezett el, s a gödrök ásásakor emberi csontok kerültek felszínre, melyekről Fischer János földmunkás értesítette a Herman Ottó Múzeumot. A leletmentést Megay Géza végezte el (HOM Adattár 164–68). A területet Megay tíz helyen megszondázta. Középkorú női csontvázat találtak, melléklet nélkül. A szondázásokból és a domb egész területéről őskori cserepeket gyűjtöttek.

A Fecskés-dombon vezették keresztül a Hejő szabályozott medrét. A Hejő nyugati partjánál 1999-ben az esőzések sírokat mostak ki, erről a Polgármesteri Hivatal értesítette a múzeumot. A sírok a földút alján mutatkoztak. Pusztai Tamás leletmentése során megállapította (HOM A. 2745–00), hogy három temetkezést bolygattak meg, két sír feltárható volt. Az ép sírok tájolása kis eltéréssel Ny–K. Melléklet nem került elő, de az egyik koponyán zöld elszíneződést figyelt meg a régész.

A Berecske-domb leletmentése

A Fecskés-domb délkeleti részén, a mélyített földúttal jól elkülöníthetően található a K–Ny-i irányú ovális alakú, 150 m hosszú, 70 m széles Berecske-domb (2. kép 3; 5. kép 2). Ennek a dombnak a tetejére a község emlékoszlop állítását tervezte 2003-ban. A földmunkák során a lehumuszolt területen Hortobágyi György polgármester régészeti objektumok sötét foltjaira és leletekre figyelt fel, melyek előkerüléséről értesítette a múzeumot.

A leletmentést Csengeri Piroska végezte munkatársával, Hajdú Istvánnal. A feltárt objektumokból neolit- és középkori kerámia anyag került elő. A polgármester a korábban talált leletekkel egy összehajtogatott kelta vas kardot is átadott a régészeknek. A kutatószelvény déli részén előkerült a csontvázas sír alkarcsontja a bronz karperecekkel. A szelvény ezen szakaszán rábontást kellett végezni (2. kép 4), s itt kapcsolódtam be a feltárásba. Csengeri Piroskának ezúton is szeretném megköszönni az anyag publikálási lehetőségét. Az objektumok stratszámot kaptak. Egy csontvázas és egy hamvasztásos sír került feltárásra.

A sírok és a leletek leírása

Az **S6 csontvázas sír** (3. kép 1; 5. kép 1) mélysége 39 cm, tájolása É–D, sírfolt nem látszott. Az elhunytat nyújtott helyzetben temették el, háton fekve. Az alkarok a medence fölé hajlítottak, a bal alsó lábszárak a jobbra rakottak. Az alkaroktól feljebb a váz hiányzik, valamint a bal alsó lábrész és mindkét lábfej. A mérhető váz hossza 90 cm. A kerámia mellékletek a bal láb keleti szélén sorakoztak. A mellékletek a következők:

1/ Kétfülű edényke (3. kép 7; 6. kép 1). Peremrésze az ívelő nyakkal együtt kifelé tart, hasa gömbölyű. Mindkét füle a peremből indul ki, a perem fölé magasodik, és hegyes szögben egyenesen hajlik vissza a has legszélesebb részéhez. A szalagfül lekerekített sarkú téglalap átmetszetű. Egyik füle hiányzik, restaurált, pereme csorba, alja homorú. Kézzel formált, világosbarna színű.

2/ Mély tál vagy csupor (3. kép 8; 6. kép 2). Pereme duzzadtan kihajlik, nyaka hosszú, ívelt, közepén két árokkal kísért borda húzódik. Vállán árok fut körbe, s innen lefelé szélesedik az edény hasa. Omphalosos, körgyűrűs, korongolt, fekete.

3/ Virágcserép alakú fazék (3. kép 10; 6. kép 3). Pereme lekerekített, alig észrevehető nyaka kissé befűzött, hasa öblösödik, és a legszélesebb részen kilenc és hat egyenetlen bebökődés látható sorban, köztük négy lapos, elkeskenyedő végű bütyökfogó volt szabályos elrendezésben. Alja homorú. Kézzel formált, durva kidolgozású, nagy kavicsszemek vannak benne.

4/ Edény alsó része (3. kép 9). Kézzel formált fazék alja és felmenő falának kis része. Az oldalfalon ívben elhelyezve három kis bütyök van, és az oldalfalon ferdén rátett plasztikus léc látható, melyet benyomkodtak. Alja homorú. Világosbarna, törésfelülete szürke. Töredék.

5/ Vas tárgy, esetleg csat volt a medencecsontok között. Felszedéskor lerajzoltuk, nem mutat formát (3. kép 6), de ez is szétesett.

6/ Karperec (3. kép 4). Bronz, ovális alakú, nyitott végű. Végei közelében, és ezzel szemben kissé megvastagodik, és plasztikus diszítésű. Ez a minta ma már a korrozió miatt csak helyenként látható, ívelt vonalak, melyek feltehetően „S" mintát alkothattak. A jobb alkarcsonton volt.

7/ Karperec (3. kép 2). Kör átmetszetű bronz drótból hajlították nyereg alakúra. A karmantyús zárszerkezettel együtt négy helyen szabályos helyközökkel diszítés látszik, mely egy nagyobb-, és mellette két oldalt egy-egy kisebb megvastagodásból áll. A száron néhol rovátkolás vehető ki. Tűje elhegyesedik, és ráhajlik a zárszerkezetre. A bal karcsonton volt felül, alatta volt a 8. számú melléklet.

8/ Karperec (3. kép 3). Bronz. Szerkezete megegyezik a 7. mellékletével. Elhegyesedő vége szabadon áll. Ez volt a bal alkarcsonton, a 7. melléklet alatt.

9/ Bronz fibula (3. kép 5; 8. kép) a sír közvetlen közelében került elő, a sír feletti földben, szórványként. Kisméretű, felsőhúros. Lábán egy gomb van, s a láb visszahajlik a hátra. Tűtartója alul rovátkolt, és a háton is rovátkolásokat láthatunk.

S7 Vas kard (4. kép 1) a sárga altalaj és a humusz határán került elő a gépi földmunkák során, a felszíntől mintegy 37 cm-re. A hamvasztásos sírhoz tartozhatott, hiszen a kardhoz tartozó vas rozsdatömeget a folttól 9 cm-re északra egy csomóban találtuk a nyeséskor. A kard (4. kép 11) kettőbe hajlított. Markolata hiányos, és a koptatója sincs meg. Legnagyobb szélessége 4,4 cm. A megmaradt vasdarabok kibontása során került elő egy vas hüvely, és egy begörbített lándzsahegy gerince (4. kép 6).

S8 hamvasztásos sír (4. kép 1; 7. kép 1). Mélysége mintegy 60 cm. A sír ovális alakú szürke foltja 111 x 130 cm méretű. A folt szürke betöltése több helyen fekete volt a faszénmaradványoktól. A sír bolygatott, a cserepek és a csontmaradványok szétszórtan, több rétegben feküdtek a gödörben. A 4. kép 7–8. bronz karikák a sír déli részén kerültek elő. A restaurálás után a sír mellékletei a következők:

1/ Urna (4. kép 2; 7. kép 3). Pereme kissé duzzadt és kihajlik, nyaka a bordáig szűkül, majd szélesedik az edény egy plasztikus árokig. A has a legszélesebb részig öblösödik, innen lefelé kissé domború fallal szűkül. Alján a szélhez közel egy vonal fut körbe. Korongolt, sötétbarna.

2/ Urna (4. kép 3; 7. kép 2). Pereme kissé duzzadt, kihajlik, hosszú nyakát plasztikus borda erősíti, ez alatt a vállon még egy borda fut körbe, s innen az edényfal hirtelen szélesedik, majd a domború edényfal az aljig szűkül. Korongolt, barna.

3/ Urna (4. kép 4; 7. kép 4) Zömök testű, pereme duzzadt, kihajlik, alatta plasztikus borda erősíti a nyakat, majd lejjebb, a vállon még egy, s innen kissé szélesedik az urna, majd az aljáig szűkül. Alja homorú. Korongolt, világosbarna.

4/ Karika (4. kép 7). Bronz, lapos, ovális átmetszetű. A kard felszereléséhez tartozhatott.

5/ Karika (4. kép 8). Bronz, fél darab. Alsó része lapos, a felső domború.

6/ Csont tárgy (4. kép 5). Egy helyen átfúrt. A sír dél-keleti végében került elő a cserepek alatt, azok felszedése után. Hossza 5,2 cm.

A Berecske-dombtól északra, 5–600 méterre, a Debreceni-tó bővített területén, a sekély partközeli vízben Kerékgyártó Gábor nyékládházi horgász bronz övcsüngőt talált 2001-ben. Az övcsüngő (9. kép) öntött bronz. Fő motívuma líra alak, azaz üregesre öntött két egymás felé fordított „S" forma, mely elválasztott. Az „S" forma szélét hat egymáshoz érő gömbökből álló ívelő sor köti össze az "S" egyik végével, majd a téglalap felső sarkával. A líra motívum középső része lenyúlik, és kis talpban végződik, mely egy lapos téglalap középső részéhez illesztett. A téglalap szélein keret van, s belül ívelő fekvő „S" motívum emelkedik ki a síkból, a lapos részeket piros email töltötte ki, mely részben ma is meg van. A téglalap lefelé szélesedik, ez a rész három helyen kilukasztott volt, jelenleg az egyik széle hiányzik, s itt a fentebb említett gömbsor sincs meg. A meglevő szélső áttörésbe kör átmetszetű karikával egy csüngődísz karikáját fűzték, melyen hosszabb plasztikus tag lóg, ennek vége stilizált állatfejben végződik. A csüngőtöredék teljes hossza 14 cm. Hátoldala lapos, s a gömbsornál sötétebb, ráfolyt anyag látszik. Égett, sérült, hiányos, hamvasztásos sír melléklete lehetett. Nem a sírhoz tartozó kerámiadarabok kerültek elő a hamvasztásos sír bontásából. A két kelta sír környékén találtunk még korongolt fekete kerámiadarabokat, kisméretű, könnyű salakdarabokat, lapos hólyagos darabot is. A lelet-

együttest 2003.5.1–21. leltári számon tartjuk nyilván a Herman Ottó Múzeumban.

A leletek elemzése

Az övcsüngő emailbetétes, „magyar típusú"öv tartozéka. Hasonló került elő például Bölcske–Madocsa-hegyen (SZABÓ 2005, 98; STANCZIK–VADAY 1971, 5. kép 9), Bácsföld és Óbecse között és Szentesen (HUNYADY 1942–1944, XXXIV.1–2; STANCZIK–VADAY 1971, 5. kép 6). Kiskunfélegyháza – Közelszőlő lelőhelyen találtak egy hasonlót (HUNYADY 1942–1944, 104; HUNYADY 1957, 120; SELLYE 1939, 48. II. t. 14–20; STANCZIK–VADAY 1971, 18). Ez az öv hiányos, de jó állapotú, s az 1809-ben felépített Városi Katolikus Gimnázium több ezer darabos gyűjteményében már szerepelt (BÁNKINÉ MOLNÁR 2002, 47. 5–7. kép). A kiskúnfélegyházi múzeumban az 56.116.2. leltári számon tartják nyilván, s ajándékként került a gyűjteménybe. Szőlő alá forgatáskor találták, és a bejegyzés szerint az I. sír melléklete. Ugyanebben az I. sírban találtak a leltárkönyv szerint egy kannelurázott nyakú, turbántekercses hasú urnát, mely a későbronzkor-kora vaskor hagyatéka, és nem valószínű, hogy a kelta sír tartozéka. Analógia még délről, Bačko Gradište (TODOROVIĆ 1968, L.1.), és Novi Banovci (JOVANOVIĆ 1983. 2.kép) lelőhelyeken talált övcsüngő. Líra forma övtagok vannak Bački Monoštor, Ošijek és Hrtkovci-Gomolava lelőhelyeken talált öveken (JOVANOVIĆ 1983, 6. 5. 7. kép). Láthatjuk, hogy a hejőkeresztúri övcsüngő végéről három stilizált állatfejben végződő csüngőcske lógott le, olyan, mint a Bačko Gradište övcsüngőjéről. Megfigyelhetjük, hogy mindezen példáknál három csüngőcske lóg le az övcsüngőről (STANCZIK–VADAY 1971, 1–2, 4, 5. kép 6, 9.kép 1, 7. kép 1–2). A Kárpát-medencétől nyugatra eső területeken is vannak bronz övek, de ezekről két csüngőcske lóg le, példa Manching, Mnichovský Týnec (Louny) és a morvaországi Ptení (Prostějov) övcsüngője (FILIP 1956, 51. ábra 1, XLIII.7, XCI.5). Jenišův Újezd kelta temető leletei alapján Waldhauser rekonstruálta a női öv viseletet (WALDHAUSER 1978, 119. 49. ábra), s ezen a rajzon az övről szintén két kis csüngőcske lóg le. Szabó Miklós leírta (SZABÓ 2005, 98), hogy a hármas szám a kelták számára a tökéletességet jelentette, s mágikus erőt tulajdonítottak neki. Vidékünkön eddig kevés övet találtak. Arka–Herzsaréten hamvasztásos sír mellékleteként tártak fel egyet (SALAMON 1963, 13. 6. ábra 2). Sajólád-Csurgón egy négyszögletes tag került elő (K. VÉGH 1969, 75. IX.t.1. HOM Ltsz.53.873.1). Sajópetri és Kistokaj között bronz öv akasztó tagját találta meg Kovács László miskolci gyűjtő, s 1994-ben átadta a múzeumnak. A tárgy állatfejben végződik, lentebb rombusz alakban kiszélesedik, melyet „X" véset diszít. Hossza 3,5 cm (HOM Ltsz.99.27.16). A sárospataki református kollégium tudományos gyűjteményében Karcsa ismeretlen lelőhelyről őriznek egy bronz övlánctöredéket. Égett, bizonyára hamvasztásos sír melléklete volt. Egyes tagokban vérzománcmaradványok láthatók, akasztója lófej formájú (J. DANKÓ–PATAY 2000, 29). A bronz öveket Hunyady szerint a LT C–D idején használták, és temették el az elhunytakkal, ezt a datálást Stanczik-Vaday is megfelelőnek tartotta (STANCZIK–VADAY 1971, 26), mivel megegyezik észak és kelet Európa ismert leleteinek datálásával.

A bronz fibula (3. kép 5; 8. kép) duxi típusú. Hasonló van Szomód–Kenderhegy (VADÁSZ 1987, IV.t. 9–10) és Nebringen anyagában (KRÄMER 1964, I.t.2, 5.t.1) például. Korai típus.

A 3. kép 4. nyitott végű, diszített karperec mélyített mintájának analógiája a Rácalmás–Kulcstelepen és Nagyécsen talált darab (MÁRTON 1933, X.t.1–2; VIII.t.20). Hasonló diszítésű a nyereg alakúan meghajlított abaújszántói karperec (HUNYADY 1942–1944, XXVII.t.11). Darabunk plasztikus diszítésének elrendezésében emlékeztet Praha-Žižkov és Duchov karpereceire (FILIP 1956, LIV.14; LXVI.9). Párhuzamként idézhetjük még Nové Dvory (KRUTA 1975, 24.ábra 2), valamint Dobrá Voda és Radovesice (WALDHAUSER 1987, 2.t.17; 19.t.15; 42.t.3) hasonló karpereceit. Dobrá Voda datálása LT B2–C1 , míg Radovesice 12. sírjának datálása LT B2a (WALDHAUSER 1987, 88. 117.).

A 3. kép 2–3. nyereg alakúan meghajlított bronz karperecek négy helyen plasztikus megvastagodású diszítésének analógiáit Penc–Kerekdomb (HELLEBRANDT 1999, XII.t.2) és Szomód–Kenderhegy (VADÁSZ 1987, VII.t. 7–8) anyagában figyelhetjük meg. Szomód–Kenderhegy datálása LT C1 (VADÁSZ 1987, 237).

A vas kard válla sarkos. Hasonlót találtak többek között Zalaszentgrót–Aranyod és Zalaszentmihály lelőhelyeken (HORVÁTH 1987, XXXIX.t. 4. 5), közelebb Bodroghalmon (HELLEBRANDT 1999, LXII.t.3.; LXXI.7). Zalaszentgrót datálása LT B2–C1 míg Bodroghalom LT C1.

A 4. kép 2; 7. kép 3. urnához hasonló került elő Muhi-Kocsmadombon (HELLEBRANDT 1999, LXXX.11), de a hejőkeresztúri élesebben profilált. Jellegében emlékeztet Rezi–Rezicseri 35. sírjának darabjára (HORVÁTH 1987, XXIV.17), Jutas–Veszprém (SCHWAPPACH 1974, III.t.4.6), Csobaj (HELLEBRANDT 1980–1982, 5. kép 5, de stílusát tekintve ilyen az 5. kép 7–8, 12. kép 1.10. urna) és Hetény (Chotín, RATIMORSKA 1974, V.t.17) 34. sírjának

urnájára. Mindezek a leletek a LT B2 – C korai szakaszára datálhatók.

A 4. kép 3; 7. kép 2. urna párhuzamát Muhi–Kocsmadomb (HELLEBRANDT 1999, LXXXI.t.7) és Ménfőcsanak (UZSOKI 1987, V.t.2.) kerámiái között (UZSOKI 1987, 40–41) láthatjuk.

A 4. kép 4; 7. kép 4. zömök testű urna analógiája Ménfőcsanak 4. sírjában figyelhető meg (UZSOKI 1987, IV.t.2).

A 3. kép 8.; 6. kép 2. mély tál vagy csupor formája emlékeztet Rácalmás–Kulcstelep (MÁRTON 1933, XX.t.5), Rezi–Rezicseri (HORVÁTH 1987, XIX.t.16), valamint Farmos (HELLEBRANDT 1999, X.t. 7) hasonló darabjaira. Ugyancsak hosszú nyakú kerámia egy bordával Stretavka egyik edénye (MIROŠŠAYOVÁ 1979, 8. ábra 3).

A 3. kép 7; 6. kép 1. kétfülű kézzel formált edényke analógiáját a szkíta kori anyagban találhatjuk meg. Gyűjteményünkben Szirmabesenyő vagy környéke lelőhellyel őrzünk egy hasonló darabot (HELLEBRANDT 2001, 2. kép 14). Mindkettőnek hiányzik az egyik füle, de ez, vagyis, hogy a sírba tett tárgy hiányos, sokszor megfigyelhető a szkíta kori temetkezési szokásoknál (HELLEBRANDT 1986-1987, 118). Kétfülű korongolatlan és korongolt edény volt az Orosháza–Gyopárosi temető 61. és 15., 134. sírjában (T. JUHÁSZ 1972, 219, 10. kép 2).

A 3. kép 10; 6. kép 3. virágcserép alakú fazék profiljának íve és a bebödödéses diszítéssor megtalálható Sopron–Krautacker 29. sírjának leletei között (JEREM 1981, 8. kép 7), az ásató az anyag korát a későhallstatt és a LT átmenetére helyezte. Hasonló mintát ismerünk Chotinból (DUŠEK 1966, X.t. 12; XI.t. 10), Stretavka lelőhelyről (MIROŠŠAYOVÁ 1979, 4. ábra 1), Bodroghalomból (HELLEBRANDT 1999, LXVII.11), s délkeletre Ciumeştiből (ZIRRA 1974, VI.5).

A 3. kép 9. kézzel formált edénymaradvány jellegzetessége az ívesen rátett, benyomkodott plasztikus borda, melyhez hasonlót Muhi–Kocsmadombon (HELLEBRANDT 1996-97, 25. kép 3), Chotinban (DUŠEK 1966, XI.t.6, XLV.t.18, LIII.t.21), Stretavkán (MIROŠŠAYOVÁ 1979, 4. ábra 2.3.7) és Sanislău lelőhelyen (NÉMETI 1982, 10. kép 9) találtak például. A kelet-szlovákiai alföldön levő Stretavka anyagában a kárpátukrajnai Kuštanovice-csoport hatása érződik, mint ahogy Kelet-Magyarország hasonló korú anyagában is, például Bodroghalmon. Stretavka leleteit Miroššayová a Kr.e. 4. századra datálta (MIROŠŠAYOVÁ 1979, 141).

A 4. kép 5. átfúrt csont ép, azaz nem égett, tehát nem került a máglyára, a temetési szertartáskor tehették a sírba. A csont maga Vörös István meghatározása szerint (Szakvéleményéért ezúton szeretnék köszönetet mondani.) gímszarvas jobb oldali astragalus csontja. Végei lecsiszoltak, és a hosszanti élek is. A darab kopott, a luk is, minden jel szerint tartósan, sokáig viselték, bizonyára amulettként.

Hasonló, de kisebb méretű átfúrt csont látható Bécsben a Naturhistorisches Museum állandó régészeti kiállításában. Lelőhelye Gemeinlebarn Pol.Bez. Sankt. Pölten, Niederösterreich. A régebbi urnamezős kultúrába datálták a 12/11. századba Kr. előtt. A kelta hitvilágban a szarvasaganccsal ábrázolt istenség, Cernunnos ismert. Kelta temetőkből és telepekről (JEREM 2003, 1–7. ábra) is kerültek elő agancsok (SZABÓ 2005, 98). Feltételezhetjük, hogy a hiedelem gyökerei mélyebbek, korábbi időkre is visszavezethetők.

Összefoglalás

Az S6 sírban egy 25–50 év közötti nő csontvázát tártuk fel (Mindkét sír antropológiai szakvéleményéért Kővári Ivettnek és Szathmáry Lászlónak tartozom köszönettel). A hiányos váz megmaradt mellékleteivel, a kézzel formált kerámiákkal a korai vaskori hagyományokat őrzi, de már jellegzetes korongolt kelta edénye is van. A két kultúra határterületének idejéből származik, mint a rozvágyi és a radostyáni, valamint a muhi (HELLEBRANDT 1997, 74) temetők. Ugyancsak ennek az időszaknak emlékei a korongolt, de korai formákat mutató kerámiák az S8-as sírból. Ez a sír is bolygatott, földjében 2–4 éves gyermek kissé égett csontjai voltak keveredve más gyermek csontjaival. Bizonyára a földművelés megbolygatta a sír felső részét, és a környező területekről is rávitt az eke csontokat. Az analógiák alapján a kelták a LT B2 – C1 idején temetkeztek a Berecske-dombra. Hejőkeresztúrban és Hejőszalontán több szkítakori temető volt, s feltűnően sok fegyver, azaz 21–25 cm hosszú vas lándzsahegyek, vas csákányok és kések ismertek (HELLEBRANDT 2001, 56, 4–5. kép), kelta lelet eddig kevés (K.VÉGH 1969, 72). Nyilvánvaló, hogy a Berecske-domb korai kelta leletei, az egyértelműen kelta hamvasztásos sír a vas karddal arra utal, hogy a kelták a jelentős szkítakori település meghódítására törekedtek ezen a területen a Kr.e. IV-III. század fordulóján.

Irodalom:

BÁNKINÉ MOLNÁR 2002
Bánkiné Molnár E.: *A százéves Kiskun Múzeum.* Kiskunfélegyháza 2002.

DUŠEK 1966
Dušek, M.: *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin.* Archaeologica Slovaca – Fontes VI. Bratislava 1966.

FILIP 1956
Filip, J.: *Keltové ve střední Evropě. The Celts in Central Europe.* Monumenta Archaeologica V. Praha 1956.

HELLEBRANDT 1980–1982
Hellebrandt, M.: *Der keltische Kantharos in Csobaj und sein historischer Hintergrund.* ActaArchHung 41 (1980–1982) 33–51.

HELLEBRANDT 1986–1987
Hellebrandt M.: *Szkítakori temető Kesznyéten-Szérűs-kerten. Skythenzeitliches Gräberfeld in Kesznyéten-Szérűskert.* 25–26 (1986–1987) 107–126.

HELLEBRANDT 1996–1997
B. Hellebrandt M.: *Muhi-Kocsmadomb, szkíta-kelta temető. Muhi-Kocsmadomb, skythisch-keltisches Gräberfeld.* ArchÉrt 123–124 (1996–1997) 125–129.

HELLEBRANDT 1997
B. Hellebrandt M.: *Keltische Eroberungund Ansiedlung in Nordungarn.* ZalMúz 8 (1997) 69–78.

HELLEBRANDT 1999
B. Hellebrandt M.: *Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary III.* Edit.: T. Kovács – M. Szabó – É. F. Petres.

HELLEBRANDT 2001
B. Hellebrandt M., *A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a Hegyvidék találkozásánál.* In.: Hatalasok viadalokban. Az Alföld szkíta kora. – Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene. Gyulai Katalógusok 10. Szerk. Havassy Péter. Gyula, 2001.

HORVÁTH 1987
Horváth L.: *The surroundings of Keszthely.* Transdanubia I. Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Edit. T. Kovács – É. F. Petres – M. Szabó. Budapest, 1987. 63–178.

HUNYADY 1942–44
Hunyady I.: *Kelták a Kárpátmedencében I–II. Die Kelten im Karpatenbecken I–II.* DissPann II. 18 (1942–1944). Budapest

HUNYADY 1957
Hunyady I.: *Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. The Celts in the Carpathian Basin. The artefactual material.* RégFüz 2 (1957).

J. DANKÓ–PATAY 2000
J. Dankó K. – Patay P.: *Régészeti leletek a sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben.* Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 2. Sorozatszerkesztő Veres László. Szerk. Pusztai Tamás–Viga Gyula. Miskolc, 2000.

JEREM 1980
Jerem E.: *Zur Späthallstatt- und Frühlatenezeit in Transdanubien.* In: Die Hallstatt-kultur. Symposium Steyr. Linz, 1981. 105–115.

JEREM 2003
Jerem E.:*Animal sacrifice and ritual deposits of the Iron Age Ritual treatment of animals:A case study from Sopron-Krautacker, NW Hungary.* In: Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Herausgegeben von E. Jerem und P. Raczky. Budapest 2003. 541–556.

JOVANOVIĆ 1983
Jovanović, B.: *Les Chaînes de Ceinture Chez les Scordisques.* Études Celtiques. 20.1 (1983). 43–57. Páris

JUHÁSZ 1972
Az Orosháza-gyopárosi szkítakori temető La nécropole scythe de Orosháza-Gyopáros. ArchÉrt 99 (1972), 214–223.

KRÄMER 1964
Krämer, W.: *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen).* Veröffentlichungen des staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart. A/8. Vor- und Frühgeschichte. Stuttgart 1964.

KRUTA 1975
Kruta, V.: *L'art Celtique en Bohęme.* Páris 1975.

MÁRTON 1933
Márton L.: *A korai La Tene-kultúra Magyarországon. Die Frühlatenezeit in Ungarn.* Archaeologia Hungarica XI. Budapest 1933.

MIROŠŠAYOVÁ 1979
Miroššayová, E.: *Záchranný Výskum Halštatského Sídliska v Stretavke, okr.Michalovce. Rettungsgrabung auf der hallstattzeitlichen Siedlung in Stretavka, Bez. Michalovce.* In: Archeologické rozhledy, Prága 1979.

NÉMETI 1982
Németi, J.: *Das späthallstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău.* Dacia 26 (1982). 115–144.

RATIMORSKÁ 1974
Ratimorská, P.: *Das keltisches Gräberfeld in Chotín (Südslowakei).*In.: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár 1974. 85–95. Edit. J. Fitz.

SALAMON 1963
Salamon Á.: *La Tene-kori leletek Arkáról. Trouvailles de La Tene mises á jour á Arka.* FolArch 15 (1963). 13–19.

SCHWAPPACH 1974
Schwappach, F.: *Zur Chronologie der östlichen Frühlatene-Keramik.* In.: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár 1974. 109–136. Edit. J.Fitz.

SELLYE 1939
Sellye I.: *Császárkori emailmunkák Pannoniából. Les bronzes émaillés de la Pannonie Romaine.* DissPann II.8. Budapest
STANCZIK–VADAY 1971
Stanczik I. – Vaday A.: *Keltische Bronzegürtel „ungarischen" Typs im Karpatenbecken.* FolArch 22 (1971). 7–27.
SZABÓ 2005
Szabó M.: *A keleti kelták.* Budapest 2005.
TODOROVIĆ, J.: 1968
Todorović J.: *Kelti u Jugoistočnoj Evropi. Die Kelten in Süd-Ost Europa.* Dissertationes VII (1968). Beograd
UZSOKI 1987
Uzsoki A.: *Ménfőcsanak. Transdanubia I.* In: Corpus of Celtic Finds in Hungary. I. 1987. Edit.: T. Kovács – É. F. Petres – M. Szabó. Budapest 1987. 13–61.
VADÁSZ 1987
Vadász É.: *Komárom County II. Transdanubia I.* In: Corpus of Celtic Finds in Hungary. I. 1987. Edit.: T. Kovács – É. F. Petres – M. Szabó. Budapest, 1987. 231–248.
K. VÉGH 1969
K. Végh K.: *Kelta leletek a miskolci múzeumban. Keltenfunde im Herman Ottó Museum in Miskolc.* HOMÉ VIII (1969). 69–114.
WALDHAUSER 1978
Waldhauser, J.: *Das keltische Gräberfeld bei Jenišův Újezd in Böhmen I–II.* Teplice 1978.
WALDHAUSER 1987
Waldhauser, J.: *Betrachtungen zu laténezeitlichen Gräberfeldern in Böhmen.* BRGK 68 (1987).
ZIRRA 1974
Zirra, V.: *Influence des Geto-Daces et de leurs voisins sur l'habitat Celtique de Transylvanie.* In: The Celts in Central Europe. 1974. 47–64. Edit. J. Fitz.

Celtic finds from Hejőkeresztúr–Berecske-domb (Borsod-Abaúj-Zemplén county)

The white patch of the mound of Hejőkeresztúr–Fecskés (Fig. 2.1.) is well distinguished on the second military survey maps which were made between 1856 and 1860 (Fig. 1.). The mound, which is elevated from the surrounding area by 6–7 metres, has been cross-cut by many times. In the western part it was cut through by a cart road. At the south-eastern side of the mound the east-west oriented oval-shaped Berecske mound is situated, which is separated from the Fecskés mound by a dirt road (Figs. 2.3; 5.2). In 2003 the local community wanted to erect a memorial column on the top of the mound. During the construction works archaeological features came to light. Beside Neolithic and Middle Age finds two burials were found, one inhumation (S6 Fig. 3.1.1) and one cremation (S8 Figs. 4. 1; 7.1). A spear head and a sword were also found which probably belonged to the above mentioned cremated grave (S7 Fig. 4.1). Approximately 500–600 metres north from the Berecske mound, within the extended area of lake Debreceni, in 2001 Gábor Kerékgyártó found a lyre-shaped bronze belt pendant in the shallow water at the shore of the lake (Fig. 9).

Assessment of finds

The belt pendant is enamelled and belongs to a „Hungarian" type belt. A similar belt pendant came to light at Bölcske–Madocsahegy (SZABÓ 2005, 98.; STANCZIK–VADAY 1971, Fig. 5. 9), between Bácsföld and Óbecse and at Szentes (HUNYADY 1942–1944, Fig. XXXIV. 1–2; STANCZIK–VADAY 1971, Fig. 5. 6). Another similar belt was found at Kiskunfélegyháza–Közelszőlő (HUNYADY 1942–1944, 104.; HUNYADY 1957, 120.; SELLYE 1939, 48. Fig. II. 14–20.; STANCZIK–VADAY 1971, 18.). This belt is incomplete but it is in a good condition. This object is included in the collection of several thousand items of the city's Catholic Gymnasium, which was built in 1908 (BÁNKINÉ MOLNÁR 2002, 47. Figs. 5–7). Further analogies of the belt pendant were found at Bačko Gradište (TODOROVIĆ 1968, 1) and Novi Banovci (JOVANOVIĆ 1983. Fig. 2.). There are lyre-shaped pendants on the belts found at Bački Monoštor, Ošijek and Hrtkovci-Gomolava (JOVANOVIĆ 1983, Figs. 5–7.). At the end of the pendant from Hejőkeresztúr three smaller pendants hang, whose stylised animal head shape is similar to the ones found at Bačko Gradište. In the above examples in all cases three small pendants hang from a pendant (STANCZIK–VADAY 1971, 1–2, 4, Figs 5.6; 9.1; 7.1–2). West from the Carpathian Basin similar bronze belts can also be found, although these have two small pendants hanging from a larger pendant such as at Manching, Mnichovský Týnec (Louny) and at a Moravian Ptení (Prostéjov) (FILIP 1956, Figs. 51. 1, XLIII. 7., XCI. 5.). According to the finds of a Celtic

cemetery at Jenišův Újezd womens belts were reconstructed by Waldhauser (WALDHAUSER 1978, 119, Fig. 49.). In this reconstruction also two pendants hang from a larger pendant. Miklós Szabó (SZABÓ 2005, 98) considered that for the Celts the number three stood for perfection, and they attributed a magical power to it. In north-east Hungary only a few belts were found such as at Arka–Herzsarét where one such belt came to light from a cremated grave (SALAMON 1963, 13. Fig. 6. 2). At Sajólád–Csurgó a rectangular-shaped piece was found (K.VÉGH 1969, 75. Fig. IX.1. HOM Ltsz. 53.873.1.). Between Sajópetri and Kistokaj a bronze hook of a belt was found by László Kovács, a collector from Miskolc, who gave it to the Museum in 1994. The hook of this belt ends in an animal head. Below, it widens into a rhomboid shape, which is decorated by an engraved X. Its length is 3,5 cm (HOM Ltsz.99.27.16). In the collection of the Reformed College of Sárospatak there is a fragment of a bronze belt chain from an unknown place under the name of „Karcsa ismeretlen". It is burnt so it was probably from a cremated grave. In some of the pieces there are remains of red enamel and its hook has the shape of a horse head (J. DANKÓ–PATAY 2000, 29). Hunyady considered that the bronze belt was in use and then buried during LT C–D (HUNYADY 1942–44, 104). According to Stanczik and Vaday the dating of this bronze belt to this period is accurate (STANCZIK–VADAY 1971, 26).

The bronze fibula (Figs. 3. 5; 8) is Dux-type. There is a similar piece for example at Szomód–Kenderhegy (VADÁSZ 1987, Fig. IV. 9–10) and Nebringen (KRÄMER 1964, Figs. I. 2; 5.1). This is an early fibula type.

An analogy of the deep decoration of an open-ended bracelet in figure 3.4 can be found at Rácalmás–Kulcstelep and Nagyécse (MÁRTON 1933, Figs. X. 1–2; VIII. 20). There is one bracelet with similar decoration that was bent into a saddle shape from Abaújszántó (HUNYADY 1942–1944, Fig. XXVII. 11). The arrangement of the plastic decoration of the bracelet is reminiscent of similar finds from Praha-Žižkov and Duchov (FILIP 1956, Figs LIV. 14; LXVI. 9). Further analogies of the bracelet are available from Nové Dvory (KRUTA 1975, Fig 24. 2), Dobrá Voda and Radovesice (WALDHAUSER 1987, Figs. 2. 17; 19. 15; 42. 3). The relative dating of Dobrá Voda is LT B2–C1, while grave 12 from Radovesice can be dated to LT B2a (WALDHAUSER 1987, 88. 117).

The bronze bracelet that was bent into a saddle shape was thickened at four places (Fig. 3. 2–3). Analogies of such decoration can be found at Penc–Kerekdomb (HELLEBRANDT 1999, Fig. XII. 2) and Szomód–Kenderhegy (VADÁSZ 1987, Fig. VII. 7–8). The dating of Szomód–Kenderhegy is LT C1 (VADÁSZ 1987, 237).

The shoulder of the iron sword is sharp. A similar sword was found amongst others at Zalaszentgrót–Aranyod, Zalaszentmihály (HORVÁTH 1987, Fig. XXXIX. 4., 5), and closer to Hejőkeresztúr at Bodroghalom (HELLEBRANDT 1999, Figs LXII. 3; LXXI. 7). The dating of Zalaszentgrót is LT B2–C1, while for Bodroghalom is LT C1. A similar urn to the one in figures 4.2 and 7.3 came to light from Muhi–Kocsmadomb (HELLEBRANDT 1999, Fig. LXXX. 11) but the one from Hejőkeresztúr has a sharper profile. It has similar characteristics to an urn in grave 35 at Rezi–Rezicseri (HORVÁTH 1987, Fig. XXIV.17), Jutas–Veszprém (SCHWAPPACH 1974, Fig. III. 4, 6), Csobaj (HELLEBRANDT 1980–1982, Fig. 5. 5, and stylistically it is similar to urns in Figs 5. 7–8; 12. 1, 10) and to an urn in grave 34 at Hetény (Chotin, RATIMORSKA 1974, Fig. V. 17). These finds can be dated to the early phase of LT B2–C. Analogies of the urn in figures 4.3 and 7.2 came to light at Muhi–Kocsmadomb (HELLEBRANDT 1999, Fig. LXXXI. 7) and Ménfőcsanak (UZSOKI 1987, 40–41, Fig. V. 2).

Analogies of the squat urn in figures 4.4 and 7.4 are present in grave 4 at Menfőcsanak (UZSOKI 1987, Fig. IV. 2).

Analogies of a deep bowl in figures 3.8 and 6.2 are reminiscent of finds from Rácalmás–Kulcstelep (MÁRTON 1933, Fig. XX. 5), Rezi–Rezicseri (HORVÁTH 1987, Fig. XIX. 16) and Farmos (HELLEBRANDT 1999, Fig. X. 7). Also a long-necked vessel with one rib is found at Stretavka (MIROŠŠAYOVÁ 1979, Fig. 8. 3). The analogy of a handmade small vessel with two handles in figure 3.7 and 6.1 is known from Scythian assemblages. In our collection there is a similar piece from Szirmabesenyő or its surroundings (HELLEBRANDT 2001, Fig. 2. 14). One of the handles is missing from both vessels but the practice of placing an incomplete vessel in the grave is a common Scythian burial habit (HELLEBRANDT 1986–1987, 118). Two-handed handmade and wheel-made vessels were in graves 15, 61 and 134 at Orosháza–Gyopáros (T. JUHÁSZ 1972, 219, Fig. 10. 2).

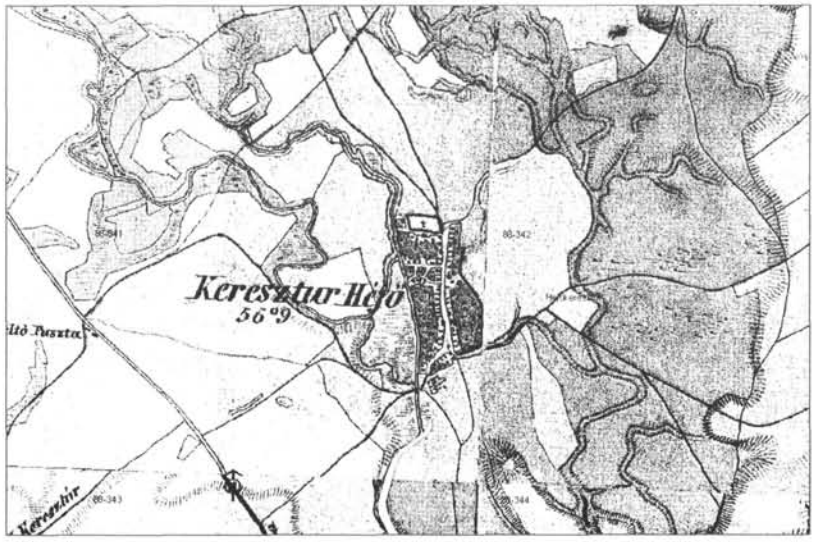
The profile and stabbed decoration of a flowerpot-shaped vessel in figures 3.10 and 6.3 can be found in grave 29 at Sopron–Krautacker and dated to the transitional period of late Halstatt and early LT (JEREM 1981, Fig. 8. 7). Similar decoration is known from Chotin (DUŠEK 1966, Figs. X. 12; XI. 10), Stretavka (MIROŠŠAYOVÁ 1979, Fig. 4. 1), Bodroghalom (HELLEBRANDT 1999, Fig. LXVII. 11) and in the south-east at Ciumeşti (ZIRRA 1974, Fig. VI. 5).

The characteristic of a handmade vessel in figure 3.9 is that it has an arched applied rib with finger impressions. Similar decoration can be found, for example, at the sites of Muhi–Kocsmadomb (HELLEBRANDT 1996-1997, Fig. 25. 3), Chotin (DUŠEK 1966, Figs. XI. 6; XLV. 18; LIII. 21), Stretavka (MIROŠŠAYOVÁ 1979, Fig. 4. 2, 3, 7) and at Sanislău (NÉMETI 1982, Fig. 10. 9). In the material culture of Stretavka in the eastern Slovakian Plain an effect of a Carpatho-Ukraine Kuštanovice group can be recognised just as in the material culture of eastern Hungary, such as at Bodroghalom, which can be dated to a similar period. The finds at Stretavka are dated to the 4th century BC by Miroššayová (MIROŠŠAYOVÁ 1979, 141). A pierced bone in figure 4.5 is not burnt which implies that it was not placed on the pyre but in the grave during the burial ceremony. According to István Vörös (I would like to thank him for the identification of the object) the bone is a right astragalus of a hart. Its ends and the corners on its sides are polished. It is worn and a hole in it is also worn suggesting that it was used for a long period, probably as an amulet. Similar but smaller pierced astragalus bone can be found in Vienna in a contemporary exhibition of the Naturhistorisches Museum. It was found at Gemeinlebarn Pol. Bez. Sankt. Pölten, Niederösterreich. It is dated to the 11th-12th centuries BC to the older phase of Urnfield culture. In the belief system of the Celts a god who wears an antler is known as Cernunnos. Antlers were found both in Celtic cemeteries and settlements (JEREM 2003, Figs. 1–7; SZABÓ 2005, 98). It is assumed that the roots of a belief concerning antler originates in earlier history of the Celts.

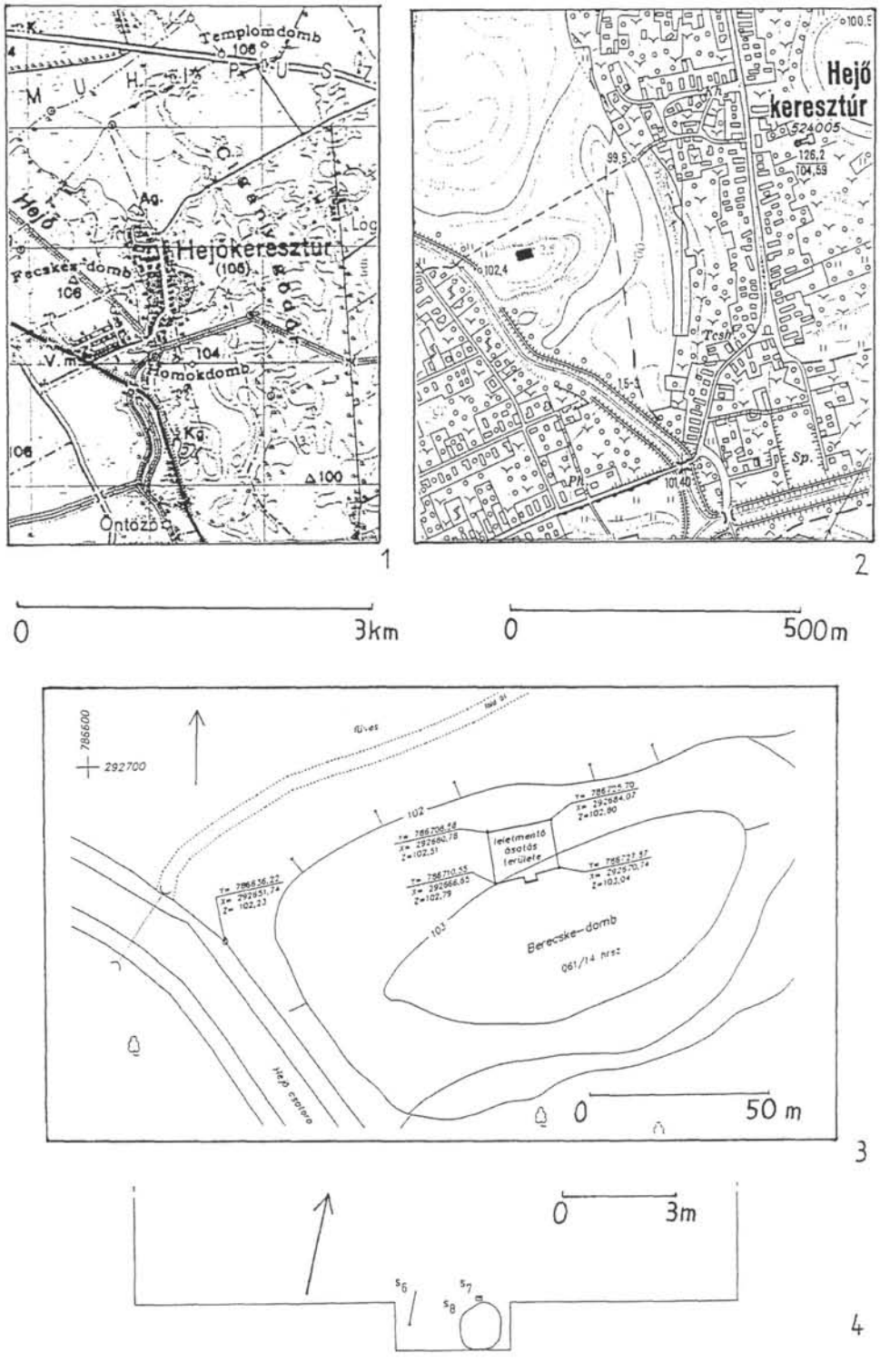
Summary

In grave S6 a skeleton of a 25–50 year old woman was found (I would like to thank Ivett Kővári and László Szathmáry for the anthropological assessment of the bones of both graves). An incomplete skeleton with handmade pottery represents an early Iron Age tradition, but it also has characteristic wheel-made Celtic pottery. It can be dated to a period when the two cultures had a similar borderland. The cemeteries at Rozvágy, Radostyán and Muhi can be dated to the same period (HELLEBRANDT 1997, 74). Wheel-made vessels from grave S8 are dated to a similar period although their shapes show characteristics of earlier vessels. This grave has also been disturbed. In the grave there was a 2–4 year old child's slightly burned bones mixed with bones from a different child. Agricultural works probably disturbed the upper part of the graves and as a result bones from different graves became mixed. According to the above mentioned analogies the Celts buried their dead in the Berecske mound around LT B2–C1. At Hejőkeresztúr and Hejőszalonta there were several Scythian cemeteries, and apparently several weapons are known such as 21–25 cm long iron spear heads, iron pickaxes and knives (HELLEBRANDT 2001, 56, Figs. 4–5). As opposed to this the number of Celtic finds until now is scarce (K.VÉGH 1969, 72). It is apparent that the presence of early Celtic finds at Berecske mound and a definitely Celtic cremated grave with an iron sword implies that the Celts captured an important Scythian settlement within this area at the turn of the 4th - 3rd centuries BC.

Translated by Attila Kreiter

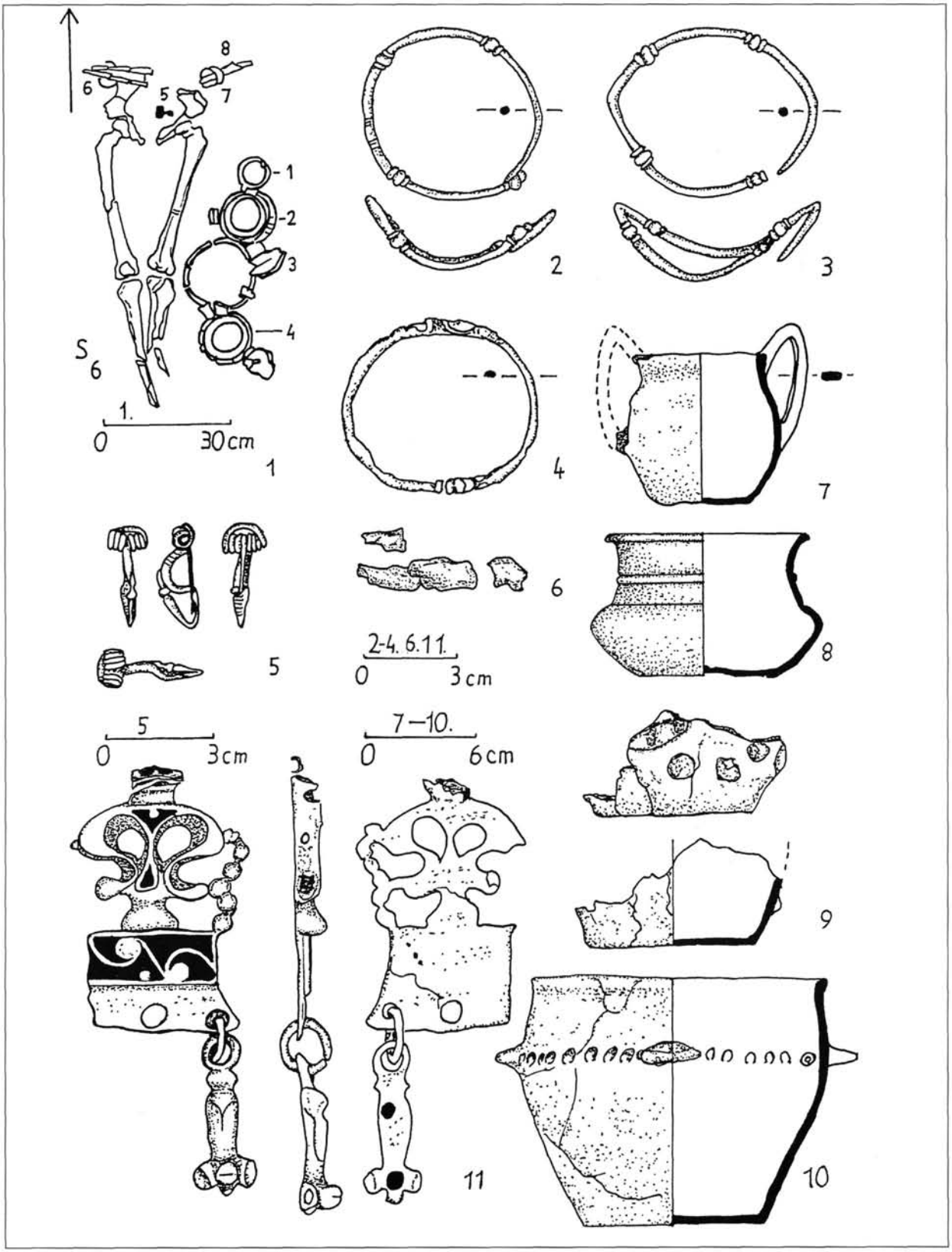

1. kép: Hejőkeresztúr a II. katonai felmérésen (1856–60)
Fig. 1: Hejőkeresztúr in the second military survey

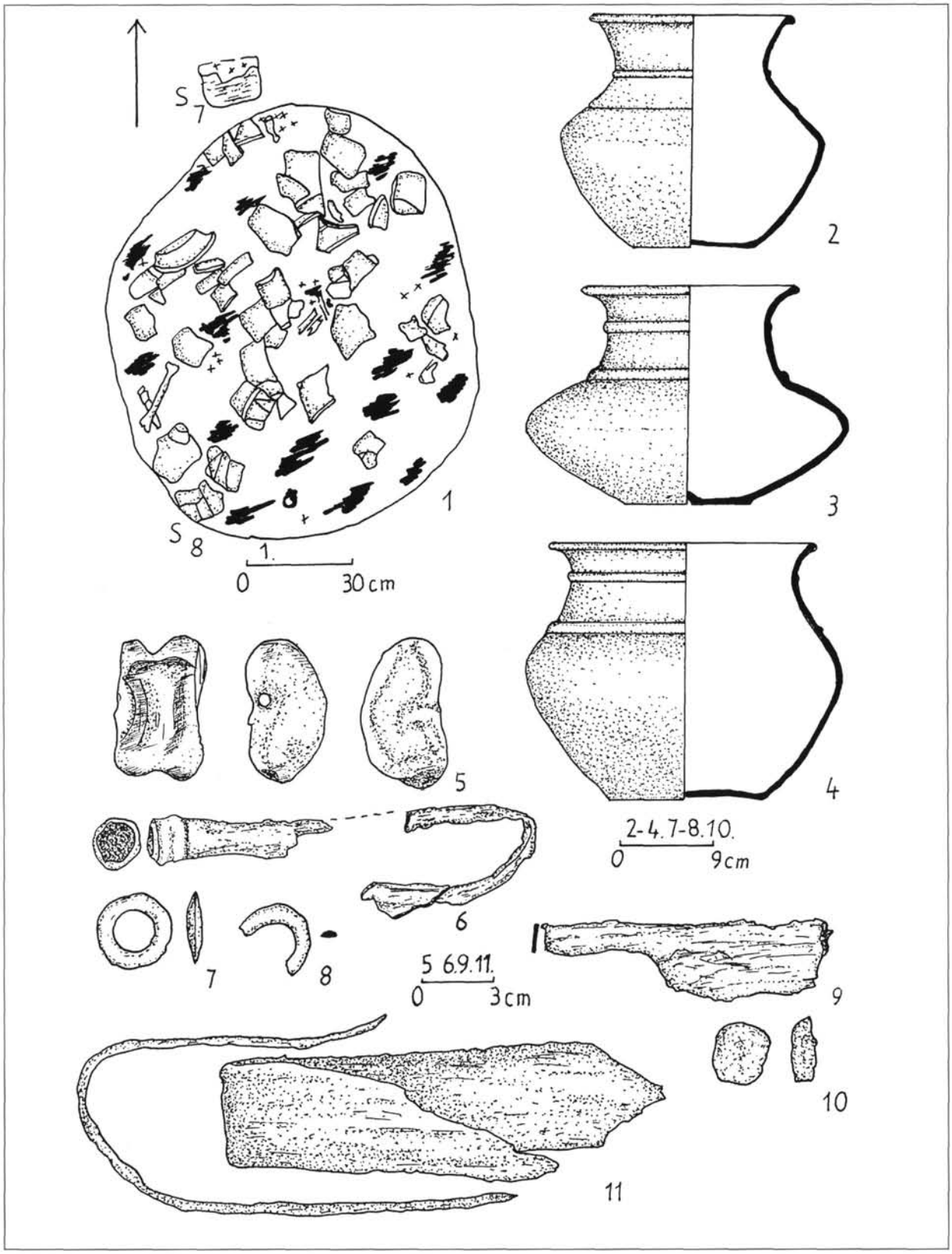

2. kép: 1: Hejőkeresztúr – Fecskés-domb a XX. század első felében készült térképen; 2: A lelőhely a XX. század második felében készült térképen; 3: A Berecske-domb felmérése az ásatási szelvényekkel; 4: A kelta sírok az ásatási szelvényben

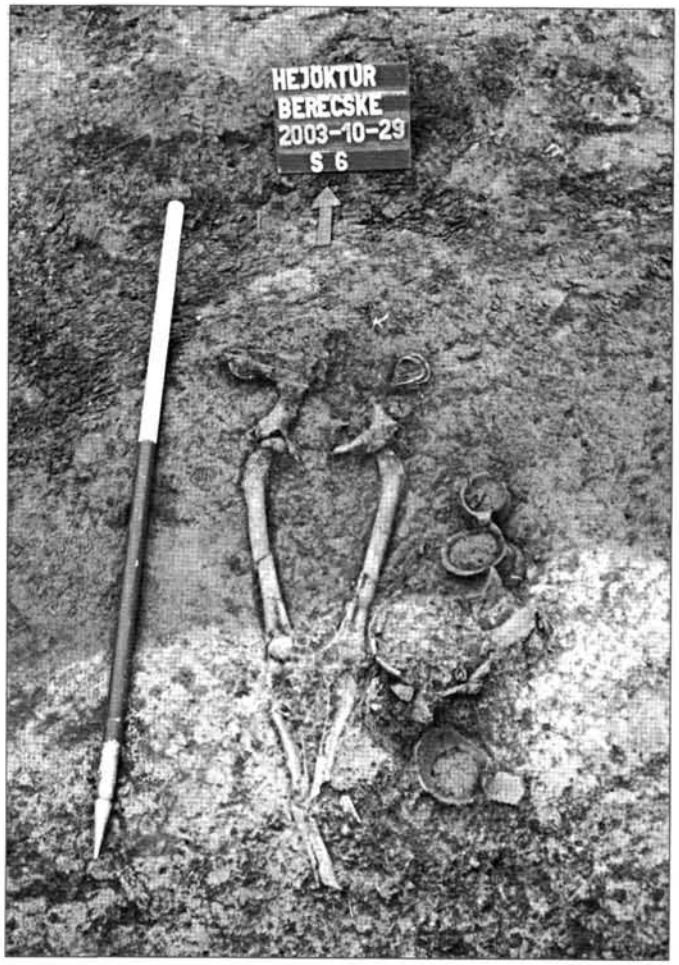
Fig. 2: 1: Hejőkeresztúr – Fecskés-domb in a map made in the first part of the 20th century. 2. The site in a map made in the second part of the 20th century. 3. A survey of Berecske-domb with the excavated trenches. 4: Celtic graves in the trenc

3. kép: Hejőkeresztúr. 1–4, 6–10: A csontvázas sír leletei; 5, 11: Szórvány
Fig. 3: Hejőkeresztúr. 1–4, 6–10: An inhumated grave and its grave goods; 5, 11: Scattered finds

4. kép: Hejőkeresztúr; 1–11: A hamvasztásos sír és leletei
Fig. 4: Hejőkeresztúr; 1–11: A cremated grave and its grave goods

1

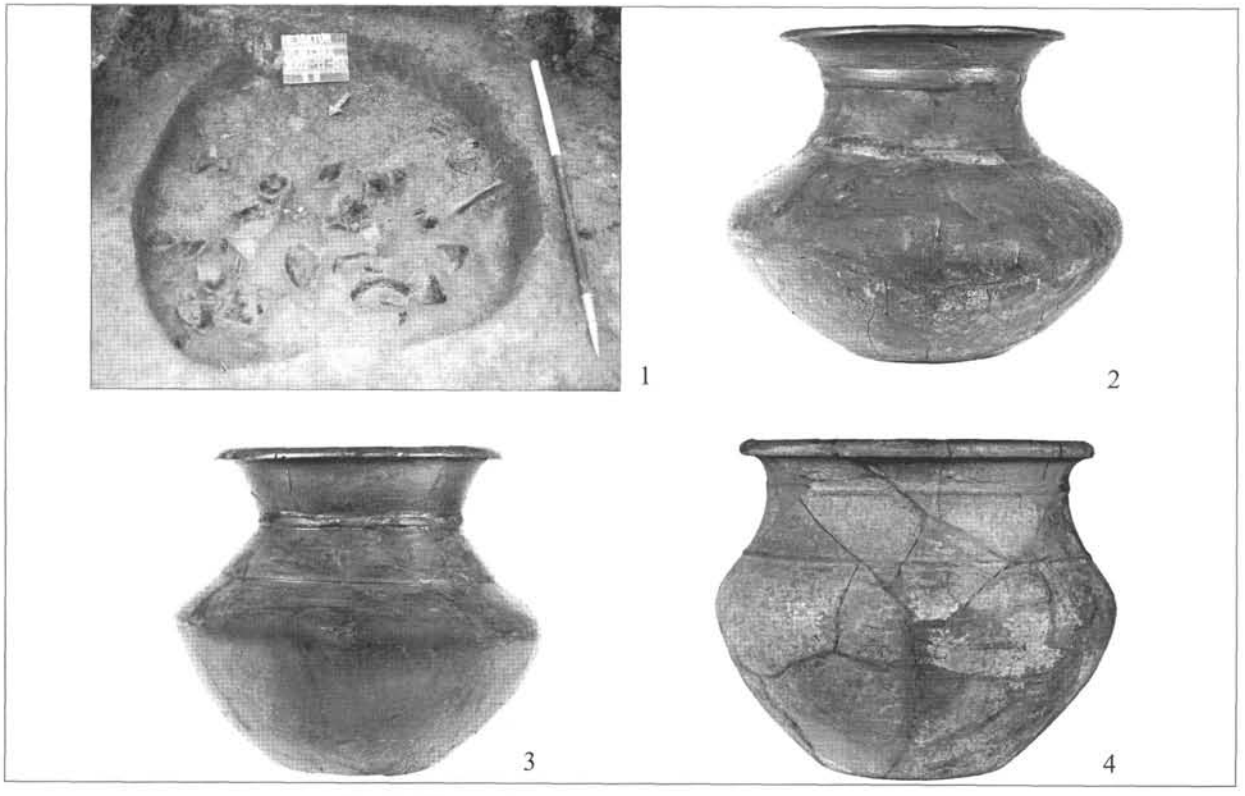

2

5. kép: Hejőkeresztúr. 1: Csontvázas sír fotója; 2: A lelőhely a 2004-ben felállított emlékművel
Fig. 5: Hejőkeresztúr. 1: Photo of the inhumated grave; 2: The archaeological site with the memorial column erected in 2004

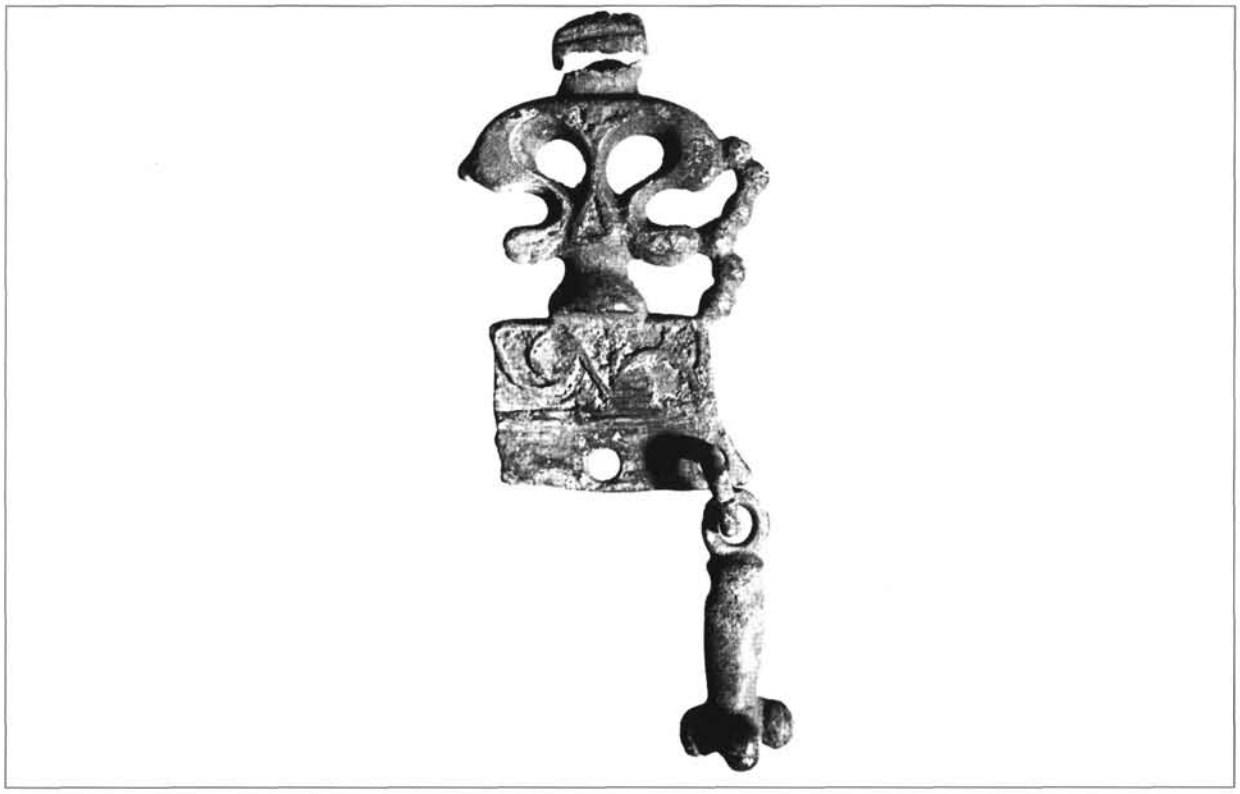
6. kép: Hejőkeresztúr. A csontvázas sír kerámiái
Fig. 6: Hejőkeresztúr. Ceramics from the inhumated grave

7. kép: Hejőkeresztúr. A hamvasztásos sír és edénymellékletei
Fig. 7: Hejőkeresztúr. Pottery from the cremated grave

8. kép: Hejőkeresztúr. Fibula a csontvázas sír környékéről
Fig. 8: Hejőkeresztúr. Fibula from the surrounding of the inhmated grave

9. kép: Hejőkeresztúr. Övcsüngő
Fig. 9: Hejőkeresztúr. Belt pendant

Eke István

Késő vaskori település Nagyrécse határában

A lelőhely régészeti kutatása

Az M7-es autópálya építése kapcsán került sor a 724 kódszámú Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet nevű régészeti lelőhely próbafeltárására. Az ásatás során derült ki, hogy a régészeti lelőhely csak kis mértében érintett az autópálya nyomvonalával, ezt a területet feltártuk.

A régészeti lelőhely Zala megyében, Nagyrécse keleti határában, a Sárszegi-patak keleti partján egy észak-déli dombhát délnyugati részén terül el (1. kép). A 2003-ban végzett terepbejárás során, a helyszínen őskori, valamint zömmel Árpád- és késő középkori kerámiatöredékeket gyűjtöttek (KVASSAY– HORVÁTH– SZÁRAZ–FRANKOVICS 2004).

A próbafeltárására 2005. július 25. – 2005. augusztus 03. között került sor Tokai Zita Mária vezetésével.[1] Az autópálya nyomvonalának DK-i részén, alacsony, alig kiemelkedő területen egy földbemélyített ház, valamint az egyik kutatóárokban egy őskori kerámiát tartalmazó gödör került elő. Jelen dolgozatban a kelta házzal és az előkerült kelta leletekkel foglalkozom.

Objektumleírás

1. objektum:

Kelta ház (2. kép 1–2.) Méretek: H: 388 cm, Sz: 270 cm, M: 54 cm

Közel északkelet-délnyugati tájolású lekerekített sarkú téglalap alakú, függőleges oldalú, lejárt padlójú földbemélyített ház. A ház tetőszerkezetét tartó ágasfák a ház hossztengelyében a ház rövidebb oldalának közepén helyezkedtek el. Az északkeleti oldalon megújításra utal a két egymás mellé ásott cölöplyuk, illetve a ház közepén is meg tudtunk figyelni egy oszlophelyet. A ház középső részén tűzhely nyomait találtuk.

A épület északkeleti és északnyugati sarkában félköríves padkát alakítottak ki, valamint a déli oldalon is végigfut egy kb. 40 cm széles padka, amelyet a ház délnyugati sarkába ásott, méhkas átmetszetű gödör szakít meg. A ház északnyugati és északkeleti részén a padkák előtt két kisebb (kb. 70 cm átmérőjű) gödör volt. (2–3. objektumok).

A feltárt leletanyag zömét kerámiatöredékek adják, emellett állatcsont, kevés patics és kő, egy rossz állapotú vastárgy töredéke és egy szapropelit karperec töredéke került napvilágra. Az objektum környékén húzott többi kutatóárok negatív volt.

Leletanyag leírása:[2]

1. Tál peremtöredéke: Korongolt, szürke, jól iszapolt homokkal és kevés grafittal soványított peremtöredék. A vállon enyhén kiemelkedő borda. nyaka alatt átfúrt. Méretek: Pá.: 32,4 cm, Szé.: 5,4 cm, Ma.: 5,8 cm, V.: 0,9 cm. (III. tábla 1).

2. Tál peremtöredéke: Korongolt, sötétszürke, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. Vállán vastag, vízszintesen bekarcolt vonal díszíti. Méretek: Pá.: 28,8 cm, Szé.: 11,2 cm, Ma.: 9,8 cm, V.: 1,0 cm. (III. tábla 2).

3. Tál peremtöredéke: Korongolt, szürkésbarna színű, barna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. A perem belülre visszahajtott, belső része profilállt. Méretek: Pá.: 35,6 cm, Szé.: 8,0 cm, Ma.: 5,7 cm, V.: 0,5 cm. (III. tábla 3).

4. Tál peremtöredéke: Korongolt, szürkésbarna színű, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. A perem alja vízszintesen bekarcolt vonallal díszített. Méretek: Pá.: 31,4 cm, Szé.: 10,2 cm, Ma.: 7,5 cm, V.: 0,7 cm. (III. tábla 4).

5. Tál peremtöredéke: Korongolt, sötétszürke színű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. a perem belső oldala profilállt. Méretek: Pá.: 29,8 cm, Szé.: 4,4 cm, Ma.: 4,2 cm, V.: 0,6 cm. (III. tábla 5).

6. Tál peremtöredéke: Korongolt, fekete színű, felfényezett felületű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. A perem alja bekarcolt vonallal díszített. Méretek: Pá.: 32,6 cm,

Szé.: 5,3 cm, Ma.: 6,4 cm, V.: 0,8 cm. (III. tábla 6).

7. Tál peremtöredéke: Korongolt, fekete színű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. A tál belső oldalán két párhuzamosan bekarcolt vonal fut körbe. Méretek: Pá.: 21,2 cm, Szé.: 6,5 cm, Ma.: 4,4 cm, V.: 0,7 cm. (III. tábla 7).

8. Fazék peremtöredéke: korongolt, fekete felfényezett felületű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. A vállon vékony bekarcolt vonal fut körbe. Méretek: Pá.: 22,6 cm, Szé.: 13,8 cm, Ma.: 3 cm, V.: 0,3 cm. (III. tábla 8).

9. Fazék peremtöredéke: Korongolt, barna színű, vörös törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított nagyméretű fazék enyhén kihajló peremtöredéke. Méretek: Pá.:28,6 cm, Szé.: 8,8 cm, Ma.: 4,6 cm, V.: 0,8 cm. (III. tábla 9).

10. Fazék peremtöredéke: Korongolt, barna színű, apró kaviccsal és kevés grafittal soványított peremtöredék. A vállon vékony borda fut körbe. Méretek: Pá.: 19,6 cm, Szé.: 4,3 cm, Ma.: 4,5 cm, V.: 0,4 cm. (III. tábla 10).

11. Korsó peremtöredéke: Korongolt, barna színű, jól iszapolt homokkal soványított enyhén kihajlított peremtöredék. Méretek: Pá.: 18 cm, Szé.: 5,4 cm, Ma.: 2,4 cm, V.: 0,6 cm. (V. tábla 11).

12. Csupor peremtöredéke: Korongolt, fekete színű, felfényezett felületű, barna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. Méretek: Pá.: 10,8 cm, Szé.: 3,4 cm, Ma.: 2,4 cm, V.: 0,4 cm. (III. tábla 12).

13. Korsó oldaltöredéke: Korongolt, vörösesbarna színű, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított, edény oldaltöredéke, oldalán két párhuzamos árkolás fut körbe. Méretek: Szé.: 9,7 cm, Ma.: 5,3 cm, V.: 0,5 cm. (IV. tábla 1).

14. Csupor oldaltöredéke: Korongolt, kívül sötétszürke, belül szürke színű, vörösesbarna és szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított, oldaltöredék. Hasvonalban erősen megtörik. Méretek: Szé.: 6,4 cm, Ma.: 6, cm, V.: 0,6 cm. (IV. tábla 2).

15. Edény oldaltöredéke: Korongolt, sötétszürke színű, szürkésbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény oldaltöredéke. Méretek: Szé.: 5,1 cm, Ma.: 4,0 cm, V.: 0,5 cm. (IV. tábla 3).

16. Edény oldaltöredéke: Korongolt, kívül barna, belül sötétszürke színű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény S-profilú oldaltöredéke. Méretek: Szé.: 5,5 cm, Ma.: 4,9 cm, V.: 0,7 cm. (IV. tábla 4).

17. Tál oldaltöredéke: Korongolt, Sötétszürke színű, szürke törésfelületű. jól iszapolt homokkal soványított tál oldaltöredéke. A has vonalában erősen megtörik, a hasvonal fölött bekarcolt vonal díszíti. Méretek: Szé.: 4,8 cm, Ma.: 3,8 cm, V.: 0,6 cm. (IV. tábla 5).

18. Fazék oldaltöredéke: Korongolt, kívül fekete, belül sötétszürke, barna és sötétszürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény fésűs díszű oldaltöredéke. Méretek: Szé.: 4,0 cm, Ma.: 2,5 cm, V.: 0,6 cm. (IV. tábla 6).

19. Csupor oldaltöredéke: Korongolt, Fekete színű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított oldaltöredék. Hasvonalban erősen megtört. Méretek: Szé.:5,6 cm, Ma.: 6,4 cm, V.: 0,4 cm. (V. tábla 7).

20. Aljtöredék: Korongolt, Sötétszürke színű, szürke törésfelületű, homokkal soványított, nagymé-retű edény lapos aljtöredéke. Méretek: Aljá.: 8,5 cm, Szé.:11,6 cm, Ma.: 3,3 cm, V.: 0,7cm. (IV. tábla 8).

21. Aljtöredék: Korongolt, vörösesbarna színű, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény lapos aljtöredéke. Az alsó részén három párhuzamos vízszintes vonal díszíti. Méretek: Aljá.: 8,4 cm, Szé.: 8,1 cm, Ma.: 4,1 cm, V.: 0,7 cm. (IV. tábla 9).

22. Aljtöredék: Korongolt, kívül sötétszürke, belül vörösesbarna, vörösesbarna törésfelületű, homokkal soványított edény aljtöredéke. Méretek: Aljá.: 15,0 cm, Szé.: 10,2 cm, Ma.: 5,9 cm, V.: 0,8 cm. (IV. tábla 10).

23. Aljtöredék: korongolt, sötétszürke színű, vöröses-barna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény aljtöredéke. Méretek: Aljá.: 16,1 cm, Szé.: 8,7 cm, Ma.: 2,1 cm, V.: 0,6 cm. (IV. tábla 11).

24. Aljtöredék: Korongolt, kívül szürke, belül sötétszürke, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított lapos aljtöredék. Méretek: Aljá.: 8,5 cm, Szé.: 10,6 cm, Ma.: 2,7 cm, V.: 0,4 cm. (IV. tábla 12).

25. Aljtöredék. Korongolt, fekete színű, sötétszürke, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított omphalosos aljtöredék. A felülete erősen kopott, lepattogzott. Méretek: Aljá.: 9,8 cm, Szé.: 7,8 cm, Ma.: 4,8 cm, V.:0,7 cm. (IV. tábla 13).

26. Aljtöredék: Korongolt, szürkésbarna színű, szürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított edény talpgyűrűs aljtöredéke. Méretek: Aljá.: 15,1 cm, Szé.: 13,4 cm, Ma.: 2,6 cm, V.: 1,0 cm. (IV. tábla 14).

27. Grafitos fazék peremtöredéke: Korongolt, fekete, felfényezett felületű, jól iszapolt homokkal és grafittal soványított peremtöredék. A vállon vízszintesen egy sorban benyomott ovális okból álló díszítés fut körbe, oldalán fésűs díszítésű. Méretek: Pá.: 26,2 cm, Szé.: 9,5 cm, Ma.: 6,2 cm, V.: 0,6 cm. (V. tábla 1).

28. Grafitos fazék peremtöredéke: Korongolt, sötétszürke színű, jól iszapolt homokkal és grafittal soványított peremtöredék. Méretek: Pá.: 23,4 cm, Szé.: 4,7 cm, Ma.: 3,4 cm, V.: 0,4 cm. (V. tábla 2).

29. Grafitos fazék oldaltöredéke: Korongolt, fekete színű, jól iszapolt homokkal és grafittal soványított fazék fésűs díszű oldaltöredéke. Méretek: Szé.: 11,5 cm, Ma.: 8,4 cm, V.: 0,6 cm. (V. tábla 3).

30. Grafitos fazék oldaltöredéke: Korongolt, fekete színű, jól iszapolt homokkal és grafittal soványított

grafitos fazék erősen kopott fésűs díszű oldaltöredéke. Méretek: Szé.: 5,0 cm, Ma.: 5,7 cm, V.: 0,5 cm. (V. tábla 4).

31. Grafitos fazék aljtöredéke: Korongolt, fekete színű, jól iszapolt homokkal és grafittal soványított fésűs díszítésű fazék aljtöredéke. Méretek: Aljá.: 10,4 cm, Szé.: 2,5 cm, Ma.: 2,8 cm, V.: 0,9 cm. (V. tábla 5).

32. Karperec töredéke: Sötétszürke, fekete színű lignit-ből (szapropelit) készült díszítetlen karperc töredéke, egyik oldalán laposra csiszolt, másik oldala ívelt. Átm.: 6,2 cm, V.: 0,5 cm (V. tábla 6).

2. objektum – gödör

Méretek: H: 62 cm, Sz: 62 cm, M: 28 cm

1. objektum ÉNy-i negyedében elhelyezkedő kisebb, sötétszürke, erősen faszenes, paticsos, betöltésű, gödör.

Fazék peremtöredéke: Korongolt, kívül fekete, belül sötétszürke színű, vörösesbarna törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított peremtöredék. Méretek: Pá.: 18,8 cm, Szé.: 5,8 cm, Ma.: 4,0 cm, V.: 0,5 cm. (V. tábla 7).

Csupor oldaltöredéke: Korongolt, fekete színű, felfényezett felületű, vörösesbarna és sötétszürke törésfelületű, jól iszapolt homokkal soványított oldaltöredék. A hasvonalán két bepecsételt pontkörrel díszített. Méretek: Szé.: 4,0 cm, Ma.: 5,7 cm, V.: 0,6 cm. (V. tábla 8).

3. objektum – gödör

Méretek: H: 66 cm, Sz: 70 cm, M: 26 cm

1. objektum ÉK-i negyedében elhelyezkedő kisebb, sötétszürke, erősen faszenes, paticsos betöltésű gödör

A településszerkezet

A 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet nevű régészeti lelőhelyen feltárt kelta ház egy, a korszakban jellemző, késő vaskori majorság része. A településnek csak egy kis részét tárhattuk fel, így a településszerkezetre vonatkozóan nem vonhatók le következtetések, de feltételezhetjük a késő vaskori telepekre jellemző szórt szerkezetet.

A késő vaskorban a kelta telepek egy részére jellemző volt, hogy igen kis kiterjedésűek, és rövid ideig voltak lakottak (MARÁZ 1973, 55). A kelta oppidumok mellett egész Európában megtalálhatók az 1-2 házból álló tanyaszerű lakóhelyek. Ezekről a majorságokról Ceasar: Commentarii De Bello Gallico című művében többször is említést tesz (idézi MARÁZ 1973, 59. 72. lábjegyzet).

Az objektumok kevés száma, és szórt elhelyezkedése a Zala megyében feltárt késő vaskori telepekre is jellemzőnek mondható.

A házakra jellemző, hogy lekerekített téglalap alakúak, hossztengelyük kelet-nyugati irányú. Az 1. ház keleti és nyugati fala mellet, közepén egy-egy cölöplyukat találtak, ahol a tetőszerkezetet tartó ágasfák voltak. A házból előkerült tapasztás darabok lenyomatai is sövényfalú házra utalnak.

Ez a háztípus a La Tène korban általánosan elterjedt volt a Kárpát-medencében: Zala megyében 14 ilyen házat tudtak megfigyelni (HORVÁTH 1987, 69–74. HORVÁTH 1978 11–19); a Tiszántúlon Csongrád–Vidre szigeten (GOLDMAN 1971, 53–61.), Csanytelek–Palén (A. PÁL 1994. 229–237.), Szelevényben (CSEH 1999. 172); a Dunántúl északi részén, Lébényben (PUSZTAI 1967. 5–11.), Budaörsön (OTTOMÁNYI 2005. 75.). Újabban az M7 autópálya építését megelőző régészeti feltárások is több hasonló kelta települést hoztak felszínre. Somogy megyében Balatonkeresztúr–Réti-dűlő (FÁBIÁN 2004), Balatonlelle–Kenderföld (MARTON–SERLEGI 2004) lelőhelyeken tártak fel kelta településeket. Zala megyében Sormás–Mántai-dűlő (STRAUB 2004), Nagykanizsa–Palin-Szociális otthon, (EKE 2005) lelőhelyeken kerültek napvilágra hasonló kelta házak.

Ezekre a házakra közösen jellemző, hogy lekerekített téglalap alakúak, általában kelet-nyugati hossztengelyük van, a két rövidebb oldal közepén egy-egy cölöplyukkal, gyakran lesározott vagy döngölt padlójúak. Több esetben is tűzhelyet, vagy tüzelésnyomot tudtak megfigyelni ezekben az épületekben, hasonlóan az 1. házhoz. Ezek a házak tapasztott sövényfalú, nyeregtetős házak lehettek, a tetőt szalmából építették (PUSZTAI 1967, 4. ábra).

Az eddig feltárt és közzétett késő vaskori településekre közösen jellemző, hogy minden esetben vízparton helyezkednek el, és közvetlenül a vízzel határos lejtőket, teraszokat választják az épületek helyéül (HORVÁTH L. 1978. 19). Ez hasonlóképpen volt a nagyrécsei földbe mélyített ház esetében is.

A leletanyag értékelése

A 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet régészeti lelőhelyen előkerült késő vaskori leletanyag két nagy csoportra osztható. Az első csoportot a jó minőségű, korongolt tálak perem- és oldaltöredékei, korsók, nagy méretű edények töredékei jelentik. A másik csoportot a fésűs díszítésű fazekak grafittal soványított töredékei alkotják. A lelőhelyen előkerült szapropelit karperec a pontosabb datálást nem segíti elő, így a kormeghatározást csak a kerámiaanyag alapján lehet megtenni. A leletanyag ugyan töredékes, és kiegészíthető edény nem került elő, keletkezésük azonban lehetséges.

A leletek keltezését a tálak alapján lehet legpontosabban megtenni, mert a „La Tène kerámia körében ez a legjobban szétválasztható edényforma, egyes típusait a fibulákhoz hasonló pontossággal lehet datálni." (HUNYADY 1944, 127).

A négy legjobban megmaradt táltöredékre (III. tábla 2, 4, 6, 7) jellemző, hogy a legnagyobb szélességüket a has vonalában érik el, enyhén S profilúak, enyhe törésűek. A párhuzamait megtaláljuk a Kárpát-medencei és morvaországi leletanyagban. Ezek a tálaknak Hunyady 6 formájával azonosíthatók, és LT C1–C2 közös formának tartja (HUNYADY 1944, 130; 14. kép 6.). Ezeket a tálformákat, a morvaországi anyag feldolgozása során Meduna a La Tène leletanyag 4. horizontjába sorolta, bár egyes formák megléte már a 3. horizontban is kimutatható (MEDUNA 1980. 144–145; Abb. 19. 11, 19). A III. tábla 2. képen bemutatott tál párhuzamai a Rezi-rezicseri kelta temető 4. sírjának tálja, (HORVÁTH 1987a. 100, Pl. XVII. 3.), illetve a Kaposvár VBKM lelőhely 1. sírjában talált tál (NÉMETH 1998. 72; II. tábla 9.). Mindkét sír LT C korú. A III. tábla 4 és 7. töredékeknek jó párhuzama a magyarszerdahelyi kelta temető 13. sírjában lelt tál. (HORVÁTH 1979. 16; XII. tábla. 10.), melyet a sírból előkerült fibulák a LT C időszak második felére datálnak. A III. tábla 4. képen bemutatott töredék párhuzama a Rezi-rezicseri temető 24. sírjának tálja (HORVÁTH 1987a. 108. Pl. XXII. 2.), mely szintén LT C korú. A többi táltöredékből a forma pontosan nem kiszerkeszthető.

A III. és IV. táblán bemutatott urna alakú edények, csuprok kisebb töredékei alapján pontos edényformát nem tudunk meghatározni. A tálak alapján történt datálásnak nem mondanak ellent.

A grafitos fazéktöredékek közül a V. táblán bemutatott darab Hunyady 5. formájával azonosítható. (HUNYADY 1944, 139; 15. kép 5.). Ezt a forma LT C-re keltezhető.

A szapropelit karperecek a LT C időszak jellemzői (HUNYADY 1944, 97.), Morvaországban a LT B2–C2 között, Bajorországban csak a LT C1 időszakig fordul elő (MEDUNA 1980. 118).

Összegzés

A 724. Nagyrécse – Sárszegi-patak Kelet régészeti lelőhelyen előkerült késő vaskori ház a kerámialeletek alapján a LT C időszakra keltezhető. A település további maradványai a feltárási területen kívül estek. A leletek alapján világos, hogy ez a Nagyrécse határában feltárt ház egy kelta majorszerű település része lehetett, amely nem különbözik a környékben feltárt hasonló korú telepektől.

Jegyzetek:

1 Ezúton köszönöm neki, hogy a leletanyagot feldolgozásra átadta

2 A felsoroltakon kívül több késő vaskori edénytöredék is előkerült, amelyek a közelebbi kormeghatározást nem teszik lehetővé. Ezek leírásától a dolgozatban eltekintek.

Irodalom:

A. PÁL 1994
A. Pál Gabriella: Kelta ház Csanytelek-Paléról, A kőkortól a középkorig (Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára) Szeged, 1994.

CSEH 1999
Cseh János: Késő vaskori települések a Tiszazugban, Jászkunság XLV. 1999. 171–174.

EKE 2005
Eke István: Nagykanizsa-Palin – Szociális otthon. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2004, 249–250.

FÁBIÁN 2004
Fábián Szilvia: Balatonkeresztúr – Réti-dűlő (M7/S-35 lelőhely) In: Az M7-es autópálya Somogy Megyei szakaszának régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. 2004. 10–14.

GOLDMAN 1971
Goldman György: Késő La Tène-kori település Csongrád határában. – Spätlatenezeitliche Siedlung in der Stadtumgebung Csongrád, Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1971/2 53–61.

HORVÁTH 1978
Horváth László: Késő vaskori lakóház Nagykanizsán. Zalai Gyűjtemény 8, 1978. 11–22.

HORVÁTH 1979
Horváth László: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. Zalai Gyűjtemény 14, 1979.

HORVÁTH 1987
Horváth László: Késő vaskori ház és településtípusok Dél Zalában, Zalai Múzeum 1 (1987) 59–80.

HORVÁTH 1987a
Horváth László: The surroundings of Keszthely. In: Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Transdanubia 1. (Kovács Tibor – Petres Éva – Szabó Miklós (szerk.)) Budapest 1987. 63–178.
HUNYADY 1944
Hunyady Ilona: Kelták a Kárpát-medencében. DissPann II. 18. Budapest, 1944. Szövegkötet.
KVASSAY–HORVÁTH–SZÁRAZ–FRANKOVICS 2004
Kvassay Judit – Horváth László – Száraz Csilla – Frankovics Tibor: Nagyrécse határa. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2003, 258–259.
MARÁZ 1973
Maráz Borbála: La T'ene-kori magányos sírok és kis temetők a Dél-Alföldön. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 2, 1973. 41–59.
MARTON–SERLEGI 2004.
Balatonlelle – Kenderföld (M7/S-20 lelőhely) In: Az M7-es autópálya Somogy Megyei szakaszának régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. 2004. 15–16.
MEDUNA 1980
Jiří Meduna: Die latenezeitlichen Siedlungen in Mähren, Praha 1980.
NÉMETH 1998
Németh Gergely Péter: Kelta temetők Somogy megyében. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei XIII. 1998.69–90.
OTTOMÁNYI 2005
Ottományi Katalin: Die spätlatenezeitlich-römische Siedlunng von Budaörs, Acta Arch. Hung LVI. 2005. 67–131.
PUSZTAI 1967
Pusztai Rezső: Késő-vaskori házak Lébényben, ARRABONA 9. 1967. 5–11.
STRAUB 2004
Straub Péter: Sormás Mántai dűlő. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2002, 268–269.

Late Iron Age settlement at Nagyrécse

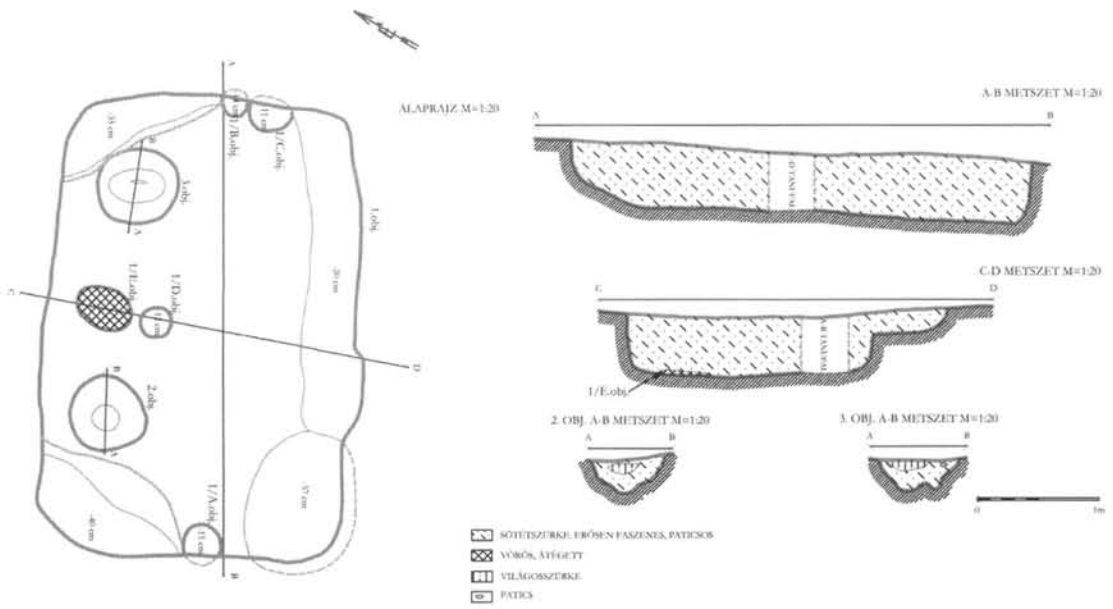
The site 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet was excavated as part of a rescue excavation project of the M7 motorway. Only a small part of the archaeological site was effected by motorway constructions. The archaeological site is situated in Zala county, in the northern part of Nagyrécse, on the eastern side of the Sárszegi stream. The settlement itself is situated on the south-western part of a north-south oriented mound (Fig. 1). The excavation was carried out by Zita Mária Tokai in 2005 from July 25 to August 3. In the south-east part of the future motorway remains of a Celtic semi-subterranean house was revealed on a slightly elevated area. In one of the exploratory trenches a Copper Age pit came to light. In this paper only the Celtic house (Fig. 2) and the Celtic finds are presented. Analogies of the ceramics from the house and the sapropelite bracelet (Figs. 3–5) date the settlement to the La Tène C period. Unfortunately the majority of the settlement is situated outside of the excavated area. From preliminary assessment of the settlement features and finds it can be assumed that the Celtic house at Nagyrécse was a part of a Celtic farmstead, which shows similarities to farmsteads with similar chronological position in the surrounding area in terms of settlement structure and material culture.

Translated by Attila Kreiter

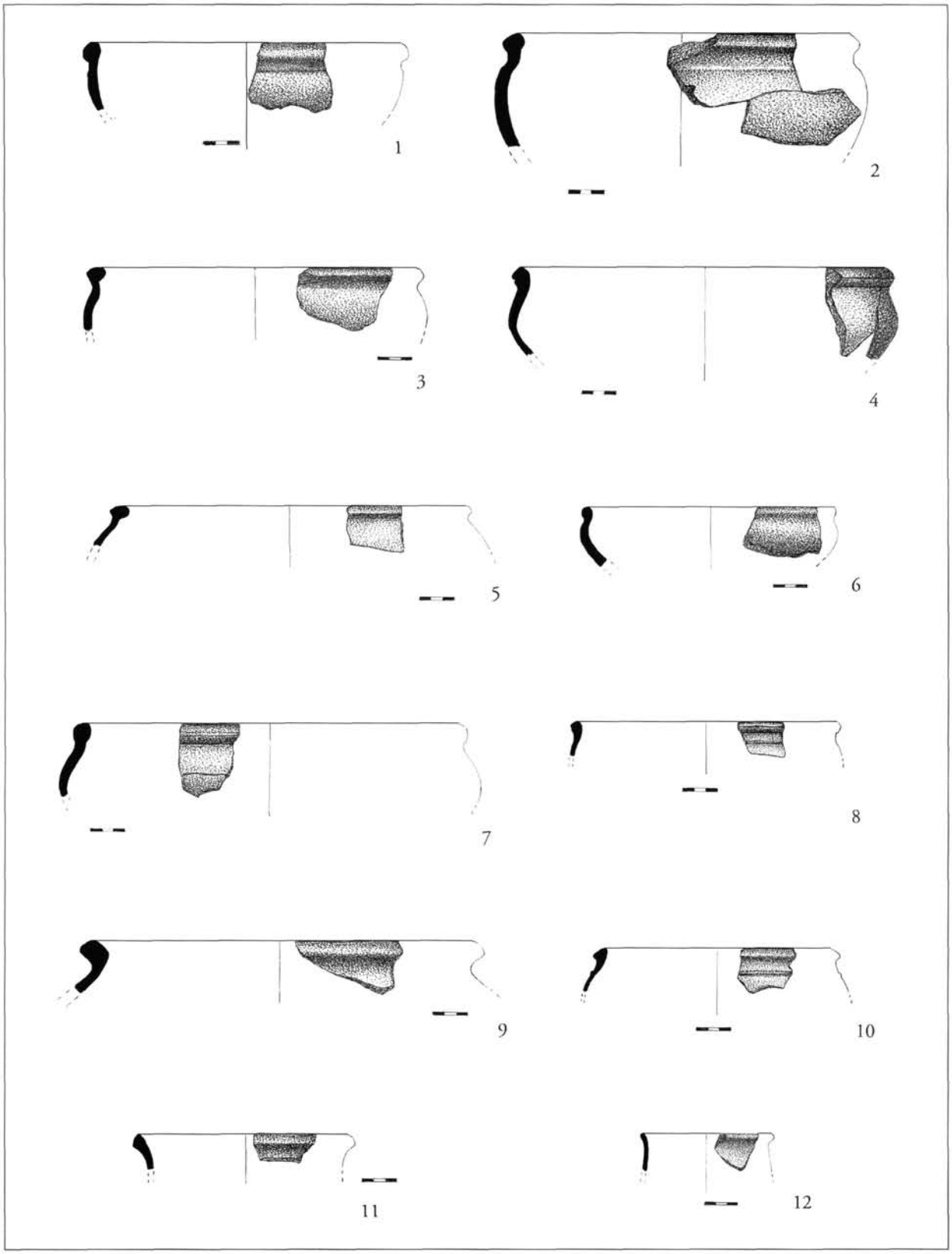

1. kép: 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet régészeti lelőhely elhelyezkedése
Fig. 1: Geographical position of the site 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet

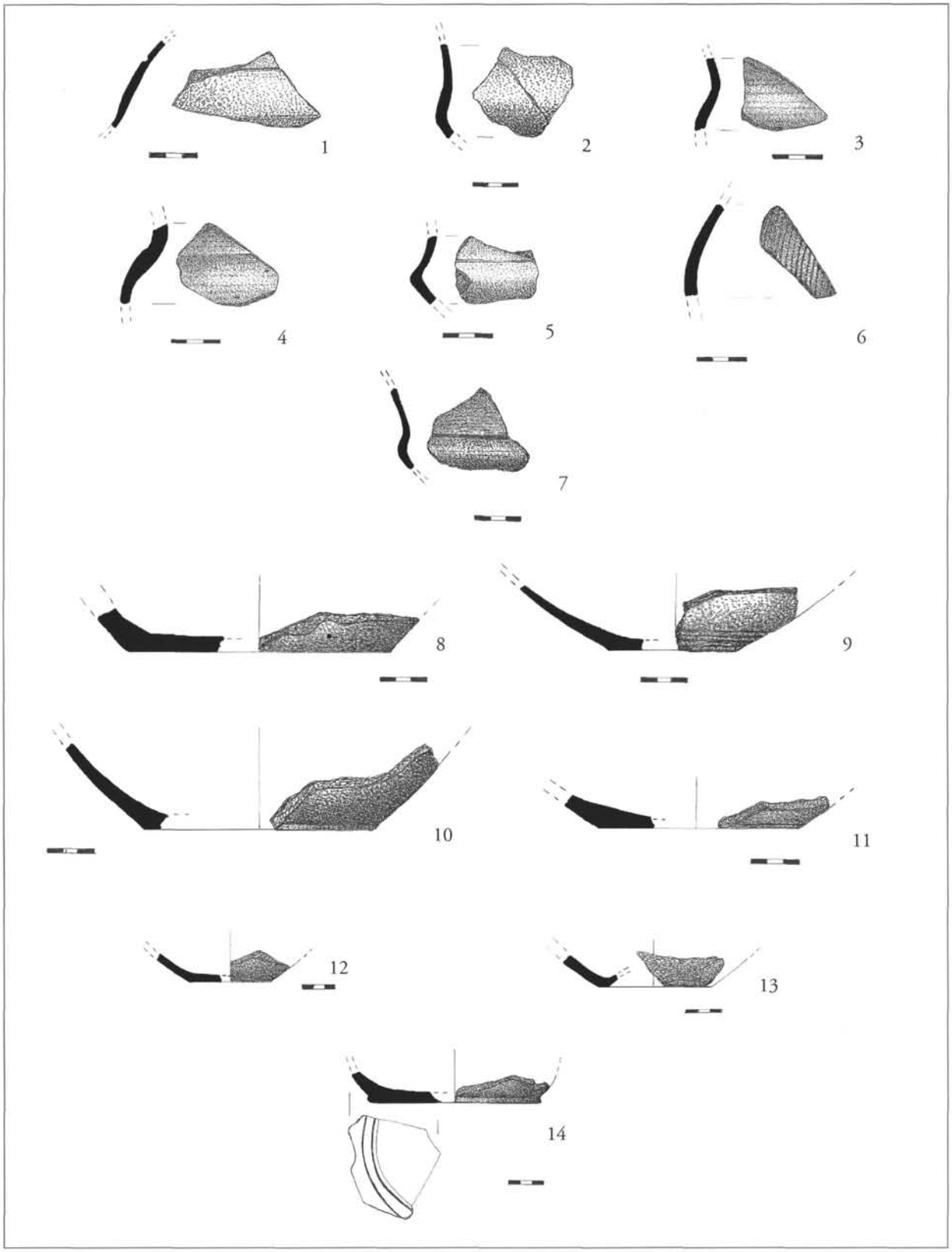

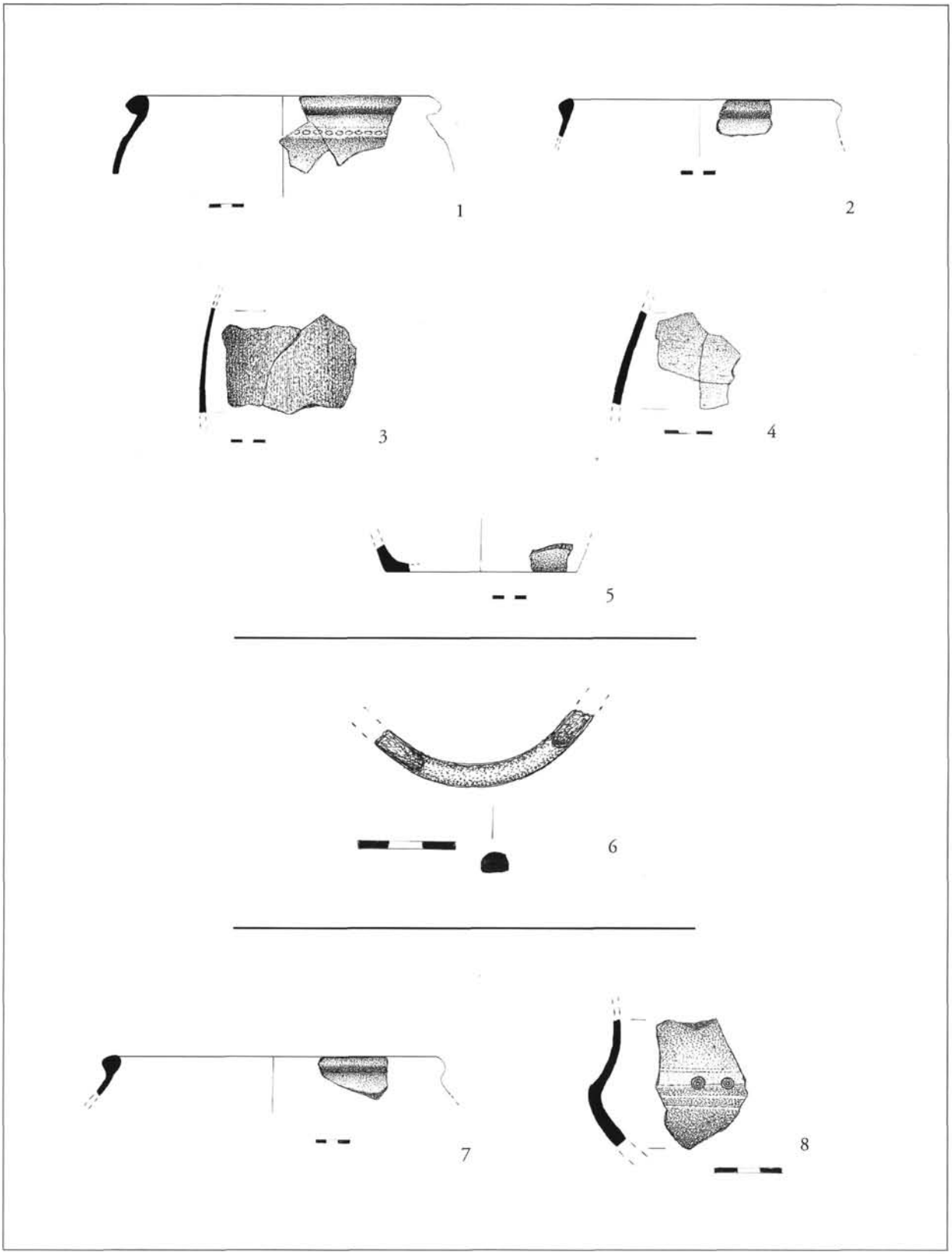
2. kép: Az 1. objektum fényképe és rajza
Fig. 2: A picture and a drawing of feature 1

3. kép: 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet. 1–12: 1. objektum
Fig. 3: Feature 1

4. kép: 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet. 1–14: 1. objektum
Fig. 4: Feature 1

5. kép: 724 Nagyrécse–Sárszegi-patak Kelet. 1–6: 1. objektum; 7–8: 2. objektum
Fig. 5: 1–6: Feature 1, 7–8: Feature 2

H. Kelemen Márta

Késő kelta és kora római kori hamvasztásos sírok Esztergomból

Esztergom a késő kelta időszakban a Dunakanyar legnagyobb és legjelentősebb települése volt. A város területén fekvő nagy kiterjedésű telepek láncolata a várhegyi oppidumot fogta közre. Jelentőségét kedvező földrajzi fekvésének – a vízi útnak, a dunai átkelőhelynek – köszönhette. A rómaiak felismerve ezeket és a Várhegy stratégiai fontosságát, a Duna vonalának katonai megszállását követően itt hozták létre a limes egyik korai táborát, Solvát.

Esztergom–Solva késő vaskori – római kori településtörténeti kutatásának egyik fontos, de az utóbbi évtizedekig teljesen elhanyagolt területe volt a temetők lokalizálása, feltárása, bemutatása. A késő római temetők 1980–1990-es években feltárt sírjainak feldolgozása nemrégiben készült el. Jelenleg a késő kelta és kora római időszak, a településekhez mérten rendkívül kevésszámú hamvasztásos sírjának bemutatására vállalkoztunk.

Az öt temető helyét az 1. számú lelőhely térképünkön tüntettük fel, az anyag leírása ezek sorrendjében történt.

I. Esztergom–Bánom

A várhegyi késő kelta oppidum, majd a későbbi római castellum hamvasztásos temetője a Várheggyel szemközti területen, a Bánom hegy É–ÉK-i lejtőjén ill. a Szentgyörgymező nevű városrész É-i peremén feküdt. A késő kelta temetőről rendkívül kevés adattal rendelkezünk a terület csaknem teljes beépítettsége miatt, ezért minden újabb kisebb adat csak gyarapíthatja eddigi ismereteinket. A kora római hamvasztásos temető sírjairól 1978-ig nem volt tudomásunk, a későrómai síroknál felhasznált II–III. századi sírkövek alapján gondoltuk, hogy a korai temetőnek valahol a közelben kell lennie.

1978-ban a bánomi lakótelep házainak alapozásakor, a Martsa Alajos utca 5. számú ház területén ásott árokban került elő két sír, melyeknek anyaga ugyan már közlésre került (KELEMEN, 1980, 176–181, 7–8. kép), mégis indokoltnak láttuk újraközlésüket, egyrészt mert a közlemény képanyaga gyenge minőségben és a nyomdai szerkesztés hibájából hiányosan jelent meg, másrészt az 1. sír vasleleteinek egy része tévesen lett meghatározva.

A leletmentő ásatás során először a két sír megmaradt részeit tártuk fel, majd a síroktól K-re fekvő területen 4–5 db 10 m hosszú kutatóárokkal vizsgáltuk át a területet.

1. sír

A közműárokkal átvágott, megközelítőleg ovális alakú, É–D-i irányú sírgödör, H: 115 cm, Sz: 90 cm kitapasztott oldala 5–6 cm vastagságban vörösre volt átégve. A 40 cm mélységben jelentkező sír 98 cm-ig mélyült. A sírt Ny–K-i irányban vágta át az árok, a helyükön maradt mellékletek között lehullott tapasztás darabok feküdtek. A kalcinált csontok a gödör alján voltak, a kevés csontmaradvány egy felnőtt férfihez tartozott.[1]

A kidobott földből összegyűjtött mellékletek: 1. Bronzérem, Traianus (100) BMC 740, Átm.: 2,7 cm, Ltsz: 81.6.5. (2. kép. 7.) – 2. Vastárgy, töredékes, enyhe ívben meghajló téglaalakú, belül szegletesen üreges vaslemez, két vége tömör, mindkét vége közelében 1-1 kerek fejű szeggel (az egyik szegnek csak a lyuka van meg), H: 19,5–20 cm, Sz: 3 cm, Ltsz. 81.6.6. (2. kép. 10.) – 3. Lapos tányér (Soldatenteller) egyik darabja, a 9. számú tárgyhoz tartozik. – 4. Pohár (Faltenbecher) egyik darabja, a 8. számú tárgyhoz tartozik.

A sír É-i feléből származó mellékletek: 5. Vas nyak vagy lábperec töredékei, dísztelen, vékony vaslemezből C-alakra behajlítva, a tűzben kissé szétnyílt, az egyik töredék szerint nyitott végei felé négyszög átmetszetű, bunkós végének csak az indítása maradt meg, Átm: 12 cm, Ltsz: 81.6.7. (2. kép. 9.) – 6. Vasszeg, nagyméretű kerek fejjel, rövid szegletes szára derékszögben behajtva, H: 4,9 cm, Fej Átm: 3,4 cm, Ltsz: 81.6.8. (2. kép 5.)

A sír D-i feléből származó mellékletek: 7. Vasszegek, 3 db, apró méretűek, rövid szárúak, egyik

lapos kerek fejű, másik kúpos fejű, a harmadik erősen hiányos, H: 2,4–2,3–1,8 cm. Ltsz: 81.6.9. (2. kép 6.) – 8. A Faltenbecher másik darabja, rövid pereme egy barázdával tagolt, oldalán hosszúkás benyomkodások, alsó fele hiányzik, szürke, sárgásvörös foltos, finom homokszemcsés anyagú, Pá: 9,4 cm, tör.M: 6,6 cm, Ltsz: 81.6.3. (2. kép. 3.) – 9. A Soldatenteller nagyobb töredéke. Kicsi behúzott pereme gyűrűsen megvastagodik, aljában 3, kívül 1-2-3 barázdából álló koncentrikus kör, sárgásszürke színű, csillámszemcsés anyagú, finoman iszapolt, másodlagos égésfoltokkal, belsejét és kívül a perem szélét sárgásbarna festés borítja, M: 3 cm, Pá: 17 cm, Tá: 14,5 cm, Ltsz: 81.6.2. (2. kép 4.) – 10. Kétfülű edény, pereme enyhén megvastagodó, belül enyhe hornyolással, hengerded, lefelé kissé bővülő nyakkal, gömbölyded hasa alul barázdával tagolt alacsony talpban végződik. Peremből induló két szalagfülén középen sekély hornyolás. Téglaszínű, narancsvörös festéssel, jelenleg kopott felülete eredetileg sima, fényes volt. Egyik füle és részben a pereme kiegészítés, M: 13 cm, Pá: 9,5 cm, Tá: 5 cm, Ltsz: 81.6.1. (2. kép 1.) – 11. Firmamécses alsó fele, sárgásszürke színű, külső oldalán lekopott sárgásbarna festés maradványai, H: 7,2 cm, tör.M: 2,4 cm, Ltsz: 81.6.4. (2. kép 2.) – 12. Vasveret, felül nittszeges félkör alakú, alatta két oldalt kiugró, keskeny szalagtag, formája a rárakódott rozsda miatt nem pontosítható, H: 5,4 cm, Ltsz: 81.6.10. (2. kép. 8.) – A leletek közé tartozott még egy apró bronzlemez töredéke, amely a gödör alján lévő csontok között feküdt, felszedéskor azonban szétesett.

2. sír

Az 1 sírtól Ny-ra, 45 cm-re feküdt, lefelé szűkülő téglalap alakú, DNy–ÉK-i irányú, D–DK-i szélét az árok elvágta, Ny–ÉNy-i részén a sírgödör fala 1-2 cm vastagságban vörösre átégett. H: 150 cm, DNy-i oldalán 55 cm, DK-i vége 40 cm széles volt, alja 85 cm mélyen volt. A hamus, kormos betöltésű sírgödörben szétszórva néhány kalcinált csontszilánk és edénytöredékek, a sír Ny-i végében kis halomba rakva egy felnőtt nő csontmaradványai feküdtek. A sír közepe táján egy vasszeg volt.

A leletek: 1. Vasszeg, kerek kúpos fejű, szegletes szárának vége hiányzik, tör.H: 2,8 cm, fej Á: 2,3 cm, Ltsz: 81.6.25. (2. kép 11.) – 2. S-profilú tál töredéke, vékonyfalú, világossárga, másodlagosan égett, ragasztott, Á: 11,4 cm, Ltsz: 81.6.11. (2. kép 13.) – 3. S-profilú tál nyak-váll-has töredéke, világossárga – vöröses színű, másodlagosan égett, Á: 6,6 cm, Ltsz: 81.6.12. (2. kép. 12.) – 4. Tányér vagy tálka töredéke, behúzott peremű, szürke, finom homokszemcsés anyagú, Á: 2,9 cm, Ltsz: 81.6.24. (2. kép 14.) – 5. Csupor oldaltöredéke, kettős kónikus testű, sárga színű, másodlagosan égett, Á: 4,2 cm, Ltsz: 81.6.13. (2. kép. 15.) – 6. Csupor oldaltöredéke kettős kónikus testű, világosszürke, másodlagosan égett, Á: 5,3 cm, Ltsz: 81.6.14. (2. kép 16.) – 7. Fazék töredék, kihajló gömbölyded peremű, világossárga, másodlagosan égett, Á: 5,9 cm, Ltsz: 81.6.27. (3. kép 1.) – 8. Fésűs fazék ívelten kihajló peremtöredéke, sárgásszürke színű, másodlagosan égett, mész és grafitszemcsés anyagú, Á: 3,2 cm, Ltsz: 81.6.19. (3. kép 2.) – 9. Fésűs kis fazék perem-oldaltöredéke, szürke, sárga foltos, másodlagosan égett, kavics és grafitszemcsés anyagú, a hozzátartozó oldaltöredéken ritka, sekély fésűs dísz, Á: 4,7 cm, Ltsz: 81.6.17. (3. kép 3.) – 10. Nagy fésűs fazék oldal-aljtöredéke, talpig lefutó fésűs dísszel, szürke, vörös foltos, másodlagosan megégett, kavics, mész és grafitszemcsés anyagú, Á: 8,8 cm, Ltsz: 81.6.20. (3. kép 4.) – 11. Fésűs fazék párnás peremtöredéke, szürke, másodlagosan égett, grafitszemcsés anyagú, két aljtöredék tartozik hozzá, Á: 5,3 cm, Ltsz: 81.6.16. (3. kép 5.)

Az anyaghoz további, késő kelta sárga színű tálak oldaltöredéke, nagy vízszintes peremű hombár peremtöredék, fésűs fazekak oldaltöredékei, korongolatlan fazék, és egy római, sárga, belül fényes barnásvörös festésű tál oldaltöredéke (Ltsz: 81.6.15, 18, 21, 22, 28, 29, 30.) tartozik.

A területen húzott kutatóárkainkban ép sírra nem találtunk, de az árkok falában több kis szétszántott sírfoltot figyeltünk meg, néhány kalcinált csonttöredékkel, a legszélső árokból egy ép kis edény került elő. Ez fületlen bögre, ívelten kihajló peremű, gömbölyded hasú, sárga színű, finoman iszapolt, M: 8,6 cm, Pá: 7,3 cm, Tá: 3,2 cm, Ltsz: 81.6.26. (3. kép 6.)

Mindkét sír, az ovális és a téglalap alakú is, szórthamvasztásos, sírgödrös sír volt. Az 1. sír kerámia leletei törött állapotban, hiányosan kerültek sírba, és erősen hiányos volt az összes fémtárgy is. Az edények mindegyike provinciális római forma: kétfülű festett korsó (bögre), Faltenbecher, Soldatenteller és egy firmamécses alsó része. Minden darabunk az I. század végén készült és Traianus 100. évi verete szerint a II. század első éveiben kerülhetett földbe.

A fémleletekkel kapcsolatban néhány észrevételünk kiigazításra szorul. A 2. kép. 10. számú vastárgyat tévesen gondoltuk vas tőrhüvely részének. Igaz ugyan, hogy a mintegy 20 cm hosszú, 3 cm széles tárgy belül szegletesen üreges lemez, azonban mindkét végén le van zárva, és a két végén lévő 1-1 vasszeggel hozzá erősíthették valamihez. Bár az üreges rész valaminek (fa vagy bőr) a foglalata volt, tőr vagy kardhüvely nem lehetett. Jelenleg sem tudjuk meghatározni funkcióját, és nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a vasdarab valamely nagyobb tárgynak a része lehetett. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy nem az 1. sír halottjához

tartozott, hanem egy korábbi halott halotti máglyájának maradványaként került sírunkba. A 2. kép 8. számú vasveret pontos formáját és funkcióját párhuzam hiányában továbbra sem tudjuk megadni. A vékony vaslemezből C-alakra összehajtott, belül üreges, íves vastárgy töredékeket nagyobb biztonsággal egy nyakperec darabjainak gondoljuk. A két töredék egy cca. 12 cm átmérőjű nyitott karika volt, amely méreténél fogva nyakperec lehetett. A nyakperec kelta férfi viseleti tárgy. A sír egyéb leletei nem utalnak arra, hogy a halott a kelta etnikumhoz tartozott volna. Az üreges vaslemezhez hasonlóan korábbi temetkezésből származónak véljük. A római kori hamvasztásos temető ugyanis – amint azt a 2. számú sírba került törött kelta edénydarabok alapján gondoltuk – annak a késő kelta hamvasztásos temetőnek a folytatása volt, amely Szentgyörgymező irányából terjedt fel a Bánomi dűlő ÉNy-i csücskéig. A római kori temetőt az I. század végétől, a II–III. században használták, elsősorban Solva castellumának katonái és családtagjai, de biztosan temetkeztek ide bennszülöttek is. Iucundus azal princeps, valamint Solva nevű leányának sírkövét ebből a temetőből hurcolták át a közeli IV. századi nagy temetőbe (Béke tér, Bánom hegy K-i lejtője) kősírok készítéséhez.

II. Esztergom–Bánomhegy K-i lejtője

1986-ban a Bánom hegy K-i lejtőjén nyitott homokbányában késő római sírok kerültek elő. Az azonnal megkezdett és több éven át tartó ásatás során 335 IV–V. századi sír került feltárásra. 1986-ban, a 66. későrómai sír bontásakor egy késő kelta hamvasztásos sír részlete került elő,[2] a sír nagy részét a későrómai sír ásásakor elpusztították. A késő római temető Ny-i szélén, a magas part oldalában feküdt a sír, a kelta edénytöredékeket -60 cm mélységben találtuk meg. A kerekded (?) sírgödörnek csak egy kisebb, 68 x 30 cm nagyságú felülete maradt meg, alja –98 cm-nél volt. A sír formáját nem tudjuk meghatározni, csak feltételezzük, hogy nem téglalap vagy négyzet alakú, hanem, ovális, kerek, esetleg egyik végén lekerekített szélű téglalap alakú volt. A sírgödör szélei nem voltak kiégve. A sír megmaradt mellékletei: 1. Urna, hiányos, töredékekben. Duzzadt, behajló párnás peremű, nyakbordás, díszítetlen hasú, vöröses sárgás színű, másodlagosan megégett, erősen kavics szemcsés anyagú, M: 22 cm, Pá: 19 cm, Tá: 12,4 cm, Ltsz: 95.264.2. (3. kép 12.) – 2. Tál, behúzott peremű, félgömb alakú, kis gyűrűs talppal, világos sárgásszürke, másodlagosan égett, finoman iszapolt, kiegészített, M: 9,2 cm, Pá: 18 cm, Tá: 5,8 cm, Ltsz: 95.264.1. (3. kép 7.) – 3. Pohár, töredékek, kézzel formált, virágcserép alakú, szegletes, kívül bordás peremmel, nyakán bordával, hasán sekély fésűs dísz, szürke, grafit és kavics szemcsés anyagú, M: 7 cm, Pá: 8 cm, Tá: 5 cm, Ltsz: 95.264.3. (3. kép 8.) – 4. Fazék töredéke, behajló, kívül lehajló párnás perem, sárgásvörös színű, megégett, erősen szemcsés anyagú, Á: 2,7 cm, Ltsz: 95.264.4. (3. kép 9.) – 5. Vaskarperec, töredékes, tömör, nyitott végű vashuzal, végei hiányoznak, Á: 8,2 cm, Ltsz: 95.264.5. (3. kép 10.) – 6. Vaskarperec, töredék, tömör vashuzal, íve alapján az előzővel azonos nagyságú volt, Ltsz: 95.264.6. (3. kép. 11.) Mindkét karperec a tálban volt, alattuk néhány kalcinált csonttöredék volt, amely valószínűleg egy felnőtt vázához tartozott.

A sír legépebben megmaradt edénye a világosszürke, behúzott peremű tál, amely jelen esetben nem az általában a csontokat tartalmazó urna lefedésére szolgált, hanem az urna mellett állt, benne néhány csontdarab és a két vaskarperec. A tál formája jól ismert a késő kelta időszakban. Kora vaskori eredetű forma, a K-i kelta körben nagyon jellemző. Hunyady 12. formájának egyik variációja (HUNYADY 1942–44, 132, 14. kép 12.) amely minden késő kelta telepen előfordul. A legtöbb ismert darab nálunk a Tabán–Gellérthegy anyagából való (BÓNIS 1969, 176–177.), díszítetlen vagy belső oldalán díszítéssel. A mi tálunknak legjobban két dísztelen tabáni tál felel meg (BÓNIS 1969, Abb. 28, 17, Abb. 33, 13.). Esztergomban a Kossuth utcai fazekas telepen is gyártottak hasonló, díszített tálakat (KELEMEN 1999, 94, 97, IV. t. 15–17.). A tálforma a római korban is továbbél.

A 3. kép 12. számú urna a kavicsos anyagú, fésűs fazekak típusához tartozik, bár a mi darabunkon éppen a fésűs dísz hiányzik. Perem formája az esztergomi fazekak között (KELEMEN 1999, III. t. 11–13, IX. t. 13–21.) a leggyakrabban előforduló. A 3. kép 9. számú peremtöredék ugyancsak fésűs fazékhoz tartozott.

A 3. kép 8. számú korongolatlan kis pohár ritkább forma, anyaga és fésűs dísze szerint ez is a fésűs díszű, grafitos edények közé tartozna, de az Esztergom környéki, korongolatlan, kis, urnaalakú poharak (HORVÁTH 1998, 65, Tab. 1.) más perem képzésűek. Meredek oldalú formája a szkíta hatásokat mutató virágcserép alakú edényekhez hasonló, külső profil képzése némileg közelít a LT–D leletek közé sorolt paradicsompusztai kis pohárhoz. (HUNYADY 1942–44, 139, LXVIII. t. 22.) A mi kis poharunk egyelőre párhuzam nélkül áll.

A tálban talált két díszítetlen vashuzal karperecről töredékességük miatt nem tudjuk, hogy zárt vagy nyitott karikák voltak-e. Vaskarperecek LT–C és D temetők anyagában fordulnak elő (HUNYADY 1942-44, 97, XVIII. t. 6., HORVÁTH 1979, XIV. t. 17/2., HORVÁTH 1987, 122, Pl. XIX, 12, XXX, 13., KELEMEN 1987, 192-193, Pl. X, 3, 200, Pl. XVII, 6., HELLEBRANDT 1999, 58, Pl. XXV, 10, 64, XXIX,

13, 77, XXXIX, 4–6, 218, LXXVIII, 13–14, 281, LXXXIV, 4–5, 243, LXXXVIII, 2.). A mi darabjainkat a sír edényei egyértelműen a LT-D2 periódusra határozzák meg.

1987-ben a 83–84. síroktól É-ra, a 85. sír foltjának nyesésekor, –98 cm mélységben vasleletek kerültek elő, előbb egy vaslándzsa, mellette 10 cm-re egy vaskés, ettől 20 cm-re pedig egy vasolló. A sötétbarna talajban semmiféle objektum jelenséget nem észleltünk és kalcinált csontok sem voltak. A leletek: 1. Vaslándzsa, hosszú, fűzfalevél alakú, középen sekély éllel, hosszú köpűjében belül a nyélfelerősítés szegecse, H: 43,2 cm, Ltsz: 95.265.1. (3. kép 13.) – 2. Vaskés, íves hátú, széles, rövid pengéje a nyél felőli oldalon egyenes, rövid fogófüles, H: 11,4 cm, Ltsz: 95.265.3. (3 kép. 15.) – 3. Vasolló, kívül ívelt, belül egyenes, szembenéző pengéi egymásra hajtottak, fogószárai alul enyhén kiugró ívben zárulnak, H: 17 cm, Ltsz: 95.265.2. (3. kép 14.).

A hosszútestű vaslándzsák ahhoz a LT–D kori típushoz tartoznak, amely a LT–B kori, valamivel kisebb méretű, de hasonló formájú és arányú lándzsák továbbfejlődött formája. Jellemzője, hogy a lándzsatest a hegy és a hüvely felé is egyenletesen, enyhe ívben keskenyül el, a hüvely rész kicsit rövidebbé válik. A LT–B időszakának hosszútestű lándzsái (Sopron-Bécsidomb, Felsőméra stb: HUNYADY 1942–44, 119.) a LT–C korban is előfordulnak (HUNYADY 1942–44, 119–120., HORVÁTH 1987, 124, Pl. XXXI, 11., HELLEBRANDT 1999, 29, Pl. VIII, 9, 77, Pl. XXXIX, 3, 191, Pl. LXXI, 5, 248, Pl. XC, 3–5.) a tipikusan LT–C kori lándzsák mellett. A LT–D időszakban valószínűleg a legelterjedtebb forma volt a Szekszárd–Baktán nagy számban előkerült lándzsa (HUNYADY 1942–44, 120, L. t. 7.), a Kr.e. I. század 2. felébe jól keltezhető véméndi és talán a hódsági lelet egyik lándzsája is (HUNYADY 1942–44, 120, 17. kép B. 5, XVII. t. 2.). A bánomi lándzsa legközelebbi párhuzamai Esztergomban kerültek elő (KELEMEN 1987, 184, Pl. IX, 17, 203, Pl. XVIII, 7.). Egyik a Földműves utcában, a szentgyörgymezői kelta telep közelében, a másik Esztergom közelebbről ismeretlen lelőhelyéről származik. A három lándzsa formai és méretbeli egyezéseket mutat, de egyiket sem tudjuk pontosabban keltezni a LT–D időszakon belül.

A széles, rövid pengéjű vaskések a LT–C–D időszak jellemzői. A Hunyady által LT–D korba sorolt munkácsi és kupinovói kések (HUNYADY 1942–44, 125, LII. t. 17–18.) nem egyeznek formailag az esztergomi késsel. Sokkal közelebb áll hozzá a LT–C kori kések egy csoportja, így a hegyesdi, a magyarszerdahelyi, Rezi–Rezicseri temetők hasonló formájú, de a miénknél keskenyebb pengéjű kései (HORVÁTH 1987, 76, Pl. VIII, 5, 91–92, Pl. XII, 5, 12, 104, Pl. XIX, 11–12.). A szlovákiai kelta temetők anyagának összehasonlítása is ezt eredményezi, a mi késformánk nagyon közel áll az Ógyalla (Hurbanovo)–abadombi temető egyik széles pengéjű késéhez (BENADIK 1957, Abb. 19, 9, Taf. XVII, 20, Abb. 19, 9.). Funkciójukat tekintve borotvakések (PIČ 1906, Pl. XXXIV, 1–2.). A kelta forma a római korban is használatban volt (Solymár: KOCZTUR 1991, XI. t. 42/13.).

A vasolló ugyancsak a LT–B időszaktól ismert, folyamatosan használt és szinte változatlan formájú eszköz volt. A LT–B korban még ritka lelet, gyakoribbá a LT–C korban válik, (HUNYADY 1942–44, 125, 17, 20, 22, 23, 37. képek, LIII. t. 24–26.) a harcos sírok csaknem mindig jelenlévő egyik lelete, a vasolló ugyanis nélkülözhetetlen része volt a katonai felszerelésnek. Formailag csak a LT–D időszakban módosul kissé, annyiban, hogy a rúgós fogórész körformát képez (PIČ 1906, 84., Pl. XXXIV, 15., FILIP 1956, 535, Taf. CXXI, 5.), ez azonban nem kizárólagos, a LT–C forma a római korban is megtalálható (BÓNIS 1960, 109, Abb. 24, 1, Taf. XVIII, 7.). A mi darabunk körfogós, hasonló olló került elő a tabáni telep egyik gödrében (BÓNIS 1969, 198, Abb. 47, 5.) kora római cserepekkel együtt, vagyis a LT–D kor végéről.

A vaslándzsa, vasolló és a vágó vagy borotvakés megszokott sírmelléklet együttes késő kelta sírokban. Számos hamvasztásos sírban fordul elő, mindig férfi halott mellékleteként. A Bruchköbel-i sírban talált olló és kés (SCHÖNBERGER 1952, 111, Taf. 8, 1–3.) pontosan a mi darabjaink megfelelője, csupán a lándzsa formája más, a mi lándzsánk alakja viszont számos más sírban talált darabbal megegyező (SCHÖNBERGER 1952, Taf. 1, 24, 31, Taf. 2, 21, Taf. 12, 57–58, Taf. 14, 45–46.). A Wetterau környéki késő kelta hamvasztásos temetők anyagát Schönberger a Kr.e. I. század – Kr.u. I. század elejéig keltezi (SCHÖNBERGER 1952, 43, 97.). Hasonló összetételű sírok ismeretesek Karaburmából (TODOROVIĆ 1972, 4/4, 10/3, 12/2, 13/4–6, 17/1, 25/2–3, 26/7, 28/2, 31/1, 32/3, 33/3, 37/1, 44/2–3, 50/10–11, 51/3, 94/1, 99/3, 105/3, 112/3–6, 137/4, 8–9, 172/3–4, 324/2, 4.), amelynek anyagában mindhárom vastárgyunkra találunk példát, sőt a IV. periódusba (Kr.e. 85–15) sorolt 97. sír példányai (TODOROVIĆ 1972, 92–94, Taf. XXX, 97/3–5, 7, 15.) azonosak a miénkkel. A három vastárgyat lelőkörülményei alapján nem lehet egyértelműen sírleletnek tekinteni, legfeljebb jelképes temetkezésnek.

A későrómai sírok bontása során számos, másodlagosan égett késő kelta edénytöredék, valamint egy bronzfibula került elő, ezek is a későrómai síroknál lényegesen magasabban fekvő szétdúlt késő kelta hamvasztásos sírok leletei voltak, telep jelenséget a területen nem észleltünk.

A szórványleletek

1. Bronzfibula, ép, vékony drótból hajlított, alsóhúros, kengyelén a láb visszahajtott végéből csavart 4 hurokkal és spirálissal, H: 5,3 cm, Ltsz: 95.266.1. (3. kép 16.) – 2. Táltöredékek, S-profilú, sárga és világosszürke színű, másodlagosan égett töredékek, perem oldal és aljtöredékek, 12 db, Ltsz: 95.266.6, 8, 17, 21, 26–31, 33. (4. kép 1–7.) – 3. Tál töredékek, félgömb alakú, behúzott peremű, sárga és világosszürke színű, másodlagosan égett töredékek, 3 db, Á: 6,8-4,6 cm, Ltsz: 95.266.5, 18, 32. (4. kép 8–9.) – 4. Kantharosz töredékek, kisméretű, sárga és világosszürke, másodlagosan égett perem-nyaktöredékek, a nyakon 2-2 ill.3-3 karcolt vonaldísz, 2 db, Á: 3,7–3,5 cm, Ltsz: 95.266.7, 15. (4. kép 10–11.) – 5. Fazékurna, oldaltöredékek, a vállon 2-2 barázdacsík között besimított hullámvonallal és ívelten kihajló peremtöredék, világosszürke, másodlagosan égett, Á: 65,5 cm, és 5,6 cm, Ltsz: 95.266.14, 34. (4. kép 12–13). – 6. Bögre töredék, kihajló peremű, kisméretű, dísztelen, sárga színű, másodlagosan égett, 2 db, Á: 3,4 cm, Ltsz: 95.266.11. (4. kép 14.) – 7. Fazék, fésűs fazekak oldaltöredékei, és párnás, dudoros és rézsútosan lehajló pereműek. Szürke-fekete, sárgásvörös foltosak, erősen kavicsszemcsés anyagúak, 18 db, 6 töredék grafitszemcsés is, Ltsz: 95.266.2–4, 9–10, 12–13, 16, 19–20, 22–25, 35–36. (4. kép 15–29.).

A spiráldíszes ép drótfibulánk közeli rokonságban áll a Hunyady I. által „vitézkötéses" fibulának nevezett 8-as hurokdíszes ill. hurokdíszes kengyelű bronz drótfibulákkal. Hunyady a fibulát (Jutas, Velemszentvid) K-i eredetűnek határozta meg, amely a boszniai illír kultúrkörből került át a kelta anyagba, míg a hurkos vagy huroksoros (Szalacska) darabok inkább a Ny-i anyaghoz kapcsolódnak. (HUNYADY 1942–44, 32–33, XXI, t. 16–17.) Spiráldíszes darabokról nem tesz említést.

J. Filip nem választja szét a típus különböző formáit, a 8-as hurkos, hurkos és spiráldíszes darabok kialakulásának időpontját a Kr.e. III. század 2. felébe, virágkorát a II. századra helyezte és valószínűsíti, hogy a Kr.e. I. század 1. feléig használatban volt (FILIP 1956, 99, obr. 30, 7–8, 11, Tab. CXXVI, 6.).

Szabó M. egy Deloszon előkerült 8-as hurkos díszű fibula közlése kapcsán összefoglalja a fibula eredetéről, elterjedési területéről való addigi ismereteinket. (SZABÓ 1971, 39–45.) Megállapítja, hogy egy koravaskori fibulaforma kelta korban továbbfejlődött típusáról, forma változatairól van szó, amely a 8-as hurokkal díszített Hallstatt típusú fibulából és a spirállábú „pestrupi" fibulából alakult ki. A lábat díszítő spiráldrót a Ny-i területek fibuláin a kengyelre is átterjed, míg a 8-as hurokdísz a K-i fibulákon lesz jellemzőbb. A két díszítmény együtt a morvaországi Malomericében előkerült fibulán (FILIP 1956, obr. 30., SZABÓ 1971, 41, 4. kép) jelenik meg a Kr.e. IV. század végén – III. század elején. A vitézkötéses mustra az ú.n. középlaten drótfibulán, ill. az ívfibulák kengyelén található, mégpedig két változatban, vagy a kengyelen, vagy a felhajló láb huzaljából kialakított 8-as hurkokat erősítik a kengyelhez. Így egy nyitott és egy zárt felsőrészű forma alakult ki (SZABÓ 1971, 4, 6–7. kép). Mindkét forma megvan a LT–C időszakban, de nyitott szerkezetű darabot a LT–D időszakából már nem ismerünk.

Magyarországon a nyitott és zárt forma is jelen van. A két formaváltozat megkülönböztetése nélkül legutóbb Hellebrandt M. gyűjtötte össze az általa közölt bodroghalmi fibula kapcsán (HELLEBRANDT 1999, 193, Fig. 123, Pl. LXVIII, 12–13.) a vitézkötéses fibulákat. Minden ismert darabot a LT–C időszakára kelteztek.

Az esztergomi spirálhurkos zárt felsőrészű drótfibula pontos megfelelőjét nem ismerjük. A spirálhurkos fibula formai elrendezése a LT–B időszakába nyúlik vissza. Bulgária legkorábbi kelta leletei közé sorolják (WOZNIAK 1975, 180, Taf. I, 9–10.) azt az arany fibulapárt, melyeken a kengyel fölé visszahajtott láb spirálisok sorába rendezése látható, Koprinkában, az antik Seuthopolis nekropoliszában kerültek elő. Fibulánk LT–C kori előzményének a sávolyi (HORVÁTH 1973, 285, LXVIII, t. 1–2.), magyarszerdahelyi (HORVÁTH 1979, 54, XI. t. 11/1–2., HORVÁTH 1987, 89, Pl. XI, 3–4.), és váci (HELLEBRANDT 1999, 85, Pl. XXVI, 16.) középlaten drótfibulákat tarthatjuk, melyeknek a kengyelre visszahajló lábát 1 spirálhurok díszíti. A sávolyi (HORVÁTH 1973, 285, LVIII. T. 1–2.) és magyarszerdahelyi (HORVÁTH 1979, 54, Pl. XI, 11/1–2., HORVÁTH 1987, 89, Pl. XI, 3–4.) LT–C közepére keltezett daraboknál a spirálhurok csak érinti a kengyelt, a váci, valószínűleg a C2 periódusból származó darabon a spirál már hozzá van erősítve a kengyelhez. Ugyanilyen formájú az Ógyalla–abadombi temető 9. hamvasztásos sírjából előkerült drótfibula (BENADIK 1957, 49, 129, obr. 15, 5, Taf. XVII, 2–3.), amely ugyancsak a LT–C2 időszakából származik. Romániában a Zimnicea-i temetőben került elő hasonló darab (ALEXANDRESCU 1980, 100, Fig. 49, 2.). A LT–C korszak végéről származik a Rezi–Rezicseri temető 47. sírjában előkerült, kengyelében két, egymással szemben elhelyezett hurokspirállal díszített kis fibula (HORVÁTH 1987, 117, Pl. XXV, 20.). Ehhez a típushoz sorolhatunk még egy Ny-Kisázsiában talált sérült példányt is (SZABÓ 1971, 44, 10. kép), amelynek kengyelén 2 spirálhurok látható, a spirálhurkok között a drót a kengyelre van rátekerve (a spirálmenet megszakadásakor a felhajtott láb vége elvált a

kengyeltől). Végül egy töredékes, de a mi darabunkhoz talán leginkább hasonlító manchingi darabot (FILIP 1956, obr. 30, 11.) említünk. Az esztergomi fibula szórvány darab, amely egy LT–D kori temető területén került elő, kétségkívül egykor sírlelet lehetett. A környezetéből ismert edénytöredékek és vasleletek a LT–D korra keltezhetők, nincs okunk kételkedni, hogy ez a fibula a Kr.e. I. század terméke, ennél pontosabban azonban nem tudjuk keltezni.

Az edénytöredékeket a 7, 8, 9, 34, 47, 50, 57, 58, 59, 60, 73, 79, 100. sírok feletti földből ill. a későrómai sírok földjéből gyűjtöttük. Ez viszonylag jól körülhatárolja a késő kelta hamvasztásos kis temető területét, amely a későrómai temető D-i részén helyezkedik el, és térképre vetítve jól mutatja, hogy nem függ össze a kora római hamvasztásos temetővel, amely a későrómai temetőtől É-ra volt. Az előkerült leletanyag, a fémek és a kerámia is, a LT–D időszakából, a Kr.e. I. századból származik, és nem fordul elő közötte kora római edénytöredék. Ez azt jelenti, hogy a Bánom hegy K-i lejtőjén volt egy különálló, csak kelták által használt, mintegy 95 x 85 m nagyságú kis temető, amiről eddig nem volt tudomásunk.

A sírokat a mai felszíntől 60–80 cm mélyre ásták, a hamvaszásos sírok egy részét már a késő római időszakban, más részét az újkorban, szőlő és gyümölcsfa telepítések során szétdúlták.

Az előkerült leletanyagból a kerámia mindegyike jól ismert, és Esztergomból már több ízben közzétett telep és edényégető kemencékben előkerült formákhoz tartozik, ezért ezekkel külön nem foglalkozunk. A fémek ritkább leletek, különösen a bronzfibula, amely Magyarország területén sem tartozik a gyakori leletek közé.

III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky utca

1994-ben a Bajcsy-Zs. utca 5. számú ház belső udvarán alapozási árkok ásása közben egy római sírkő, és edények kerültek elő.[3] A sírkő kiemelése után a terület átkutatásakor megállapítottuk, hogy az edények egy hamvasztásos sír leletei voltak, de nem tartoztak össze a sírkővel. A rövid leletmentő ásatás még egy további sírt, valamint római és középkori telepmaradványokat eredményezett.

1. sír

Formáját, irányát nem ismerjük, leleteit a munkások szedték ki, a kidobott földben sírégetésre utaló nyomokat nem találtunk. Mellékletek: 1. Urna, tojásdad testű, rézsútosan kihajló peremmel, vállán ujjbenyomkodásos borda lécsor, szürke, sárgásbarna foltos, korongolatlan, durva, kagylós anyagú, belsejében a kalcinált csontok, M: 20,4 cm, Pá: 15 cm, Tá: 8,8 cm, Ltsz: 95.10.1. (4. kép 30.) – 2. Csésze, enyhén ívelt oldalú csonkakúp alakú, peremtől induló, aljhoz lefutó fül csonkjával, szürkésfekete színű, korongolatlan, apró kavicsszemcsés anyagú, M: 5,7–6 cm, Pá: 9,5 cm, Tá: 6 cm, Ltsz: 95.10.3. (4. kép 32.) – 3. Üvegfiola, kihajló peremmel, teste csepp alakú, halvány kék színű, M: 7,8 cm, Ltsz: 95.10.2. (4. kép 31.)

2. sír

Urnasír, az 1. sírtól DNy-ra, 3 m-re, az épület D-i falától 170 cm-re, –330 cm mélyen, sírgödör foltja az erősen kevert talajban nem látszódott. Az urna peremét a munkások elnyesték. Az edény belsejében lévő kalcinált csontok egy középkorú felnőtt maradványai. Az urna kettős kónikus testű, pereme hiányzik, vállán barázdák közötti sávban besimított hullámvonal, hasa törésvonalában 2 sor sekélyen benyomott oválisok, de a sorok nem futnak egészen körbe. Szürke színű, finoman iszapolt, korongolt, tör.M: 34,4 cm, Tá: 11,3 cm, Ltsz: 95.11.1. (5. kép 1.)

3. sír

Az előző sír mellett, téglalap alakú, H: 203 cm, Sz: 110–113 cm, Iránya: 34/64 ÉÉNy–DDK, –350 cm mélyen. A sírgödör felső felének széle és a sírgödör alja 1–2 cm vastagságban vörösre átégett, betöltése fekete kormos, szürke hamus, kevert föld volt. A kevés kalcinált csont, amely részben egy felnőtt egyénhez, részben egy állathoz, talán kutyához tartozott, az egész sírgödör területén volt szétszórva. A sírban talált mellékletek összetörve, a 3. számú urnát kivéve hiányosan kerültek a sírba. A mellékletek: 1. Urnafazék, pereme rézsútosan kihajlik, a nyak hajlatában egy barázdával tagolt, hasa gömbölyded, alul enyhén ívelt talpban végződik, hasának közepén benyomott ferde vonalak. Világos szürke, kívül simított felületű, korongolt, másodlagosan égett, töredékekből összeállított, M: 19,6 cm, Tá: 8 cm, Ltsz: 95.12.3–4. (5. kép 2.) – 2. Fazék, pereme rézsútosan kihajlik, hasa gömbölyű, vállán sekély vízszintes fésűs dísz, alja hiányzik. Közép szürke színű, finom szemcsés anyagú, vékonyfalú, korongolt, tör.M: 7,3 cm, Pá: 9,8 cm, Ltsz: 95.11.4. (5. kép. 3.) – 3. Korsó, sima pereme tölcséresen kihajló, hosszú, szűk hengeres nyakú, gömbölyű hasa lefelé összeszűkül, kis talpban végződik, nyakról induló, vállra lefutó szalag füle 2 x hornyolt. Finoman iszapolt, korongolt, eredetileg sárga színű volt, nagy része másodlagosan szürkére égett. Hasán vörös sávfestés volt, amelynek nagy része feketére égett. Enyhén deformálódott, töredékekből összeállított, kiegészített, M: 27,2 cm, Pá: 6,4 cm, Tá: 7,2 cm, Ltsz: 95.11.3. (5. kép 4.) – 4. Urnafazék, rövid, kihajló peremmel, tojásdad testű, korongolatlan. Sötétszürke, világosbarna foltos, tört kagylós és kavicsos anyagú, durva, egyenetlen felületű, ragasztott, kiegészített,

M: 22,8 cm, Pá: 18,8 cm, Tá: 12 cm, Ltsz: 95.11.2. (5. kép 5.).

Az 1. sír tojásdad testű, kihajló peremű, kagylós anyagú, korongolatlan, vállán ujjbenyomkodásos lécsorral díszített fazeka a korongolatlan kerámia V. típusához, annak 1 altípusához tartozik, (HORVÁTH 1998, 68, Tab. 2.) amelynek jellegzetessége a dák jellegű díszítésmód. A forma és díszítésmód eredetét a dák kultúrkörbe helyezik. Crisán szerint (CRISÁN 1969, 161–162., 1978, Taf. 84.) a geto-dák kultúra klasszikus fázisának (Kr.e. 100 – Kr.u. 106) tipikus formája ez a fazék, amely vízszintes vagy függőleges ill. íves formában felrakott ujjnyomkodásos lécsorral vagy bütykökkel van díszítve. Dácia területén kívül gyakori K- és DNy-Szlovákia késő kelta – kora római kori telepein és temetőiben (BUDINSKY-KRICKA – LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 301.), és a Délvidéken (JOVANOVIĆ 1988, Taf. XIX.). A forma és díszítésmód a Dunakanyar késő kelta és kora római telepein is feltűnik (HORVÁTH 1998, 70–71.).

A vízszintes ujjbenyomkodásos vagy bevágásokkal díszített lécsor dísz a késő kelta anyagban sokkal gyakoribb a behúzott peremű, hordó alakú fazekakon (BÓNIS 1969, Abb. 12, 23–24., 32, 19., 88, 10., 93, 17–18, 26, 28., 96, 8.,104, 1–2.), a kihajló peremű fazekakon inkább a bütyökdísz ill. a függőleges ill. girlandos ujjbenyomkodás jellemző (BÓNIS 1969, Abb. 6, 3., 17, 24., 19, 26., 22, 1., 27, 24., 33, 27, 34, 20, 32., 87, 29.). A Kr.u. I. században a telepek egyik jellegzetes formája a kihajló peremű, kagylós anyagú, vízszintes szalagdíszes vagy bütyökdíszes korongolatlan fazék lesz, és a II. században, sőt még a III. század elején is előfordul. Esztergom környékén korai telepeink mindegyikén megtalálható.

A dák jellegű kerámia megjelenésének időpontját a LT-D2 korszakkal (Kr.e. I. század 2. fele, Kr.u. I. század eleje) jelölhetjük meg. Az ekkor keletkezett telepek (Esztergom-Szentgyörgymező II., Sziget) jelenleg még feldolgozásra váró anyaga DNy-Szlovákia kelta-dák telepeinek anyagával mutat szorosabb kapcsolatokat. A szentgyörgymezői II. telep a vidék római foglalásáig állhatott fenn, de Szentgyörgymező más részein a késő kelta lakosság háborítatlanul élt tovább a kora császárkorban. Ezért az edényforma az I. században létesült temető anyagában természetes módon van jelen.

A forma és díszítés Pannonia I–II. századi bennszülött telepein gyakori, igen sok darab került elő Ménfőcsanakon (SZŐNYI 1995, 219, Abb 2, 1–2, 4.), a Kr.u. I. század 2. harmadától a II. század 3. harmadáig keltezett településen, de hamvasztásos temetőkben is feltűnik, így a sárbogárdi, a Flavius kortól a II. század 1. harmadáig keltezett eraviszkusz temetőben (BÁNKI 1998, 81, Abb. 13, 31/1, Abb.25, 1.).

A sír másik edénye egy, már fül nélkül sírba került fülescsésze, a korongolatlan kerámia XIII. típusához sorolt csészék 2. altípusához tartozik (HORVÁTH 1998, 69, Tab 4.). A kónikus falú dák csészékkel ellentétben ritkábban fordul elő késő kelta anyagban (BÓNIS 1969, Abb.97, 2., Esztergomban a Szentgyörgymező II. és a Várhegy anyagában) ez a meredek oldalú fülescsésze, és inkább ismert kora császárkori bennszülött telepek anyagából. Fületlen változatai a ménfőcsanaki telepen (SZŐNYI 1995, 219, Abb. 3, 1.), a sárbogárdi temető 18. sírjában került elő (BÁNKI 1998, 94, Abb. 9, 2., 25, 14.), de a zempléni temető 2. halmában is találtak (BUDINSKY-KRICKA – LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 301, Pl. IX. 18.).

A sír harmadik edénye a kis, csepp alakú balsamarium, az I. század jellegzetes üvegformája (Isings 8. típus), a II. század kezdetéig volt használatban (BARKÓCZI 1988, 111–112, Nr. 191, Taf. XVII.). Pannoniában elsősorban a Ny-i részeken (Emona, Savaria, Scarbantia, Carnuntum) került elő, Keszthely-Újmajorban Pó-vidéki terra sigillatával együtt. A mi darabunk a Savaria-Hámán K. úti, 85-l40 közé keltezett temető 19. sírjából előkerült balsamariummal azonos forma (MÓCSY 1954, 189, 5. kép 19/2.), és ilyen darab ismert Brigetioból is (BENKŐ 1962, 1b/13., RÓMAI ÜVEGEK 26, VIII. t. 3, 5–6.). Az esztergomi darab legvalószínűbb keltezése a Flaviuskor-I. század vége.

A 2. sír korongolt, szürke, simított felületű, szűk nyakú, kettős kónikus testű urnája anyagában, besimított hullámvonalas díszével a késő kelta típusú urnák közé sorolható. Bár a pereme hiányzik, valószínűleg ívelten kihajló volt. Tipikus átmeneti forma: színe, kidolgozása, díszítése a késő kelta edények sajátosságait mutatja, amely a LT–D elején jelenik meg (Borjád, Regöly, Surcin), és az egész korszakban gyártják (HUNYADY 1942–44, 146–147., BÓNIS 1969, Abb. 4., 11, 3., 16, 5., 17, 19., 27, 19., 31, 16., 34, 14.,35, 24., 38, 14., 49, 35., 87, 33., 88, 21, 90, 33., 91, 26., 94, 24., 97, 8., 99, 9., HORVÁTH 1987, 83, Pl. VIII, 6., 125, Pl. XXXV, 9.). Edényünkhöz legközelebb a LT–D második felébe keltezhető szerémségi edények csoportja áll. Esztergomban edényformánk szélesebb nyakú változatát a Kossuth utcai műhelyben (KELEMEN 1999, 99, V. t. 1., VIII. t. 4.), a szűk nyakú formát a szentgyörgymezői telepen (közöletlen) állították elő. A forma és díszítésmód tovább él a római kori fazekakon. A kettős kónikus forma kihajló vagy vízszintes peremmel, festve, hullámvonalakkal díszítve az I. század vége – II. századi temetők anyagában fordul elő, (BÓNIS 1942, 12, VII. t. 2, XII. t. 2., PALÁGYI 1981, 23, Taf. 5, 12.) a kelta hagyományok folytatásaként számon tartott hullámvonal dísz az ugyancsak kelta eredetű tojás testű fazekakon is megjelenik (BÓNIS 1942, XI. t. 7–8.,

PALÁGYI-NAGY 2000, 110–111, Taf. IX, 7.). Az edény hasán lévő ovális (mandula alakú) benyomkodásos sorminta (Manching: PINGEL 1971, Taf. 125, 13, Nr. 1521.) a római korban is továbbél, sajátosan a legkorábbi anyagban (BÓNIS 1942, 11.). A 2. sír edényét az I. század 2. felére keltezhetjük.

A 3. sírból négy edény került elő. A 5. kép. 2. számú edény felső része nagyon hiányosan maradt meg. Anyaga, színe, simított felülete alapján ez is a késő kelta edények csoportjába sorolható. Az edény peremképzése ritka, Tabánban hasonló peremtöredék került elő (BÓNIS 1969, Abb. 34, 10.). Az edény hasán a 2. sír edényéhez hasonlóan sekély, szegletes benyomkodások sora van, amely a császárkorban nagyon elterjedt fogasdísz egyik formája.

Az 5. kép 3. számú edény kis, fazék alakú bögre, tipikus római készítmény, homokos anyagú formája I. század végi – II. századi leletegyüttesekben gyakorta előfordul (BÓNIS 1942, 16, XVIII. t. 13, 27, 29., PALÁGYI-NAGY 2000, 122, Taf. XII, 9.) hamvasztásos temetőkben, Savariában Domitianus és Nerva éremmel (MÓCSY 1954, 2/1, 14/7 (Domitianus), 37/6, 41/3 (Nerva), 44/4, 48/2, 49/2, 56/4, 61/1, 62/1, 63/3, 65/4, 68/2., BUÓCZ 1961, 236, III/2, VI/3, VII/1, VIII/2, X/4, XVIII/2, XXXI/4, XXXIII/3.).

A vörös sávfestéses korsó formája itáliai eredetű, a tölcséres szájú, gömb hasú korsók közé tartozik. Formája a poetovioi és emonai temetőkben gyakori, az egyik sírban Vespasianus éremmel együtt került elő (BÓNIS 1942, 26, XXVII. t 5.). A mi korsónk kissé nyúlánkabb és hasát vörös sávfestés díszíti. A solymári temető 31. sírjából előkerült vörös festésű, II. századi korsó formailag közel áll a mi korsónkhoz (KOCZTUR 1991, VIII. t. 31/5.). Az Esztergom-Dózsa György téri késő kelta – kora római kori, I–II. század fordulójára keltezett fazekas kemencében előkerült vörös sávfestéses füles kancsó töredék (KELEMEN 1980, 175, 6. kép) kapcsán utaltunk már arra, hogy az ismert II–III. századi brigetioi sávos kerámián (BÓNIS 1970, 75.) kívül feltételezhető vörös sávfestéses edénykészítés másutt és korábban is. Talán éppen Esztergomban, ahol számos kelta fazekasműhely működött, és ahol a kelta fazekas hagyományok római kori folyamatossága bizonyítható, a vörös sávfestés pedig kelta eredetű. A 3. sír korsója minden valószínűség szerint helyi készítmény, amely legkésőbb a II. század kezdetén készült. Keltezésünket az is alátámasztja, hogy ez a kis, az I. század 2. felében fennálló temető valamikor a II. század elején szűnhetett meg és helyén település (vicus) jött létre.[4]

A sír 4. edénye az 1. sír urna fazekához hasonlóan kagylós anyagú, korongolatlan és díszítetlen. Esztergom környékén késő kelta – kora római telepeken gyakran előfordul.

A temető rítusáról annyit állapíthatunk meg, hogy megtalálható benne az I. századra jellemző urnás temetkezés (1–2. sír), és a K-i részre inkább jellemző, a II. század elejétől nagyobb számban előforduló szórthamvasztásos, égetéses oldalú sírforma (3. sír) is. Az előkerült leletanyag is bizonyos fokú kettősséget mutat: az urnasírokban az átmeneti korszak késő kelta, korongolt és korongolatlan edényei mellett már jelen van a római import árú. A leletanyag kapcsán említenünk kell a 3. sír közelében előkerült sírkövet (7. kép) is. A kő felső részében egy katonát látunk hadi felszerelésben, felirata szerint a követ Crescensnek, Iulio fiának, a cohors I Augusta Ituraeorum 43 éves korában, 23 évi szolgálat után elhunyt katonájának állították. A cohors Vespasianus uralkodása alatt, 69-ben került Solvába, és 89-ig tartózkodott itt (LŐRINCZ–KELEMEN 1997, 178–180, Nr. 1., KOVÁCS 2005, Nr. 116.).

A temetőről, amelyhez a sírok tartoznak, már korábban is volt tudomásunk (MRT 5, 8/7. lh.). 1846-ban a 9. számú telken került elő egy csontvázas sír, Fusca, Bargatis liberta sírkövével. (CIL III, 10597, MÓCSY 1959, 247, Nr. 173., RIU 3, Nr. 791., KELEMEN 1980, 181.) A csontváz mellett két „könnyüvegcsét" (RÓMER 1866, 110.), azaz balsamariumot találtak. Fusca sírköve az I. századból való, a balsamariumok pedig feltételezhetően az 1. sír kis üvegcséjével azonos formák lehettek.[5]

A Bajcsy-Zsilinszky úti temető, amelynek további sírjairól csak építkezésekkel kapcsolatban lehet szó, feltételezhetően a korai földtábor (egyik) temetője volt, amely az I. század 2. felében – és a II. század elején volt használatban. A táborhoz vezető út mentén létesült, a Szent Tamás hegy DK-i lábánál, a katonaságon kívül az őslakosság is temetkezett ide. Megszűnése a vicus terjeszkedésével, és a kőtábor megépülésével kapcsolható össze, a castellum temetője a II. század elejétől a táborhoz közelebb fekvő, és már a kelták által is használt bánomi temető lett.

IV. Esztergom–Prímás sziget

A sziget É-i felében, a Duna parton elhelyezkedő, XI. században épült, Szűz Máriáról nevezett bencés apácakolostor feltárási munkálatai során, az épületmaradványok alatt lévő, már korábban is ismert késő kelta település több objektuma (gödrök, árkok) látott napvilágot.

2001-ben a kolostorudvar D-i fala közelében 3 kelta árok részlete, a középső ároktól D-re, 1 m-re pedig egy hamvasztásos sír maradványai kerültek elő. A –215 cm mélyen, sírfolt nélkül jelentkező edénytöredék halmaz körül és alatt kalcinált embercsontok apró töredékeit

észlelték a sárga agyagos talajban. A sírról dokumentáció nem készült. A mellékletek:

1. Tálka, S-profilú, omphaloszos aljú, sárga és szürke színű, másodlagosan égett, enyhén deformálódott töredékekből ragasztva, M: 6,8 cm, Pá: 18,6 cm, Tá: 5 cm, leltározatlan (6. kép 1.) – 2. Csupor, pereme ívelten kihajlik, teste enyhén legömbölyített, kettős kónikus, a has törésvonalában enyhe barázdák, alja homorú, sárga és világos szürke, másodlagosan égett töredékekből összeállítva, M: 9,8 cm, Pá: 13,2 cm, Tá: 6,2 cm, leltározatlan (6. kép 3.) – 3. Urna, pereme ívelten kihajlik, ívelt nyakú, enyhe törésű kettős kónikus testű, alja hiányzik, vállán több soros barázdadísz, sárga és szürke színű, másodlagosan égett töredékek, tör. M: 10,2 cm, Pá: 9,8 cm, leltározatlan (6. kép 6.) – 4. Fazék, hordóalakú, sima, tagolatlan behajló, lekerekített peremű, vállán keskeny bordaléc ferde benyomkodásokkal díszítve, alja lapos. Sárgásszürke színű, korongolt, vastag falú, erősen kavics és homokszemcsés anyagú, M: 18,2 cm, Pá: 14,8 cm, Tá: 10,5 cm, leltározatlan (6. kép 5.) – 5. Fazék, hordóalakú, behajló, befelé rézsútos peremű, vállán keskeny, lapos bordaléc, ferde, keskeny ovális alakú benyomkodásokkal. Sárgásszürke színű, korongolt, erősen kavics és homokszemcsés anyagú, hiányos, töredékekben, M: cca. 16,6 cm, Pá: 14,2 cm, Tá: 10 cm, leltározatlan (6. kép. 4.).

Az anyagban előfordul még egy világossárga kantharosz szalagfülének töredéke (6. kép 7.) és egy sárgásszürke színű, ívelten kihajló peremtöredék (6. kép 2.).

A 6. kép 1. számú, S-profilú sárga kis tálka formája jól ismert késő kelta telepek anyagából, az esztergomi telepeken, hasonlóan Tabán–Gellérthegy anyagához (BÓNIS 1969, 176.), ez a legnagyobb számban előforduló edényforma. A LT–D korai és késői fázisában minden fazekas telepen gyártották, Esztergomban az ilyen sárga színű, kisméretű tálkák főleg a Kossuth utcai fazekas telepen készültek (KELEMEN 1999, 92, I. t. 14–15.), de a szentgyörgymezői és Lőwy utcai kemencék anyagában is előfordulnak világos szürke színben. A 6. kép 2. számú peremtöredék egy hasonló S-profilú, de nagyobb méretű tálhoz tartozott.

A 6. kép 3. számú edény, amelynek törésvonala középre esik, és ugyanitt 2 barázda tagolja, átmenetet képez a kettős kónikus testű, néha gömbölyded hasú csuprok (HUNYADY 1942–44, 137–138, LXVIII. t. 17, LXIX. T. 1–2., HELLEBRANDT 1999, Pl. XLI, 12, XLIV, 9.), és a LT–D2 kori, félgömb alakú, hasukon barázdával tagolt, vagy sima hasú félgömb alakú tálkák (BÓNIS 1969, 178, Abb. 4, 28., 9, 11, 28, 18, 90, 39.) között. A miénkkel azonos darabot nem találtunk.

A 6. kép. 4–5. számú fazék formája és díszítése az Esztergom környéki késő kelta anyag korongolatlan, kagylóval soványított anyagú, hordó alakú fazekainak közlésével (HORVÁTH 1998, 68, Tab. 1, II–III. típus) vált ismertté. A korongolt változat most először kerül bemutatásra. A két fazék formája csak a perem alakításban tér el, az egyik fazék behúzott pereme belül ferdén metszett, míg a másik fazék pereme lekerekített. A díszítő bordaléc a vállon helyezkedik el, a plasztikus lécet hosszúkás, ovális, ferde benyomkodások díszítik. A két fazék közvetlen párhuzamai nagy számban a Szentgyörgymező II. telep anyagában fordulnak elő, de a Lőwy utcai fazekas kemence és a Várhegy telep anyagában is található. (részben közölt anyag: KELEMEN 1987, 187–190, Pl. II.) Jól ismert ez a forma és hasonló díszítés Tabán és Gellérthegy anyagában (BÓNIS 1969, 187, Abb. 27, 13., 39, 6., 42, 12., 57, 13, 25., 62, 3., 93, 17-18., 95,3., 96, 8., lo4, 1–2.) is, ahol a szentgyörgymezői anyaghoz hasonlóan előfordul a ferde benyomkodásos ill. ferde bevagdosásos dísz, sőt a korong alakú bütyök is a bordalécen. Bónis É. szerint ezek, a fésűs edények egyik variációjának tartott fazekak helyben készültek. Az edényeink kavics szemcsés anyaga valóban olyan, mint a fésűs díszű fazekaké, formájuk és díszítésük azonban kora vaskori eredetű. A kelta anyagban csak a LT–D korszakban jelenik meg, dák hatásra. A korongolatlan és korongolt változat együttes előfordulása a LT–D2 telepekre jellemző. A római telepek anyagában a korongolatlan változat igen, a korongolt változat nem fordul elő.

A 6. kép 6. számú kihajló peremű, szűk nyakú, enyhén kettős csonkakúp alakú korongolt kis urnának csak a felsőrésze maradt meg. Hunyady I2. típusával egyező forma (HUNYADY 1942–44, 146.), amely a LT–C-elején jelenik meg, nyújtottabb és zömökebb formában is előfordul. Edényünkhöz legközelebb ebből az időszakból egy kisméretű kéméndi edényt (HUNYADY 1942–44, VIII. t. 6.) látunk. A forma a LT–D-ben is meg van, alacsonyabb és magasabb, néha gömbölydedebb formában (HUNYADY 1942–44, XCI. t. 7–8, 10., XCIII. t. 4–7.), ezeknek vállán besimított dísz van. A Tabán-Gellérthegy anyagában több, kihajló peremű, szűk nyakú edény található (BÓNIS 1969, 181, Abb. 16, 22., 31, 16., 20,6, 11.) és a bordaköteg dísz is előfordul (BÓNIS 1969, Abb. 13, 17., 29, 16.).

A 6. kép 7. számú fültöredékről csak annyi állapítható, hogy nagy valószínűséggel pszeudokantharoszhoz tartozott.

A sír edényei közül pontosabb korhatározó jelleggel csak a két hordó alakú fazék bír. Hordó alakú, korongolt fazék ugyan megtalálható a Kossuth utcai, LT–D1 korszakba keltezett fazekas telep anyagában (KELEMEN 1999, VIII. t. 16-18., IX. t. 1.), azok a darabok azonban finoman iszapolt, simított felületű szürke fazekak, amelyek nem helyben, sőt valószínűleg nem is Magyarországon készültek. A szigeti

fazekak párhuzamai csak LT–D2 telepek anyagában fordulnak elő, mennyiségi mutatók alapján valószínű, hogy a szentgyörgymezői telepen készítették kelta fazekasok a Kr.e. I. század 2. felében. Ez egyúttal a temetkezés korát is megadja. A temetőt eddigi ismereteink szerint csak az őslakosság használta, római temetkezésnek egyelőre nincs nyoma.

V. Esztergom–Eszperantó utca

1994-ben gázvezeték fektetésekor az Eszperantó utca 15. számú ház előtt egy hamvasztásos római kori sírt vágtak át.[6] A múzeum a lelet előkerüléséről csak utólag szerzett tudomást, a már visszatemetett árok szélére kidobott földből néhány kalcinált csontdarabot, és az alábbi leleteket gyűjtöttük be:

1. Üvegkorsó felsőrésze, hasábos testű, pereme széles, vízszintes, nyaka rövid hengeres, válla lekerekített, rövid széles szalagfüle fésűs díszű, kék színű, tör. M: 11,4 cm, Pá: 7,2 cm, Ltsz: 95.270.1. (6. kép 8.) – 2. Terra sigillata tányér töredéke, Pó-vidéki, Consp. 20. típus, világos, keményre égett, sötét narancsvörös bevonata lepattogzó, hibás, applikált girland dísszel, fenyőág mintás levéllel, Á: 8,3 cm, Ltsz: 95.270.2. (6. kép 9.) – 3. Terra sigillata csésze töredékei, Pó vidéki, Consp. 34. típus, 3 db, 2 töredék feketére égve, eredeti színe barnásvörös, keményre égett, bevonata jó minőségű, applikált delfin fejjel, belsejében körgyűrűben planta pedis bélyegző részlete: [L M] V, Tá: 5,6 cm, Ltsz: 95.270.4.1. (6. kép 10, 13) – 4. Terra sigillata csésze töredékei, Pó-vidéki, Consp. 34. típusú, 3db, 2 db másodlagosan feketére égve, eredeti színe barnásvörös, keményre égett, applikált dísz kis részletével (talán rozetta), M: 4 cm, Pá: 6,7 cm, Tá: 3,4 cm, Ltsz: 95.270.3. (6.kép 12) – 5. Terra sigillata csésze talptöredéke, Pó-vidéki, Consp. 34 típusú, világos anyagú, világos, narancsvörös, foltos bevonattal, belsejében körgyűrűben planta pedis bélyegző: L. M. V, Tá: 5,4 cm, Ltsz: 95.270.4.2. (6. kép 11) – 5. Agyagbögre, sima. kihajló peremű, gömbölyded hasú, vállán vékony barázdaköteg dísz, vörösessárga színű, szürke foltos, másodlagosan égett, finoman iszapolt, töredékekben, M: 13,8 cm, Pá: 9,6 cm, Tá: 4,8 cm, Ltsz: 95.270.5. (6. kép 14) – 6. Agyagbögre, sima, kihajló peremű, gömbölyded hasú, vállán vékony barázdaköteg dísz, alja belül domború csigavonalas, szürke színű, másodlagosan égett, M: 13,8 cm, Pá: 9,5 cm, Tá: 4,8 cm, Ltsz: 95.270.6. (6. kép 15).

A hamvasztásos sírtól cca. 4 m-re, Ny–ÉNy-ra, egy csontvázas sír néhány csontdarabját figyeltük meg. A sírtól K–DK felé haladó árokban nem volt nyoma temetkezésnek, a lelőhelyen korábban nem került elő római leletanyag.

A sír hasábos testű, legömbölyített vállú, rövid hengeres nyakú, szalagfüles üvegkorsója gyakori típus Pannoniában, I. század végi – II. századi hamvasztásos sírokban, tumulusokban (BARKÓCZI 1988, 174–178, 167/c típus., PALÁGYI – NAGY 2000, 134–135, Taf. XIV, 3–6.). A dunántúli halomsírokban megjelenő, valószínűleg aquileiai származású hasábos üvegkorsók nyúlánkabb testű (Isings 50b típus) példányai közül a mi darabunk – elsősorban a fül formája alapján – a mezőszilasi VIII. halomból származó (KISS 1957, 48, VII. 3.) és az inotai 1. halomban előkerült korsókkal (PALÁGYI 1981, 20, Taf. I. 2–3.) állítható azonos csoportba. Edényünk testének nagy része hiányzik, ezért magassága alapján nem besorolható, de keskeny alakja szerint, egy tatai darab példájára (BARKÓCZI 1988, Nr. 418.), magasabb formák közé tartozhatott. Korát pontosan meghatározzák a vele együtt előkerült Pó-vidéki terra sigillaták. Az applikált díszű Consp. 2o. típusú tányér és a Consp. 34. típusú, L·M·V bélyeges csészék L. MAG. VIRILIS csoportjához köthetők, amelyeket Claudius korától a Flaviusok koráig állítottak elő, és a tartomány katonai megszállását követő Flasvius-kori limestábor-rendszer kiépítésével a Duna mentén is megjelentek. A sigillatákat É-Itáliában még a II. század 1. felében is gyártották, pannoniai forgalmukat Domitianus korától visszaszorította a délgalliai piac. Észak Itáliában több műhely működött, a mi darabjaink közül a Consp. 20. típusú tányér és a 6. kép 11. számú, Consp. 34. típusú csésze valószínűleg a Fabrikat E, a 6.kép 10, 12, 13. számú Consp. 34. típusú csészék a Fabrikat A2 terméke lehet.[7]

A két agyagbögre az üvegkorsóval és a terra sigillatákkal azonos időszakba sorolható, formai párhuzamait a Bajcsy Zs. úti 3. sír edényénél már említettük. Ez a két kis bögre annál finomabb kivitelű, nem látszanak helyi készítménynek, lehet, hogy szintén É-Itáliából kerültek ide.

Solva korai táborát a Várhegyen talán már Vespasianus uralkodása előtt, de Vespasianus alatt biztosan megépítették. (GABLER 1977, 150.) Az újabb feliratos anyagnak köszönhetően (VISY 1989, 29–35, Nr. 3., LŐRINCZ 1993, 297., LŐRINCZ 2001, 269, Nr. 376., KOVÁCS 2005, Nr. 115., és LŐRINCZ – KELEMEN 1997, 178–180, Nr. 1., LŐRINCZ 2001, 269, Nr. 375., KOVÁCS 2005, Nr. 116.) már ismerjük első helyőrségét is, a cohors I Augusta Ituraeorum 69–89 között tartózkodott Solvában. A lelőhelyen korábban nem került elő római leletanyag, valószínűsíthető, hogy itáliai import anyaga nem bennszülött, hanem katonai temetkezéshez kapcsolható. A Várhegytől és a lokalizált kora római temetőktől távol eső Flavius kori hamvasztásos sír keletkezésére egyelőre nem találtunk magyarázatot.

Jegyzetek:

1 Az összes hamvasztásos sír csont anyagának meghatározásáért Merczi Mónikának tartozom köszönettel.
2 Kelemen M., ArchÉrt. 114–115, (1987–1988) 266.
3 Kelemen M., RégFüz. Ser. I. No. 48. (1997) 37.
4 A leletmentés során a sírok feletti rétegből olyan telepanyag került elő, amelyben késő kelta típusú edények, terra sigillata töredékek, Dr. 6B típusú amphoratöredék, vörös sávfestéses és márványozott festésű, fogaskarcolt díszű sárga és szürke edények, kagylós anyagú korongolatlan fazekak kerültek elő. Az anyag (Ltsz: 95.12.1–23.26) a II. század 1. felétől fennálló vicus területét, az ugyanitt talált, agyagba rakott kőfal részlete, néhány cserép és II. Constantinus (330–335) érem a vicus IV. századi területét jelzi.
5 Az EBM gyűjteményében 55.1618.1 leltári számon található, Isings 8. típusú, kék színű balsamarium talán ezek egyike.
6 Kelemen M., RégFüz. Ser. I No.48. (1997) 37.
7 Terra sigillatáink ismérveit Gabler D. savariai anyag elemzései alapján állítottuk össze: GABLER 2002, 66, 78–79, 86–87, 89–90.

Irodalom:

ALEXANDRESCU 1980
Alexandrescu, D.A.: La nécropole géte de Zimnicea. Dacia 24 (1980) 93–126.
BARKÓCZI 1988
Barkóczi, L.: Pannonische Glasfunde in Ungarn. StudArch 9 (1988)
BÁNKI 1998
Bánki, Zs.: Kelten- und Eraviskengräber in Sárbogárd. ComArchHung (1998) 65–98.
BENADIK 1957
Benadik, B.: Archeologicky material a jeho hodnotenie. – Das archäologische Material und seine Auswertung. In: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku – Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei. ArchSlov. I. Bratislava (1957) 11–200.
BENKŐ 1962
Benkő, A.: Üvegcorpus. RégFüz. Ser: II–11. (1962)
BÓNIS 1942
B. Bónis, É.: A császárkori edényművesség termékei Pannoniában. — Die kaiserzeitliche Keramik in Pannonien. DissPan II/20 (1942)
BÓNIS 1960
Bónis, É.B.: Römerzeitliche Gräber in Halimba. FolA 12 (1960) 91–110.
BÓNIS 1969
Bónis, É.B.: Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. ArchHung 47 Budapest (1969)
BÓNIS 1970
Bónis, É.B.: A brigetioi sávos kerámia. — Die streifenverzierte Keramik aus Brigetio FolA 21 (1970) 71–86.
BUDINSKY-KRICKA – LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990
Budinsky-Kricka, V. – Lamiová-Schmiedlová, M.: A late 1st century B. C. – 2nd century A. D. cemetery at Zemplin. SIA 38 (1990) 245–344.
BUÓCZ 1961
Buócz, T.: Korarómai sírok a szombathelyi Rumi úton — Frührömische Gräber in Szombathely, Rumi Strasse. ArchÉrt 88 (1961) 219-239.
Consp.
Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae. (Ettlinger, E. – Hedinger, B. – Hoffmann, B. – Kenrick, Ph. – Pucci, G. – Roth-Rubi, K. – Schneider, G. – von Schnurbein, S. – Wells, C. –Zabehlicky-Scheffenegger, S.) Mat. zur. röm.-germ Keramik 10. Bonn (1990)
CRIŞAN 1969
Crişan, I.H.: Ceramica daco-getica cu speciala privire la Transilvania. Bucuresti (1969)
CRIŞAN 1978
Crişan, I.H.: Ziridava. Arad (1978)
FILIP 1956
Filip, J.: Keltové ve stredni Europe. Praha (1956)
GABLER 1977
Gabler, D. – Lőrincz B.: A dunai limes I–II. századi történetének néhány kérdése. — Some remarks on the history of the Danubian limes of the first and second century. ArchÉrt 104 (1977) 145–175.
GABLER 2002
Gabler, D.: A savariai városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. In: Buócz T. – Gabler D.: Savariai városfal. A városfal építési ideje a terra sigillaták tükrében. Sárvár, 2002, 59–132.
HELLEBRANDT 1999
Hellebrandt, M.: Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary. Budapest (1999)

HORVÁTH 1973
Horváth, L.: Kelta sírok Sávolyon. – Celtic graves in Sávoly. SMK 1 (1973) 281–288.
HORVÁTH 1979
Horváth, L.: A magyarszerdahelyi kelta és római temető. – The Celtic and Roman cemetery at Magyarszerdahely. ZGY 14 (1979) 5–186.
HORVÁTH 1987
Horváth, L.: The surroundings of Keszthely. Transdanubia 1. Ed. by T. Kovács, É. Petres and M. Szabó. Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Budapest (1987) 63–178.
HORVÁTH 1998
Horváth, F.. Handgeformte spätkeltische und römische Keramik in Esztergom und in ihrer Umgebung. Alba Regia 27 (1998) 65–81.
HUNYADY 1942–44
Hunyady, I.: Kelták a Kárpátmedencében I-II. – Die Kelten im Karpátenbecken I–II. DissPan II/18. Budapest (1942, 1944)
ISINGS
Isings, C.: Roman Glass from Dated Finds. Groningen/Jakarta (1963)
JOVANOVIĆ 1988
Jovanović, M. – Jovanovic, B.: Gomolava, Late La Tene settlement. Novi Sad-Beograd (1988)
KELEMEN 1980
Kelemen, M.H.: Adatok Esztergom koracsászárkori településtörténetéhez. In.: Komárom megye története I. Komárom (1980) 167–192.
KELEMEN 1987
Kelemen, M.H.: Komárom county I. Transdanubia 1. Ed. by T. Kovács, É. Petres and M. Szabó. Corpus of Celtic Finds in Hungary I. Budapest (1987) 179–230.
KELEMEN 1999
Kelemen, M.H.: Az Esztergom-Kossuth Lajos utcai későkelta fazekaskemencék. – Die spätkeltischen Töpferofen in der Lajos Kossuth Strasse in Esztergom. KEMK 6 (1999) 89–118.
KISS 1957
Kiss, Á.: A mezőszilasi császárkori halomsírok. – Die kaiserzeitlichen Hügelgräber von Mezőszilas. ArchÉrt 84 (1957) 40–53.
KOCZTUR 1991
Kocztur, É.V.: Kora császárkori temető Solymáron. – Frühkaiserzeitliches Gräberfeld in Solymár. StComit 21 (1991) 171–334.
KOVÁCS 2005
Kovács, P.: Tituli romani in Hungaria reperti. Budapest-Bonn (2005)
LŐRINCZ 1993
Lőrincz, B.: Zur Herkunft eines Soldaten der cohors I Augusta Ituraeorum. ZPE 95 (1993) 297–299.
LŐRINCZ 2001
Lőrincz, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit I. Die Inschriften. Wiener Archäologische Studien 3. Wien (2001)
LŐRINCZ–KELEMEN 1997
Lőrincz, B. – Kelemen, M.H.: Neue römische Inschriften aus Esztergom-Solva. Klio 79 (1997) 178–193.
MRT 5
Horváth, I. – Kelemen, M.H. – Torma, I.: Komárom Megye Régészeti Topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. – The archeological site survey of Komárom county. Esztergom and the Dorog district. MRT 5 Budapest (1979)
MÓCSY 1954
Mócsy, A.: Korarómai sírok Szombathelyről. – Frührömische Gräber in Savaria (Szombathely) ArchÉrt 81 (1954) 167–191.
MÓCSY 1959
Mócsy, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest (1959)
PALÁGYI 1981
Palágyi, S.K.: Die römischen Hügelgräber von Inota. Alba Regia 19 (1981) 7–93.
PALÁGYI–NAGY 2000
Palágyi, S. K. – Nagy, L.: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém (2000)
PIČ 1906
Pič, J. L.: Le Hradischt de Stradonitz en Bohem. Leipzig (1906)
PINGEL 1971
Pingel, V.: Die glatte Drehscheiben Keramik von Manching. Die Ausgrabungen in Manching 4. Wiesbaden (1971)
RÓMAI ÜVEGEK
Római üvegek – Die römische Glasfunde. Sammlungen des Kuny Domokos Museums 2. Tata (é. n.)
RÓMER 1866
Rómer, F.: Magyar régészeti krónika. ArchKözl VI. (1866) 98–111.
RIU 3
Barkóczi, L. – Soproni, S.: Die römischen Inschriften Ungarns 3. Budapest-Bonn (1981)
SCHÖNBERGER 1952
Schönberger, H.: Die Spätlatènezeit in der Wetterau. SJ 11 (1952) 21–130.
SZABÓ 1971
Szabó, M.: Kelta fibula Déloson. – A Celtic fibula on Delos. AntTan 18 (1971) 37–45.
SZŐNYI 1995
Szőnyi, E.T.: Die einheimische Keramik von der frühkaiserzeitlichen Siedlung Győr-Ménfőcsanak. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonaugebiet von Ausklang der Laténe-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno-Nitra (1995) 217–223.
TODOROVIĆ 1972
Todorović, I.: Praistorijska Karaburma I. Nekropola mladeg gvozdenog doba. - Prehistoric Karaburma I. The necropolis of the later iron age. Beograd (1972)
VISY 1989
Visy, Zs.: Neue römische Inschriftsteine aus Pannonien. Specimina Nova I. (1989) 25–42.
WOZNIAK 1975
Wozniak, Z.: Die Kelten und die Laténekultur auf den thrakischen Gebieten. In: The Celts in Central Europe. Székesfehérvár (1975) 177–183.

Late Celtic and early Roman cremated burials from Esztergom

In the vicinity of Esztergom, the favourable geographical position of the area led to the development of an important settlement during the Celtic period with an oppidum (Várhegy) in its centre. The settlement is situated next to an important water course and at the cross-road of land roads. Romans recognised the strategic importance of Várhegy, which is situated north of the river crossing of the Danube and they established one of the early military camps of the Danube limes. The first castellum of Solva was built during the time of Vespasianus at the latest; its first garrison was cohors I Augusta Ituraeorum. The assessment of almost four hundred graves from late Roman cemeteries excavated during the last few decades has recently been completed. The grave goods of the cremated graves that are outlined in this paper were found in two late Celtic cemeteries and in three late Celtic early Roman cemeteries (Fig. 1.).

I. Bánom: In 1978 at Martsa Alajos street 5 during a house building two cremated burials came to light. The first grave (1.) had an oval shape and its sides were burnt. In this grave a coin of Trajan was found from AD 100 (BMC 740). Also an iron plate, an iron torque fragment, iron nails, an iron mount, „Soldatenteller", „Faltenbecher", two-handed red painted vessel and a lower part of a „firmalamp" were found (Fig 2. 1–10.). The second (2.) grave was rectangular-shaped, also with burnt sides. In this grave apart from one iron nail late Celtic ceramics were found such as bowls with an S profile, secondary burnt graphitic pots with smoothed and combed surface, and some Roman sherds from a broken plate with an inverted rim and also fragments of a brownish-reddish painted bowl (Figs. 2. 11–16.; 3. 1–5.). After examining the area only traces of disturbed graves were found showing calcined bones and as a scattered find a small handleless cup was also collected (Fig. 3. 6.). The hollow iron plate and a fragment of an iron torque from the first grave (1.) are not considered to be a part of the grave. It is assumed that they belonged to an earlier grave and were left at the place where the dead were cremated. Later they became incorporated into the examined grave (1.) together with the remains of the bonfire. The first grave (1.) can be dated to the beginning of the 2nd century. The first (1.) and second (2.) graves represent an early cemetery of the late Celtic oppidum of Várhegy and early cemetery of Solva castellum.

II. Eastern slope of Bánom mound: In the excavated late Roman cemetery, a cremated late Celtic grave was found that was disturbed by a later burial. In the presumably oval grave there was an urn, a bowl with inverted rim, a small handmade cup and a pot with combed decoration. In the bowl there was a little calcined bone and above the bones there were two iron bracelets (Fig. 3. 7–12.). In the vicinity of a late Roman burial (grave 85), but outside any grave, iron objects were found such as a spearhead, a razor and a pair of scissors (Fig. 3. 13–15.). These three objects are characteristic grave goods of late Celtic burials although in the examined cemetery these finds cannot be associated with a grave. Thus they cannot certainly be considered as grave goods although there is a possibility that they may have been part of a symbolic grave. In excavating the late Roman burials of the cemetery, further finds came to light such as a well preserved spiral-looped bronze wire fibula (Fig. 3. 16.) and late Celtic secondary burnt pottery fragments (Fig. 4. 1–29.). These objects belong to cremated burials which were disturbed during the Roman period and modern Age. The finds can be dated to LT–D and probably represent a small late Celtic cemetery that was used only by the Celts. The existence of this cemetery was unknown to researchers prior to this excavation.

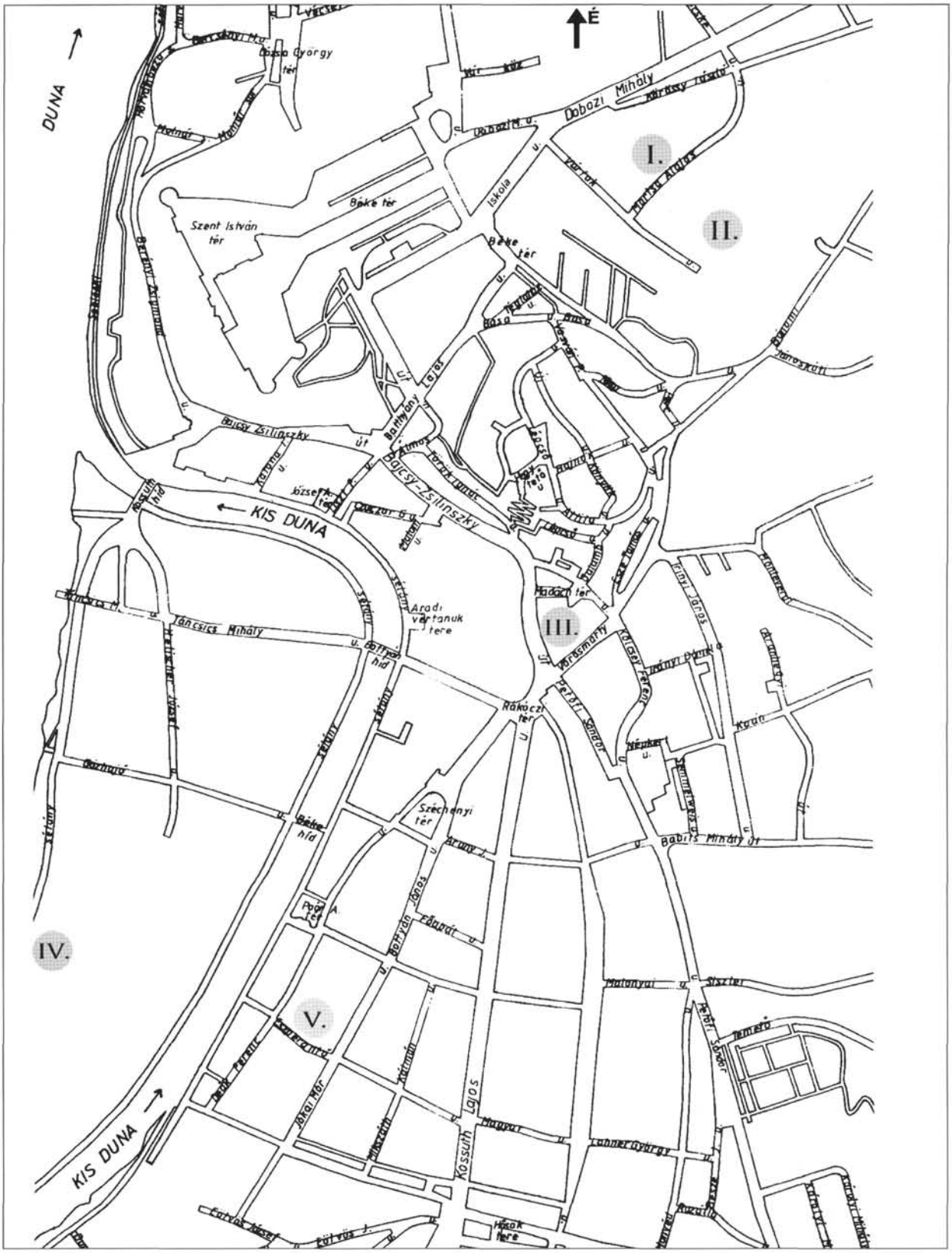
III. Bajcsy-Zsilinszky street 5: In 1994 three cremated burials came to light during building construction. The vessels of the first (1.) and second (2.) graves were found by workers but the third (3.) grave was excavated after removing a gravestone which was found close to it. In the first (1.) grave there was a handmade, shell-tempered, egg-shaped urn with finger-impressed rib decoration and a cup the handle of which was missing. Within the urn on top of the calcined bones there was a blue (Isings 8. type) balsamarium (Fig. 4. 30–32.). In the second (2.) grave there was an urn with a biconical body decorated with smoothed wavy lines (Fig. 5. 1.). In the urn calcined

bones of a middle-aged person were found. The third (3.) grave was rectangular-shaped and contained a cremated burial together with broken and incomplete vessels. There was one grey smoothed urn with an outflaring rim, a handleless cup with horizontal grooved decoration on its shoulder, a yellow jar with red painted bands on its belly and a handmade, shell-tempered pot with an outflaring rim. According to the blue balsamarium in grave 1 and the vessels of the transitional period of late Celtic – early Roman age (handmade and wheel-thrown Celtic urns and provincial Roman forms) the graves can be dated to the end of the 1st and beginning of 2nd centuries. Close to the third (3.) grave a headstone was found (Fig. 7.). The headstone belonged to Julio's son Crescens who was a soldier in cohors I Augusta Ituraeorum. He died in age 43 after serving 23 years in the army. The cohors arrived to Solva in 69 and remained there until 89. This archaeological site was already known. In 1846 in the neighbouring ground an inhumation came to light with two glass balsamarium and with a head stone of Fusca, Bargatis liberta from the 1st century. The cemetery is situated by a road that lead to the castellum. The cemetery was established under Flavius and it remained in use until the beginning of the 2nd century.

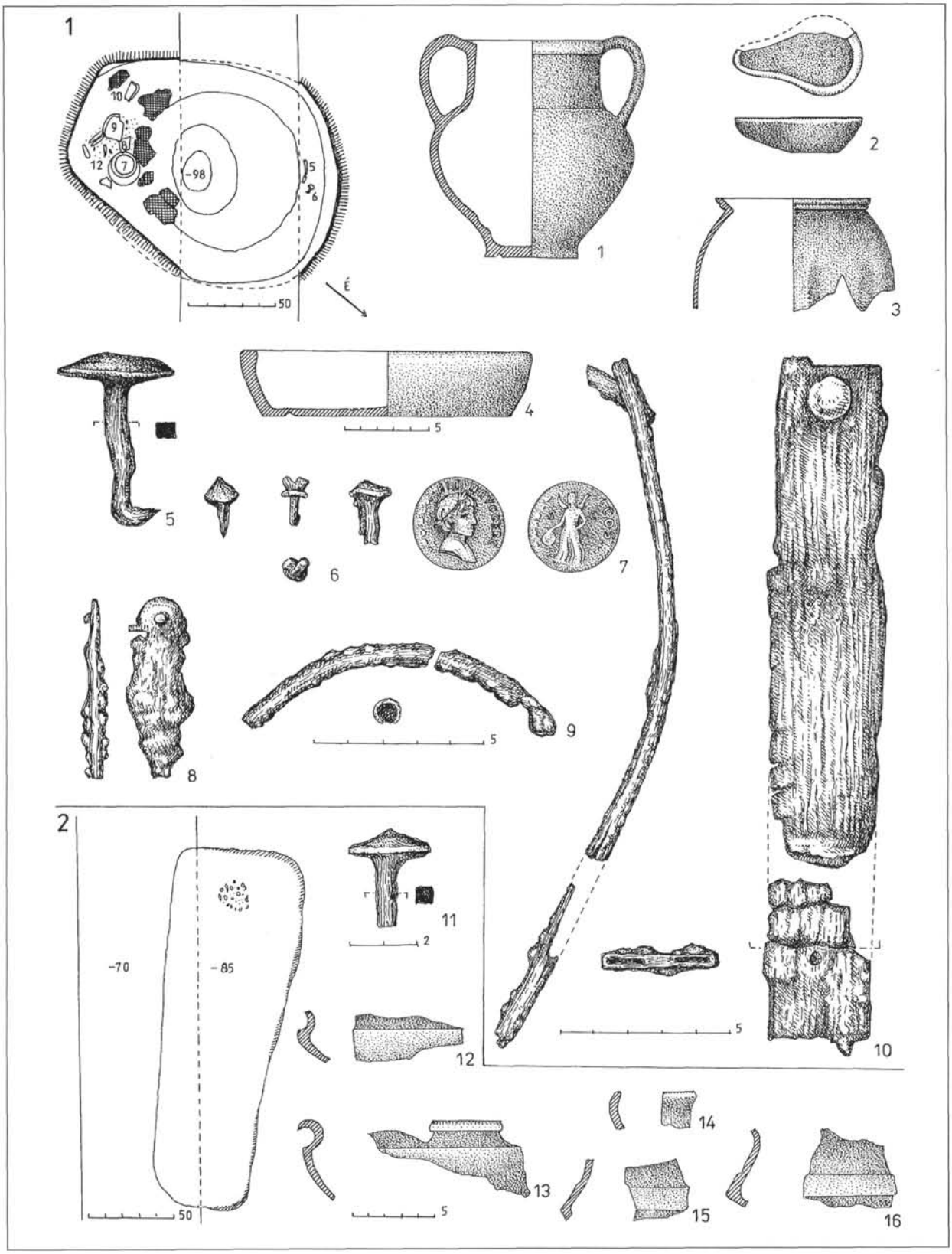
IV. Prímás island: The remains of a late Celtic settlement came to light during the excavation of the 11th century Benedictine convent. In 2001, at a depth of 215 cm, a cremated burial was found with small fragments of calcined human bones and broken incomplete vessels. There were several finds in the grave such as a bowl with an S profile, a small pot, an urn with grooved shoulders, two wheel-made barrel-shaped pots with an applied finger-impressed rib on their shoulder and a handle fragment of a kantharos (Fig. 6. 1–7.). Amongst these finds the barrel-shaped vessels only appear in the material culture of LT–D settlements. The grave can be dated to the second half of the 1st century BC and belonged to a small late Celtic cemetery. The majority of the cemetery was destroyed when the monastery was built. Roman grave goods were not found in the excavated area.

V. Eszperantó street: In 1994 when a gas pipe was laid, a cremated burial was disturbed. In the grave together with calcined bone fragments there was an upper part of a north Italian blue glass pitcher with quadrate body. It is decorated with applied garland motif. A fragment of a Consp. 20. type Samian (terra sigillata) plate and fragments of three Consp. 34. type Samian cups with applied decoration also came to light. One of them has an L·M·V stamp and another probably had the same stamp but it is fragmented. There were also two small handleless cups with grooved decoration on their shoulders. Considering the north Italian blue glass pitcher and the Samian wares from the region of river Po, the grave can be dated to the period of Flavius. From this site no finds were found prior to this excavation. The grave contained only Roman imported finds. For this reason it is considered that it was a burial of a soldier of the first garrison of Solva.

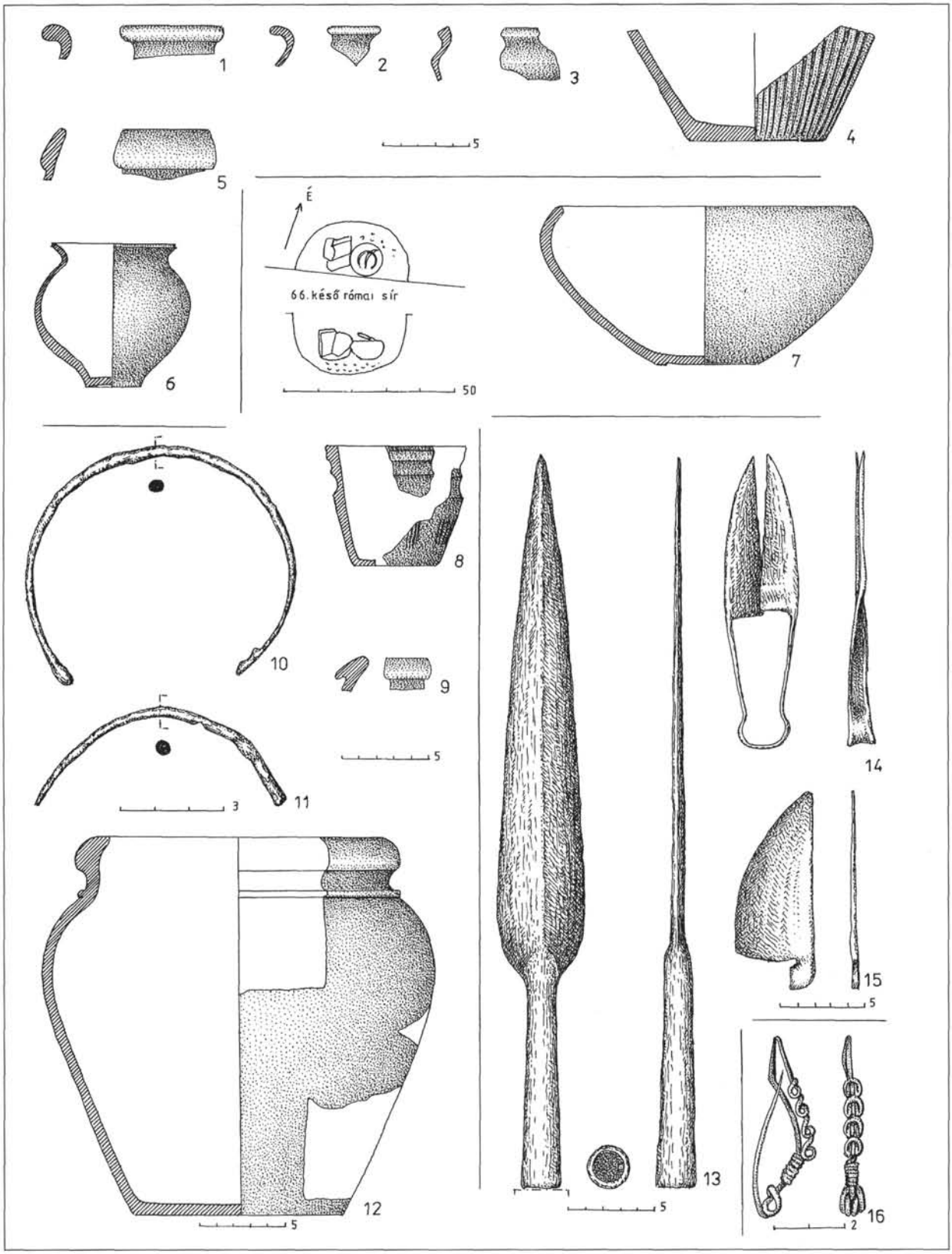
Translated by Attila Kreiter

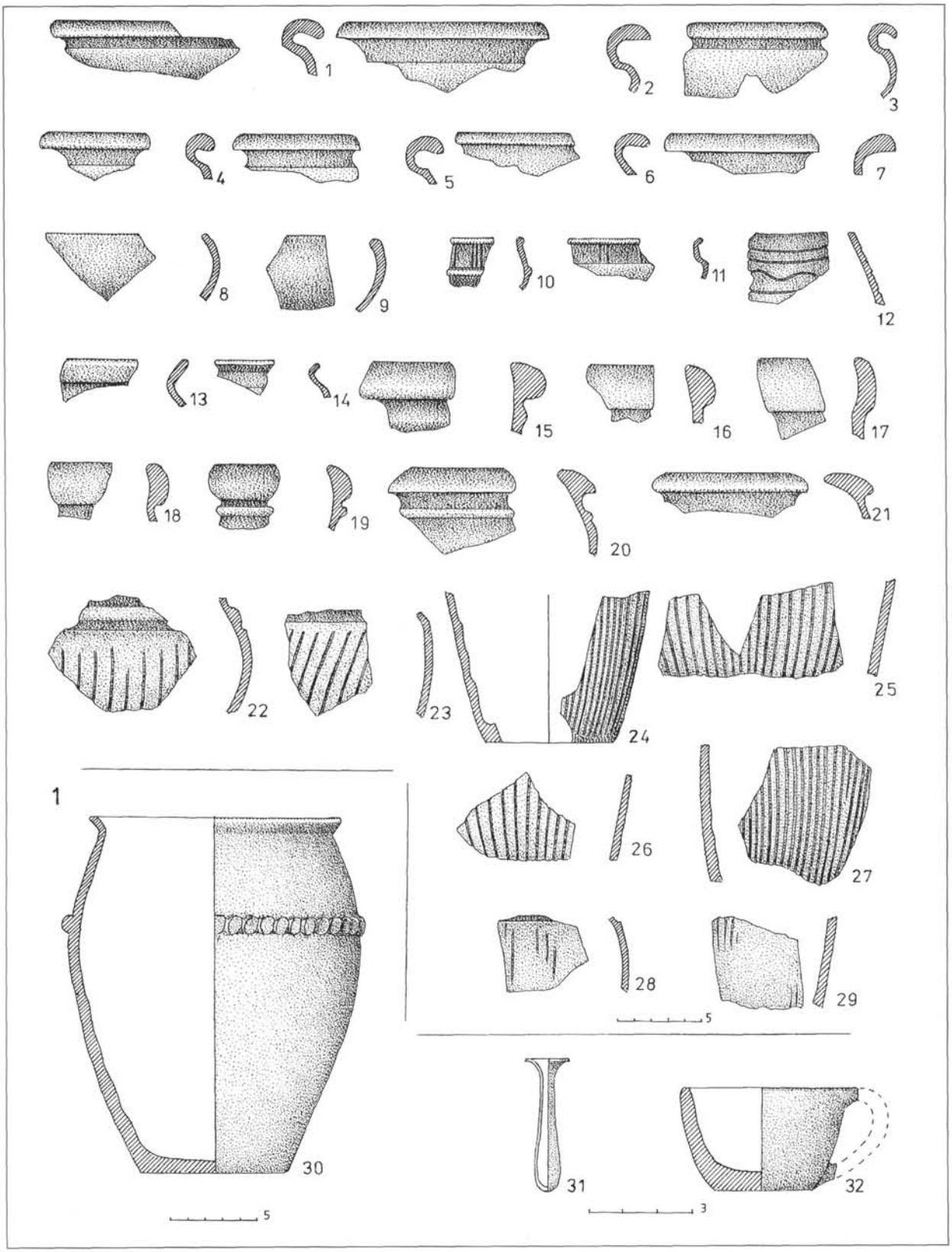
1. kép: Késő kelta és kora római hamvasztásos sírok lelőhelyei
Fig. 1: Archaeological sites of Late Celtic and Early Roman cremated graves

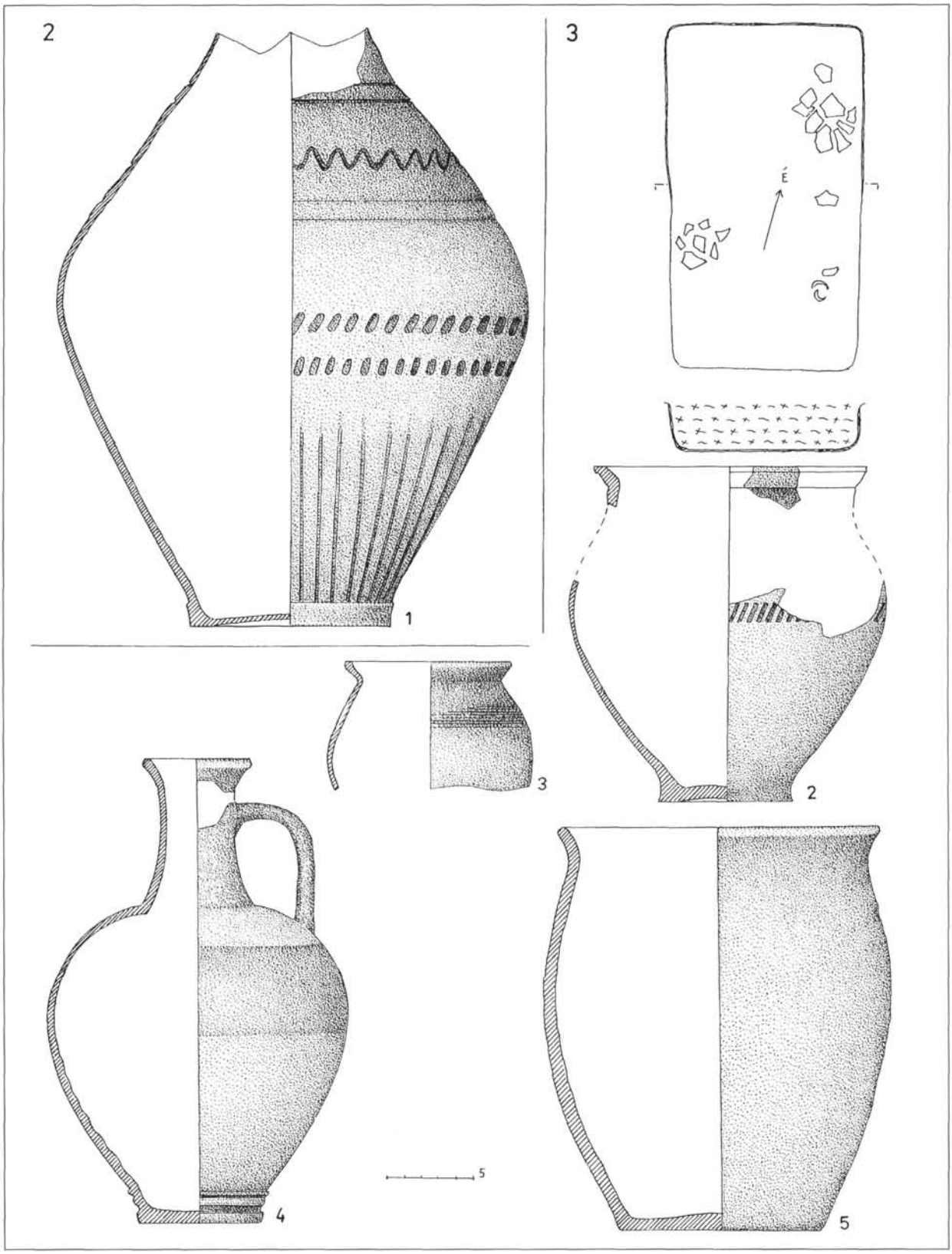
2. kép: 1–10: I. Esztergom–Bánom, 1. sír; 1–16: I. Esztergom–Bánom, 2. sír
Fig. 2: 1–10: I. Esztergom–Bánom, grave 1; 1–16: I. Esztergom–Bánom, grave 2

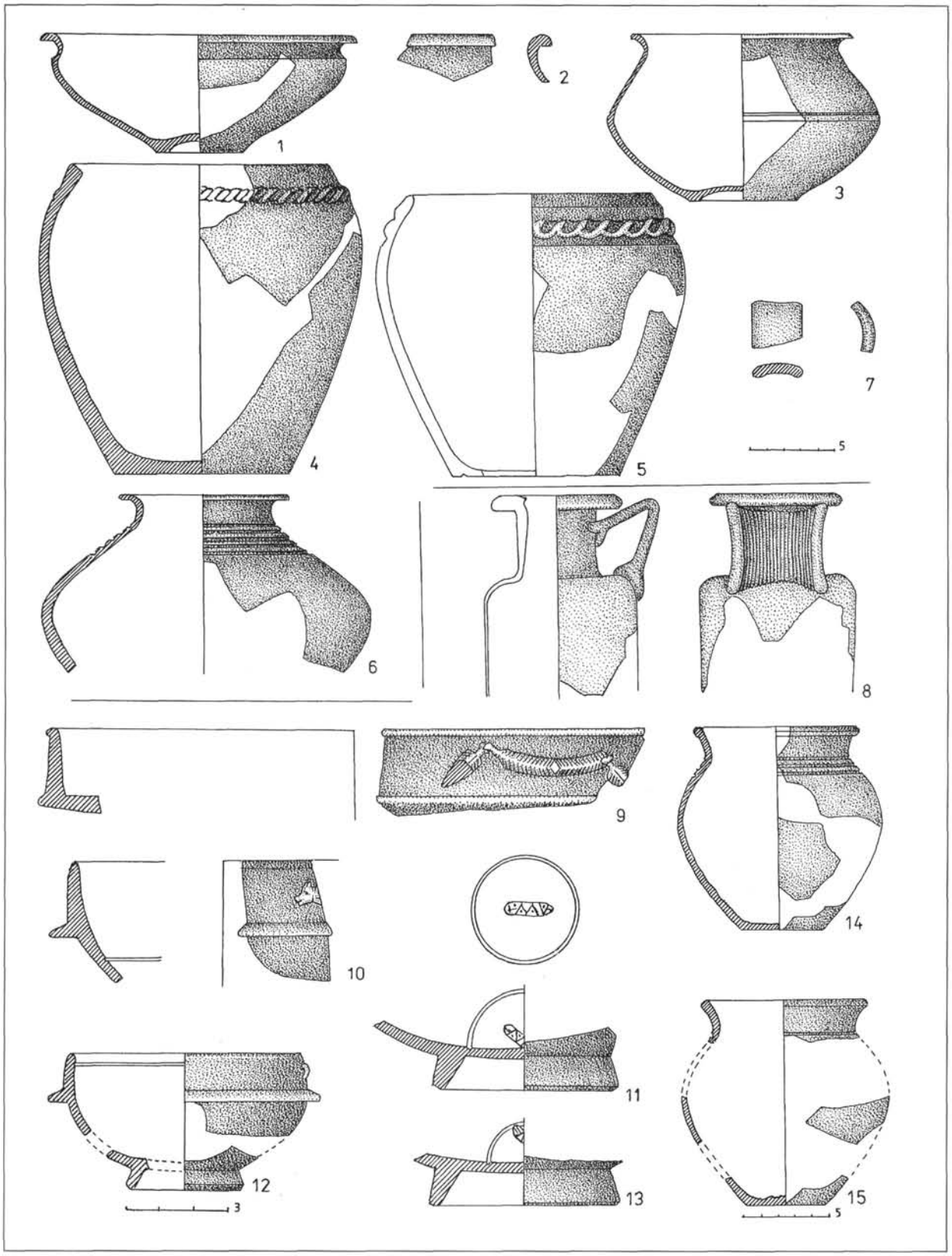
3. kép: 1–4: I. Esztergom–Bánom, 2. sír; 6: I. Esztergom–Bánom, szórvány; 7–16: II. Esztergom–Bánomhegy K-i lejtője
Fig. 3: 1–4: I. Esztergom–Bánom, grave 2.; 6: I. Esztergom–Bánom, scattered finds; 7–16: II. Eastern slope of Esztergom–Bánomhegy

4. kép: 1–29: II. Esztergom–Bánomhegy K-i lejtője; 30–32: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., 1. sír
Fig. 4: 1–29: II. Eastern slope of Esztergom–Bánomhegy; 30–32: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., grave 1

5. kép: 1: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., 2. sír; 2–5: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., 3. sír
Fig. 5: 1: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., grave 2., 2–5: III. Esztergom–Bajcsy-Zsilinszky u. 5., grave 3

6. kép: 1–7: IV. Esztergom–Prímás sziget; 8–15: V. Esztergom–Eszperantó u.
Fig. 6: 1–7: IV. Esztergom–Prímás sziget; 8–15: V. Esztergom–Eszperantó u.

7. kép: Crescensnek a cohors I. Augusta Ituraeorum katonájának sírköve a Bajcsy-Zsilinszky utcából
Fig. 7: Headstone of Crescens who was a soldier in cohors I Augusta Ituraeorum from Bajcsy-Zsilinszky street

Mitja Guštin

Between the Slavs and the Madyars

The famous colloquium in Székesfehérvár was one of the turning points in the knowledge of Celtic settlements in Central Europe. It was also important personally, since it was there that I had the pleasure of meeting László Horváth. Our friendship has been imbued with the Celts, those in southern Pannonia and those between the eastern Alps and the Adriatic, which constituted the main topic of many of our conversations throughout the years. Though it would be appropriate to publish in these proceedings one of the numerous newly-found Celtic sites in the vicinity of Murska Sobota (MOTORWAY 2004), it is my opinion that our friendship and work would best be illustrated with an article on the early medieval settlement from the same vicinity. The construction of the highway route from Budapest to Maribor in the last decade brought about, on both sides of the border, numerous archaeological excavations on the previously unexplored plains along the Mura River. This systematic research on vast uninhabited and intensely farmed plains thereby provided completely new and, most importantly, materially well-documented historical picture for the time from the prehistoric to the medieval periods.

In the abundance of valuable data and material, the future museum exhibits, that illuminate more than 5000 years of history, this article focuses particularly on the events after AD 568, when the Germanic Langobards left the fringes of the eastern Alps and western Pannonia and moved to Italy. Tied to the departure of the political and military elite of the Langobards and to the first wave of the Slavs in the second half of the 6th century is the immigration of the latter to the above-mentioned area. The Slavs entered an administratively empty and sparsely-populated area. The population that they did encounter, far from the former Roman communication routes, city centres and vast farming areas between Poetovio and Emona, was the old Roman population intermingled with Germanic inhabitants, who settled in the area after the Langobard movements and lived in remote hilly areas and poorly accessible fortified stations on the hills of Kozjansko (GRAFENAUER 1988; CIGLENEČKI 2000). The Slavs that came to the Pomurje and Podravje regions and further south to the lowland area of Friuli and the hinterland of the Istrian coast in the second half of the 6th century, are known in literature under the established name of the Alpine Slavs. Until recently, only written sources spoke of them: the political and military records of the battles of Samo's Tribal Union (623–658) with the Franks and the Avars, and the existence of Carantania (664–772) that forged alliances with the Bavarians and thereby indirectly also with the Frankish king and the Christian Church in the fear of the Avar overrule (see GUŠTIN 2002 and 2004 with further literature).

Extensive archaeological excavations on the plains of the highway in north-eastern Slovenia, on the plain of Dravsko polje and in Prekmurje, brought to light tangible archaeological traces of the first Slavic immigrants. This well-documented material evidence strongly supports the brief remarks in the ancient texts and enabled the recognition and good understanding of the settlement picture and life of the population at the end of the 6th and in the 7th and 8th centuries between the Alps and the Adriatic.

The archaeological excavation at Slivnica near Maribor, conducted in 1996, revealed the first oval pits, up to 0.80 metres deep, recognized as early medieval semi-subterranean huts, the characteristic dwellings of Continental Europe of the time. The huts were later joined by similar structures found on several locations around Murska Sobota (Fig. 1). They were particularly numerous at the site of Nova tabla, where they represent the earliest and the most extensively documented early medieval settlement on the southern fringes of the Alps (GUŠTIN 2002; MOTORWAY 2004).

The ethnic determination of the population near

Murska Sobota as belonging to the Slavic tree is indicated by several characteristics. A number of these are, in fact, the characteristics of the wider Central and Eastern European area, but in combination with others, more specific ones, they offer the possibility of a more exact ethnic determination. Having said that, the first wave is characterized by settlements on plains near water, with dispersed individual farmsteads or small hamlets composed of a few farmsteads with simply built residential and outbuildings as well as their contents.

The first immigrants' buildings were dug into the earth and covered by simple tent-like roofs of reeds. The roof construction was light, with the cover attached to wattle without support beams and weighed down with stones underneath the roof ridge so as not to be blown away by the wind. One of the residential buildings uncovered also had a hearth, made of cobbles and clay in a side niche. The contents of the residential and side pits contained handmade porous and mostly undecorated pottery, ascribable to the well-known Prague type.

The early dating of these settlements to the end of the 6th and the beginning of the 7th century is supported by numerous C^{14} analyses and corresponds to the historical sources speaking of Slav settlements after AD 568. The ethnic determination is made possible by a direct comparison of the material culture with related finds from western Slovakia, Moravia and Lower Austria that, together with the characteristics of settlements mentioned already above, construction and building contents, attest to the Slav immigration into Prekmurje through the Middle Danube region (GUŠTIN 2002, 60–62; 2004, 264).

The contents of individual semi-subterranean huts also included fragments of Roman pottery in secondary use, that had been picked up on the near-by „ruins" of Roman farmsteads. It is surprising, though, that the material culture of this early Slav settlements of the 6th and 7th centuries in Prekmurje, Podravje and other sites between the Alps and the Adriatic reveals no typical pottery or other objects of every-day use, such as pieces of attire and others, that could be of Avar origin. Relatively rare decorative metal objects tied to the culture of the Avar Khaganate only appear in this and other areas of Slovenia in the 8th century (BITENC-KNIFIC 2001).

Rural settlements with dispersed but better built farmsteads and outbuildings continued without an apparent break into the 8th century, when the first cemeteries with inhumation graves appeared in Slovenia. The latter can be defined, based on the pieces of attire and pots offered in graves, as the heritage of the pre-Christian era. In the 9th century, however, the life at Nova tabla as well as on other near-by sites of the „Slav countryside" around Murska Sobota ended. It appears that, at that time, major social changes occurred with the rule of Pribina and his son Kocelj in Lower Pannonia, who built their centre at Blatograd or Blatenski Kostel (Masapurch, Zalavár). These changes were tied to the formation of feudal estates and the missionary work of the Christian Church and thereby to the shift of settlements to new feudal and religious centres that became the bearers of the administration of the Carolingian state. The settlement picture for the „dark" period between the 9th and 12th centuries is, for the region of Prekmurje as well as elsewhere in Slovenia, practically unknown. It is illuminated neither by historical data nor by archaeological research and based solely on a few chance finds and cemeteries with typical grave goods of the Köttlach and the Bijelo Brdo cultures. The scarce pre-Romanesque and somewhat more numerous Romanesque churches and secular buildings as well as the few cemeteries of that time fill the void until the appearance of the architecture of the well-known medieval market-towns (Fig. 1; VALTER 2005).

This hiatus in the knowledge of settlements and the characteristics of residential and outbuildings was also filled by the excavations conducted within the highway programme in Slovenia, with a few sites uncovered in the surroundings of Lendava. The research at Gornje njive near Dolga vas in 1997–1998 and particularly in 2006, as well as at Pince and Zatak (GUŠTIN 2005, 29–31) in 2005 have brought to light surprising material evidence of a fairly intense settlement in the period from the 10th to the 15th centuries of this flatland near the hills of Goričko that separate the area of the Mura and the Ledava/Lendva in Slovenia from that of the Zala river in Hungary. Field research has revealed that the early medieval settlement in the area around Lendava shows a rural character with a partially compact village pattern. This developed, through time, into nucleated settlements. The earliest farmsteads were composed of simple wooden buildings partially dug into the earth and therefore called semi-subterranean huts. Hearths are a constituent part of the ground-plans of these houses; there was also a case where two well preserved hearths were uncovered at the outer walls of a house (Fig. 2). Like the other houses, this one was also surrounded by refuse pits, which were dug when clay was needed to plaster the houses. Such residential buildings are usual for early medieval Continental Europe and can therefore hardly be ascribed to ethnicity.

At the site of Zatak near Lendava, a semi-subterranean house (House 1) (Fig. 2) with its outside hearths has a good analogy in the early medieval sett-

lement at Felsőzsolca–Várdomb (House 1) (TAKÁCS 2003, Taf. 6.2). To present the site of Zatak, we chose a characteristic ground-plan with a specific position of two hearths together with the contents of two pits (Fig. 3) as well as the characteristic wheel-thrown pottery with incisions and roulette decoration from Pits 32 and 522 with the coin of Albrecht I (1282–1298). The house as well as the pottery illustrate well the specific material culture of the inhabitants in the area and date the above-mentioned remains to the late period of the Árpád dynasty (895–1301).

Archaeological research has also been conducted on the other side of the border, in Hungary, also on the route of the future highway. In the area between Nagykanizsa and Tornyiszentmiklós, the research yielded material that binds this area and a wider area of the Ledava/Lendva basin into a relatively clearly recognizable settlement pattern. The pottery uncovered in the area enables the identification of a formally and decoratively related and contemporary material culture in this area (KVASSAY 2003; 2004). At the same time, there are numerous churches preserved or identified along the Zala river, just as in the hinterland of Lendava. The beginnings of some of them are dated to the time of the Árpádian period (VALTER 2005). The above-mentioned series of settlements from the surroundings of Lendava offers good data for understanding the genesis of the area and speaks, through material evidence of settlement structures and portable material (Figs. 2–3), of the relationship between the settlement and the landscape that later became a constituent part of the Hungarian border and defence zone, called „gyepü elve" in the Hungarian language (KERMAN 1997a, 1997b). This settlement pattern can be particularly well observed in the site of Gornje njive near Dolga vas. The excavations there, conducted by Branko Kerman in the spring of 2006, have uncovered a compact settlement, which corresponds chronologically to the construction of the near-by castle at Lendava (Lindva), owned by the Hahold, later Bánffy, family (STOPAR 1997) as well as the development of the market-town (Alsólindva) beneath the castle in the 14th century (ZELKO 1982).

Literature:

CIGLENEČKI 2000
Ciglenečki S.: Tinje nad Loko pri Žusmu, Opera instituti Archaeologici Sloveniae 4, Ljubljana 2000.

GRAFENAUER 1988
Grafenauer B.: Pavel Diakon (Paulus Diakonus), Zgodovina Langobardov, Maribor 1988.

GUŠTIN 2002
Guštin M.(ed.): Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp/Frühmittelalterliche Keramik am rand der Ostalpen, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2002.

GUŠTIN 2004
Guštin M.: Začetki slovanskega naseljevanja na Slovenskem, Časopis za zgodovino in narodopisje 75/40 (2004) 2–3, 253–265.

GUŠTIN 2005
Guštin M.: Zgodovina kot politična manipulacija. Stiplovškov zbornik. Historia 10, Ljubljana 2005, 30–31, sl. 2–3.

KERMAN 1997a
Kerman B.: Zlata doba slovanstva v Spodnji Panoniji. Arheologija zgodnjega srednjega veka v Prekmurju, Katalog stalne razstave (J. Balažic, B. Kerman, eds.), Murska Sobota 1997, 37–44.

KERMAN 1997b
Srednji in novi vek v Prekmurju v luči arheoloških najdb. Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave (J. Balažic, B. Kerman, eds.), Murska Sobota 1997, 45–54.

KVASSAY 2003
Kvassay J., Árpád-Kori leletek Nagykanizsa – Billa lelőhelyen. ZalMúz 12 (2003) 143–153.

KVASSAY 2004
Kvassay J.: Árpád-kori településnyomok Letenye vidékén. ZalMúz 12 (2003) 244–261.

MOTORWAY 2004
Prešeren D. (ed.): The Earth Beneath Your Feet Archeology on the Motorways in Slovenia. Guide to Sites, Ljubljana 2004.

BITENC–KNIFIC 2001
Bitenc P. – Knific T. (ed.): Od Rimljanov do Slovanov, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana 2001.

STOPAR 1997
Stopar I.: Grajske stavbe v Prekmurju. Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave (J. Balažic, B. Kerman, eds.), Murska Sobota 1997, 114–115.

TAKÁCS 2003
Takács M.: Der Hausbau in Ungarn vom 2. bis zum 13. Jahrhundert n. Chr. – ein Zeitalter einheitlicher Grubenhäuser? The Rural House from the migration period to the oldest still standing buildings. Ruralia IV. Pamatky archaeologicke – Supplementum 15, 272–290.

VALTER 2005
Valter I.: Árpád-kori téglatemplomok a Nyugat-Dunántúlon, Budapest 2005.

ZELKO 1982
Zelko I.: Prekmurje do leta 1500, Murska Sobota 1982.

Szlávok és magyarok között

A híres székesfehérvári konferencia fordulópontja volt a közép-európai kelta településkutatásnak. Személyes okból kifolyólag is fontos ez a konferencia, hiszen itt találkoztam Horváth Lászlóval. Barátságunk átitatódott a kelták iránti szenvedélyünkkel. Az évek során szakmai beszélgetéseink középpontjában a délpannóniai valamint keleti Alpok és az Adriai tenger közötti kelták álltak. Ebben a kötetben valószínűleg helyesebb lett volna ismertetni valamelyik újonnan feltárt kelta települést Muraszombat (Murska Sobota) környékéről, ám ennek ellenére úgy gondolom, barátságunk és munkánk jobban kifejeződést nyer a szintén ezen a környéken feltárt kora középkori település ismertetésével (MOTORWAY 2004).

Az utóbbi évtized autópálya építései Budapest és Maribor között a határ mindkét oldalán számos ásatást eredményeztek a korábban alig kutatott Mura folyó menti síkságon. A szisztematikus kutatás, amely hatalmas, mezőgazdasági művelés alatt álló területre terjedt ki, teljesen új, és ami nagyon fontos, jól dokumentált leletanyagot hozott napvilágra, amelynek segítségével teljesen új történelmi képet alakíthatunk ki az őskortól a középkorig.

A számos értékes új eredményből, amely 5000 év leletanyagát öleli fel és a későbbi kiállítások anyagát képezi majd, ez a dolgozat a Kr.u. 568 utáni eseményekre helyezi a hangsúlyt, amikor a langobardok elhagyták a keleti Alpok és nyugat Pannonia térségét, és Itáliába vándoroltak. Az említett területeken a langobardok politikai és katonai elitjének a vándorlása összefonódik a szlávok bevándorlásának első hullámával a 6. század második felében. A szlávok egy olyan területre költöztek be, ahol nem volt szervezett adminisztráció és amelynek lakottsága is gyér volt. A népesség, akikkel a szlávok találkoztak ezen a területen, Poetovio és Emona között – amely távol esett a római utaktól, városközpontoktól, nagy mezőgazdasági területektől – a Római Birodalom germánokkal keveredet régi lakossága volt. Ezek a lakosok a langobard vándorlások után Kozjansko távol eső, nehezen megközelíthető hegyes vidékén erődített telepeken éltek (GRAFENAUER 1988; CIGLENEČKI 2000).

A szakirodalom alpi szlávoknak nevezi azokat a szlávokat, akik a Mura-vidékén (Pomurje) és a Dráva-vidékén (Podravje), délre a Friuli síkságon valamint az isztriai partvidék közelében telepedtek le a 6. század második felében. Egészen mostanáig csak írott forrásokból ismertük őket. A politikai és hadtörténeti források Samo (623–658) törzsi uniójáról számolnak be a frankokkal és az avarokkal, valamint Carantania (664–772), az avar fennhatóságtól való félelmében, a bajorokkal, így közvetett módon a frank királlyal és a katolikus egyházzal kötött szövetségéről (további irodalommal GUŠTIN 2002, 2004).

Kiterjedt ásatások észak-kelet Szlovéniában az autópálya által átszelt síkságon, mint a mariborimedence (Dravsko polje) valamint a Murántúl (Prekmurje) síkságán kézzelfogható bizonyítékát hozták felszínre az első szláv betelepülőknek. A jól dokumentált leletanyag megerősíti az írott források szűkszavú feljegyzéseit, valamint lehetővé teszi az Alpok és az Adriai tenger közötti területen a 6. század végén, valamint a 7–8. században élt népesség életének és településszerkezetének megismerését és megértését.

A régészeti feltárás 1996-ban Slivnica-n (Hoče-Slivnica), közel Mariborhoz felszínre hozta az első ovális, maximum 0.8 méter mély objektumokat, amelyeket félig földbemélyített kora középkori kunyhókként értékelünk. Ez a típus jellegzetes építménye volt az európai kontinensnek ebben az időben. Az első házakat hasonló szerkezetű építmények felfedezése követte számos, Muraszombat (Murska Sobota)

környéki ásatáson (1. kép). Különösen jelentős számban kerültek elő Nova tabla lelőhelyen, ahol ezek az építmények képviselik a legkorábbi, és legjobban dokumentált kora középkori települést a déli Alpok lábánál (GUŠTIN 2002; MOTORWAY 2004).

A Muraszombat (Murska Sobota) környékén előkerült településeknek a szlávokhoz való etnikai hovatartozását számos jellegzetesség alátámasztja. Több ezek közül jellemző a tágabb közép és kelet európai régióra, azonban egyéb, specifikusabb jellegek együttes figyelembevétele lehetővé teszi számunkra a konkrétabb etnikai meghatározást. A betelepülők első hullámának települései vízhez közeli sík területeken voltak. A települések egymástól távol eső kisebb, tanya jellegű települések, vagy kis falvak voltak, amelyek néhány egyszerűen megépített lakó- és gazdasági-épületek együtteséből álltak.

Az első betelepülők sebtében, egyszerű földbe mélyített kunyhókat építettek, amelyeknek nádból készült sátorszerű teteje volt. A könnyű tetőszerkezet a paticsfalra támaszkodott oszlopok nélkül, és kövekkel szorították le a tető aljánál, hogy a szél el ne fújhassa azt. Az egyik feltárt épületben falba mélyített agyagból és kövekből rakott tűzhely is előkerült. Az épületből, és a hozzá köthető gödrökből kézzel formált porózus, többnyire díszítetlen kerámia került elő, amely a jól ismert prágai típushoz tartozik.

A fentebb említett települések korai datálását a 6. század végére és 7. század elejére számos C^{14} vizsgálat is alátámasztja. Ezek az adatok összecsengenek az írott forrásokkal, amelyek a szlávok megtelepülését említik 568 után. A leletek etnikai hovatartozásának megállapítása közvetlen összehasonlítás alapján lehetséges hasonló tárgyakkal nyugat Szlovákiából, Morvaországból és Alsó-Ausztriából. A fentebb említett települések jellegzetessége, mint az épületek építésének technikája és leletanyaguk szintén igazolják a szláv bevándorlást a Murántúl (Prekmurje) térségébe a Közép-Duna vidékén keresztül (GUŠTIN 2002, 60–62; GUŠTIN 2004, 264).

A földbe mélyített épületekből másodlagosan használt római kerámia is előkerült, amelyet az egykori lakosok a közeli római villagazdaság „romjai" között gyűjtöttek. Meglepő, hogy a korai 6. és 7. századi szláv település anyagi kultúrája a Murántúlon (Prekmurje) és a Dráva vidékén (Podravje), valamint más lelőhelyeken az Alpok és az Adriai tenger között nem tartalmaz tipikus kerámiát, illetve a mindennapi életben használt tárgyakat, mint például a viselet kellékeit, amelyek avar eredetűek lennének. Csak a 8. században jelenik meg az említett területen, és máshol is Szlovéniában az avar kaganátushoz köthető viszonylag kevés jelentős fémtárgy (BITENC-KNIFIC 2001).

A szétszórt, de jobban megépített tanyákból és a hozzájuk tartozó gazdasági épületekből álló falusi településszerkezet észrevehető törés nélkül folytatódik a 8. század folyamán is, amikor az első csontvázas temetkezések megjelentek Szlovéniában. Ezek a sírok, a viseleti elemek és a kerámiamellékletek alapján a kereszténység előtti időszak hagyatékának tekinthetők. A 9. században viszont az élet megszűnt Nova tablaan, valamint a Muraszombat (Murska Sobota) környéki „szláv vidék" más településein is. Úgy tűnik, hogy ebben az időben jelentős társadalmi változások következtek be Pribina és fia Kocel uralkodása alatt (akik központjukat Blatograd-on vagy Blatenski Kostel-en (Masapurch, Zalavár) hozták létre) alsó Pannoniában. Ezek a változások összefüggnek a feudális földbirtokviszonyok változásával és a katolikus egyház misszionárius munkájával. Ennek következtében a települések új feudális és vallási központokká alakultak, amelyek a Karoling állam adminisztrációját látták el.

A 9. és 12. század közötti „sötét" időszak településszerkezete tulajdonképpen ismeretlen a Murántúlon (Prekmurje), csakúgy mint egész Szlovéniában. Sem történeti források, sem pedig régészeti feltárások nem világítják meg ezt a korszakot. Csak szórványos leleteket, valamint a Köttlach és a Bjelo Brdo kultúrák tipikus sírmellékleteit tartalmazó temetőit ismerjük. A kevés román kor előtti és a valamivel több román kori templom, valamint világi épületek, csakúgy, mint a tárgyalt időszak temetői kitöltik az űrt a jól ismert középkori mezővárosi építészet megjelenéséig (1. kép; VALTER 2005).

Az autópálya-ásatások Szlovéniában, különösen a Lendva környékén feltárt néhány település növelte ismereteinket a településekre, azok típusaira valamint a lakó és a gazdasági épületekre vonatkozóan. A kutatások 1997 és 1998 között, különösen pedig 2006-ban Gornje njive lelőhelyen, Hosszúfalu (Dolga vas) közelében, valamint 2005-ben Pince és Zatak lelőhelyeken (GUŠTIN 2005, 29-31) meglepő leletanyagot hoztak felszínre. Ez a leletanyag a szlovéniai Mura és Ledava/Lendva folyók vidékét a magyarországi Zala folyótól elválasztó Goričko hegyeihez közeli sík vidék 10. és a 15. század közötti intenzív lakottságát bizonyítja.

A kutatások alapján a kora középkorban Lendva környékén laza szerkezetű falusias települések voltak. Az idő folyamán ezek központi maggal rendelkező falvakká fejlődtek. A legkorábbi épületek egyszerű, félig földbemélyített, fából készült építmények voltak. A tűzhelyek alapvető részei az épületeknek. Olyan eset is előfordult, hogy két jó állapotban megmaradt tűzhely került elő az épület külső falánál (2. kép). Hasonlóan a többi építményhez, ez is szemetes gödrökkel volt körülvéve. A gödröket akkor ásták, amikor agyagra volt szükség a ház tapasztásához. Ezek

a lakóépületek jellegzetes építményei az európai kontinens kora középkorának. Éppen ezért nem lehet őket etnikumhoz kötni.

Zatak lelőhelyen, közel Lendvához az 1. ház egy félig földbemélyített épület volt, a házfalon kívüli tűzhelyekkel (2. kép). Ennek a háznak jó analógiája a Felsőzsolca–Várdomb kora középkori település 1. háza (TAKÁCS 2003, Taf. 6: 2). Zatak lelőhelyet a ház jellegzetes alaprajzán a két tűzhely sajátos helyén, valamint két gödör leletein (3. kép) keresztül mutatjuk be. A 32. gödörből jellegzetes korongolt kerámiák kerültek elő bekarcolt és fogaskerékkel benyomott díszítéssel, az 552. gödörben pedig I. Albrecht (1282–1298) érmét találtuk (datálva Andrej Šemrov által, Nemzeti Múzeum, Slovenia). Mind a ház, mind pedig a kerámia jól szemlélteti az ebben a régióban megtelepült emberek sajátos anyagi kultúráját, továbbá jól datálják az említett leleteket az Árpád-ház uralkodásának (895–1301) késői szakaszára.

Régészeti kutatások a határ magyarországi oldalán is folytak, szintén a jövőbeli autópálya nyomvonalán. A Nagykanizsa–Tornyiszentmiklós közötti terület kutatása során olyan leletanyag került napvilágra, amely összeköti ezt a területet a tágabb Ledava/ Lendva medencével, így egy viszonylag jól felismerhető településszerkezet bontakozik ki. A Nagykanizsa és Tornyiszentmiklós között feltárt kerámia formái és díszítései alapján a két területen egyidős anyagi kultúra létezett (KVASSAY 2003; 2004). Ugyanakkor számos fennmaradt és csak forrásokban említett templomot ismerünk a Zala folyó vidékén, hasonlóan Lendva környékéhez. Néhány templom alapításának ideje az Árpád-korra esik (VALTER 2005).

A fentebb említett, Lendva környéki települések jó adatot szolgáltatnak ahhoz, hogy megértsük a terület fejlődését, valamint a település struktúrán és az anyagi kultúrán keresztül megismerjük a kapcsolatot a települések és a táj között, amely később a magyar határ gyepü elve védelmi rendszer szerves részét képezte (KERMAN 1997a, 1997b).

Ez a település struktúra különösen jól megfigyelhető Gornje njive településen, közel Hosszúfaluhoz (Dolga vas). A Branko Kerman által, 2006 tavaszán végzett ásatás során sűrűn lakott településszerkezet került napvilágra. A település időrendje egybeesik a közeli Lendva (Lindva) várának (a Hahold, majd a Bánffy család birtoka) építésével, valamint a vár melletti (Alsólindva) mezőváros fejlődésével a 14. században (ZELKO 1982).

Fordította: Kreiter Attila

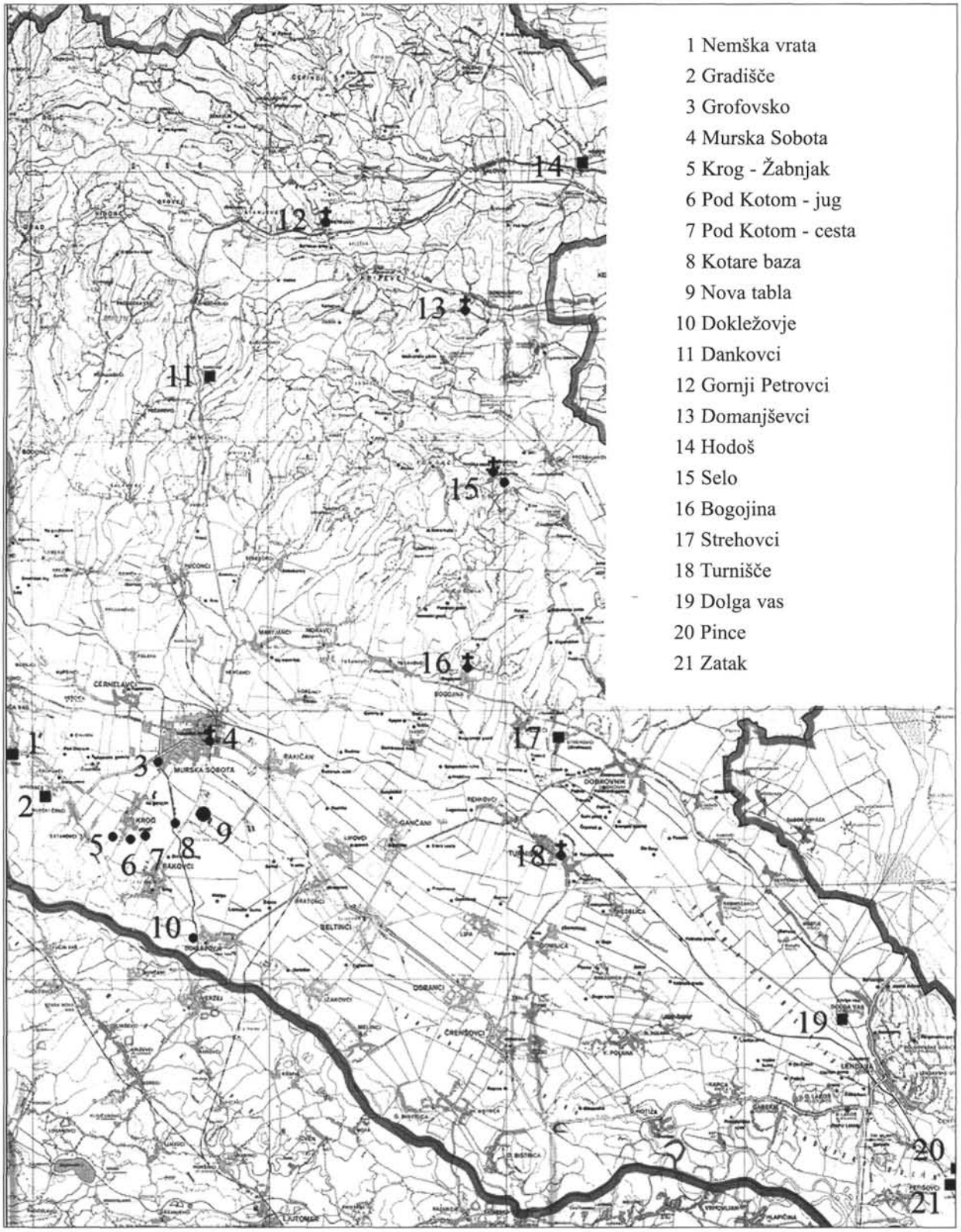
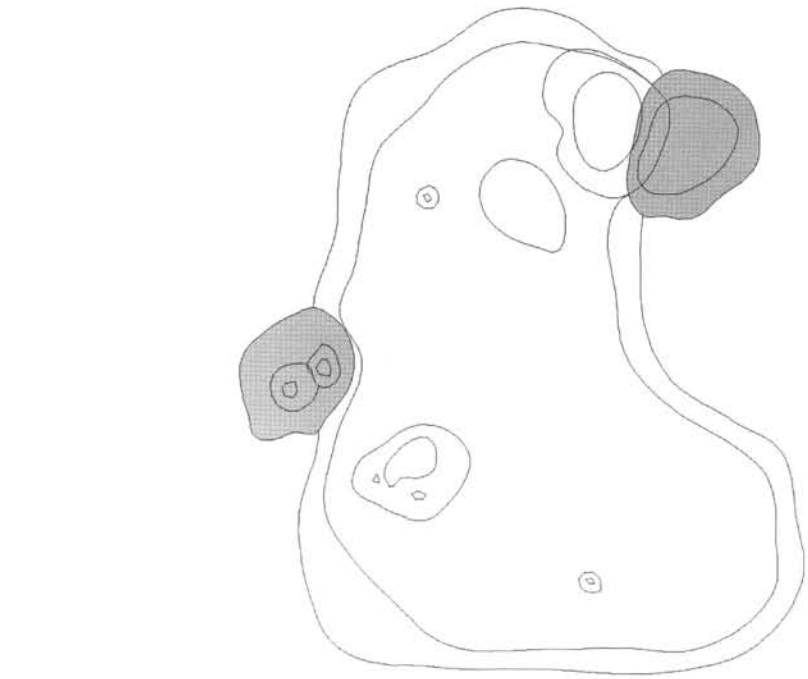

Fig. 1: The early medieval settlement in the surroundings of Murska Sobota and Lendava. The indicated locations represent the early Slav settlement ●, the period of the Arpád dynasty ■ and the earliest Romanesque architecture ✝
1. kép: Kora középkori települések Muraszombat (Murska Sobota) és Lendva környékén. ● korai szláv települések, ■ Árpád kor, ✝ legkorábbi román építészeti emlékek

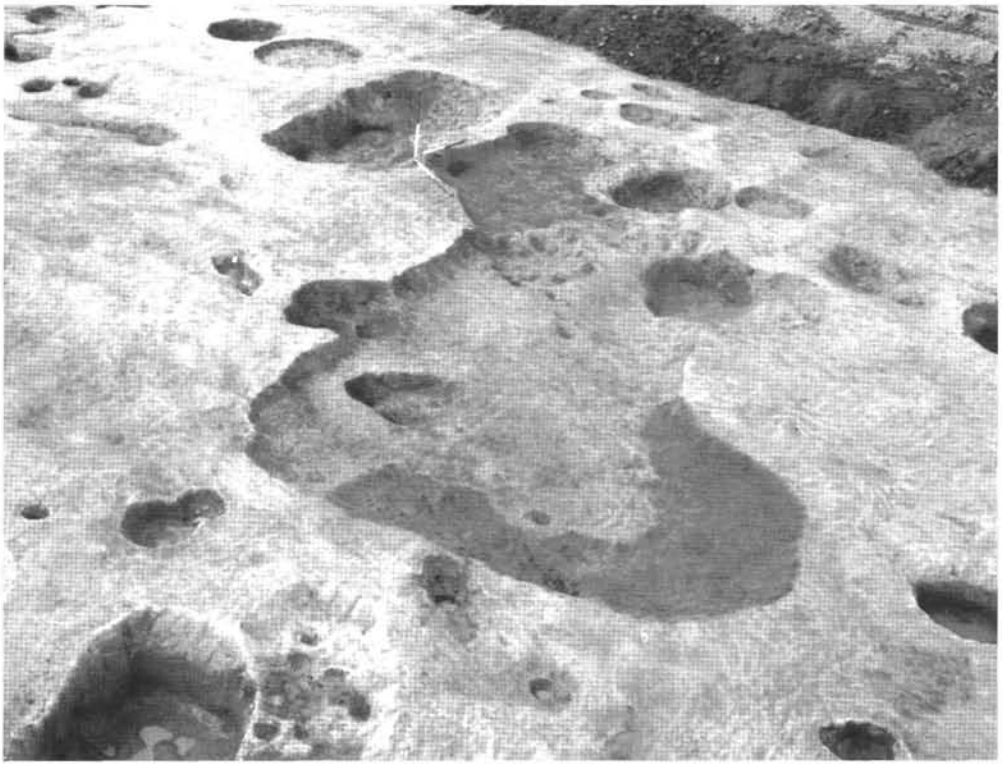

Fig. 2: Zatak, ground-plan of House 1
2. kép: Zatak, 1. ház alaprajza

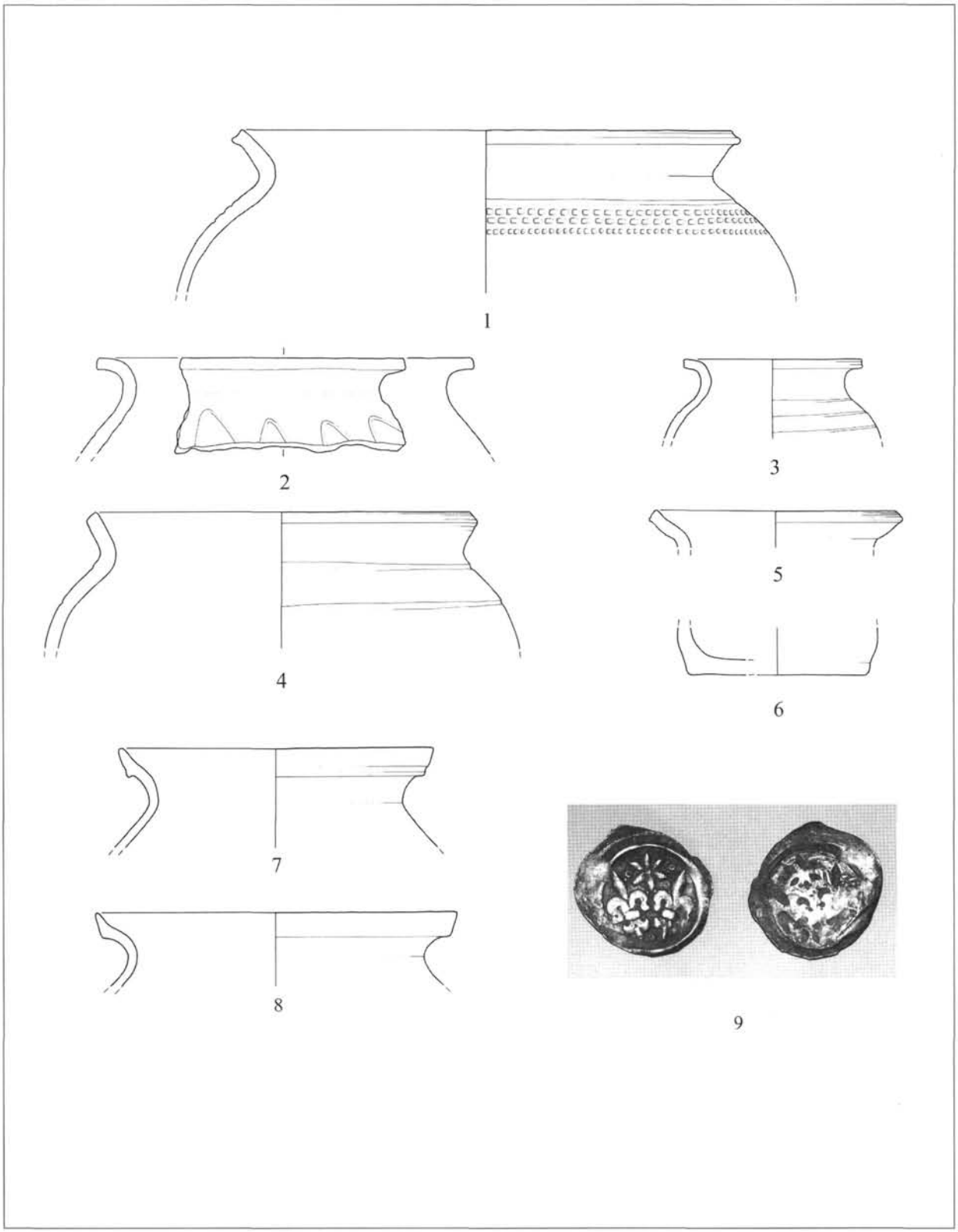

Fig. 3: Zatak. 1–6: characteristic pottery from the residential Pit 32; 7–9: pottery and coin of Albrecht I. (1282–1298, dated by Andrej Šemrov, National Museum of Slovenia) from Pit 522. Pottery; scale = 1:4; coin 2:1
3. kép: Zatak. 1–6: jellegzetes kerámia a 32. házból; 7–9: kerámia és I. Albrecht érem (1282–1298) az 552. gödörből; Méretarányok: kerámia 1:4; érme 2:1

Kvassay Judit

Árpád-kori és késő középkori településrészletek Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő lelőhelyen

1. Balatonmagyaród–Kolon régészeti lelőhelyek – elhelyezkedés, kiterjedés, kutatástörténet

A Kis-Balaton mocsárvilágából kiemelkedő, észak–déli irányban hosszan elnyúló Zalavári-hát nyugati lejtőjén, Balatonmagyaród belterületétől délre, mintegy három kilométer hosszan, 400–700 méter szélesen húzódik a régészeti lelőhely. 1970-től kezdődően több pontján folytak régészeti munkálatok, különféle kutatási programok keretében. Minden alkalommal más-más alakban került rögzítésre a lelőhely neve, amint az alábbi kutatástörténeti összeállításból kiviláglik. Tulajdonképpen az 1995-ben, a Zalakomár–Balatonmagyaród közötti gázvezeték-építésénél végzett megfigyelések tették egyértelművé, hogy valójában egyetlen, rendkívül nagyméretű lelőhelyről beszélhetünk (1. kép 8.). Egyedül az úgynevezett Felső-koloni kora Árpád-kori temető (1. kép 1.) képez térben elkülönülő lelőhelyet, történetileg azonban ez is kapcsolódik helyszínünkhöz.

A lelőhely északi harmadában kora bronzkori, kelta, római és Árpád-kori leleteket gyűjtött Horváth László 1980-ban, a Kis-Balaton védőrendszer kialakítása I. ütem megelőző régészeti feltárásokat előkészítő terepbejárás alkalmával (1. kép 5.). A lelőhely-részt *Országúti-dűlőként* vették nyilvántartásba (HORVÁTH 1980, 1.).[1]

A középső harmadban Cs. Sós Ágnes vezetett terepbejárást és ásatást 1970–1971-ben, az „Ispánsági központok kutatása" elnevezésű, a Magyar Tudományos Akadémia által kitűzött tudományos program keretében. 1970-ben, Balatonmagyaród és Zalakomár között, a „Kolon-dűlő" legmagasabb pontján nyitott szelvényekben 10–11. századi temetkezéseket tárt fel (1. kép 1.).[2] Ugyanakkor megfigyelte, hogy a határ ezen részén nagy felületre terjed ki a település, amely a leletanyag tanúsága szerint a 15–16. századig folyamatosan lakott volt. Az ásatás helyszínét *Zalakomár–Kolon*-ként nevezte meg (CS. SÓS 1971, 281.). 1971-ben ugyanazon a dombháton, az előző helyszíntől mintegy 400 méterre, délnyugatra, terepbejárással megtalált középkori templom és temető helyén folytatta Cs. Sós Ágnes a kutatásokat (1. kép 2.). Ezúttal *Balatonmagyaród, Zalakomár–Kolonpuszta* a lelőhely neve (CS. SÓS 1972, 264.). A lelőhelynek ezen középső harmadában, 2002-ben, olajkitermeléssel kapcsolatos vezeték-fektetés nyújtott újabb feltárási lehetőséget (1. kép 9.). A dolgozat témájául szolgáló *Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő*ben, a szerző által vezetett ásatáson római, Árpád-kori és késő középkori objektumok, leletek kerültek napvilágra (KVASSAY 2004, 176–177. A nyomda ördöge alakította át a nevet Kolonai-dűlő-re.). A középső lelőhely-rész déli szélén (1. kép 10.), szintén vezeték-fektetést megelőző ásatás keretében, a szerző feltárta a Cs. Sós Ágnes által 1971-ben kutatott templom körüli temető zömét, valamint a temető körüli árok részletét, újkőkori, Árpád-kori és késő középkori objektumok kíséretében (KVASSAY 2005, 173.).

A déli harmadban, a Kis-Balaton védőrendszer kialakítása I. ütemét megelőzően végzett terepbejárások alkalmával, 1978-ban, Müller Róbert késő avar, Árpád-kori és késő középkori településnyomokat rögzített (1. kép 3.). Az egyik, általa talált paticsos foltot Vándor László tárta fel 1980-ban, *Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő*ben (1. kép 4.). A paticsomladék alatt egy, a 16. század első felében elpusztult gazdasági melléképület maradványai bontakoztak ki (VÁNDOR 1996, 153, 158.). A déli harmad közepe táján, egy kelet–nyugati irányban húzott vezeték-árokban sok objektum-beásást figyelt meg Horváth László, 1984-ben. Az objektumok földjében kevés,

14–15. századi edénytöredéket talált. A vezeték nyugati szélén pedig egy őskori, valamint két 9. századi gödörből gyűjtött leleteket (HORVÁTH 1984.). A megfigyelés eredményeit *Zalakomár–Kolon* lelőhely-megnevezéssel vették nyilvántartásba (1. kép 6.). A Müller Róbert által megfigyelt lelőhely-rész északi végén, 1987-ben, olajkút létesítését megelőzően, Szőke Béla Miklós kora bronzkori, római kori és 10–11. századi objektumokat tárt fel (SZŐKE 1988, 65.). A lelőhelyet *Zalakomár–Alsó-Kolon*-nak nevezte (1. kép 7.). A Balatonmagyaród és Zalakomár között lefektetett gázvezeték árkában, a két település között végig, mintegy három kilométer hosszan figyelt meg Árpád-kori és a késő középkori objektumokat, leleteket 1995-ben Frankovics Tibor és Vándor László (1. kép 8.).[3]

A Zalavári-hátnak a Kis-Balaton mocsárvidékéből kiemelkedő szakasza megtelepedésre rendkívül alkalmas terület, amint azt a tárgyalt lelőhelyen előkerült, az újkőkortól a késő középkorig, szinte valamennyi történeti korszakot képviselő leletanyag is tanúsítja. A megtelepedés – az eddig végzett kutatások fényében – a kora Árpád-kortól a 16. század végéig volt a legintenzívebb. Balatonmagyaród határának déli végén a Kolon-összetételű földrajzi nevek (Külső-, Belső-, Alsó-, Felső-Kolon, Koloni-csapás, kút és berek: ZFN 528–529.) megőrizték az elpusztult középkori település nevét, és pontosan körülrajzolják hajdani határát. Az egykori templom helyét pedig a Pusztaszentegyházi-dűlő jelzi, nagyjából a terület közepén. Zala megye középkori történetének kutatásában mindig kiemelkedő szerepet játszott ez a terület, mivel a falu neve megegyezik a megye előzményét képező, Szent István kori Kolon vármegye nevével. A vármegye központját, az ispáni vár maradványait az intenzív régészeti feltárások ellenére mindez ideig nem sikerült Kolon területén megtalálni. Az 1970–1971-ben, Cs. Sós Ágnes vezetésével, kimondottan az ispánsági központ felkutatására végzett ásatások mégis sikerrel zárultak, hiszen lokalizálni lehetett Kolon település templomának és körülötte temetőjének helyét, a Felső-Koloni-dűlőben pedig előkerült ennek kora Árpád-kori (10. század vége–11. század) előzménye. A Kis-Balaton védőrendszer I. ütemével, valamint a vezeték-fektetésekkel kapcsolatos megelőző feltárások értékes objektumokat, leleteket, megfigyeléseket eredményeztek a kora Árpád-kortól a késő középkorig, de mivel a középkori település kiterjedéséhez mérve, elenyésző nagyságú felületek, így a településszerkezetre vonatkozóan épp csak utalásokat nyújthatnak. A lelőhely útépítéssel, közművekkel, olajkitermeléssel kapcsolatos létesítményekkel bolygatott, és – főleg a közlekedési út keleti oldalán, a domboldalban, az intenzív mezőgazdasági művelés által veszélyeztetett.

2. Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő, vezeték-fektetést megelőző régészeti feltárás, 2002 – késő római, Árpád- és késő középkori településobjektumok

A Balatonmagyaród határának déli részén működő, SávT-2 jelű gyűjtőállomás inertgáz ellátása céljából lefektetésre kerülő vezeték nyomvonalán 2002. nyarán került sor a megelőző feltárás elvégzésére.[4] A régészeti lelőhely középső részén (1. kép 9.), a domb oldalában álló Sáv22, és a Sanyari-árok keleti partján álló Sáv16 jelű kutakat összekötő, kelet-nyugati irányú vezeték fektetését megelőző ásatás keretében a nyomvonalon, valamint a rábontásokban összesen 1100 m^2 felület kutatása történt meg. Az előkerült 124 objektum (gödrök, cölöplyukak, tűzhelyek, kemencék, vermek, kút és két nagyméretű, késő középkori gazdasági épület) zöme a domb derekán, a Balatonmagyaród-Zalakomár közti közlekedési út nyugati széle mellett sűrűsödött (2. kép1, 2.).

A nyomvonal keleti harmadában, az országúttól keletre, a domboldalban elszórtan, hét objektumot bontottunk ki (2. kép 3.). A négy kis gödör és a három cölöplyuk közül négyben találtunk néhány, jellegzetes Árpád-kori edénytöredéket.

A nyomvonal nyugati kétharmadának nyugati vége már vízjárta területre nyúlt – kékesszürke öntéstalaj jelentkezett a humusz eltávolítása után. Ezen, a vízhez közeli részen szintén elszórtan helyezkedett el néhány gödör és cölöplyuk (2. kép 4, 5.). A nyugati részen hat objektum római kori (késő római, 3–4. századi[5]), egy gödör kora Árpád-kori (10–11. századi), huszonöt objektum Árpád-kori (12–13. századi) leletekkel keltezhető. Ötvenegy objektumból késő középkori (15–16. századi) kerámia és vas használati tárgyak kerültek elő; harmincnégy objektum pedig lelet nélküli volt.

2.1 Őskori, római és 9. századi leletek, jelenségek

A 41. járószint (2. kép 6.) feltárásakor talált korabronzkori, csillámos homokkal soványított anyagú, kézzel formált, sötétbarnára égett agyagréteggel gondosan simított felületű, egyébként szürkére égett, behúzott szélű tál perem- és oldaltöredéke; az ugyanitt előkerült pattintott és csiszolt kőeszközök, valamint a 17. gödör (2. kép 5.) 9. századi, hullámvonal- és vonalkötegekkel díszített fazéktöredékei minden bizonnyal a lelőhely más részeiről (pl. 3. és 5. sz. rész) keveredtek a feltárt területre. Római kori a 21. és a 46. gödör-részlet (2. kép 5, 6.), az 51. gödör, amelyet azonban a ráásott 29. késő középkori gödörrel erősen megbolygattak (2. kép 6.). Zömmel római kori leleteket találtunk a 41. járószint bontása során, amelybe két további, csak ennek a korszaknak az

edénytöredékeket tartalmazó gödör (52, 72.) mélyedt. Sok középkori objektum betöltésében is kerültek elő római edénytöredékek, amelyek a fenti gödrök és járószint megbolygatásából származhattak. Az egyetlen érem (II. Constantius kis bronza) a feltárt terület nyugati szélén, a gyakori áradások nyomán kialakult öntéstalajon keletkezett 17. gödörben volt, 9. századi és késő középkori kerámia társaságában. A római kori objektumok egyébként a középkoriaknál nyugatabbra, a vízhez közelebb helyezkedtek el.

2.2 Árpád-kori településmaradványok

A nyomvonal keleti harmadában, az országúttól keletre, a domboldalban elszórtan kibontott 2, 3, 4. gödör és 8. cölöplyuk szerény mennyiségű, de jellegzetes Árpád-kori fazéktöredékeket tartalmazott. A lelet nélküli 5. gödör, 6, 7. cölöplyuk – miután más korszak emlékei nem jelentkeztek ezen a felületen – valószínűleg szintén az Árpád-korban készült. A feltárt objektumok azt mutatják, hogy az Árpád-kori Kolon falu a dombnak ezen részére is kiterjedt (2. kép 1–3.).

A feltárási terület nyugati (2. kép 1–2, 4.) részén a kora Árpád-kori gödör (53. objektum; 2. kép 6; 3. kép 3.) előkerülése nem számított meglepetésnek, mert a korábbi kutatásokból tudható, hogy Kolon falu élete már ekkor megkezdődött. A gödörnek inkább az ad jelentőséget, hogy összekötőkapocsként szolgál a dombtetőn létesült hasonló korú temető (1. kép 1.) és az ásatásunktól mintegy 300 méterrel délre feltárt 10–11. századi településrészlet (1. kép 7.) között, mutatva a korszakra jellemző szórt településszerkezetet.

Az Árpád-kori leleteket tartalmazó településobjektumok: hulladékgödrök (15, 24, 32, 57, 66, 74, 75, 76, 79, 80, 83, 84, 100, 101, 106, 110, 116, 121. objektum; 2. kép 5–7; 4. kép), cölöplyukak (25, 55. objektum; 2. kép 5–6.) kemence előtérrel (38, 47. objektum; 3. kép 1–2.), tűzhelymaradványok (104, 105. objektum; 5. kép 1.) és egy kút (10. objektum; 4. kép) tették ki a feltárt jelenségek húsz százalékát a kutatott felületen. A megtelepedés ebben az időszakban is a domb derekán történt, a víz felé csak elszórtan, néhány objektumot találtunk. A dombhajlatban kibontott Árpád-kori objektumok közül nyolcat bolygattak meg a késő középkori épületekkel (4. kép). A kút betöltése miatt külön figyelmet érdemel.

A 10. kút egyszerű, szabálytalan kör alakú, tölcséres keresztmetszetű. A felső, gödörszerű, íves oldalú rész homok, a hengeres akna kékesszürke agyag altalajba mélyedt. Valószínűleg ez a szilárd vízzáró réteg tette feleslegessé az akna bélelését. Készítésének idejére támpontot nyújthat a használat közben a vízbe esett, és a fenéken összegyűlt leletanyag: kézikorongon felépített, barnára-szürkére égett, egyszerű peremkiképzésű, vállon hullámvonalakkal, az oldalon vízszintes vonalakkal díszített fazéktöredékek, agyaggolyó-darabok. A kút már a használat közben, természetes módon kezdett feltöltődni (3. kép 1: 6, 14, 15. rétegek), majd egy kb. 1 méter vastag, steril homokréteg (13.) következik, ami arra utal, hogy felhagytak használatával. A homokréteggel nagyjából félig feltelten is még jelentős, kb. 2 méternyi mélyedést ekkor kezdték hulladékkal feltölteni. A rétegek elhelyezkedésén jól látszik, ahogy egyik vagy másik oldalról beöntötték a szemetet: ezek a csíkok ugyanis nem olyan egyenletesek, mint a természetes betöltődés következtében létrejött rétegek. A kút feltöltését különlegessé teszi, hogy nem egyszerű háztartási szemetet szórtak ide, hanem egy kovács- és egy csontfaragó műhely „ipari hulladékai", azaz nagy mennyiségű vassalak[6] és félig megmunkált állatcsont került bele. A mesterséges feltöltéssel kialakult rétegek: kékesszürke, faszenes hamu (3); fekete, erősen kormos, faszenes (8); vörösesbarna, gyengén átégett agyag (10); nagy, égett agyagtömbök (9, 4) váltakoznak világos, ill. sötétsárga homokrétegekkel (6, 7). Ami azt mutatja, hogy egy-egy feltöltés között némi idő eltelt – a laza homokból következően ez legfeljebb hónapokat jelenthetett. A vassalak, az állatcsontok és az alább ismertetett egyéb leletek valamennyi hamus, kormos, paticsos rétegben egyaránt intenzíven jelentkeztek. A jelentős mennyiségű állatcsontról már első látásra feltűnt, hogy nem étkezési maradék: a hosszúcsontokon csiszolás és fűrészszerű eszközzel történt megmunkálás nyomait figyeltük meg, a kecskeszarvak végei pedig élesen levágottak voltak. Az archaeozoológiai vizsgálatot végző Vörös István megállapította, hogy a maradványok közel fele kecske szarvcsap. Az objektumban előfordulnak megmunkált és másodlagosan alkalmazott szarvasmarha és ló csontok, valamint a kecske szarvcsapokról levágott szaru-szarvak véleménye szerint is „speciális kézműipari tevékenységre utalnak" (VÖRÖS 2003, 1.). Jelentős számban találtunk homokkő darabokat, másodlagosan salakosra vagy felületükön üvegesre égett paticsdarabokat, valamint agyaggolyókat. Ez utóbbiakkal már korábban részletesen foglalkoztam, és annak ellenére, hogy pontos rendeltetésük nem ismert, leggyakoribb előfordulási körülményeik alapján kovácstevékenységgel hoztam összefüggésbe készítésüket (KVASSAY 2003, 146–147, 153, 3. kép 1; 4. kép). Az ipari hulladék mellett természetesen háztartási szemét is jutott jócskán a betöltésbe: fazéktöredékek, fenőkő, kézimalom alsó köve, vastárgyak (kés, karika, csat, zabla, lyukasztó töredéke, néhány szög), tipikus konyhai hulladékként szarvasmarha, sertés, szárnyascsontok. A különböző rétegekben talált edénytöredékek anyaga, készítésmódja, díszítése megegyezik, ami arra utal,

hogy a kút használata, majd feltöltése rövid idő alatt történhetett.

A vassalakok vizsgálatát Molnár Ferenc végezte el, eredményeit a jelen kötetben közzétett tanulmányában ismerteti. (MOLNÁR 2006)

A nyomvonalban feltárt többi Árpád-kori objektum egyikében sem lehetett a csontműves vagy a kovács tevékenység nyomait megfigyelni. Viszont a kúton kívül még tizenkét gödörben találtunk vassalakot. Így feltehető, hogy a középkori Kolon falu kovácsműhelye közvetlen közelében végeztünk kutatást. Amint azt a zalai tapasztalatok is mutatják, a kovácsműhely elkülönült a falu lakórészétől (Csatár: Valter Ilona ásatása 1964–1965, VALTER 1979; Csonkahegyhát: Müller Róbert ásatása 1967, MÜLLER 1971, 17–18; Letenye: Száraz Csilla ásatása 2000–2001, SZÁRAZ 2003, 14–15.). Kolon lakóházai minden bizonnyal a 300 méterrel délkeletebbre található templom körül csoportosultak. Abból kiindulva, hogy a letenyei, egymástól elkerített műhelykörzetek több ezer négyzetméteren terültek el, nem tűnhet lehetetlennek, hogy az a 10–11. századi műhelygödör, amelyet Szőke B. M. 1987-ben 300 méterrel délnyugatabbra tárt fel, és amelynek betöltésében – az ásató szíves szóbeli közlése szerint – vasbuca is volt, jelzi a koloni kovácstelepülésrész kiterjedését, térben és időben.

2.3 Késő középkori településmaradványok

Amint már a fentebbiekből is kiviláglott, a feltárt objektumok zöme a késő középkorból származik. Ebben az időszakban jóformán csak a domb derekára korlátozódott a megtelepedés. Nyugatabbra néhány kisebb hulladékgödör (29, 42, 43, 48, 58, 62, 68, 70. objektum; 2. kép 6–7) fordult elő, amelyek közül a 29, 58, 68, 70. gödröt római telepjelenségekre ásták rá. Az épületektől keletre szintén csak pár (1, 9, 11, 12, 13, 14.) objektum bukkant elő (2. kép 7.). Ezek annyira sekélyek voltak, hogy feltételezem, a Sáv16 olajkúthoz vezető üzemi út kialakításakor ledózerolták az egész felületet. Az 1. kemencét viszont a feltárás megkezdése előtt, a kivitelezők tették tönkre a közművek keresésére nyitott kutatóárokkal.

A késő középkori településjelenségek közül legjelentősebb a 45. és a 124. épület, valamint három verem (102, 111, 120.), amelyek a feltárás keleti szélén, a mai országút közelében, egy „bokorban" kerültek elő (2. kép 7; 4. kép).

A 45. épület cölöpszerkezetű, alapárkos paticsfalu, kétosztatú gazdasági épület. Téglalap alakú, ÉK–DNy-i hossztengelyű, külső mérete: 15,40×6,80 méter; a keleti helyiség 8,60×6,80, a nyugati helyiség 6,80×6,80 méteres. A falalapárkok 30-65 cm szélesek, 45–60 cm mélyek. A sarkokon és az osztófal végein egy-egy nagyméretű, a falak síkjából kiálló cölöp (54, 59, 77, 78, 86, 108.) tartotta a tetőt. Az alapárkokba (31, 56, 60, 82, 85.) további, kisebb méretű cölöpöket, illetve karókat állítottak. Az utóbbiak nyomait a keleti (31.) falnál lehetett legjobban megfigyelni. Az épületen belül sem padló, sem tüzelőberendezés nyomát nem találtuk. Az épület alapjainak ásásakor megbolygatták a 32, 80, 100, 101, 106, 121. Árpád-kori gödröket, valamint a 123. objektum déli szélét. Az épületre részben ráásták a 124. gazdasági épületet, megbolygatva az északi (56.) és a nyugati (82.) fal egy-egy kis szakaszát. Az osztófal középső részének nyugati szélét érinti a 95. gödör. A keleti helyiség északnyugati sarkában kibontott 111. verem hasa az 56, illetve a 85. fal alá ível. Délnyugati sarkának kibontására idő hiányában nem volt lehetőségünk.

A 124. épület szintén cölöpszerkezetű, alapárkos paticsfalú, egyosztatú gazdasági épület. K–Ny-i hossztengelyű, trapéz alakú, külső mérete: 7×5,50 méter, a falalapárkok 30–45 cm szélesek, 36–70 cm mélyek. A sarkokon egy-egy nagyméretű, a fal síkjából kiálló cölöp (16, 67, 73.) tartotta a tetőt. Az alapárkokba (69, 81, 92, 109.) további, kisebb méretű cölöpöket állítottak, amelyek nyomait a keleti (92.) és a nyugati (69.) falaknál egy-egy esetben, a déli (81.) falnál három helyen tudtuk megfigyelni. A délkeleti sarokban 1,50 méter hosszan hiányzik a falalapárok, talán itt lehetett a bejárat. Az épületen belül sem padló, sem tüzelőberendezés nyomát nem találtuk. Az épület alapjainak ásásakor megbolygatták a 83, 121, 116. Árpád-kori gödröket, valamint a 123. objektum délnyugati sarkát. Az épületet részben ráásták a 45. épület nyugati helyiségére, megbolygatva annak északi és déli falát egy-egy kis szakaszon. A 124. épület délkeleti sarkát a 94. cölöplyuk és a 95. gödör ásásával bolygatták meg.

A felület humuszolása során először a 124. épület északi és nyugati fala bukkant elő, nagyon határozott, erősen paticsos foltként. A 45. épület körvonala hasonló határozottsággal csak 10–15 cm-el mélyebben rajzolódott ki. A 45. épület alapárkai nagy paticsdarabokkal töltődtek vissza, ami között kevés, keményre tömörült, barna, faszenes föld volt. A 124. épület esetében ez csak a 92. falnál fordult elő, a több fal- és cölöphely betöltése keményre tömörült, barna, enyhén paticsos volt. A két építmény nyugati falai a 73. cölöplyuknál teljesen összeértek, hasonlóképp az északi falak, ahol az alapárkok metszetében igen jól látszott, ahogyan a 124. épület 109. északi fala elvágja a korábbi árkot (5. kép 2.). A két épület készítése között a kerámialeletek alapján nem lehet időbeli különbséget tenni. Mindkét építményt kiürítették, csak kevés, és jobbára apróra tört, a 16. századra jellemző peremkiképzésű, és vállon sekély hornyolattal díszített

fazéktöredéket, néhány fedődarabot, elenyészően kevés festett oldalt, pohár- vagy kancsótöredéket találtunk. Legtöbb esetben a késő középkori kerámia az épületek ásásakor megbolygatott Árpád-kori gödrök leletanyagával keveredve került elő. Vastárgy csak a 45. ház keleti (31.) falalapárkában találtunk, egy rossz megtartású, pántszerű töredéket és egy Steyr-i típusú kés darabját, a jellegzetes nyélszorító bronzlemezkével.

Az épületek területén kibontott gödrök (103, 122, 117.) és cölöplyukak (87, 88, 93, 94, 96, 97, 98, 107, 112, 113, 114, 118, 119.) jelentkezési szintjük és betöltésük alapján valószínűleg a 45. épülethez tartoztak, de pontos rendeltetésüket nem sikerült meghatározni. A 95. gödröt viszont egyértelműen az épületek pusztulása után ásták, mert vágja mindkettő falát (85, 92.).

A három verem (102, 111, 120. objektum; 4. kép; 5. kép 3–5) a 45. épület keleti helyisége északi fala mellett helyezkedett el. Mindegyik a körte alakú típust képviseli: minimum 70 cm átmérőjű, 45–60 cm mély, függőleges vagy enyhén szűkülő száj, 150 cm körüli hasátmérő. A legépebben maradt 102. verem 190, a leginkább bolygatott 111. verem 134 cm mély. A 102. és a 120. verem hasának nagy részét külön agyagréteggel tapasztották ki. A vermeknél szokásos kiégetés nyomát nem lehetett megfigyelni egyiknél sem. A 111. és a 120. verem száját egy-egy beásás bolygatta. Mindhárom verem betöltésében igen sok, nagy paticsdarab volt. A 102. verem szája a 45. épület falainak magasságában nyílott, ami alapján úgy vélem, hogy az épülethez tartozhatott. A másik két verem fölött viszont 35 cm vastag, kevert réteg húzódott, ami arra utal, hogy a 45. épület emelésekor már betemették és elplanírozták azokat. Mindkettő szája fölött gödröt bontottunk ki, mintha szándékosan leástak volna, hogy könnyebb legyen tartalmukat kiemelni. A 111. verem hasa ráadásul a 45. épület északi (56.) és osztófala (85.) alá nyúlik. Ez kizárja az egyidejűséget, hiszen az aláásott falak meggyengültek volna. Ez utóbbi objektum betöltéséből bukkant elő az egyetlen középkori érem: I. Ferdinánd 1555-ben vert denára. Ennek fényében a tárgyalt építmények a 16. század második felében épültek.

Az ásatási területtől délre, talán 500 méterre (1. kép 4.), hasonló sövényfalas melléképületet tárt fel Vándor László. Az épület leégett, maga alá temetve a benne tárolt cserépedényeket. Az ásató szerint a pusztulást a 16. század első felében, a települést ért első török támadások okozták (VÁNDOR 1996, 153, 69–70. kép).

3. Történeti adatok és régészeti adalékok

Kolon falu első ismert, hiteles okleveles előfordulása 1203-ból származik, amikor a Kis-Balaton nyugati partján fekvő Merenye (ma Zalamerenye) határjárásában említik a Kolon felé vezető utat (HOLUB 1933, 417–419.) „...protenditur iuxta semitam vsque ad magnam stratam, que dirigitur de Kolun..." (CodDipl VI/2. köt. 36.). A régészeti feltárások adatai alapján azonban ennél már jóval korábban, a 10. század végén laktak és temetkeztek a településen (VÁNDOR 1996, 145.). Ennek az időszaknak egy hulladékgödre a tárgyalt ásatáson is előkerült, jellegzetes edényekkel (53. gödör, 3. kép 3; 6. kép 1–2.). Az évszázadok során több birtokosa is volt a településnek, amit házasság révén a 14–15. század fordulóján a Marcaliak szereztek meg. Azon túl az ő szentgyörgyvári Béka-váruk tartozékai közé számítják. A család tagjai gyakorta zálogosították el birtokaikat, aminek kapcsán számos irat keletkezett. Ezek egyikében, 1494-ben mondják először mezővárosnak. Kolon azon kevés zalai mezővárosok egyike, amely nem csak egyetlen alkalommal szerepel evvel a megjelöléssel a forrásokban. Amennyire kedvezően hatott a 10–15. században a település fejlődésére, hogy fontos út mellett feküdt, a törökök megjelenésével ez ugyanolyan hátránnyá változott: már 1548-ban felégették, és azontúl gyakorta kényszerültek lakói rövidebb időszakokra elmenekülni, mígnem 1588-tól kezdve végleg elhagyták településüket.

Az ásatáson, a 111. verem betöltésében talált 1555-ös érmet figyelembe véve, a feltárt gazdasági építmények tehát igen rövid időszakon belül készültek és voltak használatban. Nem véletlen, hogy a kerámiaformák és díszítések ilyen egységes képet mutatnak. Az alapárkok és cölöphelyek betöltésében talált nagymennyiségű patics pedig egyértelműen utal arra, hogy az épületek valamely török támadás alkalmával égtek le.

A középkori írott forrásokban csak egy Kolon szerepel. Az Alsó-, Felső és az egyéb előtagok a 19. században keletkeztek, amikor a Széchenyi család majorságot hozott létre a pusztán, átmenetileg benépesítve azt urasági alkalmazottakkal (HTA Kolon).

4. Objektumleírások

1. kemence. Az ásatás megkezdése előtt, a kivitelező közmű-feltáró árkával megbolygatott kemence amorf részlete. 2–13 cm vastag, kevés barna földdel kevert paticsomladék alatt, a mai felszíntől 40 cm mélyen, K–Ny-i hossztengelyű, 147×78 cm-es felületen foltokban megmaradt, vékony (0,5 cm) tapasztás. Leletek: kevés, apró, Árpád-kori és késő középkori edénytöredék, agyaggolyó töredék, széles pengéjű, vastag fokú kovácsoltvas késtöredék (NTM 2003.1.100.1.); vassalak-darab, állatcsont.

2. gödör. Barna, laza, közepén erősen faszenespaticsos betöltésű, K–Ny-i hossztengelyű, ovális,

237×150 cm-es, 40 cm mély,[7] egyenesen szűkülő oldalú, egyenetlen aljú. ÉK-i sarkát modern beásás bolygatta. Leletek (NTM 2003.1.1.1–4.): kevés, apró, kopott Árpád-kori fazéktöredék, egyszerű peremmel, bekarcolt vízszintes vonalakkal díszítve; egy nagyméretű, vas tagfalú fazék peremtöredéke; állatcsont, vassalak.

3. gödör. Barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, ÉK–DNy-i hossztengelyű, tojásdad, 210× 185 cm-es, 44 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Leletek (NTM 2003.1.2.1–7.): közepes mennyiségű Árpád-kori fazéktöredék, egyszerű peremmel, bekarcolt vízszintes vonalakkal, illetve fogaskerékkel benyomott mintával díszítve, fenékbélyeg nyomaival, valamint nagyméretű, vas tagfalú fazekak perem- és szintén vízszintes vonallal díszített oldaltöredékei; állatcsont, homokkődarabok.

4. gödör. Barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, ÉK–DNy-i hossztengelyű, tojásdad, 80×70 cm-es, 20 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, ívelt aljú. Leletek: egy darab apró, kopott, anyaga és színe alapján Árpád-kori edény oldaltöredék.

5. gödör. Barna, laza betöltésű, É–D-i hossztengelyű, tojásdad, 90×73 cm-es, 24 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Leletek: állatcsont.

6. cölöplyuk. Barna, laza, erősen faszenes betöltésű, É–D-i hossztengelyű, kerek, 24×20 cm-es, 26 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, kihegyezett végű cölöp helye. Lelet nélkül.

7. cölöplyuk. Szürkésbarna, laza betöltésű, K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 45×40 cm-es, 18 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Lelet nélkül.

8. cölöplyuk. Szürkésbarna, laza betöltésű, É–D-i hossztengelyű, ovális, 36×30-cm-es, 56 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, ívelt aljú. Leletek (NTM 2003.1.3.1.): egy darab egyszerű, Árpád-kori fazék peremtöredéke.

9. árok. Szürkés-sárga, keményre tömörült, paticsos betöltésű árok kis darabja esett a feltárt területre. A kibontott rész jellemzői: ÉNy–DK-i hossztengelyű, hosszúkás, 265×35 cm-es, 13 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Leletek (NTM 2003.1.4.1.): néhány apró, kopott Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék; állatcsont.

10. kút (3. kép 1–2.). A kútakna szabálytalan kör alakú, 370 cm mély. Keresztmetszete tölcséres: a fal a felső 130 cm-en enyhén ívelt, erősen szűkül: 490×540 cm átmérőről 320×340 cm-re; majd lapos aljáig a fal egyenes és enyhén szűkül. Aljának átmérője 260×275 cm. A felső, íves oldalú falrész homok, a többi kékesszürke agyag altalajba mélyedt. A kút belsejében semmiféle bélelés nyomát nem találtunk. A kibontott kút alj a száraz nyár ellenére nedves volt az összegyűlő talajvíztől, egy kiadós eső után pedig hosszabb időn keresztül megtartotta a csapadékvizet. A kút betöltésében kékesszürke, hamus, enyhén faszenes; fekete, égett, erősen faszenes, kormos; gyengén átégett vörösesbarna agyagos rétegek váltakoztak sárga homokcsíkokkal. Bőséges leletanyag került elő a hamus és az égett rétegekből (NTM 2003.1.85.1–2003.1.98.28. és 2006.1.1–2006.1.6.): a 12–13. századra jellemző fazéktöredékek (6. kép3–4.), agyaggolyók, késtöredék, zablatöredék, szögek, vastárgy, bronz csat, fenőkőtöredékek, kézimalomkő töredéke; igen nagy mennyiségű kovács-vassalak és állatcsont.

11. gödör. Barna, laza, paticsos betöltésű, É–D-i hossztengelyű, ovális, 102×66 cm-es, 22 cm mély, oldal és alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.5.1–2.): vegyesen kevés Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék.

12. paticsomladék (4. kép). Kevés, keményre tömörült, barna föld között sok kisebb-nagyobb paticsdarab mutatkozott egy É–D-i hossztengelyű, fordított L-alakú, 410×40, ill. 210×20-40 cm-es területen, 6 cm mélységben, 10 cm vastagságban. Az omladék alatt került elő a 31. falalapárok és a 32. gödör foltja. Lehetséges, hogy a 45. késő középkori épület K-i (31.) falának omladéka. Leletek (NTM 2003.1.6.1–4.): közepes mennyiségű Árpád-kori – egyszerű és enyhén tagolt peremek, hullámvonalakkal és vízszintes vonalakkal díszített oldalak, nagyméretű, vas tagfalú fazekak darabjai – valamint késő középkori – fodrosra nyomott peremű és sekélyen hornyolt oldalú fazéktöredékek, vörös festett oldalak, bepecsételt mintával díszített talpas pohár darabja – edénytöredék; állatcsont.

13. gödör. Sötétbarna, laza, faszenes-paticsos betöltésű, É-D-i hossztengelyű, tojásdad, 190×160 cm-es, 25 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Leletek (NTM 2003.1.7.1-2.): néhány edénytöredék, köztük 3 apró, kopott, anyaga alapján Árpád-kori fazéktöredék, zömmel késő középkori fazekak darabjai; vassalak.

14. gödör. Barna, laza, enyhén faszenes betöltésű, K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 75×45 cm-es, 10 cm mély, függőleges oldalú, lapos aljú. Leletek (NTM 2003.1.8.1–2.): két darab késő középkori fazékperem, őrlőkőtöredék; állatcsont.

15. gödör. A barna, laza, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek kb. kétharmada esett a feltárási területre. A kibontott rész adatai: K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 75×55 cm-es, 15 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Leletek (NTM 2003.1.9.1.): közepes mennyiségű, apró, kopott, zömmel Árpád-kori fazéktöredék – köztük a vállon ferdén bekarcolt vonalakkal díszített darab – és kevés késő középkori korongolt, díszítetlen fazékoldal; állatcsont.

16. cölöplyuk leírása a 124. sz. alatt.

17. gödör. A feltárási terület Ny-i szélén, a sötét, kékesszürke öntéstalajba mélyedt a fekete, keményre tömörült, közepén egy foltban gyengén átégett betöl-

tésű, É–D-i hossztengelyű, hosszúkás, lekerekített sarkú, 196×116 cm-es, 15–30 cm mély, függőleges oldalú, lépcsős aljú. Leletek: (NTM 2003.1.10.1–3.): római érem (II. Constantius kis bronza. Előlapján kopott császárfej körül nehezen olvasható felirat. Hátlapja felismerhetetlenségig kopott. 4. sz. közepe. dr. Horváth László meghatározása), 9. századi, hullámvonal- és vonalkötegekkel díszített fazéktöredékek, késő középkori, díszítetlen fazékoldalak.

18. cölöplyuk. Betöltése enyhén paticsos, keményre tömörült szürke öntéstalaj. K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 50×45 cm-es, 24 cm mély, egyenetlen oldalú, lapos aljú. Lelet nélkül.

19. cölöplyuk. Betöltése enyhén paticsos, keményre tömörült szürke öntéstalaj. É–D-i hossztengelyű, ovális, 45×40 cm-es, 36 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, ívelt aljú. Lelet nélkül.

20. cölöplyuk. Betöltése enyhén paticsos, keményre tömörült szürke öntéstalaj. K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 60×50 cm-es, 22 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

21. gödör. A szürke, laza betöltésű gödörnek csak egy része esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: ÉK–DNy-i hossztengelyű, 150×150 cm-es, 20–27 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Leletek (NZM 2003.1.11.1.): két darab római (3–4. sz.), szürke, fésűs díszítésű fazékoldal.

22. cölöplyuk. Betöltése enyhén paticsos, keményre tömörült szürke öntéstalaj. Kerek, 46 cm átmérőjű, 33 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

23. cölöplyuk. Betöltése enyhén paticsos, keményre tömörült szürke öntéstalaj. Kerek, 46 cm átmérőjű, 32 cm mély, függőleges oldalú, ívelt aljú. Lelet nélkül.

24. gödör. Sötétszürke, keményre tömörült, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, É–D-i hossztengelyű, amorf, 185×145 cm-es, 37 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Leletek (NTM 2003.1.12.1.) kevés, apró, kopott és két jellegzetes Árpád-kori fazéktöredék.

25. cölöplyuk. Fekete, laza betöltésű, kerek, 20 cm átmérőjű, 11 cm mély, függőleges oldalú, lapos aljú. Leletek: egy apró, díszítetlen, anyaga alapján Árpád-kori oldaltöredék.

26. cölöplyuk. Betöltése szürke, keményre tömörült öntéstalaj. Kerek, 36 cm átmérőjű, 15 cm mély, oldal és alj ívelt. Lelet nélkül

27. cölöplyuk. Betöltése szürke, keményre tömörült öntéstalaj. Kerek, 32 cm átmérőjű, 11 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

28. gödör. Betöltése szürke, keményre tömörült, enyhén paticsos öntéstalaj. Kerek, 60 cm átmérőjű, 20 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

29. gödör. Szürkésbarna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, alj fölött az É-i részen erősen faszenes folt. Tojásdad, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 150×130 cm-es, 90 cm mély, ívelt oldalú, lapos aljú. Beleásták az 51. gödör ÉK-i részébe, ami csak az objektumok bontásának legvégén világlott ki, így leleteik keverten kerültek elő. Az *51. gödör* betöltése kékesszürke, keményre tömörült. Tojásdad, ÉÉK–DDNy-i hossztengelyű, 230×224 cm-es, 90 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.13.1–4.): szürke, korongolt, vékonyfalú római pohár oldaltöredéke, szürke, hosszanti bevágással tagolt római (4. sz.) korsó fültöredéke; jellegzetes díszítésű Árpád-kori fazéktöredékek és késő középkori fazekak perem- és oldaltöredékei.

30. cölöplyuk leírás a 45. sz. alatt.

31. falalapárok leírás a 45. sz. alatt.

32. gödör (4. kép). Szürke, laza, faszenes-hamus, enyhén paticsos betöltésű, amorf, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 360×160–200 cm-es, 30 cm mély, ívelt oldalú, egyenetlen aljú. Ny-i szélét és DNy-i negyedét a 32. falalapárok ásásakor megbolygatták; ÉNy-i része fölött bontottuk ki a 12. paticsomladékot. Leletek (NTM 2003.1.15–17.): közepes mennyiségű Árpád-kori, hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített, valamint nagyméretű, vas tagfalú, hasonlóan díszített fazéktöredéket, agyaggolyó-töredékeket; vassalakot találtunk benne. Egy késő római szürke, erősen kihajló fazékperem is volt a leletek között. A késő középkori, finom anyagú, korongolt, erősen tagolt peremű fazekak töredékei, és a rúdvasból kalapált T-fejű szög valószínűleg a gödör késő középkori bolygatása során keveredhetett a betöltésbe.

33. gödör. A réteges betöltésű (barna-sárga kevert, alj fölött 20 cm szürke, keményre tömörült öntéstalaj) gödörnek csak egy része esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 100×50 cm-es, 66 cm mély, oldal egyenetlen, alj egyenes. Lelet nélkül.

34. cölöplyuk. Szürke, laza, humuszos betöltésű, ovális, É–D-i hossztengelyű, 44×36 cm-es, 12 cm mély, oldal és alj ívelt. Lelet nélkül.

35. cölöplyuk. Szürke, laza, humuszos betöltésű, ovális, É–D-i hossztengelyű, 40×36 cm-es, 16 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

36. cölöplyuk. Szürke, laza, humuszos betöltésű, tojásdad, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 44×40 cm-es, 11 cm mély, oldal és alj ívelt. Lelet nélkül.

37. cölöplyuk. Szürke, laza, humuszos betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 42×36 cm-es, 16 cm mély, oldal és alj ívelt. Lelet nélkül.

38. kemence előtér (5. kép 1.). Barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, lekerekített sarkú téglalap alakú, K–Ny-i hossztengelyű, 408×215 cm-es, 58 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. Leletek (NTM 2003.1.16.1–4.) kevés, apró, kopott római és Árpád-kori edénytöredékek közül megtartottuk egy

késő római fazék vízszintesen kihajló, hornyolt peremtöredékét, fekete festés nyomaival, valamint három hullámvonallal és vízszintes vonallal, ill. sűrűn bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített Árpád-kori fazékoldalt; vassalak. Az előtér K-i szélén, alj fölött 25 cm-el nyílt a *47. kemence* (szűk, 40 cm-es) szája. Barna, laza, erősen faszenes-paticsos (alját 2 cm vastagon szenessé égett növényi maradványok borították) betöltésű, tojásdad, K–Ny-i hossztengelyű, 128×40–90 cm-es. Gyengén, 2–3 cm vastagon átégett, Ny-felé lejtő alj 57 cm mélységben került elő. Oldal erősebben, 2–4 cm vastagon égett át, a felmenő fal 9 cm magasságig maradt meg. Leletek (NTM 2003.1.22.1.): egy darab római edénytöredék.

39. cölöplyuk. Szürkésbarna, laza, enyhén faszenes betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 44×32 cm-es, 20 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Lelet nélkül.

40. cölöplyuk. Szürkésbarna, laza betöltésű, kerek, 38 cm átmérőjű, 10 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

41. járószint? (2. kép 6.). A humusz aljában, nagyméretű, amorf, sok edénytöredéket tartalmazó foltként jelentkező objektumnak csak egy része esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: a szürkésbarna, laza, foltokban enyhén faszenes-paticsos, 25–70 cm vastag/mély, talán járószintként értelmezhető jelenségbe kilenc jól elkülöníthető gödör (49, 50, 52, 57, 58, 68, 70, 71, 72.) mélyedt, amelyeket különböző korszakokban ástak. Leletek (NTM 2003.1.17.1-57.): az előkerült tárgyak zöme késő római (3–4 századi), jelentős része késő középkori (15–16. századi), de volt a betöltésben egy korabronz-kori tál peremtöredéke, egy pattintott kovakő eszköz, valamint egy kaptafa alakú csiszolt kőbalta töredéke, és néhány jellegzetes Árpád-kori fazékoldal, továbbá állatcsont és vassalak is. A római leletek közül említésre érdemes egy behúzott peremű, úgynevezett „Soldatenteller" töredéke, egy szürke, a perem fölé magasodó fülű korsó darabja, dörzstál oldaltöredéke, valamint egy hasáb alakú, zöld üvegpalack aljának és oldalának töredéke. Az aljon fenékbélyeg: ívelt oldalú rombusz közepén kör. A késő középkort, pl. ujjbenyomkodással fodrosra nyomott, illetve galléros peremű, továbbá vörös festéssel díszített fazéktöredékek és egy Steyr-i típusú vaskés töredéke képviselik.

42. gödör. A sötét, laza, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak É-i darabja esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: sötét, laza, faszenes-paticsos betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 130×52 cm-es, 26 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, egyenetlen aljú. Leletek (NTM 2003.1.18.1–2.): késő középkori fazék tagolt peremtöredéke és egy rúdvasból laposra kalapált kis karika; állatcsont, vassalak.

43. gödör. A sötét, laza, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak É-i darabja esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 105×50 cm-es, 16 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Leletek (NTM 2003.1.19.1–2.): két késő középkori fazékoldal; álltacsont.

44. gödör. Szürke, laza betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 70×52 cm-es, 22 cm mély, ívelt oldalú és aljú. Lelet nélkül.

45. épület (4. kép; 5. kép 2.). Cölöpszerkezetű, alapárkos paticsfalu, kétosztatú gazdasági épület. Téglalap alakú, ÉK–DNy-i hossztengelyű, külső mérete: 15,40×6,80 méter; a K-i helyiség 8,60×6,80, a Ny-i helyiség 6,80×6,80 méteres. A falalapárkok 30–65 cm szélesek, 45–60 cm mélyek. A sarkokon és az osztófal végein egy-egy nagyméretű, a falak síkjából kiálló cölöp (54, 59, 77, 78, 86, 108.) tartotta a tetőt. Az alapárkokba (31, 56, 60, 82, 85.) további, kisebb méretű cölöpöket, illetve karókat állítottak. Az utóbbiak nyomait a K-i (31.) falnál lehetett legjobban megfigyelni. Az épületen belül sem padló, sem tüzelőberendezés nyomát nem találtuk. Az épület alapjainak ásásakor megbolygatták a 32, 80, 100, 101, 106, 121. Árpád-kori gödröket, valamint a 123. objektum D-i szélét. Az épületre részben ráásták a 124., azonos szerkezetű gazdasági épületet, megbolygatva az É-i (56.) és a Ny-i (82.) fal egy-egy kis szakaszát. Az osztófal középső részének Ny-i szélét érint a 95. gödör. A K-i helyiség ÉNy-i sarkában kibontott 111. verem hasa az 56., illetve a 85. fal alá ível. DNy-i sarkának kibontására idő hiányában nem volt lehetőségünk.

Az épület elemeinek részletes ismertetése: É-i falalapárok (56.): barna, keményre tömörült, erősen paticsos, enyhén faszenes betöltésű, ÉK–DNy-i irányú, 15,40 m hosszú, 30–60 cm széles, 45-50 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenetlen. K-i helyiség közepén fal síkjából kissé kiálló cölöp nyoma, Ny-i helyiség közepén egy nagyobb, szintén kiálló cölöplyuk (30.), osztófal (85.) csatlakozásánál 77, K-i végén 54, a fal síkjából erősen, Ny-i végén 108. enyhén kiugró cölöplyuk. Ráásták a 80, 101, 121. Árpád-kori gödrökre és a 123. objektum D-i szélére. A Ny-i helyiségben, az osztófal Ny-i oldalán vágja a 124. épület 109. fala. A K-i helység ÉNy-i sarkánál alá fut a 111. verem hasa. Leletek (NTM 2003.1.27.1–25.): zömmel késő középkori, erősen tagolt, galléros és ujjbenyomkodással fodrosra nyomott szélű fazékperemek, ujjbenyomkodással tagolt bordával díszített oldal, fedőtöredékek, korsónyak, de belekerült a betöltésbe néhány késő római és Árpád-kori fazéktöredék, agyaggolyó töredéke; állatcsont. K-i (31.) falalapárok: betöltésében sok, nagy paticsdarab közt kevés, enyhén faszenes, keményre tömörült, barna föld volt. ÉNy–DK-i hossztengelyű, 6,80 m hosszú, 30–40 cm széles, 38–65 cm mély, oldal egyenesen szűkül,

ívelt aljába egyenetlen közökben öt darab, 10–15 cm átmérőjű, kerek karólyukkal. É-i végén 54, D-i végén 59. cölöplyuk, mindkettő erősen kiugrik a fal síkjából. Ráásták a 32, 80, 100, 101, 106. Árpád-kori gödrökre. ÉK-i sarkánál, részben a falalapárkon bontottuk ki a 12. paticsomladékot (leírását ld. ott), amely talán a felmenőfal omladéka lehetett. A feltárt épület legépebben megmaradt részlete a 31. falalapárok. Leletek (NTM 2003.1.14.1–9.) közepes mennyiségben kerültek elő bontásakor: vegyesen Árpád- és késő középkoriak; állatcsont, vassalak. Árpád-koriak a durva soványítású, kézikorongon felépített fazéktöredékek, egyszerű peremmel, ferde bevagdosással és vízszintes vonalakkal díszítve, valamint az agyaggolyó. Késő középkoriak a finom anyagú, korongolt fazéktöredékek, egyik pereme ujjbenyomkodással csipkézett. Előkerült egy Steyr-i típusú kés töredéke és egy ismeretlen rendeltetésű vastárgy. Ny-i (82.) falalapárok: a barna, keményre tömörült, paticsos, enyhén faszenes betöltésű, ÉNy– DK-i irányú alapárok felárt hossza 6 m, 30–45 cm széles, 55 cm mély, oldal függőleges, alj egyenes. É-i végén 108. cölöplyuk, D-i végén a 78. cölöplyuk indulása. D-i végét nem bontottuk ki. D-i felét vágja a 124. épület DNy-i sarka (69. és 81. fal kis részlete, 73. cölöplyuk). Leletek (NTM 2003.1.49.1.): késő középkori fazék perem- és válltöredéke. D-i (60.) falalapárok: barna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű, ÉK–DNy-i irányú, kibontott része 10,5 m hosszú, 30–50 cm széles, 55-60 cm mély, oldal függőleges , alj egyenes, Ny-i részén két (90, 91.) cölöplyukkal. K-i végén 59, a fal síkjából erősen kiugró cölöplyuk, osztófal (85. objektum) csatlakozásánál 86. cölöplyuk, Ny-i végét nem bontottuk ki. Az alapárkot ráásták a 100, 106, 110. Árpád-kori gödrökre. Leletek (NTM 2003.1.31.1–9.): vegyesen jellegzetes Árpád-kori fazéktöredékek és késő középkori fazék-, valamint fedőtöredékek. A 85. ÉNy–DK-i irányú, enyhén ívelő falalapárok osztja a 45. épületet két helyiségre. Betöltésében sok, nagy paticsdarab közt kevés barna föld volt, 6,80 m hosszú, 40–50 cm széles, 50–60 cm mély, oldal függőleges, alj D-i részen egyenes, É-on egyenetlen, egy nagy, ovális, 60×50 cm-es, enyhén lemélyedő cölöphellyel. É-on a 77. cölöplyuknál csatlakozik az 56. falalapárokba, D-en a 86. cölöplyuknál a 60. falalapárokba. Középső része felett helyezkedett el a 89. paticsomladék, amely a falalapárok Ny-i szélét metsző 95. gödröt fedte. ÉK-i végénél alá fut a 111. verem hasa, ÉNy-i széle pedig vágta a 116. Árpád-kori gödröt. Leletek (NTM 2003.1.52.1–13.): igen sok késő középkori fazéktöredék, erősen tagolt, galléros és ujjbenyomkodással csipkézett szélű peremekkel, nagyméretű, habarcsos tégla darabja és köszörűkő töredéke. ÉK-i sarok, 54. cölöplyuk: barna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű, kerekded, 90 cm átmérőjű, 68 cm mély, oldal függőleges, kihegyezett végű cölöp helye, 31. és 56. fal síkjából egyaránt erősen kiugrik. Ráásták a 80. Árpád-kori gödörre. Leletek (NTM 2003.1.26. 1–2.): néhány Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék; állatcsont, vassalak. ÉNy-i sarok, 108. cölöplyuk: barna, laza, enyhén paticsos betöltésű, kerek, 50 cm átmérőjű, 54 cm mély, oldal lépcsős, alj egyenes, a 69. fal síkjából erősen kiugró. Leletek (NTM 2003.1.72.1–4.): kevés, hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített Árpád-kori és díszítetlen késő középkori fazéktöredék; állatcsont. DNy-i sarok, 78. cölöplyuk: csak indulását bontottuk ki a barna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű objektumnak. A feltárt rész K–Ny-i hossztengelyű, ovális, 60×30 cm-es, 53 cm mély. Leletek (NTM 2003.1.45.1–3.): sok apró darab közül három késő középkori fazékperemet és egy kovácsoltvas szög töredékét őriztünk meg. DK- sarok, 59. cölöplyuk: barna, keményre tömörült, erősen paticsos betöltésű, kerek, 85 cm átmérőjű, 76 cm mély, oldal függőleges, alj egyenes, 31. és 60. fal síkjából egyaránt erősen kiugró. Ráásták a 100. és a 106. Árpád-kori gödörre. Leletek (NTM 2003.1.30.1–7.): vegyesen Árpád-kori és késő középkori fazéktöredékek; állatcsont. 85. osztófal É-i vége, 77. cölöplyuk: barna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű, kerek, 60 cm átmérőjű, 66 cm mély, oldal függőleges, alj lépcsős, 56. fal síkjából enyhén kiugró. Leletek (NTM 2003.1.44.1–12.): igen sok késő középkori fazéktöredék, köztük hullámosra nyomott szélű galléros perem, egy fehér kancsó kiöntőcsőrös pereme; egy késő római és két Árpád-kori fazékoldal. 85. osztófal D-i vége, 86. cölöplyuk: barna, keményre tömörült, paticsos betöltésű, kerek, 96 cm átmérőjű, 58 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes, a 60. fal síkjából kiugrik. Leletek (NTM 2003.1.53.1–2.): néhány jellegzetes Árpád- és késő középkori fazéktöredék; állatcsont. 56. fal Ny-i részében 30. cölöplyuk: barna, laza, faszenes-paticsos betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 64×52 cm-es, 50 cm mély, egyenetlen oldalú, lépcsős aljú. (Leletek 56. árokéval együtt csomagolva.) 60. fal Ny-i részében: 90. cölöplyuk barna, laza, faszenes, enyhén paticsos betöltésű, kerek, 53 cm átmérőjű, 12 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.57.1.): a néhány, apró késő középkori fazéktöredékből egy peremet őriztünk meg; állatcsont. 91. cölöplyuk barna, laza, faszenes, erősen paticsos betöltésű, kerek, 50 cm átmérőjű, 24 cm mély, oldal és alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.58.1–2.): néhány késő középkori fazékoldal. Az épület délnyugati részének humuszolásakor előkerült töredékekből össze lehetett állítani egy jellegzetes fazekat (NTM 2003.1.84.1.; 6. kép 6.)

46. gödör. A barna, keményre tömörült, enyhén faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak egy része esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: hosszúkás, K–Ny-i hossztengelyű, 390×240 cm-es, 52 cm mély, ívelt oldalú, egyenetlen aljú. Leletek (NTM 2003.1.21.1–2.): a kevés, apró, kopott edénytöredék közül egy késő római finom, szürke pohártöredéket és egy jellegzetes díszítésű Árpád-kori fazéktöredéket őriztünk meg, a vaskés töredéke restauráláskor szétporladt; állatcsont.

47. kemence leírása 38. szám alatt.

48. gödör. Barna, laza betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 190×120 cm-es, 40 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. Leletek (NTM 2003.1.23.1.): késő középkori pohár oldaltöredéke.

49. gödör. A barna, keményre tömörült betöltésű gödörnek csak É-i fele esett a feltárási területre. A kibontott rész jellemzői: tojásdad, K–Ny-i hossztengelyű, 220×116 cm-es, 33 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyedt. Lelet nélkül.

50. gödör. A barna, laza, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak É-i része esett a feltárási területre. A kibontott részlet jellemzői: hosszúkás, amorf, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 304×150 cm-es, 34 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyedt. Lelet nélkül.

51. gödör leírása a 29. szám alatt.

52. gödör. Barna, laza, faszenes, enyhén paticsos betöltésű, ovális, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 180×120 cm-es, 36 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyedt. Leletek (NTM 2003.1.24.1.): egy késő római fazéktöredék.

53. gödör (3. kép 3.). Réteges betöltésű (alj fölött 5–15 cm barna-sárga kevert, keményre tömörült; fölötte 10–12 cm barna, keményre tömörült; fölötte 4–10 cm vastag homokréteg; ettől kezdve széléig fekete, laza, erősen faszenes, kissé paticsos, igen sok lelettel, kivéve K-i szélét, ahol az alj fölötti réteggel megegyező barna-sárga kevert, 30 cm széles csík jelentkezett), ovális, É–D-i hossztengelyű, 182×165 cm-es, 95 cm mély, Ny-i oldal függőleges, K-i egyenesen szűkül, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.25.1–13.): igen sok 11–12. századi fazéktöredék és két kiegészíthető fazék (6. kép 1–2) mellett késő római: fazékoldal bevagdosott bordával és fedőtöredék (a vaskés restaurálásnál elveszett); állatcsont.

54. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

55. cölöplyuk. Szürke, enyhén paticsos, közepén laza, erősen faszenes betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 64×45 cm-es, 30 cm mély, oldal függőleges, alj egyenes. Betöltésében egyetlen apró, anyaga és színe alapján Árpád-kori edénytöredék volt.

56. falalapárok leírása a 45. szám alatt.

57. gödör. A sötétbarna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak É-i része esett a feltárási területre. A kibontott részlet adatai: hosszúkás, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 360×130 cm-es, 35 cm mély, oldal egyenes szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyedt. Leletek (NTM 2003.1.28.1.): egy jellegzetes díszítésű Árpád-kori fazékoldal.

58. gödör. Barna, laza, felső 5 cm-ében erősen paticsos betöltésű, amorf, ÉK-DNy-i hossztengelyű, 200×155 cm-es, 20-64 mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. A 41. objektumba mélyedt. Leletek (NTM 2003.1.29.1-7.): késő középkori fazekak és fedő töredékei; állatcsont.

59. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

60. falalapárok leírása a 45. szám alatt.

61. járószint (2. kép 7.). A humuszréteg leszedése után jelentkezett határozott, faszenes foltja, sok edénytöredékkel. Bontás során 20 cm vastag, szürke, laza homokréteget találtunk, igen sok lelettel. Amorf, K-Ny-i hossztengelyű, 900×370–450 cm-es, oldal nem volt megfigyelhető, alj egyenetlen, K-i oldalába mélyed a 74. és a 76. gödör. (DK-i sarkát idő hiányában már nem tudtuk feltárni.) Leletek (NTM 2003.1.32.1–35.): néhány késő római fazék, pohár, korsó hombártöredék mellett, jelentősebb számban kerültek elő Árpád-kori fazéktöredékek és egy agyaggolyó töredéke, a legtöbb lelet a késő középkorból való: fazekak, fedők, bepecsételt díszű pohár darabjai, kovácsoltvas késtöredékek, egyiken a nyélborítást rögzítő bronz szegeccsel; állatcsont, vassalak.

62. gödör. Szürkésbarna, laza betöltésű, tojásdad, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 145×118 cm-es, 55 cm mély, K-en lépcsős, D-en függőleges oldalú, lapos aljú. Leletek (NTM 2003.1.33.1–2.): négy apró, kopott Árpád-kori töredék mellett sok késő középkori fazéktöredék; állatcsont.

63. gödör. Szürkésbarna, laza betöltésű, ovális, ÉNy-DK-i hossztengelyű, 68×50 cm-es, 55 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, lapos aljú. Lelet nélkül.

64. tüzelésnyom. A sárga, laza, agyagos homok 30 cm mélységben, kb. 80 cm átmérőjű, kerek foltban, 2–3 milliméter vastagon átégett. Sem oldal, sem felmenő fal nem volt megfigyelhető. Lelet nélkül.

65. gödör. A szürke, laza, hamus, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak D-i darabja esett a feltárási területre. A kibontott részlet adatai: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 100×35 cm-es, 22 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj ívelt. Lelet: vassalak.

66. gödör. A szürkésbarna, laza, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak D-i darabja esett a feltárási területre. A kibontott részlet adatai: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 70×27 cm-es, 38 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.34.1.): egy darab Árpád-kori fazéktöredék; állatcsont.

67. cölöplyuk leírása a 124. szám alatt.

68. gödör. Sötétbarna; faszenes-paticsos betöltésű, hosszúkás, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 260×110 cm-es, 15–52 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. A 41. objektumba mélyed. Leletek (NTM 2003.1.36.1–7.): közepes mennyiségben, vegyesen kerültek elő belőle Árpád-kori és késő középkori fazéktöredékek; állatcsont, vassalak.

69. falalapárok leírása a 124. szám alatt.

70. gödör. Barna, enyhén paticsos betöltésű, tojásdad, ÉK-DNy-i hossztengelyű, 100×88 cm-es, 14 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyed. Leletek (NTM 2003.1.38.1.) egy darab késő középkori fazékoldal; álltacsont.

71. gödör. A barna, laza, enyhén paticsos betöltésű gödörnek csak D-i része esik a feltárási területre. A kibontott részlet adatai: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 88×50 cm-es, 28 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. A 41. objektumba mélyed. Lelet nélkül.

72. gödör. Szürkésbarna, laza, enyhén paticsos betöltésű, amorf, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 326×284 cm-es, 34 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenetlen. A 41. objektumba mélyed. Leletek (NTM 2003.1.39.1–4.): közepes mennyiségben találtunk benne késő római fésűs díszű fazék és hombáredény töredéket, egy darab jellegzetes Árpád-kori fazékoldalt; állatcsontot.

73. cölöplyuk leírása a 124. szám alatt.

74. gödör. Sötét, laza betöltésű, amorf, ÉÉNy–DDK-i hossztengelyű, 310×206 cm-es, 26–50 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. 61. járószintbe mélyed. Leletek (NTM 2003.1.41.1–11.): igen sok Árpád-kori hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített fazéktöredéket, egy apró, kettőskúpos orsógombot; álltacsontot és vassalakot találtunk benne.

75. gödör. A barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak kis darabja esett a feltárási területre. A kibontott rész adatai: ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 80×30 cm-es, 8 cm mély, oldal és alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.42.1–2.): jellegzetes Árpád-kori fazéktöredékek.

76. gödör. Szürke, laza, hamus, faszenes-paticsos betöltésű, ovális, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 370×146 cm-es, 58 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenetlen. A 61. járószint aljába mélyedt, betöltése attól nem vált el, csak a gödör legalját lehetett egyértelműen megfogni. Leletek (NTM 2003.1.43.1–23.): jelentős mennyiségű Árpád-kori, hullámvonallal és vízszintes vonallal díszített fazéktöredék, sok agyaggolyó, egy nagyméretű, pelyvás anyagú tégla töredéke, vassalak; állatcsont.

77. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

78. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

79. gödör (4. kép). A barna, laza, hamus, faszenes-paticsos betöltésű gödörnek csak Ny-i darabja esett a feltárási területre. A kibontott rész adatai: amorf, É–D-i hossztengelyű, 356×200 cm-es, 52 cm mély, oldal ívelt, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.46.1–2.): kevés, jellegzetes Árpád-kori fazéktöredék, vassalak; állatcsont.

80. gödör (4. kép). Barna, laza, faszenes-paticsos, foltokban hamus betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 320×215 cm-es, 40 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj lépcsős. Készítésekor megbolygatták a 105. tűzhelyet; D-i szélébe ásták a 45. épület ÉK-i sarkán az 54. cölöplyukat. Leletek (NMT 2003.1.47.1–22.): közepes mennyiségű, jellegzetes Árpád-kor fazék, késő középkori fazekak erősen profilállt peremei, mécses töredéke, korsófül, szélesre kovácsolt lópatkó töredéke, szegárok nélkül, 3 téglalap alakú szeglyukkal, kapaszkodó körme letörött; vassalak; állatcsont. A késő középkori leletek minden bizonnyal a 45. épület készítésekor keveredhettek a zömmel Árpád-kori leleteket tartalmazó gödör betöltésébe. A *105. tűzhely* barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, megmaradt részlete amorf, K–Ny-i hossztengelyű, 80×60 cm-es, összeforgatott tapasztásdarabjai 19 cm vastagon terültek szét, oldal nem volt megfigyelhető, alj íves. Leletek (NTM 2003.1.69.1–2.): néhány jellegzetes Árpád-kori fazéktöredék; vassalak.

81. falalapárok leírása a 124. szám alatt.

82. falalapárok leírása a 45. szám alatt.

83. gödör (4. kép). Barna-sárga kevert, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 204×140 cm-es, oldal felső 20 cm-en ívelt, többi egyenesen szűkül, alj egyenes. D-i szélét a 81. falalapárok ásásakor megbolygatták. Leletek (NTM 2003.1.50.1–4.): kevés hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített Árpád-kori fazéktöredék; állatcsont, vassalak.

84. gödör (4. kép). Barna, keményre tömörült, faszenes-paticsos betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 254×180 cm-es, 40 cm mély, oldal ívelt, alj egyenetlen. Készítésekor megbolygatták a 104. tűzhelyet, DNy-i széle metszi a 105. tűzhely szélét; a gödör K-i szélét a feltárás határára eső, fel nem tárt objektum metszi. Leletek (NTM 2003.1.51.1–2.): kevés vonaldíszes Árpád-kori fazéktöredék; vassalak; állatcsont. A *104. tűzhely* barna, laza, paticsos, enyhén faszenes betöltésű, megmaradt része amorf, É–D-i hossztengelyű, 60×57 cm-es, összeforgatott omladéka 18 cm vastagon terült szét, oldal nem volt megfigyelhető, ívelt alján az átégett sütőfelület vastagsága 7 cm. Leletek (NTM 2003.1.68.1.): Árpád-kori fazék aljtöredéke, fenékbélyeg nyomával.

85. falalapárok leírása a 45. szám alatt.

86. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

87. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, faszenes-

paticsos betöltésű, kerek, 52 cm átmérőjű, 13 cm mély, oldal ívelt, alj egyenes. Lelet nélkül.

88. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, faszenes-paticsos betöltésű, kerek, 48 cm átmérőjű, 30 cm mély, oldal függőleges, alj egyenetlen. Leletek (NTM 2003.1.54.1.): egy késő középkori, hornyolt oldalú fazékoldal; vassalak.

89. paticsomladék. Betöltés: nagy paticsdarabok közt kevés, barna, keményre tömörült föld. Amorf, ÉK-DNy-i hossztengelyű, 200×190 cm-es, 24 cm vastag, oldal és alj egyenetlen. Alatta: 85. és 92. fal alapárok, 93, 94, 95, 96. cölöplyuk, szélében 97. cölöplyuk, 99. és 116. gödör. Leletek (NTM 2003.1.55.1–10.): késő középkori fazekak erősen tagolt és galléros peremei, fedőtöredék és vastag tégla töredéke; állatcsont.

90. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

91. cölöplyuk leírása a 45. szám alatt.

92. falalapárok leírása a 124. szám alatt.

93. cölöplyuk (4. kép). Sárga agyagos, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 44×35 cm-es, 24,5 cm mély, ívelt oldalú és aljú. 89. paticsomladék alatt, 124. épület K-i (92.) és a 45. épület osztófala között; 95. gödör bolygatta D-i szélét. Leletek (NTM 2003.1.61.1–2.): késő középkori fazékoldalak.

94. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, hamus, erősen paticsos betöltésű, ovális, É–D-i hossztengelyű, 70×50 cm-es, 56 cm mély, oldal függőleges, alj egyenes. 89. paticsomladék alatt, 124. épület K-i fala (92.) belső, Ny-i széle mellett; 95. gödör bolygatta K-i szélét. Leletei a 95. sz. alatt leírva.

95. gödör (4. kép). Barna, laza, faszenes-paticsos, szélén keményre tömörült, agyagos betöltésű, ovális, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 150×110 cm-es, 115 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. 89. paticsomladék alatt, vágja a 45. épület osztófalát (85.) és a 124. épület K-i falát (92.), 93, 94, 96. cölöplyukat. Leletek (NTM 2003.1.56.1–9, 2003.1.60.1–5; 94, 95, 96. objektumok csak a bontás végén váltak külön, így leleteik együtt csomagolva): késő középkori fazekak darabjai, pohártöredék, téglatöredék; állatcsont. Néhány Árpád-kori fazéktöredék is keveredett a betöltésbe.

96. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, faszenes-paticsos, alján sárga agyagos betöltésű, ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 52×40 cm-es, 113 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. Leletei a 95. sz. alatt leírva.

97. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza betöltésű, kerek, 51 cm átmérőjű, 9 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. 116. gödör K-i szélébe ásva, vágja a 98. cölöplyukat. Leletek (NTM 2003.1.62.1–2.): egy Árpád-kori és egy késő középkori díszítetlen fazékoldal; állatcsont.

98. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, enyhén paticsos betöltésű, kerek, 48 cm átmérőjű, 13 cm mély, oldal ívelt, alj egyenes. 116. gödörbe ásva; K-i szélét vágja a 97. cölöplyuk. Lelet nélkül.

99. gödör (4. kép). Szürke, laza, hamus, faszenes betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 134×60–120 cm-es, 37 cm mély, oldal és alj ívelt. 116. gödör D-i szélére ásva. Leletek (NTM 2003.1.63.1–2.): kevés Árpád-kori fazéktöredék.

100. gödör (4. kép). Világosbarna, laza, hamus, faszenes, enyhén paticsos betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 260×174 cm-es, 22 cm mély, oldal és alj ívelt. ÉK-i szélét vágja a 106. gödör; ráásták a 45. épület DK-i sarkát (31. és 60. falalapárok, 59. cölöplyuk). Leletek (NTM 2003.1.64.1–22.): közepes mennyiségű Árpád-kori (hullámvonallal és vízszintes vonallal díszített fazekak, küllős fenékbélyeges alj, sok agyaggolyó és kevés – bizonyára a késő középkori ház belemélyítésekor betöltésébe keveredett – késő középkori edénytöredék (közte ujjbenyomkodással fodrosra nyomott szélű fazékperem, vörös festett oldal); állatcsont.

101. gödör (4. kép). Barna, keményre tömörült, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, amorf, ÉÉNy–DDK-i hossztengelyű, 254×212 cm-es, 26 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenetlen. D-i szélét a 45. épület ásásakor (56. falalapárok) bolygatták. Leletek (NTM 2003.1.65.1–8.): bekarcolt vonalakkal díszített Árpád-kori fazekak töredékei, egy nagyméretű, vastagfalú fazék peremének külső szélét és belső oldalát mélyen bekarcolt hullámvonal díszíti. A két késő középkori fazéktöredék bizonyára a bolygatással került a betöltésbe; állatcsont.

102. verem (4. kép; 5. kép 4.). A sötétbarna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű, körte alakú, 190 cm mély verem alj már sötétsárga, agyagos homokba mélyed. Száj (torok) ovális, K–Ny-i hossztengelyű, 108×80 cm, 60 cm mély; has tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 150×136 cm-es, 130 cm mély. Torok a felső széltől 60 cm mélységig egyenesen szűkül, majd kihasasodik, a D-i oldalon 55, a K-i oldalon 5 cm-re, alj egyenes. Oldalát 90 cm mélységtől az aljáig 2 cm vastagon kékesszürke agyaggal tapasztották körbe. Leletek (NTM 2003.1.66.1–19.): igen sok késő középkori fazéktöredék, egyiken vörös festett minta nyomai. Néhány Árpád-kori darab is került a betöltésbe.

103. gödör (4. kép). Szürke, laza, hamus, faszenes betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 280×254 cm-es, 20 cm mély, oldal ívelt, alj egyenetlen. Leletek (NTM 2003.1.67.1–32; 6. kép 7.): vegyesen igen sok Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék került elő a gödörből.

104. kemence leírása a 84. sz. alatt.

105. kemence leírása a 80. sz. alatt.

106. gödör (4. kép). Barna, keményre tömörült, faszenes, erősen paticsos betöltésű, ovális, É–D-i hossztengelyű, 160×105 cm-es, oldal és alj ívelt. A 45. épület DK-i sarkát (31. falalapárok és 59. cölöplyuk) ráásták a gödör K-i és D-i kétharmadára; vágja a 100. gödör ÉK-i szélét. Leletek (NMT 2003.1.70.1–3.): egy Árpád-kori fazék körömmel ferdén bekarcolt vonalakkal díszített válltöredéke mellett egy késő középkori fazék pereme, valamint fenőkő darabja; állatcsont.

107. cölöplyuk (4. kép). Réteges (felső 20 cm barna, laza, erősen faszenes-paticsos, alj fölött 8 cm barnasárga kevert, keményre tömörült, gyengén faszenes-paticsos) betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 54×48 cm-es, 27 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.71.1–2.): néhány apró, Árpád-kori fazéktöredék; állatcsont.

108. cölöplyuk leírása 45. sz. alatt.

109. falalapárok leírása 124. sz. alatt.

110. gödör (4. kép). Szürke, hamus betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 357×294 cm-es, 12–123 cm mély, oldal ívelt, alj egyenetlen. D-i szélére ráásták a 45. épület D-i falát (60. falalapárok); DK-i sarkába ásva a 119. cölöplyuk. Leletek (NTM 2003.1.74.1–6.): a jellegzetes Árpád-kori fazekak mellett egy nagyméretű, vastagfalú, vállon körömmel ferdén bevágott vonalakkal, alatta vízszintes vonalakkal díszített fazék darabjai, valamint agyaggolyó töredéke.

111. verem (4. kép; 5. kép5.). Szája fölött É–D-i hossztengelyű, 146×96 cm-es, 30 cm mély, amorf beásás. A körte alakú verem szürke, agyagos, keményre tömörült, faszenes-paticsos betöltésű, É–D-i hossztengelyű, 110 cm mély. Száj (torok) tojásdad, 88×70 cm-es, 45 cm mély; has ovális, 150×130 cm-es, 65 cm mély. Torok egyenesen szűkül, majd kihasasodik É-on 45, K-en 35, D-en 15, Ny-on 26 cm-re, alj egyenes. A 45. épület K-i helyiségébenek ÉNy-i sarkában helyezkedett el, hasának É-i széle az 56. falalapárok, Ny-i széle pedig a 85. falalapárok alá nyúlt. Leletek (NTM 2003.1.75.1–6.): hornyolással díszített késő középkori fazéktöredékek, restaráláskor szétporladt vastárgy, I. Ferdinánd denár 1555. MÉ. II. 744; állatcsont.

112. cölöplyuk (4. kép). Szürke, faszenes-paticsos betöltésű, ovális, ÉK-DNy-i hossztengelyű, 42×25 cm-es, 8 cm mély, oldal és alj ívelt. Lelet nélkül.

113. cölöplyuk (4. kép). Szürke, enyhén faszenes betöltésű, tojásdad, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 50×38 cm-es, 24 cm mély, oldal és alj ívelt. Leletek (NTM 2003.1.76.1–2.): néhány apró Árpád-kori fazéktöredék.

114. cölöplyuk (4. kép). Szürke, faszenes-paticsos betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 48×43 cm-es, 38 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj ívelt. Lelet nélkül.

115. gödör (4. kép). Barna, laza, faszenes-paticsos betöltésű, tojásdad, É–D-i hossztengelyű, 98×84 cm-es, 36 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.77.1–7.): jellegzetes Árpád-kori fazéktöredékek hullámvonal és vízszintes vonaldíszítéssel, pelyvás soványítású, nagy, vékony (22,5×15×5 cm) téglák, egy késő középkori fazékperem, őrlőkőhöz tartozó marokkő; állatcsont.

116. gödör (4. kép). Szürkésbarna, keményre tömörült, enyhén paticsos betöltésű, amorf, ÉK–DNy-i hossztengelyű, 300×130 cm-es, 17–35 cm mély, oldal ívelt, alj egyenetlen. ÉK-i szélére ásva a 124. épület K-(92.) fala; D- szélét vágja a 99. gödör; beleásták a 97. és a 98. cölöplyukat. Leletek (NTM 2003.1.78.1–3.): kevés, apró Árpád-kori fazéktöredék, egy késő középkori fazékperem; állatcsont.

117. gödör (4. kép). Barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, amorf, K–Ny-i hossztengelyű, 117×70 cm-es, 68 cm mély, oldal felső 30 cm-en ívelt, többi függőleges, alj egyenes. Leletek (NTM 2003.1.79.1–7.): közepes mennyiségbe, vegyesen került elő Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék; állatcsont.

118. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, paticsos betöltésű, kerek, 44 cm átmérőjű, 29 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, kihegyezett végű cölöp helye. Ny-i széle metszi a 122. cölöplyukat. Leletek (NTM 2003.1.80.1–2.): kevés, Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék; álltacsont.

119. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, erősen paticsos, enyhén faszenes betöltésű, kerek, 43 cm átmérőjű, 56 cm mély, egyenesen szűkülő oldalú, kihegyezett végű cölöp helye. Lelet nélkül.

120. verem (4. kép; 5. kép3.). A réteges (felső 70 cm nagy paticsdarabok között kevés barna föld; többi barna, erősen faszenes-paticsos) betöltésű, körte alakú verem szája fölött É–D-i hossztengelyű, L-alakú, 210×210 cm-es, 30 cm mély beásás. A 134 cm mély verem szája és hasa kerek, 90, ill. 146 cm átmérőjű. A függőleges oldalú száj (torok) mélysége 46 cm, majd kihasasodik, nagyjából egyenletesen 20–25 cm-el, alj egyenes. Oldalát 60 cm mélységtől az aljáig 2 cm vastagon kékesszürke agyaggal tapasztották körbe. Leletek (NTM 2003.1.81.1–25.): néhány, jellegzetes Árpád-kori fazéktöredék, sok késő középkori fazék darabja, köztük galléros és ujjbenyomkodással fodrosra nyomott perem, kúpos fedők töredékei, nagyméretű (27×13,5×6 cm) tégla és hasonló töredékei, kovácsoltvas, nagyfejű szög; állatcsont.

121. gödör (4. kép). Szürke, keményre tömörült, hamus, faszenes betöltésű, tojásdad, K–Ny-i hossztengelyű, 18x70 cm-es, 53 cm mély, oldal és alj ívelt. D-i felét teljesen megsemmisítették a 45. épület, valamint a 124. épület É-i falának (56, ill. 109. falalapárok)

ásásakor. Leletek (NTM 2003.1.82.1– 21.): sok és viszonylag nagy töredékek Árpád-kori, hullámvonalakkal és vízszintes vonalakkal (6. kép 5.), ill. fogaskerékkel benyomott mintával díszített fazekakból, agyaggolyók töredékei; vassalak; állatcsont.

122. cölöplyuk (4. kép). Barna, laza, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, kerek, 66 cm átmérőjű, 23 cm mély, ívelt oldalú és aljú. K-i szélét metszi a 118. cölöplyuk. Lelet nélkül.

123. gödör (4. kép). A szürke, laza, erősen hamus, faszenes gödör bontását idő hiányában nem tudtuk befejezni. A feltárt rész: ovális, É–D-i hossztengelyű, 340× 260 cm-es, 40 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes. D-i szélére ráásták a 45. épület É-i falát (56. falalapárok). Leletek (NTM 2003.1.83.1–20.): viszonylag nagy mennyiségben, fele-fele arányban kerültek elő jellegzetes, hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített Árpád-kori fazekak és késő középkori edények (erősen tagolt peremű fazekak, kúpos fedők, pohár) töredékei, fenőkő darabja, kovácsoltvas fúró töredéke; állatcsont.

124. épület (4. kép; 5. kép 2). Cölöpszerkezetű, alapárkos paticsfalú, egyosztatú gazdasági épület. K–Ny-i hossztengelyű, trapéz alakú, külső mérete: 7×5,50 méter, a falalapárkok 30–45 cm szélesek, 36–70 cm mélyek. A sarkokon egy-egy nagyméretű, a fal síkjából kiálló cölöp (16, 67, 73.) tartotta a tetőt. Az alapárkokba (69, 81, 92, 109.) további, kisebb méretű cölöpöket állítottak, amelyek nyomait a K-i (92.) és a Ny-i (69.) falaknál egy-egy esetben, a D-i (81.) falnál három helyen tudtuk megfigyelni. A DK-i sarokban 1,50 méter hosszan hiányzik a falalapárok, talán itt lehetett a bejárat. Az épületen belül sem padló, sem tüzelőberendezés nyomát nem találtuk. Az épület alapjainak ásásakor megbolygatták a 83, 121, 116. Árpád-kori gödröket, valamint a 123. objektum DNy-i sarkát. Az épületet részben ráásták a 45. azonos szerkezetű gazdasági épület Ny-i helyiségére, megbolygatva annak É-i és D-i falát egy-egy kis szakaszon. A 124. épület DK-i sarkát a 94. cölöplyuk és a 95. gödör ásásával bolygatták meg.

Az épület elemeinek részletes ismertetése: É-i falalapárok (109.): barna, keményre tömörült, enyhén faszenes-paticsos betöltésű, K-Ny-i irányú, 7 méter hosszú, 40–45 cm széles, K-i végén 20, Ny-i végén 46 cm mély, oldal nagyrészt függőleges, alj lépcsős. K-i végén 16, Ny-i végén 67. cölöphely. ÉK-i sarok vágja a 45. épület É-i (56.) falát. Leletek (NTM 2003.1.73.1–4.): kevés Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék, késő középkori, vörös festéssel díszített pohár pereme. Ny-i falalapárok (69.): ÉÉNy–DDK-i irányú, 5,50 méter hosszú, 35–40 cm széles, 56-62 cm mély, oldal függőleges, alj egyenes, É-i rész aljában egy kissé bemélyedő, 38×28 cm-es cölöp helye. Barna, keményre tömörült, paticsos betöltésű. É-i végén a 67. cölöphely, D-i végén a 73. cölöphely. Ez utóbbi részen egymásba ér a 124. és a 45. épület fala. Leletek (NTM 2003.1.37.1–4.): kevés, késő középkori, korongolt, díszítetlen fazékoldal; vassalak. D-i falalapárok (81.): NyDNy–KÉK-i irányú, 4,60 méter hosszú, 36 cm széles, 70 cm mély, oldal függőleges, aljában három cölöphely elmosódó nyoma. Barna, keményre tömörült, faszenes-paticsos betöltésű. Leletek (NTM 2003.1.48.1–13.): viszonylag sok, Árpád-kori, hullámvonallal és vízszintes vonalakkal díszített fazekak töredékei, erősen tagolt és galléros késő középkori fazékperemek, továbbá kúpos fedők, pohár darabjai; állatcsont. Az Árpád-kori leletek a 83. gödör betöltéséből keveredtek ide, amelynek D-i részét megbolygatták a falalapárok ásásával. Ny-i végén a 73. cölöphely, K-i vége egyenesen záródik, cölöphely nélkül. K-i falalapárok (92.): É–D-i irányú, enyhén íves, 4,70 méter hosszú, 32–40 cm széles, 36-50 cm mély, oldal függőleges, D-i felében egyenesen szűkülő, alj egyenes, É-i felében lépcsős, egy enyhén bemélyedő, 28 cm átmérőjű cölöp nyomával. Barna, keményre tömörült, erősen paticsos betöltésű. Leletek (NTM 2003.1.59.1–5.): erősen tagolt, galléros és ujjbenyomással csipkézett szélű késő középkori fazékperemek; állatcsont. É-i végén a 16. cölöplyuk, D-i végét a 95. gödör ásásával megbolygatták. A falalapárok készítésekor keresztülvágták a 116. Árpád-kori gödör K-i részét. ÉK-i sarok (16. cölöplyuk): barna, keményre tömörült, erősen paticsos betöltésű, ovális, É–D-i hossztengelyű, 58×50 cm-es, 20 cm-re mélyedt a falalapárokba, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes, egészen enyhén kiáll a 109. fal síkjából. (Leletei az 56. és 109. falalapárokkal együtt csomagolva.). ÉNy-i sarok (67. cölöplyuk): barna, faszenes, erősen paticsos betöltése keményre tömörült, alj felé viszont laza volt. Ovális, ÉNy–DK-i hossztengelyű, 53 cm mély, oldal egyenesen szűkül, alj egyenes, enyhén kiáll a 69. és a 109. fal síkjából. Leletek (NTM 2003.1.35.1–3.): néhány Árpád-kori és késő középkori fazéktöredék;vassalak. DNy-i sarok (73. cölöplyuk): ezen a ponton bolygatta a 124. épületet a legerősebben a ráépített 45. objektum, Így, a barna, keményre tömörült, erősen paticsos betöltésű cölöplyukat csupán az jelezte, hogy a 69. és a 81. fal síkjából kiállt, illetve alj 15 cm-re bemélyedt a 69 falalapárokba. Leletek (NZM 2003.1.40.1–6.): néhány késő római fazék és hombártöredék mellett, valamivel nagyobb számú késő középkori fazéktöredék, egyik ujjbenyomással tagolt bordával díszített;vassalak

Jegyzetek:

1 Köszönöm dr. Horváth Lászlónak, hogy a Nagykanizsai Thúry György Múzeum Adattárában található, a Balatonmagyaród-Kolon régészeti lelőhelyre vonatkozó adatokat elérhetővé tette számomra.

2 A későbbiekben Balatonmagyaród-Felső-Koloni-dűlőnek nevezett temető teljes feltárását Szőke Béla Miklós és Vándor László végzete el 1985 és 1992 között (VÁNDOR 1996, 145, 158.).

3 Frankovics Tibor szíves szóbeli közlése.

4 Az ásatáson részt vett és rajzolt: Bacsa Teréz, Fullár Zoltán, Geráth Péter és Győző Eszter egyetemi hallgató. A rajzok digitalizálását Csatlós Rita és Kámán Beáta technikusok végezték, a rajzokat Kvassay Judit öntötte végleges formába és szerkesztette képtáblákba. Kerámia-restaurálás: Hajdú Beáta, Varga Ildikó. Fémrestaurálás: Varju András. Tárgyfotó: Bicskei József, tárgyrajz: Soós Gábor.

5 Az őskori és a római kori leletek meghatározását dr. Horváth László végezte el, amiért ez úton is köszönetet mondok.

6 A kovács-vassalak felismerését Gömöri Jánosnak köszönhetem, aki kérésemre 2000-ben meglátogatta a Letenye-Lapuleveles-dűlőben, a középkori Csatár falu Árpád-kori kovácsműhely-körzetében Száraz Csilla által vezetett ásatást. Az ott előkerült, hasonló salaktöredékeket írta le evvel a kifejezéssel.

7 Az objektummélységek a bontási szinttől értendők. Amennyiben ettől eltértünk, azt külön jelzem a leírásban.

Irodalom:

CS. SÓS 1971
Cs. Sós, Á.: Zalakomár-Kolon. In: Sz. Burger, A. (Herausg.): Archäologische Forschungen im Jahre 1970. ArchÉrt 98 (1971) 281.

CS. SÓS 1972
Cs. Sós, Ágnes: Balatonmagyaród, Zalakomár–Kolon-puszta. In: Sz. Burger, A. (Herausg.): Archäologische Forschungen im Jahre 1971. ArchÉrt 99(1972) 264.

CodDipl
Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera G. Fejér. I–XI. köt. Budae 1829–1844.

HOLUB 1933
Holub, J.: Zala megye története a középkorban. III. kötet. A községek története. Kézirat. Pécs 1933. A kézirat gépelt másolata: ZGM Adattára 83. Az idézett oldalszámok erre a gépelt másolatra vonatkoznak.

HORVÁTH 1980
Horváth, L.: Terepbejárási jegyzőkönyv a Balatonmagyaród 1. sz. lelőhelyen végzett 1980. febr. 19-i terepbejárásról. NTM Adattár A.2575–2002, 1. lap.

HORVÁTH 1984
Horváth L.: Jelentés az 1984. március 27-i zalakomári terepbejárásról. NTM Adattár A.2597–2002, számozatlan lap.

HTA
Zala Megyei Levéltár XV. 14. Zala megyére vonatkozó helytörténeti adattár, Kolon szócikk kézirata.

KVASSAY 2003
Kvassay J.: Árpád-kori leletek Nagykanizsa–Billa lelőhelyen (Egy különleges tárgytípus: az agyaggolyók Zala megyei lelőhelyei). ZalMúz 12 (2003) 143–153.

KVASSAY 2004
Kvassay J.: Balatonmagyaród. In: Kisfaludi J. szerk.: RégKut 2002. Budapest 2004.

KVASSAY 2005
Kvassay J.: Balatonmagyaród. In: Kisfaludi J. szerk.: RégKut 2004. Budapest 2005.

MOLNÁR 2006
Molnár F.: Az Árpád-kori Kolon (Balatonmagyaród) település vassalak-depójának anyagvizsgálata: a technológia és a nyersanyageredet kérdése. ZalMúz 15 (2006) 281–294.

MÜLLER 1971
Müller R.: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek" vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971.

SZÁRAZ 2003
Száraz Cs.: 702 Letenye–Lapuleveles-dűlő. In: Megelőző régészeti feltárások az M7–M70 autópálya tervezett nyomvonalán. Összefoglaló jelentés az 1999–2002-ben végzett feltárásokról. Becsehely 2003, 14–15.

SZŐKE 1988
Szőke, B. M.: Zalakomár-Alsó Kolon (Zala m). In: Sz. Burger A. szerk.: Az 1987. év régészeti kutatásai. RégFüz 41 (1988) 65.

VALTER 1979
Valter I.: Árpád-kori kovácsműhely Csatáron. ZalGyűjt 12 (1979) 43–74.

VÁNDOR 1996
Vándor L.: A királyi hadiút mentén. In: Költő L.–Vándor L. szerk.: Évezredek üzenete a láp világából. (Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992). Kaposvár-Zalaegerszeg 1996, 143–162.

VÖRÖS 2003
Vörös I: Jelentés a Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlői állatcsontanyag meghatározásáról. Kézirat 2003. ZGM Adattár 2566–2003.

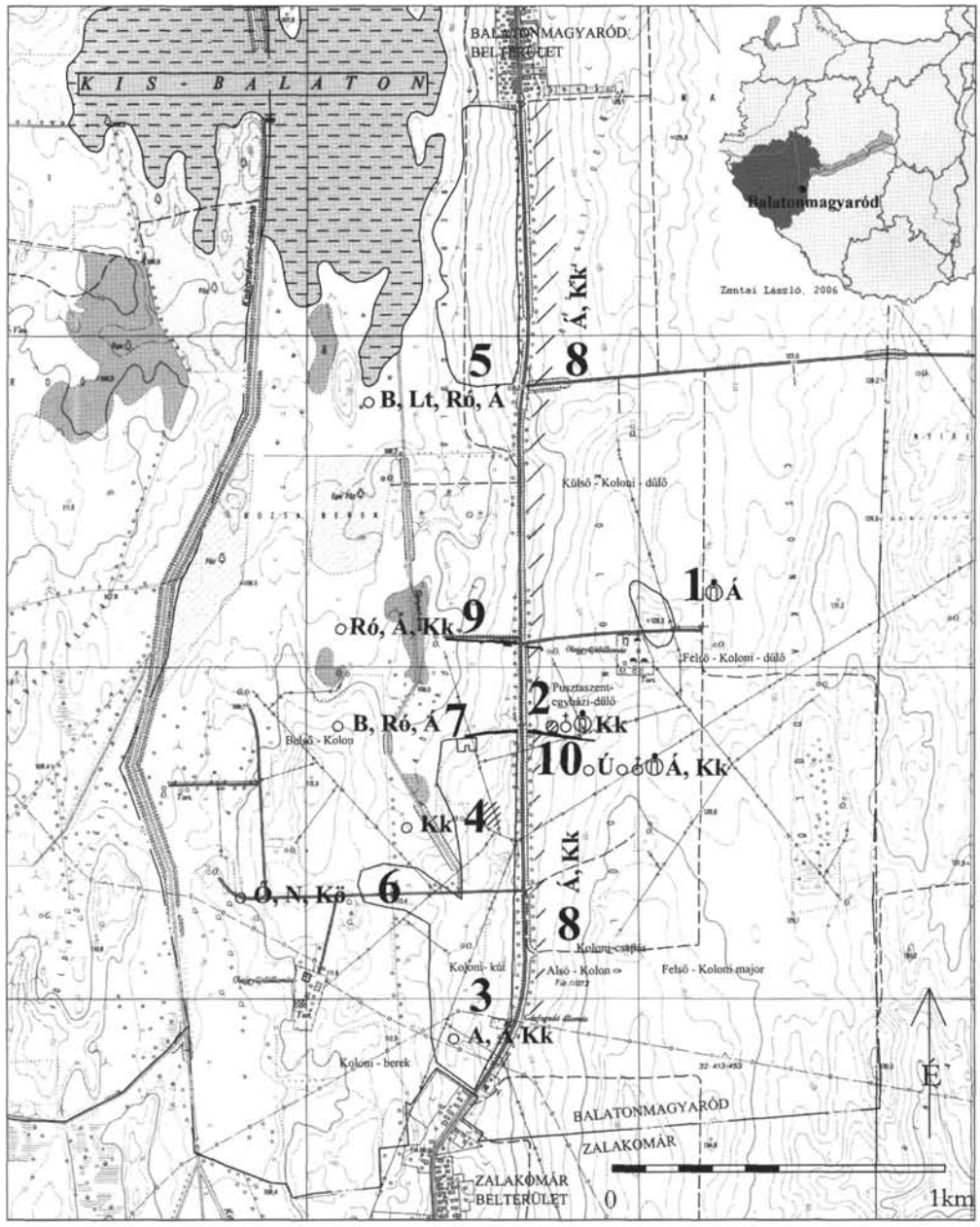
ZFN
Papp L., Végh J. szerk.: Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg 1964.

Árpádian Age and Late Medieval settlement-remains from Balatonmagyaród-Alsó-Kolon

The archaeological site Kolon extends 3 kilometres long and 400–700 meters wide south of the village Balatonmagyaród, on the western slope of the Zalavár ridge rising above the marshland Kis-Balaton. Archaeological investigations were carried out at several parts of the site, within the frame of different research projects, from the 1970s onwards. The site-name was recorded in different forms each time. The author of the present paper collected data regarding the research programmes and depicted on a topographic map the discussed sites. In 1995 the observations during the construction of gas pipeline between Zalakomár and Balatonmagyaród proved definitely the inherence of the site-sections.

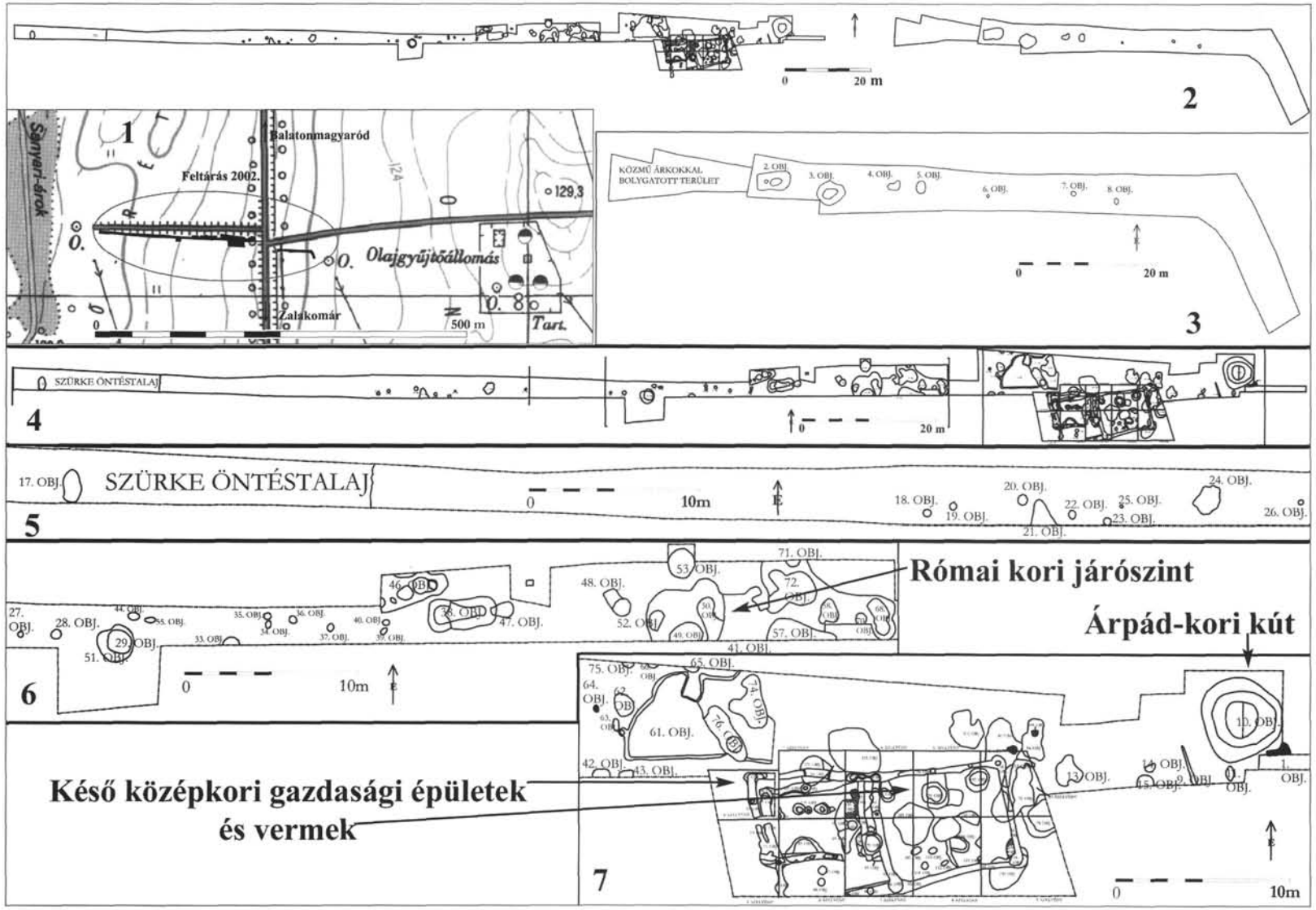
In the middle of the site excavation was carried out preceding pipe lying, in 2002. 124 settlement features were revealed from the late Roman period, the Árpádian Age and the late Middle Ages. The few roman features were laying in the West-end of the excavated area, near Kis-Blaton. The remnants of the Árpádian Age settlement appeared on the whole surface from the slope as far as the waterside, concentrating however on the shoulder of the hill, Westwards from the modern public road. One pit contained early Árpádian Age ceramic finds, providing contribution to the determination of the size of the 10-11th century settlement, the cemetery of which was excavated Northeast on the top of the hill. The most important feature, among the remains of the 12-13th century settlement, was a well filled in with a nearby smithy's and a bone-cutter workshop's „industrial" refuse. The well served, very rich and unequalled find for industrial archaeological investigation. The excavated structures (renewed outhouses, granary pits) of the Late Medieval settlement had been built and used within a short period during the second half of the 16th century, based on the evidence of the finds and the written sources.

Translated by Judit Kvassay

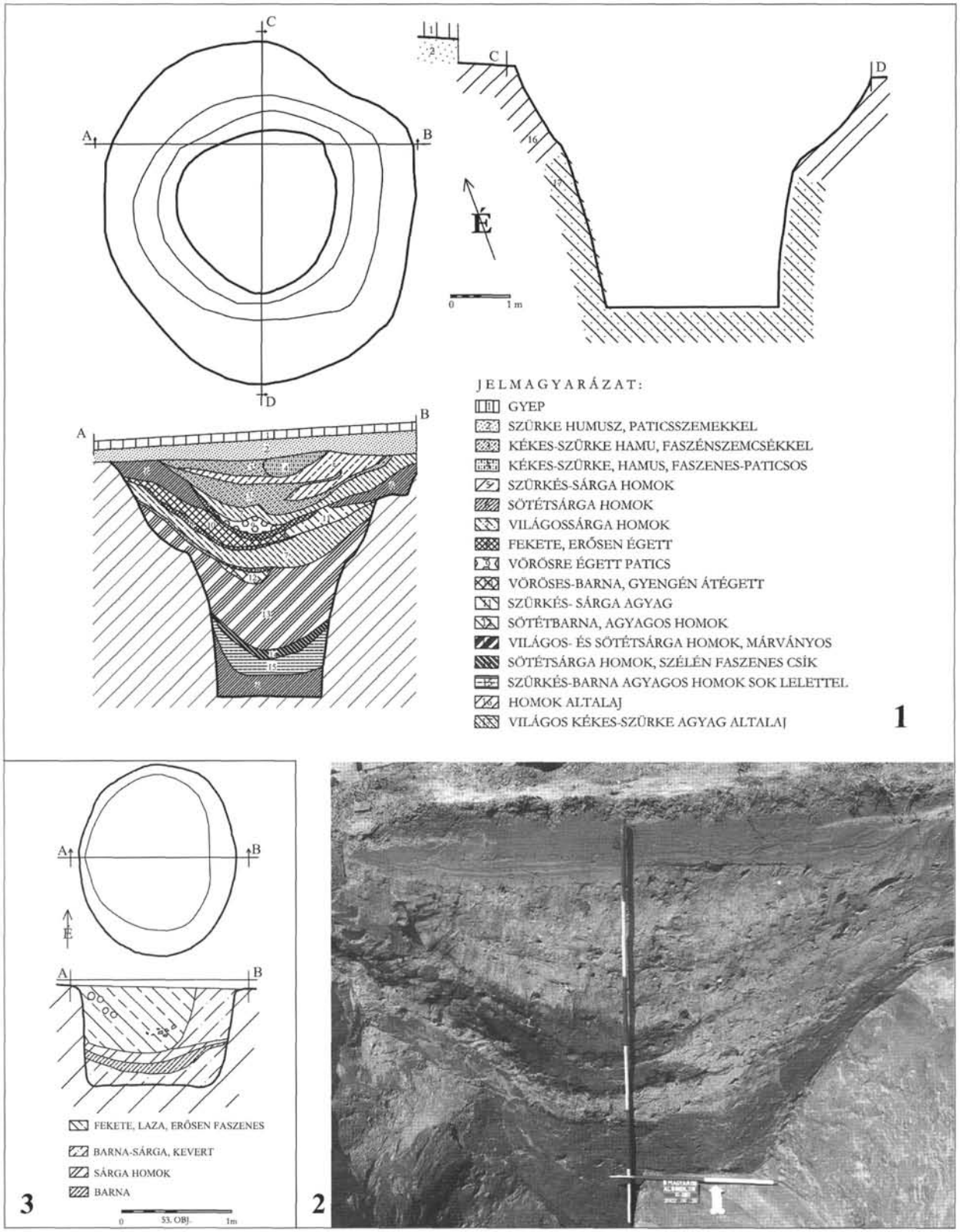
Térképjelek: **O** telep – settlement **Ú** Újkőkor – Neolithic Age **N** népvándorláskor – Migration Period
Legend: templom – church **B** kora bronzkor – Early Bronze Age **Kö** középkor – Middle Ages
temető – cemetery **Lt** kelta – Celtic **Á** Árpád-kor – Árpádian Age
Ő őskor – Prehistory **Ró** római kor – Roman Period **Kk** késő középkor – Late Middle Ages

1. kép: Balatonmagyaród–Kolon régészeti lelőhely kiterjedése és kutatása. 1: Cs. Sós Ágnes ásatása 1970, 10–11. századi temető; 2: Cs. Sós Ágnes ásatása 1971, középkori templom és temető; 3: Müller Róbert terepbejárása 1978; 4: Vándor László ásatása 1980; 5: Horváth László terepbejárása 1984; 6: Horváth László terepbejárása 1984; Szőke Béla Miklós ásatása 1987; 8: Frankovics Tibor és Vándor László megfigyelése 1995; 9: Kvassay Judit ásatása 2002; 10: Kvassay Judit ásatása 2004.
Fig. 1: Balatonmagyaród–Kolon archaeological site's area and investigation. 1: Cs. Sós Ágnes's excavation 1970, 10–11th century cemetery; 2: Cs. Sós Ágnes's excavation 1971, church and cemetery from the Middle Ages; Müller Róbert's ground survey 1987; 4: Vándor László's excavation 1980; 5: Horváth László's ground survey 1980; 6: Horváth László's ground survey 1984; 7: Szőke Béle Miklós's excavation 1987; 8: Frankovics Tibor and Vándor Lászó's observations 1995; 9: Kvassay Judit' sxcavation 2002; 10: Kvassay Judit's excavation 2004.

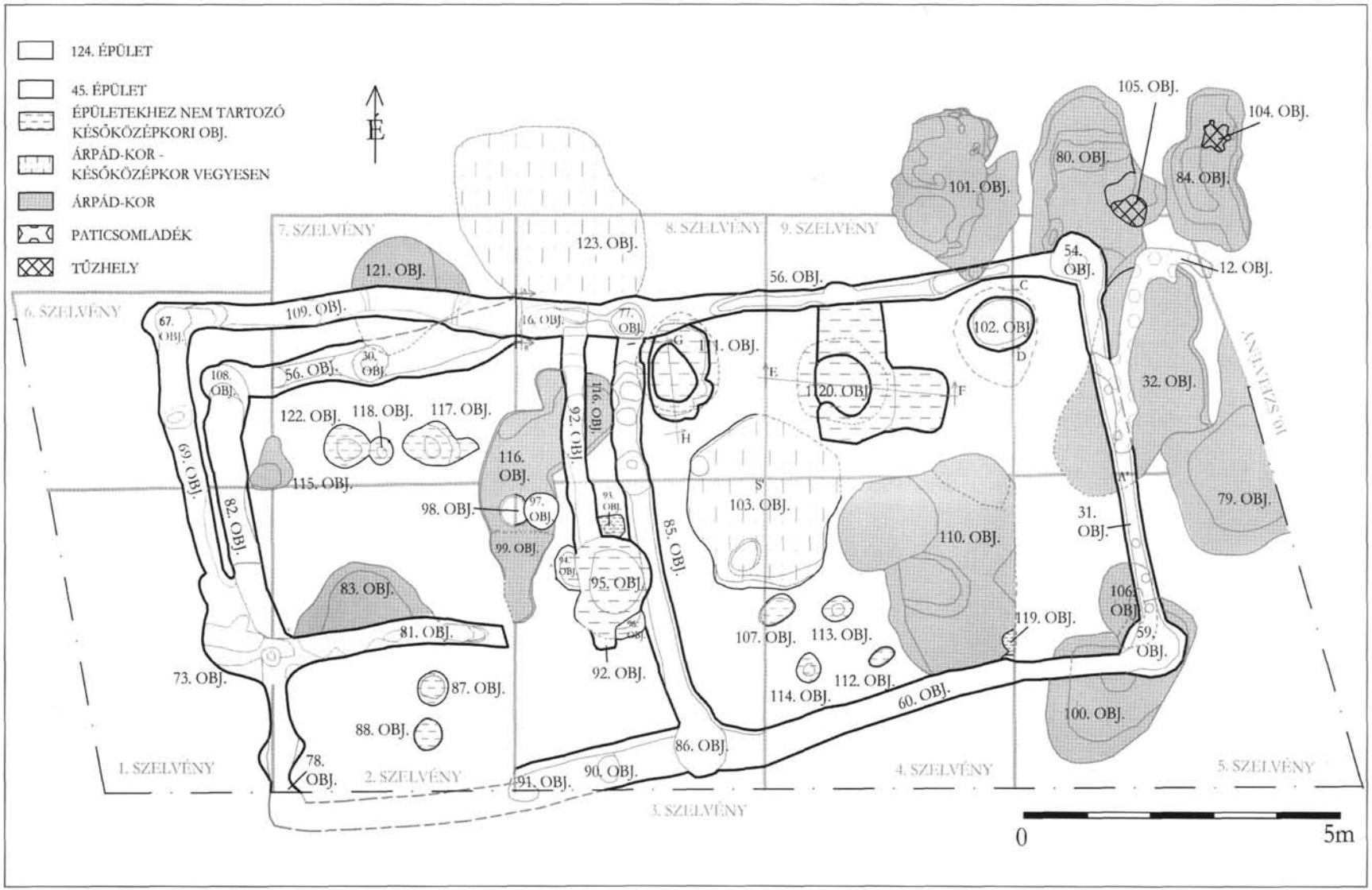
2. kép: Balatonmagyaród-Alsó-Koloni-dűlő 2002. 1: helyszínrajz; 2: összesítő térkép; 3: K-i rész összesítő térkép; 4: Ny-i rész összesítő térkép; 5-7: Ny-i összesítő kinagyított részletek

Fig 2: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-fields 2002. 1: site topographic map; 2: site map; 3: map of the excavation's East-part; 4: map of the excavation's West-part; 5–7: enlarged sections of West-part's map

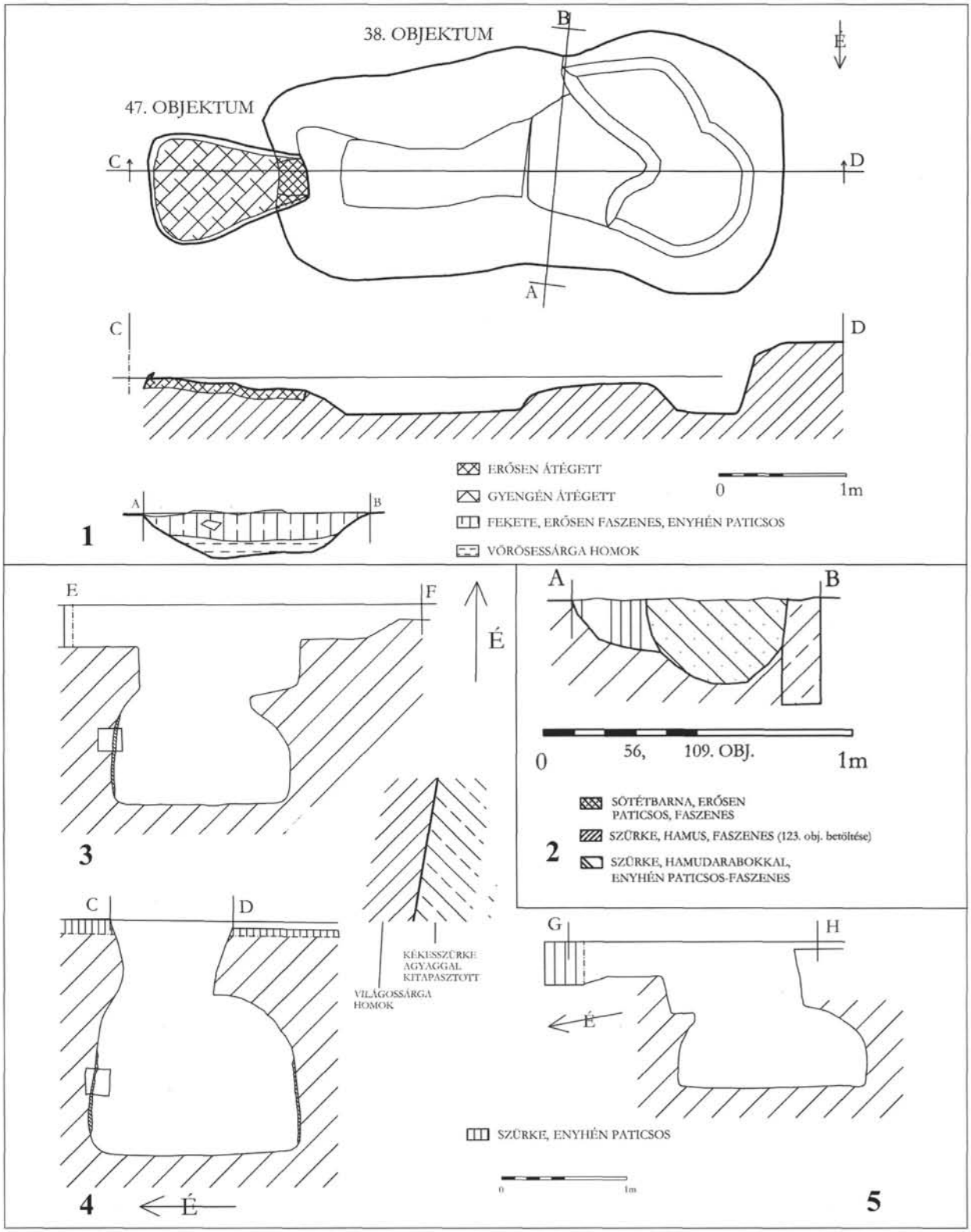
3. kép: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002. 1: 10. kút (12–13. század); 2: 10. kút bontás közbeni metszet; 3: 53. gödör (11–12. század)

Fig 3: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-fields 2002. 1: Well Nr. 10 (12–13th century); 2: Well Nr. 10 section wall; 3: pit Nr. 53 (11–12.the century)

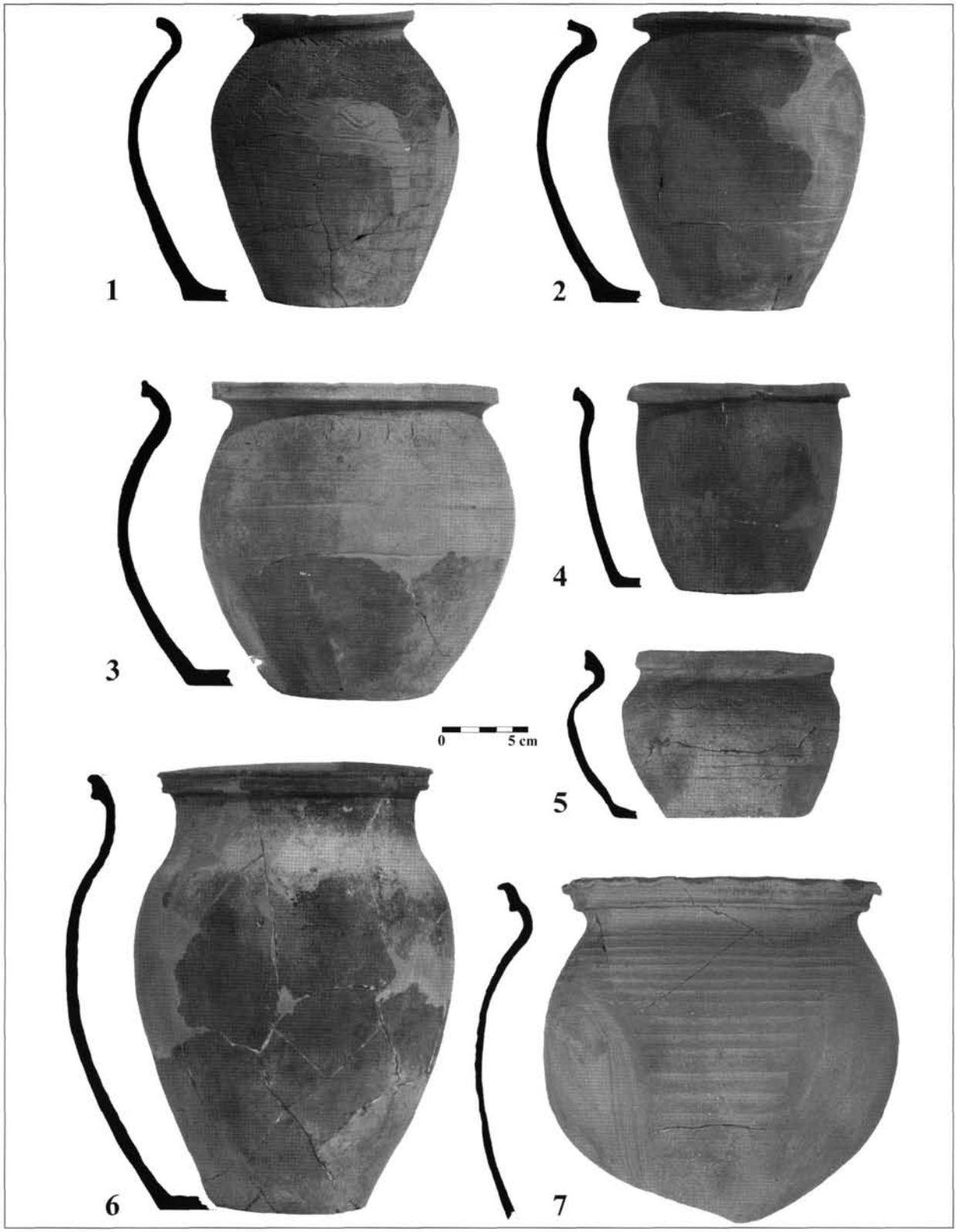

4. kép: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002. 16. századi objektumok alaprajz: 45, 124. épület, 102, 111, 120. verem

Fig 4: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-fields 2002. Ground-plan of 16th century features: buildings Nr. 45, 124 and granary pits Nr. 102, 111, 120

5. kép: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002. 1: 47. kemence és 38. előtér (12–13. század) alap- és metszetrajz; 2: 45. és 124. épület (16. század) metszet; 3: 120. verem (16. század) metszet; 4: 102. verem (16. század) metszet; 5: 111. verem (16. század) metszet
Fig 5: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002. 1: Outdoor oven and trench Nr. 47 and 38 (12–13th century) ground-plan and section; 2: Buildings Nr. 45 and 124 (16th century) section; 3: granary pit Nr. 120 (16th century) section; 4: granary pit Nr. 102 (16th century) section; 5: granary pit Nr. 111 (16th century) section

6. kép: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002 kerámialeletek. 1–2: 53. gödör; 3–4: 10. kút; 5: 121. gödör; 6: 45. épület; 7: 103. gödör.

Fig 6: Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő 2002 ceramic finds. 1–2: pit Nr. 53; 3–4: Well Nr. 10; 5: pit Nr. 121; 6: building Nr. 45; 7: pit Nr. 103.

Molnár Ferenc

Az Árpád-kori Kolon (Balatonmagyaród) település vassalak-depójának anyagvizsgálata: a technológia és a nyersanyageredet kérdése*

1. Bevezetés

Az Árpád-kori Kolon település területét érintő vezetékfektetést (SávT-2 jelű gyűjtőállomás inertgázellátása) megelőző feltárás keretében 1100 m^2 terület kutatása történt meg. A Kis-Balaton egykori mocsárvidékének keleti szélén É–D-i irányban elnyúló Zalakomár–Balatonmagyaródi-hát közepét K–Ny-i irányban átszelő nyomvonalon (amely keresztezi a Zalakomár–Balatonmagyaródi országutat) 124 objektumot (gödröket, cölöplyukakat, tűzhelyeket, kemencéket, vermeket, kutat és két nagyméretű késő középkori gazdasági épülethez tatozó fal alapárkokat) bontottunk ki. A településjelenségek a domb derekán, az országút nyugati széle közelében sűrűsödtek. Néhány objektum római kori, egy gödör kora Árpád-kori (10–11. századi), számos objektum Árpád-kori (12–13. századi) leleteket tartalmazott. A legtöbb objektumból késő középkori kerámia és vas használati tárgyak kerültek elő. A feltárt Árpád-kori kút rétegsora nagymennyiségű és jó megtartású vassalakot szolgáltatott. E lelet összhangban van azzal az írásos dokumentumokból és régészeti adatokból is ismert ténnyel, hogy a X–XII. század során Kolon jelentős gazdasággal rendelkező központ volt. A vassalak mennyisége és tömege ezt a képet azzal árnyalja, hogy e központban a vasművesség is fontos szerepet játszott.

Nyugat-Magyarország vasművességének honfoglalás-, és Árpád-kori jelentősége – fontos kelta, római és avar kori előzményekkel – a feltárt kohók és kovácsműhelyek nagy számában is tükröződik (GÖMÖRI 2000, 23). A nyugat-magyarországi gyepvasérc lelőhelyek fontos szerepet játszottak a vasművesség központjainak kialakulásában. A helyi gyepvasérc nyersanyag kiaknázásán alapuló, hosszabb ideig működő kohászati központokra ad példát a Kolontól DK-re mintegy 50 km-re Somogyban Somogyfajsz, Pusztakovácsi, Bodrog–Alsóbű és Somogyvámos környezetében megismert nagyszámú kohómaradvány. A kohászati központok mellett a vas feldolgozásának ott alakulhattak ki lényeges központjai, ahol a kereskedelmi és egyéb gazdasági tevékenység is súllyal bírt. Ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy noha Kolon környezetében nem ismerünk kohómaradványokat, mégis e területről számos, jelentősebb kovácsműhelyre utaló leletanyag került elő az utóbbi évtizedekben (Csatár, Csonkahegyhát, Letenye). E kovácsműhelyek az ÉNy-magyarországi és a somogyi kohászati központoktól kb. egyenlő távolságban, a fontos ÉK–DNy-i irányú kereskedelmi útvonalak mentén helyezkedtek el.

A jelenlegi vizsgálódásunk tárgyát képező koloni vassalakok kapcsán első lépésben az a kérdés vetült fel, hogy vajon kohászati tevékenységhez, vagy egy jelentősebb kovácsműhelyhez kapcsolható a salakdepó kialakulása. A salakanyag részletesebb fénymikroszkópos, elektronsugaras mikrokémiai és röntgendiffrakciós fáziselemzése részben szintén e kérdés vizsgálatát célozta, de egyben alkalmas volt arra is, hogy a nyersanyag eredetére is ismereteket szerezzünk.

2. A salakdepó jellemzői

A koloni salakdepó az ásatás során feltárt 10. kútból került elő. A 10. kút környezetében még további 23 Árpád-kori (12–13. századi) objektumot (hulladékgödrök, cölöplyukak, 1 kemence előtérrel) azonosítottunk. Közülük – a kúton kívül – még 12 objektumban volt vassalak. Egyik sem műhelygödör. Az ásatástól 300 méterre DNy-ra 1987-ben Szőke Béla Miklós végzett feltárást, ahol 10–11. századi műhelygödröt talált (SZŐKE 1988, 65), amelyben sok vassalak és állatcsont is volt (Szőke B. M. szíves szóbeli közlése).

A 10. kút alján a 6, 15, 14. sz. rétegek a használat közbeni, természetes feltöltődést mutatják – az egyik rétegben sok, belepottyant kerámialelettel (1. kép). A 13. sz. homokréteggel kb. félig, természetes módon feltöltődött a már használaton kívüli kút. Ezt követően kezdték a feltárási területen kívül elhelyezkedő műhely vassalak hulladékával rendszeresen tölteni a még mindig jelentős (kb. 2 méteres) mélyedést. A rétegek elhelyezkedésén jól látszik, ahogy egyik vagy másik oldalról beöntötték a szemetet: ezek a betöltési csíkok ugyanis nem olyan egyenletesek, mint a természetes betöltődés következtében létrejött rétegek (1. kép). Az egyes „iparihulladék" rétegek: kékesszürke, faszenes hamu (3. sz. réteg); fekete erősen kormos, faszenes (8. sz. réteg); vörösesbarna, gyengén átégett agyag (10. sz. réteg); nagy égett agyagtömbök (9. és 4. sz. réteg) váltakoznak világos, ill. sötétsárga homokrétegekkel (6, 7. sz.). E rétegsor azt mutatja, hogy egy-egy feltöltés között némi idő eltelt: a laza homokos berétegződések viszonylag gyorsan lejátszódó természetes folyamatok eredményei lehetnek.

A vassalak mellett igen sok állatcsont is került a hulladékba. Dr. Vörös István archaeozoológus (Magyar Nemzeti Múzeum) vizsgálta az anyagot. Megállapítása szerint a maradványok közel fele kecske szarvcsap. Az objektumban előfordulnak megmunkált és másodlagosan alkalmazott szarvasmarha és ló csontok, valamint a kecske szarvcsapokról levágott szaru-szarvak is (VÖRÖS 2003, 1).

Jelentős számban találtunk homokkő darabokat, másodlagosan salakosra vagy felületén üvegesre égett paticsdarabokat, valamint agyaggolyókat a műhelyhulladékban. Az ipari hulladék mellett rendkívül sok háztartási hulladék (kerámia (főző) fazekak darabjai; állatcsont (szarvasmarha, juh, sertés, néhány szárnyas); fenőkő; kézimalom alsó köve; vastárgyak: kés, karika, csat, zabla, lyukasztó töredéke, néhány szög is előkerült.

3. Anyagvizsgálati módszerek és célok

A koloni vassalakok kivételesen jó megtartása lehetőséget adott részletes morfológiai megfigyelések kivitelezésére és az eredmények statisztikai kiértékelésére. A morfológiai megfigyelések során 31 db, teljesen ép, törésmentes vassalakot választottunk ki, és ezeken a jellemző méretadatokat (hosszúság, szélesség, magasság) határoztuk meg.

A további részletes anyagvizsgálatra 6 db jellemző morfológiájú vassalakot választottunk ki. E salakokat hosszirányuknak megfelelően kettévágtuk és belső struktúrájukat 10–40x nagyítású sztereomikroszkópban vizsgáltuk. A salakok jellemző részeiből ráeső és áteső fénymenetű, 40–400x nagyítású polarizációs mikroszkópos vizsgálatokra alkalmas 30 μm vastag polírozott felületű metszeteket készítettünk. A polarizációs mikroszkópos vizsgálatok során az elsődleges szempont a salak anyagának általános jellemzése és szöveti-szerkezeti tulajdonságainak elemzése volt. A salak anyagának inhomogén-homogén jellege, a vastartalmú szilikátok és oxidok, illetve fémes fázisok, továbbá a maradék salakképző anyagok morfológiai-szöveti sajátosságai fontos támpontot adnak a salak anyagainak eredetére vonatkozóan. A fénymikroszkópos vizsgálatok során kerültek kiválasztásra a salak azon alkotói, melyeken elektronsugaras mikrokémiai elemzéseket végeztünk.

Az elektronsugaras mikrokémiai elemzések során a metszetek polírozott felületét szénnel gőzöltük fel, majd a salak egyes alkotóinak összetételét CAMECA SX 100 típusú berendezésen, 15 kV energiájú elektronsugárzás, 20 nA mintáram, 150–300 másodperces detektálási idők, és a salak szilárd fázisainak megfelelő összetételű standardok felhasználásával határoztuk meg a brnoi Masarik Egyetem Elektronmikroszkópos Laboratóriumában. A salakok szilárd fázisainak kémiai elemeire vonatkozóan a kimutatási határok 0.001 súly % körüliek voltak, 1% alatti hibával. A nagypontosságú elektronsugaras elemzés alkalmazása nem csak a salak alkotóinak főelem-összetételére, de azok nyomelem-tartalmának meghatározására is lehetőséget adott. A salakok alkotóinak kémiai összetétele, nyomelem-tartalma megalapozta a nyersanyagok eredetére, illetve a salak képződési körülményeire vonatkozó értelmezést.

A vassalakok anyagának pontosabb megismerése céljából további röntgenpordiffrakciós fázisanalízist is végeztünk. E vizsgálatokra az egyéb műszeres méréseknek is alávetett salakok mintegy 100–100 grammnyi anyagát 0.063 mm szemcseméret alá porítottuk majd Philips 5000 típusú berendezésen, 40 kV gyorsítófeszültség, CuKα sugárzás, 1 másodperces léptetési idő, és $2\theta = 4–63°$ detektálási intervallum beállítása mellett elemeztük. E vizsgálat alkalmazásával meghatározható, hogy milyen (5–10 tömeg %-nál nagyobb mennyiségben jelenlévő) kristályos fázisok alkotják a salakokat, és e kristályos anyagoknak milyen a relatív mennyisége.

4. Eredmények

A 10. sz. kútból előkerült nagyszámú ép vassalak részletes morfológiai elemzése alapján fény derült e salakok egy sajátos, és nyilvánvalóan technológiai okokra visszavezethető alaki tulajdonságára. A vizsgált vassalakok ugyanis felülnézetben egy irányba megnyúltan, jellegzetesen elliptikus, vagy csepp alakúak (5. kép B, F). Az aszimmetria oldalnézetben is jellemző: a salakok egyik oldalán, az ellipszis

hossztengelyének megfelelően rendszerint anyagkivastagodás látható, és ezzel szemközt, az elvékonyodó rész felé felülnézetben esetenként egy sajátos nyúlvány is látható (5. kép A, D, E). A kivastagodó rész alsó, és a nyúlványtól távolabbi felén néha a tűzhely tapasztásának kissé égett agyagmaradványai is láthatóak. A salakok felső, „sík" felületén gyakran egy bemélyedés van, melynek a salak kivastagodó része felőli oldalán fényes, sima, üveges felszín is előfordul (5. kép B). E megfigyelések összhangba hozhatóak azzal a következtetéssel, hogy a salak megnyúlási iránya a fújtató befúvási irányát jelöli. A kivastagodó rész, tetején a bemélyedéssel és az aszimmetrikusan elhelyezkedő, az elvékonyodó résztől távolabb eső, de abba az irányba néző üveges, sima felszínnel, a fújtatóval átellenes oldalon, az agyaggal kitapasztott tűzhely fala mentén képződhetett. Egyes salakok esetében a felső oldal felülete nem sima, hanem lencsényi-borsónyi üveges anyagú gömbökkel borított. Ez esetben azt feltételezhetjük, hogy a fújtató által keltett légáramlat nem volt elég erős a salakolvadék elterítésére, és a tűzhely fújtatóval szemközti falához való terelésére. Ezzel összhangban van az, hogy az ilyen egyenetlen-szemölcsös felső felületű salakok felülnézetben kevésbé elliptikusak, csaknem kör alakúak.

További érdekes eredményre vezettek az ép salakokon végzett morfometriai megfigyelések. A mérési eredmények összesítéséből kitűnik, hogy a salakok hosszúsága, szélessége és magassága egymástól nem függetlenül, hanem arányosan változik (2. kép).

A salakok összetételére általában elmondható, hogy helyenként vasoxidok által barnára színezett sötétszürke-kékesszürke üveges anyagból áll. Metszetekben azonban kitűnik az erősen inhomogén szerkezet. A legtöbb salak egymásra rétegződő üveges sávokból épül fel: e sávozottság az 5. kép A és E felvételein is kitűnik. Esetenként azonban erősen szemcsés jellegű, üvegcseppekből összetapadó szerkezetet is megfigyeltünk (5. kép D). A salak anyagában számos nem üveges törmelék-, és salakképző adalékanyag szemcse is azonosítható. Ezek leggyakrabban faszénmaradványok (vagy a helyükön képződött üregek) továbbá milliméteres nagyságú lekerekített kvarcszemcsedarabok. A szemcsés törmelékanyag jelenléte főként a vassalak darabok „alsó", domború részén szembetűnő: itt a törmelék részben a tűzhely tapasztásából is származhat, de hasonló törmelék a salak belsejében is előfordul. Érdekesség az, hogy néhány salakdarab esetében az üveges alapanyagba ágyazódva állati csontmaradványok is felismerhetőek voltak (5. kép H). Ennek, az anyagvizsgálatok alább taglalt eredményeinek tükrében technológiai jelentőséget is tulajdoníthatunk.

Mikroszkópos vizsgálataink arra is fényt derítettek, hogy jelentős inhomogenitások észlelhetőek az alapvetően üveges alapanyagban. Az inhomogenitások részben az üveg anyagfolyásos, egymásra-rétegződő, máskor gömbös-fürtös jellegéből, illetve a nagymenynyiségű gázhólyag jelenlétéből adódnak (6. kép A, B), másrészt különböző textúrájú anyagdarabok és szemcsék előfordulásából. Az üveges alapanyagra szintén jellemző az igen finomkristályos (néhány tíz mikrométer nagyságú) mikrolitok pamatos-kévés előfordulása is. A teljesen üveges alapanyagban élesen elhatárolódnak kevés üveges anyagot és sok adalékanyag-törmeléket, vagy üveget egyáltalán nem tartalmazó, uralkodóan kristályos fayalit (Fe_2SiO_4), vagy fayalit-wüstit (wüstit: FeO) összetételű anyaghalmazok (6 kép F, G, H). Esetenként az eltérő kristályosságú részek éles határfelületű rétegekként következnek egymásra (6. kép E). A salakanyagok szövetének e nagyfokú változékonysága arra utal, hogy a salak különböző részei eltérő körülmények között képződtek, azaz gyors, illetve lassú kristályosodás, továbbá eltérő anyagi összetétel mellett jöttek létre.

A koloni vassalakok anyagának leggyakoribb kristályos fázisa a fayalit, illetve egy vizsgált salak esetében kirschsteinit ($CaFeSiO_4$), továbbá a wüstit. A fayalit és kirschsteinit rendszerint vázkristályos-prizmás formákat alkot, és e durvakristályos halmazokban gyakran tűs-dendrites wüstit képletek úsznak (6. kép E, G, H; 7. kép A). Máskor a wüstit agytekervény-jellegű viszonylag durva-kristályos halmazainak mátrixát alkotja fayalit a jókristályos anyagrészekben (7. kép A).

A különböző salakminták fayalitjának és kirschsteinitjének összetételét górcső alá véve (1. táblázat) feltűnő az a sajátosság, hogy a mangán-tartalom esetenként igen nagy, és meghaladhatja a 7 súly % is. Ugyanakkor a Mg-tartalom is esetenként feldúsul, kiváltképp a kirschsteinit fázisban. A viszonylag magas Mn-tartalom egyes koloni salakok wüstit fázisaiban is kimutatható volt (2. táblázat). A mangán jelenléte tehát a koloni salakokra jellemző bélyeg. A wüstites fázisokban a magnézium szintén előfordul, és további jellegzetesség a Ti állandó jelenléte (2. táblázat).

Egyes salakokban a nagyfelbontású elektronmikroszkópos vizsgálatok során azonosítható volt a magnetit ($FeFe_2O_4$) előfordulása is. A magnetit vagy sajátalakú szemcsék formájában, főként az eltérő kristályosodottságú anyaghalmazok határán, vagy pedig a wüstit-fázisok szegélyén jelenik meg (6. kép G; 7. kép C). A magnetitre is jellemző a Ti-tartalom és esetenként a viszonylag nagy Mn-tartalom (3. táblázat). A magnetit előfordulásával kapcsolatban fontos hangsúlyozni azt, hogy míg a wüstitben a vas csak két vegyértékű (redukált) állapotban van, addig a

magnetitben a két vegyértékű vas mellett már három vegyértékű (oxidált) állapotú vas is beépül a kristályrácsba. Az egyes anyaghalmazokban a magnetit előfordulása wüstit nélkül, illetve képződése a wüstit rovására (7. kép C) tehát arra utal, hogy a salakok változékony oxidációs-viszonyok mellett képződtek.

Igen fontos megfigyelés az, hogy a vassalakok üveges, vagy kristályos részeiben fémszemcsék is előfordulnak (6. kép D; 7. kép D). A fémszemcsék gyakran sarkos-szilánkos megjelenésűek, máskor pedig kerekded, olvadékcsepp jellegűek. A sarkos szilánkos megjelenés mindenképpen mechanikai hatásokat (kalapálás) tükröz.

A fémszemcsék elektronsugaras mikrokémiai elemzése merőben szokatlan eredményre vezetett. Egyes fémszemcsében csaknem a Ni az uralkodó fázis, illetve a vas mellett rendszerint kimutatható a Cu, Co, Cd, Zn és Ag jelenléte is (4. táblázat). A Mn, Ti és a Ni mellé tehát e nyomelemeket is felvehetjük a koloni vassalakok sajátos elemasszociációja közé.

Az üveges fázis kémiai összetételére is nyertünk adatokat az elektronsugaras mikrokémiai elemzések során (5. táblázat). Mint az várható volt, az üveges anyag alkáliákban (kálium és nátrium) dúsult: ez természetes velejárója a salakképződésnek, mivel a korabeli vaskohászat és vasfeldolgozás során a salakképződés elősegítése érdekében magas alkália és sziliciumoxid tartalmú adalékanyagokat használtak fel (a salakképződés elősegítette a vas „tisztulását"). Ezen adalékanyagok maradványai a koloni vassalakokban is megfigyelhetők, és tört-szilánkos, vagy kerekded kvarcszemcsék (SiO_2), illetve részlegesen megolvadt káliföldpát ($KAlSi_3O_8$, több-kevesebb Na-tartalommal) formájában ágyazódnak az inhomogén üveges alapanyagba (6. kép B, C; 7. kép D). Az salaküveg összetételének egyes esetekben szintén jellemző vonása a rendkívül magas Ca-tartalom (5. táblázat). Ez különösképpen érdekes abból a szempontból is, hogy a nagy Ca-tartalom mellé jelentősebb foszfor-feldúsulás is kapcsolódik az üvegben. E megfigyelés összeköthető azzal a ténnyel, hogy egyes salakdarabok anyagában csonttöredékeket is azonosítottunk. Ezen kívül az elektronmikroszkópos vizsgálatok során azonosítottunk egy olyan Ca-tartalmú fázist is aminek sztöchiometriailag ugyan nem megfelelő mennyiségben, de jelentősebb foszfortartalma (7–9 súly % P_2O_5) volt. E fázis valószínűleg egy magas hőmérsékleten részben elégett csont apatitjának a maradványa (az apatit összetétele: $Ca_5(PO_4)_3(F,Cl,OH)$). Eme megfigyelések felvetik annak a lehetőségét, hogy a vassalakok foszfor-tartalmának egy része a tűzhelybe szórt állati csontokból származhat.

A salak üveges anyagában a fő alkotók mellett jellemző kísérő elemként szintén azonosítható a Mn, a Ti és a Mg is, illetve ezek mellet a bárium is jelentősebb koncentrációkban fordul elő (5. táblázat).

Az üveges alapanyag egyes részein számos esetben azonosítottunk nagyon finomkristályos, tollszerűen kévés felépítésű részeket (7. kép B). E részekben a finomszemcsés fayalit és wüstit mellett a fayalittal un. szimplektites összenövést alkotó, K-gazdag fázisok is előfordulnak. E fázisokon végzett kémiai elemzések nem adtak sztöchiometrikus eredményeket, de az adatok a leucit ($KAl_2Si_2O_6$) és a kalszilit ($KAlSiO_4$) közé eső összetételekre utalnak. A leucit és a kalszilit az olvadék kovasav-tartalmának függvényében a káliföldpát részleges, vagy teljes megolvadása során, gyors hűlés mellett képződő fázisok. E fázisokat a röntgenpordiffrakciós vizsgálat kimutatta a mintákban (ld. alább).

A röntgenpordiffrakciós vizsgálatokkal olyan szilárd kristályos fázisok jelenlétét igyekeztünk meghatározni, melyek finom szemcseméretük miatt sem fénymikroszkópban, sem elektronmikroszkópban nem határozhatók meg egyértelműen. Természetesen az egyéb, fő fázisok is uralkodó mennyiségben megjelentek a röntgenpordiffrakciós fázisanalízis felvételein, sőt a nagymennyiségű üveg jelenléte miatt rendszeresen észleltük az üveges anyag hatását mutató jellegzetes alapvonal-emelkedést is. Egy erősen üveges, és egy jókristályos fázisokat bőven tartalmazó minta jellegzetes röntgenpordiffraktogrammját mutatja be a 3. kép, míg az összes vizsgált mintára vonatkozó eredményeket a 6. táblázat foglalja össze. Az eredmények alapján megállapítható, hogy az egyéb vizsgálatokkal azonosított kristályos állapotú komponenseken kívül a röntgenpordiffrakciós vizsgálat kimutatta a crsitobalit, a leucit, a kalcit és az aragonit jelenlétét is a koloni vassalakokban. A leucit a fentiekben említett nagy K-tartalmú fázis, mely a salakképző adalékanyag káliföldpát-tartalmának megolvadásából származhat. A cristobalit a kvarccal azonos összetételű, de más szerkezetű, rendszerint igen finomkristályos formában megjelenő fázis. Képződése gyorsan hűlő szilikátolvadékok alapanyagában (természetes folyamatok esetén magas szilicium-dioxid tartalmú lávakőzetekben) nem meglepő. A kalcit és az aragonit azonos összetételű, de eltérő szerkezetű kalcium-karbonát. Feltehető, hogy a kalcit az adalékanyaggal kerülhetett a salakba, míg az aragonit utólagos, talajvízből kivált ásvány lehet a salak porózus anyagában.

5. Következtetések

A koloni vassalakok kivételesen jó megtartása lehetőséget ad arra, hogy a morfológiai megfigyeléseket – az egyéb anyagvizsgálati eredményeket is figyelembe véve – technológiai következtetések levoná-

sára használjuk fel. A vassalakok sajátos alakja legközelebb az un. plan-konvex típusú salakokhoz áll, melyet a szakirodalom főként a kovácsolási és nem a kohászati folyamatokhoz köt (BAYLEY ET. AL. 2001, 15). A koloni salakok (felső) „plan" oldalán megfigyelhető morfológiai bélyegek (bemélyedő felszín, a salak kivastagodó része felé eső sima, üveges résszel, és az ellentétes oldalon elhelyezkedő kivékonyodó nyúlvánnyal) a még képlékeny salak felszínére a fújtatóból érkező légáram anyagterelő hatását tükrözik. E jelenség a bucakohászat kemencéiben nem lép fel, mivel a viszonylag kiegyenlített hőmérsékleti viszonyok között a salak a redukálódó ércen és a faszénágyon keresztül csöpögve rendszerint a kohó aljában gyűlik össze, és felszíne a fújtató légáramának hatását nem tükrözi. A kohó alján képződő salakokkal ellentétben, a koloni vassalakok jellegzetes réteges szerkezetet mutatnak, és a kovácstűzhely változékony hőmérsékleti és oxidációs körülményeit tükrözően erősen inhomogén, üveges és kristályos olvadékcseppekből állnak össze, a kristályos olvadékcseppek összetételének széles spektrumú változékonyságával, melyben wüstit és magnetit is helyet kap az egyéb szokásos salakképző szilikátos fázisok mellett. A salakdarabok viszonylag nagy mérete és tömege azt is kizárja, hogy már félkész vasrudak kovácsolása során képződtek: ez utóbbi esetben nem várhatunk nagy tömegű salakképződést és a salakképző anyagok használata sem jellemző. Összességében a koloni salakok leginkább a vasbucák újraizzítása során képződő vassalakokra emlékeztetnek. Ilyen, sajátosan elliptikus alakú, hosszirányban 10–15 cm nagyságú vassalakokat a Nemeskér–Tüskés-réten feltárt IX.sz.-i kohótelepből írt le Gömöri János (GÖMÖRI, 2000, 112). A nemeskéri telep esetében a bucaizzító kemecékben keletkezett salak kivastagodó részéhez salakkivezető csatorna is kapcsolódott, mely azonban a koloni salakoknál hiányzik: e technológiai különbség valószínűleg azt tükrözi, hogy a koloni kovácsműhely már előzetesen, a kohászat helyén „előkovácsolt" vasbucával dolgozott és így viszonylag kevesebb salak képződött, melynek elvezetéséről nem volt szükséges gondoskodni.

A koloni vassalakok morfometriai jellege, azaz a hosszúság, szélesség és magasság adatok közötti korreláció jelenléte arra utalhat, hogy a salakok azonos technológiával készült, hasonló méretű tűzhelyeken képződtek, sőt azt a következtetést is megengedi, hogy esetleg ugyanazon tűzhelyen képződött salakokról van szó.

A morfológiai bélyegeket és a bucaizzításra utaló sajátosságokat összevetve megkísérelhetjük magának a kovácstűzhelynek a rekonstrukcióját is. E rekonstrukciót a 4. kép szemlélteti. A rekonstrukció felhasználásával elénk tárul a koloni kovácsműhelyben folytatott tevékenység egy részlete, melyet az anyagvizsgálati eredmények is alátámasztanak. Eszerint a kovács a vasbuca anyagát a felizzított faszénágyra helyezte, majd kvarc- és földpát-tartalmú homokot szórva a felszínére a fújtató légáramával hevítette. A hevítés következtében az adalékanyag elfolyósodott és a bucában még jelenlévő salakkal összeömledve a tűzhely aljára csöpögött. A kellően kiizzított bucát a kovács a tűzhelyről levéve kalapálással tömörítette, majd ismét visszahelyezte a tűzhelyre, ahol további adalékanyagokkal együtt hevítette. A fújtató erős légaramában a kalapált buca felületéről a meglazult salakdarabok (a tűzhelyen képződött és még a kohósítás során a bucába zárult salakdarabok) és fémszemcsék is a képződő salak anyagába kerülhettek. A hevítés-salakképzés-kalapálás folyamatát a kielégítő eredmény eléréséig többször ismételhették, ezáltal a tűzhely aljzatában felhalmozódó, időnként újraizzó salak réteges-inhomogén szerkezetűvé vált.

A fenti gondolatmenet mentén az anyagvizsgálati eredmények további kérdéseket vetnek fel. Ezek közül a legfontosabb a fémszemcsék és az egyéb salakfázisok jellemző elemösszetételéhez társul. Láttuk, hogy a wüstit és a fayalit elemháztartásában jellemző módon a Mn, a Ti, a Ca és a Mg azonosítható, míg az üveges alapanyagban ezek és az alkáliák mellett megjelenik a foszfor és a bárium is. A gyepvasérc kohósítása során képződő bucákban és salakban a foszfor jelenléte rendszeresen kimutatható, mivel a Ny-magyarországi gyepvasércek 0.2-0.3 – 2-3 súly % P_2O_5-tartalmúak (GÖMÖRI, 2000, 165, 170, 244). A gyepvasércekre szintén jellemző a hasonló nagyságrendű MnO tartalom, az akár tíz súly% nagyságrendet elérő CaO tartalom és a néhány tized súly % mennyiséget elérő MgO-tartalom. Gyepvasérc eredetű bucák kovácsolásával tehát a koloni salakok kristályos szilikátos fázisainak elemháztartása jól összhangba hozható. A bárium esetleg származhat a salakképző káliföldpátos kvarchomok földpátjából (mivel a bárium a káliföldpátok jellegzetes nyomeleme).

A fémszemcsék összetételét tekintve azonban már komoly problémákba ütközünk, hiszen a gyepvasércekben, és így a belőlük készült vasbucákban nem számolhatunk számottevő Ni, Co, Cu, Zn, Cd és Ag feldúsulásokkal. A teljesség kedvéért azonban szükséges megjegyezni, hogy egy somogyfajszi vasbuca nyomelemzése kapcsán tized-század súly %-nyi Ni és Cu tartalmat mutattak ki, bár általában a somogyfajszi leletekben nem jellemző a Ni előfordulása (GÖMÖRI, 2000, 162). Ugyanakkor a gyepvasércekből kohósított bucákban rendszeresen találunk foszfort 0.01–1 súly %-nyi mennyiségben. A koloni vassalakok fémszemcséi feltűnően foszforszegények (4. táblázat).

A vasbucák IX–XIII sz.-i feldolgozása során

keletkezett salak, illetve az előállított vastárgyak nyomelem-összetételéről csak szórványadatokkal rendelkezünk. Figyelemre méltó azonban az a tény, hogy az erre az időszakra datált Ny-magyarországi kovácsműhelyekből származó leletekben rendszeresen feltűnik a Ni és a Cu, mint jellemző nyomelem. Gömöri János adatbázisa szerint az Árpád-kori hidegségi kovácsműhelyben készült vasszegekben tized súly % mennyiségű nikkel van jelen (GÖMÖRI, 2000, 81). Valter Ilona kutatásai során a csatári, X–XI. századi kovácsműhelyben talált fémtermékekben azonosította a Ni előfordulását a metallográfiai vizsgálat (VALTER, 1979, 56). A réz jelenlétével már sokkal gyakrabban találkozunk a különböző kohászati és vasművességi leletek sorában. A réz jellemző nyomelemként (század súly % koncentrációban) jelen van a nemeskéri típusú bucakemencék (VIII–IX. sz.), és az imolai típusú bucakohászat Ny-magyarországi lelőhelyein (GÖMÖRI, 2000, 230, 244). A koloni leletekhez leginkább hasonló eredményt az Árpád-kori letenyei vassalakok fémszemcséinek vizsgálata szolgáltatott, mely szintén kimutatott magas Ni- és Cu-tartalmú fémszemcséket egyéb szinesfém-nyomelemek kíséretében (MOLNÁR, 2003, 1).

A gyepvasérc összetételéből kiindulva nem tudjuk megnyugtatóan magyarázni a magas Ni-tartalmú és egyéb nyomelemekben dúsult fémszemcsék előfordulását a koloni (és letenyei) vassalakokban. A fémszemcsék elemháztartása inkább olyan vasércből előállított bucákra utal, mely szulfidos érctelepek mállási övében képződött vasoxidos kéreg (az un. vaskalap) ércanyagának feldolgozásából származhatott. Olyan szulfidos érctelepek, melyben a Ni, Co, Cu, Zn, Cd és Ag együttesen fordul elő elsősorban kolontól nyugatra, az Alpok területén, illetve Dny-ra a Dinaridák ÉK-i elvégződési zónájában ismertek. A csatári leletek kapcsán Valter Ilona is felhívta a figyelmet hogy a vas sajátos összetétele nem magyarázható a vasérc dunántúli eredtével (VALTER, 1979, 56). A koloni kovácsműhelyben feldolgozott vasbucák fémszemcséinek összetétele szintén megengedi e felvetést, de nyilván még további vizsgálatok szükségesek egy megalapozottabb hipotézis felállításához.

A koloni vassalakok foszfor- és kalcium-tartalmát érdemes olyan szemszögből is megvizsgálni, hogy esetleg nem gyepvasércből készült bucák feldolgozása során keletkezett salakról van szó. Ezt az is indokolja, hogy a vassalak fémszemcséi nagyon alacsony foszfor-tartalmúak (4. táblázat). Láttuk, hogy a gyepvasércből készült vas a nyersanyag összetételéből következően viszonylag magas foszfortartalmú, azonban más eredetű vasérc esetén ez már nem mindig teljesül. A foszfor kérdése azért is érdekes, mivel a vas foszfortartalma erőteljesen befolyásolja a belőle készült tárgy minőségét és felhasználhatóságát. A viszonylag magas (0.1–1 súly %) P_2O_5-tartalmú vas nehezebben kovácsolható, viszont a belőle előállított tárgyak szívósabbak, keményebbek, és a korrózióval szemben ellenállóbbak. Finomabb kovácsolást igénylő anyagoknál azonban a foszfor-szegény összetétel a kedvező, és különösképpen akkor volt lényeges az alacsony foszfortartalom, amikor jó minőségű vasat karburizálással és hőkezeléses kovácsolással állítottak elő. Ez utóbbi esetben azonban már magas fokú technológiai eljárás ismerete feltételezhető. Például a kora középkori Meroving vasművességből (V–VIII sz.) ismerjük azt a jelenséget, hogy a „nemesebb" felhasználású és bonyolult kovácsolást igénylő tárgyakat (kardok, tőrök, lándzsahegyek) alacsonyabb foszfortartalmú, kovácsolás közben karburizált és hőkezelt vasból készítették, mint a „hétköznapi" tömegtermelésű szegek, kapcsok, kapák stb. vasáruit (EHRENREICH ET AL. 2005, 54). A körülményes és munkaigényes hőkezelési és karburizálási eljárások nélkül, a szívós és ellenálló vastárgyak készítésére csak a foszfor-tartalmú vas felhasználása adott lehetőséget.

A koloni lelőhelyen a vassalakokkal együtt nagymennyiségű állati csont és szarvmaradvány került elő. A csontmaradványok megmunkálás, fűrészelés nyomait mutatják. Kések és egyéb vágóeszközök nyelének készítéséhez történő felhasználásuk kézenfekvő lehetett. E tárgyak esetében azonban a vágóél szívóssága és a penge korrózióval szembeni állékonysága is fontos követelmény. Ha elfogadjuk azt a megközelítést, hogy a kolonban feldolgozott bucák legalább egy része nem gyepvasércből készült (ahogyan azt a vasszemcsék Ni-, Co-, Cu-, Zn-, Ag-tartalma és foszfor-szegénysége sejteti), továbbá a bonyolult hőkezeléses és kovácsolási eljárás jó minőségű karburizált acél előállítására nem volt ismert a kovácsműhelyben, akkor a vágószerszámoknak megfelelő keménységű vas előállításához a buca feldolgozása során a foszfor-tartalmat emelni kellett. Tehát a nem gyepvasérc eredetű bucákban a hiányzó foszfor-tartalmat tapasztalati úton, a bucákból készült vastárgyak megmunkálási és felhasználási tulajdonságainak ismeretében a kovács pótolni igyekezett a buca feldolgozása során a kielégítő használati minőség elérése céljából. Erre szolgálhat magyarázatul az, hogy a vassalakok szórványosan állati csontmaradványokat, illetve e csontokból keletkezhetett Ca-ban és foszforban gazdag fázisokat is tartalmaznak, azaz a kovácsolás közben a tűzhelybe szórt csontanyag elégetésével érte el a koloni kovács a vas felhasználás szerint megkívánt minőségének szabályozását.

Jegyzet:

* A Balatonmagyaród-Kolon lelőhelyre és a 2002. évi feltárásra vonatkozó régészeti adatokat dr. Kvassay Judit állította össze. A lelőhely egészét lásd Kvassay Judit: Árpád-kori és késő középkori településrészletek Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlő lelőhelyen. ZalMúz 15 (2006) 259–280.

Irodalom:

BAYLEY ET. AL 2001
Bayley, J. – Dungworth, D. – Paynter, S.: English Heritage Publications, vol. 01, 30 p.

EHRENREICH ET AL 2005
Ehrenreich, R.M. – Hamilton, E. – Nash, S.K.: Far from Barbaric: Re-assessing the Sophistication of Merovingian Metalworking, JOM, Vol. 57, No.8, pp. 51–55.

GÖMÖRI 2000
Gömöri J.: Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában. Soproni Múzeum Régészeti Gyűjteménye, 373p.

MOLNÁR 2003
Molnár F.: Letenyei kohósalak leletek archeometriai vizsgálata. Kutatási jelentés 2003. ZGM Adattár 2595–2003.

SZŐKE 1988
Szőke B. M.: Zalakomár-Alsó Kolon (Zala m). In: Sz. Burger A. szerk.: Az 1987. év régészeti kutatásai. RégFüz 41 (1988) 65.

VALTER 1979
Valter I.: Árpád-kori kovácsműhely csatáron. Zalai Gyűjtemény 12 (1979) 43–74.

VÖRÖS 2003
Jelentés a Balatonmagyaród–Alsó-Koloni-dűlői állatcsontanyag meghatározásáról. Kézirat. ZGM Adattár 2566–2003

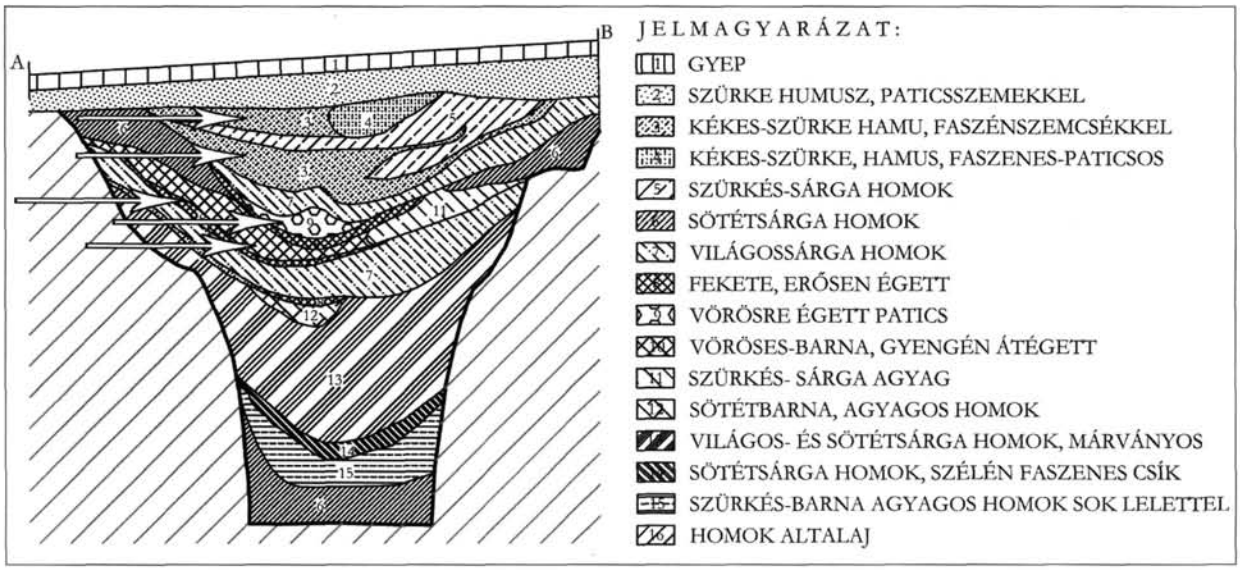
Study of a slag-dump from the Árpádian period of Kolon settlement (Balatonmagyaród): technology and origin of raw materials

Morphological and textural characteristics of smithing slags from Kolon indicate that they formed as a result of heating and forging of blooms. Results of morphological examination (e.g. correlation between length, width and thickness parameters) of plan-convex slags indicate that they were formed by identical technology or in the same forge. By the means of macroscopic and microscopic examination, electron microprobe and X-ray diffraction analyses the following components were identified in the samples:

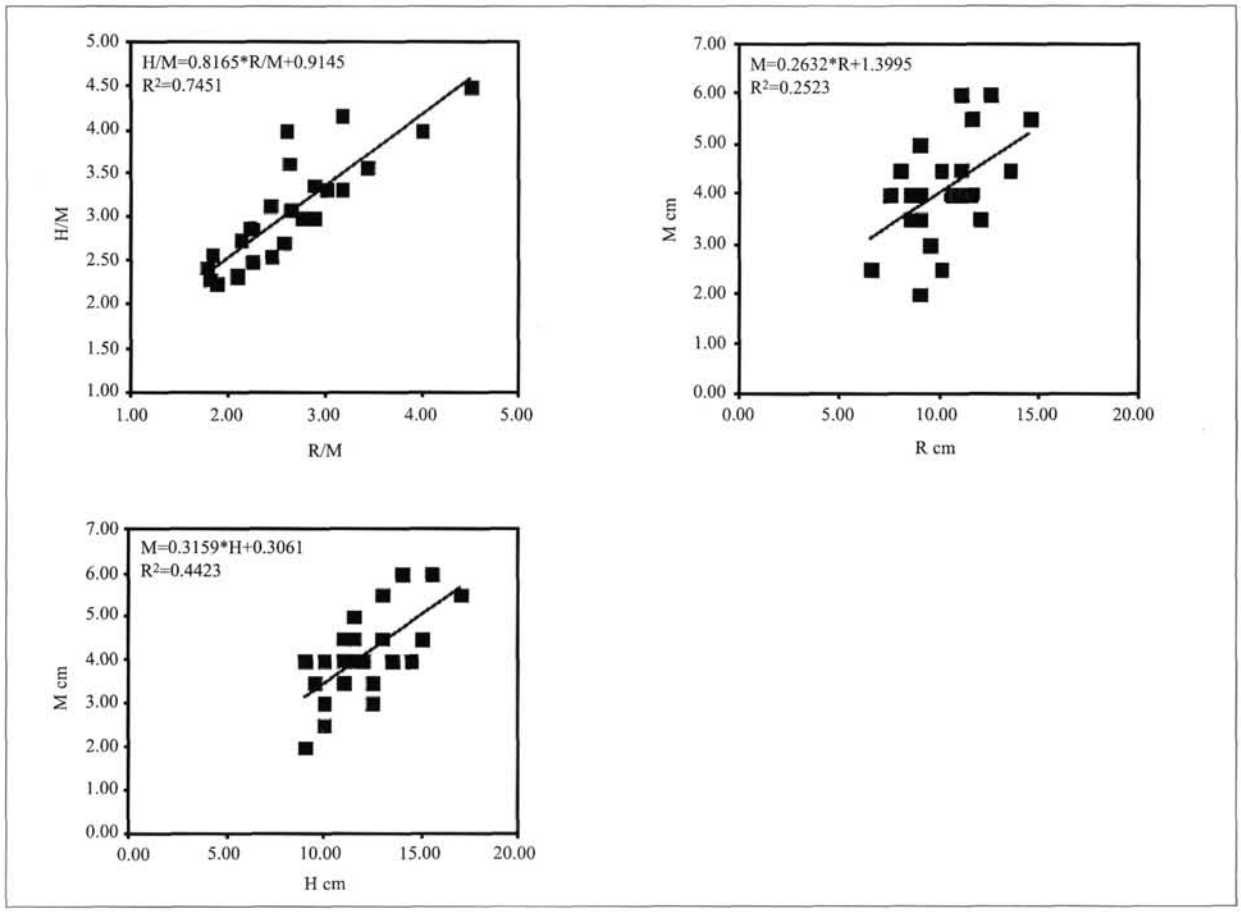
- iron and ferro-alloys, in some cases with high Ni content and with Co, Cu, Zn, Cd and Ag trace elements
- wüstite: FeO (with Ti and Mn content)
- magnetite: $FeFe_2O_4$ (with Ti and Mn content)
- fayalite – kirschsteinite: Fe_2SiO_4 – $CaFeSiO_4$ (with considerable Mn and Mg content)
- kalsilite-leucite: $KAlSiO_4$ – $KAlSi_2O_4$
- glass with high iron content that is also rich in alkalines and alkali metals; it also exhibits manganese and phosphorus
- remnants of additives: quartz and cristobalite – SiO_2, potassium feldspar – $KAlSi_3O_8$

Trace element contents of silicate and glass phases indicate that the reconstructed forge was partly used to produce iron from blooms made from bog-ore. However, the Fe-Ni alloy composition of some metal pieces in the slag and their minor element contents (Co, Cu, Zn, Cd, Ag) cannot satisfactorily be explained by the use of local bog-ore only. This observation is in direct correlation with previous assumptions, i.e. that some of the blooms originate from foreign (mountainous) regions where ores of different source and composition occur. The specific components of slags and iron objects from West Hungary requires further research, especially because the processing of non-bog-ore to make highly durable and corrosion-proof objects (e.g. knives) may have required control of the phosphorus content of the iron during forging. This method was used instead of a more developed and also more demanding forging technique when heat is controlled more efficiently allowing heat treating and carburization, when carbon is introduced into a metal. Controlling of the phosphorus content of the iron may be indicated by remains of animal bones that were found in the slags and also by the high calcium and phosphorus content of other fragments from Kolon.

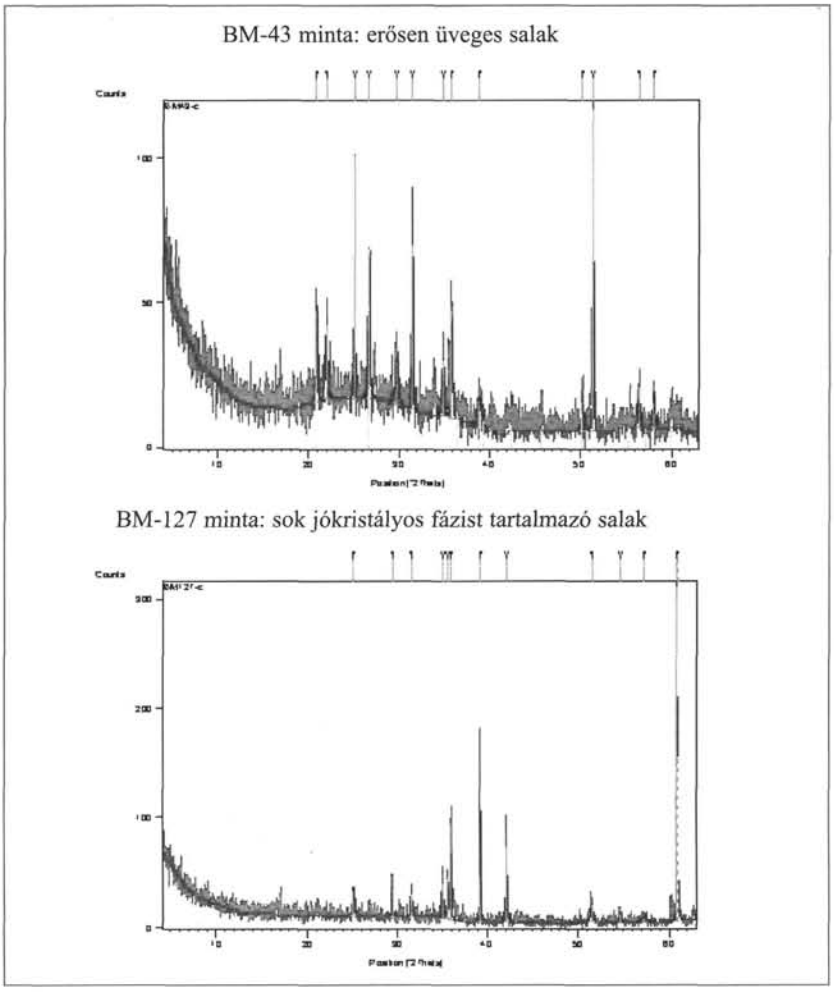
Translated by Attila Kreiter

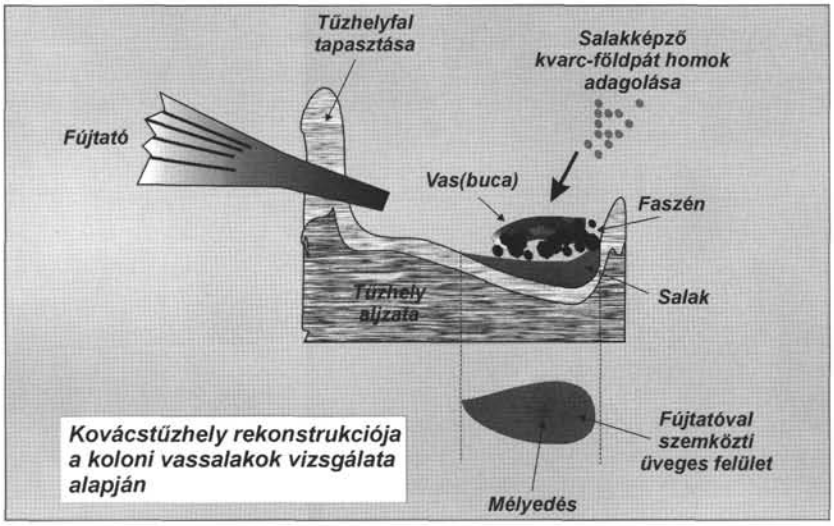
1. kép: A balatonmagyaródi 10. objektum, kút szelvénye
Fig. 1: Balatonmagyaród, wall section of the well

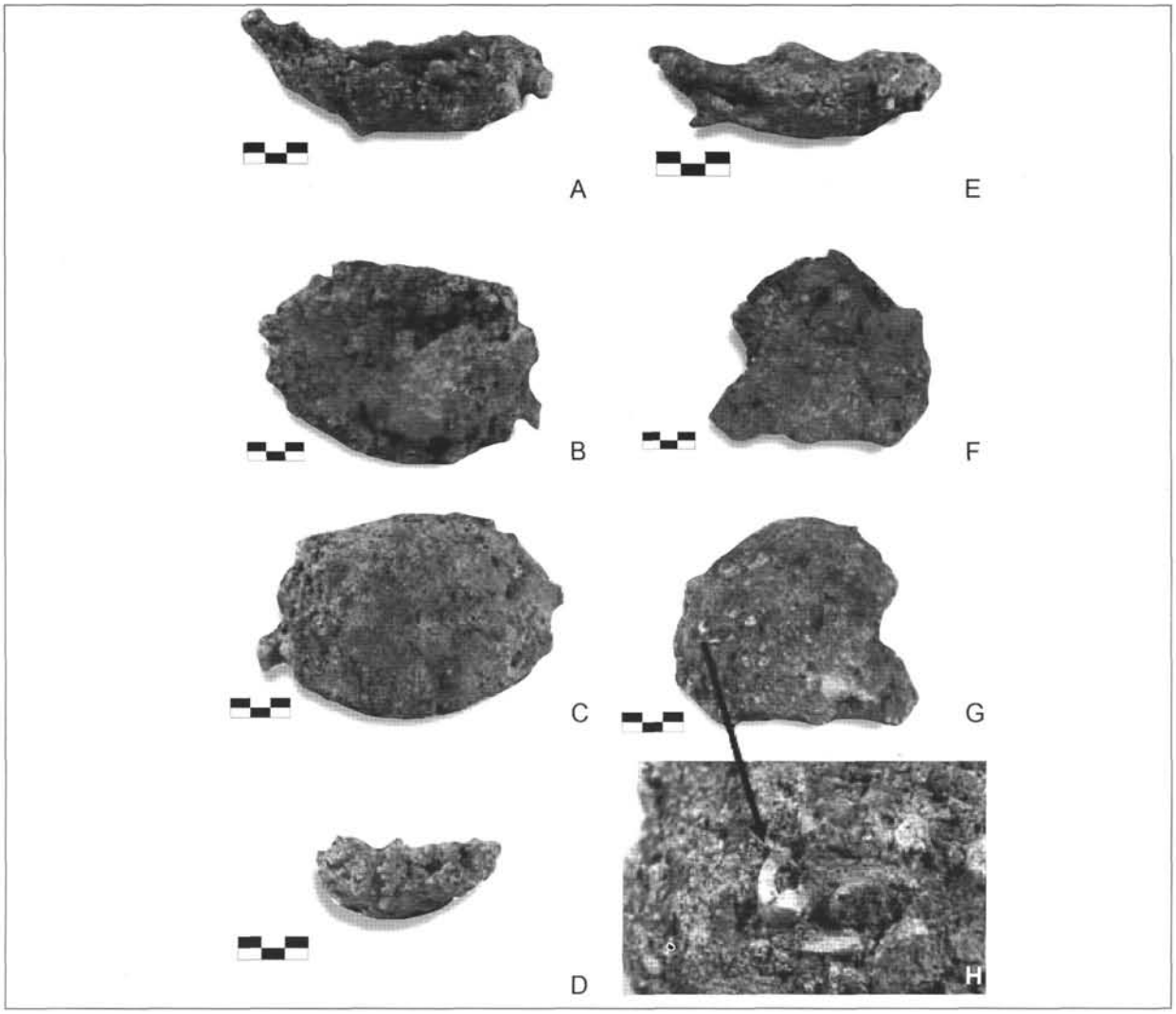
2. kép: A morfometriai vizsgálatok eredményei. Az adatok az mutatják, hogy az elliptikus vassalakok kisebb (R) és nagyobb (H) átmérője és legnagyobb vastagsága (M) között összefüggés van. Ez arra utalhat, hogy a salakok ugyanazon tűzhelyen képződtek.
Fig. 2: Results of morphometric analysis. The data indicate that there is a correlation between smaller (R) and larger (H) diameters as well as the largest thickness (M) of elliptical iron slags. This may indicate that the slags were formed in the same forge.

3. kép: Két jellegzetes röntgen-pordiffrakciós felvétel a koloni vassalakok anyagából.
Fig. 3: Two characteristic X-ray powder diffraction graphs of the slags from Kolon.

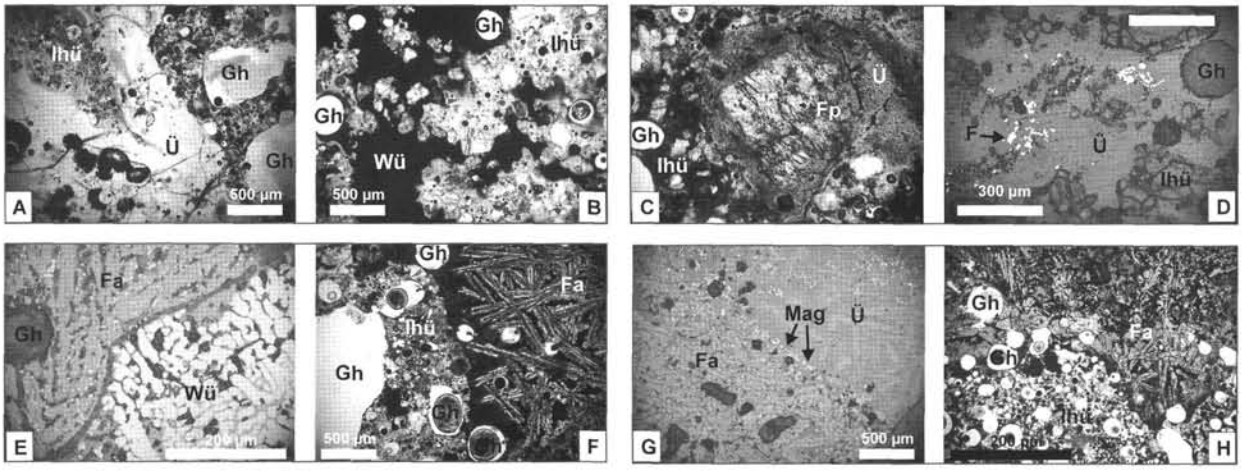

4. kép: A koloni kovácsműhely bucaizzító tűzhelyének rekonstrukciója a vassalakok morfológiai és szöveti-szerkezeti jellemzői alapján.
Fig. 4: Reconstruction of the smithing forge from Kolon based on the morphological and textural characteristics of the slags.

5. kép: A vassalakok morfológia és szerkezeti jellemzői.
Fig. 5: Morphological and structural features of the slags.

A: Egy jellegzetesen inhomogén, réteges szerkezetű vassalak oldalnézeti képe.
A: Profile of a typically heterogeneous, layered slag.
B: Az A képen látható vassalak felülnézeti képe. Jól látható a kivékonyodó résszel szemközti oldalon, a kivékonyodó rész felé néző csillogó, sima üveges felszín. E felszín a fújtatóból érkező légáram hatására alakulhatott ki.
B: The slag from Fig. A from above. Opposite to the tapering appendage a smooth glassy surface can be observed that was possibly formed by the blast from the bellows.
C: Az A képen látható vassalak alsó, domború része. A sima felület a tűzhely tapasztott aljzata mentén alakulhatott ki.
C: The lower, convex part of the slag from Fig. A. Its relatively smooth surface was formed on the plastered bottom of the forge.
D: Erősen üveges, olvadékcseppes struktúrájú vassalak oldalnézeti képe
D: Profile of a highly glassy slag with "melt-drops" structure.
E: Erősen inhomogén, réteges szerkezetú vassalak oldalnézeti képe.
E: Profile of a highly heterogeneous, layered slag.
F: Az E képen látható vassalak felülnézeti képe. A bal alsó részen látható kivékonyodó nyúlvány jelöli a fújtató helyét, a vele szemközti oldalon pedig a fújtató légárama által feltorlódott anyag jellegzetes elrendeződése látható.
F: The slag from Fig. E from above. The tapering appendage in the left bottom indicates where the bellows were attached to the forge. Opposite to it, the characteristic arrangement of piled up melted surface was created by the blast of the bellows.
G: Az E képen látható vassalak alulnézeti képe, erősen inhomogén szemcsés szerkezettel.
G: Bottom-view of the slag from Fig. E with highly heterogeneous grained structure.
H: A G kép kinagyított részlete. A nyíllal jelölt anyagmaradvány állati csont eredetű. Mellette jól láthatóak az üveges alapanyagba ágyazódó gáthólyagos salakcseppek.
H: An enlarged detail of Fig. G. The arrow shows a piece of animal bone. Next to it slag drops exhibiting gas bubbles that are embedded in a glassy material.

6. kép: A vassalakok jellemzői 30 mikrométeres vastag metszeteik polarizációs mikroszkópos vizsgálata alapján.
Fig. 6. Characteristics of the slags in 30 µm thin sections under a polarising microscope.

A: Eltérő jellegű üveges anyagrészek érintkezése. Ü - homogén, legfeljebb folyási struktúrákat mutató üveg; Ihü - inhomogén, a salakképző kvarc-földpát homok törmelékes szemcséit tartalmazó üveg. Gh - gázhólyag. Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

A: Joining of glassy substances with different textures. Ü - homogeneous glass with occasional flow bands; Ihü - heterogeneous glass exhibiting remnants of slag forming agents (flux) such as detrital grains of quartz-feldspar sand. Gh - gas bubble. Photo micrograph made under a polarising microscope with the analyser out.B: Inhomogén, salakképző kvarchomok szemcséit tartalmazó üveges anyaghalmazokba (Ihü) benyomuló vas-oxidban (wüstitben - Wü) gazdag anyagrész. Gh - gázhólyagok. Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

B: Inhomogén, salakképző kvarchomok szemcséit tartalmazó üveges anyaghalmazokba (Ihü) benyomuló vas-oxidban (wüstitben - Wü) gazdag anyagrész. Gh - gázhólyagok. Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

B: Heterogeneous glassy substance exhibiting grains from slag forming quartz-sand (Ihü). Into the glassy substance an intrusion of an iron oxide (wüstite - Wü) rich substance can be observed. Gh - gas bubbles. Photo micrograph made under a polarising microscope with the analyser out.

C: Részlegesen megolvadt káliföldpát (Fp) maradványa a homogén (Ü) és inhomogén (Ihü) üveges alapanyagban. Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

C: Remains of a partly melted potash feldspar (Fp) within a homogeneous (Ü) and heterogeneous (Ihü) glassy substance. Photo micrograph made under a polarising microscope with the analyser out.

D: Tört-szilánkos vasszemcsék (F) a salak homogén (Ü) és inhomogén (Ihü) üveges alapanyagában. Reflexiós fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

D: Splintery, fractured iron (F) within a homogeneous (Ü) and heterogeneous (Ihü) glassy substance of the slag. Photo micrograph made under a polarising microscope with reflected light and the analyser out.

E: Eltérő összetételű kristályos anyaghalmazok éles érintkezése a salak anyagában. Fa - fayalit vázkristályokban gazdag kristályos anyagrész. A fayalit kristályin apró wüstit-szemcsék ülnek, míg a kristályok közötti teret üveges alapanyag tölti ki. Wü - wüstit kristályokban gazdag anyagrész. A wüstit fényes szemcséi jellegzetes "agytekervény"-szerű halmazokat alkotnak. A kristályokat befogadó alapanyag fayalitos és üveges összetételű. Gh - gázhólyag. Reflexiós fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

E: Sharp boundary of crystalline substances with different textures in the slag. Fa - crystalline substance rich in skeletal crystals of fayalite. On the fayalite crystals there are tiny wüstite crystals, while the space between the crystals is filled with a glassy substance. Wü - substance rich in wüstite crystals. The shiny grains of wüstite form characteristic "brain-winding" clusters. The substance in which wüstite is embedded is characterised by fayalite and glass. Gh - gas bubble. Photo micrograph made under a polarising microscope with reflected light and the analyser out.

F: Inhomogén üveges anyagrész (Ihü) és fayalit-vázkristályokat tartalmazó kristályos anyagrész (Fa) érintkezése egy vassalak anyagában. Gh-gázhólyag. Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

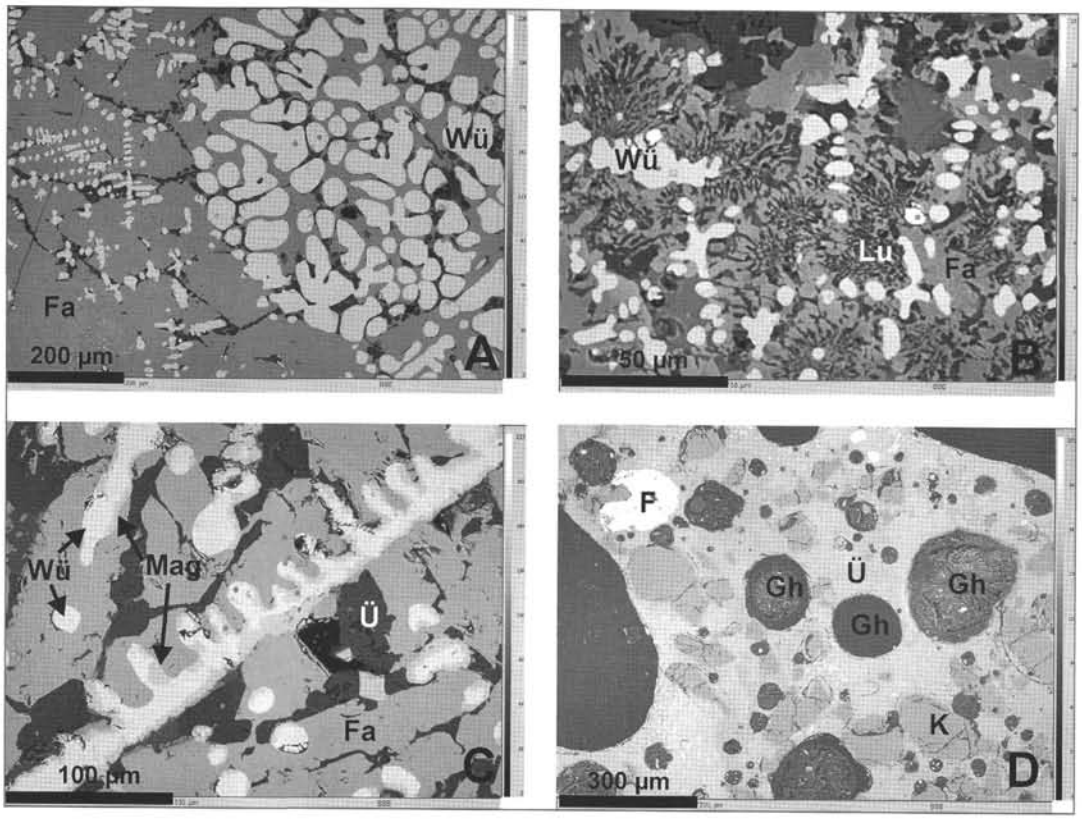
F: Sharp boundary between a heterogeneous glassy substance (Ihü) and crystalline substance exhibiting skeletal crystals of fayalite (Fa) in an iron slag. Gh - gas bubble. Photo micrograph made under a polarising microscope with the analyser out.

G: Magnetit (Mag) kristályok feldúsulása jókristályos-fayalitos (Fa) és üveges (Ü) anyagrészek határán. Reflexiós fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

G: Enrichment of magnetite (Mag) crystals along the boundary between slag components (Ü - glassy, Fa - crystalline with fayalite) with different textures. Photo micrograph made under a polarising microscope with reflected light and the analyser out.H: Erősen változékony szövetű salak. Az inhomogén, a salakképző kvarchomok szemcséit magába záró üvegcsepp (Ihü) peremére egy durvakristályos fayalitot (Fa) tartalmazó kéreg nőtt rá, mely a kép felső része felé haladva egyre több tűs-vázkristályos wüstit-szemcsét tartalmaz (fekete anyaghalmazok a fayalitban). Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

H: Erősen változékony szövetű salak. Az inhomogén, a salakképző kvarchomok szemcséit magába záró üvegcsepp (Ihü) peremére egy durvakristályos fayalitot (Fa) tartalmazó kéreg nőtt rá, mely a kép felső része felé haladva egyre több tűs-vázkristályos wüstit-szemcsét tartalmaz (fekete anyaghalmazok a fayalitban). Áteső fénymenetű polarizációs mikroszkópos felvétel az analizátor kiiktatásával.

H: Slag with a strongly varied texture. A heterogeneous glass drop incorporates slag-forming quartz-sand (Ihü). On its margin, a crust developed that exhibits coarse-grained fayalite (Fa). The fayalite, towards the upper part of the picture, exhibits more and more acicular skeletal wüstite crystals (black clusters in fayalite). Photo micrograph made under a polarising microscope with the analyser out.

7. kép: A vassalakok szöveti jellemzői polírozott felületű metszeteik elektronmikroszkópban készült nagyfelbontású visszaszórt elektronképein.

Fig. 7: Texture of polished sections of slags in high resolution back-scattered electron images taken in the electron microprobe used for microchemical analyses.

A: Eltérő összetételű, jókristályos anyagcseppek a salak anyagában. A wüstit (Wü) kristályai jellegzetes, "agytekervényes" szövetű halmazt alkotnak. A durvakristályos fayalit (Fa) halmazait finomszemcsés tűs-dendrites wüstit-halmazok szövik át.

A: Drops of differently developed crystalline compositions within the slag. Wüstite crystals show a cluster of characteristic "brain-winding" texture. Clusters of coarse-grained fayalite (Fa) are intergrown with fine-grained acicular dendritic wüstite clusters.

B: Az inhomogén szövetű üveges alapanyag egyes részeiben tűs-dendrites wüstit (Wü) halmazok között a leucit Lu) és a fayalit (Fa) szimplektites összenövésű halmazai fordulnak elő. A szövet kálium-, és vasgazdag szilikátos olvadék viszonylag reduktív jörülmények között végbement gyors hülésével jött létre.

B: In some parts of a heterogeneous glassy substance, between acicular dendritic wüstite (Wü) clusters, simplectitic intergrowth of leucite (Lu) and fayalite (Fa) appear. This texture developed as a result of fast cooling of potassium and iron rich silicate melt within a relatively reduced atmosphere.

C: Durvakristályos fayalitot (Fa) áttörő dendrites wüstit (Wü) mely a szegélyein magnetitté alakult. A fayalit közeiben látható sötét színű anyag a szilikátüveg (ü). A magnetit a wüstit magas hőmérsékleten végbemenő részleges oxidációjából keletkezett, ami arra utal, hogyx a salak képződése során az oxidációs-redukciós viszonyok ingadozóak voltak.

C: Coarse-grained fayalite (Fa) breached by dendritic wüstite (Wü), which along its rims developed into magnetite (Mag). Between fayalite crystals, the dark-coloured substance is a silicate glass (Ü). As a result of partial oxidisation of wüstite at a high temperature magnetite was formed. This implies that when the slag was formed in the forge, highly variable oxidizing and reducing conditions existed.

D: Inhomogén, kvarcszemcséket (K) tartalmazó üveges alapanyag (ü) kerekded vascseppel (F).

D: Glassy substance (Ü) exhibiting heterogeneous quartz grains (K) with a round iron drop (F).

	BM-127 fayalit				BM-193 kirschsteinit		BM-205 fayalit		BM-529 fayalit		
	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %
TiO_2	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	0,05	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	0,06
FeO	68,24	68,38	65,81	68,134	40,41	31,826	64,88	63,87	60,02	59,90	65,575
MnO	0,11	0,10	0,079	0,122	0,23	0,234	3,50	3,42	6,74	7,14	3,153
Na_2O	k.h.a.	0,00	k.h.a.	k.h.a.	0,44	0,22	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.
CaO	0,70	0,60	2,209	0,821	22,82	28,564	0,73	0,62	1,74	1,40	0,614
K_2O	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	0,11	0,04	k.h.a.	k.h.a.	0,04	k.h.a.	k.h.a.
SiO_2	29,38	29,51	29,801	29,577	30,87	32,277	29,68	29,32	29,96	29,74	29,305
Al_2O_3	0,09	0,13	k.h.a.	0,077	k.h.a.	k.h.a.	0,12	0,11	0,19	0,16	k.h.a.
MgO	0,75	0,76	0,8	0,725	3,13	5,426	1,12	1,51	1,30	1,67	0,719
P_2O_5	k.h.a.	0,10	k.h.a.	0,074	1,66	0,78	k.h.a.	k.h.a.	0,09	k.h.a.	k.h.a.
Összeg	99,26	99,58	98,699	99,53	99,67	99,37	100,06	98,84	100,09	100,02	99,43
4 oxigénre számított összetétel											
Si	1,00	1,00	1,01	1,00	0,96	0,98	0,99	0,99	1,00	0,99	0,99
Ti	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Al	0,00	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00
Fe	1,94	1,93	1,86	1,92	1,05	0,81	1,82	1,81	1,67	1,67	1,86
Mn	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,10	0,10	0,19	0,20	0,09
Mg	0,04	0,04	0,04	0,04	0,14	0,25	0,06	0,08	0,06	0,08	0,04
Ca	0,03	0,02	0,08	0,03	0,76	0,93	0,03	0,02	0,06	0,05	0,02
K	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Na	0,00	0,00	0,00	0,00	0,01	0,01	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
P	0,00	0,01	0,00	0,01	0,11	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
Összeg	3,00	3,00	2,99	3,00	3,04	3,02	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00

1. Táblázat: a fayalit egyes szemcséinek összetétele a különböző salakmintákban az elektronsugaras mikrokémiai elemzések alapján.
Table 1: Composition of individual grains of fayalite within different slag samples according to electronmicroprobe analysis.

	BM-127	BM-193		BM-529	
	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%
FeO	97,986	96,629	95,417	93,61	94,11
MnO	0,063	0,074	0,112	2,206	2,525
TiO_2	0,194	0,602	1,298	0,442	0,231
MgO	0,05	0,438	0,225	0,084	0,193
Al_2O_3	0,081	0,046	k.h.a.	1,297	1,13
CaO	k.h.a.	0,187	0,304	0,04	k.h.a.
P_2O_5	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.
SiO_2	0,292	0,235	0,215	0,404	0,277
Összeg	98,666	98,211	97,571	98,083	98,466

2. Táblázat: a wüstit egyes szemcséinek összetétele különböző salakmintákban az elektronsugaras mikrokémiai elemzések alapján.
Table 2: Composition of individual grains of wüstite within different slag samples according to electronmicroprobe analysis.

	BM-127				BM-205				
	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%
FeO	97,156	97,683	97,464	94,847	95,99	91,696	92,258	93,828	95,193
MnO	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	0,748	0,715	0,506	0,62	0,763
TiO_2	0,403	0,211	0,311	1,089	0,236	0,647	0,789	0,656	0,125
MgO	k.h.a.	0,057	k.h.a.	k.h.a.	k.h.a.	0,059	0,043	k.h.a.	0,068
Al_2O_3	k.h.a.	0,068	0,043	0,111	0,424	2,049	3,119	1,894	0,386
SiO_2	0,266	0,282	0,327	1,742	0,532	1,329	1,051	0,836	0,6
CaO	0,015	0,011	k.h.a.	0,035	0,037	0,069	k.h.a.	0,049	0,03
Összeg	97,837	98,309	98,143	97,822	97,965	96,562	97,764	97,882	97,163

3. Táblázat: a magnetit egyes szemcséinek összetétele különböző salakmintákban az elektronsugaras mikrokémiai elemzések alapján.
Table 3: Composition of individual grains of magnetite within different slag samples according toelectronmicroprobe analysis.

	BM-193				BM-529	
	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%	súly%
S	k.h.a.	0,008	0,007	0,01	0,002	k.h.a.
Ag	0,005	0,032	0,031	0,015	k.h.a.	0,024
Co	0,652	0,695	1,042	1,012	0,007	0,055
Ni	5,23	8,334	40,732	45,296	0,013	0,068
As	k.h.a.	k.h.a.	2,833	2,31	0,015	0,01
Zn	0,034	0,02	0,032	k.h.a.	k.h.a.	0,01
Cu	1,096	1,034	0,57	0,605	k.h.a.	0,053
Mn	0,003	0,015	0,005	0,001	0,114	0,109
Cd	0,627	0,225	0,005	0,016	0,161	0,137
Fe	89,99	85,095	52,653	48,034	97,384	96,321
P	0,012	0,007	k.h.a.	k.h.a.	0,002	0,005
Összeg	97,65	95,472	97,91	97,3	97,698	96,792

4. Táblázat: a salak vasszemcséinek összetétele különböző salakmintákban az elektronsugaras mikrokémiai elemzések alapján.
Table 4: Composition of iron grains within different slag samples according to electronmicroprobe analysis.

	BM-193	BM-205		BM-529		
	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %	súly %
TiO_2	1,06	k.h.a.	0,88	0,15	0,051	1,084
FeO	27,50	3,64	13,58	17,47	17,145	19,405
MnO	0,06	0,08	0,26	1,80	1,845	0,632
Na_2O	1,17	2,10	2,12	2,68	1,968	1,866
CaO	2,45	2,53	5,16	14,25	10,544	8,355
K_2O	9,83	5,98	2,51	3,54	7,046	5,138
SiO_2	48,60	66,26	59,11	35,85	39,64	43,491
Al_2O_3	3,76	17,87	14,25	21,31	20,367	17,558
MgO	0,24	0,57	1,19	0,05	0,112	k.h.a.
BaO	0,22	k.h.a.	0,14	0,12	0,152	0,109
P_2O_5	1,46	k.h.a.	0,43	1,15	0,651	0,503
Összeg	96,35	99,02	99,62	98,38	99,521	98,141

5. Táblázat: a szilikátüveg összetétele különböző salakmintákban az elektronsugaras mikrokémiai elemzések alapján.
Table 5: Composition of silicate glass within different slag samples according to electronmicroprobe analysis.

Minta	**Meghatározott kristályos fázisok**
BM-43	fayalit, kvarc, criistobalit, kalcit
BM-91	kvarc, krisztobalit
BM-127	fayalit, wüstit
BM-193	leucit, kvarc, wüstit
BM-205	wüstit, fayalit, aragonit
BM-529	wüstit, fayalit

6. Táblázat: röntgen-pordiffrakciós felvételek alapján meghatározott kristályos fázisok különböző vassalak mintákban. Az eljárás csak az 5–10 térfogat %-nál nagyobb mennyiségben jelenlévő kristályos fázisokat mutatja ki. A kristályos fázisok felsorolási rendje a relatív mennyiségi viszonyokat tükrözi.
Table 6: Crystalline phases determined within different slag samples according to X-ray powder diffraction analysis. This method is suitable to detect crystalline phases above 5-10 per cent by volume only. The order of crystalline phases represents their relative amounts.

Ilon Gábor – Sümegi Pál – Bodor Elvira

A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetrégészeti vizsgálat tükrében

Bevezetés

A Ság hegytől délre, légvonalban mintegy 3000 méterre, Kemeneskápolna határában, a Ság hegy előterében, a hegylábi régió előtt a Mágorta-patak alluviális síkján, mintegy 127 m tengerszint feletti magasságon, az északi szélesség 47° 18' és a keleti hosszúság 16° 58' alakítottunk ki földtani szelvényt pollenanalitikai vizsgálatok céljából. A patak allúviumát északi, északkeleti irányból hegylábfelszín, nyugati irányból teraszszerűen kiemelt kavicsos hordalékkúp határolja.

A régészeti geológiai és környezettörténeti vizsgálatok, a felhasznált módszerek alkalmazása és az értékelés egyaránt a történeti tudományok keretében történt (SÜMEGI 2001). A Kemeneshát területén ez az első negyedidőszaki, régészeti célú pollenanalitikai és környezettörténeti munka. Ilyen vizsgálatokat korábban csak a területről északra lévő Marcal-völgyében Csögle község határában, illetve újabban végeztünk (utóbbit Mezőlak határában, ld. az MTA Régészeti Intézetének kiadásában megjelenő kötetet). A korábbi csöglei szelvényt Juhász Imola, a MTA RI munkatársa dolgozta fel PhD munkája során.

A mikrorégió régészeti célú lehatárolása e tanulmányban teljesen mesterséges. Ezt alapvetően két szempont határozta meg, mégpedig: a környezetrégészeti mintavételezés helye, s hogy ez a nemzetközi hírű régészeti lelőhely, a Ság hegy lábánál található. Ennek köszönhetően a vizsgálat tárgyát képező terület részben a Marcal-völgye, másrészt a Felső-Kemeneshát. Az így kihasított területen, azaz a tanulmányban az alábbi települések határának régészeti lelőhelyei szerepelnek: Boba, Celldömölk (és csatolt részei, hajdan önálló települések: Nagyság/Alsóság/ Ság, Izsákfa), Kemeneskápolna, Kemenesmihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nemeskocs, Tokorcs, és Vásárosmiske. Mindösszesen tehát kb. 200 km^2-nyi a vizsgálatba bevont régió.

A mikrorégió meghatározó tájképi eleme, egyúttal a megtelepedés, a közlekedés és a kulturális innovációk folyosója, időnként határ (ld. részletesen a mezőlaki mintához kapcsolódó régészeti adatok feldolgozását) a Marcal-folyó. A Marcal és itt számba vehető fontosabb mellékvizei (a Cinca- és a Kodó/Bozóki/Bozóti-patak) a terület vízellátását és ez által az emberi megtelepedés alapvető feltételét biztosították. A Marcalt hajdan széles sávban erdő és mocsaras területek kísérték és kapcsolódtak a Kemeneshát és a Kemenesalja hatalmas erdőségeihez. (Ezek a II. József-kori katonai térképeken jól tanulmányozhatók.) Az erdő és a mocsarak a táj- és a gazdálkodás nem mellőzhető tényezői voltak. A Ság hegyet évszázadokkal korábban övező hatalmas és időszakonként más és más kiterjedésű mocsárnak ma már csak a kemeneskápolnai határban található nagyobb, összefüggő maradványa. Ezért jelöltük ki itt a mintavétel helyét.

A Ság hegy biztosította kilátás nem csak a K–Ny-i irányú (Pápa–Sárvár) közlekedési útvonal (révátkelője: Mersevát–Külsővat, erről bővebben ld. a fent már említett mezőlaki fúrás környezetének régészeti feldolgozását) ellenőrzését tette lehetővé az őskortól a középkorig, de a mikrorégió gazdaságában is meghatározó szerepet (pl. szerszámkő /őrlő-, zúzó- és csiszolókövek, balták/ alapanyaga, építőanyag, útburkolat, szőlőművelés) játszott.

A vizsgált terület földrajzi jellemzése

A vizsgált terület a Sopron – Vasi Síkságon, Kemeneshát északi részén, az ún. Felső-Kemeneshát kistájon (MAROSI–SOMOGYI, 1990), Kemeneskápolna község határában, a Kemeneskápolna–Izsákfa közötti út mentén, a Mágorta-patak alluviális területén kialakult réten található. A Kemeneshát száraz völgyekkel tagolt felszíne a Sárvíz völgyétől a Rábaköz területéig 240 m tengerszint feletti magasságról 125 méterig fokozatosan csökken. A terasz formájában

kiemelt kavicsos, homokos hordalékkúpon a fosszilis folyóvízi formák feltöltődött és roncsolt formában maradtak fenn, míg a Marcal mellékvízhálózatát alkotó patakok völgyeiben aktívan fejlődő allúviumok találhatók. Kiemelkedő jelentőségű, már a pannon korban megindult geológiai és geomorfológiai folyamatok eredményeként jött létre a Ság hegy roncsolt felszínű, tanú jellegű, vulkáni kőzetből, bazaltból álló fedőrétege és a környező területből történő, fokozatosan kialakult, relatíve kiemelt helyzete. A bazaltkúpon és a hegylábi felszínen kialakult geomorfológiai folyamatok régészeti szempontból is kiemelkedő jelentőségűek, mert már a 19. század végén a 20. század első felében kiemelkedő jelentőségű őskori lelőhelyegyüttest pusztítottak el a hegyen bazaltbányászással.

A Kemeneshát peremén igen jelentős tektonikus szerkezeti egység, a Rába-vonal húzódik. Ennek a tektonikai ároknak mozgása alapvető szerepet játszott a kemenesháti kavics és homoktakaró kialakulásában és kiemelt helyzetű, száraz hordalékkúppá alakulásában. A mélyszerkezeti vonal jól kirajzolódik a területen feltárt hévizek alapján is (Borgáta, Mesteri).

A táj vízfolyásai nyugati irányba, a Marcal folyóba vezetődnek le, a Kemeneshát irányában csak idősebb pleisztocén korú, a hordalékkúpon kiemelt helyzetben található aszóvölgyeket lehetett kimutatni, így a terület vízrendszere keleti irányban teljes aszimmetriát mutat. A Ság hegy nyugati és déli részének vízfolyásainak, köztük a Mágorta-pataknak a vizét a 19.5 km hosszú, 85 km^2 vízgyűjtő területű Kodó-patak vezeti el a Marcal-folyóba.

A pollenszelvény a fluviális, keresztrétegzett, helyenként fagyzsákokat, fagyékeket tartalmazó, kavicsos, homokos réteggel fedett Kemeneshát és a Ság hegy tanúfelszínének pannon képződményekkel fedett hegylábi felszíne közötti eredetileg rossz lefolyású mélyedésben helyezkedik el. A rossz lefolyású mélyedést mintegy 1.5 méter mély mesterséges árok metszette ketté.

A vizsgált allúvium nyugati oldalán a Kemeneshát magasabb térszínt alkotó pereme, északkeleti részén a hegylábfelszín fokozatos kiemelkedése, keleti irányban mintegy 500 méterre pedig a Mágorta-patak természetes parti gátja figyelhető meg. A pollenanalízisre és fúrásra kiválasztott, mintegy 200 méter átmérőjű, fosszilis pleisztocén ártéri felszínek és a holocén patakhát mögött kialakult mélyedésben a térképező fúrást követően szelvényt ástunk és 40 cm hosszú, 10 x 10 cm szélességű, 20 centiméteres átlapolással kialakított mintákat emeltük ki. Az Alsó-Kemeneshát egész területén az óceáni éghajlat uralkodik, az évi csapadék átlaga 650 mm, a csapadékeloszlása egyenletes, tenyészidőszakban meghaladja a 400 mm-t. Az évi középhőmérséklet 9,8 – 10 °C közötti, a napfénytartam meghaladja az 1900 órát.

A vizsgált terület növényzet-földrajzilag a nyugatbalkáni flóra tartomány (*Illyricum*) peremének (*Praeillyricum*) tekinthető és a flóratartományon belül a Zalai (*Salaensis*) flórajáráshoz sorolható. A természetes vegetációt a gyertyános kocsányos tölgyesek (*Querco robori-Carpinetum*), gyertyános kocsánytalan tölgyesek (*Quercetum petraea-Carpinetum*), égerligetek (*Carici-Alnetum croaticum*) és a magassásos növényzet (*Caricetum acutiformis-ripariae*) jelentheti. Természetközeli állapotú növényzet csak a legmélyebb, pangóvizes területeken maradt fenn.

A hegylábfelszínen Raman-féle barnaföldek, csernozjom barna erdei talajok, az allúviumon vízhatású barna erdei talajok és réti, valamint lápos talajok fejlődtek ki.

Felhasznált vizsgálati módszerek

A térképező fúrásokat motoros spirálfúróval mélyítettük le (SÜMEGI 2001). A földtani fúrást 2 méterig, a patak-allúvium kavicsos homokrétegéig, a feküszintig sikerült lemélyíteni. A fúrások során 40 cm hosszú zavartalan magmintákat emeltünk ki. A mintákat hazaszállítás után a különböző vizsgálati céloknak megfelelően hosszában elvágtuk, és a pollenanalitikai vizsgálatra, geokémiai elemzésre szánt részeket, a nemzetközi vizsgálat kívánalmainak megfelelően, 4 °C-on tároltuk.

A szedimentológiai elemzések során a Casagrande-féle areométeres szemcseösszetétel meghatározást (VENDEL 1954) használtuk fel. Az üledékfácies leírásai során a Troels-Smith-féle (TROELS-SMITH 1955) nemzetközi lazaüledék nevezéktani kifejezéseket és szimbólumrendszert használtuk (1. táblázat).

A szelvényből 10 centiméterenként vettünk mintát a pollenanalitikai vizsgálatok elvégzéséhez. A kémiai feltárást a Szegedi Tudományegyetem Növénytani Tanszékén és Ásványtani Tanszékén és a Magyar Állami Földtani Intézetben a HF feltárási módszerrel végeztük el. A minták feltárásához legalkalmasabb módszer keresése során néhány réteget a Magyarországon általánosan alkalmazott Zólyomi–Erdtman-féle $ZnCl_2$-os eljárással (ZÓLYOMI 1952) is feltártunk.

A szelvény leírása

A szelvény feküjét 190–110 cm közötti, enyhén rétegzett, fehéresszürke színű, jelentős kvarc, muszkovit, piroxén ásványokat és Mollusca-héjakat tartalmazó apróhomokos középhomok réteg alkotja. A Mollusca-fauna összetétele (*Lymnaea stagnalis, Lithoglyphus naticoides, Planorbis planorbis, Unio*

crassus), a pleisztocén hidegtűrő és hidegkedvelő fajok hiánya alapján már ez a feküréteg is a holocén során rakódott le. Ez a szint pollen szempontjából sterilnek bizonyult. Az üledéket jelentős ülepedési energiával rendelkező vízmosás, valószínűleg egy patak halmozta fel. A kvarcszemcsék döntő részének alakja szinte teljes mértékben lekerekített, ezért feltételezzük, hogy ezek a szemcsék a pannon üledékből álló hegylábfelszínről halmozódottak át.

110–80 cm között, a fekü homokrétegre egy szürkésbarna színű, jelentős szerves anyagtartalmú, agyagos kőzetliszt réteg, tavi-mocsári üledék települt. Az üledékváltás alapján a fekü kőzetet felhalmozó patak elmozdult a vizsgált területről és a kialakult patakhát következtében a terület lefolyástalanná vált. A kialakult patakhát mögötti mocsár, tavi környezetben pangóvíz, időszakos tó alakulhatott ki és az áradások során jelentősebb mennyiségű üledék halmozódhatott fel.

80 cm-től a felszínig növekvő szerves anyagtartalmú, feketésbarna színű, agyagos kőzetliszt réteg települt. Ezt a szintet néhány cm vastagságú tőzeges rétegek szakították meg. Valószínűsíthető, hogy a tavi környezet időnként eutrófizálódott, vagy a vízszint csökkenés során elmocsarasodott. A vízi élettér változása talaj bemosódások nyomán is elkezdődhetett.

Mélység (cm)	**Troels-Smith rendszer**
0 – 60 cm	Ld 2 Th2
60 – 71 cm	Ld 2 As2
71 – 72 cm	Ld 2 As1 Dl 1
72 – 89 cm	Ld 2 As2
89 – 100 cm	Ld 2 As1 Dh 1
100 – 111 cm	Ld 2 As2
111– 117 cm	Ld 1 As2 Dh 1
117 – 120 cm	Ld 2 As2
120 – 131 cm	Ld 1 As2 Dl 1
131 – 140 cm	As2 Ag2
140 – 180 cm	Ld 1 As2 Dl 1
175 – 180 cm	Ga2 Gs2

1. táblázat: A fúrással feltárt üledék kifejlődése a mélység függvényében Troels-Smith kategóriák alapján
Chart 1: The evolution of the deposit drilled by boreholes as a function of depth based on the Troels-Smith classification

Pollenanalitikai vizsgálat eredményei

A szelvényben feltárt mintákban csak 110 és 90 centiméter között maradtak fenn pollenmaradványok. Már az első szintben erőteljes emberi hatás nyomait lehetett kimutatni (taposás, legeltetés hatására terjedő gyomok, gabonapollenek, erdőirtás nyomai). A pollenszelvény kifejlődése alapján a szelvény feküje legkorábban a bronzkor végén alakult ki, de ennél későbbi dátum is feltételezhető, korábbi viszont nem. A kronológiai pontosítást csak a folyamatban lévő radiokarbon mérések adatai alapján tudjuk elvégezni.

A kemeneskápolnai szelvény 120–110 cm közötti pollenmintájára jellemző volt, hogy az egykori asszociáció erősen bolygatott lehetett *(Concentrysistes* jelenléte). A pollenszemcsék összetétele nagyon sekély vízborításra, valószínűleg erősen tőzeges környezetre utalt. Főként a nedves talajt kedvelő mohák *(Batramia, Apanorhegma, Riccia),* néhány haraszt, köztük a napjainkban már csak a szubkárpáti és prealpi régióban élő korpafüvek *(Lycopodium)* és párfányok (*Dryopterus, Polypodium*) tenyésztek. Ez alapján az egykori nedves rét talaja savanyú kémhatású lehetett (WILLIS et al. 1998, SÜMEGI 1998). A vízben élő növények is rendkívül sekélyvízre utaltak *(Spirogyra, Stratiotes*). A szárazföldi élettérben, néhány nagy pollentermelésű, távoli behordódásra utaló fenyőn *(Pinus, Picea*) kívül más fás növényzet alig fordult elő. Viszont előkerült a dió (*Juglans*) néhány pollenszemcséje.

A dió a középső bronzkortól jelenik meg a kárpát-medencei pollenszelvényekben, így jelenléte korban maximálja a réteg kifejlődésének korát (SÜMEGI 1999). A lágyszárúak között elsősorban fészkesek (*Compositae, Chenopodium*) tenyésztek, de jelentősebb arányban jelentek meg a taposást tűrő útifüvek (*Plantago*-félék) is. Mindez, valamint az aránylag nagyobb mennyiségben előforduló boróka, *Juniperus,* is – amely főként kiirtott erdők helyén, legelőkön található – jelentősebb erdőirtás kialakulását jelezte. A domináns lágyszárúak a libatópfélék (*Chenopodium*) erőteljesen legeltetett rétekre, taposott területekre jellemző gyomok. A pollenkép alapján feltételezhető, hogy a bronzkor végén, a vaskor kezdetén erdőirtást követően a bemosódó üledék, szerves törmelék és erodálódott, áttelepítődött talaj hatására kiterjedt mocsaras területek alakultak ki a Ság hegy déli előterében. Ezek a savanyú mocsárrétek elsősorban legelőterületként kerülhettek hasznosításra.

A kemeneskápolnai szelvény 110 és 100 cm közötti szelvényszakaszának kialakulásakor is a sekély, nedves, iszapos környezetet jelző növényzet uralkodhatott. Valószínűleg vízszintemelkedés (patak meder feliszapolódás?) következtében, a sporomorpha állomány fokozatosan megemelkedett, diverzitása, sokszínűsége növekedett. Ezt, valamint az intenzívebb legeltetést, az extenzív állattartás kiterjedését támasztotta alá a perjék *(Poa)* felszaporodása és az *Achillea* megjelenése is (HUGHES–MATHEWES–CLAGUE 2002). A mohák és az iszapnövényzet (*Elatine*) mellett, nedves talajra utaló növények uralkodtak (*Taraxachum, Chenopodium bonus-henricus*). A vízi növényzet

(*Spirogyra*) továbbra is nagyon sekély, időszakosan kialakuló, gyorsan átmelegedő pangóvizeket jelzett. A szárazföldi vegetációban továbbra is csak a nagy pollentermelésű fenyőfélék (*Pinus, Picea)* fordultak elő jelentősebb arányban. A dió virágporszemcséi továbbra is jelen vannak, bár számuk csökken.

A sekély lápi környezetet mocsaras környezet válthatta fel. Jelentősen nőtt a plankton szervezetek *(Spirogyra)* száma. A szárazföldi élettérben a fűz (*Salix)* mellett nyír (*Betula)* is tenyészett. A lágyszárúak között előforduló *Chenopodium album* és a *Centaurea cyanus* kissé távolabbi területen, valószínűleg a hegyláb felszínen már agrártevékenységre, egykori szántóföldi művelésre utalhat (TAYLOR-GRIFFITS et. al. 1994, BEHRE 1988).

Összefoglalás

Az asszociáció nagymértékű tőzeges vízborításra, nedves iszapos lapályra, és erdőirtást követően kialakult fátlan környezetre (*Juniperus*) utalt. Az eleinte sekély lápi környezet vízszintje a későbbiekben megemelkedett, amit az algaösszetétel megváltozása is alátámasztott. A legfelső minta már mocsaras környezetet mutatott, ahol a földművelésre utaló növények *(Chenopodium album, Centaurea cyanus)* is megjelentek. A pollenösszetétel alapján valószínűsíthető, hogy a bronzkor második felétől a vaskor végéig tartó évszázadok egykori növényzetét, emberi hatásra történő növényzeti változást rekonstruálhattuk a pollenszemcsék összetétele alapján a vizsgált szelvényszakaszban. Egy erdőirtás követő növényzeti átalakulást és tájhasznosítási változás rajzolódott ki a pollenvizsgálat alapján. Kronológiailag csak a folyamatban lévő radiokarbon vizsgálatok nyomán tudjuk pontosítani a szelvényünket és kultúrához is csak ez után köthetjük erdőirtási szintünket. Elképzelhető, hogy a rekonstruált időszak vége a kelta korral párhuzamosítható.

A Ság hegy régészeti kutatástörténete

1876-ban a Ság hegyről – amely a bazaltbányászás megkezdése előtt még 291 (ma 279) méter magas volt – szórványosan előkerülő régészeti leletekről elsőként Lipp Vilmos szombathelyi pap-tanár a Vas megyei Régészeti Egylet elnöke írt.

1904-ben Boros Jenő celldömölki ügyvéd szőlőjében – az alsósági hegyoldalon – késő bronzkori urnatemető került a felszínre. A lelőhely és a leletanyag szemlézését Kárpáti Kelemen és báró Miske Kálmán, a Vasvármegyei Múzeum őrei – utóbbi annak későbbi igazgatója – végezték el. 1923-ban a Miske Kálmán és Tompa Ferenc irányításával ásatás is folyt a hegyen, ma azonban pontosan már nem azonosítható helyen.

Lázár Jenő a Sághegyi Bazalt Bánya Rt. mérnöktulajdonosa nemcsak a hegyen, de annak környezetében (tumulusok: Jánosháza, Mesteri, Sándorháza) is végeztetett ásatásokat. A hegyen a bányaművelést megelőzően letermelt humuszos fedőrétegből kigyűjtette a régészeti emlékeket. Ez a tevékenysége ugyan kulturális örökségmentőnek nevezhető, de korrekt régészeti kutatásnak a legkevésbé. A több ezer tárgyat számláló anyagból gazdag gyűjteményt, azaz magán múzeumot rendezett be Celldömölkön. Lázár jelentős magángyűjteményét ma a Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) őrzi.

A Ság hegy a hazai és a nemzetközi tudományos köztudatba 1939-ben, Mozsolics Amália Folia Archeologica-ban megjelent tanulmánya (2. számú kincs) révén került. A hegyről máig öt késő bronzkori kincslelet (köztük aranytárgyak) előkerüléséről tudunk. A tudományos feldolgozások sorában Patay Pál (kora bronzkor), Hunyadi Ilona (kelta emlékek) és Banner János (péceli kultúra) munkái következtek. Patek Erzsébet nevéhez fűződik (1968) a Lázár-gyűjtemény urnamezős kultúrához kapcsolható emlékeinek monografikus közlése, majd a Hallstatt kultúra tárgyainak összefoglalása (1993). Utóbbiban a hegy környéki tumulusok gazdag leletanyaga is szerepel. Jelentős teret szentelt a Ság hegy emlékeinek Kőszegi Frigyes (1988) a Dunántúl késő bronzkori régészetét taglaló művében. Az újabb nemzetközi tudományos szakirodalomból Svend Hansen monográfiáját (1994) kell okvetlenül kiemelni.

A bronz tárgyak archaeometriai vizsgálatát már Lázár Jenő elindította (1943), újabban pedig Czajlik Zoltán és munkacsoportja közöltek (1999) elemzéseket.

E rövid kutatástörténeti összefoglalóból is láthatjuk, a Ság hegy nemcsak a hazai, de a nemzetközi régésztársadalom számára is értékes lelőhelynek számít. Bár hiteles és jól dokumentált régészeti ásatás a hegyen ez idáig nem folyt, az ennek ellenére ismert hatalmas mennyiségű leletanyag bizonyítja, hogy a Ság hegy és a térség története elválaszthatatlan a szűkebb és a tágabb európai régió meghatározó folyamataitól.

Ilyen előzmények miatt, s mert a Ság hegy és környéke mindig a vasi régészeti kutatás peremterületének számított indítottunk kutatási programot a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Történelem tanszéke régésztechnikus képzése keretében, a Vas megyei Múzeumok Igazgatósága Savaria Múzeuma szervezésében a hegy környékén. Terepbejárásokat végeztünk, majd – és közben – 1995-ben Izsákfa és 2000-től máig Mesteri határában folytatjuk tanásatásainkat.

A környék régészeti kutatásának eredményei

Először is sajnálattal meg kell állapítani, hogy a kiválasztott területen közel két tucat topográfiailag azonosíthatatlan és közelebbről meg nem határozható korú lelőhelyet ismerünk. Ezek hitelesítő terepbejárását és pontos keltezését mielőbb el kellene végezni.

Újkőkor és rézkor (1. lista, 3. kép)

Mindössze 8 helyről van információnk e két korszakról. 5 helyen az újkőkor és 7 esetben a rézkor emlékeit ismerjük. A két korszak együtt 4 helyen fordul elő. Pontosabb időrendi besorolásra – a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján – mindkét időszakból csak 1-1 lelőhelyen (Tokorcs–Pityerdombi dűlő: DVK, Ság hegy: Pécel-badeni kultúra) van mód. A Ság hegyi Pécel-badeni temetkezéseket csak több, feltűnően ép edény alapján feltételezzük.

E kevés adatból – ami nyilván a kutatatlansággal magyarázható – csupán annyi állapítható meg: mindkét korszakban lakott volt a térség, s hogy a megtelepedésnél a Cinca- és a Kodó-patak teraszait részesítették előnyben.

Bronzkor (2. lista, 4. kép)

A teljes időszakot – a kezdetektől a korszak lezárultáig – 16 hely adatai reprezentálják. A megelőző korszakhoz képest árnyaltabb történeti rekonstrukcióra nyílik lehetőség. A közeli, Csöngéről származó (KEMENCZEI 1988. 40.) halomsíros hosszú kard (Rapier) és a szintén a vizsgált régión kívül, de a közelben található jánosházi tumulus (FEKETE 2004) a Halomsíros kultúra erőteljes jelenlétére utalnak. Bronz kincset 4 helyről (Alsóság: 1, Ság hegy: 5, Izsákfa: 1, Kemenesszentmárton: 2 /?/) említhetünk. Ezek között találunk a Halomsíros kultúrához köthető tárgyakat, de zömük az Urnamezős kultúra időszakának emlékanyagát gazdagítja. A Ság hegyen előkerült öntőformák, valamint a hegyről és környékéről ismert kincsleletek a kultúra centrális szerepű bronz feldolgozó – és talán vallási (9. kép) – központjáról vallanak. A legkésőbbi – már a kora vaskorba átvezető – emléket az alsósági (5. sz.) kincslelet jelenti. Az Urnamezős kultúra temetőit nem csak a Ság hegyről, de pl. a közeli Csönge (KEMENCZEI 1996) határából is ismerjük. Ugyaninnen egy talán áldozati tárgyként vízfolyás mellé elásott bronz kardról is tudomásunk van (ILON 1992).

Az intenzív bronzfeldolgozás és a központi telep kiépítése a táj erdőségeinek bizonyosan intenzív elpusztításával járt, esetleg ekkor (vagy a kora vaskorban?) és ennek következtében mocsarasodott el a hegy környéke. Ehhez a táj átalakításhoz a mezőgazdálkodás (megnövekvő létszámú lakosság ellátása) és a lakótelepek építése is hozzájárult.

A korszak egészében a Marcal révátkelőjének ellenőrzésében fontos szerepet játszottak a merseváti határban élők. (Ld. erről bővebben a mezőlaki mintavételezés feldolgozásánál írottakat a Marcal-völgye régészeti lelőhelyeiről.) A Ság hegyet övező és annak ellátásában szerepet vállaló, a kutatás kezdeti állapota miatt szórványos települési adatok jelenlegi ismereteink szerint csupán az urnamezős időszakban sűrűsödnek (3., 13–14., 16. sz.), amelyeket az elrejtett bronz kincsek (4–5., 8. sz.) csak megerősítenek.

Vaskor (3. lista, 5. kép)

Az adatok alapján valószínűnek tűnik, hogy a korábbi központi (9. kép) szerepű Ság hegy jelentősége a keleti Hallstatt kultúra idején ugyanúgy itt is fennmaradt, ahogy az a velemi Szent Vid és a góri Kápolnadomb esetében is megfigyelhető. A térség és közvetlen környéke számos halomsírja (9 helyen, pl. 10. kép) ezt megerősíti.

A kelta megtelepedés sem kerülte el a hegyet, s a központi szerep is megmaradhatott. Talán védelmében is szerepet játszott az a közösség, amely harcosának hamvakat tartalmazó sírját Celldömölk belterületén (3. sz.) mentették meg. Kemnessömjén, Mesteri és Izsákfa határának vízparti kistelepei a hatalmi centrum hátországát képezhették.

Nem valószínű, hogy ezekben az évszázadokban a környezetre nehezedő nyomás csökkent volna.

Római kor (4. lista, 6. kép)

A vizsgált régióban 19 helyről ismerjük a kor emlékeit. A Birodalom szerkezeti struktúrájában – a korábbiakhoz képest – azonban a Ság hegy szerepe megváltozhatott. A tudományos kutatás a közeli Somló hegy környékén keresi azt a települést, amelynek territóriumához tartozhatott a talán üdülőhelyként kellemes környezetet biztosító bazalt kúp, amely az intenzív föld- és szőlőművelésnek is kiváló terepet biztosíthatott. Ezt igazolják a Tokorcs határában előkerült kincslelet 10 789 db bronz pénze (SEY – MEDGYES – TORBÁNYI 1998) mellett a mezőgazdasági eszközök (őrlőkő alsó része, ekevas, csákányok, vaskolomp stb.), amelyeket 378 körül egy település közelében rejtett el hajdani tulajdonosa, valószínűleg egy „barbár" támadás miatt. A település feltárásából kapa és szőlőmetsző kés (MEDGYES 2002. XIV. t. 339.) is múzeumba került.

A kemeneskápolnai, mozaikpadlós villa lakói között romanizált, továbbélő kelták is lehettek az ún. bennszülött kerámia leletanyag (11. kép) tanúsága szerint.

Valószínűleg a Savaria – Bassiana – Arrabona útból ágazik el a Kemenesmihályfa – Kemenessömjén és

Vönöck határából ismert római kori út, amely bekapcsolta a provincia vérkeringésébe az előbb említett tokorcsi települést és a merseváti villát is. Egy ehhez – a Ság hegy nyugati oldalán haladó – csatlakozó másik útra települt talán a kemeneskápolnai és a Mesteri-intaházai villa.

A rendkívül intenzív mezőgazdálkodás és építő tevékenység további és már megfordíthatatlan változásokat idézhetett elő a tájban.

A népvándorlás- és a magyar honfoglalás kora (5. lista, 7. kép)

Ezt a néhány évszázadnyi időt csak szórványos adatok reprezentálják, ami pusztán azt a következtetést engedi meg: a terület lakott volt és mind az avarok, mind őseink megszállták.

Celldömölk, Vásárosmiske és Izsákfa avar kori emlékei közül vitathatatlanul az izsákfai késő avar kori temető (PLAJNER–SZAKSZ 1996) emelkedik ki 44 feltárt sírjával. Celldömölk és Kemenesszentmárton lovassírjai pedig csupán őseink térségbeli megjelenését igazolják.

Árpád- és középkor (6. lista, 8. kép)

A szláv őslakosságra a Kemeneshát és Kemenesalja kistáj elnevezések előtagja (kamen*ü* = kő, szláv eredetű: KISS 1980. 326.) utal, de régészetileg megfogható emlékanyagukat a mai napig nem ismerjük, vagy nem tudta elkülöníteni a kutatás.

A falvak egy részét királyi szolgáltató népek, földműveléssel és szőlőműveléssel (?) foglalkozó udvarnokok lakták. Vas megye pillanatnyilag ismert legkorábbi (11. század) és nagymértékben feltárt települése (11 házával és műhelyével, valamint közkútjával: (12. kép) Celldömölk alsósági városrészén, a Vulkán-fürdő területének megelőző feltárásán került elő. Második legnagyobb (1940: 12, 2001–2006: 420 sír) – szinte folyamatosan, a 11. század második felétől a 17. századig használt – temetőjének (13. kép) kutatása pedig Mesteri-Intaháza határában van folyamatban. Az ásatásokból ismert Árpád-kori falvak száma nyilván nem azonos a hajdan létezőkkel. Ezt példázza Boros(z)d Árpád-kori falu esete, amelynek helye közelebbről nem meghatározható (KISS 2000. 20.), de valahol Ság – Dömölk – Tokorcs területén lehetett. Netán azonos az előbb említett Vulkán-fürdőnél feltárt településsel? Esetleg Tokorcs határának még régészetileg sem azonosított településhelyével? Régészetileg még nem azonosítottak Nemesdömölk, Kiscell és Izsákfa középkori falvak sem, de az sem bizonyos, hogy a celldömölki Eltz-kastélynak nem volt-e középkori előzménye? Valójában még kutatatlan a Bokodi (Bokudi) főesperes központja, amelyre csak szórvány adatok és a Bokodpuszta helynév utal. A -háza utótagú helynév (pl. Sándorháza) 13–15. századi községet sejtet, amit viszont terepbejárási eredmények is igazoltak. Kissé jobban ismert a 14. századtól hiteleshelyként működő dömölki bencés apátság (KOZÁK 1961), amelynek komplexuma a Ság hegy bazalt tufájából épült.

Talán a tatárjárást követő királyi várépítési programként helyben bányászott anyagból épült meg a Ság hegy, mára nyom nélkül elpusztult (elbontott?) kő vára. Így kerülhetett sor a török korban a kemenesszentmártoni templom vártemplommá alakítására. A Bécs ellen, vagy egyszerűen csak az adóztatás illetve területfoglalás céljából vezetett török hadjáratok több esetben végeztek nagy pusztítást a mikrorégió településstruktúrájában és lakosságában.

A tájátalakítás és a településszerkezet változásait és állapotát ezt követően a II. József-kori (18. század vége) katonai felmérések térképlapjai rögzítik.

Lista:

A listákon és a térképeken is a települések betűrendje alapján rendeztük a lelőhelyeket.

The rescue sites have been classified in the lists and on the maps based on the alphabetical order of the settlements.

1. lista: Újkőkor és rézkor (3. kép)
List 1: Neolithic and the Cooper Age (Fig. 3)

1. Celldömölk–Ság hegy: Pécel-badeni település és temetője (BANNER 1956. 20–21.)
2. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta I.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
3. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta II.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
4. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta III.: újkőkori és rézkori településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
5. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: újkőkori és rézkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 150.)
6. Mersevát–Hímeskő: rézkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 148.)

7. Tokorcs–Pityerdomb dűlő: újkőkori (DVK) település (ILON–RASZTOVICS 2000. 181.)
8. Tokorcs–Kis haraszt: rézkori település (ILON–RASZTOVICS 2000. 181.)

2. lista: Bronzkor (4. kép)
List 2: Bronze Age (Fig. 4)

1. Celldömölk–Ság hegy: középső bronzkori hosszú tőr, késő halomsíros-korai urnamezős török, urnamezős település és temetői (KEMENCZEI 1988. 15., 25., 31., 69., LÁZÁR 1951. 37., PATEK 1968. 135–148.) és 5 (romándi horizont) bronz kincs (MOZSOLICS 2000. 37–39.)
2. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta, homokbánya: kora bronzkori hamvasztásos sír (ILON 2004. 214.)
3. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
4. Celldömölk–Izsákfa, Guta dűlő: korai urnamezős korú bronz kincslelet (1983, Fekete M. hitelesítő ásatása – publikálatlan, KEMENCZEI 1988. 62.)
5. Celldömölk–Alsóság, Puskin u.: bronz kincslelet a késő bronz- kora vaskor átmenetének időszakából (KEMENCZEI 1996. 470.)
6. Kemenessömjén–Radó-cser: késő bronzkori halomsírok (KÁROLYI 2004. 151.)
7. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: bronzkori és bronzkorvégi telep (ILON– RASZTOVICS 2000. 150.)
8. Kemenesszentmárton: két korai halomsíros kard és kurdi típusú bronzok (Mozsolics 1985. 134., KEMENCZEI 1988. 15., 20., KEMENCZEI 1991. 84.)
9. Köcsk–Berek alja: településnyom (1988, terepbejárás)
10. Mersevát–Hímes kő: kora- vagy középső bronzkori telep (ILON–RASZTOVICS 2000. 148., KÁROLYI 2004. 134. kép)
11. Mersevát–Falu feletti dűlő: késő bronzkori telep (ILON-RASZTOVICS 2000. 148.)
12. Mesteri–Egyes halmi dűlő I.: középső bronzkori településnyom (1984, 2001, terepbejárás)
13. Mesteri–Egyes halmi dűlő II.: település a késő bronz- kora vaskor átmenetének időszakából (2000, Ilon G. ásatása – publikálatlan)
14. Mesteri–Padoskertalja: település a késő bronz- és a kora vaskor időszakából (2004, terepbejárás)
15. Nemeskocs határa: urnamezős korú szórvány edények (leltározatlanok a Savaria Múzeum raktárában)
16. Vásárosmiske–Pet hegy alja: késő bronzkori településnyom (2003, ajándékozás)

3. lista: Vaskor (5. kép)
List 3: Iron Age (Fig. 5)

1. Boba: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 41., LÁZÁR 1955. 202.)
2. Celldömölk–Ság hegy: kora vaskori sír (LÁZÁR 1951. 37.) és település (FEKETE 1985.), kelta településnyom (KÁROLYI 2004. 163.)
3. Celldömölk–Deák F. u. 11.: kelta fegyveres sír (KÁROLYI 2004. 163.)
4. Celldömölk–Alsóság-Kismező: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 40., VADÁSZ 1997.)
5. Celldömölk–Alsóság-Homoki-alsó dűlő: kora vaskori (?) tumulus (1983, felmérés)
6. Celldömölk–Izsákfa-Mágorta: kora vaskori és kelta településnyom (1967, Károlyi M. ásatása – publikálatlan)
7. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta III.: kora vaskori és kelta telepnyom (ILON–RASZTOVICS 2000. 150.)
8. Celldömölk–határában a 88. sz. út hídja mellett, a Cinca-patak partján, az Ostffyasszonyfára vezető út torkolatával és az olajtárolókkal szemben kora vaskori (?), elszántott tumulusok (LÁZÁR 1951. 1. kép)
9. Kemenessömjén–"Ökörtilos" Kis mező és Cser dűlő között: kelta településnyom (ILON– RASZTOVICS 2000. 180.)
10. Kemenessömjén–Cser: kora vaskori (?) tumulusok (1939, Holéczy Z. ásatása – publikálatlan)
11. Kemenesmihályfa–Sisakdomb: kora vaskori (?) tumulus (1996, Ilon G. ásatása – publikálatlan)
12. Mesteri–Sándorháza melletti tumulus, Egyes halmi dűlő I.: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 40.)
13. Mesteri–Mesteri melletti tumulus: kora vaskori tumulus (LÁZÁR 1951. 37–40.)
14. Mesteri–Padoskertalja: kelta településnyom (2004, terepbejárás)
15. Celldömölk–Sasházi dűlő: kora vaskori (?) halomsír (2003, terepbejárás)

4. lista: Római kor (6. kép)
List 4: Roman Age (Fig. 6)

1. Celldömölk–Sándorháza: telepnyom (ismeretlen időpont, terepbejárás)
2. Celldömölk–Szél hossza: telepnyom (1962, P. Buócz T. ásatása – publikálatlan)
3. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta, Dercona-dűlő: villa (1962-63, P. Buócz T. ásatása – publikálatlan)
4. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta IV: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)

5. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta V.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
6. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta I.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
7. Celldömölk–Izsákfa, Bokodpuszta VI.: településnyom (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
8. Kemeneskápolna–Dombi-dűlő, Tanai-tag, Kis-rét, Bödönkúti dűlő: villa (1984, 2000: terepbejárás)
9. Kemenesszentmárton: római kori út a külterületen, amelyet a középkorban is használhattak. Legkorábbi ábrázolása 1830-ból a Vas Megyei Levéltár „Kemenesi Csernek rajzolatja" c. térképén tanulmányozható.
10. Kemenessömjén–"Ökörtilos" Kis mező és Cser dűlő között: településnyom (1988, terepbejárás)
11. Köcsk–Kisnyárkás: településnyom (1988, terepbejárás)
12. Köcsk–Berek alja: településnyom (1988, terepbejárás)
13. Köcsk–Piros dűlő: településnyom (1988, terepbejárás)
14. Mersevát–Kalingya: villa (1963, 1990, terepbejárás)
15. Mersevát–Cinca pataktól D-re I.: út és település épülettel (1983, terepbejárás)
16. Mesteri–Intaháza: villa (2001-től Ilon G. ásatása – publikálatlan)
17. Mesteri–Sándorháza dűlő II.: településnyom (2001. terepbejárás)
18. Mesteri–Padoskertalja: településnyom (2004, terepbejárás)
19. Tokorcs: település és kincslelet (MEDGYES 2002., SEY–MEDGYES–TORBÁGYI 1998)

5. lista: Népvándorlás- és magyar honfoglalás kora (7. kép)
List 5: Migration Period and the age of the Hungarian Conquest (Fig. 7)

1. Celldömölk–Zsidó temető, szórvány: 10. század második fele-végi lovassír (Kiss G. 2000. 21.)
2. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta, homokbánya: késő avar kori temető (PLAJNER–SZAKSZ 1996)
3. Celldömölk határa: 8. századi szórvány leletanyag telepet (?) sejtet (ILON–HAMVAS–MAROS-SZÉKY 2000. 24.)
4. Kemenesszentmárton: 10. század második felevégi lovassír (KISS G. 2000. 119.)
5. Vásárosmiske–Baksa-hegy, Teveli J. pincéje: avar kori sír (1956, Nováki Gy. leletmentése)

6. lista: Árpád- és középkor (8. kép)
List 6: Árpád era and the Middle Age (Fig. 8)

1. Celldömölk–Zsidó temető: 10. század 1. Boba–Butsfai dűlő: középkori Bucsfa falu és temetője (1988, terepbejárás)
2. Celldömölk–Ság hegy: Árpád- és középkori kővár, település és Árpád-kori temető (KISS 2000. 19–20.)
3. Celldömölk–Sándorháza: településnyom és erődítés (ismeretlen időpont, terepbejárás)
4. Celldömölk–Pórdömölk: település az Árpád-kortól, bencés apátság Boldogságos Szűz Mária temploma (KOZÁK 1961.) és gazdasági objektumai (2000, Ilon G. leletmentése – publikálatlan), valamint egy 11-12. századi temető (KISS 2000. 14–16.)
5. Celldömölk–Ság (Alsó- és Nagyság): udvarnokok települése és temploma az Árpád-kortól (KISS 2000. 20.)
6. Celldömölk–Alsó-dűlő, Vulkán fürdő és környéke: 11-16. századi települések (2003, terepbejárás és ásatás: Ilon G. és Pap I. K., 2005: Polgár P. – publikálatlan)
7. Celldömölk–Izsákfa (vagy Ságfő): település az Árpád-kortól
8. Celldömölk–Izsákfa-Kastélydomb: Árpád-kori vár
9. Celldömölk–Izsákfa-Bokodpuszta: Bokudi főesperesi központ (2003, leletmentés) és faluja, kora újkori temetője (PLAJNER–SZAKSZ 1996, MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
10. Kemenesszentmárton–r.k. templom a késő középkorban várrá alakítva (IVICSICS 1993) és faluja
11. Kemenesszentmárton–Felső-Marcal melléke: középkori telep (MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
12. Köcsk–Kisnyárkás: településnyom (1988, terepbejárás)
13. Mersevát–Hímeskő: település, templom és temető (MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999)
14. Mesteri–Felső-Mesteri: falu és Szt. Mihály temploma temetővel (VALTER 2004. 176–177.)
15. Mesteri–Intaháza: Árpád-, közép- és kora újkori temető (2001-től Ilon G. ásatása – publikálatlan)
16. Mesteri–Sándorháza dűlő II.: településnyom (2001, terepbejárás)
17. Mesteri–Padoskertalja: településnyom (2004, terepbejárás)
18. Nemeskocs–Parrag-dűlő, Hat-fai dűlő: középkori Parrag településnyoma (ismeretlen időpont, terepbejárás)

Irodalom:

BANNER 1956
Banner, J.: *Die Péceler kultur.* – Budapest, pp. 289 + Taf. CXX

BEHRE 1981
Behre, K. E.: The intepreation of anthropgenic inicators in pollen diagrams. – *Pollen et Spores* vol. XXIII. No.2: pp. 225–245.

BORHIDI 1961
Borhidi, A.: Klimadiagramme und Klimazonale Karte Ungarns. – *Annales Universitatis Sci. Budapestiensis de Lorando Eötvös Nominatae, Sectio Biologica,* 4: pp. 21–50.

CZAJLIK–MOLNÁR–SOLYMOS 1999
Czajlik, Z. – Molnár, F. – Solymos, G. K.: On the Origin of Late Bronze Age Semi-products Found at Celldömölk-Sághegy According to Electron-mikroprobe (EPMA) Studies. – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* pp. 35–46.

FEKETE 1985
Fekete, M.: Adatok a koravaskori ötvösök és kereskedők tevékenységéhez. *Beitrag zur Tätigkeit der früheisenzeitlichen Toreuten und Händler.* – *Archaeologiai Értesítő* 112: pp. 68–91.

FEKETE 2004
Fekete, M.: A jánosházi halomsír. *Das Hügelgrab von Jánosháza.* – In. ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. (ed. Ilon G.) Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. – Szombathely, pp. 157–181.

HANSEN 1994
Hansen, S.: *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. 1-2.* UPA 21. – Bonn

HUGHES–MATHEWES–CLAGUE 2002
Hughes, F.G. – Mathewes, R.W. – Clague, J.J.: Use of pollen and vascular plants to estimate coeismic subsidence at a tidal marsh near Tofino, British Columbia. – *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology* 185: pp. 145–161.

HUNYADI 1942, 1944
Hunyadi, I.: *A kelták a Kárpát-medencében.* – Budapest

ILON 1992
Ilon, G.: A településszerkezet és a fémművesség kapcsolatáról az Északnyugat-Dunántúl későbronzkorában. – In. A Dunántúl településtörténete IX. (ed. Somfai, B.) Veszprém, pp. 9–22.

ILON 1992
Ilon, G.: Csészésmarkolatú kard Csöngéről. *Ein Schalenkaufschwert aus Csönge (Komitat Vas)* – *Communicationes Archaeologicae Hungariae* pp. 19–22.

ILON 1999
Ilon, G.: A térség története az államalapításig a régészeti leletek tükrében. – In. *Ság hegy, Kemeneshát, Kemenesalja.* (eds. Boda, L.–Orbán, R.) Szombathely, pp. 32–39.

ILON 2004
Ilon, G.: Őskori temetkezések az utóbbi évtized Vas megyei ásatásain. Adatok a mellékletek és az eltemetett nemének kérdéséhez. *Vorzeitliche Bestattungen auf den archäologischen Ausgrabungen vom letzten Jahrzent im Komitat Vas.* – In. ΜΩΜΟΣ III. Őskoros Kutatók III. Országos Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés. (ed. Ilon G.) Bozsok–Szombathely 2002. október 7–9. Szombathely, pp. 211–242.

ILON–HAMVAS–MAROSSZÉKY 2000
Ilon, G. – Hamvas, I. – Marosszéky, B.: Adatok Vas megye avar kori és IX. századi településtörténetéhez. I-II. – *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2: 18–26, 3: 14–38.

ILON–RASZTOVICS 2000
Ilon, G. – Rasztovics, J.: Őskori lelőhelyek Vas megyében. Előmunkálatok Vas megye régészeti topográfiájához. Őskor I. *Prehistoric sites in Vas county.* – In: Válogatás a Berzsenyi Dániel főiskola .... 2. (ed. Ilon, G.) *Pannicvlvs Ser. B. No.* 5. Szombathely, pp. 145–235.

IVICSICS 1993
Ivicsics, P.: Kisebb végvárak, véghelyek Vas megyében. – In. *Studia Agriensia,* 14: pp. 289–310.

KÁRPÁTI 1898
Kárpáti, K.: Vasvármegye őstörténete. – In. *Vasvármegye* (eds. Sziklay-Borovszky) – Budapest, pp. 154–174.

KÁROLYI 2004
Károlyi, M.: NAPSZÜLÖTTEK. *Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt. Ancient cultures of Savaria before the romans.* – Szombathely, pp. 254

KISS 2000
Kiss, G.: *Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei.* Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 2. (eds. Kovács, L.–Révész, L.) – Szombathely, pp. 321

KISS 1980
Kiss, L.: *Földrajzi nevek etimológiai szótára.* – Budapest, pp. 727

KISS 1999
Kiss, T.: *Előkészületek Vas megye régészeti topográfiájához. Római kor.* Szakdolgozat, kézirat, BDF, Szombathely

KEMENCZEI 1988
Kemenczei, T.: *Die Schwerter in Ungarn I.* PBF IV, 6. – München

KEMENCZEI 1991
Kemenczei, T.: *Die Schwerter in Ungarn II.* PBF IV, 9. – Studtgart

KEMENCZEI 1996
Kemenczei, T.: Zur Deutung der endbronze- und früheisenzeitlichen Depotfunde Ungarns. – *Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie* 2. 470. és Abb. 13. 17-21.

KEMENCZEI 1996
Kemenczei, T.: Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien. *Folia Archaeologica* 45: pp. 91–131.

KOZÁK 1961
Kozák, K.: Jelentés a celldömölki középkori bencés apátsági templom feltárásáról. – *Archaeologiai Értesítő* 88: pp. 116–121.

KŐSZEGI 1988
Kőszegi, F.: *A Dunántúl története a későbronzkorban. The history of Transdanubia during the Late Bronze Age.* BTM Műhely, 1. – Budapest, pp. 220

LÁZÁR 1941
Lázár, J.: Néhány kiegészítő megjegyzés dr. Banner Jánosnak „Bádeni edények a Vas megyei gyűjteményekben" című értekezéséhez. – *Dunántúli Szemle* pp. 239–242.

LÁZÁR 1941
Lázár, J.: A sághegyi I. és II. bronzlelet ismertetése. – *Dunántúli Szemle* pp. 371–379.

LÁZÁR 1943
Lázár, J.: A sághegyi őskori telep bronzművessége. – *Dunántúli Szemle* pp. 280–287.

LÁZÁR 1951
Lázár, J.: A Sághegy-környéki hallstattkori tumulus sírokról. *Tumulus graves belonging to the Hallstatt period from surroundings of Sághegy.* – *Archaeologiai Értesítő* 78: pp. 36–42.

LÁZÁR 1955
Lázár, J.: Hallstattkori tumulus a Sághegy távolabbi környékéről. *Hallstattzeitliche Tumuli aus der weiteren Umgebung des Ságberges (Westungarn).* – *Archaeologiai Értesítő* 82: pp. 202–211.

MAROSI–SOMOGYI 1990
Marosi, S. – Somogyi, S.: *A magyarországi kistájak katasztere.* I-II. MTA Földrajzkutató Intézet Kiadványa – Budapest

MEDGYES 2002
Medgyes, M.: Késő római telep a „Tokorcs-i kincs" lelőhelyén. *Late roman Settlement at the Site of the Tokorcs Coin-Hoard.* – *Savaria Pars Archaeologica* 25:3. (2000-2002) pp. 99–132.

MÉSZÁROS–KÖVECSES 1999
Mészáros, M. – Kövecses, L.: *Előmunkálatok Vas megye középkori régészeti topográfiájához.* Szakdolgozat, kézirat, BDF, Szombathely

MOZSOLICS 1985
Mozsolics A.: *Bronzefunde aus Ungarn.* Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. – Budapest, pp. 235 + Taf. 286

MOZSOLICS 2000
Mozsolics A.: *Bronzefunde aus Ungarn.* Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkszentlászló. – Kiel, pp. 117 + Taf. 127

PATAY 1943
Patay, P.: Tallózások Vas megye őskorából. – *Dunántúli Szemle* pp. 263–271.

PATEK 1968
Patek, E.: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien.* – Budapest, pp 173 + Taf. CXL

PATEK 1993
Patek, E.: *Westungarn in der Hallstattzeit.* – Weinheim, pp. 177

PLAJNER–SZAKSZ 1996
Plajner, B. – Szaksz, B.: Az Izsákfa-bokodpusztai avar kori temetőrészlet. *Lapok Vas megye történetéből 1. Panniculus Ser. C.* No. 53. Szombathely, pp. 6

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK VAS MEGYÉBEN 1952-1989. (eds. Mayer, L.–Tóth, K.) – Szombathely, pp. 110

SEY–MEDGYES–TORBÁNYI 1998
Sey, K. B. – Medgyes, M. – Torbányi, M.: *Der spätrömische Münzschatzfund von Tokorcs.* – Budapest

SÜMEGI 1998
Sümegi, P.: Az utolsó 15000 év környezeti változásai és hatásuk az emberi kultúrákra Magyarországon. – In: A régésztechnikusok kézikönyve. (ed. Ilon, G.) – Szombathely, pp. 367–395.

SÜMEGI 1999
Sümegi, P.: Reconstruction of flora, soil and landscape evolution, and human impact on the Bereg Plain from late-glacial up to the present, based on palaeoecological analysis. – In. The Upper Tisa Valley. (eds. Hamar, J. – Sárkány-Kiss, A.) Tiscia Monograph Series – Szeged, pp. 173–204.

SÜMEGI 2001
Sümegi, P.: Környezetrégészet problémái Magyarországon. *The problems of environmentel archaeology in Hungary.* – In. ΜΩΜΟΣ I. Fiatal Őskoros Kutatók I. Összejövetelének konferenciakötete. – Debrecen, pp. 17– 51.

SÜMEGI 2002
Sümegi, P.: *Régészeti geológia és történeti ökológia alapjai.* – Szeged, pp. 260

TALABÉR–TÓTH 1999
Talabér, T. – Tóth, M.: Vas vármegye régészeti hírei a napi sajtóban 1900–1904. *Pannicvlvs Ser. B. No.* 4. (eds. Ilon, G. – Mayer, L.) – Szombathely, pp. 120

TAYLOR–GRIFFITHS–PEDELEY–PRINCE 1994
Taylor-Griffiths, H. – Pedeley, M. – Prince, I.: Radiocarbon-dated Holocene pollen and ostracod sequence from barrage tufa-dammed fluvial systems in hte White Peak, Derbyshire, UK. – *The Holocene* 4.4. pp. 356–364.

TROELS-SMITH 1955
Troels-Smith, J.: Karakterisering af lose jordater. – *Danmarks Geologiske Undersogelse* ser. IV, 3: (10)

VADÁSZ 1997
Vadász, É. V.: Das Hügelgrab von Kismező bei dem Ságberg. – *Zalai Múzeum* 8: pp. 27–38.

VALTER 2004
Valter, I.: *Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon.* – Budapest, pp. 327
VAS MEGYE FÖLDRAJZI NEVEI. (ed. Bárdosi, J.) – Szombathely, 1982. pp. 839
VENDEL 1959
Vendel, M.: *A kőzethatározás módszertana.* – Budapest, pp. 754
WILLIS–SÜMEGI–BRAUN–BENNETT–TÓTH 1998
Willis, K.J. – Sümegi, P. – Braun, M. – Bennett, K. D. – Tóth, A.: Prehistoric land degradation in Hungary: who, how and why? – *Antiquity* 72: pp. 101–113.
ZÓMOMI 1989
Zólyomi, B.: Magyarország természetes növénytakarója. – In. Nemzeti Atlasz (ed. Pécsi, M.) – Budapest, pp. 89
ZÓLYOMI–KÉRI–HORVÁTH 1992
Zólyomi, B. – Kéri, M. – Horváth, F.: A szubmediterrán éghajlati hatások jelentősége a Kárpát-medence klímazonális növénytársulásainak összetételére. – In. Hegyfoky Kabos klimatológus születésének 145. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés előadásai. MTA Debreceni Területi Bizottságának kiadványa – Debrecen-Túrkeve, pp. 60–74.

The history of Ság Hill's immediate vicinity as reflected by archaeological data and the survey of environmental archaeology

A geological trench for the purpose of a pollen analyses was marked south of the Ság Hill, nearly 3.000 air kilometers, at the boundary of Kemeneskápolna, in the foreground of Ság Hill, on the alluvial plateau of Creek Mágorta facing the hill foot region, 127 meters above sea level, in the latitude of 47° 18' north and in the longitude of 16° 58' east. The alluvium of the creek is surrounded by the hill foot surface from the northern, north-eastern direction and by a bench gravel wash jotting out from the western direction.

The survey boreholes were drilled by a drill-point driller. The geological borehole was drilled down to the gritstone layer of the creek alluvium, in other words to the footwall. Undisturbed core samples having a length of 40 centimeters were excavated in the course of the drillings. The fossil Pleistocene alluvial plains having a diameter of nearly 200 meters were selected for the purposes of pollen analyses and the survey boreholes, whilst a trench was dug into the bottom formed behind the Holocene creek ridge following the aforementioned survey boreholes, where samples having a length of 40 centimeters and a width of 10 by 10 centimeters and formed by 20 centimeter superimpositions were excavated. Samples were taken in each 10 centimeters to complete the pollen analytical tests.

The association referred to high volume turf water surface, wet muddy bottomland and a treeless environment (*Juniperus*) formed following deforestation. The water level of the paludal environment being shallow in the beginning period later rose, which the modification of the alga content also proved. The top sample indicated paludal environment, where plants *(Chenopodium album, Centaurea cyanus)* referring to agriculture also appeared. Based on the pollen content it may be probable that the former flora of the centuries from the second half of the Bronze Age (demonstrated by nut/*Juglans*) to the end of the Iron Age as well as its changes by man has been retraced in the trench section subject to survey. Said pollen analyses demonstrated massive flora modification and changes in landscape utilization following deforestation. In chronological terms, we may determine the trench more accurately following the effects of the radiocarbon survey in progress, likewise the deforestation level may be attached to the culture afterwards. Supposedly, the end of the reconstructed period is parallel with the Celtic era.

The archaeological rescue sites at the boundaries of the following settlements located in the immediate vicinity of the archaeological sampling process were taken into account: Boba, Celldömölk (and suburbs, former independent settlements, such as Nagyság/Alsóság/Ság, Izsákfa), Kemeneskápolna, Kemenes-

mihályfa, Kemenessömjén, Kemenesszentmárton, Köcsk, Mersevát, Mesteri, Nemeskocs, Tokorcs and Vásárosmiske totaling a region of cc. 200 km^2 involved in the survey. This zone used to be a blank area on the map of the archaeological research in the county and scarcely may we outline credible excavations. The most recent researches (in Tokorcs: Roman settlement, excavations at the boundary of Mesteri: Late Bronze – Early Iron Age settlement section, Roman villa and medieval cemetery, Celldömölk-Vulkán-bath: village from the Árpád era) may be added to collections as well as the excavations of Jenő Lázár conducted on Ság Hill and in the immediate vicinity of it. Based on the foregoing the following summary may be reported in an archaeological point of view:

The region of the hill had already been inhabited in the Neolithic (5 rescue sites) and in the Copper Age (7 rescue sites), when the terraces of Creeks Cinca and Kodó were favored. The presence of the Bronze Age was quite intense (16 rescue sites), especially in the periods of the Burial Mound and Urnfield Cultures. The industrial bronze processing as well as the construction of the central seat in case of the latter one certainly implied massive deforestation of the landscape and possibly at that time (or in the early Iron Age?) and owing to such phenomena the immediate vicinity of the hill altered into a paludal area. Agriculture (to assure supply to the increasing population) as well as the construction of habitation sites also contributed to such landscape conversion.

Based on the data available it seems probable that the central significance of Ság Hill in the early periods remained the same in the period of the Eastern Hallstatt Culture, just as such phenomenon was observed in case of St. Vid in Velem and the Chapel Mound of Gór. Several burial mounds (9 sites) found in the region and its vicinity also confirm the aforementioned facts.

Celtic habitation did not avoid the Hill either and the central role may have remained as well. This has been confirmed by the cremation burial of the warrior found in the inner area of Celldömölk and furthermore by the minor settlements located on the water banks at the boundaries of Kemnessömjén, Mesteri and Izsákfa. It is improbable that the pressure put on the environment in these centuries would have been reduced.

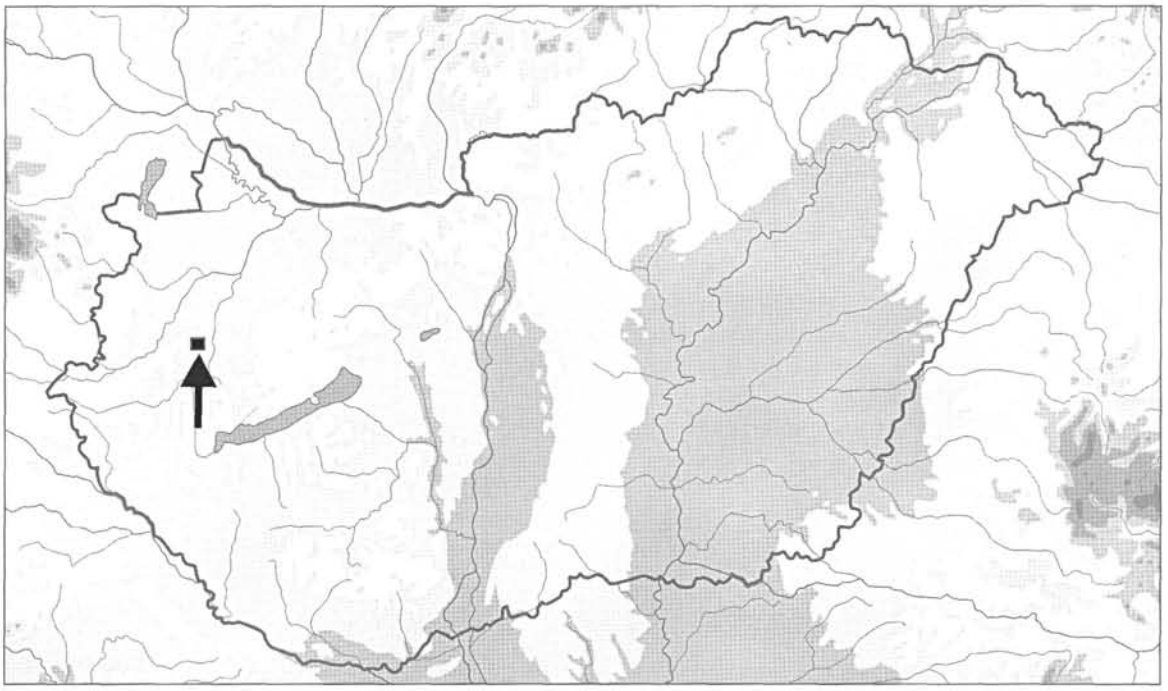
Artifacts from 19 Roman Age rescue sites were found, out of which the villas recovered in Tokorcs (treasure and settlement) – Mesteri–Intaháza and Kemenskápolna are important in a route research point of view.

The Avar artifacts recovered in Celldömölk, Vásárosmiske and Izsákfa (44 recovered graves) refer to the consecutive habitation of the area. The horse burials found in Celldömölk and Kemenesszentmárton only confirm the appearance of our Hungarian ancestors in the region.

The prefixes of the Kemeneshát and Kemenesalja micro regions refer to Slav prehistoric population, however their archaeological tangible memories are still unknown, or researches have been incapable to separate them.

Settlements of the Árpád era as well as from the Middle Age are scarcely known despite the fact that the earliest (11th century) settlement (11 houses and workshops and a public well) in Vas County excavated up to the fullest extent and known currently lies at the boundary of Celldömölk. The cemetery (1940: 12, 2001–2006: 420 graves) at the boundary of Mesteri-Intaháza used from the second half of the 11th century to the 17th century has outstanding significance as well, of which excavation has not been finished yet. Regretfully, the stone castle of Ság Hill has no tracks at all today.

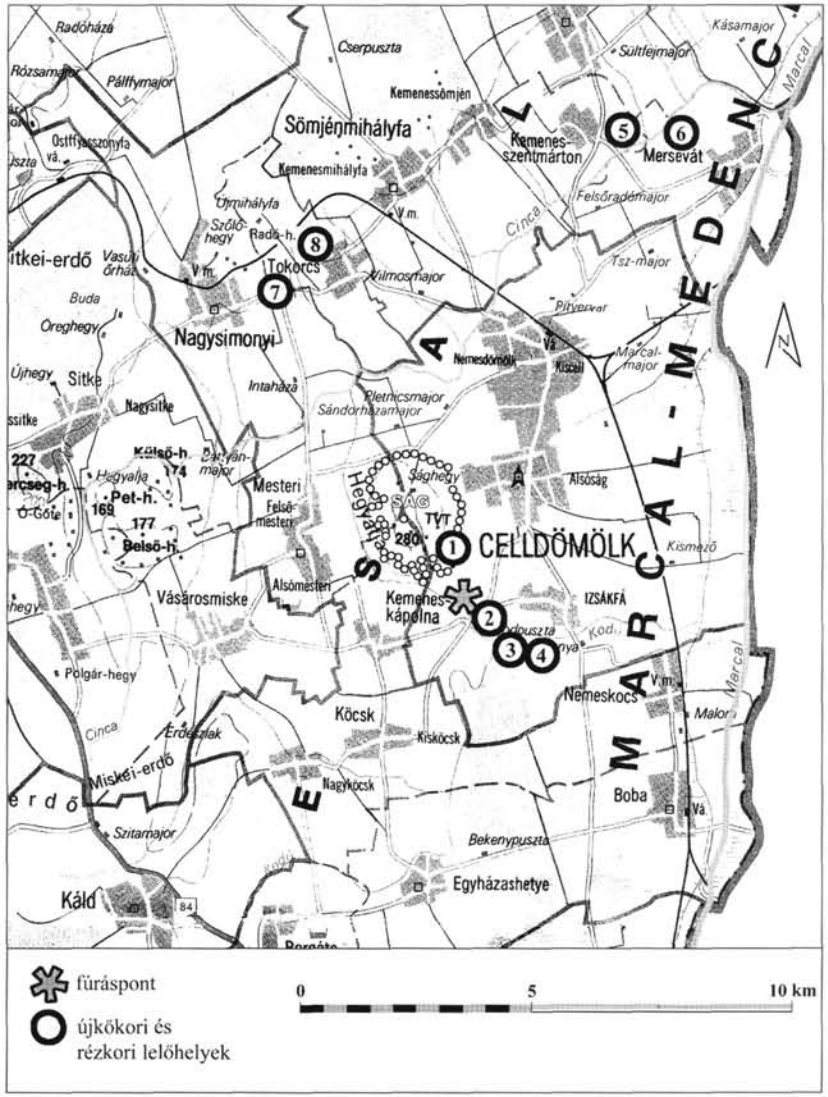
Translated by Zoltán Törőcsik

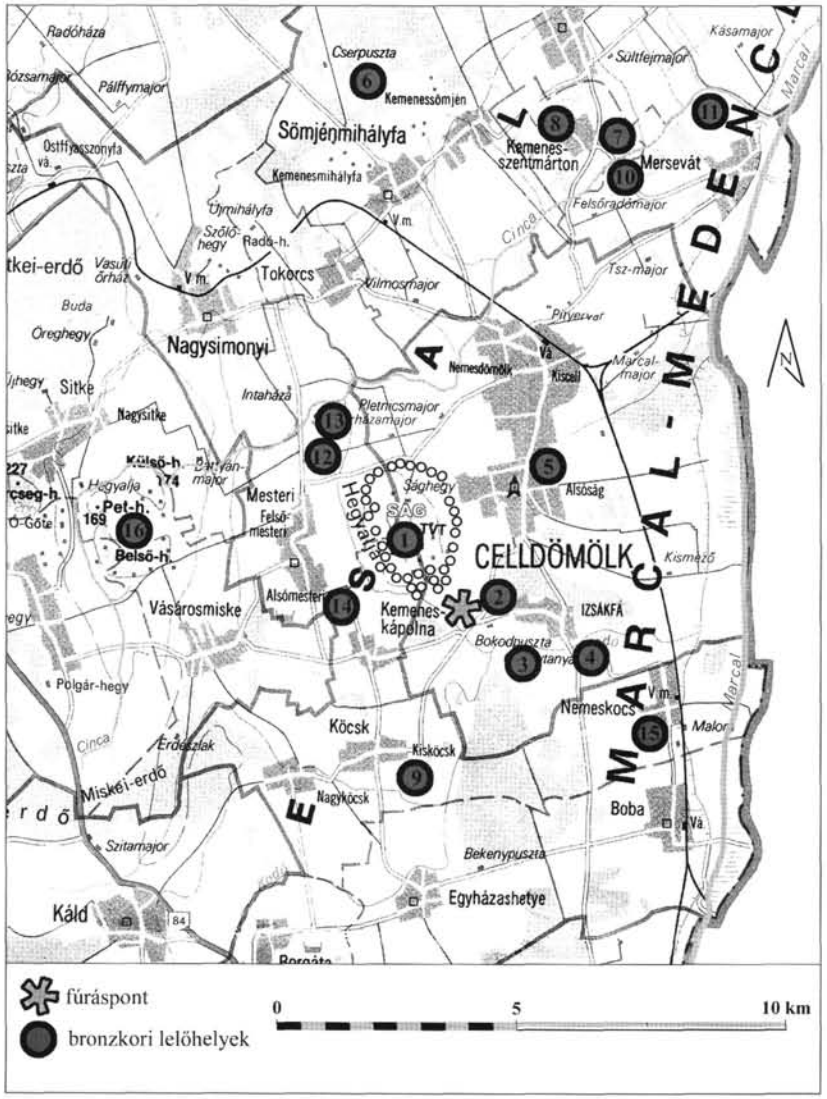
1. kép: Kemeneskápolnai szelvény elhelyezkedése Magyarországon
Fig. 1: Location of the Kemeneskápolna trench in Hungary

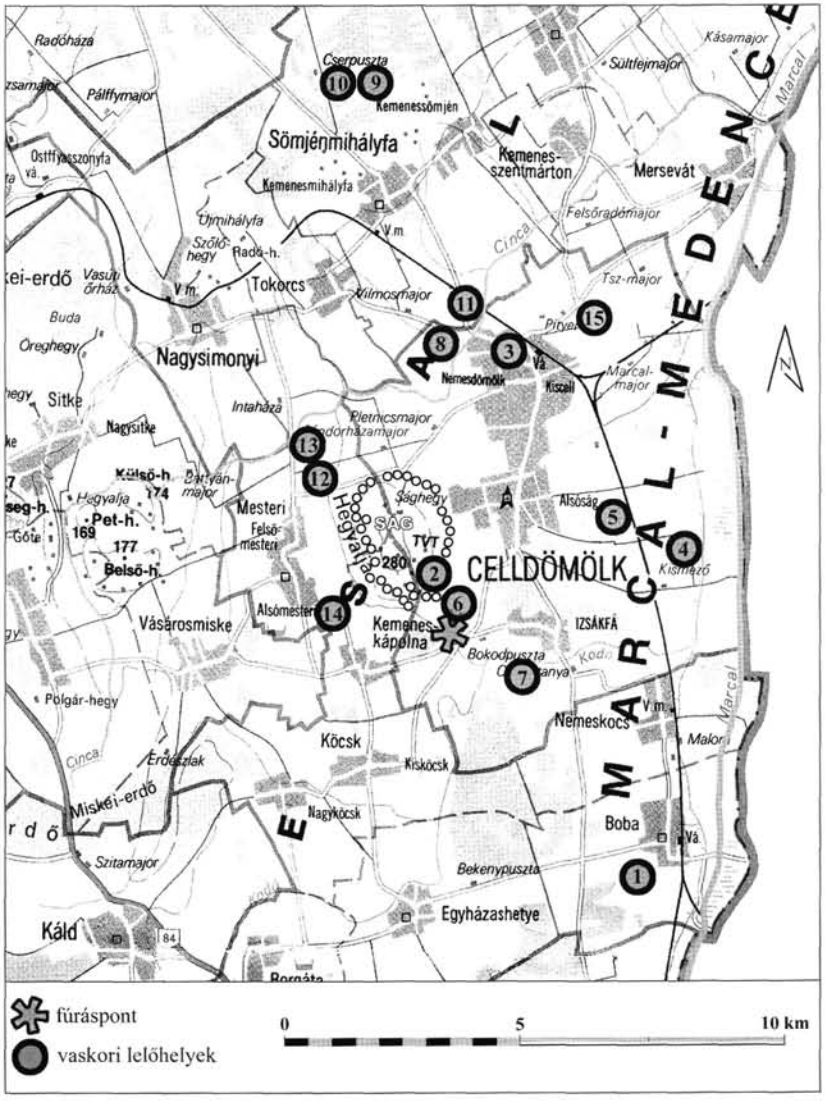
2. kép: Kemeneskápolnai szelvény környezetének morfológiai viszonyai
Fig. 2: Morphological conditions of the environment of the Kemeneskápolna trench

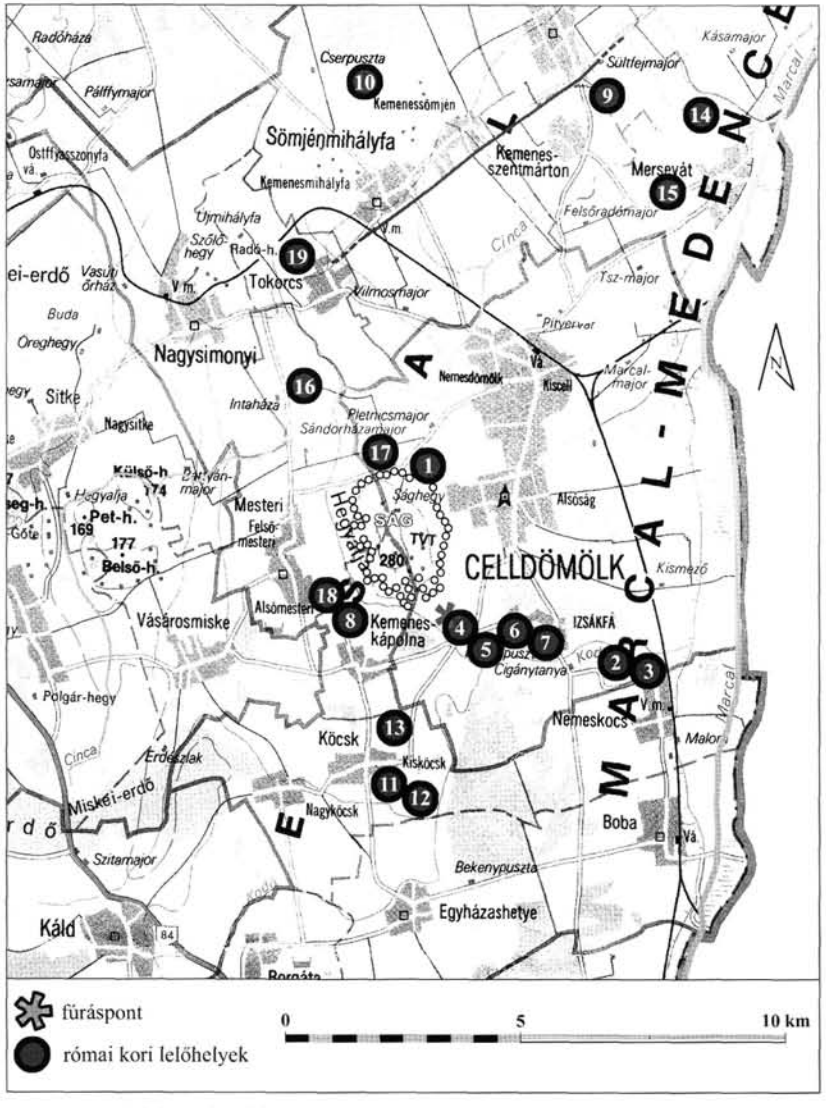
3. kép: Újkőkori és rézkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 3: Neolithic and Copper Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

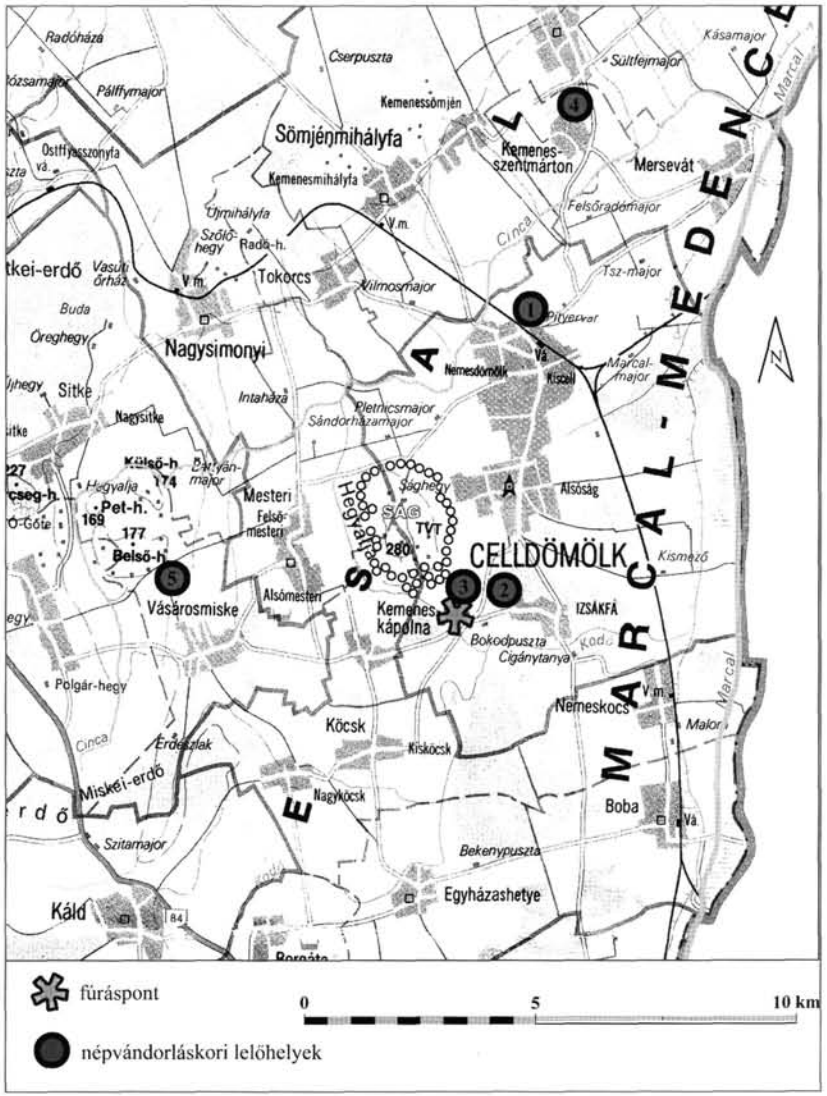
4. kép: Bronzkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 4: Bronze Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

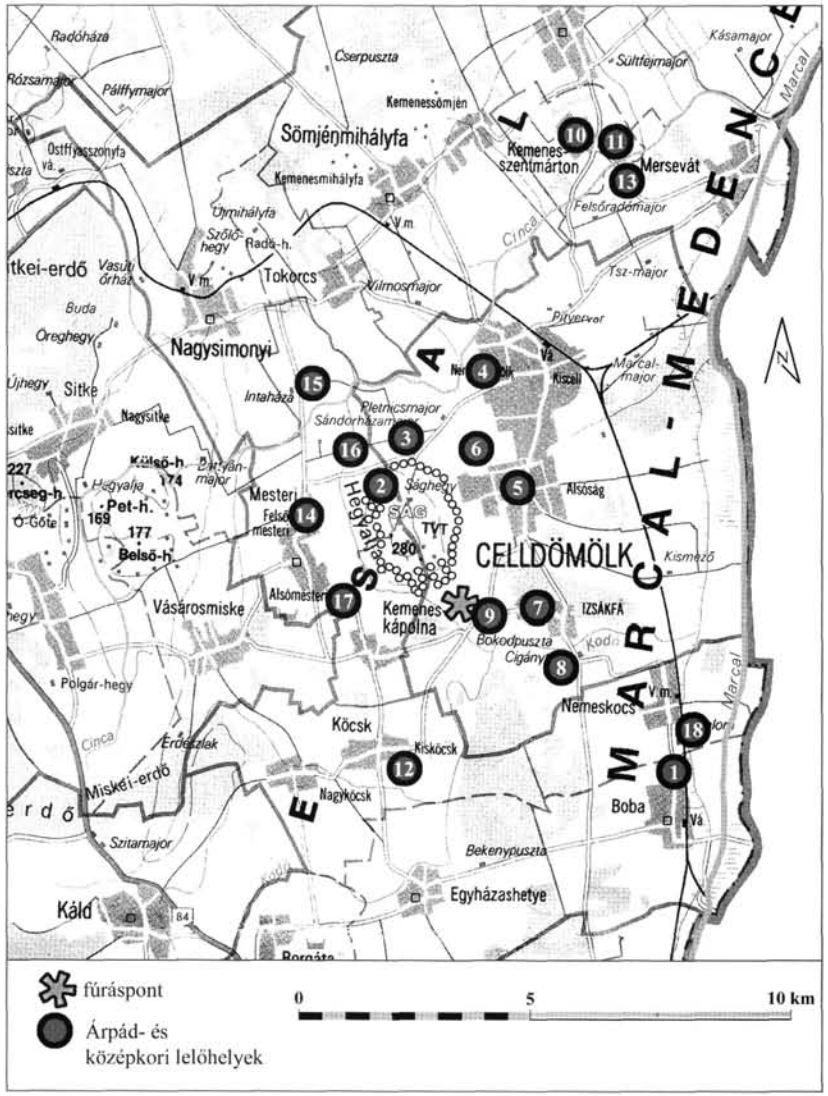
5. kép: Vaskori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 5: Iron Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

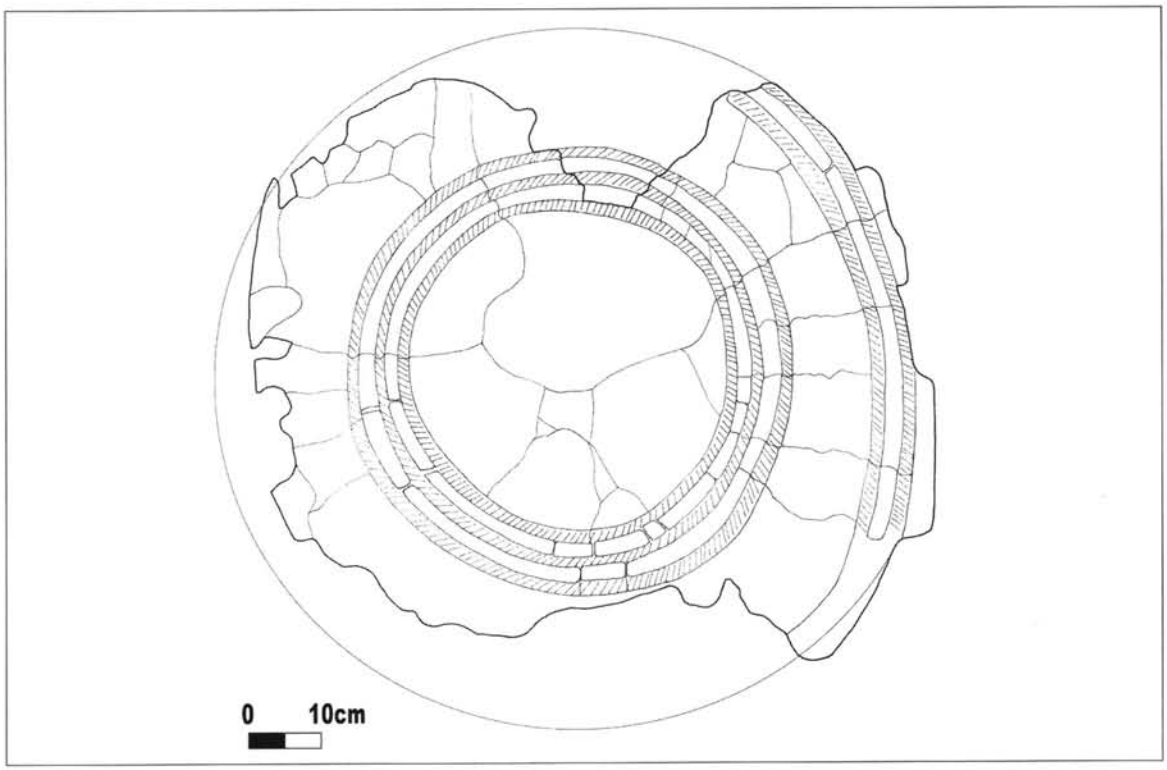
6. kép: Római kori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája)
Fig. 6: Roman Age archaeological rescue sites (by G. Vámos)

7. kép: Népvándorlás- és magyar honfoglalás kori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája) Fig. 7: Archaeological rescue sites from the Migration Period and the Hungarian Conquest (by G. Vámos)

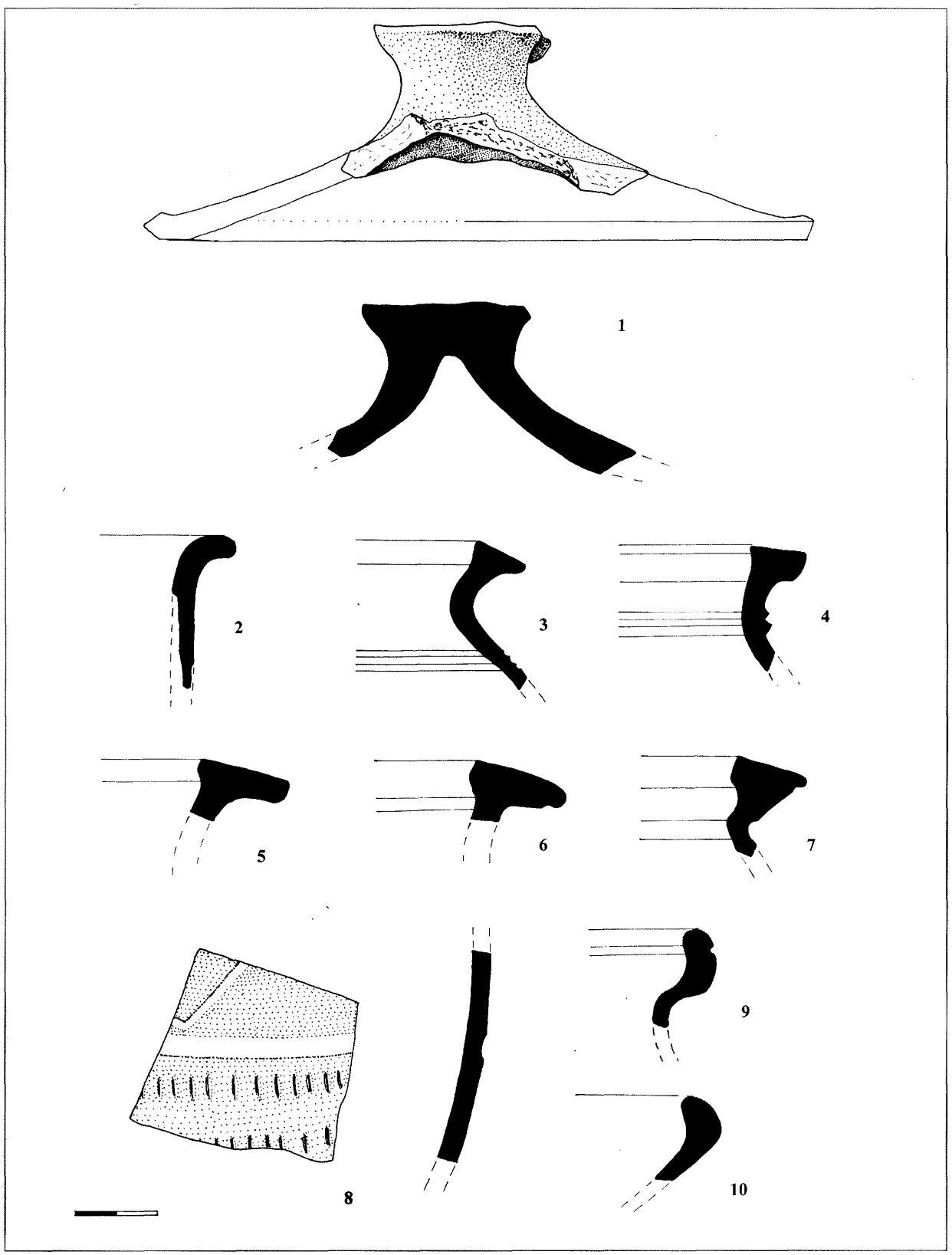
8. kép: Árpád- és középkori régészeti lelőhelyek (Vámos G. munkája) Fig. 8: Archaeological rescue sites from the Árpád era and the Middle Age (by G. Vámos)

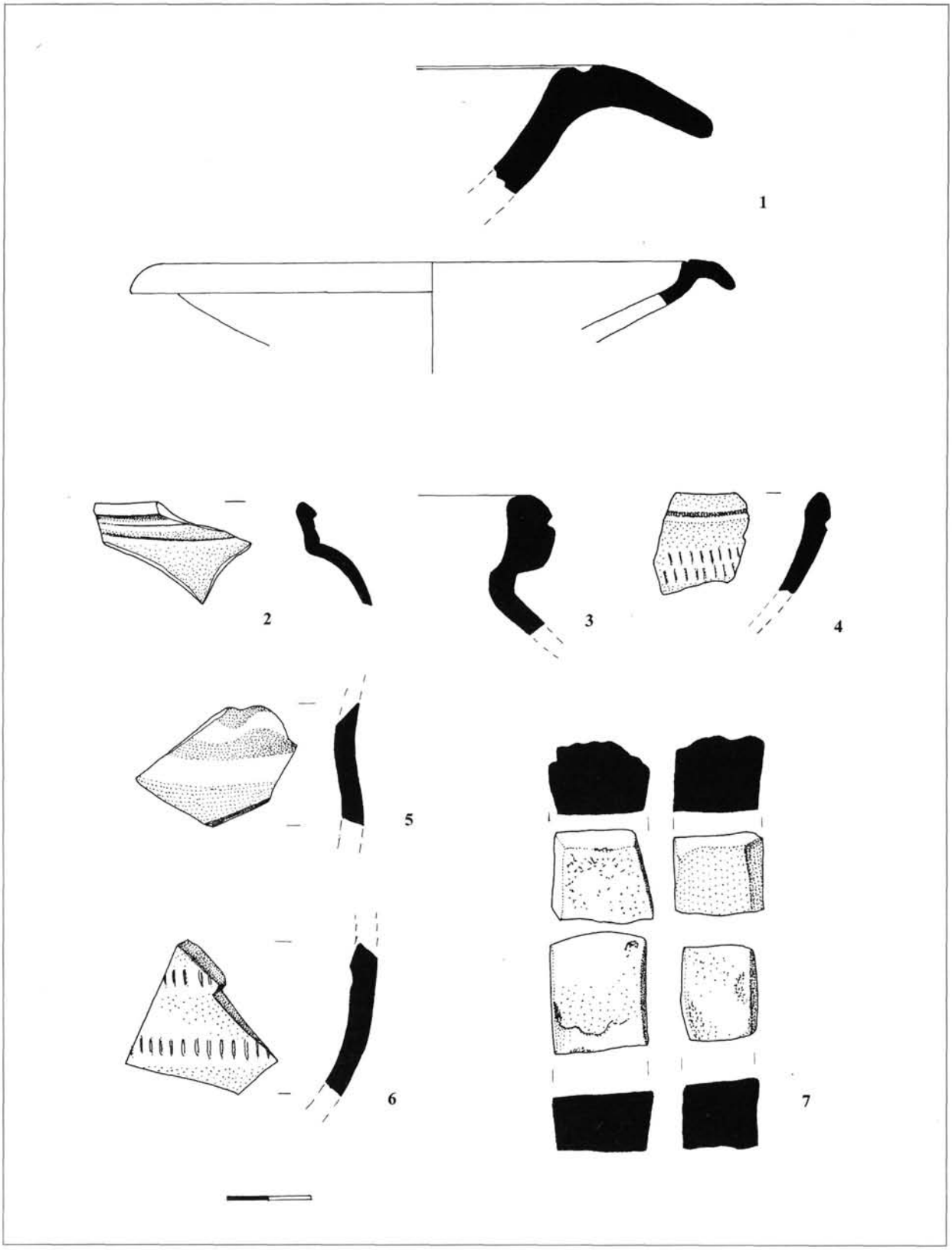
9. kép: Bronz- avagy vaskori napkorong (?) agyagból Lázár J. ásatásából a Ság hegyről (Mátyus M. rajza)
Fig. 9: Clay sun disc (?) from the Bronze or Iron Age as collected by J. Lázár on Ság Hill (drawing by M. Mátyus)

10. kép: Az ún. Sándorházi kora vaskori tumulus Mesteri határában (Ilon G. fotója)
Fig. 10: The so-called 'Early Iron Age tumulus of Sándorháza' at the boundary of Mesteri (photo by G. Ilon)

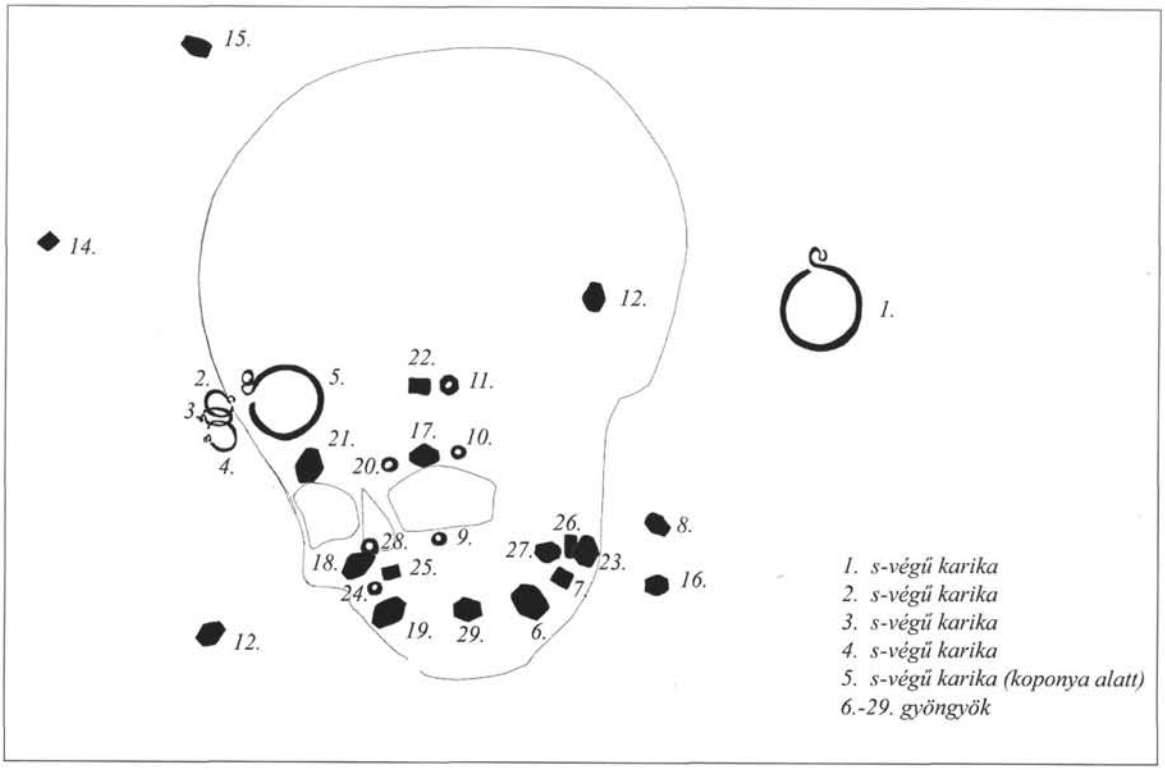
11/a kép: Válogatás a kemeneskápolnai római kori villa területén terepbejáráson gyűjtött tárgyakból (Mátyus M. rajza)
Fig. 11/a: A selection of the artifacts collected in the area of the Roman villa in Kemeneskápolna during field survey (drawing by M. Mátyus)

11/b. kép: Válogatás a kemeneskápolnai római kori villa területén terepbejáráson gyűjtött tárgyakból (Mátyus M. rajza)
Fig. 11/b: A selection of the artifacts collected in the area of the Roman villa in Kemeneskápolna during field survey (drawing by M. Mátyus)

12. kép: Kora Árpád-kori falu részletének légifotója, Celldömölk–Alsóság-Vulkán fürdő (Papp G. fotója)
Fig. 12: Aerial photo of the section of a village from the Árpád era, Celldömölk–Alsóság-Vulkán bath (photo by G. Papp)

13. kép: A kora Árpád-kori 86/2005. sír részletrajza (hajviselet) Mesteri–Intaháza temetőjéből (Vámos G. rajza)
Fig. 13: Section drawing (hairstyle) of Grave no. 86/2005. from the Árpád era in the cemetery of Mesteri–Intaháza (drawing by G. Vámos)

Kostyál László

Nemzetközi hírnév és permanens kompatibilitás

Lojalitás, neobarokk és szocreál viszonya Kisfaludi Strobl Zsigmond művészetében

Magas kitüntetései, díjai alapján Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) kétségkívül az elmúlt évszázad egyik leginkább elismert magyar szobrászművésze, hírneve messze túlterjed határainkon, alkotásai a világ számos pontján megtalálhatók múzeumokban és köztereken. Halálát követően, alkotói pályája mérlegének megvonásakor mégis hosszú ideig egyfajta bizonytalanság uralkodott a művészettörténészek között, és nevének említése a szakirodalomban évtizedekig alig fordult elő. Ennek alapvető okát nem művészi kvalitásának átértékelésében vagy az aktuális divatáramlatoknak az általa követett stiláris tendenciáktól történő eltávolodásában kell keresnünk. Sem alkotásainak művészi színvonala nem kérdőjelezhető meg, sem pedig a stiláris fejlődés nem alakította úgy át látásmódunkat, hogy az ő művészi törekvéseit az ötven évvel ezelőttihez képest sokkal időszerűtlenebbnek látnánk. Persze nem állítható, hogy az általa művelt klasszicizáló akadémizmus folyamatosan korszerű lenne. Inkább úgy fogalmazhatunk, hogy ez a művészi eszmélésének időszakában szinte egyeduralkodó szobrászati stílus a 19–20. század fordulójától egyértelműen kikerült a fejlődés fő sodrából, ennek ellenére az antik szépségeszményhez való ragaszkodásával egyfajta időszerűtlenség hatását kelti, s így a közönségre mindmáig jelentős hatással van.

A kialakult bizonytalanság gyökereit tehát nem művészetének formai vonatkozásaiban kell keresnünk. Sokkal inkább a tartalmi metamorfózisok azok, amelyek talán a szükségesnél is erőteljesebben akadályozták az objektív kép kialakítását. A szobrász felfogása egyébként hangsúlyozottan apolitikus volt, ennek jegyében az emlékműszobrászatot egyfajta történetírásnak tartotta, amelynek keretein belül a művésznek egyaránt nemes feladata lehet a múlt és a jelen kiemelkedő eszméinek, eseményeinek és tetteinek megörökítése.[1] A 20. század fejleményei egymást követték, és a történelem számos fordulópontja során Kelet-Európában csak azok a művészek maradhattak folyamatosan a felszínen, akiknek művészet-felfogása elegendő rugalmassággal bírt a mindenkori hatalomhoz történő igazodáshoz. A művészetéből élő szobrász számára az elsődleges jövedelemforrás többnyire a köztéri alkotásokból származik, ezek döntő többsége pedig hivatalos megrendelés nyomán készül. A szobrász helyzete kiszolgáltatottabb, mint a festőé vagy a grafikusé, így a kompatibilitás számára nagyobb jelentőséggel bír. Ha valakinek a pályája annyi történelmi sorsfordulón töretlenül ível keresztül, mint Kisfaludi Strobl Zsigmondé, szükségszerű, hogy művészete tartalmi oldalának elkerülhetetlen kacskaringóit formai állandóság hordozza, éppen olyan, ami időtlenségével (mondhatnánk permanens időszerűtlenségével) az adott tartalomnak is a maradandóság érzését kölcsönzi.

Az alábbiakban e folyamat alakulását vesszük górcső alá. Először azt vizsgáljuk meg, hogyan és miért vált a művész a klasszicizálás eltántoríthatatlan hívévé, másodszor pedig szemügyre vesszük azokat a történelmi fordulópontokat, amelyek pályája szempontjából is keresztútnak bizonyultak, s amelyekkel szembesülve a meghatározó döntéseket meghozta.

Művészeti nézeteinek, s ezen belül stiláris kötődéseinek kialakulásában saját bevallása szerint is fontos szerepet játszottak az 1896-os millenniumi ünnepségek és az azokon látott kiállítások. A tizenkét éves Zsiga ekkor járt először a fővárosban, találkozott a kor historizáló művészetével, és az ott szerzett benyomások élete végéig elkísérték.[2] Mikor néhány évvel később, 1901-ben beiratkozott az Iparművészeti Iskolába, majd 1905-ben a Mintarajziskolába, még nem merülhetett fel az akkori progresszív törekvések adaptálása. Az akadémikus oktatás hivatalos közege nemhogy a művészeti élet aktuális újdonságairól, Cézanne és Gaugin művészetéről, a nagybányai művésztelepről, de még a szecesszióról sem vett tudomást. Ennek ellenére Strobl legkorábbi ismert művei közül az 1906-ban készült, erőteljes dekoratív felhangokat sem nélkülöző *Gregersen Baby-portré* és

az egy évvel későbbi *Rózsi – Fekvő női akt* című egyértelmű szecessziós hatásról tanúskodik, utóbbi kétségkívül Rodin Danaidájának igézetében született. Igaz, a francia szobrásznál a felhúzott lábakkal fekvő akt hátát csaknem felfelé fordítja, Kisfaludi Strobl nőalakja pedig az oldalán fekszik, de ugyanúgy felhúzott lábakkal, s ugyanúgy elomló hajkoronával. A francia szobrász hatásának tulajdoníthatjuk, hogy a talapzat az ő művéhez hasonlóan a kompozícióba belefoglalt sziklafelszínt imitál. Arra is fel kell azonban figyelnünk, hogy Strobl éppen Rodin művének egyik lényegi mozzanatát hagyta figyelmen kívül, nevezetesen a fej és az alsótest ellentétes irányú csavarodása által keltett hullámzó dinamizmust, ami a drámai hatás eszköze, amelyre a zavartalan nyugalom általa szándékozott ábrázolásánál nincsen szükség.

Amint arról az életrajzi kötetében közölt műtermi felvételek is tanúskodnak, a szecesszió korántsem vált uralkodóvá Kisfaludi Strobl szobrain, feltűnését inkább csak az uralkodó trenddel történő próbálkozásnak, vagy egyenesen kacérkodásnak értékelhetjük. Esetében szó sincs az akadémikus közeg elutasításáról, az abból történő kivonulásról, azaz szecesszióról. Annak lényegét, a dekorativitásban feloldott elvágyódást soha nem tette magáévá. Más, korai alkotásai teljesen klasszikusak, *Gara Arnold festőművész* 1909-ben készített *portréja* pedig egyenesen a kubizmus jól felismerhető befolyásáról tanúskodik.[3] Ez nem csupán azért érdekes, mert előzmény nélküli művészetében, de azért is, mert csupán két évvel későbbi Pisasso a kubizmus zászlóbontásának is felfogható *Avignoni kisasszonyok* című képénél, és a stílus egyik legkorábbi hazai jelentkezése. Ebben az időben a szobrász még meglehetősen szerény körülmények között élt, és az éppen aktuális művészeti törekvésekről csak újságokból vagy szerencsésebb kollégái híradásaiból tájékozódhatott. A magyar kubizmus úttörője, Kmetty János első kubista festménye, *Önarcképe* 1911-ben, Párizsban készült, s felfogásában igen közel áll a Garaportréhoz.[4] A fej mindkettőn háromszög alakú, az arc egyes részletei kubusosan redukáltak. Különösen a büsztre jellemző, hogy a részletek helyett a tömeget, a kubust hangsúlyozza, ami egyébként nem jellemző Stroblra. Ez annak ellenére szembetűnő, hogy egyébként a két művészeti ág alkotásait nem szerencsés elemző összehasonlításnak alávetni. A szobrász egyetlen ismert ilyen irányú próbálkozása arra utal, hogy a formai részletek érzékeltetését, a látható valóságot a későbbiekben nem akarta feláldozni az absztrahált tömbök, a látható mögötti valóság oltárán. A kubizmus lényege, a művészi tömegábrázolásnak a látott valóságtól gyökeresen eltérő, de azzal egyenértékű módja nem indította további formai kísérletezésre.

1911-ben a szobrász a kecskeméti művésztelepen dolgozott, együtt többek között Iványi Grünwald Bélával, Perlrott Csaba Vilmossal, Mikola Andrással, Bornemisza Gézával. A művésztelep egyszerre vállalta a szecesszió és a nagybányai „neósok" törekvéseit, hangsúlyozva, hogy a hazai művészetnek már a Nagybányát követő fázisát képviseli.[5] Szobrászok csak ketten voltak (rajta kívül Csikász Imre), s egyikük sem tartozott a művésztelep progresszív szárnyához. Ennek ellenére a Párizst megjárt és a közelmúltban a magyar vadak művészetét bemutató kiállításon (MNG, 2006. márc. 21. – júl. 30.) is szerepeltetett festőkkel való alkotói közösség még annak ismeretében is elmélyíthette volna művészetében a szemléletváltást, hogy az a szobrászatban a festészettől eltérően és annál lassabban következett be.

1912-ben a Műcsarnokban kiállított *Finálé* című szobrával elnyerte a jelentős elismerésnek számító Rudics-díjat, ami megerősíthette abban, hogy a klasszikus stílussal jó úton jár. Sikere nem csak anyagi jellegű volt (a díjjal 6900 korona járt, ráadásul a szobrot a főváros saját képtára számára 2000 koronáért megvásárolta), hanem ennek révén hívta meg őt Zala György a Japán kávéház művészasztalához is, ami a szakmai körök komoly elismerésének számított.[6] A magyar képzőművészeti élet elitjének – a későbbi Szinyei Társaság magjának – törzshelye akkoriban a fal majolika díszítéséről elnevezett Japán kávéház volt az Andrássy úton. A központi művészasztal öregjei (Lechner Ödön, Szinyei Merse Pál, Zala György, Iványi Grünwald Béla, Fényes Elek, Ferenczy Károly, Thorma János, Réti István, Rippl-Rónai József, Csontváry Kosztka Tivadar stb.) körül kisebb asztalok mellett ültek a szavukat, véleményüket leső fiatalok, akiknek e jeles társaság esetleges invitálása nagy kitüntetésnek számított.[7] Kisfaludi Strobl ekkortól vált reményteljes tehetségből a többiekkel egyenrangú, elismert művésszé.

Korábban meglehetősen szűkös anyagi körülményei ezt követően tették lehetővé számára a jelentősebb külföldi tanulmányutakat. 1912 és 1913 nyarán a párizsi Julian Akadémia tanfolyamain fejlesztette tudását. Ezen a külföldi vendéghallgatók által nagy előszeretettel látogatott magánakadémián akadémikus stúdiumokat, elsősorban akt-rajzolást vagy mintázást tanultak a hallgatók. A modern irányzatokra érzékeny, Párizsba látogató fiatal magyar művészek a századfordulón nagy számban látogatták előadásait (Berény Róbert, Bornemisza Géza, Boromisza Tibor, Czóbel Béla, Csók István, Galimberti Sándor, Kernstok Károly, Kmetty János, Mikola András, Orbán Dezső, Perlrott Csaba Vilmos stb.), miután az itt korrigáló tanárok szemlélete magyarországi kollégáiknál lényegesen frissebb volt.[8] Strobl a Bölöni György által „magyar negyedként" emlegetett Montparnasse

bohém művészeivel együtt járt többek között a Julian akadémiához közeli Dôme kávéházba is. Itt nem csak a – francia és külföldi, elsősorban német – művészeti, de a társadalmi progresszió képviselői is előszeretettel megfordultak. Strobl évtizedekkel későbbi visszaemlékezései szerint az illegalitásban itt tartózkodó Lenint is többször látta.[9] A kávéházat Hermann Lipót a budapesti Japán kávéházhoz hasonló szellemi központnak, Adolphe Basler pedig egyfajta szabadegyetemnek látta, ahol a művészasztalok körül fontos kérdésekben születtek állásfoglalások. Hermann egy évvel barátja, Strobl előtt érkezett Párizsba, 1911-ben, amikor a magyar vadak többsége már hazatért, és a kávéház is túl volt már talán legfényesebb időszakán,[10] ennek ellenére pezsgett benne az élet, s ez utóbb Stroblt is lenyűgözte.

Amíg a magyar fiatalok többségére megtermékenyítően hatott a világ akkori kulturális fővárosának számító metropolisz kavargó sokszínűsége, újabb és újabb hullámokban kibontakozó avantgárd művészete, addig Kisfaludi Strobl szobrain ennek hatása nem érzékelhető. Az ő helyzete a magyar progresszív festőkétől annyiban eltérő volt, hogy klasszikus stílusa Párizsba érkezésekor már kikristályosodott, szakmailag és társadalmilag is elismerésben részesült, így mesterségbeli tökéletesedésre törekedett ugyan, stiláris továbblépésre azonban nem. Annak ellenére sem, hogy korábbi szecessziós és kubista próbálkozásainak megerősítésével, forrásával is találkozhatott itt. A vele egy évben született Bornemisza Géza 1903-ban, Mikola András 1905-ben, Orbán Dezső 1906-ban érkezett először Párizsba, vagyis az ottani hatások éppen a legfogékonyabb éveikben érték őket. Gaugin, Matisse és Picasso reveláció-szerű középpontba kerülése egyaránt az évszázad első évtizedében zajlott. A francia főváros az 1912-ben már huszonnyolc éves Strobl pályáján sokaktól eltérően nem jelentett igazi megvilágosodást és iránymutatást. Művészetére sokkal nagyobb hatással bírtak az itáliai tanulmányutak, amelyek során Firenzében és Rómában testközelből ismerkedhetett meg a reneszánsz művészet világhírű alkotásaival.

Alighanem a Rudics-díj elnyerésének is köszönhetően 1913-ban a szobrászt meghívták Horváth Mihály püspök és történetíró Szentesen felállítandó szobrának zártkörű pályázatára. A megtisztelő meghívás kis híján botrányba fulladt, ugyanis Telcs Ede azzal vádolta meg Kisfaludi Stroblt, hogy beadott tervét Izsó Miklós szegedi Dugonits-szobráról plagizálta. A pályázat zsűrije végül elvetette a vádat – hangsúlyozva, hogy a két szobor egyetlen közös vonása az, hogy mindkét figura reverendát visel –, és az emlékmű kivitelezésével végül őt bízták meg.[11] A vetélytárs részéről indult példátlan támadás[12] példátlan szimpátia-megnyilvánulást eredményezett. Július 12-én este a Gundel étteremben[13] mintegy 120 fős társaság ünnepelte emelkedett és vidám hangulatban Kisfaludi Strobl sikerét, Zala György és Lechner Ödön vezetésével, számos kolléga és barát részvételével. A reggelig tartó ünneplés másnap a Japán kávéházban ért véget.[14] Telcs hosszú időre kizárta magát e társaságból. Minden jel arra utal, hogy a „nagy öregek" egy részének, a Százados úti művésztelep – ahol alapító tagként 1912-től lakott – többi művészének, sőt publicisztikájában Molnár Ferencnek mellette történő kiállása nagy jelentőséggel bírt Strobl számára. Bár a Horváth Mihály-szobor a háború miatt csak jóval később, 1934-ben került felállításra, a döntés erkölcsileg is megerősítette, elismertségét is növelte, és végképp elkötelezte a követendő (és a Pólya Tibor által készített karikatúra szerint is jól jövedelmező) irány mellett.

A fiatal korában sokat nélkülöző Strobl pályája innentől egyenes vonalban haladt tovább – már amennyiben nem tekintjük irányváltásnak azt az alapvetően a művei tematikájában és részben hangvételében bekövetkező módosulást, amelynek során művészetében 1945 után a korábbi neobarokkos, patetikus hangvételű klasszicizmust a szocreál váltotta fel. Horváth Mihály-szobortervének sikerét követően nem ismerünk több próbálkozást részéről a kortárs művészeti irányzatokkal, érett és elismert művészként immár biztos volt önmagában. A századforduló nagy mestereinek (Fadrusz János, Zala György, Strobl Alajos, Róna József, Telcs Ede, Ligeti Miklós stb.) nyomdokaiba lépett. A következő évek nem a nagy szobrászi megrendelések időszakát képezték – csupán 1917-ben kapott köztéri megbízást Kassára, a gorlicei áttörés emlékművének elkészítésére, majd a tanácskormány alatt került felállításra az *Őszirózsás katona* –, de a háborút követően már ő a hivatalos megbízások egyik fő várományosa. Az 1920-as években a művészeti progresszió számára amúgy is kedvezőtlen időszak következett, Kisfaludi Strobl pedig egyre jobban eltávolodott e fejlődés fősodrától. Fülep Lajos 1923-ban az akadémikus emlékműszobrászatot szenvedélyes hangvételű, kétségkívül kissé erőteljesen fogalmazó tanulmányában a művészet határterületének tartotta, és a „való világ minden részletéig teljes karikatúrájának" nevezte.[15] Strobl ars poétikájában ezzel szemben úgy fogalmazott, hogy a művész legnagyobb mestere maga a természet. A művész feladata – tette hozzá – a természet jelenségeinek megalkotása, hozzáadva a saját egyénisége által sugallt mondanivalót.[16] A mondanivalót azonban a köztéri alkotások, és azokon belül a politikai emlékművek esetében többnyire nem a művészegyéniség sugallja, hanem a megrendelő határozza meg (ez nem feltétle-

nül jelenti azt, hogy egy személyben ő a programadó is). S mindenekelőtt az alkotás tartalmi szabadságának feladása, elvesztése, s kevésbé a klasszicizáló kánon és formavilág miatt kelt ki az emlékműszobrászat ellen Fülep. Kétségtelen, hogy írása nem volt hatástalan Kisfaludi Strobl későbbi megítélésére sem. Aligha bizonyulnánk azonban igazságosnak, ha egy, az adott korban és társadalomban tagadhatatlanul jelentős szerepet játszó emlékcsoport alkotóit a velük szemben a megbízóik által támasztott formai és tartalmi igények következtében pusztán mesteremberekké degradálnánk. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a művészi szabadság általában *adott keretek között* bontakozik ki, függetlenül attól, hogy azokat a megrendelő, a bemutatás helyszíne vagy akár a technikai lehetőségek szabják meg. A művészen nem kérhetőek számon, hisz meghatározásukhoz nincs semmilyen köze, azonban számon kérhető e keretek elvállalása, vagyis az adott megbízás teljesítése vagy visszautasítása. Utóbbi azonban – és ezt feltétlenül hangsúlyoznunk kell – nem művészeti kategória. Egy művész számára alig képzelhetőek el oly szűk keretek, hogy alkotó egyéniségének kibontakoztatására egyáltalán ne legyen lehetősége (gondoljunk az erősen kötött ikonfestés fejlődésére), és nem zárhatjuk őt ki a művészet köréből pusztán azért, mert elfogadta ezeket. Meghatározásukért a megbízó a felelős, többnyire nem személyében, hanem, tágabb értelemben, azt a közeget vagy társadalmat megszemélyesítve, amelyben tevékenységét kifejti. A művésznek persze van szabadsága a megbízás visszautasítására is, azonban ebben – megítélésem szerint – elsősorban emberi, és nem művészi szempontok vezérlik. A mindenkori ítésznek még az ellenszenves vagy megbotránkoztató tematikát is csak meglehetősen korlátozottan áll jogában a művésztől számon kérni, ellenkező esetben a 20. század művészetének jelentős részét kidobhatjuk az ablakon. Elutasítható az alkotó emberi magatartása, az adott témához való morális közeledése, de ettől függetlenül még készíthet magas kvalitású műalkotást. Ennek vizsgálatakor pedig egyedül abból indulhatunk ki, hogy milyen mértékben képes kitölteni a számára biztosított kereteket.

Az 1950-es évek időszaka Wehner Tibor megfogalmazása szerint „jobbára csak álművészeti alkotásokat teremtő periódusként vonulhatott be művészettörténetünk lapjaira."[17] A művészek számára – különösen a politikai emlékművek esetén – biztosított keretek ebben az időszakban olyan szűkek voltak, s számukra oly kevés mozgásteret biztosítottak, hogy a megfogalmazás e behatároltság szempontjából kétségkívül helytálló.[18] Ugyanakkor viszont Wehner a művészi produktumok iránt általa támasztott igényeket nem igazítja az alkotás körülményeihez (vagyis az adott keretekhez), ezért a feladatokat (az ideológiai háttértől függetlenül) teljesítő művészekre nézve egyértelműen dehonesztáló. Ha a művész iránt elvárás a korszerűség, utólag az nem kérhető tőle számon. Ha egy korszak kifejezetten álművészeti alkotásokat teremt, annak csak az lehet az oka, hogy álművészeti feladatokat fogalmaz meg. Éppen ezért az adott korszak utólagos (negatív vagy pozitív) értékelésének produktumai alapján van értelme, s az általa létrehozott alkotásokat csak mint a kor termékeit, és nem mint autonóm műalkotásokat nevezhetjük álművészetinek. Ezek az ilyen szempontból a priori álművészeti alkotások azonban a másik oldalról nézve – elvileg – a művész életművének kvalitásos darabjait is képezhetik.

Amíg Fülep elsősorban a kiüresedett tartalmi, és csak másodsorban a sematikus formai toposzok lelketlen alkalmazása okán állította pellengérre az akadémikus emlékműszobrászatot, a magát par excellence a művészeti változások felett állóan állandó szemléletűnek sugalmazó művészettörténet fél évszázaddal későbbi képviselői közül többen elsősorban a formai korszerűtlenséget rótták Kisfaludi Strobl szemére.[19] Tudomásul kell azonban vennünk, hogy amíg a 19–20. század fordulója körül kikristályosodó művészettörténet-tudomány számos jeles képviselője a mainál jóval nagyobb hangsúlyt helyezett a tartalmi vonatkozású, ikonológiai jellegű kutatásokra (*Hans Sedlmayr, Aby Warburg* stb.), a megváltozott és az egyre szerteágazóbb irányzatok révén mind bonyolultabb és áttekinthetetlenebbé váló 20. század folyamán a kortárs művészeti jelenségek ilyen irányú vizsgálata egyre inkább ellehetetlenülni látszott. A művészek tevékenységének központjában a formai-technikai extrémitás, a művészettörténészekében ezek dokumentálása és összefüggéseik feltérképezése állt. Egységes tartalmi megközelítés vagy kérdésfelvetés a különböző irányzatok többségét nem jellemezte, az egyes, mind bonyolultabban dekódolható magán-mitológiák interpretálása pedig az erőfeszítéshez képest kevés hozadékkal kecsegtetett, és sokszor maguk a művészek sem igényelték azt.[20] Korunk szakmai kulcsfogalma a korszerűség, s ezt elsősorban formalista szempontú követelménynek tartjuk. Bár minden kornak jogos igénye, hogy a műalkotásokban saját formavilágát lássa viszont, be kell látnunk, hogy ez nem lehet a megítélés egyetlen szempontja. Az ítélet-alkotás során ennél lényegesen összetettebb szempontrendszert kell érvényesíteni, amelynek során a műalkotás mellett keletkezésének körülményeit (vagyis a művészi szabadság adott pillanatban történő megélésének kereteit) is pontosan fel kell térképezni. A politikai emlékművek esetében a hangsúly ugyan kifejezetten a tartalmi komponensekre esik,[21] azonban nem vetíthetjük vissza pusztán saját elvárásainkat az adott mű keletkezésének korába,

hanem csak a vele szemben akkor támasztott elvárások vizsgálata után kérdezhetünk rá a későbbi korok emberét is megszólító gondolati összetevőkre.

A szentesi Horváth Mihály-szoborpályázat megnyerésével Kisfaludi Strobl Zsigmond rálépett egy útra, ennek a vége azonban még nem látszott világosan. Akkor még megjósolhatatlanok voltak azok a társadalmi változások, amelyek minden alkalommal módosítottak azokon a bizonyos kereteken. A kassai katonai emlékmű a háborús összeomlás következtében már nem készülhetett el. 1918 őszén, a polgári demokratikus forradalom mámorában mintázta a szobrász az *Őszirózsás katona* portréját, aminek jelentősége néhány hónappal később nőtt meg. A 20. század első hazai rendszerváltása 1919 márciusának végén rövid, mindössze négyhónapos munkáshatalmat eredményezett. E néhány hét alatt az energiáit tekintve külpolitikailag erősen lekötött ország új hatalmi struktúrája csak nagy vonalakban épült ki. A közéletben mindig aktív Strobl a Képzőművészeti Tanács Jóléti Bizottságának tagja lett,[22] s ezzel látszólag egyértelműen állást foglalt az új rendszer mellett. Az idő rövidsége miatt e periódusban új köztéri alkotások nem nagyon készülhettek, mégis, a munkásmozgalom nagy napjának, május elsejének megünneplésére megkülönböztetett figyelemmel készült az ország. A még be sem fejezett millenniumi emlékművet nagy vörös lepellel borították be, s rá egy hétméteres, csupán gipszből készült – hisz kiöntésére nem volt idő – Marx szobrot függesztettek (vezető szobrásza paradox módon Zala György volt).[23] Strobl Őszirózsás katonáját – megléte nyilván kapóra jött – a művész életnagyságúra felnagyította, majd három példányban is kiöntötték. A nagy ünnepre az egyiket az alagút Lánchíd felőli bejáratánál, a másik kettőt a Parlament előtt felépített Munka Házán helyezték el.[24]

Ahhoz, hogy a saját bevallása szerint soha nem politizáló Strobl ekkori szerepvállalásának mélységét pontosan meghatározzuk, elmélyült levéltári kutatásokra lenne szükség, azonban úgy tűnik, hogy sem az inkább társadalminak, mintsem politikainak tekinthető megbízatása, sem pedig eredetileg dokumentatív szándékkal készített kisplasztikájának[25] kétségkívül politikai propaganda céljára történő felhasználása révén nem lépett a politikai helyzetet, de még a művészeti életet aktívan irányítók sorába sem. Sodródott az eseményekkel, mindenekelőtt dolgozni akart, de nem kompromittálódott. A kérészéletű munkáshatalom bukása utáni kemény megtorlások során az ő felelősségét is feszegetni kezdték. A sajtóban megjelent egyik cikk mögött állítólag nem más, mint Zala György állt. Strobl életrajzában leírja, hogy egy alkalommal egy vasúti útitársának kifakadt a kegyetlen atrocitások ellen, s ennek egyik fültanúja feljelentette. Szigorú bírósági megrovást kapott, ennél súlyosabb retorzió azonban nem érte, és az ellene szóló támadásokra is felelt az *Észak* irredenta *szobrának* elkészítésével 1920-ban.[26]

Bár a már említett köztéri szobrai sem nélkülözték a politikai felhangot, a Szabadság térre felállított négy irredenta szobor egyikeként készült Észak az első igazi politikai emlékműve. Az irredentizmushoz az utóbbi hatvan évben, de különösen 1945–1990 között erősen degradáló képzetek fűződtek, 1920-ban azonban ez nem számított másnak, mint a nemzeti szellem legtisztább érvényesülésének.[27] Abban, hogy Strobl az *adott keretek között* elvállalta a szobor készítését, több szempont is érvényesülhetett. Először is a megélhetést, a jövedelmet biztosító munka, amit az ember ritkán utasít vissza. Másodszor a fájdalmas és igazságtalan trianoni döntés miatt érzett általános elkeseredés személyes tükröződése. Harmadszor az, hogy a köztéri alkotás megrendelése mindig az alkotó iránti megbecsülés jele. Negyedszer talán éppen politikai megbízhatóságának hangsúlyozása. Emlékiratában mindenesetre e szobrát éppen csak említi (mindössze másfél sort szentel neki), amiben persze szerepet játszhatott az is, hogy megjelenésekor csupán huszonnégy év telt el a monumentum hivatalosan ekkor is helyeselt ledöntése óta. Nem tudhatjuk, mi játszódott le a művész lelkében, s azt sem, hogy pontosan tisztában volt-e döntésének egész pályájára kiható fontosságával. Mindenesetre e szoborral átlépte a Rubicont, s innen visszaút már nem is nyílhatott. Az irredenta szobrok, köztük az Észak szobra a két világháború közötti magyar politikai elit világlátásának és eszmeiségének allegorikus formában történő, tökéletesen adekvát leképezése. E ponton vált „hivatalos" művésszé, s itt hangsúlyozni kell, hogy e jelző semmilyen értékítéletet nem tartalmaz, csupán egy jelenség lényegére utal. A következő években sorra jelentkeztek ennek számára nézve pozitív következményei, hősi emlékművekre és más köztéri szobrokra szóló megbízások, tanári kinevezés a Képzőművészeti Főiskolára (1925, együtt Sidló Ferenccel és Szentgyörgyi Istvánnal), folyamatos szerepeltetése külföldi kiállításokon (Christiania, Bécs, London, Varsó, Philadelphia, Pittsburg, Barcelona, Göteborg, New York, Velence stb, számos elismeréssel). E feladatokra tehetsége, szorgalma, szakmai tudása révén tökéletesen felkészült, és a fentiek alapján a megfelelő háttér is biztosított volt. S hogy a kurzus hivatalos művész-elitje mennyire zárt és állandó volt, hűen illusztrálja az a tény, hogy az 1937-es világkiállítás magyar pavilonját díszítő domborműveket Kisfaludi Strobl ugyanúgy Sidló Ferenccel és Pásztor Jánossal közösen készítette, mint egykoron a Szabadság téri irredenta szobrokat (csupán Szentgyörgyi István maradt ki közülük).[28]

A négy szobrász két évvel korábban (1935) a Corvin-koszorút is együtt vehette át.

Az 1930-as években idejének jelentős részét Londonban töltötte, ahol egészen 1939-ig önálló műtermet bérelt.[29] Az európai politikai ellentétek mind erőteljesebb kiéleződése arra indította az angol arisztokrácia és politikai elit tekintélyes részével kitűnő kapcsolatot ápoló, számos korifeust portretírozó szobrászt, hogy kultúrmissziós tevékenységet vállalva próbálja meg közvetíteni a magyar érdekeket az ellenséges nagyhatalom fővárosában. Nem volt diplomata, e tevékenységre semmilyen hivatalos felkérést nem kapott, csupán lelkiismerete indította lehetőségeihez mérten a cselekvésre. Aligha járnánk közel az igazsághoz, ha kisebb-nagyobb szolgálatait politikai lojalitásából eredeztetnénk, inkább hazaszeretetét és általános segítőkészségét kell mögötte látnunk. 1939 áprilisában például néhány angol parlamenti képviselő a parlament alsóházának különtermében búcsúvacsorát rendezett Barcza György nagykövet és Kisfaludi Strobl Zsigmond tiszteletére, ahol biztosították a vendégeiket, hogy folyamatosan figyelemmel kísérik a magyarok függetlenségük biztosítása érdekében tett lépéseit. Kisfaludi Strobl maga és a magyar művészek nevében is megköszönte az ünneplést.[30]

A mind szélsőségesebb politikai polarizálódás jeleként ebben az időben újra felerősödtek a személyét ért szélsőjobboldali támadások. Az általa több forduló után végül megnyert Madách-szoborpályázat kapcsán felemlegetik szabadkőműves múltját (sőt, ilyen alapon a vele történő szimpatizálással a zsűri elnökét és több tagját is megvádolják), és baloldali kapcsolatait, s úgy vélik, ennek révén a nemzeti szempontból méltatlan személy kapta a megbízást. Ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy Strobl a háború után csak a művészetének él, s ezzel lojalitása hiányának hamis látszatát igyekszenek kelteni.[31] Négy évvel később, 1942-ben ugyanabban a lapban egy egészen rosszindulatú írás jelent meg róla, többek között „agyonreklámozott világnagyság"-nak titulálva, aki „a portrészobrászatba vetette magát".[32] E méltatlan és kisstílű megnyilvánulások csak azért érdemelnek említést, mert jelzik kompatibilitásának mezsgyéit. Feltehető, hogy a támadások indítóit legalább annyira zavarták a szobrásznak az angliai elittel fenntartott szívélyes kapcsolatai, mint a vele szemben felhozott többi vád. S emellett nem számított előttük az, hogy az angol előkelőkhöz hasonlóan elkészítette nem csak a hazai vezetők, de a német és az olasz államfő portréit is.

A második világháborút követő években Magyarországon teljesen új hatalmi struktúra alakult ki, a teljes politikai elit lecserélődött. A hatalom az orosz hadsereg, majd – rövid átmeneti időszak után – annak kegyencei kezébe került, akik ingatag legitimitásukat többek között a kulturális élet folyamatosságának látszatával igyekeztek megerősíteni. 1945. szeptember elsején az új magyar kormány honvédelmi minisztere, Vörös János – Vorosilov marsallal egyetértésben – megbízta Kisfaludi Stroblt a Gellért-hegyi Felszabadulási emlékmű elkészítésével.[33] A művész szabadságának kereteit még szűkebbre szabták, az orosz konzulensek több alkalommal is módosították elképzeléseit.[34] A nagytekintélyű, valóban Európa-szerte ismert szobrász soha nem emlegette föl művészi önérzete megsértését, bár a bizalmatlanság aligha volt ínyére. Az adott helyzetben azonban nemigen volt választása. A háború és az ostrom ezernyi kínja után végre élni és dolgozni akart. Jövedelemre és alkotói célkitűzésekre volt szüksége. Ha nemet mond, a bizonyosra vehető mellőzésen túl múltja miatt komoly politikai retorziók is érhették volna. Horthy, Gömbös, Hitler, Mussolini portré-készítője aligha számíthatott volna jóindulatra, ha e szimbolikus, monumentális emlékmű elkészítését visszautasítja. Az új hatalomnak azonban szüksége volt rá, neki pedig szüksége volt a munkára, és – ilyen az ember – szüksége volt a hivatalos elismerésre is. Az újabb keresztúthoz érkezve ismét a folyóvölgyet választotta. Látszólag nem is vett tudomást az ideológiai váltásról, pontosabban magától értetődő természetességgel követte azt – így változott a barokkos, idealizáló patetikus hangvétel (szocialista) realizmusra. Az új hatalom a klasszikus kánont és formaadást ugyanúgy ideológiája legoptimálisabb tolmácsolójának tekintette, mint a háború előtti kurzus.

Pályatársai, s a társadalom jelentős része persze nem értett egyet Strobllal, akit a hivatalos körök azonnal elhalmoztak kegyeikkel. Úgy tűnik, a szobor felavatását követően a szobrász körül egy időre megfagyott a levegő, ami csak lassan engedett fel. „Mikor a nagy mű elkészült, a kritika nem adott egy jó szót és én hiába vártam a rendelést. A levelek tömegeit hozta a posta, egyszerű, névtelen emberekét. A szakmám kivetett magából... Nem a Párt vezette ezt a szakmát, ami örvendetes lett volna, hanem egy klikk uralkodott, ami hiba, sőt bűn..." – kesergett a művész a Szabad Nép riporterének 1949 augusztusában.[35] 1950 szilveszterén egy másik riportban pedig így fogalmazott: „A művészet elvesztette kapcsolatát, közérthetőségét a néppel és az élettel! Ez volt a helyzet a felszabadulás utáni két évben."[36] A két nyilatkozat nyilván nem növelte Strobl népszerűségét, s talán későbbi kedvezőtlen megítélésében is közrejátszhatott. A kultúrpolitikának viszont olyan művészekre volt szüksége, akiket minél szorosabban magához köthet. Mintha ismerték volna a szélsőjobboldali lapban tíz évvel korábban megjelent támadást a művész ellen, s politikai aktivitásának abból kicsendülő hiányolását, a jelentős megbízások mellett agitatív állásfoglalásokat

és a hatalmi bázison létrejövő és azt erősítő társadalmi szervezetekben történő folyamatos és intenzív részvételt is igényeltek tőle. 1950-ben őt bízták meg a Sztálin 70. születésnapjára ajándékul tervezett Hálaszobor készítésével (másolata a Szabadság-téren is felállításra került), s ezzel párhuzamosan részt vett a Sztálin-szobor pályázatán, ahol a már erősen szűkített második fordulóra is meghívásra került (az ötvenes évek legmonumentálisabb szobrászi megbízását végül Mikus Sándor kapta). Számos utazást tett a Szovjetunióban, interjúkban, előadásokon népszerűsítette az ottani életet és művészetet, a hivatalos ideológia művészeti vonatkozásait, reprezentatív vezetőségi tagja lett a Szovjet-Magyar Baráti Társaságnak, a Hazafias Népfrontnak, a Magyar Képzőművészek Szövetségének és több más hasonló jellegű szervezetnek. 1950-ben Végvári Lajos még megjegyezhette az „Első Magyar Képzőművészeti Kiállítás" kapcsán, hogy „Kisfaludi Strobl Zsigmond munkásszobrai nélkülözik az új típusú dolgozók jellemvonásait",[37] de az ilyen hangok a következő években elhalkultak. 1950-ben, majd 1953-ban is megkapta a Kossuth-díjat, 1954-ben a Munka Vörös Zászló Érdemrendet, s 70. születésnapja alkalmából óriási gyűjteményes tárlatot rendezett a Műcsarnokban, amit a következő években Moszkvában és kilenc további szovjet városban is bemutattak, 1958-ban pedig a művészt a Szovjetunió Képzőművészeti Akadémiájának tiszteletbeli tagjává választották.

Lett volna alternatívája e valóban a teljes gondolati azonosulást sejtető lojalitásnak? Mint már utaltunk rá, az első stációnak aligha, s ebből nyilván következett a többi is. Nem lehet célunk annak vizsgálata, hogy valóban el is hitte-e az általa is hangoztatott propagandát, de nincs okunk, hogy kételkedjünk benne. Megnyilvánulásainak lendülete és intenzitása erre utal. Éppen ez az, amit mind kortársai, mind az utókor felhánytorgathattak neki. Nyilvánvaló azonban, hogy elsősorban nem politikai állásfoglalásnak, hanem közéleti szereplésnek tartotta a béke vagy a dolgozó nép ügyének népszerűsítését. A hinni, vagy nem hinni kérdés nyilvánosan fel sem merülhetett, s ő mindenekelőtt munkára és elismerésre vágyott. Ennek érdekében ingerküszöbe sokakétól eltért talán, de magánemberi tisztessége és segítőkészsége nem kérdőjelezhető meg.

Gondolatmenetünkben azonban ismét olyan területre tévedtünk, amelyet korábban a művészeten kívül állónak értékeltünk. A „lehet-e jó szobor egy Sztálin-szobor?" kérdésre nem annak függvényében kell válaszolnunk, hogy az ábrázoltat dicső generalisszimusznak vagy véreskezű, paranoiás diktátornak tartjuk. A kérdésre a művész számára biztosított keretek szűkösségének ismeretében is muszáj igennel válaszolnunk, ugyanis a hiba nem őbenne van. A feladat visszautasításával adott esetben önmagát és övéit is veszélybe sodorhatja. A szobrászat művészet, elválasztandó a többnyire sablonok alapján dolgozó mesterember tevékenységétől, a szobrászati feladat jó színvonalú megoldásával jó műalkotás jön létre. A politikai emlékmű esetén az alkotás tartalmi vonatkozásai a művészi szabadságon[38] kívül esnek (sokszor a stiláris vonatkozások is), így nem is kérhetőek számon az alkotótól. Érdekes módon a hasonló kötöttségek a portrék esetében fel sem merülnek. A művész akkor jó szobrász vagy festő, ha sorozatban jó műveket készít, amelyekbe a megrendelő (vagy vásárló - micsoda különbség!) igényeinek teljesítése mellett saját egyéniségét is képes belevinni. Tettünk említést a korszerűség követelményéről is, ami kétélű fegyver, s manapság elég egyoldalúan szoktuk alkalmazni, aminek a tisztán látás kedvéért némi korrekciója szükséges. Ennyi viszont minden művésztől számon kérhető. Kisfaludi Strobl Zsigmond művészetét mindenekelőtt ezeknek a művészeten belüli szempontoknak figyelembe vételével értékelhetjük korrekt módon.

Jegyzetek:

1 Szűcs György: Ars memoriae, ars oblivendi. Emlékművek térben és időben. In: Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítási katalógus, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria 2000. március 17. – szeptember 24. 689–694; 692. p.

2 Kisfaludi Strobl Zsigmond: Emberek és szobrok. Bp. 1969; 11. p.

3 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 16, 17, 19. és 23. p.

4 Ury Ibolya: Kmetty János, Budapest 1979; 6. és 8. p.

5 Magyar Művészet 1890–1919. Főszerk. Aradi Nóra, szerk. Németh Lajos. 318–319. p.

6 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 33. p.

7 Hermann Lipót: A művészasztal. A Japán művészasztal fénykora (1910–1920). In: Művészet a városban. Szerk. Szívós Erika. Budapesti Negyed IX. évf. 2-3. sz. (2001 nyár-ősz) 32–33. p.

8 Barki Gergely: A Juliantól Matisse akadémiájáig. A „Párizsba gravitáló művész-generáció" iskolái. In: Magyar

Vadak Párizstól Nagybányáig. Kiállítási Katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2006, 85–94; 86. p.

9 Párizs vendége Szombathelyen. Esti Hírlap 1965. május 11.

10 Passuth Krisztina: A Dôme kávéház. In: Magyar Vadak Párizstól Nagybányáig. Kiállítási Katalógus. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2006, 79–84. p.

11 Plágium egy művész ellen. Pesti Napló 1913. július 8; K. S. Zs: Emberek és szobrok, 44–45. p.

12 Telcs feltehetően nehezen tudta megemészteni, hogy az a szegény vidéki fiú, aki 1905 nyarán Bécsből hazatérve – ahol az Akadémia ideiglenes bezárása miatt egy évet nem ott, hanem a Stadtgewerbe Schuléban tanult – az ő műtermében képezte magát segédként, nyolc évvel később már eredményesen szerepel egy pályázaton vele szemben.

13 Ez a társaság egyik törzshelye lehetett, tulajdonosát, Gundel Károlyt Kisfaludi Strobl 1910-ben portretírozta, a büszt ma a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményében található.

14 Az egyik jelenlevő barát, Szivessy Tibor építész – aki Jánszky Bélával együtt a kecskeméti művésztelep műterem-házainak tervezője – kétoldalas, tréfás tudósítást írt az összejövetelről, Pólya Tibor le is rajzolta a művészt, s ezt az emléklapot a jelenlévők többsége aláírta. Pólya rajzán Strobl az egyik kezében a Horváth Mihály-szobrot, a másikban nagy köteg pénzt tart. Ott volt még többek között Lányi Dezső, Sámuel Kornélné (későbbi felesége), Falus Elek, Pásztor János, Körmendi Frimm Ervin, Ligeti Miklós, Csikász Imre, Szép Ernő, Ernszt Lajos, Faragó Géza és sokan mások. Csikász és Lányi erre az alkalomra egy kis festett szobrot is mintázott az ünnepeltről, amely gyerekként, ruhátlanul ábrázolta őt, más kollégái pedig a Százados úti otthonából titkon elorozott tárgyaiból kis kiállítást rendeztek Stroblról. A Gundelből a leírás szerint Stroblt barátai vállon vitték az angolparkba, majd innen a Casino de Paris-ba vonultak. A Szivessy aláírásával ellátott gépirat és az emléklap Pólya rajzával Kisfaludi Strobl hagyatékában maradt meg (Göcseji Múzeum, képzőművészeti gyűjtemény).

15 Fülep Lajos: Művészet és világnézet. In: Fülep Lajos: Magyar Művészet, tanulmánykötet, Budapest 1971, 219–266; 248–250. p. (Eredetileg: 1923.)

16 Az 1963-ban készült interjú során azt is megfogalmazta: „Régimódi művész vagyok, nem absztrakt". Majd: „Nem elég percipiálni a természet jelenségeit, appercipiálni kell azok esztétikai lényegét". Turista 1963/11. Polgár Judit interjúja Kisfaludi Strobl Zsigmonddal.

17 Wehner Tibor: Köztéri szobraink, Budapest 1986; 9. p.

18 Ilyen szempontból különösen tanulságos az 1950-es Sztálin-szoborpályázatra érkezett terveket egymás mellé állítva vizsgálni az adott kereteket. Az egyenruhás alak állhat leeresztett, kissé felemelt vagy a magasba lendített, karba tett, gesztikuláló, csípőre tett, kabáthajtókáján nyugvó, hátra tett, könyvet tartó stb. kézzel, más szabadsága a művésznek nemigen volt. Erről azonban nem ő, hanem a feladat megfogalmazója tehet, s így ő a kizárólagos felelőse annak is, ha az utókor e műveket álművészetinek tartja. Ld. Pótó János: Az emlékeztetés helyei. Egy korszak jelképe: A Sztálin-szobor, 1949–1956, 1975; 169–234. p, bőséges képanyaggal.

19 Aradi Nóra például a két világháború közötti emlékműveknek hamis pátoszt tulajdonít, valamivel később pedig a Gellért-hegyi Szabadságszobrot „egy korábbi emlékműszobrászat pátosza"-ként értékeli (a kifejezés számára a jelek szerint negatív tartalommal telített). A művészet története Magyarországon. Budapest 1983, 446. és 493. p.

20 Kostyál László: Miért nem az, ami? Kis magyar háttértanulmány. Pannon Tükör 2004/4, 58–61. p.

21 Pótó János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest 2003, 20. p.

22 Kisfaludi Strobl Gyűjtemény, Zalaegerszeg, Göcseji Múzeum. Az állandó kiállítás katalógusa, Zalaegerszeg 1981, 5. p. A katalógust és ezen belül a művész életrajzát összeállította Sárkány József.

23 Pótó János: Az emlékeztetés helyei; 111. p.

24 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 74. p. Szocialista művészet 1964/7. A szakszervezet archívumából: Kisfaludi Strobl Zsigmond levele.

25 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 68. p.

26 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 74. p.

27 Magyar művészet 1919–1945. Főszerk. Aradi Nóra, szerk. Kontha Sándor. 202. p. A korszak emlékműszobrászatát vázlatosan, de átfogóan elemzi Székely András: 197–203. p. Jellemző módon az Észak szobrát Kisfaludi Strobl részéről ő is politikai állásfoglalásnak tartja, szembeállítva a művész önmagát apolitikusnak aposztrofáló nyilatkozatával.

28 Tormay G: A magyar kiállítás Párizsban. Magyar Iparművészet 1937. 150. p.

29 Életrajzának legutóbbi összefoglalása: Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884-1975). A zalaegerszegi K. S. Zs. Gyűjtemény katalógusa. Írta és szerkesztette Kostyál László. Zalaegerszeg 2004; 3–11.

30 Pesti Hírlap 1934. április 29.

31 (Vigil): Megjegyzések a Madách-szobor pályázathoz. Magyarság 1938.10.27.

32 Karay Gyula: Kisfaludi Stróbl Zsigmond. Magyarság 1942.07.19–26.

33 Kovács Péter: A tegnap szobrai. Fejezetek a magyar szobrászat közelmúltjából. Budapest 1992, 11–12. p.

34 K. S. Zs: Emberek és szobrok; 168–170. p.

35 Ö.I: Beszélgetés Kisfaludi Strobl Zsigmonddal. Szabad Nép 1949. augusztus 7.

36 Beszélgetés Kisfaludi Stróbl Zs. szobrászművésszel. Kis Újság 1950. december 31.

37 Végvári Lajos: Első Magyar Képzőművészeti Kiállítás. Magyar Nemzet 1950.09.10.

38 A művészi szabadság fogalmának értelmezéséről a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának 1966-os kiállítása kapcsán bontakozott ki érdekes sajtópolémia. Értékelő ismertetése: Csanádi-Bognár Szilvia: A szabadság retorikája. A művészi szabadság vitája a Magyar Ifjúság lapjain. In: Tiltás és tűrés. A Fiatal Képzőművészek Stúdiójának 1966-os és 1967-es kiállítása (rekonstrukció). Budapest, Ernst Múzeum, 2006. szeptember 24. – november 8. Kiállítási katalógus 24–35. p.

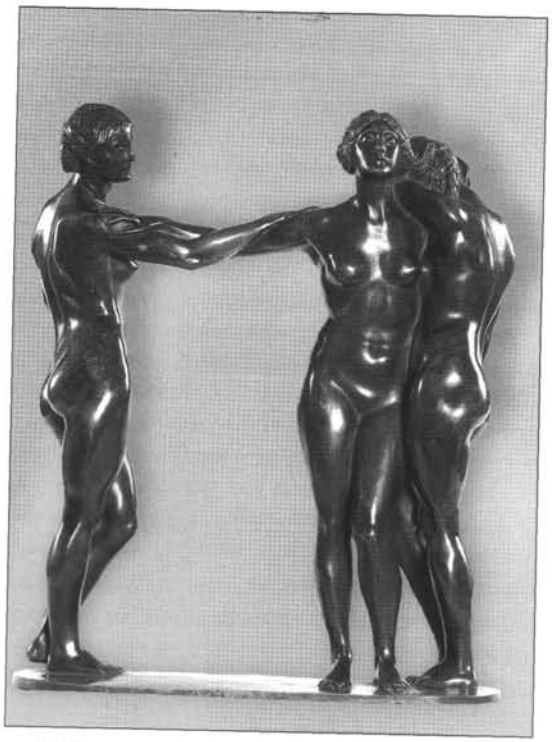
1. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: Gregersen Baby, 1906, f. gipsz, 57 cm (Göcseji Múzeum)

2. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: Gara Arnold portréja, 1909, gipsz (ismeretlen helyen)

3. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: Rózsi – Fekvő női akt, 1907, f. gipsz, 20 cm (Göcseji Múzeum)

4. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: Finálé, 1911, bronz, 51,5 cm (Göcseji Múzeum)

5. kép: Pólya Tibor: Karikatúra Kisfaludi Strobl Zsigmondról a művész baráti társasága tagjainak aláírásaival, 1913. július 12.(Göcseji Múzeum)

6. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: Észak szobra, bronzvázlat, 1920, 26 cm (Göcseji Múzeum)

7. kép: Kisfaludi Strobl Zsigmond: A Felszabadulási emlékmű kismintája, 1946, f. gipsz és bronz, 100 cm (Göcseji Múzeum)

